

Nəriman
ƏBDÜLRƏHMANLI

QURBAN

(YÜZİLİN "ƏLİ və NİNO" ƏFSANƏSİ)

ROMAN - XRONİKA

Nəriman
ƏBDÜLRƏHMANLI

QURBAN

(YÜZİLİN "ƏLİ VƏ NİNO" ƏFSANƏSİ)

ROMAN - XRONİKA

**Əbdülrəhmanlı N. Qurban. Yüzilin "Əli və Nino"
əfsanəsi. Poman-xronika. Bakı, Qanun, 2014, 604 səh.**

**Redaktor: Tapdıq Yolçu
Korrektor: Ceyran Abbasova**

Təkcə adamlar repressiyaya uğramırlar...

Repressiya qurbanı olan kitablar da var...

Qurban Səid imzasıyla çap olunmuş, dünyə bestsellerinə çevrilmiş "Əli və Nino" romanı neçə illərdir ki, bitib-tükənməyən mübahisələrin mövzusuudur.

Əsəri kim qələmə alıb? Lev Nussimbaum, Muhəmməd Əsəd bəy, Elfrida fon Ehrenfels, yoxsa Yusif Vəzir Çəmənəmimli?

Yusif Vəzir Çəmənəmiminin zəngin və faciəli həyatı, Lev Nussimbaum və Muhəmməd Əsədin (Muhəmməd Əsəd bəyin deyil) ömür yolu, "Əli və Nino" romanının macərəlarla dolu taleyi haqqında bu roman-xronika həmin sirri ortaya çıxarmaq yolunda daha bir maraqlı cəhddir.

ISBN 978-9952-26-

© N.Əbdülrəhmanlı, 2014

© Qanun Nəşriyyatı, 2014

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az

Bütün günahsız qurbanların xatirəsinə

Əsərin yazılmasında Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin, Lev Nussimbaum-Əsəd bəyin, Məmməd Əsədin həyat və yaradıcılığından, xanım Betti Bleyerin tədqiqatlarından, eləcə də "Əli və Nino" romanının taleyinə həsr olunmuş digər araşdırmalardan, həm də arxiv materiallarından istifadə edilib.

ÖN SÖZ YERİNƏ

QƏFİL RAHATLIQ

Yusif Vəzir
Paris, Berlin, Vyana
Mart 1926-cı il

...Bu gedişdə *səhv*in payı nə qədər idi?

Vətəndə olmaq onu gözləyən təhlükələri, üzləşəcəyi mənəvi sıxıntıları, çəkəcəyi əzabları unutdura biləcəkdirmi?

Məsləhətləşdiyi yeganə adam – Ceyhun bəy bu barədə susmuş, hər şeyi öz öhdəsinə buraxmışdı, amma qırımından bəlliydi ki, doğma adamının gedişilə bağlı əndişələri var, Vətəndəki hökm-fərmlərə hələ də inana bilmir. Bununla belə, qürbətdə keçirdiyi dörd il yarımın əzabları onu irəli itələyir, düşünüb-daşınmağa qoymurdu.

Üç gün əvvəl Berlində görüşdüyü adamın – İbad Əliyevin görkəmini xatırladı. Sovet ticarət nümayəndəliyində çalışan, tələbələrə işə məsul olan həmin adamı da Ceyhun bəyin məsləhətilə tapmışdı; daha doğrusu, qohumu Teymur bəy Aslanov ötən yay təhsilini başa vurub Vətənə qayıtdığına, başqa güman yeri olmadığına görə, Mir Abdullayla yaxşı

münasibətdə olmuş İbad, yəqin ki, kömək əlini əsirgəməyəcəkdi. Nümayəndəliyin binasını tapanda içəri girməmiş, heç İbadla orda görüşməyə də can atmamışdı, əl boyda kağız göndərmişdi: *“İbad yoldaş, Sizi iş saatından sonra elə bu küçənin tinindəki meyxanada gözləyirəm. Gəlməseniz də, sağ olun!”*

Amma İbad gəldi, sifətində əndişə, gözlərində qorxu, dodaqlarında hörmətkarənə ifadə vardı; nəzakətlə görüşdü, hal-əhval tutdu:

“Sizinlə görüşmək məndən ötrü şərəfdi, – dedi, – isminizi çoxdan eşitmişdim, kitablarınızın bir neçəsini oxumuşdum, İstanbulda bizə göstərdiyiniz qayğını da unutmamışam. Şükür, bir də rastlaşdıq. Mir Abdullaya görə çox kədərləndim, yeri behişt olsun”.

İndi xatırladı: düz yeddi il əvvəl İstanbulda qarşıladığı cavanların arasında İbad da vardı. Deməli, iradəli oğlandı, təhsilini başa vurub, üstəlik, yeni quruluşda özünə yer tuta bilib.

Müsaibəli ədəb xətrinə özünü rahat saxlamağa çalışır, nəzərlərisə meyxananın masalarını dolaşır, bir tanış olub-olmadığını yəqinləşdirmək istəyirdi. Onun bu halı da gözlərindən yayınmamışdı, buna görə də dərinə getmək istəməmişdi:

“Sizi çox məşğul eləməyəcəyəm. Vətənə çatmaq üçün maddi yardımınıza ehtiyacım var. Bir neçə ay ərzində istədiyiniz ünvana göndərər, ya da oradakı etibarlı adamınıza çatdıraram. Lazımdısa, borc iltizamı imzalamağa da hazırım”.

“Nə iltizam, canım, – İbad qəti etiraz eləmişdi. – Milyonlardan söhbət getmir ki. Çox təəssüf, maddi vəziyyətim elədi ki, ancaq əlli dollar yardım eləyə bilərəm. Ümidvaram ki, bu məbləğə ən azı Moskvaya çatarsınız, orda da Sizi darda qoymazlar”.

Bir istəmişdi, Vyanada əlinə pul gələcəyi, borcunu elə oradan da qaytara biləcəyi ehtimalını açıb desin, amma dilinin ucundakı sözləri vaxtında geri qaytarmışdı. Qonağını gözlə-

yəndə sifariş verdiyi qəhvələrini artıq içib qurtarmışdılar. İbad qəlyanaltı gətirtmək istəsə də qoymamışdı, bu görüşün uzanmasını istəmirdi.

“Nə vaxt imkanınız olsa, bacıma çatdırarsınız, – İbad pulu ehtiyatla çıxarıb əlinin altında ona tərəf sürüşdürə-sürüşdürə bacısının ünvanını demişdi, – olmasa, canınız sağ olsun. Bəlkə, elə Bakıda rastlaşdıq”.

Bundan sonra İbadın əlini bərk-bərk sıxıb, dönə-dönə təşəkkür eləyib yola salmışdı. Birgə olduqları hər dəqiqə ikisini də həyəcanlandırırdı, keçmiş Rusiya imperiyasından gələn mühacirlərinin qaynaşdığı şəhərdə Fövqəladə Komissiya agentlərinə rast gəlmək ehtimalı kifayət qədər çox idi.

İbad gedəndən sonra Parisdəki nümayəndəlikdən aldığı puldan olub-qalana yüngülvarı nahar eləyib vağzala tələmişdi: Berlin-Vyana qatarına bilet almaq lazım idi. Hilal bəy Münşizadəylə görüşmək təhlükəli olardı, Fövqəladə Komissiya onun kimi fəal adamı nəzarətsiz qoymazdı; Əhməd Cəfəroğlunun Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüdcüsü kimi, Berlin və Breslau universitetlərində tədqiqat aparmağa gəldiyini Ceyhun bəydən eşitmişdi, amma indiki vəziyyətdə onu axtarmaq da ağlasıqmaz ehtiyatsızlıq olardı...

...İkinci dərəcəli vaqonun ikinəfərlik kupesindəki yol yoldaşı bir az əvvəl ara stansiyaların birində düşüb getmişdi. Yolboyu danışdığına görə, sərhədə yaxın bir yerdə malikanəsi vardı, yolunu dörd uşağı, bir də arvadı gözləyirdi. Təsəvvüründə malikanəyə tələsən atanı, intizar içində onu gözləyən ailəni canlandırır duyğulandı: hər halda, belə bir sakit və rahat həyatının olmasını çox istəyərdi; gecələr də çıraq, ya da şam işığında duyğularını, yaşantılarını kağıza köçürərdi.

Bayırda qarlı çölləri tutqun meşələr əvəz eləyirdi. Vyana-yaxınlaşdıqca tez-tez rast gələn kiçik stansiyalar bir-

birinin arxasınca geridə qalırdı. Bu mənzərədə ona Kiyevi xatırladan nəşə olduğunu hiss eləyib duyğulandı. Yeddi ildən artıq görmədiyi şəhəri yaddaşında canlandırır başını tərپətdi: hə, Kiyev onun taleyində dönüş eləmişdi.

Təəssüf ki, Hans Günter və Süzanla vidalaşa bilmədi. Lap yaxında, Hamburqdadılar, Hansın yazdığına görə, Münhendə iş tapa bilməyib, Hamburq limanında məskən salıb. Amma Hamburqa gedib-qayıtmağa nə macalı, nə də maddi imkanı vardı. Ağır gününün dostlarını ömrü boyu minnətdarlıqla xatırlayacaqdı, indisə keçmişiyə bağlı çox şeyləri unutmağa məcbur idi.

Hələ ki, həyatının üç böyük səhvini özünə bağışlaya bilmirdi; əvvəla, *gərək siyasətə-filana baş qoşmayaydı*, müəllimliyini eləyib, kitablarını yazaydı; ikincisi, çəkdiyi məşəqqətləri unutmağı bacaraydı, *əqidə yoldaşlarıyla cəngi-cidala çıxmıyaydı*; üçüncüsü, qəzəbindən çox ağır-acısını ifadə eləyən *o yazını qəzetə göndərməyaydı*. Düzdü, birinci səhvi istiqlal işində geridə qalmamaq arzusundan irəli gəlmişdi, ikinci-üçüncü səhvlərisə o istiqlalın itirilməsi yangısından doğulmuşdu, amma bütün bunlar artıq bioqrafiyasına yazılmışdı, heç cür silib ata bilməyəcəkdi.

İndi üz tutduğu şəhərdə rəhmətlik Mirinin dostunu tapmalı, içindəki ağır yükədən xilas olmalı, Vətənə bir az da arxayın getməliydi. Bu da Ceyhun bəyin məsləhətiydi, əlyazmaları Münhen, Berlin, ya da Leypsiq nəşriyyatlarının birinə verməyi məsləhət görməmişdi, Almanıyanın şəhərlərində çekistlər qaynaşırdılar, üstəlik, Rusiyadan, Qafqazdan, Orta Asiyadan, Türkiyədən... axışmış mühacirlərə addımbaşı rast gəlmək olurdu. Həmin mühacirlərin arasında güzəranpulu qazanmaq üçün istənilən adamı satmağa hazır kəslər də vardı, əlyazmaların sorağı Vətənə özündən əvvəl gedib çata bilərdi. Vyanasa bu cəhətdən daha təhlükəsiziydi, həm də, yəqin, orda Məhəmməd Ağaoğlu münasib nəşr evi tapmağa kömək eləyəcəkdi.

Qatardan enəndə qırmızıyanaq, sallaqbiğ pruss bələdçiylə köhnə dost kimi vidalaşdı. Leopoldştadtakı Praterşternin – Şimal vağzalinın əzəmətli binasına heyran-heyran baxıb küçəyə çıxdı. Bəxtindən çamadanı o qədər də ağır deyildi, içində dəyişəyindən, əlyazmalarından, kitablarından, Miridən qalan bir-iki yadigardan başqa bir şey yox idi. Axtardığı ünvan yaxın olsaydı, piyada gedə bilərdi.

Təəssüf ki, professor Fridrix fon Kraelitzin ünvanını xatırlamırdı, onun öz əlilə yazdığı bir parça kağızı indi tapa bilməzdi. Əlbəttə, onunla görüşə, kitabına yazdığı rəyə görə təşəkkürünü bildirə, bəlkə də əlyazmalarıyla bağlı ondan məsləhət ala bilərdi. Amma bu böyük şəhərdə onun izini hardan tapacaqdı? Üstəlik, Vyanada uzaqbaşı bir gündən, bəlkə də bir neçə saatdan artıq ləngiyə bilməzdi: elə bu dəqiqələrdə izlənilib-izlənmədiyini hardan bilir?

Məlum oldu ki, əvvəlcə tramvayla, sonra iki tin piyada getməli idi. Tramvayda adamların üzünə nəzər salır, ruhi hallarını oxumaq istəyirdi: nəhayət, belə qənaətə gəldi ki, buranın əhalisi Berlin camaatına nisbətən daha sakit, soyuqqanlı, bəlkə də daha nəzakətli idilər. Baxışları sısqa, məvigözlü qarının nəzərlərilə toqquşdu. Qarı lütfkarlıqla gülümsəyib yüngülcə baş əydi. Bu da kefini kökəltdi, beynindən keçirdi ki, hər şey yaxşı olacaq.

Hər şey gözlədiyinin əksinə oldu: fikirləşirdi, Məhəmməd indi yəqin dərstdə olar (*əlbəttə, əgər dərslərinə davam eləyirsə*), onda ya Arxeologiya İnstitutuna getmək, ya da onun qayıtmasını gözləmək lazım gələcək; amma oğlanı otağında, üstəlik, yataqda tapdı. İki gündü qızdırması varmış, zəiflikdən dərəcə alməyib, arada yoldaşları baş çəkirləmiş. Bunları bir qədər sonra öyrəndi. İlk sezdiyi yataqda uzanmış iyirmi beş yaşlarındakı arıq, gözləri çuxura düşmüş cavanın da Miri kimi çevriliş qurbanı olduğunu duydu. Özü-nü təqdim eləyib, Mirinin adını çəkəndə xəstənin gözləri dolub-boşaldı:

“Aslan bəy mənə yazmışdı, çox kədərləndim, dərdinizə şərikəm, – yatağında dikəlmək istədisə, onun çiyinlərindən tutub yatağa uzatdı: – Təəssüf ki, sizi layiqlincə qarşılaya bilmədim”.

“Narahat olma, – iltifatla gülümsədi, – elə-belə baş çəkmək istədim. Ümidvaram ki, ciddi bir şey yoxdu”.

“Yox, – xəstənin sifətində xahiş dolu ifadə göründü, – Lütfən, narahat olmayın, paltonuzu çıxarıb rahatlanın. Axşam yoldaşlarım doktor gətirmişdilər, müayinə elədi, nüsxə yazdı, dərstdən qayıdanda əczaxanaya gedərlər”.

Paltosunu soyunmadan dolabçanın üstündəki nüsxəni götürüb xəstəyə doğru əyildi:

“Ən yaxın əczaxana hansı səmtdədi?”

Xəstə xəcalətdən tərləmişdi, solğun bənizi azacıq qızarmış, alnına tər gəlmişdi.

“Əziyyəət çəkməyin...” – etiraz eləmək istədi.

Amma daha onun danışmağına imkan vermədi, bayaq tını burulanda rastına çıxan əczaxanayı xatırlayıb qapıdan çıxdı.

Cəmi bir saatdan sonra dava-dərman da, yemək alıb geri dönmüş, xəstənin dərmanlarını öz əlilə içirmiş, alçaq kətilin üstündə süfrə açmış, oğlanı öz əlilə yedirmiş, iştaha gəlsin deyə, özü də bir neçə tikə yemişdi. Sonra Məhəmməd dörd il yarımında başına gələnləri danışmış, təqaüdü kəsildəndən sonra çəkdiyi zillətləri göz yaşları içində nəql eləmiş, Mirinin faciəsini eşidəndə keçirdiyi sarsıntıdan söhbət açmışdı. İçini yandıran ağrıların ötüb-keçməsinə gözləyə-gözləyə xeyli susandan sonra oğlanın qayğılı səsini eşitmişdi:

“Vətənə qayıtmaq xoşbəxtlikdi, amma keçmişinizi unudacaqlarından əminsizmi?”

Həmin məqamda ürəkdən “hə” demək istəyirdi, amma ikicə hərflik o söz boğazında ilişib qaldı, udqundu, nəzərlərini pəncərədən bayırdakı tutqun mənzərəyə zilləyib xeyli susdu, handan-hana dilləndi:

“Bilmirəm. Amma qürbətdə səfalət içində yaşamaqdan-
sa, Vətəndə ölmək daha yaxşıdı...”

Qəfildən də diksindi, sözlərinin xəstəyə də aid olduğunu beynindən keçirib xəcalət çəkdi...

Xəstə deyəsən, bir az rahatlanıb huşa getmiş, özü də köhnə kreslodada bir az mürgüləmişdi, ikisi də açılan qapının tiqqılıtısına oyandılar. Üç nəfər idilər: macar Layoş, türk Hilmi və yerli Maks. Gözləmədikləri qonağı görüb çaşdılar, xəstənin təqdimatından sonra dava-dərmana, yeməyə görə təşəkkür elədilər, ısrarın ardınca utana-utana hələ də açıq süfrəyə əl uzatdılar. Az sonra Hilminin hazırladığı qəhvəni içəndə qonaq Vyanada dayanmağının səbəbini dedi:

“Sıxıntılı günlərimdə yazdıqlarımı dostların köməyiylə almancaya çevirmişəm. Burda nəşr evlərinin birinə vermək fikrindəyəm. Sizin yardımınıza güvənirəm”.

Cavanlar baxışdılar. Maks hamıdan əvvəl dilləndi:

“Bu yaxınlıqda, Lindenqasse küçəsində bir nəşr evi olduğunu bilirəm. Düzdü, qapısından girməmişəm, kimsəni də tanımıram, amma fikrimcə, müraciət eləyə bilərsiniz”.

“Onda elə bu gün getmək istəyirəm, görüş baş tutsa, Moskva qatarına da çata bilərəm. Kim bilir, bəlkə, sözləşmə də imzalamalı olduq”.

“Layoş dostumuzun yanında qalar, – Hilmi əlini paltosuna atdı, – Maksla mən də yolüstü sizə nəşr evini göstərərək”.

...Havada yüngül çisgin olsa da piyada gəzmək xoş idi. Qoltuğundakı bükülünü cavanların götürməsinə razı olmuşdu, elə bil əlləri dəysə, vərəqlərə ürəyinin qanı ilə yazdığı faş olacaqdı. O, ümitsiz günlərində İstanbulda, Parisdə, Klişidəki kasıb otağında, şam işığında yazdığı barədə alman dostu və onun arvadı istisna olmaqla, Ceyhun bəydən başqa kimsəyə bir kəlmə deməmişdi. Hə, bir də hərdən söhbətə gələn tale yoldaşı əlcəzairli Muhəmməd İbn Mənsurla oğlu

Səid nəşə yazdığından xəbərdar idilər. Muhəmməd yazıb-oxumaq bilmirdi, amma savadlı adamla oturub-durmaqdan, söhbət eləməkdən xoşu gəlirdi. Adəti üzrə hamı kimi ona da “Qurban” deyirdi. “Qurban, bu işlərin axırı necə olacaq?” Onun ümitsiz çöhrəsinə baxmamağa çalışa-çalışa “Naümid olma, qurban, Allah bir tərəfdən bağlayıbsa, yəqin, bir tərəfdən də açar”. Hərdən də özü gəlmir, amma Səidlə yemək göndərirdi.

Lindenqasse küçəsindəki dörd sayılı binaya çatıb girişin üstündəki “E.P.Tal Publishers & Co” lövhəsini görəndə cavanları daha yoldan saxlamaq istəmədi, xudahafizləşib onların bir qədər uzaqlaşmasını gözlədi, sonra əlini ikitaylı, ağır palıd taxtasından qapısının dəstəyinə atanda duruxdu: bəlkə elə burdanca qayıtsın, əlyazmaları Məhəmmədə versin, ya elə poçtla Ceyhun bəyə göndərsin, Vətəndə vəziyyətin durulmağını gözləsin. Qəzənfər bəylə Kiyevdən yaxın münasibətləri vardı, tibb təhsili alan o qaraşın oğlanla yolları sonralar ayrılmışdı, biri müsavətçilərə, o biri sosial-demokratlara qoşulmuşdu. İndi Qəzənfər “bəy”likdən imtina eləyib “fəhlə kəndli hökuməti”nin baş komissarı olmuşdu, köhnə dostunun Vətənə qayıtmasına izin məktubunu da o göndərmişdi. Bəs təzə hökumət bir az başı açılanda onun keçmişini qurdalamayacaqdımı? Başqa imzayla kapitalist ölkəsində kitab çap etdirdiyi ortaya çıxsas, başına nələr gələcəkdi? Ya elə yazdığını oxuyub onu “xalq düşməni” çıxarmayacaqdılarmı?

Amma tərəddüd bir an çəkdi. Qapının çax-çaxını çalıb həyəcanını boğmağa çalışa-çalışa gözlədi. Yanından keçən yeniyetmə, elə bil onu kiməsə oxşadıb ayaq saxladı, gözlərini bərəldib heyran-heyran baxdı. Yeniyetmənin marağının səbəbini başa düşdü: boy-buxunu, paltosu, çəkmələri, şlyapası, bıqı, qaşığı-gözüylə Çarli Çaplinə oxşadırdılar, bu da kefinin kök vaxtında xoşuna gəlir, ovqatı təlx olanda qüssələndirirdi. İndi həyəcanlıydı, ona göz vurub gülümsədi,

gimnaziya şagirdinə oxşayan oğlan da gülümsünüb gözlərini ondan çəkmədən aralandı.

Qapını açan xidmətçi qadının gözlərində də təəccüb vardı. Şlyapasını çıxarıb yüngülcə baş əydi:

“Salam, frau! Mən herr Ernet Peter Talı görə bilərəmmi?”

Xidmətçi hələ də təəccübdən qurtulmamışdı:

“Kimin gəldiyini deyim?”

Ani tərəddüd keçirdi, təbii ki, ad-soyadı, həm də təxəllüsü nəşr evinin sahibinə heç nə deməyəcəkdi, bu səbəbdən də onu maraqlandırmaq daha düzgün olardı:

“Deyin ki, qafqazlı bir yazıçıdı, alman dilinə çevrilmiş əsərlərinin nəşrilə bağlı söhbət eləmək istəyir”.

“Bir dəqiqəliyə gözləyin”, – xidmətçi qapının arasından gülümsəyib yox oldu.

Əlyazmaları, əlbəttə, burda qalacaqdı. Naşirlə razılığa gəlməsə, ya Məhəmmədin yanında əmanət qoyacaq, ya da poçtla Ceyhun bəyə göndərəcək: axı almanca əlyazma Moskvada da, Bakıda da kimsəyə lazım deyil, üstəlik, əcnəbi dildə yazı yoxlama vaxtı diqqəti çəkər, başına bəla açar. Bəlkə də baxti gətirdi, naşiri maraqlandıra bildi, hələ qələmhaqqı da qopardı. Vəziyyətinin bu vaxtında belə bir şey göydəndüşmə olardı: xəstə tələbəyə də əl tutar, İbadın borcunu göndərər, yol xərci qayğısından da qurtulardı.

Xidmətçinin dəvətilə içəri girib uzun dəhlizin o başına gedəndə sezdi ki, nəşr evinin vəziyyəti o qədər də ağır deyil: hər iki tərəfdəki irili-xırdalı otaqlarda yazı makinaları taqqıldayır, qapılar açılıb-örtülür, yarıaçıq qapıların arxasından qısa gülüş, ya da ifadələr eşidilir.

Nəşr evinin sahibi onu kabinetinin kandarında qarşılayıb özünü təqdim elədi: Ernest Peter Rozental – qısaca Peter Tal. “Yəhudidi, – beynindən keçirdi, – bəlkə heç əlyazmanı göstərməyim, sadəcə, söhbət eləməyə gəldiyimi deyim?” Amma artıq özünü nişan vermişdi, daha doğrusu, təxəllüsünü söyləmişdi. Təxminən yaşadı olan Tal ona alçaq kürsüdə yer göstərib üzübəzdə əyləşdi, iltifatla gülümsədi:

“Deməli, Şərq adamısınız. Əlbəttə, nəyi demək, nəyi deməmək barədə azadsınız, amma onu deyim ki, Şərq bizim diqqətimizi həmişə çəkir. Müəlliflərimiz arasında Şərq mövzusunda yazanlar kifayət qədərdir. Ümidvaram ki, Sizin təklif elədiyiniz əsərlər də maraqlı olacaq”.

“Mən Şərfin çox zəngin ölkəsində, faciəvi hadisələrin baş verdiyi məmləkətdə doğulmuşam, herr Tal, – dedi. – Kiyevdə, İstanbulda, Parisdə kitablarım nəşr olunub. Təəssüf ki, yol üstündə olduğumdan özümlə nüsxələrini götürməmişəm. Amma ümidvaram ki, oxuyacağınız əsərlər sizi çox maraqlandıracaq”.

Peter Tal peşəkar nəşir duyğusuyla əlçatısında şikar olduğundan həyəcanlanıb dikəldi, qapını açıb üzbəüz otağa səsləndi:

“Frau Hesslinq, zəhmət olmasa, bizə iki qəhvə gətirin, – dedi, sonra kresloya çöküb ağıllı, hiyləgər nəzərlərini qonağa dikdi. – Bilirsiniz, mən yeddi il qabaq isveçrəli dostum Karl Siliqlə birgə nəşr evini yaradanda bu qədər irəli gedəcəyimi düşünmürdüm. Artıq iki yüz addan çox kitab nəşr eləmişik, müəlliflərimiz arasında Herman Hesse, Stefan Svayq, Aqata Kristi, Con Karr kimi nəhənglər var. Leypsiqdə də işlərimizi genişləndirmək qərarına gəlmişik. Demək istəyirəm ki, bizi seçməkdə heç də səhv eləməmişiniz”.

Tal həvəslə, əl-qolunu oynada-oynada danışır, əyilib kresloya yaxın dolabdan nəşr elədiyi kitabları götürür, qonağına göstərir, əlyazmalar üzərində işdən, müəlliflərlə əlaqələrdən, alıcıların rəylərindən söhbət açırdı. Xidmətçi iki fincan qəhvəni həmsöhbətlərin arasındakı alçaq mizin üstünə qoyub gedəndən sonra da nəşirin bəlağətli nitqi davam eləyirdi. Bütün bunlar çox maraqlı olsa da, söhbətlərinin nəticəsi, bir də qoyub gəldiyi xəstənin vəziyyəti onu daha çox həyəcanlandırırdı.

“Təəssüf ki, Sizinlə bir daha görüşəcəyimizi əminliklə söyləyə bilmərəm, herr Tal, – dedi, – ola bilsin, heç kitabla-

rımın nəşr olunduğundan da xəbər tutmayım. Bununla belə, əlyazmalarımı Sizə əmanət qoymaq qərarına gəldim. Hər halda, ümidvaram ki, oxuyub dəyərləndirəcəksiniz...”

“Əlbəttə, əlbəttə, bundan arxayın ola bilərsiniz, – naşir gülümsəyə-gülümsəyə əllərini yana açdı. – Düzdü, indi işlərimiz həddən çoxdu, az qala, gecə-gündüz işləyirik, amma fürsət tapıb əlyazmalarla tanış olaram”.

Qovluqları Tala uzadanda bütün vücudunun gərginləşdiyini, əllərinin titrədiyini hiss elədi. Elə bil ümid-siz, tutqun, ağrıyla dolu günlərində kağıza köçürdüyü yaşantılarını dəmir saxlanca qoymaq üçün verirdi, həmin yaşantılar bu yad məmləkətdə dustaq qalacaqdı, bəlkə də heç vaxt işıq üzü görməyəcəkdi. Amma, ola bilsin, bu işgüzar naşir əlyazmaların yolunu açacaq, yazdıqlarını bütün dünyaya tanıdacaqdı.

Peter Tal qovluqları alıb üzərində səliqəli xətlə yazılanları oxudu:

“Kurban Said... Ali und Nino”... “Kurban Caid. Das Magchen vom goldenen Horn...” Hmmm... Çox maraqlıdı, – sonra yəqin müəllifə əsərini tərifləməyin düşər-düşməzi olduğunu fikirləşib heyrət çalarını bir qədər azaltdı. – Maraqlıdı... Ümidvaram ki, yaxın müddətdə əlyazmalarla tanış olmaq imkanı yaranacaq. Bəs nəticəni hansı ünvana bildirməyi arzu edərdiniz?”

Sual onu fikirləşməyə məcbur elədi. Ceyhun bəyin ünvanını verə bilərdi, amma bundan sonra onunla əlaqə saxlamaq imkanı olacağına ümid bəsləməirdi: Məhəmməd Ağaoğlunu məsələdən agah eləyə bilərdi, xəstə, imkansız, Vətənə qayıtmaq ovqatında olmayan cavanın da gələcəyi sual altındaydı, bu vəziyyətdə onu qoymaq istəməirdi.

“Herr Tal, – nəhayət, qəti qərara gəlib dilləndi, – düzü, məni nəticədən çox indi məsələnin maddi tərəfi maraqlandırır. Yol xərclərimi ödəmək, bir xəstə tələbənin müalicəsinə müəyyən məbləğ vermək üçün qələmhaqqına ehtiyacım

var. Ümidvaram ki, əlyazmalar sizi təmin eləyəcək, nəşrindən qat-qat artıq mənfəət götürəcəksiniz”.

Naşirin gözlərindəki işıq artdı. Qarşısında oturan bu cavan, naməlum adam qərribə tipdi: əsl ad-soyadını gizlədir, əlyazmalardan nəyin bahasına olur-olsun, xilas olmaq istəyir, sözləşmə-filan tələb eləmir, belə görünür, umduğu da iri məbləğ deyil, mövzu Şərqudisə, həmin məbləği ən adi kitabdan belə, çıxarmaq olar. Deyəsən, riskə getməyə dəyər.

“İndiki vəziyyətdə riskə gedib sizə ancaq dörd yüz marka verə bilərəm, – Peter Tal sifətinə mərhəmət əlamətləri qondurub iltifatla dilləndi. – Adətən əlyazmalarla tanış olur, sonra müəlliflərlə danışmaq aparırıq. Bu dəfə vəziyyətinizi nəzərə alıb ənənəmizi pozmağa məcburam”.

Təklif olunan iri məbləğ deyildi, amma indiki vəziyyətində buna da şükür eləməliydi, bu yad şəhərdə başqa üz tutmalı bir kimsə yox idi. Beynindən qüssəylə keçirdi: “Nolar, bəy verən atın dişinə baxmazlar”, amma ağzından nəzakət dolu sözlər çıxdı:

“İltifatınıza görə çox sağ olun, herr Tal, – dedi. – Əminəm ki, atdığımız bu addımdan peşman olmayacaqsınız. İndi icazənilə mən gedim, yol üstündəyəm, qatara çatmalıyam”.

“Şərq... – naşir ayağa qalxa-qalxa dilləndi. – Şərq həmişə sirli-sehrli idi. Elə Sizin qəfildən, özünüzü tanıtmadan gəlib mənə – ilk dəfə qarşılaşdığınız adama iki əlyazma verib, ünvan qoymadan getməyinizin özü roman mövzusudu, bəlkə, nə vaxtsa belə bir əsər yazılacaq. İndisə sizə ancaq uğurlu yol arzulaya bilərəm”.

Cəmi iki saat sonra Zentralbahnhof vağzalında Vyana-Moskva qatarına bilet alıb, ikinci dərəcəli vaqondakı yerini tutmuşdu. Özündə qərribə rahatlıq duyurdu, elə bil, qəfildən illərlə çiyinlərini əzən yük götürülmüş, qəddi bir qədər

dikəlmişdi. Peter Taldan aldığı dörd yüz markanın yarından çoxunu xəstə tələbəyə vermişdi, hər halda, dava-dərmanına xərcləyər, bir ay gününü yola verərdi. Onun bir qədər dirçəlməsi, qalxıb yatağında oturması da əhvalını xeyli durultmuş, elə bu gün yola çıxmaq fikrini daha da qətiləşdirmişdi. Çamadanı da əməlli-başlı yüngülləşmişdi, elə bil, o iki əlyazmanın ağırlığı təsəvvür elədiyindən daha böyükmüş...

Hər şey yoluyla getsə, on günə-iki həftəyə Bakıda olacaqdı. Axırınıcı dəfə altı il əvvəl, onda da bircə ay qaldığı şəhər, şübhəsiz, indi başqa havayla yaşayırdı. "Hər şey dəyişir, hər şey başqalaşır, – fikrindən keçirdi. – Mən də dəyişdim, daha doğrusu, *dəyişmək məcburiyyətində qoydular*".

"Bu gediş daha bir səhvim deyil ki?" Bu sual tez-tez yaddaşına soxulur, beynini cırmaqlayırdı. Amma artıq çıxdığı yoldan qayıtmağa gücü yox idi, o yad məmləkətdə Ceyhun bəydən və bir neçə nəfərdən başqa üz çevirəsi adam qalmamışdı. Hər halda, Vətən - vətəndi, başını aşağı salıb işləyəcək, ev-eşik quracaq, siyasətə qarışmayacaq, yazı-pozusuyla məşğul olacaqdı.

Bayırda yaz başının şaxtasız, amma tutqun havası vardı. Qatar tərpnəndə yağış çisələdi. Damcılardan vaqonun pəncərəsində saldıqı çəpəki izlərə baxa-baxa qüssəylə gülümsədi: "*Nə qədər yolunu düz getmək istəyirsən, kənar qüvvələr imkan vermir...*"

I FƏSİL

CÜMHURİYYƏT ELÇİSİ

Yusif Vəzir

Odessa, İstanbul, Bakı, Batum, İstanbul

Yanvar-oktyabr 1919-cu il

... Bəlkə tələsdi?

Bəlkə səhv elədi?

Ola bilər...

Amma səkkiz ay məhrumiyyətlər, qeyri-müəyyənliklər içində çapalayan adam başqa addım ata bilərdimi?

Baş a düşürdü, Osmanlı dövlətinin can çəkdiyi, böyük dövlətlərin də Osmanlıya və dünyanı təzədən bölüşdürməklə məşğul olduqları bir vaxtda kimsə şimaldan sel kimi gələn qırmızı istilaya qarşı duruş gətirmək iqtidarında deyildi. Bununla belə, uğrunda on bir ay çarpışdıqları milli hakimiyyəti əqidədaşlarının bu cür asanlıqla yəhudi-bolşevik sui-qəsdinə qurban verə biləcəklərini ağına gətirmirdi. Dediklərinə görə, qan tökmək istəməyiblər, bolşeviklərin məmləkətin müstəqilliyini qoruyacaqlarına inanıblar.

Bəs axırı nə oldu?

Yeni hakimiyyətin adı müstəqil idi, hər şey Moskvadan idarə olunurdu, Nərimanov və beş-üç tərəfdarının cəhdləri, albəttə ki, bir fayda verməyəcəkdi...

Artıq ölkədə qırmızı terror başlamışdı, milli hökumətin üzvlərini və tərəfdarlarını sorğu-sualsız güllələyir, həbsxanalara doldururdular. Son nəfəsinəcən bolşeviklərə təslim olmayan Gəncədə müqavimət qan gölündə boğulmuşdu. Bəzi əqidə yoldaşları qırmızılarla dil tapmış, bir parası mühacirətə getmişdi...

Belə bir vaxtda hələ də özünü Milli Hökumətin elçisi saymaq xülyadan başqa bir şey deyildi...

İndi durub-oturub özünü siyasətə qoşulduğuna görə danlayırdı...

...1915-ci ildə almanların hücumundan çəkinən hökumət Kiyev Müqəddəs Vladimir universitetini müvəqqəti Saratova köçürmüşdü, hüquq fakültəsinin tələbəsi Yusif Vəzirov da təhsilini orda başa vurub Saratov məhkəmə palatasında hakimliyə namizəd oldu. Amma vəzifəsi maaşsız idi, buna görə də iş axtarmaq məqsədilə Kiyevə qayıtdı, amma burda da üzünə bir qapı açılmadı: cəbhədə uğursuzluqlar davam eləyir, imperiya get-gedə çökürdü.

Üstəlik, Novoçerkasskda təhsilini yarımçıq qoyan Mir Həsən gəlib Kiyevə çıxmış, Ticarət İnstitutuna qəbul olunsada, oxumağa amanı qalmamışdı. Yusif Vəzir sə həm özünü dolandırmaq, həm də pulsuz və xəstə Mir Həsənə əl tutmaq iqtidarında deyildi. Ancaq gücü ona çatdı ki, taleyinə qəzəbli olan dostunu qatara mindirib Bakıya yola salsın.

Sonra tez-tez fikirləşirdi ki, əgər Mir Həsən onda Bakıya getməsəydi, yəqin, həyatı başqa cür olardı. Amma taledən qaçmağın mümkünsüzlüyünü də bilirdi...

Özünə həmyerlilər təşkilatına girib cəbhəyə getdi, fevral inqilabını Qalitsiyada qarşıladı, Ukraynada milli hərəkət genişləndəsə təzədən Kiyevə qayıtdı: hadisələr artıq başqa məcraya yönəlirdi.

Aldığı xəbərə görə, Əbdürrəhim bəy və Hüseyn bəy Tiflisdəydilər, sonra Əbdürrəhim bəy Həştərxana getdiyini eşitdi, Hüseyn bəysə Tiflisdə qalıb pyeslər yazır, həm də gürcü dramaturqlarının əsərlərini Azərbaycan türkcəsinə çevirirdi.

Haşım bəyin ölüm xəbərini də elə o vaxt aldı. Mir Abdulla Aşqabaddan əvvəlki ünvanına məktub yazmış, "Açıq söz" qəzetinin 1916-cı il fevralın 7-də çap olunmuş nömrəsindən Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Haşım bəy Vəzirov" adlı yazısını kəşib qoymuşdu: *"İştə, ruhlu, məsləkli, qəlbləri atəşin bir amalpərvərliklə dolu olan cavanlar, iştə, sizə dəyərlı bir nümunə!.. – Məmməd Əmin bəy yazırdı. – Məqsəd uğrunda Haşım bəy qədər səbatkar, başladığınız işdə bu mərhum qədər fədakar olunuz!.."*

Haşım bəyin atası Mir İmanla babası Mir Abdulla qardaş idilər. Mir İman məktəb açıb uşaqları mədrəsəyə hazırlayırmış, Haşım bəy də ilk təhsilini o məktəbdə almışdı. On iki yaşında atasını itirəndən sonra Molla Əli və Molla Həmidin mədrəsəsinə getmiş ərəb-fars dillərini öyrənmiş, şəhər məktəbini, sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, tələbə vaxtı pyeslər yazmış, bir müddət Böyük Vədi kəndində müəllimlik olmuşdu, sonra Şuşada "müsəlmanrus" məktəbi yaradılanda onu həmin məktəbə müdir dəvət eləmişdilər. Haşım bəy həm də şəhər bələdiyyə idarəsinə vəkil seçilmiş, realnı məktəbin hazırlıq sinfində ana dilindən dərs demişdi. Mirzə Həsən bəyin qızı – Əhməd bəy Ağayevin bacısı Sayalı xanımla evlənmişdi, amma Allah onları oğul sarıdan sevindirməmişdi, hamısı yetkinlik yaşına çatmamış tələf olmuşdular...

Haşım bəyin vəfatı ondan ötrü əməlli-başlı sarsıntıydı: həmişə qolundan tutmuş, məsləhət vermiş, əlindən gələnin yardımını eləmişdi. İndi onun dəfninə getməyə, son borcunu verməyə belə imkanı yox idi. Fikirləşdi ki, Məmməd Əmin bəy belə vaxtda ailəni darda qoymaz, həm də Mirhəsən indi Bakıdadı, yəqin, köməyini əsirgəməz...

Az sonra Bakıda “Arvad qiyamı” baş verdiyi barədə xəbərlər gəlməyə başladı. Qıtlıqdan, bahalıqdan cana doymuş qadınlar ayağa qalxıb dükənləri, anbarları, dəyirmanları darmadağın eləmişdilər. Hökumət onlara qarşı polis göndərməyə məcbur olmuşdu, ölənlər və yaralananlar vardı.

Fevralın axırındasa Peterburqdan çarın taxtdan salındığı, Müvəqqəti Hökumətin yarandığı barədə xəbərlər gəldi. O günlərdə Yusif Vəzir sevincindən özünə yer tapa bilmir, yeməyi-içməyi belə unudub şəhərdəki dostlarını bir yerə yığmağa, bundan sonra neyləyəcəkləri barədə məsləhətləşməyə can atırdı. Martın ilk günlərində Bakıda fəhlə-əsgər deputatları Soveti qurulduğu, müsavətlərin islam-türk, bolşeviklərin Lenin bayrağı altında birləşib hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda mübarizəyə başladıkları barədə həyəcanlı xəbərlər almağa başladı. Əlbəttə, belə vəziyyətdə əlini əlinin üstünə qoyub sakit oturma bilməzdi.

Seçimi barədə fikirləşməyə ehtiyac da yox idi: tələbələri başına yığib Türk Ədəmi-Mərkəziyyət – Müsavat firqəsinin Kiyev təşkilatını yaradanda millətinin istiqlalından başqa bir şey düşünmürdü: müharibə, səfalət, anarxiya girdabında boğulan imperiya dağılırdı, nə vaxtdan əsarət boyunduruğu altında zülm çəkən millətlər azadlığa çıxacaqdılar, belə məqamda Azərbaycan türkləri də öz müqəddəratlarına sahib çıxmağa hazır olmalıydılar. “Azərbaycan muxtariyyəti” ideyası da bununla bağlıydı, Azərbaycan Koloniyasına da ona görə daxil olmuş, Ukrayna Millətlər qurultayına bu məqsədlə getdi, yaradılan şurada üç əqidə dostuyla millətini, məmləkətini bu səbəbdən təmsil elədi, təəssüratlarını qələmə alıb “Açıq söz” qəzetinə göndərdi...

Bakıdasa hadisələr ağlasıqmaz sürətlə baş verir, elə hey həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. Ümumrusiya Sovetlər qurultayında Azərbaycanı təmsil eləyəcək nümayəndələr arasında bir türk belə yox idi; az sonra Bakıda elan olunan Sovet hakimiyyətinin İcraiyyə Komitəsinə türklərdən bir nəfər

belə salınmamışdı, Alyoşa (Prokopi) Caparidze sədr, Arakelyansa onun müavini idi, Stepan Şaumyan ümumi lider rolunu oynayırdı; Xan Xoyski Dövlət Dumasının üzvü seçilsə də, Duma süquta uğradığından yaranmış hakimiyyətətsizlikdən Şaumyan və dəstəsi bacarıqla istifadə eləmişdilər.

Yusif Vəziri ağrıdan bir də bu idi ki, doğmaca əmisi oğlu, uzun illərin dostu, qabiliyyətinə heyran olduğu Mir Həsən də aradakı səddin o tərəfində, solçuların yanında idi. Belə görünürdü ki, nə vaxtsa siyasi rəqib kimi üz-üzə gələcəklər, onda necə hərəkət eləyəcəyini indidən kəsdirə bilmirdi.

O ilin son ayında Bakı Sovetinə seçkilər keçirilsə də, hələ vəziyyət çox qarışıq idi: müsavətçilər cəmi 18 yer almışdılar, üstəlik, Şəhər Duması, Müsəlman Milli Şurası, erməni Milli Şurası da hakimiyyətə iddia eləyir, yeni firqələr yaranırdı. Belə vəziyyətdə Yusif Vəzir nikbinliyini itirmir, "Açıq söz"ə göndərdiyi məqaləsində artıq gələcək milli dövlətin atributları barədə düşünürdü: *"Hər bir millətin özünəməxsus bir milli nəğməsi var. O nəğmə oxunduqda millət fərdlərinin ruhu ucalır... Bizim isə bu nəğməmiz yoxdur. Odur ki, milli ruhumuz da yoxdur. Düşməni yıxmaq üçün də milli ruh lazımdır"*.

Həmin vaxt Vətəninədən gələn xəbərləri həyəcanla izləyirdi. Bakıda sular durulmur, milli zəmində nifaqın ilk əlamətləri görünürdü. Artıq bolşeviklərin qırmızı qvardiyası, erməni milli daşnak qvardiyası, rus-slavyanların, menşevik-eserlərin silahlı dəstələri üz-üzə dayanmışdılar, müsəlman könüllüləri Lənkəranda "Dikaya diviziya" yaradırdılar, hərəsinin sıralarında da dörd-beş min döyüşçü vardı. Müsəlmanlar Caparidzedən tədbir görməyi tələb eləyirdilər, Nərimanovun mənzilində qarşıdurmaya yol verməməklə bağlı Rəsulzadənin və Şaumyanın da iştirak elədiyi yığıncaq olmuş, yığıncaqdan sonra Nəriman Nərimanov məscidə gedib camaatın qarşısında çıxış eləmişdi ki, fitnələrə uymasınlar.

Amma Androniklə gizli əlaqə saxlayan, “Daşnaksütyun”un “Böyük Ermənistan” planının gerçəkləşməsinə çalışsan, yerli türklərin qalib gəlib Bakını Azərbaycanın paytaxtına çevirəcəklərindən qorxan Şaumyan mart qırğınına xeyir-dua vermişdi. Guya, şəhərdə müsəlmanların bütün rusları qırdıqları barədə şayiələr ehtirasları qızıqdırmış, şəhər gəmilərdən top atəsinə tutulmuş, fürsət gözləyən daşnaklar dərhal kütləvi qətlərə, talanlara başlamış, evlərə od vurmuşdular. Stepan Lalayan və Tatevos Əmirov Şamaxıda, Hamazasp Qubada və ətraf rayonlarda amansız qırğınlar törətmişdilər. On minlərlə adamın həyatı bahasına başa gələn qırğın, nəhayət, səngiyəndən sonra Müsəlman Sosialist Bürosu yaranmış, Nərimanov sədr, bir müddət müəllimlik eləyəndən sonra inqilabçılara qoşulub gizli tapşırıqla Şuşaya göndərilmiş, Bakıya qayıdıb qızğın siyasi fəaliyyətə başlamış Mir Həsən Vəzirov katib seçilmişdi.

Sonra “Daşnaksütyun” partiyası Bakı komitəsinin üzvü Stepan Şaumyanın başçılıq elədiyi Bakı Xalq Komissarları Soveti yaradılmış, ermənilərin əsl niyyətindən xəbərsiz olan Mir Həsən də torpaq komissarı olmuşdu. Bakı Sovetinin “Daşnaksütyun”un dörd minlik hərbi qüvvələrinin də qoşulduğu erməni və ruslardan ibarət dəstələri Nuru Paşanın komandanlıq elədiyi Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almağa can atırdı. Yerli türkləri də müqavimətə cəlb eləmək üçün təbliğat aparılması Mir Həsənə həvalə olunmuşdu, o da iyulun əvvəllərində Bakı Şəhər Dumasının binasında müsəlmanlarla görüşüb kömək istəmiş, üstəlik, Qafqaz İslam ordusuna yardım fikrində olanları da təhdid eləmişdi.

Amma bütün bunlar fayda vermədi. Hərbi və dəniz komissarı Qriqori Korqanov Lazar Biçeraxovun İrandakı kazak dəstələrini türklərə qarşı vuruşmaqdan ötrü Bakıya dəvət eləməsi də işə yaramamışdı. Hətta, şəhərin müdafiəsi üçün ingilislərə müraciət olunması barədə də qızğın müzakirələr getmişdi. Daşnak-mənşevik və eserlər ingilis konsu-

lu Ronald Mak Donellin rəhbərliyi altında “Sentrokaspi diktaturası” adlanan hakimiyyət yaradıb şəhəri ələ keçirmişdilər, komissarların ixtiyarındasa yalnız Petrov meydanı qalmışdı. İngilislər general-mayor Lionel Denstervillin komandanlığı altında şəhərə girəndən sonra Həştərxana yola düşmək istəyən komissarları Jiloy adası yaxınlığında həbs eləyib Bakıya qaytarmış, sonra Qızılsuya aparmışdılar. Amma Qafqaz İslam Ordusu “Sentrokaspi diktaturası” qüvvələrinin də, ingilislərin də müqavimətini qırıb sentyabrın 15-də şəhərə girmişdi.

Mayın 28-də istiqlalın elanını göz yaşları içində eşidəndə də, hələlik türklərin azad elədiyi Gəncədə fəaliyyət göstərən Milli hökumətin Kiyev nümayəndəsi olmaq barədə təklif alanda da siyasətin içində olduğu barədə düşünmürdü, təkcə onu düşünürdü ki, hər kəs bacardığı qədər istiqlalə dayaq olmalıdı. Onda qəlbindəki dözülməz ağrı yalnız Mir Həsənin acınacaqlı aqibətilə bağlıydı. Sol eser olan Mir Həsən, vaxtilə Məmməd Əmin Rəsulzadənin yanında olan Məşədi bəy Əzizbəyov bolşevik-daşnak toruna necə düşmüşdü, nəyə ümid eləyirdilər? O ilin payız günlərinin birində komissarların Qızılsu limanına aparılıb Ağcaqum çölündə güllələndiyini eşidəndə Mir Həsənin taleyinə ağladı. Amma eşitdiyinə görə, bir neçə nəfər, o cümlədən, Anastas Mikoyan və Stepan Şaumyan güllələnənlər arasında olmayıblar, sonra gizlicə həbsxanadan buraxılıblar...

Ukraynadasa ortalıq durulmurdu, artıq vətəndaş müharibəsi gedirdi. Bakıyla rabitə kəsilmişdi. Onda işləri müavininə tapşırıb Ağməscidə – Simferopola getmişdi ki, müəyyən dairələrlə əlaqə yaratsın. Amma Kırmda da vəziyyət həddən artıq böhranlıydı. Fevral inqilabından dərhal sonra Numan Çələbiçi xan – Çələbi Çələbiyev və Cəfər Seyidəhməd Bağçasaraydakı xan sarayında birinci Ümumkrım müsəlman qurultayı keçirib qurduqları Müvəqqəti Kırım-Müsəlman İcraiyyə Komitəsi və hökumət

bolşeviklərin təzyiqinə cəmi bir neçə ay davam gətirmişdi. Yanvarda matroslar Ağməscidə soxulub dəhşətli qırğın törətmiş, Komitənin sədri və müfti Çələbiçi xanı qətlə yetirmiş, meyitini dənizə atmışdılar, Cəfər Seyidhmədsə Osmanlıya qaça bilməmişdi.

Apreldə almanların türk-silah elədiyi Birinci Müsəlman Korpusunun komandiri Belorus-Litva tatarlarından olan general-leytenant Maşey Sulkeviç bir dəstə Polşa və Krım tatarıyla Ağməscidə gəlib çıxdı, görünür, elə almanların razılığıyla da iyunun 25-də elan edilmiş birinci hökumətin başçısı oldu. Qrafdan, knyazdan, kolonistdən, hərbiçidən, mülkəddardan ibarət olan hökumətdə camaatın Süleyman bəy adlandırdığı Sulkeviç həm də hərbi və daxili işlər naziriydi, İstanbuldan qayıtmış Cəfər Seyid Əhmədsə xarici işlər naziri təyin edildi.

Yusif Vəzir Ağməsciddə ağır günlər yaşayırdı. İşləri yoluna qoymaq üçün nə əlindən tutan bir kəs vardı, nə vəsait, nə də yaşamaq imkanı. Hətta, səfir təyin olunması barədə etimadnamə belə ona gəlib çatmamışdı, Bakıdan Xarici İşlər Nazirliyinin diplomatik kuryeri onun Kiyevdə olduğunu güman eləyib etimadnaməylə birgə səkkiz min rubl pulu ora aparmışdı. Kiyevsə od içindəydi, kuryerin arxasınca getmək açıq-aşkar ölüm demək idi. Bu səbəbdən heç onun öldü-qaldısından da xəbər tuta bilmədi. Dostu Həsən Səbri Ayvazovun köməyilə mümkün işləri görür, amma mənzil və maliyyə problemləri üzündən olmazın əziyyətlər çəkirdi. Hökumət hələ də ondan ötrü diplomatik nümayəndə maaşı nəzərdə tutmamışdı, buna görə, hətta, kirayə qaldığı evin pulunu belə verə bilmirdi.

İyunda İstanbulda təhsil almış, İsmayıl bəy Qaspiralının "Tərcüman" qəzetində yetişmiş, indi "Milliyyət" qəzetinin redaktoru olan Həsən Səbri Ayvazovdan türk-tatar dilində çıxan "Millət" qəzetilə əməkdaşlıq eləmək təklifi aldı. Bu ondan ötrü zamanın burulğanında az qala xilas yolu idi.

Qəzetin ilk sayı ötən il iyunun 27-də çıxmış, onda Cəfər Seyid Əhmədın, Həsən Səbri Ayvazovun, Məhəmməd Kirmənciklinin, Məhəmməd Rüfətovun yazılarını həyəcanla oxumuşdu. Teatr döngəsindəki redaksiyaya gedib-gəlməyə, gündəlik nəşr olunan qəzetə “Yusif Vəzirov”, “Yusif bəy Vəzirov”, “Y.V.” imzalarıyla “Millətə doğru”, “Millət üçün” silsilə yazılar, felyetonlar qələmə almağa başladı. Həsən Səbri Yusif Vəzirin yazılarını səxavətlə çap eləyir, gündəlik ehtiyaclarını ödəməyə yardım göstərirdi.

Cəfər Seyid Əhmədlə də onu Həsən Səbri tanış eləmişdi. Xarici işlər naziri əhaliyə pulsuz hüquq məsləhətləri verən ədliyyə direktorluğunda məsləhətçi işləməyi təklifi irəli sürəndə boyun qaçırmadı ki, hər halda, yeni qurulan dövlətə əlindən gələn köməyi göstərer. Az sonra ədliyyə direktorluğunun rəhbərliyi ona həvalə edildi, amma bu da diplomatik nümayəndəsi olduğu dövlətə lazımınca xidmət göstərmək imkanı yaratmırdı: əlinə gələn cüzi vəsait birtəhər yaşamağa ancaq yetirdi.

Osmanlı dövləti Ənvər Paşa vasitəsilə kömək vəd eləsə də, almanların məğlubiyyəti Kırımdakı vəziyyəti tamamilə dəyişdi: artıq qırmızılının qarşısında duruş gətirmək mümkün idi. Sulkeviç yardım üçün general Denikinə üz tutdu, ondan rədd cavabı alandan sonra, noyabrın ortalarında hakimiyyəti Solomon Kırma verdi. Hökumət cəmi on gündən sonra limana girən müttəfiq donanmasının admiralı Koltropun yanına gedib loyallığını bildirdi, bununla da məsələ həll olundu.

Yeni ədliyyə naziri kadet Vladimir Nabokovun Yusif Vəzirə münasibəti yaxşıydı, qalib işləməyini istəyirdi, lakin o artıq Bakıya getməyi qət eləmişdi: daha yollar bir qədər təhlükəsiz idi, Odessadan İstanbula gedən gəmilərin birinə minə bilərdi. Bir neçə həftə sonra general Sulkeviçin yaxın adamlarıyla birgə Bakıya yola düşdüyünü eşidib çox təəssüfləndi: vaxtında onunla təmasa girsəydi, indi yola düşənlər arasında olardı. Sonra da eşitdi ki, Sulkeviç

Azərbaycan vətəndaşlığı və Məmməd adı qəbul eləyib, əvvəlcə Gəncədəki Birinci Müsəlman Korpusunun komandiri, sonra isə ordunun Baş Qərargah rəisi təyin olunub.

Azərbaycan hökuməti oktyabrın 23-də Krım hökuməti yanında diplomatik nümayəndəlik təsis etməyi qərara almışdı. Noyabrın 1-dən bu vəzifə Azərbaycanın Ukraynadakı diplomatik nümayəndəsi Mir Yusif Vəzirova həvalə edildi, ona Azərbaycan dövlətini Krımda da təmsil etmək tapşırılmışdı. Krım hökuməti də qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq, Qara dəniz hövzəsi, xüsusən də limanları ilə bağlı razılaşdırılmış siyasət məsələlərini müzakirə etmək üçün öz nümayəndəsi Ali Aleksandroviçi Bakıya göndərmişdi. Amma hələ işlər yoluna düşmək bilmirdi, Yusif Vəzirin özünün səfir təyin olunduğundan belə xəbəri yox idi.

Rusiyadakı vətəndaş müharibəsi üzündən Bakıyla əlaqənin kəsildiyi o həyəcanlı günlərdə özünə yer tapa bilmədi. Artıq ölkənin Məslisi-məbusanı – parlamenti fəaliyyətə başlamış, Milli Hökumət bütün çətinliklərə baxmayaraq, quruculuq işlərinə girişdi. Belə vaxtda Yusif Vəzir Feodosiyada çıxış yolu axtarmış, normal fəaliyyəti üçün şərait yaradılacağına ümid bəslədi, Ağməsciddə “Millət” qəzetinə məqalələr yazdı, bütün gücünü Azərbaycanın tanınılmasına sərf elədi, millətin kimliyindən, istəyindən, muxtariyyətindən yazmışdı, hamını ayağa qalxmağa çağırırdı: «*Ey ziyalılar!.. Cürət ediniz, iş görünüz! «Müsavət» şöbələrini hər şəhər və kəndlərə yayınız! Durmaq zamanı deyil; bir az səbir eləsəniz, gözəl ölkəmiz fut olub aldən gedər...*”

Bu fikirləri də o vaxt qələmə aldı: *“Mən bolşevizmə ziddəm. Bolşevizm heç bir millət üçün, xüsusən bizim kimi əsarətdən yenicə xilas olmuş millətlər üçün heç bir səadət gətirməz. Bolşevizmin sonu hərc-mərclikdir. Biz gərək bolşevizmin öz vətənimizə gəlməsinə bütün ciddiliyimizlə mane olaq”*.

Elə o vaxt – 1919-cu il yanvarın 19-da Milli hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin Krım Milli Direktorluğuna gön-

dərdiyi məktub göndərdi: *“...mən hökumətin 1 noyabr 1918-ci il tarixli qərarına əsasən Mir Yusif Vəzirova Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Krım hökuməti yanındakı nümayəndəsi olmağı tapşırmışam”*. Yusif Vəzirsə fevralın 3-də Xarici İşlər Nazirliyinə yazırdı: *“On beş gün bundan əvvəl hökumətimizin diplomatik nümayəndəsi təyin edildiyimi bildim. Bu barədə xəbəri mənə Simferopola gələn Kiyevdəki Azərbaycan Koloniyasının elçisi çatdırdı. Təəssüf ki, bu barədə hökumətimiz tərəfindən göndərilən rəsmi sənədi indiyədək ala bilməmişəm”*.

Bir neçə ay da Krımda qaldı, yollar təhlükəli olduğundan, Kiyev ətrafında qırmızılarla Ukrayna Milli Hərəkət qüvvələrinin arasında qanlı döyüşlər getdiyindən məqam gözlədi ki, Kiyevə qayıdıb vəzifəsinə başlasın. Amma bolşeviklər şəhəri tutduğundan bir daha Kiyevə qayıda bilmədi, Bakıya getmək ümidilə artıq müttəfiqlərin donanmasının nəzarətində olan Odessaya yollandı. Amma burda tamam gözləmədiyi vəziyyətlə qarşılaşıb öz dərдинi untdu: şəhərdə yaşayan həmyerliləri Vətənə dönmək, ya da acından ölməmək üçün ondan kömək umur, bəziləri də səfir kimi ticarət elədikləri malların göndərilməsini belə tələb eləyirdilər. Bir neçə nəfərə kömək eləməyi bacarmışdı, əlyazmalarının müəyyən hissəsini “Azərbaycan” qəzetinə, Üzeyir bəyə göndərib bir qədər təskinlik tapdı, amma bütün bunlar düşdüyü çıxılmazlığın miqyasını daha da artırdı: hökumət diplomatik nümayəndəliyin təşkili məsələsini həll eləyə bilmirdi.

Üstəlik, Odessada hərc-mərclik başlanmışdı, həyatı hər dəqiqə təhlükə altındaydı. Qırmızılarla ağlar atışırdılar, bu vəziyyətdən istifadə eləyən quldurlar, soyğunçular, qatillər özlərini şəhərdə çox rahat hiss eləyirdilər. Artıq ilk fürsət düşən kimi, Bakıya qayıtmaqdan başqa çıxış yolu yox idi. Vəziyyət hökumətə göndərdiyi məktubda da yazmışdı: *“Şəhərin vəziyyəti büsbütün alt-üst olub, hər zaman, xüsusən də gecələr kefli əsgərlər güllə atır, xalqın rahatlığını pozurlar”*.

Belə bir vaxtda – aprelin 15-də Milli Hökumətdən yeni təyinat aldı: artıq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Ukrayna, Polşa və Krım respublikalarındakı diplomatik nümayəndəsiydi.

Amma nümayəndəliklərin işini qurmaq üçün vəsait çatışmırdı, bina və avadanlıq almaq, yaxud kirayə götürmək, əməkdaşlara maaş verməyə pul yox idi. Yenə hökumətə məktub yazmaq məcburiyyətində qaldı: “...*Odessada Azərbaycan konsulluğunun yaradılması üçün çoxlu pul lazımdır, ondan ötrü bina və avadanlıq lazımdır. Xahiş edirəm, tutduğum vəzifəyə görə mənə müəyyən məvacib verəsiniz. İşçilərin ştatını isə Siza göndərirəm. Odessada pulsuz və böhranlı vəziyyətdə yaşayıram. Ayda 1200 manat mənzil pulu verirəm, çörəyin girvənkəsi isə 20 manatdır*”. Həmin məktubunda Ukrayna və Polşadakı nümayəndəliklərə münasib adamlar da təklif eləmişdi.

Bununla belə, hökumət onun fəryadına fikir verəcək vəziyyətdə deyildi. Bu səbəbdən də vəziyyət bir qədər yaxşılaşandan sonra Vətənə getməyi qət elədi: belə vaxtda uzaq məmləkətdə quru əllə təbliğat işlərilə məşğul olmaq ondan ötrü dözülməz idi, qaynar həyatın ortasında olmaq milli dövlət quruculuğuna əlindən gələnlə köməyi göstərməliydi.

Sənədlərinin bəziləri, arxivinin böyük bir hissəsi qırmızılardan güdazına getdi, amma çətinliklə də olsa, mayın ortalarında Odessadan İstanbula yola düşən “Boris” bolqar gəmisinə ucuz bilet tapa bildi. Mayın 18-də gəmi Halki adasına yan alanda artıq əzablarının arxada qaldığını düşündü. Son günlər Osmanlı məmləkətində baş verənlərdən də xəbər tutdu. Almaniyanın təslim olmasından sonra Osmanlı dövləti müttəfiq güclər qarşısında müdafiəsiz qalmışdı. Lemnos adası sahilində – Mudros şəhəri yaxınlığında lövbər salan Britaniya gəmisində bağlanmış müqavilə açıq-aşkar məmləkətin işğalı demək idi. O anlaşımadan cəmi iki gün sonra “İttihad və Tərəqqi”nin başçıları, Tələt Paşa və Ənvər Paşa da daxil olmaqla Almaniyaya qaçmış, noyabrın 13-də

müttəfiq qoşunları İstanbula girmiş, Fateh Mehmetin fəthindən bəri ilk dəfə şəhərə düşmənin əsgərinin ayağı dəymişdi.

Bunun ardınca Osmanlı ordusu buraxılmış, tuthatut başlanmış, ittihadçılar üzərində məhkəmə qurulmuş, yüksək rütbəli şəxslər Maltaya sürgün olunmuşdular. Yalnız Sultanın şəxsi mühafizləri olan yeddi yüz nəfərlik dəstə qalmışdı. Yunanlar Ayasoyanın qübbəsinə zəng taxmaq fikrinə düşəndə Vahidəddin xan həmin dəstəni onlara qarşı göndərmişdi. Parisdə keçirilən Sülh konfransında İngiltərə və Fransa Osmanlı torpaqlarını özlərinə sərfəli şəkildə bölüşdürməyə çalışırdılar. Bu vaxt yaranacaq erməni, kürd, ərəb, Mesopotamiya, Suriya və Hicaz dövlətləri problemi ortaya çıxmışdı.

“Halki Palas” otelində yerləşəndən sonra gəminin Batuma yola düşəcəyi günü gözləməyə başladı. Elə onda da Əhməd bəy Ağaoğlunun həbs edildiyini öyrəndi. Əhməd bəy İstanbul Darülfünununda müəllimlik eləyirmiş, elə o vaxt da “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinə qoşulmuş, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri olmuşdu, ordu Azərbaycandan çıxanda Milli hökumət başçıları onu çox dilə tutsalar da, İstanbula qayıtmışdı. Deyilənə görə, ingilislər onu almanların adamı sayırlar, guya, “Tərcümani-həqiqət” qəzetində soyqırımın təşviq və müdafiə eləyirmiş.

Səlahiyyətlərinə daxil olmasa da, xariciyyə vəkili Əhməd Fərid bəyin hüzuruna gedib Ağaoğlunun həbsinə etirazını bildirməyi özünə borc saydı. Fikrincə, Şuşadan tanıdığı, ağılına, savadına, millətərvərliyinə heyranlıq duyduğu “firəng Əhməd” Osmanlı dövləti və müttəfiqlər üçün qorxulu şəxs deyildi. Amma Əhməd Fərid bəy müttəfiqlərin tələbilə gerçəkləşdirilən bu məsələdə ələcsiz olduğunu, heç bir kömək göstərə bilməyəcəyini etiraf elədi.

İyunun əvvəllərində həmin “Boris” gəmisilə Batuma, qatlarla Tiflisə, ordansa, nəhayət, Bakıya gəlib çıxanda qəlbində

mayın 28-də sürgünə göndərilən Əhməd Ağaoğluna kömək eləyə bilməməyinin dözülməz ağrısı vardı.

Yusif Vəzir Bakını da bir qədər pərişan gördü. Modros müqaviləsinə görə, general Vilyam Montqomeri Tomsonun komandanlığı altında gəlmiş ingilis qoşunu hələ də şəhərdəydi; aprel ayından denikinçilərin Dağıstana və Gürcüstana hücumu ölkəni də təhdid altında saxlayırdı; bolşevik-daşnakların dağıdıcı fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün parlament iyunun 9-da fəvqəladə səlahiyyətləri olan Dövlət Müdafiə Komitəsi qurmuşdu. Komitə iki gün sonra fəvqəladə vəziyyət elan eləmiş, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı yaratmış, Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı rəis, Mirfəttah Musəvi onun müavini təyin olunmuşdu.

Amma könlünü sevindirən şeylər də vardı: qohumu Zeynalabdin bəy Vəzirov, Kiyevdən tanıdığı Cəmil bəy Ləmbərandski və Şəfi bəy Rüstəmbəyov parlament üzvüydülər, Hüseyn Mirzəcamalov parlamentin dəftərxanasında qanunvericilik şöbəsinin müdiri idi, Cəmil bəy Vəzirov "Noviy mir" qəzeti buraxır, Firuz bəy Ordubadski Dəmiryol Xəstəxanasında baş həkim işləyir, Əmir bəy Aslanov şəhər idarəsində həkim kimi çalışırdı. Keçmiş tələbə yoldaşları Qəzənfər Musabəyovun, Mustafa Quliyevin, Bahadur bəy Vəlibəyovun, Möhsün İsrafilbəyovun... bolşeviklərə qoşulmalarına bu sevincin dadını xeyli qaçırdı.

Əlbəttə, ilk işi Milli Hökumətin başçısı Nəsib bəy Yusifbəyliylə görüşüb vəziyyət haqqında məlumat vermək, Odessada və İstanbulda Azərbaycan vətəndaşlarının məşəqqətli həyatından, onların viza problemlərindən danışmaq, maarifin inkişafı, tələbələrin təhsili üçün İstanbulun çox əlverişli bir yer olmasını sübuta yetirmək, İstanbulda səfərətin açılmasını təklif etmək olmuşdu. Bütün bunlar barədə "Xarici siyasətimiz" məqaləsində də söhbət açmışdı: "Bu

gün İstanbul hər tərəfdən bizə gərəkli bir şəhərdir. Bu gün İstanbul Bakı mədənlərinin məhsulları üçün yeganə xarici bazardır... Lakin İstanbul bazarını qazanmaq üçün orada ticarət vəkilləri bulunmalıdır ki, bazarın tələbatını tez-tez Bakıya xəbər versin”.

Onda bu təklifinin öz taleyində dönüş yaradacağını hələ bilmirdi. Ölkənin siyasi mühiti ingilislərin ölkəni tərk eləməsindən, bir də Nərimanovun Həştərxandan Nəsim bəyə göndərdiyi məktubdan danışırdı. Doktor Nəriman Nəsim bəyi və millətçiləri rus inqilabının mahiyyətini başa düşməməkdə, ingilislərlə yaxın münasibətdə, Denikinə müharibə elan eləməkdə, Sovet Rusiyasına qarşı çıxmaqda günahlandırmışdı: *“...mən sizi və sizin həmfikirlərinizi qəbirqazan rolundan əl çəkməyə çağırıram, – yazmışdı. – Mərdmərdənə deyin: biz Rusiya inqilabının xarakterini anlamamışıq, biz dağıdıcı imperialist müharibəsinin bütün nəticələrini nəzərə ala bilməmişik, biz meydandan çəkilib, qoy Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti olsun!”*

...Bakıda qaldığı bir ay ərzində qəzetə məqalələr yazdı, hətta Cümhuriyyətin milli himninin yaradılmasının zəruriliyini də unutmadı. İyulun 29-da parlamentdə çıxış eləyib gördüyü işlər barədə hesabat da verdi. *“Acizləri, – dedi, – Odessadan çıxarkın topladığım bir çox məlum bolşeviklər tərəfindən dərdəst edildiyindən, məəltəssüf, sizə müfəssəl məlumat verə bilməyəcəyəm...”* Müstəqilliyə can atan polyakların, ukraynalıların, gürcülərin və başqalarının İstanbulda elçilikləri olduğunu, yunanların və ermənilərin fransızca qəzet çap eləyib istəklərini dünyaya car çəkdiqlərini dilə gətirmişdi. *“Azərbaycanın müməssili olaraq və bolşevik qəzasına uğrayaraq İstanbulda çox pulsuzluq müşkülətli çəkdim. Halbuki səfərət möhürü ilə sənədlər verib pul almaq imkanı var idi. Bu imkanla yenə çətinliyə düşdüm... Təbəllərimiz də xaricdə on qat zəhmətlər çəkirlər...”*

Millət vəkilləri *“Vətən mənafeyi uğrunda çalışmaqdan yorulmaq bilməyən Vəzirov”*un fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdilər.

Sonra işlə bağlı arzusunu Hüseyn bəy Mirzəcamalova açdı.

“Sənin kimi adamlara ehtiyacımız çoxdu, – Hüseyn bəy onu arxayın saldı. – Elə lap bu yaxınlarda Fətəli xan müraciət eləmişdi, nazirliyinə bir neçə dil bilən protokol şefi lazımdı. Günü bu gün səni tövsiyə elərəm...”

Elə səhəri gün də Fətəli xanın razılığı alındı, nazirlikdə işə başladı.

Deyəsən, həyatı qaydasına düşmüşdü. Hələ ki, Hüseyn bəyin evində yerləşmişdi, daha doğrusu, köhnə dostu kirayə tutmağa qoymamış, Yusif Vəzir də inad eləməmişdi - yaxın müddətdə mənzil məsələsinin həll olunacağına söz vermişdilər. Aşqabada, Mir Abdullaya məktub göndərmişdi ki, yayın axırlarında gəl, Bakıda universitet açılır, gəl, təhsilini davam etdir.

Axır ki, uzun məşəqqətlərdən sonra könlünə yatan işlə məşğul olmasından zövq alırdı. Arada qələm yoldaşlarının yaratmağa hazırlaşdıqları təşkilata – “Yaşıl qələmlər” cəmiyyətinin yığıncağına da getdi. Məmməd Əmin bəy də cəmiyyətə üzv olmaq fikrindəymiş, amma işi çox olduğundan gəlməmişdi; Seyid Hüseyni orda gördü, kitabları barədə yazdığı isti sözlərə görə təşəkkür elədi, Mirzə Cəlillə ilk dəfə həmin yığıncaqda rastlaşdı; Hüseyn Cavidlə tanış oldu, hətta Goranboyun Borsunlu kəndindən gəlmiş yeniyetmə oğlanın – Mikayıl Rəfizadənin “Əfkari-mütəllimin” məcmuəsindəki yazılarını oxuyub dərrakəsinə heyranlığını bildirdi...

Ceyhun bəy Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılıq elədiyi nümayəndə heyətilə Paris Sülh konfransındaydı, “Azərbaycan” qəzetinin redaktorluğu Üzeyir bəyə həvalə olunmuşdu. Hərdən axşamlar yolunu onun yanından salırdı, xatirələrini, qayğılarını bölüşürdülər...

Amma bu rahatlığı heç bir ay da çəkmədi: adı Fransaya səfir göndəriləcək adamların arasında çəkilməyə başladı. Buna qəlbən razı deyildi, üstəlik, hələ Əlimərdan bəy

Parisdəydi, iki ölkə arasındakı məsələləri yoluna qoyurdu. Az sonrasa hökumət başçısı Nəsim bəy Usubbəyli Yusif Vəzirinin yanına çağıraraq İstanbul elçiliyini təklif elədi: indiki vəziyyətdə ölkənin xarici siyasətində İstanbul başlıca yeri tutur, dünyayla təmas orda qurulur, bu missiyanı da artıq müəyyən təcrübəsi olan Yusif Vəzir yerinə yetirə bilər. Bu vaxtanan Sultan hansı səbələrdənsə Bakıya diplomatik nümayəndə göndərməmiş, Osmanlı məmləkətilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasındakı məsələlərlə əsasən Əlimərdan bəy, sonra da Həsən bəy Zərdabinin oğlu Səvfi bəy məşğul olmuşdular, nəhayət, bu yönümdə rəsmi qərar qəbul eləmək lazım idi.

Ürəyindən Bakıda qalmaq, diplomatik sahədə olmasa da, maarif, mədəniyyət, lap elə ədliyyə idarələrindən birində çalışmaq keçirdi. Amma təhsilli idi, bir neçə aylıq da olsa, diplomatik təcrübəsi vardı, üstəlik, subay idi, əsərlərlə tanınır. Nəsim bəyin təzyiqi qarşısında duruş gətirə bilmədi, hələ Bakıda özünə düz-əməlli yurd-yuva qurmamış İstanbulla getməli oldu. Bu da qismət idi, Vaxtilə ulu babası Əliməmməd ağaya nəsim olmayan şərəf indi onun bəxtinə çıxırdı...

...Bir müşavir, iki katib, üç əməkdaş, bir kuryerlə Bakıdan yola düşəndə qəlbində hər şeyin yaxşı olacağına ümid vardı. Müşaviri Cahangir bəy Qayıbov Qafqaz müftisi Mirzə Hüseyn Qayıbzadənin oğlu, general-mayor Əmir Kazım Mirzə Qovanlı-Qacarin kürəkəniydi. Müşavirinin etibar eləyə bilərdi, bu sarıdan arxayın idi.

Osmanlı məmləkətindənsə hey həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. Bakının erməni-bolşevik dəstələrinin əlindən alıb Milli Hökumətin baş şəhərinə çevirən, sonrasa Mudros anlaşmasına görə, ingilislərə təhvil verən türklər indi özləri çətin gündəydilər, Sevr anlaşması imzalanmış, İstanbulun müttəfiq qoşunlar tərəfindən rəsmən işğal olunmuş, üstəlik, ölkə hər tərəfdən təhdid altında qalmışdı. Qatarla Tiflisə, ordan

Batuma getdiyi, heyətilə limanda iki ay gəmi gözlədiyi müddətdə, az qala, hər gün ovqatını təlx eləyən xəbərlər eşidirdi.

Əlbəttə, belə vaxtda İstanbula səfərxana göndərməyin nə dərəcədə məqbul olduğu barədə də düşünürdü. Amma Nəsim bəy dəlil-sübutunu belə söyləmişdi:

“Biz bütün vəziyyətlərdə istiqlalımızın qorunmasına, dövlətimizin tanınmasına çalışmalıyıq. Əlimərdan bəyin heyəti də Parisə yola düşür ki, səsimizi dünyaya çatdırsın. Çox çətin dönmədən keçirik, əzizim Yusif, dəyanətli, səbirli, düşüncəli olmalıyıq”.

Şübhəsiz, belədi, amma belə vəziyyətdə dəyanət, səbir, düşüncə neynəsin? İşğal olunmuş şəhərdə səfərət necə fəaliyyət göstərəcəkdi? İngilislər Qalata, Şişli, Peranı tutmuşdular; fransızlar şəhərin günbatan səmtini nəzarətdə saxlayırdılar; italyanlar Anadolu yaxasında yerləşmişdilər; üstəlik, aralarında Ayasofya məbədinin təzədən kilsəyə çevrilməsi barədə çəkişmə başlamış, pravoslav, katolik, yunan-pravoslav, Roma-katolik inanclar üz-üzə dayanmışdı, bir-birinə güzəştə getmək istəmirdilər, hamısı belə hesab eləyirdi ki, ittifaq daxilində üstünlüyünü sübuta yetirmək məhz bu məsələnin öz xeyrinə həll olunmasından asılıdı.

Bununla yanaşı, gələcək xəbərlərdən belə nəticə hasil olurdu ki, əsl təhlükə ingilislər, fransızlar, italyanlar yox, günbatanda yunanlar, günçixanda ermənilərdir; yunanlar bütün Trakiyaya, üstəlik, İstanbul da daxil olmaqla Anadolunun yarısına, ermənilərsə Qars, Ərdahan, Ərzurum, Sivas, Elazığ, Van, Bitlis, hətta Diyarbəkirə göz dikmişdilər. Bu da azmış kimi, müttəfiqlər yeni sultan Vəhidəddini məcbur eləmişdilər ki, üç il əvvəl baş verən erməni-türk hadisələrini araşdırmaq üçün hərbi tribunallar yaratsın, təhqiqatlar aparıb, günahkarları cəzalandırsın. Nəticədə yüz iyirmi nəfər həbsə alınmış, əsas canisə Tələt Paşa elan olunmuşdu.

Həmin günlərin birində daha gözləməyin mümkün olmadığını, müttəfiq komandanlığının icazəni qəsdən yubadığını görüb başqa yola əl atmaq qərarına gəldi: özünü limanın polis rəisinə “tacir” kimi qələmə verdi, axır ki, onu inandırmağı bacarıb Trabzona yola düşən gəmiyə minə bildi. Heyət Batumda qalıb rəsmi icazəni gözləyəcəkdi – başqa çıxış yolu yox idi.

O payız günü İstanbulda gəmidən enəndə möhtəşəm şəhəri beləcə, pərişan gördü. Boğazda ingilis, fransız, italyan gəmiləri lövbər salmışdılar, bayraqları mehdə asta-asta dalğalanırdı. Limanda rastlaşdığı adamların ovqatı cürbəcür idi: türklər qaşqabaqlıydılar, əcnəbilərə nifrət dolu nəzərlərlə baxırdılar; yəhudilər özlərini ehtiyatlı, bitərəf aparmağa can atır, yunanlar və ermənilər qalibənə görkəmlə addımlayır, hələ ki, himayədarları sayəsində özlərini məmləkətin ağası kimi aparırdılar. Küçələrdə asayişə nəzarət eləyən əcnəbi əsgər-zabitlərə də rast gəldi. Belə vaxtda səfərət nə iş görə biləcəkdi?

Yusif Vəzir yeddi il sonra üzə çıxaracağı “Zeybək qızı” hekayəsində o kədərli günlərdə gördüklərini ürək ağrısıyla təsvir eləyəcəkdi...

...Sultan Vahidəddinin taxta çıxmasından bir il keçmişdi ki, artıq dördüncü hökumət qurulmuşdu. Sultanın yavəri Əhməd İzzət Paşanın kabinəsini Təvfik Paşanın iki kabinəsi əvəz eləmiş, indi bir ay idi ki, Damad Fərid Paşanın hökuməti qurulmuşdu. Hökumətə müvafiq xariciyyə nazirləri də tez-tez dəyişirdi: nazirlər yerlərini isitməmiş adlarının əvvəlinə “səbiq” sözü əlavə olunurdu. İlin əvvəlindən Mustafa Rəşid Paşa, Yusuf Franko Paşa, Damad Fərid Paşa bir-birlərini əvəz eləmişdilər, hələ ki, Damad Fərid Paşa hökumətinin xariciyyə vəkili kreslosunda Mustafa Rəşid Paşa bəy otururdu, etibarnaməsini də ona təqdim eləyəcəkdi. Sultan Vahidəddin, yəqin ki, indiki vəziyyətində Azərbaycan Cümhuriyyəti elçisiylə görüşməyəcəkdi.

Yola düşməzdən əvvəl xariciyyə naziri Məmmədyusif Cəfərovun yanında olmuşdu. Nazir hər şeyə rəğmən Sultanla görüşə cəhd göstərməsini, İstanbulda baş verən hadisələr barədə vaxtında və müfəssəl məlumat göndərməsini tövsiyə eləmişdi. Əlbəttə, buna cəhd göstərəcəkdə. Amma hələlik özü belə hadisələrdən baş açmaqda çətinlik çəkirdi. Görünür, Sultan məmləkətin düşdüyü vəziyyət müqabilində məsuliyyətini yaxşı dərk eləyirdi, biçarə müttəfiq qüvvələrilə millətçilər arasında qalmışdı – müttəfiqlərlə ehtiyatlı dolanmağa, millətçilərin məmləkəti qurtarmalarına şərait yaratmaşa çalışırdı. Bütün bunları o ilk günlərdə oxuduğu qəzetlərdən, eşitdiyi söhbətlərdən dərk eləyir, vəzifəsinin icrasına başlayanda neyləyəcəyini düşünürdü.

Bakıdan gələn xəbərləri diqqətlə izləyirdi. Məmmədbağır bəy öz ərizəsilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəhbərliyindən istefa vermiş, yerinə “Difai” zamanından bu işlərdə böyük təcrübə toplamış qardaşı, Müsavat Partiyasının üzvü Nağı bəy təyin olunmuşdu. Sentyabrın əvvəllərində öldürülmüş Mirfəttah Musəvinisə Mahmud Səfikürdski əvəz eləmişdi. Əvvəllər denikinçilərə qarşı mübarizə aparən təşkilat indi fəaliyyətini bolşevik təhlükəsinə və ölkədə təxribatlar törədən daşnaklara qarşı yönəlmişdi. Görünür, bu xəmir hələ çox su aparacaqdı...

Avqustun axırlarında Məclisi-Məbusanın qiraət zalında Seyid Hüseyn Sadiq Əfəndinin rəhbərliyiylə “Yaşıl qələmlər” cəmiyyəti təsis olunmuşdu. İnandığı, hörmət elədiyi qələm adamlarının çoxu – Məmməd Əmin Rəsulzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd Cavad, Uzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəfbəy Vəzirov, Salman Mümtaz, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Almas Yıldırım, Mirzəbala Məmmədzadə, Əlabbas Müznib... o yeniyetmə oğlan – Mikayıl Rəfizadə həmin cəmiyyəti

yətin üzvüydülər, “Yaşıl yarpaq” adlı məcmuə buraxmağa hazırlaşırdılar. Əlbəttə, belə bir məqamda onların arasında olmaq, darıxdığı qaynar ədəbi həyatda iştirak etmək, kağıza köçürmək istədiyi mövzulara qayıtmaq istəyirdi, amma tale yolunu yenə Vətəndən uzaqlara salmışdı.

Payızın əvvəllərində də başqa bir dəstənin yığışib “Qızıl qələmlər” cəmiyyəti təsis elədiklərindən xəbər tutdu. Əliheydər Qarayev, Ağababa Yusifzadə, Bayraməli Abbaszadə, Ağahüseyn Rəsulzadə, Əlisəttar İbrahimov, Nemət Bəsir, Salman Nərimanov... kimi solçular Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılıq elədiyi bu cəmiyyətdə yığışmışdılar, “Məşəl” adlı satirik məcmuə buraxmağa hazırlaşırdılar. Hətta, deyilənə görə, artıq Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiqi, Almas İldırım da öz tərəflərinə çəkə bilməmişdilər. Deməli, ölkədə ideoloji qarşıdurma kəskinləşirdi, hələ milli düşüncənin tam qələbəsindən danışmaq olmazdı...

Axır ki, o günlərdə heyət gəlib İstanbula yetişdi. Səfərin birinci katibi Zeynal bəy Səfərov İstanbulda iki dəfə olmuşdu, şəhərə bələdliyi vardı. Yer-yurd düzəldənəcən Sirkəçidə münasib müsafirxana tapdı, iki günlüyə orda yerləşib kirayə bina axtarmağa başladılar. Bu işi elə Zeynal bəyə tapşırırdı, mümkün qədər Topqarıya – Babi-Aliyə yaxın yerdə bina tapmağın zəruri olduğunu dönə-dönə söylədi: cərəyan eləyən hadisələrə yaxın olmaq, Sarayla rahat əlaqə saxlamaq vacib idi. Özü Cahangir bəylə elçi təyin olunması barədə vəkalətnaməsini Babi-Alidə xariciyyə vəkilinə nə vaxt təqdim eləyə biləcəyini aydınlaşdırdı. Bundan ötrü Cahangir bəy xariciyyə vəkilinin məqamına getməli, bunun nə vaxt münasib olacağını dəqiqləşdirməliydi.

Cibində səfərin xərcləri üçün ayrılmış əlli min franklık çek, qəlbində ağlagəlməz səksəkə vardı. Hey bu məbləğə səfəri neçə ay yola verə biləcəyini hesablayırdı. Binanın kirayəsinə, özüylə birgə yeddi nəfərin məvacibinə, qeyri xərclərə ayrılan məbləği çıxanda məlum olurdu ki, ən yaxşı halda altı ay tab gətirərlər. Vəziyyət bir qədər aydınlaşan

kimi, Bakıya – xariciyyə nazirinə, ya da hökumət başçısına çətinliklərini bildirməliydi. Özünə ayrılmış ayda üç min frank məvacib ilk baxışda sanballı görünürdü: bu məbləğə əvvəlcə özünə abırlı paltar almalıydı, olub-qalanı yollarda əldən çıxmışdı: dövləti təmsil eləyən, hökumət adından cəmiyyət arasına çıxan kəsin geyim-keciminə, görkəminə fikir verməməyə haqqı yox idi; üstəlik, mümkün qədər abırlı ev kirayələməli, qulluqçu tutmalıydı – təbii ki, təkcə məqamına yox, evinə də gəlib-gedən olacaqdı, ölkəsinin keçirdiyi maddi sıxıntıni kimsə bilməməliydi, bu da diplomatiyanın incəliklərindən biriydi.

Cahangir bəyi Kiyevdən tanıyırdı, hüquq təhsilini iki il ondan sonra başa vurmuşdu. Haqq üçünə, nə Nəsim bəy, nə xariciyyə naziri səfərə heyətinin seçilməsinə qarışmışdı, elə Zeynal bəylə gimnaziya yoldaşı olmuşdu, digər katib Mirzə Qədiri də özü seçmişdi, təkcə əməkdaşların və kuryerin məsələsilə ciddi maraqlanmamışdı, həmin dörd nəfəri sərəncamına göndərmişdilər.

Sirkəçidəki müsafirxananın sahibi Xeyri Əfəndi gəlişlərinin səbəbini bilib sevinmişdi, yerbəyer olub, nahar eləyib bir qədər dincələndən sonra hörmətini bildirmək üçün otağına gəldi:

“Sizi görməyimə şadam, – dedi, – qardaşlarımızın azadlığa çıxmaları bizə də ümid verir. İnşallah, bu yabançılar məmləkətimizdən tezliklə rədd olub gedəcəklər, asudə nəfəs alacağıq”.

“Əlbəttə, əlbəttə, Xeyri Əfəndi, yəqin, çox çəkməz. Hər bir millətin öz taleyinin sahibi olmağa haqqı var”.

“Qardaşım oğlu Nuru Paşa qoşunuyla Bakını qurtarmağa sevinə-sevinə getdi. Hələ də harda olduğunu bilmirəm...” – Xeyri Əfəndinin səsi titrədi.

“Sağ-salamat qayıdar, toxtaq olun, – əlini onun çiyinə qoydu, inşallah, işə başlayan kimi, onun barəsində səhih xəbər öyrənməyə çalışıram”.

“Allah sizdən razı olsun, – Xeyri Əfəndi bir qədər rahatlandı, – nə arzunuz olsa, qulluğunuzda hazırım”.

Elə Xeyri Əfəndinin tövsiyəsi üzrə də səhəri gün Cahangir bəylə Kapalıçarşıya getdilər, müsafirxana sahibinin tanışı öz dükanında ikisini də bəh-bəhlə geyindirdi, qiymətdə də çox çənə-boğaz eləmədi. Cahangir bəy əsa gəzdirməyə öyrəşməmişdi, ancaq məsləhətə qulaq asdı: məsələ cavanlıqda deyildi, əsa adamı daha kübar göstərirdi.

Otuz iki yaşındaydı, Kiyevdə, Kırmda əzablı nümayəndəliyindən sonra Osmanlı imperiyasına elçi göndərilmişdi. İndi dünyanın qəlbə burda – İstanbulda döyünürdü. Zəifləmiş, gücdən düşmüş imperiya Sultan Mehmet Fateh zamanından bəri ən faciəvi günlərini yaşayırdı. Qurulan hökumətlər yıxılır, məclislər hərc-mərclik yuvasına çevrilir, millətçilər içdən korun-korun yanırdılar. Belə bir vaxtda, az qala, eyni tale yaşayan, erməni-bolşevik təhdidinə, terroruna, solçu firqələrin daxildəki dağıdıcı fəaliyyətinə qarşı müqavimət göstərən məmləkətinin səsini dünyaya çatdırmaq üçün bütün çətinlikləri nəzərə almalıydı.

Müsafirxanadakı otağının pəncərəsindən Qalata körpüsü, lövbər salmış, boğazdan keçən gəmilər, qayıqlar, bir az uzaqlarda Qalata qülləsi görünürdü. Yazı-pozudan çoxdan ayrılmışdı, Bakıda və Batumda qaldığı günlərdə bütöv bir şey yaza bilməsə də qeydlər aparır, yadında qalan hadisələri, təfərrüatları, xarakterləri kağıza köçürürdü. Yəqin, belə getməyəcəkdi, hər iki məmləkətdə əmin-amanlıq, asayiş bərqərar olacaqdı, onda həmin qeydlər karına gələcəkdi. Yazmaq imkanı yaransa belə, hələ istədiklərini yox, vacib saydıqlarını qələmə almalıydı.

...O payız günlərinin birində Əli bəy Hüseynzadə təşrif buyurdu. Heyətin gəldiyini, həmin gəmidə olan bir tanışından eşidibmiş, iki gün ərzində bütün müsafirxanalara baş

çəkib onları axtarırmış. Halı pərişan idi, saç-saqqalı xeyli ağarmışdı. Görkəmində o qədər qüssə vardı ki, elə bil, dindirsen, ağlayacaqdı. Səfərətin gəlişinə sevindiğini bildirsə də, bunu simasından duymaq çətin idi. Üstəlik, son vaxtlar üzləşdiyi hadisələr onu əməlli-başlı ruhdan salmışdı: Bəkirağa bölüyüylə birgə o da həbs olunub, Maltaya sürgünə göndərilməkdən təsadüf nəticəsində canını qurtarıbmış. Əlimərdan bəy Topçubaşovun sədarətilə Paris konfransına gedəcək heyətə Əli bəylə birgə Əhməd bəy Ağaoğlu da daxil edilibmiş. Yanvarın ilk günlərində Bakıdan çıxıblar, Tiflisdə və Batumda görüşlər keçiblər, İstanbulda yığışib görəcəkləri işləri müzakirə eləyiblər. Bir sözlə, hər şey nəzərdə tutduqları kimi gedirmiş. Amma “İttihad və Tərəqqi”çilərin sıralarında olmaları başlarına bəla açıb. Bəkirağa bölüyü müttəfiq qüvvələrin komandanlığı tərəfindən həbs olunanda Əli bəylə Əhməd bəyi də onlara qatıblarmış. Əlimərdan bəyin Babi-Aliyə, müttəfiqlərin komandanlığına müraciətlərinin nəticəsi ancaq bu olub ki, Əli bəyi buraxıblar, Əhməd bəyisə altmış yeddi nəfərin arasında Limnos adasına sürgün eləyiblər. Üstəlik, Əlimərdan bəyin heyətini dörd ay viza vermədən İstanbulda saxlayıblar; gürcü və erməni heyətlərisə çoxdan Parisdə yerləşib fəaliyyətə başlayıblarmış. Axır ki, heyət yola düşə bilib.

“Əli bəy, hələ etibarnaməmi Babi-Aliyə təqdim eləməsəm də, elçi kimi ilk işim sizə yardım göstərmək ola bilər. Sizi Bakıya yola salmaq lazımdısa, buna hazırım”.

Əli bəy uzun-uzadı mü sahibinə baxdı, sonra başını bulayıb nəzərlərini döşəməyə zillədi:

“Yox, mən burda müdərriyyəmə davam eləmək qərarına gəldim. Elə əvvəldən deyirdim ki, Qafqaz vilayətləri Osmanlının himayəsinə keçməli, yoxsa Rusiyanın əsarətindən qurtula bilməyəcək. Məmləkətimiz, az qala, bir ildi müstəqil olsa da, gələcəyilə bağlı əndişələrim var. Şimaldan gözlənən təhlükəni hiss eləyirəm”.

“Elə Əlimərdan bəyin heyəti də Parisə o təhlükələrin qarşısını almaq üçün getmədimi?”

“Onun üçün getdi, amma o konfransı keçirənlərin nə düşündüklərini kim bilir, Yusif bəy?”

Haqlı sual idi. Susdular, sükut xeyli darıxdırıcı oldu.

“Amma hələ ümid eləyək ki, Osmanlı dövləti bu ağır günləri arxada qoyub öz nəzərlərini Qafqazdakı qardaşlarına da yönəldəcək, – Əli bəy getməyə hazırlaşanda yüngülcə baş əyib hüznə gülümsədi. – Ümidvaram, hələ görüşəcəyik”.

“Əlbəttə, – Yusif Vəzir də iltifatla cavab verdi. – Səfərimiz yerləşən kimi, ünvanı sizə xəbər verərik. Münasib bildiyimiz vaxt gözümüz üstə yeriniz var”.

Qonağını müsafirxananın həyətinəcən ötürdü, Əli bəy ikiatlı fayton saxlayıb əyləşənəcən dayanıb baxdı...

...Səfərət üçün binanı, az qala, bir həftə sonra tapdılar; daha doğrusu, Zeynal bəy əsl fədakarlıq eləmiş, bu qarmaqarışıqlığın içində münasib qiymətə münasib bina tapmışdı. Əlbəttə, bina sahibinin yeddi yüz franklıq iddiasını dörd yüz səksən franka endirməyi hamı bacarmazdı. Üstəlik, binada telefon vardı, bu da əlavə xərclərə qənaət demək idi. Daha vacibi, bina Babi-Aliyə yaxın yerdə, Sultanəhməd camesinin, At meydanının beş-on addımlığında, Yerəbatan sarnıcının – qədim su anbarıyla üzbəüzdə yerləşirdi. Ortaçağ taxta Osmanlı tikililəri üslubundakı, “Tələt Paşanın köşkü” kimi tanınan ikiqatlı taxta binanın iri salonu, heyət üzvlərinin yerləşməsi üçün kifayət qədər otaqları, qışda isitmək üçün buxarısı vardı. Birinci qatdan təsərrüfat ehtiyacları, əməkdaşların, katiblərin, ikinci qatdansa elçinin, müşavirin və qonaq salonunun yerləşməsi üçün istifadə eləmək olardı. Sağ olsun, binanın sahibi zamanənin çətinliyindən çox səfərətin Azərbaycana məxsus olmasına görə qiymətdə güzəştə getmişdi, yəqin ki, gələcəkdə kirayə haqqını ödəməklə bağlı çətinliklər yaranarsa, bu münasibətinin faydası olacaqdı.

Yerbəyər olduqları gün ilk uğurlarını qeyd eləmək üçün məclis qurmağı qərara aldılar. Əslində, ziyafət təşkil eləməli, İstanbuldakı elçiləri çağırmalıydı, amma buna bir ətək xərc tələb olunurdu, indiki vəziyyətdə bədxərcliyə yol verə bilməzdi; həm də camaatın üz-gözündən kədər oxunduğu, müttəfiq qüvvələri at oynatdığı vaxtda ziyafət başqa cür qəbul olunardı.

“Suların durulmasını gözləməliyik, – Cahangir bəy məclisdən sonra özünəxas təmkinlə dilləndi. – Hökumətin üzləşdiyi çətinliklərdən belə görünür ki, həyatımız heç də xoş keçməyəcək”.

“Nəsib bəy dedi, çətinliklə qarşılaşsam, birbaşa ona yazım. Çətinlikləri başa düşürəm, təsəvvür eləyin ki, onun təvəqqesilə artıq xərclərdən qaçmaq üçün Parisə gedən Ceyhun bəyin məvacibini Üzeyir bəy, Üzeyir bəyin məvacibinisə Məmməd Əmin bəy alır. Üzeyir bəy qardaşının məvacibini göndərə bilmədiyindən bərk əndişəliydi. İşimizi yoluna qoyandan sonra bizi gözləyən təhlükəylə bağlı ona yazaram ki, xəbərdar olsun”.

“Hər işin başlanğıcı çətin olur, – Zeynal bəy ikisindən də nikbin idi, – ümidvaram ki, çətinliklərin öhdəsindən gələcəyik”.

Mirzə Qədir saqqalını sığallaya-sığallaya susdu, sonra pensnesini çıxarıb cib yaylığıyla tərtəmiz sildi, burnunun üstündə bərkidib məclisdəkiləri süzdü, amma dillənmedi...

...Çox arzulayırdı ki, Kiyevdəki ağrı-acıları burda yaşamasın, millətinin, hökumətinin naminə öhdəsinə düşənləri ləyaqətlə yerinə yetirsin...

II FƏSİL

AH, BASYA, BASYA...

Abram Nussimbaum

Tiflis, Kiyev, Tiflis, Bakı

Avqust 1904-oktyabr 1907-ci illər

...O bu şəhəri izah olunmaz məhəbbətlə sevirdi.

Gözünü açıb Kür çayının hər iki tərəfinə səpələnmiş evləri, Mtasında, Sənan dağlarını, Narınqalanı, Metex qalasını, kilsələri, məscidləri, sinaqoqu, enişli-yoxuşlu küçələri, kintoları, əsilzadələri, cürbəcür millətləri, əcnəbiləri... görmüşdü. Onu qırx yeddi il əvvəl adını bu şəhərin sinaqoqunda adamların siyahısına salmışdılar, gündə bir buğda boyu böyüyə-böyüyə gənclik yaşına çatmış, ilk dəfə vurulmuşdu, amma bu sevgisi qara sevdaya çevrilmişdi, çünki gürcü qızı Eteriyə ürəyini açmaqda gecikmişdi. İlk sevginin nakam taleyini düz on il ürəyində gəzdirmiş, evləndiyi qadına rast gələncən Eterinin obrazı qəlbindən silinməmişdi.

Abraham (*hamı ona Abram deyirdi*) Leybuşoviç Nussimbaum manufaktura alverilə məşğul olan atasının kontorunda işə başlayanda cəmi iyirmi yaşı vardı. Öyrənmək istəyi

sayəsində kontorun gizlinlərinə tez vaqif oldu, cəmi üç il sonra atası hər şeyi ona etibar eləyib istirahətə çəkilə bilərdi. Atasını itirəndə Abram iyirmi altı yaşına təzəcə girmişdi, sonrakı üç ildəsə ticarətini genişləndirib ikinci gildiya tacirlərinin cərgəsinə qoşula, şəhərin adlı-sanlı adamlarıyla oturub-dura bilməmişdi. Anasının ölümündən sonra evi satıb İrəvan meydanı yaxınlığında ikiqatlı mülk almışdı, birinci qatda kontoru yerləşir, ikinci qatdasa özü gen-bol yaşayırdı.

Abramı ömrünün, az qala, otuz dörd ilini keçirdiyi bu şəhərlə çox xatirələr bağlayırdı. Ata-anasının, doğmalarının məzarı burdaydı, az da olsa, həyatdakı bir neçə dostunu burda tapmış, həyata burdan atılmış, nəhayət, həyatının bütün mənasına çevrilən Basyasıyla burada, indi küçələrinin divanə kimi dolaşdığı bu şəhərdə tanış olub evlənmişdi.

Ah, Basya, Basya!

Abram Basyayla – Berta Davidovna Slutskinayla tanış olduğu günə lənətlər yağdırır, amma gerçəklikdən də qaça bilmirdi: həyatında ötüb-keçəri qadınlar olsa da, heç biri ona Basya qədər təsir göstərə bilməmişdi. Basyanı itirəndən sonra bunun səbəbləri üzərində uzun-uzadı baş sındırmışdı, amma ona ağlagəlməz əzablar verən, hissələrini təhqir eləyən, həyatını cəhənnəmə çevirən o anlaşılmaz qadına niyə bu qədər bağlandığının sirrini əməlli-başlı izah eləyə bilmirdi. Niyə hər şey ortaya çıxanda onu atıb getmədi? Niyə arvadının yad, soyuq, uzaq olduğunu duya-duya ondan əl çəkmədi? Niyə sağalmaz “xəstəliyə” tutulduğunu bilə-bilə onu xilas eləməyə çalışdı? Niyə Basyanın xəstə yadigarını – oğlunu bu qədər vurğunluqla sevir? Bunun bir sirri varmı?

...Əlbəttə, Tiflisin ən ağırlı xatirələri Basyayla bağlıydı. Basya həyatında ildirəm kimi çaxıb ömrünü bir anlığa işıqlandırmış, sonra da hər şeyi yandırıb-yaxmışdı. Qəfildən yaşadığı məhəllədə peyda olan gözəl qamətli, solğun bənizli, iri gözlü gənc qızın bura ondan ötrü göndərildiyini hardan

biləydi? Tez-tez onu küçədə gəzən görürdü, xüsusilə, yay axşamları qızın tənha, kədərli və sirli silueti batan günəşin fonunda çox cəlbediciydi. Eteridən sonra qəlbinin qapılarını bağlayan Abram bu cazibənin qarşısında tab gətirə bilmədi, bir axşam bütün cəsarətini toplayıb qıza yaxınlaşdı.

Bir neçə dəqiqə sonra neçə illərin tanışları kimi söhbətləşirdilər. Məlum oldu ki, Berta Moğilyovda doğulub, orda gimnaziyanı bitirib, bura qohumlarıgilə gəlib, amma şəhərə bir könüldən min könülə vurulduğundan, kirayə ev tutub, iş tapıb, həyatına bu şəhərdə davam eləmək qərarına gəlib.

Abramın, az qala, sevincdən nəfəsi tutuldu. Tale qismətini rastına çıxarmışdı, bunu gərək ikisi də başa düşəydilər. Deyəsən, başa düşmək bir yana, zərurət kimi qəbul eləmişdilər, ona görə də oğlanın dil tökməsinə, qızın naz-qəmzə satmasına ehtiyac qalmadı. Elə səhəri gün axşam görüşdülər. Abram Bertanı şam yeməyinə dəvət elədi, cəmi üç gün sonra, axşam gəzintisi vaxtına gözdən iraq bir yerdə Bertanı öpdü. Qız utanmasa da, soyuq idi, elə bil, borcunu yerinə yetirirdi. Amma onda Abram buna fikir vermədi.

Cəmi iki ay sonra, payızın ortalarında evləndilər, Abram Nussimbaum Belarusun Moğilyov vilayətinin Klimoviç üyezdinin Petroviç şəhərciyinin sakini Berta Davidovna Slutskinayla ailə qurdu. Nikahlarını sinaqoqun rəvvini İlya Levin qeydə aldı.

Nikahda Berta tərəfdən kimsə yox idi, Abramınsa cəmi bir neçə dostu vardı...

Onda 1904-cü il idi, Abramın otuz bir, Bertanınsa cəmi iyirmi bir yaşı tamam olmuşdu...

O axşam Berta Abramın gözlərinin içinə baxa-baxa dedi:
"Mənə Basya de!"

"Basya? Elə niyə? – Abram təəccübləndi. – Berta gözəl addı ki?"

"Uşaq vaxtlarımdan məni Basya çağırıblar. Öyrəşmişəm, xoşum gəlir".

“Nə olar, – Abram arvadını öpdü, – sən istəyirsənsə, Basya çağıraram”.

Amma həqiqət sonrakı ilin yayında, həm də lap təsadüfən aşkar oldu.

Abram Nissumbaum bir gün günortadan sonra banka baş çəkmək üçün kontordan çıxdı, İrəvan meydanından keçəndə faytonun pəncərəsindən... arvadını gördü. Basya şıq geyinmiş, otuz beş yaşlarında bir kişiylə meydanda gəzişirdi, nə barədəsə danışır, arabir bankın binasına baxırdılar. Az qala, bir il ərzində onun bu şəhərdə hər hansı dost-tanışının olduğundan xəbər tutmamışdı, hətta nikah mərasiminə qohumlarının niyə gəlmədiyini də soruşmamışdı: başlıcası buydu ki, bir yerdəydilər, birgə yaşayacaqdılar. Amma indi Basyanın məhrəm bir dostumu, tanışımı, qohumumu üzə çıxırdı, görüşürdülər, həm də ərinin bundan xəbəri yox idi. Əvvəlcə istədi, faytonu saxladıb düşsün, qəfildən qarşılarna çıxsın, amma altıncı duyğusu bunun düzgün olmadığını pıçıldadı. Faytonçuya dedi, fikrini dəyişib, evə qayıdacaq. Həyəcandan qan-tər içindəydi, nəgəhan narahatlıq amanını kəsirdi. Arvadı hamilə olduğunu ona bir neçə həftə əvvəl demişdi, onda Abram xoşbəxtliyindən, az qala, ağlını itirmişdi. İndisə Basyanı yad kişiylə məhrəm söhbət eləyən görürdü.

Qulluqçudan bir şey soruşmadı, arvadı qayıdanacan qonaq otağında ora-bura vurnuxdu.

Berta otağa girəndə ərinin dimdik dayanıb gözlərini ona zillədiyini görüb çaşdı, dillənib nəsə demək istədi, amma fikrindən daşınıb yaxındakı divana çökdü.

“Mən sizi gördüm”, – Abramın səsində ürəkparçalayan ağrı vardı.

Bertanın solğun bənizi daha da ağardı, gözlərindəki soyuq parıltı kəskinləşdi.

“Bilirsən, hər şey sənin başa düşdüyün kimi deyil,” – o divandan qalxdı, nəzərlərini ərindən yayındırıb yorğun-yorğun dilləndi.

“Gözləyirəm ki, məsələnin nə yerdə olduğunu özün izah eləyəsən”, – Abram ona tərəf bir neçə addım atıb dayandı.

“İzah eləyərəm, – arvadı geri dönüb onunla üzbəüz dayandı. – Gec-tez bilməliydin. O adam Leonid Krasindi, mənim ideya dostumdu, hələ Mogilyovda olandan tanışıq. Bura vacib iş dalınca gəlib”.

“Ölkədə nələr baş verdiyini bilirsən, Berta, çaxnaşmalar, terror, qarət baş alıb gedir. Çarı yıxmaq istəyirlər. Belə bir vaxtda mən sənəin şübhəli adamlarla dostluq eləməyinə biganə qala bilmərəm”.

“Bəlkə, elə mən də çarı yıxmaq istəyənlərdənəm?” – Berta soyuq-soyuq gülümsədi.

Ər ayaq üstə dayanmağa təqəti qalmadığından yaxındakı kresloya çökdü.

“Berta, bu təhlükəli yoldu, bizim ailəmiz var, bir neçə aydan sonra uşağımız dünyaya gələcək. Hələ gec deyil, bu yoldan qayıt, həyatımızı təhlükəyə atma”.

“Mən təkcə öz övladımın yox, başqalarının da gələcəyini düşünürəm, – Berta məğrur görkəmlə dilləndi. – Bizim mübarizəmiz işıqlı gələcək uğrunda”.

Abram daha düşünmək qabiliyyətini itirdi. Çiyinlərinə illərin yükü enmiş kimi ağır-ağır evdən çıxıb gecəyarıyacan küçələri dolaşdı, sonra qayıdıb elə qonaq otağındakı divandaca yuxuya getdi.

O gündən aralarındakı çat get-gedə böyüdü, soyuqluq dözülməz həddə çatdı. Abram arvadının gözəgörünməz tellərlə bağlı olduğu Krasin barədə araşdırmalar aparıb ağlagəlməz faktlar aşkara çıxardı. Məlum oldu ki, rüsvətخور, həbsdə yatmış polis məmurunun oğlu olan Leonid Krasin dəfələrlə həbsxanaya düşüb, terror, qarət, təxribat məsələlərində püxtələşib. Üstəlik, iki qorili bolşeviklə Koba – İosif Cuqaşvili və Kamo – Simon Ter-Petrosyanla əlbirdi, partiya-

daşları arasında “Nikitiç”, “Yuhanson”, “Loşad”, yaxud “Vinter” kimi tanınır. İyirmi rubl alan mənbə onu da dedi ki, Kamo bu cür əməllərinə görə, Metex qalasında yatırmış, soyadını dəyişməklə qaçmağa nail olub, indi polis hər tərəfdə onu axtarır. Krasinsə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının son qurultayında Lenindən sonra ikinci adam seçilib, texniki-döyüş qrupuna başçılıq eləyir, təşkilatın silah və pulla təmin olunması məsələləri ona tapşırılıb.

Abram arvadının necə böyük və təhlükəli oyuna girdiyini dərk elədi. Onu da başa düşdü ki, Basya, əslində, Bertanın gizli təşkilatdakı ləqəbidi, Tiflisdə yaşamağı, hətta, abırılı görünmək üçün ailə qurmağı ona həmin təşkilat tapşırıb. Basya Krasinin Tiflisdəki əməllərinin ortağıydı, günlərin birində hələ xəbər tutmadığı işləri üzündən həbs oluna bilərdi. İndi taleyinə belə bir qadın çıxdığına görə vaysınır, çəlpəşik fikirlər içində çapalayır. Ondan ayrılmaq, ən azı, günlərin birində malını-mülkünü satıb ortadan qeyb olmaq çətin məsələ deyildi, amma Basya qarnında onun körpəsini gəzdirirdi, hələ ki, o günahsız məxluqun xətrinə dözməkdən başqa əlac görmürdü.

Aralarındakı uçurum gündən-günə dərinləşirdi, artıq, demək olar, danışırdılar. Abram kontorda ləngiməyə adət eləmişdi, çalışırdı ki, evə gec qayıtsın, qulluqçunun hazır qoyduğu yeməkdən iştahasız-iştahasız bir-iki tikə yeyib, elə qonaq otağındakı divandaca yuxuya getsin. Bəzən arvadını heç evdə də tapmırdı. Basya gecədən xeyli keçmiş qayıdır, mətbəxdə yeməyini yeyir, dinməzcə yataq otağına girib işığı söndürürdü. Təsədüfən üz-üzə gələndə Abram onun get-gedə böyüyən qarnını necə laqeydcəsinə gəzdirdiyini seziş dəhşətə gəlirdi. Arvadının sifətində xoşbəxt əzab yox, soyuq bezginlik vardı, elə bil, övladının doğulacağı onu zərrə qədər də maraqlandırmırdı.

Avqustun axırlarında Basya elə həmin laqeyd görkəmlə Sürixə getməli olduğunu dedi. Onun təəccübünə rəğmən Abram zərrə qədər də qəzəblənmədi.

“Nikitiçin tapşırıǵıdı?” – Yalnız istehzayla soruşdu.

“Bunun əhəmiyyəti yoxdu, – Basya etinasız tərzdə cavab verdi. – Getməliyəm, vəssalam”.

“Əhəmiyyəti budur ki, tək getmirsən?” – Abram nəzərlərini onun qarnına zillədi.

“Ondan da vacib məsələlər var”, – Basya arxasını çevirib yataq otaǵına getdi.

Abram başa düşdü ki, heç bir qüvvə bu bolşevik ideya-sıyla zəhərlənmiş məxluqu yolundan saxlaya bilməz. Arvadının gizli işləri barədə polisə məlumat vermək də ağılsızlıq olardı: övladının həbsxanada doğulmasını istəməirdi.

Təbii ki, Basyanı ötürmək üçün vaǵzala getmədi, təşkilatdakı “dostları”nın onu nəzarətdə saxladıklarını gözəl bilirdi. Onsuz da mənasını itirmiş həyatında daha dözülməz boşluq yarandı. Basyanın körpəni tələf eləyəcəyindən, ya da vədəsi çatanacan geri qayıda bilməyəcəyindən, daha pisi, bir daha qayıtmayacağından, onu Krasinə dəyişəcəyindən qorxurdu. Ötəri gördüyü, şıx geyinmiş, ilk baxışdan fəlsəfə professoruna, yaxud bank məmuruna oxşayan adamla arvadının arasında intim bağlılıq olub-olmadığı barədə düşü-nürdü. Axırda bu qənaətə gəlmişdi ki, onların yaxınlığı in-tim bağlılıqdan daha qorxunc şeydi, təkəcə Abramın və gələcək körpəsinin yox, milyonlarla insanın taleyini dəyişdirməyə yönəlib.

Oktyabrın ortalarında tanımadığı bir nəfər kontora məktub gətirib yoxa çıxmışdı. Onda Abram harasa getmiş-di, amma gizlin gəlib-getməsindən kuryerin gizli təşkilatla bağlı olduğunu başa düşdü. Basya tanış xəttilə yazmışdı ki, Sürixdən yola çıxıram, məni Kiyevdə qarşıla, ümidvaram ki, Kiyevə çatanacan *bizə* bir şey olmaz. “*Bizə*” sözünün altın-dan qalın xətt çəkmişdi, Abram dərhal onun nəyə işarə elədiyini başa düşdü: deməli, körpəsi dünyaya gəlmək

ərəfəsindəydi. Bircə kəlmə ona bəs elədi, o qədər həyəcanlandı ki, arvadının əməlləri dərhal yadından çıxdı.

Həmin axşam da yola düşdü.

Təbii ki, oktyabrın axırlarında Kiyevə çatanda arvadını göstərilən ünvanda tapmadı, görünür, gizli fəaliyyət qaydalarını kifayət qədər yaxşı mənimsəmişdi. Onu başqa yerə, şəhərin ucqar məhəllələrindən birinə apardılar, alçaqtavanlı otaqda solğun bənizli, laqeyd görkəmli arvadının yanında bir gün əvvəl doğulmuş oğlunu gördü. Həmin məqamda Basyayla arasındakı uçurum yoxa çıxmışdı, gözləri hələ açılmamış, tez-tez ağlayan balaca məxluq öz varlığıyla o uçurumu doldurmuşdu. Abram arvadının solğun alnından öpdü, sonra ev sahibəsinin uzatdığı körpəni qucağına götürüb dilləndi:

“Bu dünyaya xoş gəldin, oğlum. Gələcəyin işıqlı olsun, Lev!”

Bir həftə sonra körpəni sinaqoqda qeydə aldırıb sünnət etdirdi, üç həftə də arvadının gücünü bərpa eləməsinə gözlədi. Basyanın uşağı əmizdirmək üçün nə qədər məşəqqət çəkdiyini, bundan heç ləzzət almadığını görürdü. Bu da cəmi bir həftə çəkdi, sonra Basyanın südü kəsildi, süni qidalandırmaya keçdilər.

...Tiflisdə körpənin doğuluşuyla yaranan ailə duyğusu uzun sürmədi. Basya özünə gələn kimi, əvvəlki həyatına qayıtdı: körpəni qulluqçuya tapşırıb harasa gedir, yenə də gecədən xeyli keçmiş, yorğun-arğın qayıdırdı. Ölkədə baş verən çaxnaşmaların, siyasi qətlərin, bank soyğunlarının, varlıların özlərinin, ya da ailə üzvlərinin qaçırılmasının adi hadisəyə çevrildiyi bir vaxtda Basyanın yenidən gizli fəaliyyətə qoşulması Abramı daim qorxudurdu. Oğlunun körpə vaxtında arvadının həbs olunacağıyla bağlı narahatlıq onu tərk eləmirdi. Tiflisdən köçmək barədə axır vaxtlar tez-tez fikirləşməsi də bununla bağlıydı. Fikrincə, ən münasib yer Bakıydı, dünyanın, az qala, bütün neft maqnatları bu

şəhərə yığışmışdılar, Abram fərasəti sayəsində tezliklə özünə karyerə qura, mal-mülk sahibi ola bilərdi.

Təəccübünə rəğmən, Basya onun bu fikrini çox sakit qarşıladı. Solğun bənizində bir əzələ də tərpənmədi. Yalnız gözləri soyuq-soyuq parıldadı, bir də dodaqucu gülümsədi:

“Nə olar, Bakıda da yaşamaq mümkündür”.

Vəssalam. Abram nələinsə dəyişəcəyinə, arvadının, heç olmasa, Kobadan, Kamodan, başlıcasısa, “Nikitiç”dən uzaq düşəcəyinə, bəlkə də onlarla əlaqəsini kəsəcəyinə ümid eləyə-eləyə bir ayın ərzində malını, mülkünü satdı, yır-yığış eləyib Bakıya üz tutdu...

Amma gözəgörünməz fəlakətin arxasınca Bakıya gələcəyini nəzərə almamışdı...

Bakıda Mixail Buniyatovun Birjevaya küçəsindəki evində yerləşdilər. Kirayə götürdükləri mənzil böyük salondan, Abramın kabinetindən, yataq otağından, uşaq üçün nəzərdə tutulan kiçik otaqdan və mətbəxdən ibarət idi. Cəmi bir ay sonra Levin bir yaşını da həmin salonda qonaqların iştirakıyla qeyd elədilər.

Abram özünəxas nəzakətlə kübar dairələrə can atmağa, Tağıyev, Dadaşov, Əsədullayev, Aşurbəyov, Mayılov, Mantaşov, Nobel ailələrilə münasibətlər yaratmağa can atırdı. Bir neçə ay ərzində müəyyən uğurlar da qazanmışdı, Aşurbəyovlar və Əsədullayevlər bayramlarda, ziyafətlərdə Nussimbaumları da yaddan çıxarmırdılar. Basya da yeni mühitə alışırırdı, artıq təhlükədən xəbər verən hərəkətləri də nəzərə carpmırdı.

Amma nisbi sakitliyin ömrü cəmi bir il sürdü.

1907-ci ilin iyununda Tiflis imperiya bankına basqın xəbərlər ölkədə bomba kimi partladı. Bu həmin bank idi ki, İrəvan meydanında Abram Basyayla Krasini binası qarşısında gəzişən görmüşdü. Fikrincə, onun planlaşdırdığı basqın-

da Koba və Kamo da iştirak eləmişdilər; indi ələ keçirilmiş iki yüz əlli min rubl gizli kuryerlər vasitəsilə təşkilatın qərargahına çatdırılırdı. O günlərdə Basya həyacanlıydı, yenə gözləri soyuq-soyuq parıldaırdı. Abram başa düşdü ki, həmin planın hazırlanmasında arvadının da barmağı var, hələ də tutduğu yoldan çəkilmək fikrində deyil.

Qarətdən bir neçə ay sonra Koba Bakıda, daha doğrusu, Nussimbaumların evində peyda oldu. Bir gün günortadan sonra evə qayıdan Abram Leonu yad bir kişinin dizləri üstündə gördü. İki yaşlı uşaq heyrətlə tanımadığı adama baxır, amma dartınıb eləmir.

“Koba yoldaşdı, – Basya qonağı təqdim elədi, – Bir müddət Bakıda yaşayacaq”.

Abram ona uzadılan əli heç sıxmaq istəmirdi. Bu əlin üç il əvvəl evləndiyi Yekaterina Svanidzeni vərəmləyib lap bu yaxınlarda o dünyaya göndərmiş, körpə oğlu Yakovu Allahın ümidinə qoyub gizli, həm də şübhəli işlərlə məşğul olan sahibi öz əməldaşlarıyla birgə onun həyatını cəhənnəmə döndərmişdi, indi də heç nə baş verməmiş kimi, evinə soxulurdu.

“Ümidvaram ki, Koba yoldaşın Bakıda yerləşməklə bağlı çətinliyi-filanı yoxdu”, – yarıstehza-yarıtənəylə dillənib qonağın gözlərinin içinə baxdı.

“Yoldaşlar bunun qayğısına qalıblar, narahat olmayın, mən ancaq həmyerlilərimə baş çəkməyə gəldim”, – Koba qayıdıb yerində oturmadı, hətta, getməyə hazırlaşdı, Abram da onu saxlamaq üçün cəhd göstərmədi.

“Bir qədər nəzakətli ola bilərdin”, – Basya qonağını ötürüb qayıdanda soyuq tərzdə dilləndi.

“Səni heç başa düşmürəm, – Abram sarsılmış halda arvadını süzdü, –terrorçunu, qarətçini, hökuməti yıxmaq istəyən adamı evimə soxursan, sonra da məndən nəzakət gözləyirsən!”

“O hamının gələcəyi üçün çalışır”, – Basya da əsəbiydi, gözlərindəki həmin soyuq parıltı peyda olmuşdu.

“Mənə elə gələcək lazım deyil, başa düşürsən? – Abram daha özünü ələ ala bilmirdi. – Qanlı, terrorla, qarətlə verilən gələcək heç kəsə xoşbəxtlik gətirməz, hər kəs gələcəyini özü qazanmalıdı, həm də öz ağı, öz fərasətilə...”

“Sən heç dəyişmədin”, – Basya təəssüflə köksünü ötürdü.

“Dəyişmək fikrində də deyiləm, – Abram qətiyyətlə dilləndi. – Mən həyatımı öz zəhmətimlə qururam, kimsəni öldürməyi, yıxmağı, qarət eləməyi düşünmürəm. Sən dəyişməlisən, Basya, yoxsa bu yolun sonu uçurumda bitəcək”.

III FƏSİL

CÜMHURİYYƏTİN XİDMƏTİNDƏ

Yusif Vəzir

İstanbul

Oktyabr 1919-yanvar 1920-ci illər

...Cümhuriyyət asanlıqla qurulmurdu, dağılan imperiyanın bir guşəsində araya-ərsəyə gəlirdi. Yusif Vəzir yenidən ayaq üstə qalxmağa çalışan dövlətin çətinliklərini başa düşürdü. Ölkənin qərbində narahatlıq vardı, erməni-daşnak dəstələri Osmanlı dövlətinin düşdüyü vəziyyətdən, yaranmış qarmaqarışılıqdan istifadə eləməyə, ərazilər qoparmağa can atırdılar, yenidən yaranmış ordu o səmtə ağır döyüşlər aparmaq məcburiyyətində qalmışdı. Amma bu çətinliklər Cümhuriyyətin xarici siyasətini gözərdi eləmək üçün səbəb ola bilməzdi. Bir çox vacib məsələlər burada, İstanbulda həll olunurdu, o da altına girdiyi yükün ağır olduğunu dərk eləyir, üzərinə düşənləri vicdanla yerinə yetirməyə can atırdı...

...O payız günlərinin birində etimadnaməsini hələ ki, xariciyyə naziri kreslosunda oturan Mustafa Rəşid Paşaya

təqdim elədi. Təqdimat mərasiminə Cahangir bəylə getmişdi, Mustafa Rəşid Paşayla görüşü də cəmi on beş dəqiqə çəkdi. Xariciyyə naziri şıq Avropa qiyafəsi geymiş otuz yaşlarındakı cavana təəccüb, bir qədər də qibtəylə baxdı, protokol qaydalarına uyğun nəzakətli sözlər deyəndən sonra fikrini gizlətmədi.

“Gənc dövlətin gənc diplomatını görmək məni sevindirir. Ümidvaram ki, gələcəkdə daha uca məqamlarda əyləşəcəksiniz...”

“Məndən ötrü dövlətimi və millətimi təmsil eləməkdən uca məqam yoxdu”, – Yusif Vəzir hiss elədi ki, səsi vüqarlı, bir qədər də təntənəli çıxdı, narahat olub havanı yumşaltmaq istədi.

Amma xariciyyə nazirinin fikri uzaqlardaydı, yəqin ki, tənəni heç duymamışdı. Basılmış, küncə sıxışdırılmış, gündoğandan-günbatanacan təhdid altında olan, yabançıların at oynatdığı məmləkətin xariciyyə naziri olmaq ondan ötrü də asan deyildi. Vidalaşanda vəziyyətindən utanmış halda əlini uzadıb mü sahibinin gözlərinin içinə baxmadan dilləndi:

“Gəlişiniz məmləkətlərimiz üçün xeyirli olsun, Yusif bəy. İnşallah, asudə vaxtda sizi geniş söhbətə dəvət elərik”.

“Var gücümlə çalışacağam ki, dövlətlərimiz və hökumətlərimiz arasında möhkəm əlaqələr qurulsun, – dedi. – Hələ ki, hər şeydən vacibi məmləkətlərimizdə əmin-amanlığın bərqərar olmasıdır”.

Əlbəttə, məcburən də olsa, Britaniyanın İstanbuldakı ali komissarıyla da görüşməli idi. Con de Rebek onu təkəbbür və vüqarla qarşıladı, Azərbaycan elçiliyinin fəaliyyətinə mane olmayacaqlarını söylədi. O qısamüddətli görüşdən yaddaşında boz çalarlı gözlərin soyuq, anlaşılmaz parıltısı qaldı.

...Payız günlərində belə yorğun, qaşqabaqlı, kədərli görünən İstanbulun ab-havasına alışmaq çətin idi. Adamlar düşüncələrini dillərinə gətirə bilməməyin əzabını çəkir,

Boğazdakı əcnəbi bayraqlı hər b gəmilərinə, küçələrdəki yabançı əsgərlərə aşkar nifrətlə baxırdılar.

Elə o günlərin birində eşitdi ki, Sultan əlaltından komandanlarını Anadoluya göndərib qəsbkarlara qarşı müharibə başlamaq istəyirmiş, amma onlar boyun qaçırıblar ki, dünyaya qarşı hər bə girmək olmaz. Hətta, özü də Anadoluya keçmək niyyətindəymiş, ingilislər xəbərdarlıq eləyiblər – İstanbulu yunanlara işğal etdirər, daş üstə daş qoymazlar. İş belə görəndə Sultan Mustafa Kamal Paşanı saraya çağırır “Paşa, – deyib, – indiyə qədər dövlətə çox xidmət elədin. Bunları unut. Əslində, indi yerinə yetirəcəyən xidmət hamısından mühüm ola bilər. Dövləti qurtara bilərsən”. Sonra Mustafa Kamalı Doqquzuncu Orduya müfəttiş göndərib, onun bu addını da müttəfiq qüvvələri komandanlığının bərk narazılığına səbəb olub; Sultan təzyiqlər qarşısında Paşanı geri çağırırsa da, razılaşıdıqları kimi, Mustafa Kamal çağırışları qulaqardına vurur, güneydə yunanlara, günbatanda ermənilərə qarşı müqavimət hazırlamaqla məşğuldu.

Az sonra Ankara heyətinin də Paris konfransına dəvət olunması barədə xəbər çıxdı. Belə görünürdü ki, böyük dövlətlər əldən düşmüş imperiyanı bölüşdürmək planlarını gerçəkləşdirməkdə qərarlı olsalar da, bunu Sultanın əlilə həyata keçirməyə çalışırlar.

...Səfərin işləri az-çox yoluna düşmüşdü. Bakıdan təlimat gözləmək, digər dövlətlərin elçilərilə əlaqələr qurmaq, Parisə yollanan heyətdən xəbət tutmaq, taleyin ucbatından bura gəlib çıxan, köməyə ehtiyacı olan adamlara əllərindən gələn yardımını göstərmək lazım idi. Sıxıntısı yalnız maddiyyətlə bağlıydı, nə qədər qənaət eləsə də, ayrılmış vəsait sürətlə azalırdı, belə getsəydi, il başa çatanacan Bakıdan pul istəməli olacaqdı. Kuryer Məmmədəğayla göndərdiyi məktubda vəziyyəti xariciyyə nazirinə müfəssəl yaz-

mış, üstüörtülü də olsa, buna işarə vurmuşdu, ancaq ətraflı, əsaslandırılmış məktub da lazım idi ki, xariciyyə nazirini də, hökumət başçısını da inandıra bilsin.

Gələndə qardaşı Mir Abdulladan nigaran qalmışdı. On beş il əvvəl Mir Əbülhəsəni itirəndən sonra bütün mehrini Miri çağırdıqları qardaşına salmışdı. Səhhətə zəif, amma ağıllı, tərbiyəli, sakit xasiyyətli Mirinin təhsil alması, layiqli həyat qurması bəlkə də ən böyük arzusuymdu. Yola düşmə ərəfəsində xəbər tutmuşdu ki, hökumət Rusiyada, Almaniyada, Fransada, İtaliyada, Osmanlıda təhsil almaq üçün yüz nəfər gənc göndərmək barədə qərar qəbul eləyib. Mirini həmin tələbələrin sırasında görmək sonsuz xoşbəxtlik olardı. Görünür, kuryeri Bakıya bir də göndərməli olacaqdı, həm maddi məsələlərə aydınlıq gətirərdi, həm də Mirinin təhsililə bağlı məsələni yoluna qoyardı.

Xərcləri nəzərə alıb səfərdəkilərin mümkün qədər yaxında yerləşmələrini tövsiyə eləmişdi ki, faytonsuz gəlib-gedə bilsinlər. Özü də yüz franka mənzil kirayələmişdi. Mənzil sahibi qadın yeniyetmə oğluyla birgə xidmətində dururdular: silib-süpürür, yeməyini hazırlayır, paltarını təmizləyir, xırda-para buyruqlarını yerinə yetirirdilər. Qonaq otağının bir küncündə üzü pəncərəyə yazı masası qoyub özüylə gətirdiyi kitablarını, yazı dəstini üstünə yığmışdı. Hər gün yatmadan qabaq masaya həsrət-həsrət baxır, yazmaq üçün əli gicişirdi. Amma hələ ki, səfərdə iş başından aşırdı, vacib məsələləri yoluna qoymamış yaza bilməyəcəkdi.

Səfərə bircə xidmətçi götürə bilmişdi: Qamət Əfəndi sakit, abırlı adam idi, təmizlik işlərinə də baxırdı, qəhvə də dəmləyirdi, xırda-para buyruqları da yerinə yetirirdi, üstəlik, kuryer olmayanda onun işlərini də görürdü. Əslən Qafqaz çərkəzlərindən olan Qamət Əfəndinin aradabir zümmə eləməyi də vardı, amma zümməsində elə dözülməz nisgil duyulurdu ki, ürəyi, az qala, parça-parça

olurdu. Nədənsə həmin məqamda Şuşanı, doğmalarını, sevdiyi qadınları, illah da Asiyanı xatırlayırdı.

Asiya... O vaxt özündə cəsarət tapsaydı, bəlkə, İstanbulla ailəsilə gələcəkdi, məktəb yaşlı oğulları da olacaqdı...

...Kuryer Məmmədağa noyabrın axırında qayıdıb xariciyyə nazirindən təlimat, Mir Abdulladan məktub, Bakıdakı vəziyyətdən xəbər gətirdi. Bakıdakı vəziyyətdən xəbər tuturdular, demək olar, hər həftə gəmiylə kimsə gəlirdi, Mirzə Qədir adəti üzrə Batum-İstanbul gəmilərini qarşılaşmağa çıxır, kimlərləsə rastlaşır, öyrəndiklərini danışır. Xariciyyə naziri təlimatında millətçilərin fəaliyyətini izləməyi, mümkün olanda onlarla təmas qurmağı tövsiyə eləyirdi, görünür, artıq gerçəkliyi onlar da başa düşürdülər. Bakıya gələn Miri hələ avqustda göndərdiyi məktubunda yazmışdı ki, sağ-salamatdı: hökumət xaricdə təhsil almaq üçün tələbə seçmək məqsədilə komissiya yaradıb; komissiyanın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə, üzvləri Əhməd bəy Pepinov, Qarabəy Qarabəyov, Mehdi bəy Hacınski, Abdulla bəy Əfəndizadədi, bəlkə, birinə məktub yazasan, məni də siyahıya salsınlar, çox oxumaq istəyirəm; sonra əlavə eləmişdi ki, Aslan da oxumaq arzusundadı, kimyanı gözəl bilir, ona görə də saqqal tərپət.

Əlbəttə, saqqalı yox idi, amma iki cavanın arzusunu yerinə yetirmək üçün ağız açardı. İnanırdı ki, Mirinin də, Haşım bəyin nəvəsi Aslanın da savadı Berlin, Paris, elə İstanbulda, Peterburqda, Romada oxumalarına imkan verir. Aslan bəy Peterburq Dağ-Mədən Akademiyasında oxuyurdu, fevral çevrilişindən sonra atasının məsləhətilə təhsilini yarımçıq qoyub Bakıya qayıtmalı olmuşdu. İkisi də fransız dilinə meyilliydilər, bəzən öz aralarında fransızca şeir söyləyirdilər. Komissiya üzvlərinin hamısını tanıyırdı, kimə məktub göndərsəydi, cavanları diqqətdən kənar qoymazdı, amma Məmməd Əmin bəyə üz tutsaydı, daha məntiqli olardı, əvvəla, firqə rəisiydi, ikincisi, onu digərlərindən

daha yaxşı tanıyırdı. Son seçimə az qalırdı, gecikmək olmazdı...

Onda məktub yazıb Məmməd Əmin bəydən Mir Abdulla Vəzirov və Aslan bəy Vəzirovla diqqət göstərmələrini, digər iddiaçıların haqqını tapdalımadan onların savadını dəyərləndirməyi xahiş eləmişdi; Mir Abdullaya da yazmışdı ki, işdi-şayəd, komissiyadan keçsən, yəqin, yolunuz İstanbuldan düşəcək, onda şübhəsiz, görüşərik, sən özünə fikir ver, xəstələnmə, yoxsa Parisə gedə bilməzsən. Miridən aldığı son məktubda da komissiyadan keçdiyini oxuyub əməlli-başlı sevinmişdi, axır ki, qardaşının taleyinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilmişdi.

Bir həftədən sonra kuryer Bakıya üç məktubunu aparırdı. Xariciyyə nazirinə səfərin maddi vəziyyətilə bağlı ətraflı hesabat yazmış, ili başa vurmaq üçün ən azı iyirmi beş min franka ehtiyac olduğunu bildirmişdi; həm də yazmışdı ki, tarixən Vatikanla məmləkətimiz arasında xoş münasibətlər olub, indi həmin münasibətləri daha da dirçəltmək lazımdı. Buna görə də hökumət dünya savaşını dayandırmaq üçün çox çalışmış, türklərin dostu kimi tanınan Papa XV Benediktə İstanbulda heykəl ucaltmaq üçün maliyyə ayırsa, bunun çox faydası dəyər; Məmməd Əmin Rəsulzadəyə cavanların arzusunu nəzərə aldıqlarına görə, təşəkkürünü çatdırmışdı; Mir Abdullayasa səfərə və təhsilə ciddi hazırlaşmağı məsləhət görmüş, tezliklə görüşəcəklərinə ümidvar olduğunu yazmışdı.

Həmin məqamda hadisələr o qədər sürətlə cərəyan eləyirdi ki, camaat həyəcana gəlirdi. Fransızlar Adanarı, ingilislər Kilis, Urfa, Maraş, Antepi, italyanlar Antaliyanı tutmuş, yunanlar İzmirə çıxmışdılar, yenə Aya Sofya ətrafında mübahisələr qızışmışdı. Mustafa Kamal Paşa Ərzurumda və Sivasda millət vəkillərini yığıb məmləkəti işğaldan qurtarmağın yollarını arayırdı.

O günlərdə kimsə səfərxanada oturmurdu. Cahangir bəy də, Zeynal bəy də, Mirzə Qədir də limana, qəhvəxanalara,

çarşı-bazara üz tutub camaatın arasında dolaşır, səfərət-xanaya bir yığın xəbərlə qayıdırdılar. Özü də axşamlar pay-piyada Sultanəhməd Camesi tərəfdə dolaşmağı, Boğazın mənzərəsinə baxmağı, At Meydanı tərəfdəki qəhvəxanaların birində əyləşib danışılanlara qulaq verməyi adətə çevirmişdi. Axşamlar ev sahibəsi Xeyriyyə xanım oğlu Sübhini göndərüb kirayənişinini yeməyə çağırır, ya da qəhvə istəyib-istəmədiyini öyrənirdi. Belə vaxtlarda qəhvə içə-içə yazı masasının üstündə qalaqlanmış kitabları vərəqləyir, yazmaq məqamının nə vaxt yetişəcəyi barədə düşünürdü.

Bu gedişlə kuryer Bakıda xeyli ləngidi. Payız köçünü çəkib getdi, qış girdi. O günlərin birində yazmaq ovqatının qarşısıalınmaz duyğuya çevrildiyini dərk elədi...

Nədənsə o axşamlarda realnı məktəbdə oxuyan vaxt yazdığı "Sonuncu busə" hekayəsinin əlyazmasını tez-tez götürüb göz gəzdirir, fikrində hadisələrin miqyasını artırır, romana çevirirdi. Qardaşı Mir Əbülhəsəni, beş il sonra atası Mir Babanı itirəndə Şuşada erməni qətləri başlamışdı, o vaxtda anası Mir Abdullanı və dörd qızını götürüb Aşqabada qaçmalı olmuşdu. Həmin ilin yay tətilində ailəsinə baş çəkmək üçün getdiyi şəhər könlündə vəlvələ yaratmışdı. Qızlar məktəbində oxuyan zərif, gözəl, xəyalpərvər yəhudi qızı Berta Moiseyevayla tanışlığını, hələ tamam dərk eləyə bilmədiyi duyğularını gündəliklərində təsvir eləmişdi.

O yazını da gürcü Boris Seretelinin Naniyə sevgisindən söhbət açan gündəlik kimi qələmə almışdı. Amma Bakıda qaldığı müddətdə şahidi olduğu hadisələr hekayədə təsvir elədiklərinin miqyasını genişləndirməyə təhrik eləyirdi. Bir də neçə illər əvvəl "Qurban" adlı hekayəsinin qeydlərini aparmışdı. Yolsuz oğul barədə yazacaqdı; ata öz ailəsinin şərəfini xilas eləmək üçün oğlunu öldürəcəkdə. Belə bir hadisə İçərişəhərdə baş vermişdi, olub-keçənlər xeyli beynində dolaşdı, amma sonra ortaya Peterburq, Kiyev, yeni təəssüratlar, yeni mövzular düşdü.

Kuryer Bakıdan yaxşı xəbərlərlə, amma az məbləğlə dönmüşdü. Yaxşı xəbər bu idi ki, Mir Abdulla ilə görüşmüşdülər, Məmməd Əmin bəydən çox razılıq eləyirdi. Mirini Abdulla bəy Əfəndizadə imtahana çəkmiş, hazırlığından çox razı qalmışdı. Belə çıxırdı, bir neçə aya qardaşıyla İstanbulda görüşəcəkdilər. Əlbəttə, Mirini burada saxlaya, həyan ola bilərdi; amma indi İstanbulun halı hal deyildi, yaxşısı buydu, qardaşı çaxnaşmalardan uzaq Avropada təhsil görəydi. İstanbulla eyni vaxtda Bakıya da girən müttəfiq qoşunları, deyəsən, çəkilib gedəcəkdilər; Mirinin yazdığına görə, hər şeydən belə məlum olur ki, bu tezliklə başa çatacaq.

Xariciyyə nazirliyi də cəmi-cümlətəni on beş min franklıq çek göndərmişdi, əlli min frank da yeni ilin əvvəlində ayrılacaqdı. Gerçəklik bundan ibarət idi, ayağını yorğanına görə uzadıb yaşamalıydı. Qışın gəlməsilə səfərət binasını qızdırmağa da bir qədər xərc gərək olmuşdu, gərək qənaəti son həddə çatdıraydılar.

Əslində, o günlərdə hər şey müttəfiq qüvvələrin komandanı admiral Kaltropun hökmündəydi – bunu xariciyyə nazirinin məqamına gedəndə daha aydın hiss eləyirdi. Belə məlum olurdu ki, Sultanın bütün cəfalara dözüb diqqəti Anadoludakı millətçilərdən yayındırmaq siyasəti bəhrə vermişdi. Küçədə, meyxanada, qəhvəxanada gördüyü adamların qaşqabağı yavaş-yavaş açılır, gündoğana ümidlə baxmağa başlayırdılar. Cahangir bəyin qənaətinə görə, daha imperiyanın fatihəsi oxunmuşdu, bu xarabalığın altından başqa məmləkət doğulacaqdı. Zeynal bəy hələ ki, böyük dövlətlərin erməni, yunan və kürd sevdəsindən əl çəkəcəklərinə şübhəylə yanaşırdı. Mirzə Qədir, ümumiyyətlə, belə söhbətlərə qarışmırdı, ancaq bunu deyirdi:

“Qismət, görək başımıza nə gələcək...”

Xariciyyə nazirindən aldığı təlimatla dövləti tanımaq üçün yollar aramalıydı. Elə o günlərin birində bu məqsədlə

kitab yazmaq fikrinə düşdü. Əlinin altındakı Peterburqda, Kiyevdə, Simferopolda, Tiflisdə, Batumda, Bakıda rastlaşdıqca aldığı kitablardı, əsasən ruscaydı, bir neçəsi fransızca və almancaydı. Batumda elə limandaca yəhudi alverçidən Nitsşenin bircildliyini almışdı, Xeyriyyə xanımın evində də nə vaxtdansa Teofil Qotyenin kitabı tapılmışdı. Hərdən oxuyurdu ki, dil duyğusu kütləşməsin. Yazacağı kitabın biri Azərbaycan ədəbiyyatından, digəri Qafqazdan, Azərbaycanın tarixindən, coğrafiyasından, iqtisadiyyatından bəhs eləməliydi.

Hərdən yazışmalardan, üz tutanların dərdilə maraqlanmaqdan, gündəlik çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün əlləşməkdən yorulurdu. Fikirləşirdi ki, bir də səhv elədi, Kiyevdə və Krımda olanda maddi təminatlılıq ucbatından çəkdiyi əzablardan dərs almadı. Hökumət səfərətə pul çatdıra bilmirdi, bu səbəbdən ən zəruri xərcləri ödəmək məqsədilə özünü oda-közə vurmali olurdu; abırlı geyim-keçim bir yana, səfərətə gələn qonağa hörmət göstərmək, üz tutana yardım eləmək üçün qəpik-quruş belə tapılmırdı.

Bura, İstanbula göndəriləndə o cür səhvlərin olmayacağını düşünürdü, elə Nəsim bəy də əmin eləmişdi ki, imkan daxilində hər şey nəzərə alınacaq. Amma görünür, o "imkan" müəmmalı şeymiş. Gəldiyi beş ay ərzində maddi məsələlərlə bağlı çox şeyin dəyişmədiyini dərk elədi. Səhərdən-axşamacan oturub xərclərə qənaət barədə düşünmək onu bezdirirdi. Axır vaxtlar Bakıya qayıtmaq, hökumətdə bir vəzifə tutmasa da, yenicə açılan darülfünunda dərs deyib öz yazı-pozusuyla məşğul olmaq barədə tez-tez düşünürdü. Səfərətin işinin, üstəlik, tabeliyində olan adamların məsuliyyətini çəkmək ondan ötrü ağır yükə çevrilmişdi...

İlin axırında Bakıdan kabinet dəyişikliyi barədə xəbər gəldi: xariciyyə naziri vəzifəsinə Fətəli xan Xoyski gətirilmişdi. Dərhal kuryeri Bakıya yola saldı: on beş min frank ikicə aya tükənmiş, artıq borclar yığılmağa başlamış-

dı, heç olmasa, vəd olunan əlli min frank tezliklə göndərilməsəydi, heyətin maaşları bir yana, səfərət binasının kirayə haqqını belə ödəyə bilməyəcəkdi. Əlbəttə, hökuməti də başa düşürdü, ayaq üstdə durmağa çalışırdılar, ilyarım da bundan böyük işlər görmək olmazdı. Bununla belə, dövlətin elçisini yeddi nəfərlə taleyin ixtiyarına buraxa bilməzdilər.

Bir il əvvəl hökumət İstanbul konfransına Azərbaycan hökumət Əlimərdan bəyin başçılığıyla heyət göndərmişdi, burda çoxlu görüşlər keçirmişdi. Əlbəttə, o konfransda müstəqil erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməmək lazım idi, çünki tək-cə Qafqazın yox, bütün dünyanın başağ-rısına çevriləcəkdilər. Bunu hələ Bakıda olanda demişdi, üstəlik, kağıza qeyd eləmişdi; o qeydi hələ də dururdu:

“Böyük Ermənistan xəritəsini gördüm, üç dəniz arasında təşəkkül edəcəkmış: Ağ, Qara və Xəzər dənizləri arasında... Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Salyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistanı daxil edilmişdi. Əgər bu xəritə erməni milli amilinin həlli isə, onda erməni məsələsi bir çox münaqişə və mücadiləyə səbəb olacaq və həlli yenə kağız üzərində qalacaq”.

İndi ermənilər admiral Somerset Artur Qoş Kaltropun qılığına girməyə çalışır, Sultana təzyiqlər göstərir, üçüncü tərəfdən sui-qəsd törədir, dəstələr yaradıb Anadolunun güney vilayətlərində camaata divan tutur, hökumətlərdə vəzifələr ələ keçirir, Qarabağı talanlar və hiyləgər gücünə ələ keçirməyə can atır, Gürcüstanda torpaq qoparmağa çalışır, Rusiya bolşevik rejimində özlərinə yer eləyib Kremlin diqqətini Qafqaza yönəltməyə can atır, Paris konfransında haqq-nahaq iddialarını gerçəkləşdirmək uğrunda çarpışırdılar...

Yeni ilin ilk ayı, demək olar, bayram ovqatıyla keçdi. Əvvəlcə kuryer Fətəli xanın təlimatı və əlli min franklıq çeklə qayıdıb gəldi. Yusif Vəzir indi bir qədər nikbin idi,

nədənsə hər şeyin yaxşı olacağına inanırdı. Sonra Parisdən gözlədikləri xəbəri aldılar: Azərbaycanın müstəqilliyi tanınmışdı! Bu xəbəri Zeynal bəydən eşidəndə əzaları boşaldı, elə bil illərin yorğunluğu bir andaca vücudunu qapladı. Fikrincə, bu hər şeydən əvvəl, məmləkətinin qırmızı istiladan qoruyacaqdı.

“Təbii ki, ziyafət verməliyik, Yusif bəy, – Zeynal bəy bığaltı məmnun-məmnun gülümsəyirdi. – Məncə, belə bir bayram üçün Bakıdan təlimat gözləməyə ehtiyac yoxdu...”

“Haqlısan, – həmişə həyəcanlananda olduğu kimi, bığının sağ ucunu burmağa başladı, – illər boyu gözlədiyimiz gün gəldi. Sabahdan bu məsələyə məşğul olarıq...”

“Yəqin, millətimizin dostları sabahdan təbrik üçün gəlməyə başlayacaqlar, – Cahangir bəy işgüzar görkəmlə bildirdi, – hazırlıqlı olmalıyıq”.

“Mirzə Qədir ziyafətə dəvət olunacaq qonaqların siyahısını hazırlayar...” – Heç olmasa, belə əziz gündə Mirzə Qədirin üzündə sevinc əlaməti görmək arzusuyla dönüb ona baxdı:

“Əlbəttə, əlbəttə, – Mirzə Qədir əl-ayağa düşdü. – Sabah erkəndən bu işlə məşğul olaram”.

...O axşam evə getmək istəmirdi. Cahangir bəy və Zeynal bəylə meyxanaların birinə üz tutdular, nə vaxtdan bəri ilk dəfə asudə oturub millətin, istiqlalın, gələcəyin sağlığına badə qaldırdılar, sonra yüngül şaxtalı qış havasını ciyərlərinə çək-çəkə uzun-uzadı küçələri dolaşdılar, dikdirə qalxıb Boğazın sularına baxdılar. Nədənsə həmin məqamda Maltada sürgün həyatı yaşayan Əhməd bəyi xatırladı, bu xəbəri eşidəndə necə sevinəcəyini, hətta ola bilsin, göz yaş axıdacağını təsəvvüründə canlandırdı. Ötən müddət ərzində ona iki məktub yazmış, hər məktubla da öz məvəcibindən bir qədər xərclik göndərmişdi. Məktublarnın və pulun ünvana çatıb-çatmadığından xəbər tuta bilməmişdi, amma çətin günlərdə bacardığını əsirgəmədiyinə görə təsəlli tapırdı.

Bir də fikrində tutdu ki, imkan tapıb Gürcüstan nümayəndəliyinə təbrik üçün getməliidi...

...Səfərin iri salonunda qarşılaya biləcəkləri qədər – otuza yaxın qonaq dəvət eləmişdilər. Heyət üç gün durub dincəlmədən çalışıb hər şeyin nizam olmasına çalışmışdı. Heç olmasa, bir dəfə qənaət fikrini beynindən çıxarmışdı – Cümhuriyyətin elanı gününədək bundan əziz bayram olmayacaqdı.

Xariciyyə nazirliyinin, müttəfiq qüvvələri komandanlığının, elçiliklərin nümayəndələri, din xadimləri təbriklərini çatdırır, arzularını bildirirdilər...

Çoxdandı belə nitq söyləməmişdi; elə həyəcanla danışdı ki, aradabir səsinin titrədiyini də hiss elədi...

Bir neçə gün sonra “Türk ocaqları” dərnəyi də İstanbul Universitetində mərasim keçirdi. Həmin mərasimə dəvət alsada getməyi məsləhət bilmədi: Osmanlı dövlətinin hələ də Bakıda səfərət açmasına etirazını belə bildirdi...

Elə o günlərdə də əlinə ermənilərin fransızca buraxdığı “Renesans” qəzeti keçdi. Qəzet iddia eləyirdi ki, “Arşın mal alan”ı yazan ermənidi. Bundan çox mütəəssir oldu, götürüb Üzeyir bəyə məktub yazdı, israr elədi ki, əsərlərinin notunu çap etdirib ona göndərsin, səfərin xərcinə təcili Avropada, həm də Amerikada belə nəşrinə çalışacaq...

IV FƏSİL

RUHUNA HOPAN ŞƏHƏR

Lev Nussimbaum

Bakı, Qızılsu, Buxara, Ənzəli, Bakı, Tiflis

İyul 1907-iyun 1920-ci illər

Abram qabiliyyəti, işgüzarlığı sayəsində inadla hədəflərinə doğru irəliləyirdi. İl yarım keçməmişdi ki, artıq ikinci gildiya taciri kimi qeydiyyatda düşmüşdü, neft sahəsində öz firmasını qurmağa çalışırdı. Çox keçmədi ki, həmfikirləri də tapıldı, Moisey Anikst və Əlabbas Aşurovla dil tapdılar. Anikst bir il əvvəl Əlisgəndər Aşurovdan Binəqədi və Biləcəridə neft kəmərləri stansiyası, stansiyaların boru kəmərlərini, onların yerləşdiyi sahələri, neft məhsullarının alqı-satqısı, çıxarılmasıyla bağlı hüquqları almışdı. O bütün əmlakını və hüquqlarını firmaya verir, iyirmi səkkiz min rublluq əsas kapitalın yarısını qoyurdu. Bütün işlərin idarəsi çək-çevirsiz Abram Nussimbaumu etibar edilmişdi.

1908-ci il iyulun iyirmi beşində "A.L.Nussimbaum və Konun Binəqədi neft kəməri firması"nı qeydiyyatda aldırırlar. Firmanın kontoru Qorçakov küçəsində kirayələdikləri

binada yerləşirdi. Hər səhər faytonçu gəlib Abramı işə aparır, evə bir də qaş qaralanda gəlirdi: firmanı ayağa qaldırmaq üçün çox işləməliydi...

...*Bəzi qadınlar öyrədilmək üçün yox, sərbəstlik üçün yaranıblar, amma birgə azad olmaq üçün özlərinə oxşayan adamlara hələm-hələm rast gəlmirlər.* Basya da getdiyi yoldan dönmək fikrində deyildi, Koba gələndən sonra əvvəlki həyatına qayıtmış, qəfil gedişlərinin, vaxtsız qayıdışlarının sayı artmışdı. Hətta günlərin birində evlənəndə arvadına aldığı almaz qaşlı üzük-sırğasının yox olduğunu sezdi. Bertanın onları Koba və yoldaşlarıyla girişdikləri işdən ötrü çap dəzğahı almaq üçün satdığını sonralar öyrənəcəkdə.

Bir müddət sonra da arvadının daha evdən çıxmadığını, gününü əsəbi sarsıntılar içində keçirdiyini sezdi...

1909-cu ilin martında Abram Nussimbaum Aleksandrovskeya Naberejnaya küçəsində birmərtəbəli mülk aldı. Buna çox seviniirdi: artıq həyatı qaydasına düşür, Bakının işgüzar aləmində yerini yavaş-yavaş möhkəmlədir, oğlunun gələcəyinin təminatına görə əndişə duymağa əsası yoxdu.

Amma yay günlərinin birində Kobanı yenə evində gördü. Bu dəfə "arzuolunmaz qonaq" dörd yaşlı Leonu danışırdır, gürcü ləhcəsilə gülməli nəsə danışırdı.

"Koba yoldaş bir neçə gün bizdə qalacaq. Ondan ötrü münasib yer axtarırlar", – Basya ərinin dillənməsinə imkan vermədən dedi.

Abram bu dəfə "qonağına" əl vermədi, çoxmənalı tərzdə başını tərpedib kabinetinə keçdi. Əlbəttə, qalmaqal olmasını, evinə polis gəlməsini heç arzulamırdı, iki ildi əlləşdiyi "Binəqədi neftdaşına" firmasını yenidən araya-ərsəyə gətirmiş, qoyduğu sərmayə gəlir gətirməyə başlamışdı, buna görə Kobadan ötrü gələcəyini riskə ata bilməzdi.

Qonaqla rastlaşmamağa çalışa-çalışa bir neçə günü yola verdi, axır ki, gəlib onu evdə görməyəndə çiyindəki yükün bir qədər yüngülləşdiyini hiss elədi, amma təhlükə duyğusu yenə ötüb keçmədi.

Firmanın işi pis getmirdi, Abram Nussimbaum fəaliyyətini genişləndirib Birjevaya küçəsində, Buniyatovun evində yeni ofisə köçmüşdü. Ümidvar idi ki, yaxın müddətdə daha böyük uğurlar əldə eləyəcək. Hələ ki, Nobel qardaşlarının, Əsədullayevin, Rotşildlərin, Şibayevin, Mantaşovun, Nağıyevin şirkətləri və firmalarıyla bəhs eləyə bilməzdi.

1910-cu ilin yaz günlərinin birində Basyanı yenə əsəbi, kədərli, pərişan vəziyyətdə gördü, başa düşdü ki, təşkilatda işlər qaydasında deyil. Məsələnin nə yerdə olduğunusa bir neçə ay sonra həm də təsadüfən öyrəndi. Şərikinin uzaq qohumu Bayıl həbsxanasından çıxmışdı, Kobanın da orda yatdığını deyibmiş, üstəlik, Koba ötən il də Bayıl həbsxanasına salınıbmış, sonra sürgün olunub, amma sürgündən qaçıb gəlib, yenidən ələ keçib.

Abram başa düşdü ki, Kobanı siyasi dustaq kimi evində saxladığı məlum olsa, əlli-ayaqlı gedər. Amma Basya heç nə eşitmək istəmirdi, nə evlə, nə uşaqla maraqlanırdı, fikri-zikri Kobanı necə azad eləməklə məşğul idi. “Nikitiç” haraldasa yoxa çıxmışdı, Kamo Avropadaydı, Kobasa sürgündə “dincəlirdi”. Belə çıxırdı ki, bütün həyatlarını həsr elədikləri iş uçurum qarşısındadı. Bunu fikirləşdikcə əsəbləri gərilir, tir-tir əsməyə başlayırdı, bir neçə dəfə də bütün qəzəbini qulluqçunun və Leonun üstünə tökmüşdü. Abram arvadının ruhi sarsıntılarının səbəbini başa düşür, amma onu xilas eləmək üçün daha əlindən heç nə gəlmirdi. Bir dəfə Basyanı həkimə göstərmək istəmişdi, amma arvadının əsəbi etirazından sonra fikrindən daşınmalı olmuşdu.

Öncəduyumunun işarə elədiyini faciə fevral günlərinin birində, daha doğrusu, fevralın on altısında, səhər saat 11-də baş verdi. Xanımın hələ də oyanmadığını görən qulluqçu Abramın tapşırığıyla ona baş çəkmək üçün yataq otağına girəndə onu döşəmədə namünasib vəziyyətdə sərilməmiş gördü. Dərhal nəsə baş verdiyini duyan qulluqçunun haray-həşirinə qaçıb gələnlər Basyanı tez-tələsik Mixaylovsk xəstə-

xanasına çatdırdılar, amma binəvə özünə gəlmədən öldü. Yataq otağında tapılan şüşə ölümün karbon turşusundan baş verdiyini aşkara çıxarırdı. Əlbəttə, bu maddi səbəb idi, mənəvi səbəbsə hələ Abram Nussumbaumdan başqa kimsəyə məlum deyildi, o da *“sağalmaz xəstəliyə düçar olduğuna görə, əsəblərinin tab gətirmədiyi”* versiyasını münasib saydı, adamlarsa dərdinə şərək olub təəssüfləndilər.

Abram Nussimbaum Bertanı mümkün qədər səssiz-küysüz dəfn eləməyə çalışdı: nə qəzetdə onun ölüm xəbərini dərc etdirdi, nə başsağlığı verilməsini məsləhət gördü, üstəlik, çalışdı ki, dəfndə az adam iştirak eləsin. Arvadının ölümüylə ürəyinə daş kimi çökmüş ağır yükdən qurtarır, özündə etiraf eləmək istəmədiyi yüngüllük duyurdu.

Bu faciə Abrama təbii və qaçılmaz görünsə də, altı yaşına qədəm qoymuş Leoda heç bir təəssürat oymadı. Anası onu yalnız bətnindən dünya işığına çıxarmışdı, uşaq ondan nə sevgi, nə diqqət, nə şəfqət görmüşdü. Qulluqçu da gününün çoxunu otaqları yığışdırmaq, yemək bişirmək, camaşır-ları yumaqla məşğul olduğundan, Leo otağında tək qalır, ya qonaq otağındakı divanda oturur, ya da pəncərədən bayıra baxırdı. Aydın sifəti, iri gözləri, geniş alnı ondakı ağıl əlamətlərini bürüzə verirdi, amma anasının üzündən məhkum olduğu bu həyat oğlanı heç təmin eləməirdi.

Basyanın ölümündən sonra Leonun da qəfil xəstəliyi üzə çıxdı: qulluqçunun dediyinə görə, uşağı bir neçə dəfə huşunu itirmiş vəziyyətdə tapmışdı, xeyli silkələyəndən, üzünə su vurandan sonra özünə gələn Leo ətrafına bir müddət yad, maraqlı dolu nəzərlərlə baxmışdı. Abram dərhal həkim gətirdi, ətraflı müayinədən sonra məlum oldu ki, uşaqda anadangəlmə ürək çatışmazlığı var, onu bayıra buraxmaq, nəzarətsiz qoymaq olmaz. Həkim dedi, ola bilsin, sonralar ötüb-keçsin, amma oğlanı müəyyən müddətə gözdən qoymamaq lazımdı.

Əlbəttə, belə vəziyyət dayə tapmaq zərurətini daha da qətiyyətlə ortaya qoyurdu. Əslində, Abram bu barədə çoxdan, lap uşaq dünyaya gələndən fikirləşirdi. Amma ailədəki mühitə daha bir nəfərin də şahid olacağı fikri ona əzab verdiyindən indiyədək cəsarət eləməmişdi.

İndisə Basya yox idi. Faciə ailəni təhlükədən qurtarmışdı, bu da taleyin oyunuydu.

Dayəni işgüzar tanışlarından biri tapdı. Quzey Reyndə – Vestfaliyada doğulmuş, Baltik dənizi sahillərində böyümüş, qızlıq soyadı Dette olan Alisa Melaniya Şulte qırx yaşlarında, iri gövdəli, amma çevik, nəzakətli, bir qədər də təkəbbürlü, amma savadlı qadın idi, həm də bu şəhərdə tək-tənha yaşayırdı. Tale onu Tiflisə gətirib çıxarıb, orda ailə qurubmuş; əri elə ötən rəhmətə gedib, o da bir neçə gün imiş Bakıya, bacısının yanına gəlibmiş.

Abram bu təsadüfdən sevindi, amma özünün tək-cə həyat tərzini yox, mənzilini də dəyişməyi qərara aldı. Çox güman ki, beləcə, Basyayla, onun bağlı olduğu hadisələrlə birdəfəlik vidalaşmaq istəyir, keçmişdən qorpməğa çalışırdı.

Frau Alisiya Şulte Basyanın müqabilində Allahın Abrama bəxş elədiyi lütf idi. Şəfqətli, qayğıkeş, səbirliydı, Leonun “dilini”də qısa müddətə tapdı. Oğlanın tək qalıb xəyallar aləmində yaşamasının nəticələrini gözəl başa düşürdü, daha nəşə uydurur, fantaziyaları sərhəd bilməyən uşağın yaşantılarına bir qədər həyat çaları qatmaq üçün əlindən gələni eləyirdi, ardabir nəzarət altında saxlamaqla yaşadları ilə oynamağına icazə verir, ziyafətlərə dəvət olunanda yanından əl çəkmirdi. Neçə dəfə Əsədullayevlərin, Aşurbəyovların, Dadaşovların ailəsində olmuş, Ümmülbanunu, Saranı, Naziməni, Məryəmi danışıdığı hekayələrlə əməlli-başlı heyrətləndirmişdi. Xüsusilə, ondan bir yaş kiçik Saranın altı yaşı tamam olanda Aşurbəyovların mülkündə verilən böyük ziyafəti unuda bilmirdi. İri salonda otuz qədər uşaq yığışmışdı, şənlənir, deyib-gülür, eşidib-gördüklərini bir-birinə danışırdılar. Leo frau Şultedən eşitdiyi na-

ğillara öz əlavələrini eləyə-eləyə danışib hamının diqqətini üstünə çəkirdi. Sonra iri salonda şəkil çəkdirdilər, bu xatirə də uzun müddətə yaddaşına həkk olunub qaldı.

Yaşlıları kimi, dörd yaşı olanda məktəbə getmədi. Abram hələ də onu gözündən kənara qoymaq istəmirdi, buna görə də rus və fransız dillərindən dərs demək üçün müəllimlər tutdu, alman dilindən də frau Şulte özü məşğul olurdu. Amma oğlan bir cəhətdən başqalarına oxşamırdı – diqqətini cəmləşdirə bilmir, daim xəyal dənizində üzürdü. Elə hey dayədən nağıllar, macərə dolu əhvalatlar istəyir, dərhal da həmin əhvalatların qəhrəmanına çevrilir, qalalar alır, deryalarda düşmən gəmiləri batırır, atın yalmanına yazıb səhrələr boyu çapırdı.

“Xəyalpərvər olmağının ziyanı yoxdu, frau Şulte, – Abram Nusseimbaum dayənin narahatlığına ciddi yanaşmırdı, – deməli, təxəyyülü zəngin olacaq...”

Sonrakı il Abram Nussumbayı firmasının səhmlərini “Nobel qardaşları” şirkətinə satmaq qərarına gəldi. Cəmi dörd ilə işini xeyli irəli apara, ailəsinin təminatı üçün kifayət qədər gəlir əldə eləyə bilmişdi, amma fikrincə, həyat deryaya oxşayırdı, iri balıqlar gec-tez xırda balıqları udma-lydırlar. Nobellərin təklif elədikləri yüz otuz səkkiz min beş yüz rublu banka qoyub faizilə gen-bol, gələcəyin dərdini çəkmədən yaşaya bilərdi.

Xoşladığı qadınlara rast gəlsə də, evlənmək barədə düşünmürdü, Bertadan aldığı mənəvi yara kifayət qədər dərin idi, sağalması hələ uzun çəkəcəkdi. Yalnız oğluna yaxşı təhsil vermək, onun həyatını təmin eləmək o yaraya məlhəm sürtə bilərdi.

Leonu məktəbə, az qala, iki il gec göndərdi. Görünür, uşağın sağlamlığından tam əmin olmaq, üstəlik, frau Şultenin tərbiyəsinin nəticələrini görmək istəyirdi. Axır ki, Birinci Dünya müharibəsi başlanan il onu lap yaxınlıqdakı, real-nı məktəbin binasında yerləşən ikinci kişi gimnaziyasına yazdırdı.

Elə o vaxt da gözləmədiyi çətinliklərlə qarşılaşdı. Bədbəxtliyindən soyadını hər kəs eşitdiyi, qavradığı kimi yazırdı, gah “Nussimbaum”, gah “Nussenbaum”, gah “Nussebaum”, gah “Nusenbaum”, hətta “Nisenbaum” olurdu; adını bəzən “Abram”, bəzənsə “Abraham” yazırdılar; atasının adı üç cür – “Lvoviç”, “Leybusoviç”, “Leybuşoviç” kimi qeydə alınır. Bu dəfə gimnaziyanın katibi soyadını “Nussebaum” yazdı, Abramın iradından sonra birinci “m” hərfini “n” düzəltdi, mötərizədəsə əlavə elədi: “*Həm də Nusimbaum kimi yazıla bilər. Milliyəti – yəhudi, dini – iudey, doğum ili – 1905, 20 oktyabr...*”

Amma gözlədiyinin əksinə, oğlu oxumağa çox da marağ göstərmədi. Dərslərə həvəssiz gedir, çox vaxt da cürbəcür bəhanələrlə evdə qalmağa üstünlük verirdi. Bu cəhətdən də fantaziyaları sərhad tanımırdı: gah ürəyi bulanır, gah qızdırması qalxır, gah başı ağrıyırdı. Cəmi dördcə fəndən məqbul qiymətləri vardı: alman dili frau Şultenin səyinin nəticəsiydi; coğrafiyanı sevirdi, çünki xəyallarının daha da hüdudsuz olmasına yardım göstərirdi; tarixlə maraqlanırdı, bu da fantaziyaları üçün əvəzedilməz sığınacaq idi; rus dilisə doğma diliydi, idişi nə anası öyrətmişdi, nə də atası marağ göstərmişdi.

Leonun marağı qeyri-adi olan, xəyallarını qanadlandıran, duyğularını coşduran, təxəyyülünü ehtizaza gətirən hər şeyə yönəlirdi. Frau Şultenin danışdığı nağıllara, məktəb yoldaşlarından eşitdiyi ağlagəlməz əhvalatlara, şəhərdə baş verən hadisələrə vurğunluqla qulaq asırdı. Yaşadlarının geyimindən təsirlənib atasından çərkəzi çuxa, papaq tikdirməyi xahiş eləmiş, gümüş kəmə, əntiqə xəncər almışdı. Paltar geyinib binanın girişi qarşısında gəzinməyi, özünü küçədən keçənlərə göstərməyi sevirdi.

“Leo, – frau Şulte onu dilə tuturdu, – bu gün başağrısına görə məktəbə getməmişən. Atan gəlib səni küçədə görsə, danlayacaq”.

“Danlamaz, – Leo bic-bic gülürdü, – deyərəm, frau Şulte açıq havada gəzməyi məsləhət gördü”.

“Ay səni, Leo! – Frau Şulte başını bulayırdı. – Başın yaxşı işləyir, vəziyyətdən çıxmağı bacarırsan”.

“Mən şahzadəyəm, – Leo papağını arxaya itələyib əlini belinə qoyur, təşəxxüslə küçədən keçənlərə baxırdı, – şahzadələr həmişə qalib gəlirlər”.

Abram Nussimbaum artıq Mixaylovskaya küçəsində, Aşurovun İçərişəhərin Şamaxı qapısı yaxınlığında, Duma meydanına baxan evindəki gen-bol mənzildə yerləşmişdi. Əgər aləm çaxnaşmasaydı, ömrünün axırınacan korluq çəkmədən yaşamağa, oğlunu oxutmağa, onun gələcəyini təmin eləməyə imkanı vardı...

Sonrakı illər göstərdi ki, Abram Nussimbaum səhmlərini satmaqda ağıllı iş görüb. Çünki müharibə get-gedə fəlakətli şəkil alır, çar qoşunları məğlubiyətlə üzləşirdilər, sabah nə baş verəcəyini kimsə bilmirdi. Dar ayaqda olan-qalanını götürüb əmin-amanlıqda olan ölkələrin birinə gedə, bu çaxnaşmalardan salamat qurtara bilərdilər. Çar əleydarlarının fəallaşmalarından belə görünürdü ki, imperiya müharibədən də qorxunc təhlükəylə üzləşib.

Üstəlik, bulanıq suda balıq tutmaq istəyənlər varlı-hallı adamları, ya da onların ailə üzvlərini qaçırıb pul qoparmağa başlamışdılar. Düzdü, Leonun öz yaşadlarının yanında lovğalandığı kimi, Abram Nussimbaum milyonçu-filan deyildi, amma şübhəsiz, belələrini həvəsləndirmək üçün kifayət qədər pulu vardı. Ona görə də Abram dörd nəfər mühafizəçi tutmalı oldu: ikisi daim Leonu qoruyur, ikisə ailə başçısını gözdən qoymurdu. Abram evdən çıxmağa icazə verəndə Leo, əlbəttə ki, frau Şultenin və iki mühafizəçininin müşayiətilə çərkəzi geyimində İçərişəhərin dar küçələrilə addımlayır, binalara, minarələrə, dükanlara baxır, onların arasında özünün qəhrəman obrazını yaradırdı.

Elə adamlar var ki, dünyalarını dəyişəndən sonra da uzun müddət düşüncələrimizdə yaşayırlar, elələri də var ki, hələ sağ

vaxtlarında qəlbimizdə ölürlər. Anası Leonun yaddaşında yad, soyuq, naməlum dünyanın adamı, *“ruhun əks-sədası”* kimi qalmışdı. *“Anam məni, sadəcə, dünyaya gətirib... onun xidməti mənim həyatımda yalnız bundan ibarətdi”*, sonralar belə yazacaqdı. Amma oğlan bir şeyə – özündən sonra qoyub getdiyi kitablara görə, onu hərdən minnətdarlıqla yada salırdı. O kitablار məktəbdənkənar vaxtını doldurur, xəyallarının hüdudlarını genişləndirirdi. Mühafizəçilərin müşayiətilə evin damına qalxıb saatlarla dənizin, İçərişəhərin, Şirvanşahlar sarayının, Qız qalasının, məscidlərin, kilsələrin... mənzərəsinə baxırdı.

“Bu gülməli deyil, faciəliydi, – Leo sonralar xatırlayırdı, – həkimlərin və mühafizəçilərin dustağına çevrilmiş uşaq idim. Mənə hətta evimizin pilləkənlərini qalxməğa da icazə vermirdilər, xidmətçi məni sevgi və hörmətlə pilləkənlərlə qaldırardı... Mən tanışlarla yox, müəllimlər, xidmətçilər, oyuncaqlarla əhatə olunmuşdum...”

Şəhərin sükutu fevral günlərinin birində qəfildən pozuldu. Bir səhər bayırdan güllə səsləri, insan fəryadları, at kişnəntiləri eşidildi. Abram hamını birinci mərtəbəyə yığıb qarını bağladı, mühafizəçilərilə bundan sonra neyləyəcəklərini götür-qoy eləməyə başladı. Onların dediklərinə görə, Peterburqda çarı yıxmışdılar, müvəqqəti hökumət qurulmuşdu, amma bolşeviklər silah gücünə onları da devirmək istəyirdilər. Bakıda da daşnaklarla bolşeviklər birləşib öz hökumətlərini qurmağa çalışırdılar. Belə çıxırdı ki, Basyanın həyatını məhv eləyən ideya həyata keçməyə başlamışdı.

Bütün bunlarsa Leoya təsir eləmir, əksinə, əyləncəli gəlirdi. O da frau Şulte kimi almanların qalib gəlib Bakını tutmalarını arzulayırdı. *“Mən qeyri-adi qalmaqal, küçə döyüşləri, atışmalar, qarmaqarışıqlıq, bəzi xoş və maraqlı əhvalatlar arzulayırdım. Xoş və maraqlı əhvalatlarsa gözləmədiyimiz tərəfdən gəldi...”* Sonralar belə yazacaqdı...

Bakı Soveti hakimiyyətinin yarandığı, şəhərdə siyasi hərəc-mərcliyin baş alıb getdiyi günlərdə Nussimbaumların

evində başlıca söhbət mövzularından biri Nargin adasındakı bir neçə min alman, avstriyalı və türk əsirin vəziyyətiydi. Deyilənə görə, adada səkkiz minəcən əsir vardı, onların yarısı türklər, qalanısa alman və avstriyalıydı. Şəhərdəki xeyriyyə cəmiyyətləri əsirlərə yemək və geyimlə kömək eləsələr də vəziyyət çox ağır idi. Qış aylarında baraklar qızdırılmır, su çatışmırdı, yatacaq yerlərsə boş taxtalardan ibarətiydi. Onsuz da ağır vəziyyətdə yaşayan əsirlər sutəmizləyən qurğunun xarab olması nəticəsində daha acınacaqlı günlər keçirir, xəstəlikdən, barjlar su çatdırma bilmədiyinə görə susuzluqdan qırılırlar. Bakı Soveti əsirlərin vəziyyətini yoxlamaq üçün Nəriman Nərimanovun başçılığıyla komissiya yaratmışdı, o da adaya gedib ağlasığmaz fəlakətlə qarşılaşmışdı. Deyilənə görə, səfalət o dərəcədə dözülməz imiş ki, doktorun halı pisləşibmiş. Qayıdan kimi Sovetdə qızğın nitq söyləyib, oranı “göz yaşı axıdan ada” adlandırıb, insanlıq naminə əsirlərə təcili yardım göstərmək təklifi irəli sürüb. Daşnaksütyun fırqəsi təklifin əleyhinə çıxsa da, elə doktorun başçılığı altında yardım komitəsi yaradılıb. Komitə həm camaatdan əsirlərin nəfinə ərzaq yığır, həm də imkanı olanlar əsirləri götürüb sağaldır, Zığdakı pivə zavodunda yaradılan yeni düşərgəyə təhvil verir. Hacı Zeynalabdin dəyirmanını xəstəxana üçün versə də, hələ vəziyyət düzəlmirdi.

Bu xəbərləri eşidən Frau Şultenin həmin məqamda necə əzab çəkdiyini Abram dərhal hiss eləmişdi. Buna görə, oğlunun da israrlarını nəzərə alıb evinin zirzəmisini əsl hərbi hospitala çevirdi. Biri qadın olan iyirmiyədək alman əsgər zabiti bir ayacan müalicə olundular. Leo əsirlərə o qədər isinişmişdi ki, onların düşərgəyə təhvil verilməsini belə istəmirdi. Amma Abram özünə əlavə yük eləmək, başına iş açmaq filrində deyildi. O sakitliyin uzun sürməyəcəyini bilirdi. Şübhəsiz, hakimiyyətə yiyələnən Şura uzun müddət duruş gətirə bilməyəcəkdə, ingilislər dənizdən yeni höku-

mətin üzərinə gəlirdi. Buna görə müvəqqəti də olsa, Bakıdan uzaqlaşmaq lazım idi. Tiflisdə gedə bilməzdi, eyni çaxnaşmalar orda da baş verirdi. İrana üz tutmaq daha qorxuluydu – tanımadığı, etibar eləmədiyi ölkəydi. Gəmiylə Türküstanə getmək daha ağılabatan idi: fırtınanı nəzərə almasa, dəniz yoluyla getməz xeyli təhlükəsiz görünürdü.

Əlbəttə, belə vaxtda frau Şulteni özüylə götürmək ağılsızlıq olardı. Evi etibar elədiyi mühafizəçisinə, dayəyə və qulluqçuya tapşırırdı. Əsginasları, qiymətli kağızlarını, sənədlərini şalvarının astarında gizlədib oğluylla yola çıxdı. Bütün bunlar – atışma, hakimiyyət dəyişikliyi, ilk dəfə belə uzun və təhlükəli səfərə çıxması Leoya hədsiz dərəcədə maraqlı görünürdü.

...Atayla oğulun bu məcburi səfəri altı ayacan çəkdi. Türküstanda, Buxarada da rahatlıq tapa bilmədilər. Karvanlara qoşulub getdikləri yerlərdə aclıq, yoxsulluq hökm sürür, güclülər gücsüzlərə zülm eləyirdi. Yolda xəbər tutdular ki, ingilislər Bakıya giriblər, komissarları gəmiyə doldurub Qızılsuya gətirib, Ağcaqum çölündə güllələyiblər. Abram Nussambaum qətlə yetirilməkdən, qarətdən, zorakılıqdan qaçmaq üçün özünü yazıq, kimsəsiz, məşhur şəxslərin qohumu, nüfuzlu xanların qonağı kimi qələmə verirdi. Leosa ilk dəfə rastlaşdığı, ağılagəlməz dərəcədə rəngarəng, maraqlı aləmə iri gözlərini daha da geniş açıb baxırdı.

Aylar sonra Buxaradan, İran səhralarından, Mazandaran dağlarından keçib Ənzəli limanında gəmi gözləyəndə Abram Nussimbaum hələ də sağ qaldıqlarına inanmırdı, Leosa, elə bil, bu ağılagəlməz səyahətin başa çatmağından məmnun deyildi. Mindikləri gəmi Bakı limanında lövbər salanda başqa aləmə düşənə oxşayırdılar: qarışıqlıq içində qoyub getdikləri şəhərdə Milli hökumət qurulmuşdu, hələ asayışı türk-alman əsgərləri qorusalar da, hökumətin fəaliyyətinə müdaxilə

eləmirtilər. Talançıları, soyğunçuları, qatilləri cəzalandırmaq üçün dar ağacları qurulmuşdu. Binalardakı güllə izləri burda döyüş getdiyindən xəbər verirdi.

Qismətindən bəxtinə halal adamlar çıxmış, frau Şulte də, mühafizəçi və qulluqçular da Nussimbaumlara sədaqətli qalmışdılar, Abram onların bu sədaqətini dəyərləndirməyə söz verdi, bankdan faizini alan kimi vədinə əməl elədi.

Leo evdəkilərə səfər boyu gördüklərini təsvirəgəlməz nağıl kimi danışdı, bəzən atası belə onun danışdıqlarından heyrətə gəlir, gülə-gülə başını bulayırdı.

“Ay səni, Leo! Deyəsən, səndən bir şey çıxacaq!”

Cəmi bir ay sonra Bolqarıstan cəbhəsində məğlubiyyətə düçar olan alman-türk ittifaqı qoşunlarını geri çəkməyə, asayışı ingilislərin öhdəsinə verməyə məcbur oldu. Bununla belə, şəhərdə sakitlik idi, yalnız Qarabağda və Gürcüstan sərhədində narahatlıq vardı.

Abram Nussimbaum artıq sərmayə qoymaq üçün müna-sib vaxtın gəlib çatdığı barədə düşünürdü, bir qədər tərəddüd keçirirdi. Bir neçə ay sonra ingilis qoşunları ölkədən çıxıb gedəndə tərəddüdü daha da artdı. Eşitdiyinə görə, Milli Hökumətin cəmi otuz min əsgəri vardı, o da Qarabağ səmtində ermənilərə qarşı döyüşürdü, bir qədəri də Gürcüs-tan səmtindəydi. Şimal sərhədisə, tamam müdafiəsiz qalmışdı, görünür, hökumətdəkilər Rusiya bolşeviklərinin təcavüz eləyəcəklərinə inanmırdılar. Amma Abram Basyanın şəxsinə bolşevik ideyasının nələrə qadir olduğunu dərk eləmişdi, bö-yük dövlətlər tərəfindən ölkənin müstəqilliyinin tanınması xəbəri belə, onu arxayınlaşdırma bilmədi. Həmin günlərdə narahatlıq içində vurnuxur, çıxıb getmək barədə fikirlər yaxa-sından əl çəkmirdi.

Fikrincə, bütün baş verənlər Leoya daha çox zərər vurmuşdu: on beş yaşı vardı, hələ altıncı sinfə gedirdi, onun da, az qala, yarısını müxtəlif səbəblər üzündən dərəcə almamışdı. Düzdü, çox oxuyurdu, mütaliyəyə marağı vardı, amma Abra-

ma görə sistemli təhsil almayan adam savad qazana bilməzdi. İndi Türkünstanı, Buxaranı, İrani gəzib, cürbəcür macərəlarla qarşılaşandan sonra Leonu oxumaq heç maraqlandırmırdı. On beş yaşına qədər qoymuş oğlanın xəyallarının dəniz kimi çalxalandığı, təxəyyülünün coşub-daşdığı məqam idi.

Abram Nussimbaumsa vəziyyətə uyğunlaşmağı hər şeydən vacib hesab eləyirdi. Bir halda ki, milli dövlətdə yaşayacaqlar, özü də olmasa, oğlu türk dilini bilməli idi. Türk dili tədris proqramına salındığına görə, Leo imtahan verməli oldu, amma biliyi kifayət eləmədiyindən sinifdə qaldı. Abram oğlunu türk dili kursuna yazdırdı, oğlu bu dəfə də ümidlərini doğrultmadı, bir neçə aydan sonra məlum oldu ki, oğlan heç nə öyrənməyib.

Bolşeviklərin leqal fəaliyyətinə icazə verildiyi, ardınca hökumət böhranı başlandığı günlərdə Abram Nussimbaum qərara gəldi; bu şəhərdən gedəcək! Hələ Tiflisdə sığıncaq tapıb hadisələri necə inkişaf eləyəcəyini gözləmək daha məntiqliydi. Bu dəfə frau Şulteni Bakıda qoymayacaqdı, əvvəlki səfəri müddətində onun Leodan ötrü nə qədər vacib sima olduğunu dərk eləmişdi. Oğlunun macərəçi xasiyyətilə yalnız dayəsi dil tapı bilirdi, frau Şulte olmasaydı, yəqin, Leo evdən qaça, təhlükənin ortasına atıla bilərdi.

Ünsiyyətdə olduğu adamların hamısı, elə bil, tikan üstündəydilər, hamısı şimaldan gözlənilən təhlükədən danışıq, başlarına nə gələcəyini əvvəlcədən dərk eləməyə çalışırdılar. Artıq əmlakını dəyər-dəyməzə satanlar, Tiflis-Batum-İstanbul yoluyla Avropaya üz tutanlar da vardı. Amma son məqamacan Abram onu bu şəhərdə nəyin tutub saxladığını bilmirdi.

Aprelin 28-də səhər qulluqçu Aram Nissumbaumu yuxudan oyadıb hər an gözlədiyi o məşum xəbəri verdi:

“Ağa, ağa, qalxın, gecə qırmızılar şəhərə giriblər!..”

Yarıçılpaq halda özünü pəncərəyə atıb bayıra baxdı. Küçədən cır-cındır içində, qorxunc görkəmli, yorğun qoşun dəstələri keçirdilər. Görünür, heç yerdə müqavimətlə qarşılaşmamışdılar, şəhərdə nə atışma səsi eşidilir, nə də yangın əlaməti görünürdü. Yalnız küçə boyu düzülən şəhər sakinləri dilsiz nifrətlə cəbhədən qayıdan başıpozuq dəstələri xatırladan kütləyə baxırdılar. Leonun küçəyə çıxacağından qorxub cəld özünü qonaq otağına atdı. Yox, oğlu frau Şulte və qulluqçuyla birgə pəncərədən həmin mənzərəyə baxırdı, oğlanın sifətində sarsıntı qarışıq maraq vardı.

Belə vaxtda evdən çıxmamalı daha sərfəliydi. Amma cəmi bir gün sonra meşin gödəkcəli, kepkalı, belləri mauzerli adamlar evinə soxulub salam-kalamsız elan elədilər:

“Abram Nussimbaum, Fövqəladə Komissiyasının qərarıyla sən proletariyatın qanıçəni kimi ölüm hökmünə layiq görülmüsen, amma hökmün icrasını müəyyən müddətə təxirə salırıq, nəzarətimiz altında öz kadrlarımız yetişənəcən işini davam etdirəcəksən!”

Abram, əlbəttə ki, çək-çevir eləmədən razılaşdı. İndiki məqamda sağ qalmaq üçün şeytana işləməyə belə hazır idi. Elə həmin gün sərəncamına getdiyi yeni Direktorlar Şurası onu şübhəylə qarşılasa da, məcburiyyət üzündən qəbul eləməli oldu. Abramsa sevinirdi, onu da başqaları kimi öldürmədilər, ya bir çoxları sayaq həbsxanaya salmadılar, işləmək olar, sonrası taleyin işidi.

Fövqəladə Komissiyadan gələnlər “mərhəmət göstərib” mənzildən ən zəruri əşyalarını götürməyə, birinci mərtəbədəki kontorun iki otağında yerləşməyə icazə verdilər. Əlbəttə, belə vəziyyətdə qulluqçu-filan lazım gəlmirdi. Abram yalnız oğluna ana əvəzi olan frau Şulteni saxladı, yəqin bir qadına görə onu “istismarçı”, “qanıçən” hesab eləməzdilər. Bir də ki, indiki vəziyyətdə dayəni arvadı kimi də təqdim eləyə bilərdi.

Abram Nussimbaum yeni ağalarının kontoruna gedib-gəlsə də, meşin gödəkcəllərin güllələnmə barədə dediklərini

unuda bilmir, qaçmaq planını beynindən çıxara bilmirdi. Şübhəsiz, evdən birgə çıxsaydılar, diqqəti cəlb eləyə bilərdilər. Abramın planına görə, dayəylə Leo birgə çıxmalıydılar, soruşsan olsaydı, Tiflisə, qohumlarının yanına getdiklərini deyə bilərdilər. Abram tək gedəcəkdi, faytonla Qaraməryəmə, ya Yevlaxa çatsaydı, Gürcüstan sərhədinə bir şey qalmırdı.

“Leo, oğlum, – Abram onun çiyinlərindən tutub gözlərinin içinə baxdı. – Macərə-filan eşqinə düşmə, fantaziyalarını da özünə saxla. Vəziyyət çox təhlükəlidir, ümidvaram ki, Tiflisdə sağ-salamat görüşəcəyik”.

“Arxayın ola bilərsən”, – Leo gülümsəyirdi.

Abram dərk elədi ki, bu qaçış oğlunun xoşuna gəlir.

...Frau Şulte və oğlu elə səhəri gün yola düşdülər. Abram-sa bir neçə gün gözləyib yeni rəhbərliyə neft mədənlərinə baxmaq üçün bir neçə günlüyə şəhərdən çıxmalı olduğunu xəbər verdi. Əlbəttə ki, şübhələndilər, amma bunun düz olub-olmadığını yoxlamağa vaxt yox idi – Moskva neft tələb eləyirdi.

Üç həftə çəkən təhlükəli səfərdən sonra Tiflisdəki köhnə tanışının – Zaza Eristavinin evində oğlunu və frau Şulteni sağ-salamat görəndə sevincindən göz yaşlarını saxlaya bilmədi...

...Abram Nussimbaum bu şəhəri sevirdi...

On dörd il əvvəl atıb getsə də, doğulduğu şəhəri unuda bilməmişdi. Allah şahid idi ki, Basya olmasaydı, o Tiflisdən getməzdi...

Amma, deyəsən, bu vüsalın da ömrü az olacaqdı: şəhər narahatlıq içindəydi, hamı nəzərlərini Azərbaycanla sərhədə dikib qırmızılarının nə vaxt hücumu keçəcəyini gözləyirdi...

Abram bir neçə gündən sonra bu şəhərlə vidalaşacaq, dünyanın harasında olsa da gəncliyinin şəhərini onu xoşbəxt və bədbəxt eləyən şəhəri unutmayacaqdı...

V FƏSİL

ŞİMALDAN GƏLƏN TƏHLÜKƏ

Yusif Vəzir

İstanbul

Fevral-aprel 1920-ci il

Təntənədən bir neçə gün sonra yeni xoş xəbər aldı: yanvarın 30-da Nazirlər Şurası Cümhuriyyətin milli himninin hazırlanması haqqında qərar qəbul eləmiş, bu məqsədlə də Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən müsabiqə elan olunmuşdu...

Sevinmək üçün səbəb axtaranda qalan başqa şeylər barədə ötəri düşünürsən. Sevinməyə dəyərdi, çox vacib saydığı bu məsələdə onun da xidməti vardı.

Üstəlik, ötən ilin martında hökumət əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiya yaradıb Abdulla bəy Əfəndizadənin, Məhəmməd Ağa Şahtaxtının və Mir Əbdüləziz Seyidovla Abdulla Tağızadənin birgə tərtib etdiyi əlifba layihələrini müzakirə eləmiş, Abdulla bəy Əfəndizadənin işini bəyənmişdi, indi həmin layihə "Son Türk Əlifbası" adı ilə çapa hazırlanırdı, əlifbanın ölkədə təbliği üçün parlamentə müraciət olunmuşdu.

Yadına Şuşada xəstə yatan vaxtda tərtib elədiyi əlifba düşdü. İndi Bakıda olsaydı, müsabiqədə iştirak eləyərdi...

...Cəmi bir neçə gün sonra Qızılbuynuzda limana yan alan gəmini qarşılamağa çıxmışdılar: Batumdan gələn “Kleopatra” İstanbula, Romaya, Parisə, Berlinə... oxumağa gedəcək cavanları gətirirdi. Yanvarın ortalarıydı, dünəndən yağan qar şəhərə, elə bil, başqa mənzərə vermişdi. Cahangir bəyin xəyalpərvər, Zeynal bəyin nikbin, Mirzə Qədirin müəmmallılaqeyd görkəminə baxdıqca aradan keçən aylar ərzində bu adamların ondan ötrü nə qədər doğmalaşdıqları barədə düşünürdü. Qamət Əfəndini limana göndərüb gəminin yan alacağı vaxtı öyrənsələr də, xeyli tez gəlmişdilər, yəqin, görüşün vacibliyi, doğmalarıyla ünsiyyət onları rahat oturmağa qıymamışdı.

Gəminin ağır-ağır limana girib sahilə yan alması, lövbər atması, pilləkənin açılması bir saata yaxın çəkdi. Artıq göyertəyə yığılmış sərnəşinlərin arasında tanış simaları axtarmağa başladı. Əvvəlcə Aslanı gördü, sonra gözünə daha bir neçə tanış sima dəydi, nəhayət ki, Mir Abdullanın arğaz vücudunu seçə bildi. Müsafir qarşılayanların qışqırtıları, hambalların səs-küyü, faytonlara, arabalara qoşulmuş heyvanların fırxırtısı, qağayaların fəryadı arasından Aslanın əl eləyə-eləyə dediyi sözləri qavraya bilmədi.

Əvvəlcə elə Aslanla da görüşdü, sonra solğun, amma sevinclə dolu Mir Abdullanı sinəsinə sıxanda kövrəldiyini hiss elədi:

“Çox sevindim ki, arzunuz çatdı, – dedi, – oxuyub dövlətimiz üçün fayda verəcəksiniz”.

“Hələ bir gör kimlər var!..” – Mir Abdulla bir-bir yaxınlaşanları göstərdi.

Heç ağlına gəlməzdi ki, uzaq İstanbulda Şuşadan tanıdığı bu qədər adam – düz on doqquz nəfər – görəcək. Artıq cavanlıq həddinə dolmuş tanışlarını – Hacı Məhəmməd bəy Münşizadənin oğlu Hilalı, Fərman bəy Nərimanbəyovun

oğlu Yaqubu, Məmmədcavad Muradovun oğlu Zalı, Zəkəriyyə bəyin oğlu Teymuru, Cavançirlərdən Həmidin oğlu Əbdülhəmidi, gördü... hamısını bir-bir bağrına basdı. Sonra Aslan o biri cavanları təqdim elədi:

“Lətif Şirin oğlu Qasimov, Abbas Həmid oğlu Muradov, Hüseyin Musa oğlu Nağıyev...” – Mir Abdulla onların atalarının adını qəsdən deyirdi ki, hansı məhəllədən, kimin oğlu olduqlarını ayırd eləyə bilsin.

“Bəs Dadaş gəlmədi?” – Yusif Vəzir uşaqlarla görüşə görüşə soruşdu.

Sabunçular tayfasından Əbdülhüseynin oğlu Dadaş Həsənovu nəzərdə tuturdu. Mir Abdullanın yaşadıydı, ağıllı, çevik oğlan kimi yadında qalmışdı. Bilirdi ki, gimnaziyanı bitirib.

“Atası Allah rəhmətinə getdi, o da anasını, qardaş-bacısını götürüb Bakıya köçdü, – Mir Abdulla cavab verdi. – Çox istəyirdi, anma ailəni başsız qoya bilmədi, Bakı Darülfünuna girdi, tibb fakültəsinə...”

Buna sevindi, hər halda, təhsilsiz qalmayacaqdı.

Cavanları Abdulla bəy Əfəndizadə gətirmişdi. Nurani görkəmli, pensneli, arğaz adam idi. Yusif Vəzir ilə üz-üzə gələndə məmnuniyyətini gizlədə bilmədi:

“İmzanıza çoxdan bələdəm, möhtərəm Yusif bəy, ilk dəfə bu qədər uzaqda rastlaşacağımı ağıma gətirməzdim. Tanışlığımıza çox şad oldum”, – gülümsəyə-gülümsəyə əlini uzatdı.

“Cavanlarımızın gələcəyi sizin kimi insanların əlində olduğuna görə çox məmnunam, Abdulla bəy, – onun əlini ürəkdən sıxdı. – Ümidvaram, zəhmətiniz hədəf getməyəcək. – Abdulla bəyin təbəssümü altında qayğı gizləndiyini sezib qoluna girdi. – Heç narahat olmayın, biz burda hər şeyə əncam çəkmişik, cavanları yola salanacan hər cür ehtiyaclarını qarşılıyacağıq”.

Dünəndən müsafirxanalara adam göndərib cavanların gecələməsi üçün yer tapmışdı. Mir Abdulla ilə Aslanı Zeynal

bəy qonaq eləyəcəkdi, Abdulla bəy üçün ev sahibəsilə köməkləşib tədarük görmüşdülər: o cavanları yola salandan sonra Bakıya qayıdacaq, gedənləri Parisdə Əlimərdan bəy qarşılayacaqdı.

Əli çamadanlı, bağlamalı, Avropa geyimli, gimnaziya formalı, furajkalı, şlyapalı cavanları faytonlarla yola salanacan həyəcanlı duyğu vücudunu tərk eləmədi...

Kuryer Məmmədəğa və Qamət Əfəndi də daxil olmaqla səfərin bütün heyəti onların yərbəyer olması, yemək yeyib dincəlməsi qayğılarını öz üzərinə götürmüşdü. Limandan axıncı çıxan da elə özləri oldular. Yusif Vəzir Abdulla bəy yol göstərdi:

“İndi gedək sizin rahatlığınız barədə düşünək”.

...Az sonra Xeyriyyə xanımın açdığı süfrə arxasında əyləşmişdilər.

“Çox ağır iş oldu, – Abdulla bəy xoşbəxt yorğunluqla danışdı. – Bu qədər cavanı imtahandan keçirmək, biliyini yoxlamaq, ən yaxşılarını seçmək asan deyildi. Amma öhdəsindən gələ bildik...”

“Bu cümhuriyyətimizin gələcəyinə sərmayə qoymağdı, Abdulla bəy, – Yusif Vəzirin gözləri parıldıyırdı. – Dörd-beş ildən sonra o cavanların hər biri öz sahəsində əvəzolunmaz şəxsə çevriləcək”.

“Hökumətimizin çətinlikləri olsa da, bu işə yeddi milyon manat ayırdı, – Abdulla bəy həvəsə gəlmişdi. – Hər birinə min frank yol xərci verilib, bu da tətil vaxtlarında gəliş-gedişlərilə beş min frank eləyir, ayda dörd yüz frank da təqaüd alacaqlar. Beş il ərzində hər tələbəyə otuz altı min manat xərclənəcək. Ərzaqla da, hər cür ləvazimatlarla da təmin olunublar. Ticarət və Sənaye Nazirliyimiz hərəsinə qırx arşın parça, iki cüt döşəkağı, iki ədəd əl-üz dəsmalı, altı ədəd cib dəsmalı ayırır”.

“Miri yazmışdı ki, Hacı Zeynalabdin də öz səxavətini göstərib...”

“Düzdü, Hacı bu münasibətlə böyük ziyafət verdi, amma cavanların hər birindən iltizam aldı ki, hər ay verəcəyi əlli manat təqaüdün, ildə bir dəfə tətil xərclərinin müqabilində mütləq vətənlərinə qayıdacaqlar, işləyəndə borclarını burdəfəlik, ya da hissə-hissə qaytaracaqlar, bir də qeyri-türk və qeyri-müsəlmanla evlənməyəcəklər. Əlbəttə, axırını şərtini müqavilədən çıxarmaq üçün Hacı razı sala bildik...”

Abdulla bəy əhvalatın necə olduğunu da danışdı: tələbələr yola düşməzdən əvvəl and içirlər: *“Qadir Allah və öz vicdanım qarşısında söz verir və and içirəm ki, Azərbaycana sədaqətini müqəddəs və sarsılmaz tutacaq, bundan sonra ondan başqa Vətən tanımayacaq, Azərbaycan vətəndaşlığının bütün vəzifələrini dönmədən yerinə yetirəcək və Azərbaycan Cümhuriyyətinin səadətini naminə can-başla qulluq edəcək, onun üçün nə gücümü, nə əmlakımı, nə də, lazım gələrsə, həyatımı belə əsirgəyəcəyəm. Qoy bu andı yerinə yetirməkdə Allaha mənə yar olsun!”* Sonra səfərqabağı Hacı ziyarət gedirlər. Hacı onların hal-əhvalını xəbər alır, sonra şikayətləri olub-olmadığını soruşur. Hamısı vəziyyətlərindən razılıqlarını bildirirlər, yalnız bir nəfəri dillənir: *«Hacı əfəndi, Siz bizdən qeyri-türklə evlənməyəcəyimizə dair imza aldınız. Amma ölkəmizdəki məktəblərdə təhsil alan türk qızı yoxdu. Onda ziyalı və təhsilli kimsənin cahil qızla evlənməsi bilmirəm, nə dərəcədə düzgündür?»* Sual Hacınin ağlına batır, deyir: *«Övladım, çox doğru söyləyirsən, əmin olun ki, bu nöqsanımızı da aradan qaldıracağam»*. Ertəsi gün Qafqazda nəşr olunan bütün qəzetlərdə Hacınin aşağıdakı məzmununda elanı çıxır: *«Qafqaz türklərinin yeddi-səkkiz yaşları arasındakı qız uşaqlarını aşağıdakı şərtlərlə internat məktəbinə qəbul edirəm. Bu qız uşaqları on il təhsil alandan sonra öz qızlarım kimi onları evləndirib, gələcək həyatlarını təmin edəcəyəm. İmza: Hacı Zeynalabdin.»*

“Əlbəttə, düz eləyib, insanın əqidə azadlığına müdaxilə eləmək olmaz. Sağ olsun, Hacı çox ağıllı çıxış yolu tapıb, tək arzusu çin olsun...” – Yusif Vəzir dilləndi.

Bu məqamda, elə bil, Bakıda, Aşqabadda, Kiyevdə vurulduğu qeyri-türk və qeyri-müsəlman qızlardan Abdulla bəyin xəbər tutacağını beynindən keçirib özünü yığışdırdı.

“İşimiz asan olmadı, Yusif bəy. Amma hökumət hər şeyi mütəşəkkil şəkildə yoluna qoymaq üçün əlindən gələni elədi. Elə cavanların özlərinin nümayəndələrindən ibarət təşkilat bürosu yaratdıq. Büronun sədri Teymur bəy Aslanov bizim nümayəndəmizlə birgə lazımı yol vəsiqələri almaq üçün Tiflisdə, Batumda oldu. Cavanların necə təntənəylə yola salındıqlarını bir görəydiniz, – Abdulla bəyin gözləri parıldayırdı. – Hökumət üzvləri, ziyalılar, xeyriyyəçilər, din adamları bu cavanları yola salmağa gəlmişdilər. Səmədağa Ağamalıoğlu, İbrahim Əbilov, Əhməd Pepinov xeyir-dua, məsləhət verdilər. Çox təəssüf ki, seçilən cavanlardan biri, Balaxanı məktəbinin müəllimi Miryusif Mirabdullazadə qəflətən vəfat elədi. Məkanı cənnət olsun. Müəllim yoldaşı Seyidbağır Axundzadə çıxış eləyib onun barəsində danışdı. Cabbar Qarayağdıoğlu Qurban Pirimov və Saşa Ohanezaşviliylə elə vağzalın böyük zalındaca məclis qurdu, Əlabbas Müznib süfrə açıb hamını çay, şirniyyat, meyvəyə qonaq elədi. Əlbəttə, Ağamalıoğlu fürsətdən istifadə eləyib öz siyasi məramlarını cavanların beyninə yeritməyə çalışdı, amma ümidvaram ki, ağıllı adamlar öz inandıqları yolla gedəcək, onlara bəslənən ümidləri doğruldacaqlar. Hacıqabulda, Kürdəmirdə, Yevlaxda, Gəncədə, Qazaxda cammat uşarların pişvazına çıxmışdı. Tiflisdəki dostlar sağ olsunlar, bizə Batumacan xüsusi vaqon ayırdılar. Gəmiyə minməkdə də çətinliyimiz olmadı...”

“İnşallah, – Yusif Vəzir ərklə qonağının sözünü kəsdi, – Abdulla bəy, yol gəlmisiniz, yemək buyurun, söhbətə vaxtımız olacaq...”

...Yenicə qəhvə masasının arxasına keçmişdilər ki, Cahanqir bəy, ardınca Zeynal və Mirzə Qədir içəri girdilər. Sabahki işləri götür-qoy eləməliydilər. Belə qərara gəldilər ki, əvvəlcə müttəfiq qoşunları komandanlığından icazənamə alsınlar da,

bilet tədarükündə olsunlar, sonra vaxta görə cavanları İstanbulla tanış eləsinlər, üstəlik, qəbul, ziyafət, söhbət qarışıq görüş də keçirsinlər.

“Şimaldan gözlənən təhlükə get-gedə artır, – bu məsələlərlə bağlı müzakirələr bitəndən sonra Abdulla bəy qayğılı görkəmlə dilləndi. – Bolşeviklər yönlərini cənuba çevirsələr, çətin olacaq, ermənilər qüvvələrimizi daim Qarabağda, qərb sərhədiniz boyunda saxlama məcburiyyətində qoyublar”.

“Açıq təcavüzə keçəcəklərinə inanmıram, – Cahangir bəy nikbin görünürdü. – Paris konfransında de-fakto tanınandan sonra özlərini müttəfiq qüvvələrə qarşı qoymazlar”.

“Osmanlının indiki vəziyyətindən, bizim Osmanlıya meylimizdən istifadə eləyə bilərlər, – Zeynal bəysə o qədər də nikbin deyildi. – Denikinin yönünü bu səmtə salmaq istədilər, baş tutmadı, amma erməni-yəhudi-bolşeviklər Bakıda qızğın fəaliyyətə keçiblər, hökumətsə susur...”

“Zeynal bəylə razıyam, – Yusif Vəzir rahat otura bilməyib yerindən qalxdı. – Hökumətimiz bununla bağlı təxirəsalınmaz tədbirlər görməli idi. Bolşevizmin ölkəmizə gəlməsinə heç vaxt yol vermək olmaz. Bu milli fəlakətə səbəb olar...”

Mirzə Qədir adəti üzrə dinib-danışmadı, görkəmindən deyilənlərə şərik olub-olmadığı bilinmirdi...

...Gələnlərin altı nəfəri – Məmməd Xələfbəyov, Əliyusif Cəfərov, Əlimuxtar Həsənov, Məmmədhanəfi Zeynallı, Əli Kərimov, Əlibəy Məmmədov İstanbulda qalıb oxuyacaqdılar, onların yerləşdirilməsi məsələlərini də yoluna qoymalıydılar. Bununla Zeynal bəy məşğul olacaqdı.

Cahangir bəy cavanların Parisə yola düşmələri ilə bağlı məsələləri Xariciyyə Nazirliyində və Müttəfiq Qüvvələri Komandanlığında razılaşıdırmaq, lazımi sənədləri almaq üçün xeyli əziyyət çəkdi. O günlərdə oxuyub-öyrənmək həvəsilə dolu cavanlar şəhəri doya-doya gəzdilər, saraylara, camelərə,

abidələrə, Boğazın mənzərəsinə tamaşa elədilər, hətta körpüdən Qalata səmtinə keçdilər. Yusif Vəzir arada vaxt tapıb Mirabdulladan bacılarını xəbər aldı, Aslanı sorğu-suala tutdu, istər-istəməz Mirhəsəni də yada saldılar. Mirhəsənin bolşeviklərə qoşulması, uzaq Türkmənistanda əqiddə yoldaşlarıyla birgə güllələnməsi onda həmişə ikili hisslər oyadırdı: təbiətə insansevər olan oğlanın o dələduzların toruna necə düşdüyündən hələ də baş açə bilmirdi.

Sözarası Mir Abdullaya İstanbulda qalmaq barədə eyham vurdu. Oğlanın baxışlarında dərhal yalvarış qarışıq qətiyyət peyda oldu.

“Yox, qardaşım, bilmirəm, burda qalmaq məndən ötrü daha rahat olar, ən azı, sənin himayəndə olaram. Amma mənə Avropada oxumaq şansından məhrum eləmə. Parisdə oxumaq istəyirəm”.

“Yaxşı, amma söz ver ki, səhhətini unutmayacaqsan...” – Yusif Vəzir onun gözlərinin içinə baxdı.

“Söz verirəm, – Mir Abdulla doluxsundu.

Yusif Vəzir qardaşını qucaqlayıb başını sinəsinə sıxdı:

“Bilirsən ki, Mir Əbülhəsənin qoxusunu da səndən alıram. Yəqin, sən təhsilini başa vurub qayıdanda mən Bakıda olacağam. İnşallah, qayıt, hər şey yoluna düşər. Bir çətinliyin olsa, mütləq mənə yaz...” – Son sözləri deyəndə səsinə bir az inam qatdı ki, onu daha da kövrəltməsin.

Bir axşam da şuşalı cavanları qəhvə içməyə dəvət elədi, Şuşanı, doğmaları, tanışları yada saldılar, ortağ xatirələrini bölüşdülər. Azı on yaş kiçik olan uşaqların belə böyüyüb yetkinləşmələri onu təəccübləndirir, həm də kövrəldirdi. Deməli, ömür sürətlə axıb gedir, görüləsi işlərsə hələ ağlagəlməz dərəcədə çoxdu...

...Səfərin yeganə iri salonunda cavanlarla keçən qəbul-görüş duyğulu anlarla doluydu. Yer dar olduğundan bir-birinə qısılib oturmuşdular, Abdulla bəyin xeyir-duasını, Yusif Vəzirin nəsihətlərini dinləyirdilər.

“Mən Kiyevə yola düşəndə Allahdan başqa köməyim yox idi, – dedi, – bir nəfərdən ayda on beş manat təqaüd almışdım, onu da işləyəndə qaytarmalıydım. İndisə sizin arxanızda dövlətiniz durur, hökumətiniz durur, üstəlik, xeyirxah adamlar kömək əli uzadıblar. Gərək sizə ümid bəsləyənlərin etimadını doğruldasınız, məmləkətimizin gələcəyinə nur saçasınız”.

...Cavanları limanda İtaliyaya yola düşən gəmiyə mindirəndəsə hamısını bir-bir qucaqladı. Mir Abdullaya bir də tapşırıdı:

“Səhhətinə fikir ver, – dedi, sonra Aslanı bağrına basdı, – Mirini sənə tapşırıram, qoyma səhlənkarlıq eləsin. Əlimərdən bəyə və Ceyhun bəyə də salamlarımı yetirin”.

Sonra Abdulla bəy və səfərətin heyətilə dayanıb ağır-ağır tərpnən, asta-asta uzaqlaşan gəmidən əl eləyən cavanlarla vidalaşdılar.

Cəmi bir neçə həftədən sonra Zeynal bəy beş cavanla kabinetinə girdi:

“Bu cavanlar təhsillərini İstanbulda davam etdirmək üçün gəliblər”.

“Xoş gəlib, səfa gətiriblər, – sifətində məmnun ifadəylə cavanların əlini sıxdı, – gözümüz üstə yerləri var”.

Bu sevincə gözlənilməz tanışlıq duyğusu da qarışdı.

“Cavan oğlan, deyəsən, mən sizi tanıyıram, – əlini əvvəlcə sıxdığı cavanı zəndlə süzdü.

“Əhməd Cəfəroğlu, – cavan özünü təqdim elədi. – Sizi Kiyevdən tanıyıram”.

Xatırladı: üç il əvvəl Kiyev Ali Ticarət Məktəbində oxuyan gəncəli balası xeyli yetkinləşmişdi. O vaxt atasını itirəndən sonra Səmərqənddəki qohumlarının yanında oxuduğunu, sonra Gəncə gimnaziyasında təhsil aldığından danışmışdı. Rusiyadakı fevral çevrilişindən sonra onun Vətənə qayıtdığından sa xəbəyi yox idi.

“Sən hara, bura hara, cavan oğlan?” – Yusif Vəzir bu təsadüfdən təəccüblənmişdi.

“Qayıdandan sonra Qafqaz İslam Ordusunda topçu alayının kiçik zabiti kimi xidmət elədim, sonra Darülfünunun şərqişünaslıq fakültəsinə daxil oldum, indi də İstanbul Darülfünunda oxumaq, terkolojini öyrənmək arzusundayam”.

“Xoş gəldin, səfa gətirdin. İnşallah, arzuna qovuşarsan”.

Əhməd Cəfəroğlu yanındakı cavanı təqdim elədi:

“Əmin Əhmədov, bakılıdı, Gültəkin təxəllüsüylə şeirlər yazır, məcmuələrdə dərc olunub. Darülmüəllimində oxumaq istəyir”.

Sonra növbə o biri cavanlara çatdı: Məmmədzəki Dursunzadə Tiflisdən, Sədi Hacı Həsən oğlu Ucardan, Abdulla Tahirzadə Şəki tərəfdən gəlmişdi.

“Çox şadam, – Yusif Vəzir rıqqətlə cavanları süzdü, – sizlər millətimizin işıqlı gələcəyisiniz”.

...İstanbulda qalan altı nəfərin və yeni gələn beş cavanın təhsil məsələsini yoluna qoyandan sonra bir qədər dinclik tapdı. Amma nə qədər qənaət eləsə də, bu gəliş-gediş səfərin büdcəsinə təsir göstərmişdi. Abdulla bəyi yola salandan sonra oturub haqq-hesab apardılar: məvaciblər, zəruri xərclər nəzərə alınsa, vəziyyət o qədər də xoşagələn deyildi.

“Fətəli xana məktub yazmağınız məsləhətədi, – Cahangir bəy fikrini bildirdi, – hər halda çətinliyimiz barədə xəbəri olar”.

“Hökumətin sızıntılarını da nəzərə almalıyıq”, – Zeynal bəy bir qədər ehtiyatla danışdı.

Daha Mirzə Qədirdən bu cür məsələlərdə mövqə gözləmədi.

“Bir qədər də gözləyək, Fətəli xan özünə gəlsin, yaqin, indi Parisdən aldığı xoş xəbərlə əlaqədar işləri çoxdu.

...Həmin məktubu fevralın 18-də maddi vəziyyət böhran həddinə yaxınlaşanda yazdı, həm də Bakıya qayıtmaq arzusuunu dilə gətirdi:

“Möhtərəm əfəndim!

*“Ukrayna və Kırmda hökuməti-mətbuəmi təmsil edərkən nə qədər maddi sıxıntılar çəkdiyimi və cümhuriyyətin şərəfinə toxuna-
caq dərəcədə gülünc vəziyyətlərdə qaldığımı Bakıda təqdim etdiyim
raportlarımda qeyd etmişdim. İstanbul səfərətini alarkən artıq bu
dəfə hökumətim kəndisini təmsil edən bir müəssisəyə qarşı laqeyd
bulunmaz zənnində idim. Təəssüflə yenə aldandım (cəsarətimdən
dolayı məni əfv ediniz). Dəfələrlə rəsmi raportlar göndərdiyinə
rəğmən səfərət yenə parasız buraxılır.*

*Zənn etmirəm ki, göndərdiyiniz əlli min franklıq çek ilə səfərin
idarə olunacağına qanesiniz. Halbuki yalnız səfərət binasına ayda
dörd yüz səksən lirə icarə haqqı verilir. Səfir, müstəşar, iki katib,
əməkdaşlar və Bakı ilə İstanbul arasında rabitəmizi təmin edən
kuryerdən ibarət təşkilat əzələrimin maaşları və ilaxır.*

*Təfsilata hacət varmı? Rəsmi raportlarımda uzun-uzadı bəhs
olunur. Yalnız sizdən bir ricam vardır. Hökumətimizin xətaları
üzündən üzərimə düşən bu ağır məsuliyyətdən məni qurtarınız və
müsaidə ediniz ki, səfərati müstəşarıma tərk edərək geri gəlim.
Əminəm ki, bu dəfə artıq kuryer Bakıda ləngiməyəcək və cavabınızı
alar-almaz bu ağır məsuliyyətdən qurtaracağam”.*

Yazdı, kuryeri öz məvacibindən artırdığı pulla Bakıya
yola saldı, amma hökumətin onu geri çağıracağına əmin de-
yildi. Yeni elçiyə də maaş vermək lazım idi, üstəlik, Bakıdan
müəyyən məbləğlə yola salınmalıydı, həmin məbləğ tapılsay-
dı, elə Yusif Vəzirə göndərərkdilər. Qəlbinin lap dərinliklərində
Fətəli xanın vəziyyəti başa düşəcəyinə, bir çıxış yolu tapaca-
ğına olan inamı hələ tamam ölməmişdi, kuryerin yolunu
səbirsizliklə gözləyirdi.

Kuryer Məmmədağasa gəlib çıxmırdı. Fevral başa çatdı,
mart girdi, Novruz oldu, kuryerdən səs-soraq ala bilmədilər.
Novruzu kasıb süfrənin, hələ tamam tükənməmiş
ümidlərindən yandırdıqları şamın ətrafında keçirdilər,
gözlərini Qızılbuynuz limanı tərəfdən, qulaqlarını qapı
taqıltısından çəkmədilər. Hərdən Zeynal bəylə limana gedir,

cürbəcür qayıqlara, gəmilərə, bərələrə tamaşa eləyir, narahatlığını, əsəbini yatırmağa çalışırdı. Axır vaxtlar yazmağa başladığı yazılar indi ləng irəliləyirdi, səfərdə gün ərzində məşğul olduğu yazışmalar, özgə dərdlərinə əlac tapmaq cəhdi, hər atılan addımın maddi imkansızlığa tuş gəlməsi gücünü-taqətini əlindən alırdı. Bir neçə dəfə qəsdəndi ki, hər şeyi Cahangir bəyin öhdəsinə buraxıb Bakıya getsin, vəziyyəti aydınlaşdırsın, amma məsləhət görmədilər: elçinin özbaşına geri qayıtması fəvqəladə vəziyyət demək idi.

Bayramdan bir neçə gün sonra çəkdiyi əzablar özünü göstərdi: xəstələnib yatağa düşdü. Xeyriyyə xanım oğlu Sübhini Zeynal bəyin arxasınca göndərdi, onun gətirdiyi həkim də müayinədən sonra məlum həqiqəti söylədi:

“Əsəb gərginliyindən zəif düşüb. – Bunu mətbəxdə astandan Zeynalə və Xeyriyyə xanıma dedi. – Tam sakitlik, rahatlıq lazımdı, əsəbinə toxunan bir şeyə müsaidə eləməyin, uzağı bir həftəyə keçər”.

Əlbəttə, bunu demək asan idi, səfərin işinin bu cür vəziyyətində, üstəlik, yazı-pozudan uzaq qaldığı məqamda könül rahatlığı tapmağın necə çətin olacağını özü də bilirdi.

“İş sarıdan narahatlığınız olmasın, Yusif bəy, – Cahangir bəy onu arxayın salmağa çalışırdı. – Onsuz da Osmanlı sarayının başı elə qarışıqdı ki, Babi-Alidə bizə fikir verəcək halları yoxdu. Tələbələrin vəziyyətilə ötən həftə maraqlandım, təhsillərinə davam eləyirlər. Gürcüstan nümayəndəsilə hələ bir həftə sonraya görüş nəzərdə tutulub. Ötən həftə gələn ailəni də Batuma gedən gəmiyə mindirdik...”

“Əhməd bəyə göndərdiyimiz bayram sovgatı çatdı, görəsən, – nəzərlərini pəncərənin əl boyda aralığından süzülən yaz günəşinin şüalarına dikdi. – Heç olmasa, biz azadlıqdayıq, o...” sözünü bitirmədi.

“Yusif əfəndi, – Xeyriyyə xanım aradakı havanı yumşaltmaq üçün fürsətdən istifadə elədi, – qəhvə dəmlədim, yastığı bir azca dikəldək, müsafirinizlə için”.

“Ah, gözəl qəlbli Xeyriyyə xanım, – kədərli-kədərli gülüm-sədi. – İkinci aydı, kirayə pulunu verə bilmirəm, bununla belə, mənə xidmət də eləyirsiniz...”

“Həmişə belə keçməz, əfəndim, – ev sahibəsi qəhvə fincanlarını alçaq masanın üstünə qoya-qoya dilləndi. – Siz necə deyirdiniz: “Yaman günün ömrü az olar””.

“Əlbəttə, əlbəttə,” – Cahangir bəy səsinə mümkün qədər çox nikbin çalar qatmağa çalışırdı...

...O günlərin ən sevindirici hadisəsi Miridən aldığı məktub oldu. Yazırdı ki, Parisə fevralın on birində çatıblar. Yol təəssüratları çox maraqlıydı, qardaşının vəcdlə dolu sətirlərini oxuyanda bərk təsirləndi. Mir Abdulla yazırdı, Lion vağzalında Əlimərdan bəyin başçılığıyla bütün heyət onları təntənəylə qarşılayıb, sevinc içində görüşüblər: Əlimərdan bəy çıxış eləyib, deyib ki, siz dövlətinizin gələcəyisiniz, səylə oxuyun, millətinizə layiq övladlar olun; Miri salamını Əlimərdan bəyə də, Ceyhun bəyə də çatdırdığını əlavə eləmişdi. Yazdığına görə, “Belmona” və “Yena” otellərində yerləşiblər. Heyətlə birgə “Klaric” otelində yaşayan Ceyhun bəy bir neçə aya heyətin öz işini tamamlayacağını, qayıdanda İstanbulda onunla görüşəcəyini söyləmişdi. Miri yazırdı ki, hazırlıq səviyyəsinə görə, Paris Siyasi Tədqiqatlar İnstitutunun üçüncü kursuna qəbul olunub, artıq dərslərə başlayıb, vəziyyəti yaxşıdı; Aslan da Paris Universitetində kimyanı öyrənəcək. Fransada iyirmi yeddi tələbə qalmış, digərləri Almaniyaya, İtaliyaya, Belçikaya, İsveçrəyə, Avstriyaya göndərilmişdi; amma Almaniyaya gedənlər iki ay Romada viza gözləməli, Bakının Berlinlə diplomatik əlaqəsi olmadığından problemi Gürcüstan nümayəndəliyinin köməyilə həll etməli olmuşdular. Miri onu da yazmışdı ki, görüşəndə səni çox narahat gördüm, özünə fikir ver, xəstələnmə, məndən də fikir çəkmə, hələ ki, Ceyhun bəy burdadı, hamımıza həyan olur.

Mirinin məktubu bir qədər qəlbini rahatlatdı, heç olmasa, bu tərəfdən qayğısı azalmışdı. Amma kuryer hələ də gəlib çıxmırdı, bu da narahatlığını artırır, əsəbini dinclik tapmağa qoymurdu. Zeynal bəy maraqlı əhvalatlar danışib kefini açmağa çalışır, Cahangir bəy işlə bağlı sıxıntı olmadığını dəqiqəbaşı dilinə gətirir, Mirzə Qədir dünyanın işlərinə bir qədər soyuqqanlı baxmağın zərurətindən söz açırdı. Əməkdaşların – Cəfərin, Qüdrətin, Möhsünün kiçik şirniyyat bükülüsüylə yoluxmaları onu lap kövrəltdi. Bu adamlar doğrudanda fədakarlıq eləyir, çətinliklərə dözüür, şikayətlənmədən tab gətirirdilər.

Üstəlik, himnlə bağlı müsabiqədə Üzeyir bəy də iştirak eləyib qalib olmuş, on beş min manat mükafat almışdı. Seçdiyi sözlər Camo bəy Hacınskiyə məxsus idi, deyilənə görə, sözlə musiqi möhtəşəm səslənirmiş. Belə çıxırdı ki, salamatlıq olsa, himn yaxın günlərdə parlamentdə qəbul olunacaq.

Hər halda, qalxıb gəzməyi bir həftə çəkdi. Yazın özünü bütün gözəlliyilə bildirdiyi günlərdən biri idi. Günorta azanından sonra baş çəkmiş Zeynal bəyin köməyiylə qalxıb geyindi, Xeyriyyə xanımın ısrarla təklif elədiyi şorbadan bir neçə qaşığı yedi, sonra həyətdə gəzməyə çıxdılar. Amma yazın cazibəsi onları Sultanəhməd camesinə, sonra Aya Sofyanın yanına, Topqapıdan ötüb Gülhanə bağınacan apardı. Elə bil, hardansa uzaq səfərdən qayıtmışdı, güclə xatırladığı yaddaş küçələrilə özünə dönürdü.

“Məmmədağadan bir xəbər çıxmadı, – əsasını üzünəsağı enən küçənin daşlarına vura-vura köksünü ötürdü. – Üç həftədən artıqdı ki, gedib”.

“Qayıdar, inşallah, – Zeynal bəy onun fikrini yayındırmaq üçün ayaq saxlayıb ikiqatlı taxta binanı göstərdi. – Taxta ustalarının işinə fikir verirsənmi? – Təklidə həmişə rəsmiyyəti bir kənara qoyurdular, bu da hər ikisinə xoş gəlirdi. – Mən nədənsə Bakıda ağac memarlığı örnəyinə rast gəlmədim”.

“Haqlısan, – binaya heyran-heyran baxıb başını tərpətdi, Bakıda daş tikililərə daha çox fikir veriblər, ancaq onlardan

da memarlıq nümunələrini barmaqla saymaq olar, üstəlik, Şərqi ruhunu tapmaq çətindi”.

...Ölkədə baş verən hadisələr onu daim səfərdə olmağa məcbur eləyirdi. Üç həftə əvvəl “Qaraqol” hərəkatına başçılıq eləyən Rauf Orbey və Qara Vasifin məclis binasında tutulub on altı nəfər millət vəkiliylə birgə Maltaya sürgün olunması ingilislərin millətçi hərəkatdan çəkindiklərinə işarəydi. Amma bu addım ingilislərdən ötrü əks nəticə verdi: məclisin səksən dörd millət vəkiliyin Ankaraya qaçıb Mustafa Kamal Paşaya qoşulduqları barədə söz-söhbət gedirdi. Bundan sonra hadisələrin necə inkişaf eləyəcəyini kimsə bilmirdi.

“Məncə, Sultan müttəfiqlərlə oyununu davam etdirir, – Cahangir bəy hökmünü verdi. – Necə olur olsun, məmləkətin qurtulmasına çalışır, bunun naminə taxt-tacından da əl çəkər”.

“Ola bilsin, haqlısınız, – Zeynal bəy razılaşırdı, – hər halda, bu xarabalığın altından yeni dövlətin çıxacağı şübhəsizdi. Müttəfiqlər Osmanlı torpaqlarından mümkün qədər artıq pay qoparmağa çalışırlar”.

“Əlbəttə, özlərinə yox, həmişə əllərində alət eləyəcəkləri yunanlara və ermənilərə... Belə başa düşürəm, yəhudilərə və kürdlərə dövlət qurmaq barədə də düşünürlər, – Yusif Vəzir Mirzə Qədirin laqeyd görkəmilə qarşılaşmamaq üçün düşüncəli tərzdə nəzərlərini pəncərəyə çevirdi.

...Kuryerdənsə xəbər çıxmırdı. Hər həftə əməkdaşlardan birini limana, Batumdam gələn gəmiləri qarşılamağa göndərir, intizar içində onların qayıtmasını gözləyir, xəcalətli görkəmlə qayıdıb gələn əməkdaşı görməmək üçün özünü, az qala, səfərət binasından çölə atır, gələn yazın nəşəsini duymadan küçələri dolaşırdı.

Bir neçə gün əvvəl cib saatını Qamət Əfəndiyə satdırmışdı ki, puluna, heç olmasa, öhdəsindəki altı nəfərin gündəlik xərcini ödəyər bilsin. Özü tamamilə Xeyriyyə xanımın himayəsinə keçmişdi, onun hazırladığı yeməyi sıxıla-sıxıla

yeyir, qəhvəni xəcalət çəkə-çəkə içirdi. Yağışlı günlərin birində çəkmələrinin su keçirdiyini də hiss elədi, əlacsızlıqdan var-gücüylə hönkürmək istədi...

Bu məşəqqətlərin nə vaxt sona çatacağı hələ məlum deyildi...

VI FƏSİL

ÜFÜQDƏN O YANDAKI DÜNYA

Lev Nussimbaum

Tiflis-Batum

İyun-dekabr 1920-ci il

...Leo Nussimbaumsa ömrünün cəmi bir ilini keçirdiyi bu şəhəri xatırlamırdı...

Bir yaşlı uşağın yadında nə qalar axı?

Amma Tiflis ona qərribə tərzdə tanış gəlirdi. Elə bil, şəhəri ikiyə bölən nəhəng çayı, onun üzərində dikilən dağları, Narınqalanı, Metex qalasını, kilsələri, məscidləri, az qala, bir-birinin üzərində ucalan evləri nə vaxtsa görmüşdü. Ata-anasının Tiflis barədə danışdıqlarını xatırlamırdı, ümumiyyətlə, xatırladığı qədər, özünə qəsd eləyənəcən nə anası, nə də indiyəcən atası bu şəhərdən danışmışdılar. Sanki Tiflis onların yaddaşında yara yeri yədi, toxunsaydılar, qaysağı qopacaqdı. Abram və Bertanın Tiflisdə çəkilmiş bir şəklini də tapmışdı, görünür, ya çəkdirməmişdilər, ya da atası faciədən sonra yandırmışdı ki, ona keçmişini xatırlatmasın.

Atasının sabiq ortağı və dostu Zaza Eristavinin evi Narınqalaya doğru dikələn yoxuşun başlanğıcındaydı, dediyinə görə, bura müharibə başlanan il köçmüşdü. Abramdan cəmi üç yaş cavan olmasına, iki dəfə də evlənməsinə baxmayaraq, övladı olmamışdı, xəstəhal arvadı, qulluqçususu və nökərindən ibarət külfət saxlayırdı. Leo və frau Şulteni gürcülərə xas səxavətlə qarşılaşmış, hətta on beş yaşlı oğlanın gürcü çaxırı içməsinə də nail olmuşdu. Ömründə ilk dəfə içkinin dadına baxan Leo o axşam özünü Tiflisin fatehi saymışdı.

Bakıda gördüklərinin, təhlükəli yolda başına gələnlərin təsirindən yavaş-yavaş çıxan oğlan təkə eyvandan şəhərin mənzərəsinə tamaşa eləməklə qalmayıb küçələri dolaşmağa da başlamışdı. Şəhərdə hələ əmin-amanlıq idi, dükanlar, meyxanalar, bazarlar qaynayırdı, adamlar kilsələrə, məscidlərə, hamamlara üz tutur, arxayınca gəzib-dolaşırdılar. Amma Leo bunun gərginliklə dolu sakitlik olduğunu dərk eləyirdi. Yolda gördüklərindən əlavə ev sahibi də danışırmışdı ki, qırmızılının qoşunları sərhədi keçmək üçün Moskvadan işarə gözləyirlər, üstəlik, fürsət yoxsulu olan ermənilər Lori, Borçalı və Cavaxetiyyə soxulmaq üçün hazır dayanıblar. Belə çıxırdı ki, irəlidə onları daha ağılagəlməz hadisələr gözləyir.

Leo küçələrdə dolaşa-dolaşa Bakıyla Tiflis arasındakı oxşarlıqları və fərqləri ayırd eləməyə çalışırdı. Oxşarlıq o qədər də çox deyildi: Bakıdakı kimi, burada da varlı və kasıb vardı, bu onların geyimindən, mindikləri eşşəkdən, atdan, yaxud faytondan, yaşadıqları evlərdən məlum olurdu. Amma fərqlərə addımbaşılı rast gəlmək mümkün idi: Tiflisin çayı, dağı, təbii bulaqları vardı, burda hava neft qoxumurdu, həm də addımbaşılı kintolara rast gəlirdin, bir də... avropasayağı geyinmiş üzüaçıq qadınlar həddən çox idi. Aradabir çadralı qadınlarla da rastlaşırdı, amma fikrincə, Tiflis Bakıdan daha artıq Avropa şəhəriydi.

Hadisələrin gedişindən belə məlum olurdu ki, Tiflisdə çox duruş gətirməyəcəklər, atası gəlib çıxan kimi, yola düşəcəklər,

ona görə də fürsəti əldən verməməyə, şəhəri doya-doya gəzməyə çalışırdı.

Fikirləşdiyi kimi də oldu. Atası yorğun, üzgün, ancaq bolşeviklərin caynağından qurtulduğuna görə, xoşbəxt halda gəlib çıxanda məlum oldu ki, artıq Gürcüstanın taleyi də həll olunub, bir neçə ay çəkməz ki, qırmızılardan ordusu Tiflisə də girər. Abram Nussimbaum bu barədə Bakıda da eşitmişdi, yolda rastına çıxan adamlar da danışmışdılar, eşalonlarla sərhədə doğru gələn qoşunlarısa, öz gözlərilə görmüşdü. Bəxtindən hələ sərhəddə ciddi nəzarət yox idi, milli ordunun əsgərləri Gəncəyə getmiş, qırmızılarsa, indiyədək onların yerini tuta bilməmişdilər, gürcü əsgərlərisə, görünür, humanizm duyğularına qapılıb sərhədi keçmək istəyənlərin qarşısını almırdılar.

Bununla belə, getmək barədə qəti qərara gəlmələri, az qala, bir aydan çox çəkdi. Bu müddətdə Gəncədə baş verən hadisələrdən xəbər tutdular; deyilənə görə, on minlərlə gəncəli qətlə yetirilmişdi, bir o qədər adam da yollarda pələsəng olmuşdular, Gürcüstanın o səmtindəki sərhədboyu qəzalarda elə bir kənd tapmazdın ki, gəncəli qaçqın olmasın; üstəlik, Batum yolu da qaçqınlarla doluydu, əllərinə keçən miniklə limana, oradan da İstanbula can atırdılar.

Abram baş götürüb qaçdığı doğma şəhərində qəfəsə salınmış şir kimi vurnuxurdu. Tiflisdə qala bilməzdilər, doğma şəhəri də olsa, əvvəla, Basyanın həmişə canlı xatirələri onun rahat yaşamasına imkan verməz, ikincisi də qırmızılar gəlib sərhəddə dayanıblar, gec-tez bu şəhəri də tutub yağmalayacaqlar. Bu şəhərdən getmək də ağırdı. Bu qədər xatirələri özüylə necə götürüb aparsın, bu xatirələr onu başqa məmləkətlərdə rahat yaşamağa qoyacaqdımı? Əlbəttə, hələ cibində qiymətli kağızlar, bir müddət keçinməyə pulu vardı, Bakıdakı evini satmamışdı, yəqin bolşeviklər tamam əlindən almazdılar – oğlu və onun dayəsiylə yaşamağa, heç olmasa, iki-üç otaq verərdilər – amma qırmızı terrordan canını qurta-

racağına inanmırdı. Qəfildən evə soxulan meşin gödəkcəli, meşin kepkalı, belləri mauzerli adamlar elə beləcə də demişdilər:

“Bura bax, səni hələ güllələmirik, çünki öz adamlarımızı yetişdirənəcən bizə lazımsan. Get işlə, şura hökumətinə xidmət elə”.

Amma Abram iri çamadana və iki bağlamaya ən lazımlı şeyləri, bir də xatirələrini yığıb dabanına tüpürdü, bəxtindən sağ-salamat gəlib gəncliyinin şəhərinə çata bildi. Bundan sonrası taledən asılıydı.

İndi Tiflisdə ilişib qalmışdı, getməklə qalmaq arasında çapalayır. Az qala, hər gün doğmalarının qəbrinə baş çəkir, sonra olan-qalan dost-tanışları axtarırdı. Axtardıqları qırılmazların nəfəsini yaxında olduğunu duyub İstanbula, Romaya, Parisə, Berlinə, okeanın o tayına üz tutmuşdular. Tanışlardan təkəcə Zaza Eristavini tapdı, o da dünyaya baxası vəziyyətdə deyildi, ticarətdə sınıq çıxıb içkiyə qurşanmışdı, ayıq vaxtı olmurdu. Elə Abramı da uzun müddət tanımadı, sonra qucaqlayıb hönkür-hönkür ağladı:

“Məhv elədim, – ağlaya-ağlaya dedi, – öz ağlımın ucbatından hər şeyi məhv elədim. Arvadım da uşaqları götürüb Kutaisiyə getdi. İndi mən kimə lazımam?”

Zazanın dərdi özünə bəs idi, hər halda köhnə dostluqları xətrinə bir qədər pul verdi, amma ona bundan artıq kömək eləyə bilməyəcəyini başa düşüb ürək ağrısıyla çıxıb getdi. Allah Abrama həmtayfalarına xas olan ağıl, hər cür vəziyyətdən çıxmaq qabiliyyəti, şəraitdən öz xeyrinə istifadə eləmək bacarığı vermişdi, bundan sonra da özünə bir gün ağlayacaqdı. Tiflisdən necə Bakıya gedib ikicə ilin ərzində varlı-hallı adama çevrilmişdisə, indi də həyatını yoluna qoymaq üçün bir yol tapacaqdı...

Bütün bunlarsa Leonun vecinə deyildi, ondan ötrü başlıca şey günlərin macərayla keçməsiydi.

Demək olar, hər axşam atası ev sahibiyə çaxır içə-içə getmək planını müzakirə eləyirdi. Zaza qət eləmişdi, hətta

qırmızılar Tiflisi tutsalar belə, doğma şəhərindən çıxıb getməyəcəkdi, ondan ötrü burda can vermək qürbətdə yaşamaqdan min dəfə yaxşıydı. Abram Nussimbaumda doğulduğu şəhərə bu cür xəstəhal bağlılıq hissi yox idi. Bəlkə, atasının Tiflisə Malorossiyadan gəlməsini, elə Malorossiyada da başqa yerdən peyda olmasını yaddaşı unutmamışdı, ona görə də Bakıdan təəssüflənmədən ayrıldı, İstanbulda, Parisdə, yaxud Berlində eyni rahatlıqla yaşaya biləcəkdi. Başlıcası buydu ki, dar gün üçün yığıdığı qızıl külçələr, sikkələr, əsginazlar, qiymətli kağızlar və sənədlər etibarlı yerdə, şalvarının astarındaydı, oğluna bir gün ağlayana qədər qolundan tutacaqdı.

Yol Leonu həmişə həyəcanlandırırdı. Xəyallarında dönə-dönə getdiyi, şahzadə, prins, sərkərdə, quldurbaşı, sevgilisini axtaran aşiq kimi gəzdirdiyi yerləri öz gözlərilə görmək istəyi ona rahatlıq vermirdi. Zarafat deyildi, on beş yaşında Azərbaycanı, Türkünstanı, Buxaranı, İrani dolaşmış, indisə gəlib Gürcüstana çıxmışdı, burdan Osmanlı məmləkətinə, oradan da Avropa ölkələrinə gedəcəkdi. Belə bir tale kimin bəxtinə düşmüşdü? Dost-taşıqlarını, məktəb yoldaşlarını bir-bir gözünün qabağına gətirirdi: yox, heç kəsin!

Əslində, oğlanlarla münasibət saxlamağa meyilli deyildi, çünki Leonun üstünlüyünü, qeyri-adiliyini qəbul eləmək istəmirdilər; qızlarsa gülüş sifətli, daim maraqlı şeylər danışan, duyğularını hərəkətə gətirən oğlana meyil göstərirdilər. Yəqin, Aşurbəyovlar da, Əsədullayevlər də, Nağıyevlər də, Dadaşovlar da çıxıb gedəcəklər, bəlkə də artıq İstanbulda, yaxud Avropadadılar. Amma hamıdan varlı olan Tağıyev getmədi, var-yoxunu təzə hökumətə verib Mərdəkandakı evinə çəkildi. Leo bunu eşidəndə inana bilməmişdi: ömrün boyu qazandığını o rəzil kütləyə necə vermək olardı?

Ata-anasının qəbrinə baş çəkəndən, qohumlarından kimin sağ qaldığını öyrənəndən sonra vəziyyətin get-gedə daha

təhlükəli şəkil aldığıni dərk eləyən Abram, nəhayət, qət elədi: nə qədər ki imkan var, getmək lazımdı. Hələ bolşeviklərin başı Bakıda ən vacib işlərə qarışmışdı: Moskvaya neft göndərməli, ac-yalavac əsgərlərini yedirib-geyindirməli, “istismarçı qaniçənləri” aşkara çıxarmalı, orda-burda baş qaldıranları sorğu-sualsız güllələməliyidilər. Başlıcası, ölkədə qayda yaratmaqdı, sabah yerindəcə güllələnənlərin, Nargin adasına aparılıb qurşuna düzülənlərin, həbsxanalarda işgəncə verilənlərin haqq-hesabını soruşanda gec olacaqdı. Abram Nussimbaum burda ələ keçsəydi, bolşeviklər ona rəhm eləməyəcəkdilər – buna əmin idi.

Üç at almaqdana, bir araba, ya da fayton kirayələmək daha ucuz başa gələr, həm də rahat olardı. Amma indiki vaxtda bu da müşkülə çevrilmişdi. Zaza deyirdi, Batuma gedən çoxdu, ağlagəlməz məbləğ verirlər, tək birtəhər özlərini li-manə çatdırırsınlar. Elə o günlərin birində bolşeviklərin əlindən Tiflisə qaçıb gəlmiş Fətəli xan Xoyskinin öldürüldüyünü eşidəndə Abramın əsəbləri gərildi. Düzdü, Xoyskini xüsusi tapşırıqla öldürmüşdülər, amma belə bir hadisəni onun başına da gəlməyəcəyinə kim zəmanət verə bilərdi. Bəlkə, kimsə şalvarının astarında gizlətdiyi var-dövlətindən xəbər tutub, ya da Fövqəladə Komissiya artıq arxasınca adam göndərib, günlərin birində qabağına çıxıb gözlərinin içinə baxa-baxa gülləni alnına sıxacaq?

Sıxıntılı aylar bir-birinin ardınca ötür, getmək üçün fürsət gözləyirdilər. Axır ki, payız günlərinin birində Zaza Eristavinin az-çox münasib qiymətə tutduğu faytonla yola çıxdılar. Leo içində sevdiyi çərkəzi geyimi, bir neçə kitab, şəkillər, köynək-şalvar, alt paltarları olan çamadanını, atası paltar və sənədlərlə dolu çamadanını, dünya malında gözü olmayan frau Şulte kitabları, ən zəruri şeylər yığıdığı boğçasını faytonun yük yerinə qoydular, Zaza Eristavi və ailəsilə vidalaşub yola düşdülər. Əlbəttə, Leo atla getməyə üstünlük verərdi, çünki həm istiydi, həm də dağları, vadiləri, çayları, düzən-

likləri, yol adamlarını... görmək olurdu. Amma atası başqa fikirdəydi:

“At belində tez nəzərə çarparıq, oğlum. Fayton səfərimizə xeyli sanbal verir, adamlar fikirləşəcəklər, gedən, güman ki, nüfuzlu zətdi”.

“Gərək çərkəzi paltarımı geyinəydim, – Leo gülürdü, – deyərdilər ki, hansısa knyazın oğludu...”

“Hə, sənə söz çatdırmaq olmur, – Abram başını bulayıb üzünü dayəyə tutdu. – Yox, frau Şulte, mənə belə gəlir, İstanbul Leonun təhsil alması üçün münasib yer deyil. Ola bilsin, Parisə gedəcəyik”.

“Berlinə getməyinizi məsləhət görərdim, axı Leo fransız dilini kifayət qədər mənimsəyə bilmədi, alman dilindəsə gözəl danışır”, – frau Şulte ümidlə ağasını süzdü.

“Sizin sayənizdə, – atası başını tərpətdi, – bəlkə də haqlısınız”.

Faytonçunun dediyinə görə, adətən dörd-beş günə getdikləri yolu doqquz günə başa vurmağa oldular. Yollar atəşşəklə, cürbəcür arabalar, faytonlar, karetlərlə dolu olduğundan özlərinə yemək, atlara alaf, dincəlməyə yer tapanaqan xeyli vaxt itirməli olurdular. Yolüstü meyxanalarda qarınlarını doydurur, kəndlilərdən pendir-çörək, mer-meyvə alır, az dincəlir, tez tərpənməyə çalışırdılar. Abram hər dəfə aldıklarının haqqını vermək üçün əlini cibinə salanda sifətini qayğı bürüyürdü: hər şey od qiymətindəydi, pulun dəyəri qalmamışdı, üstəlik, tələbat çox, təklifsə nisbətən az olduğundan, qızgın alver eləmək lazım gəlirdi.

Amma, elə bil, bütün bunlar Leonu maraqlandırmırdı, gözlərini geniş açıb ətrafa sonsuz maraqla baxır, xəyalının qanadlarında uçurdu. Həmin məqamda, əslində, Tiflisətrafi kəndlilərdən birində yaşayan ortayaşlı tatarın ikiatlı faytonunda getmirdi, şahzadəsayaq ağ çərkəzi çuxa geymiş, yaraq-yasaq qurşamış, ağ atın belində şahənə vüqarla oturmuş halda, başının dəstəsilə əlçatmaz ənginliklərə doğru çapırdı. Sonra

özünü Avropanın sakit, gözəl şəhərlərinin birində görür, arzusunda olduğu həyatı yaşayırdı.

Batum onları ağlagəlməz qələbəliklə qarşıladı. Şəhər qaynar qazanı xatırladırdı. Bu yaxınlaracan Bakı neftini, Qafqazın cürbəcür mallarını Avropaya, Avropadan ehtiyac duyulanlarısa Qafqaza daşıyan gəmilərin yan aldığı liman indi mühacir kütləsinin toplaşdığı yerə çevrilmişdi. Dağılmış, bolşeviklərin əlinə keçmiş çar imperiyasının hər yerindən baş götürüb Avropaya üz tutanlar burda yığışmışdılar. Milyonçular, knyazlar, bəylər, xanlar, mülkədarlar, ziyalılar, tacirlər, qoçular... basırıq sala-sala, bir-birini itələyə-itələyə limanda qaynaşır, İstanbula gedəcək paroxodlara düşmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır, dil tökürdülər.

Abram başa düşdü ki, arzuladığı gəmiyə minmək bir neçə həftə, bəlkə də bir neçə ay çəkəcək. İrəlidə tam naməlumluq, arxada təhlükə vardı, bu məqamda özünü qəddar ovçuların qovub yuvasına saldığı tülkü kimi hiss eləyirdi. Əlbəttə, artıq geri dönmək də olmazdı, qəsdinə duranlar rahatlıq verməyəcəkдилər, dəri gödəkcəli, dəri kepkalı, beli mauzerli adamlar gec-tez Tiflisə yetişəcək, "istismarçı qanıçəni" divara söykəyib alnına güllə sıxacaqdılar. Ona görə də bütün bacarığını, sərf eləyib, lazım gəlsə, var-yoxunu töküüb Simurq quşu misali həmin paroxoda minməli, bu məşəqqətdən qurtarmalıydı, həm də təkcə öz canını yox, oğlunun və frau Şultenin həyatını da xilas eləməliydi.

Limn şəhərinin bu qələbəliyi, əksinə, Leonu vəcdə gətirmişdi. Ömründə bu qədər adamın bir yerdə olduğunu görməmişdi, hətta Qızılsuda, Buxara bazarlarında, Ənzəli limanında da belə qələbəliklə, bu qədər çoxdillə insan kütləsilə qarşılaşmamışdı. Aradabir qulağına Azərbaycan türkcəsində sözlər də dəyirdi – görünür, Bakıdan, Gəncədən qaçanlar idilər. Avropa geyimli, ağqvardiyaçı mundirli, çərkəzi çuxalı,

əbalı-əmmaməli, gimnaziya formalı kişilər, şlyapalı, çarşablı qadınlar, bu qələbəlikdən özlərini itirmiş uşaqlar, fürsətə salıb pul qazanmaq istəyən yerli sakinlər... istidən tər tökə-tökə ora-bura vurnuxurdular.

Əvvəlcə daldalanmağa yer lazım idi. Abramın ağlagəlməz sürətlə işləyən beyni bu tünlüyün doğurduğu qarmaqarışılığın içində işiq ucu tapdı: Tiflisdəki firmasında bir batumlu acar işləyirdi, bir dəfə – az qala, iyirmi il əvvəl – iş dalınca bu şəhərə gələndə onun qohumunun evində bir neçə saatlıq qonaq olmuşdular, həmin adam indiki vaxtda qonaq saxlamasa da, yəqin münasib qiymətə yer tapa bilər. Faytonu fəhmlə yadına salmağa çalışdığı səmtə sürdüdü.

Bəxtindən ikiqatlı, eyvanlı, limana baxan evi asanlıqla tapdı. Görünür, uzun illər ərzində bu cür gəlişlərə alışmış ev sahibi təəccüblənmədi, üstəlik, nə vaxtsa evində qonaq olan adamı da xatırladı. Yox, Mövludun indi harda olduğunu bilir, bir neçə il olardı ki, əlaqələri kəsilib, amma onun dostuna kömək əli uzadar. Ömər faytonçuqarışiq hamını həyəət dəvət elədi, çay süfrəsi açdırdı, gələnlər dinclərini alanacan üst qatdakı otaqların birini hazırlatdı, heç qiymət-filan da kəsmədi. Amma Abram öz-özlüyündə qət elədi ki, orta qiyməti öyrənib ev sahibinin xəcalətindən mütləq çıxacaq. Yaxşı ki, faytonçuy-la haqq-hesabı elə Tiflisdəykən kəsmişdi, indi şalvarının astarındakı əsginazları çıxarmaq naqolay olardı.

...Limanın mənzərəsi Leonu həyəcana gətirmişdi. Uzaqlarda başı qarlı dağlar, aşağıda mavi dəniz, cürbəcür gəmilər, saya oturmuş yük gəmiləri, yelkənli-yelkənsiz qayıqlar, hərəkətsiz yük qatarlarının yığışdığı dəmiryol xətti, at, eşşək, öküz, camış arabalarının, faytonların, karetlərin bir-birinə söykəndiyi şose yolu, adamlar qaynaşan liman körpüsü bütöv bir tabloya oxşayırdı. Ev sahibinin onları ailə sayıb üçünə də bir otaq verməsi, atasının çaşqın görkəmi, frau Şulteninsə əksinə, sakit siması (onsuz da ikinci qatdakı iki otaqdan birini yarıavropa geyimli qadın tutmuşdu, güman ki, o da İstanbulla

yola düşəcək paroxodu gözləyirdi) oğlanı heç maraqlandırmırdı.

Səhəri gün Abram Nussimbaum vəziyyətdən xəbər tutmaq üçün limana getdi, Leo da frau Şulterinin etirazlarına fikir vermədən onun dalınca yollandı. Əlləri ciblərində, qayğısız halda sahil boyu gəzişmək, arabir rast gələn yerli və mühacir qızlara baxmaq, qəhvəxanaların masaları arxasında əyləşmiş cürbəcür geyimli, müxtəlif dillərdə danışan adamlara göz qoymaq xoşuna gəlirdi. Bakıda dayəsinin və mühafizəçilərinin daimi “qayğısı” ucbatından belə sərbəst anları az olmuşdu. İndi Leo özünü böyümüş, yeni dünyanın, üstəlik, Avropanın kandarında dayanmış yetkin adam sayırdı.

Axşam qayıdanda atasının frau Şulteyə şikayətləndiyinin şahidi oldu:

“Başa düşürsünüz, frau Şulte, indi bizim Azərbaycan pasportumuz heç nəyə yaramır, Gürcüstan pasportumuz da yoxdu. Pasportsuz da bilet satmaqdan qəti imtina elədilər. Neyləyəcəyimi bilmirəm”.

“Yəqin, bu limanda yığışanların əksəriyyəti elə bu vəziyyətdədi. – Frau Şulte ona ürək-dirək verməyə çalışırdı. – Ola bilməz ki, bir çıxış yolu tapılmasın”.

“Tiflisdə tədarük elədiyim pulumuz da tükənir, – Abram köksünü ötürdü, – olan-qalanımdan satmasam, yolxərci də düzəlməyəcək”.

“Siz ev sahibiyə məsləhətləşin, bəlkə, bir çıxış yolu göstərdi”, – frau Şulte məsləhət verdi.

Amma ev sahibi Abramı ürəkləndirən bir söz demədi. Pasport məsələsinə görə hökumətlə əlaqəsi olan axtarış tapmaq lazımydı, qiymətli şeyləri satmaqsa, ondan da çətin məsələydi. Limana yığışan adamların, az qala, hamısı nəsə – qızıl külçəsi, sikkə, qızıl şamdan, gümüş xəncər, üzük, boyunbağı... – satırdılar, alansa az idi, həm də hər şey dəyərdən düşmüşdü, bir üzüyün puluna üç-beş gün ancaq dolanmaq olurdu.

Günlər acıbağırısaq kimi uzanırdı. Abram Nussimbaum hər gün səhər tezdən çıxır, axşamacan limanda dolaşır, axşam yorğun-argın geri dönür, eyni şikayət dolu səslə başına gələnləri danışdı. Leo da atasından sonra gedir, küçələri dolaşır, sahildə vurnuxur, qəhvəxana müştərilərinə, qayğısız-qayğısız gəzən qızlara, mühacir qızların dalınca düşən yerli oğlanlara baxırdı. Bakıdakı həyatı ona bu cür yaşamaq imkanı verməmişdi, indisə yad şəhərdə özünü necə aparacağını bilmirdi, ona görə də xəyallarının və fantaziyalarının kölgəsində daldalanmalı olurdu.

Günlərin birində Abram Nussimbaum evə kefikök halda qayıtdı: axır ki, həkimlərdən birinə yol tapıb, “hörmətini eləyib” peyvənd olunması haqqında arayış yazdırmış, italyan paroxodu “Kleopatra”ya bilet ala bilmişdi. Üstəlik, bəxti üzünə gülmüş, köhnə tanış, vaxtilə Batumda yaxşı vəzifə tutmuş knyaz Zaxari Mdivaniyə rast gəlmişdi. Zaxarinin hökumət orqanlarıyla yaxşı əlaqəsi varmış, ondan ötrü Gürcüstan pasportu düzəldəcəyinə söz veribmiş. Əlbəttə, Abram da borclu qalmamışdı, nəticədə şalvarının astarı bir qədər də yüngülləşmişdi, amma bu onun sevincinə kölgə salmaq iqtidarında deyildi.

“Bilirsiniz, frau Şulte, – deyirdi, – bəxtimiz necə gətirdi! Konstantinopola çatanacandı, ordan Avropaya bir addım qalır!”

“Görünür, Allahın mərhəməti üstümüzdən əskik deyilməmiş, – frau Şulte yaşaran gözlərini sildi. – ümidvaram, pasport məsələsi də düzələr”.

“Leo, oğlum, gedirik, başa düşürsən?! – Ata sevincindən onun saçlarını qarışdırdı. – Sənə söz vermişəm, Avropadan təhsil alacaqsan, atanın ümidlərini doğruldacaqsan!”

Əlbəttə, Leo Avropaya gedəcək, məşhur universitetlərin birində oxuyacaq, avropalı həyatı yaşayacaq, hamının tanıdı-

ği, hörmət elədiyi adam olacaqdı. Onda qadınlara belə həsrətlə baxmayacaqdı, özləri onun xoşuna gəlmək üçün dəridən-qabıqdan çıxacaqdılar. Çünki Leo bu veyl-veyl gəzən, qızların dalınca düşən, bir-birinə nifrət eləyən, bir-birilə dalaşan yaşıdlarının heç birinə oxşamırdı.

Zaxari Mdivaninin havayı vəd verməklə arası yoxmuş: dediyini elədi, pasportları gətirdi, üstəlik, məlum oldu ki, özü də Avropaya üz tutmaq qərarına gəlib: Gürcüstan Milli hökuməti nə qədər müqavimət göstərsə də, daxildəki bolşeviklərin və Azərbaycan tərəfdən get-gedə artan qırmızı təhlükənin qarşısında duruş gətirə bilməyəcəkdi.

“Mən Vətənimə sevirəm, – Zaxari deyirdi, – amma üstümüzdə gələn o nəhəng və iyrənc qüvvənin qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyimizi də dərk eləyirəm”.

Leo da Zaxarinin oğlu Aleksiyə dostlaşmışdı. Paroxoda minəcəkləri günü gözləyə-gözləyə sahilə dolaşır, adamlara baxır, qarşılaşacaqları dünyayla bağlı fikirlərini bölüşürdülər.

Əlbəttə, üfüqdən o yandakı dünya tamam başqaydı, orda müharibə getmirdi, hökumətləri yıxmır, adamları həbsxanalara doldurmur, sorğu-sualsız güllələmirdilər.

O dünyada böyük, gözəl, səliqəli şəhərlər vardı, həmin şəhərlərin geniş küçələri əzəmətli binaları, yaraşlıq qadınları vardı...

O dünyada əmin-amanlıq içində oxumaq, abırlı işlərdə çalışmaq, ecazkar kurortlarda dincəlmək, kefin istədiyi yerə getmək olurdu...

Leo aradabir ayaq saxlayıb əlini qərbə uzadır, gözlərində xəyalpərvər parıltıyla deyirdi:

“Ora! Avropaya!”

VII FƏSİL

CÜMHURİYYƏTLƏ VİDALAŞMA

Yusif Vəzir

İstanbul

Aprel-dekabr 1920-ci il

Artıq ikinci il idi ki, yazı belə dözülməz sıxıntılarla keçirirdi. Ötən il Kiyevdə, Simforopolda eynilə bu duyğularla yaşamış, dünyanın üzünə baxa bilməmişdi. Paltosunu, paltarının bir dəstini satmalı olmuş, nümayəndəsi olduğu hökumətdən diqqət gözləyə-gözləyə Ağməsciddə qəzetlərə məqalə yazıb qəpik-quruş qazanmışdı. İndi də özünü hey danlayırdı ki, başına gələn başmaqçı olar, sən heç başmaqçı-filan olmadın, yenə səfərət kimi ağır yükün altına girdin, halbuki, boyun qaçıra, Bakıda rahat bir iş ala bilərdin, uzağı dərs deyib çörəkpuşlu qazanardın, amma Nəsim bəy Yusifbəylinin dövlət qurmaq barədə dediklərini dərhal qəbul eləyib elçilik təklifilə razılaşdın.

...Hər şey bircə həftə ərzində baş verdi. Aprelin iyirmi dördündə xəbər tutdular ki, bir gün əvvəl Ankarada millət vəkilləri yığışib, Böyük Millət Məclisinin iclasını keçirib,

Mustafa Kamal Paşanı Məclisə sədr seçiblər. Deyilənə görə, orda sultana və xəlifəyə sədaqətlərini bildirmiş, qurban kəşib dua oxumuşdular. Cəmi iki həftə əvvəl camaat Şeyxülislamın onları lənətlədiyini, ölümlərinə fitva verdiyi barədə danışırdılar, indi belə məlum olurdu ki, millətçilər heç də dinsiz deyillərmiş, yeganə istəkləri məmləkətin qurtuluşuymuş.

“Məncə, müttəfiqlər Osmanlının əvvəlki hüduqlarında qalmaması üçün əllərindən gələni eləyəcəklər”, – Cahangir bəy həmin gün narahatlığını bildirdi.

“Amma artıq danışıqları Sultanla yox, Böyük Millət Məclisilə aparmağın zərurətini də anlayacaqlar. – Yusif Vəzir üzünü Zeynal bəyə tutdu. – Sən nə fikirdəsən?”

“Mənə elə gəlir, bundan sonra millətçilərlə əlaqə yaratmaq üçün yollar axtarmalıyıq, – Zeynal bəy dik onun üzünə baxdı. – Mən indi məmnuniyyətlə orda olmaq istərdim”.

“Bundan ötrü Bakıdan təlimat almalıyıq, özbaşına hərəkət eləmək olmaz”, – Cahangir bəy razılaşmadı.

“Bəlkə, məni Bakıya göndərəsiniz, vəziyyətə aydınlıq gətirəm? – Mirzə Qədirin səsi onları, az qala, diksindirdi. – Yoxsa yanlış bir söz dedim?!”

“Yox, niyə ki? – Yusif Vəzir özünə gəlib başını tərpətdi. – Əksinə, bu barədə mən də fikirləşmişdim. Amma ayın axırınacan gözləyək, kuryer qayıtmasa, başqa əlac qalmır”.

...Bir neçə gündən sonra da Zeynal bəy başılovlu özünü Yusif Vəzirin otağına saldı.

“Çox dolaşmaq xəbərlər almışam...” – nədən başlaya bilmədiyindən susdu.

“Nə xəbərlər? – Qəfildən ürəyinin döyüntüsü qulaqlarında gurultuya çevrildi, dözə bilməyib dikəldi.

“Guya, qırmızılının On birinci ordusu Bakıya doğru yola düşüb. Xəlil Paşa da gələnlər arasındadı, deyilənə görə, Azərbaycanlılardan keçib Mustafa Kamal Paşanın köməyinə gələcəklər”.

Ortaya ağır, dözülməz sükut çökdü. Yusif Vəzir, elə bil, taqətsizləşib kreslosuna çökdü, titrək barmaqlarıyla qutudan papiros götürüb yandırdı.

“Qırmızılardan millətçilərə kömək eləyəcəyi cəfəngiyata oxşayır. Bunun arxasında başqa bir niyyət olmasın?”

“Nə deyim, tək söylənənlər doğru olsun, Bakıda bir fəsad törətməsinlər”, – Zeynal bəy çiyinlərini çəkdi.

Az sonra Cahangir bəy də, Mirzə Qədir də gəlib çıxdılar, söylənənləri çək-çevir elədilər, amma Qafqazda, əslində, nə baş verdiyini kimsə səhih bilmirdi.

“Əgər bu xəbər gəlib İstanbula çatıbsa, bəlkə, elə qırmızılardan ordusu Bakıya girib”, – Cahangir bəyin səsində sınıqlıq hiss olunurdu.

“Səhər təcili Xariciyyə Nazirliyinə gedib bu xəbəri dəqiqləşdirməyə çalışmalıyıq. Mən Mustafa Rəşid Paşayla təmasa girmək üçün cəhd göstərəcəyəm. İndiki vaxtda onu məqamında tapmaq müşkül işdi”, – Yusif Vəzir fikirli-fikirli susdu, sonra üzünü Zeynal bəyə tutdu. – Zeynal bəy, siz milliyətçi çevrələrlə əlaqə qurmağa çalışın, bəlkə nəşə öyrənə bildik”.

Mirzə Qədir susdu, görünür, belə vaxtda Bakıda olmağın keyri-şəri barədə götür-qoy eləyirdi.

Yusif Vəzir, əslində, təhlükənin ilin əvvəlindən mövcud olduğu qənaətinə gəlmişdi. Hökumət Rusiya bolşeviklər partiyasının fəaliyyətinə qadağa qoyanda onlar cildlərini dəyişib Azərbaycan Kommunist-Bolşevik Partiyasını yaratmağı qərara almış, fevralda qurultay keçirib Mirzə Davud Hüseynovu özlərinə sədr seçmişdilər. Amma hamı bilirdi ki, Moskvadan idarə olunan bu zatların əsl başçısı Anastas Mikoyandı, özləri də hökuməti ələ keçirmək tapşırığı alıblar. Yoxsa Zeynal bəy demişkən, o soysuz Əliheydər Qarayev parlamentdə hökumətə elə meydan oxuyub, hakimiyyəti dəyişəcəklərini iddia eləməzdi, yoxsa milli xəttə zidd olanlar birləşib Nəsim bəyin kabinetinin istefasına nail ola bilməzdilər, Əksinqilabla

Mübarizə Təşkilatına Mirzə Davudun agentləri Mir Fəttah Musəvi, Mir Cəfər Bağırov, Lavrenti Beriya tipli qatı bolşeviklərin sızması, Çingiz İldırım kimi qızğın bolşevikinsə Hərbi Donanmaya komandan təyin olunması da səhv idi.

Hər halda, Zeynal bəy haqlıydı, bu xəyanət zəncirində firqə yoldaşı Məmməd həsən Hacinskiyə sanballı həlqə düşmüşdü. Görünür, zəif xarakterini nəzərə alıb hökuməti onun əlilə yıxmağı qərara almışdılar. Məmməd həsəni hələ Rusiya imperiyası dağılmamışdan, yenicə açıq fəaliyyətə keçmiş Musafat firqəsinə girəndən tanıyırdı, həmin vaxt fəallıq göstərirdi, parlamentə də o fəallığı sayəsində yol tapmışdı. Elə birinci hökumətdə də xariciyyə naziri kreslosunda oturmuşdu. Kiyevdə və Simferopolda çəkdiyi olmanın əzabların günahını məhz onda görməyi üçün əlində kifayət qədər fakt vardı: Məmməd həsən Kiyev səfərinin təşkili və təminatı üçün əlini ağdan-qaraya vurmamışdı, bununla bağlı yazdığı məktublarına yalnız ibarəli cavablar vermişdi, vəssalam. Ağlasığmaz əzablardan sonra gəlib Bakıya yetişəndə xəcalət çəkmədən bütün günahları hökumətin maliyyə nazirinin üzərinə yıxmışdı. Adamdan soruşarlar ki, bir səfərin məsələsini yoluna qoya bilmirsənsə, o boyda nazirliyi necə idarə eləyirsən?

Hökumətin qurulması Hacinskiyə tapşırılarda Yusif Vəzir xəstəydi, Cahangir bəylə Zeynal bəy məsləhətləşib bu xəbəri hələlik ona bildirməməyi qərara almışdılar. Üstəlik, Bakıdan Fətəli xanla Məmməd həsənin arasındakı münafişənin şiddətləndiyi barədə xəbərlər gəlirdi. Fətəli xan Rusiyaya münasibətdə sərt mövqə ortaya qoymağın, Məmməd həsənsə, əksinə, Rusiyayla həlim davranmağın, bolşevikləri hökumətə cəlb etməyin tərəfdarıydı. İndi ona hökumət qurmağı etibar etmək, fikrincə, Müsavatın ağlagəlməz səhviydi, sonu fəlakətlə nəticələnəcəkdi. Bolşeviklərin hökumətdə iştirakdan boyun qaçırdıqlarını eşidəndə fəlakətin ilk əlamətini duydu: artıq hökumət böhranı yaradıb, Rusiyadan kömək istəyib, ilk

mərhləni başa vurmuşdular, indi Qırmızı Ordunun sərhədi keçməyinə heç nə mane ola bilməzdi. Üstəlik, martın əvvəllərində Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı ləğv edildiyindən satqınlar meydan sulayırdılar.

Cahangir bəy deyirdi, guya, Hacinski hökumət qurmağı ona görə uzadır ki, vaxt udsun, Qarabağdakı nizami ordumuz özünü Bakıya yetirib şimaldan gözlənən təhlükəyə qarşı hazır olsun. Amma Zeynal bəyin fikrincə, Məmmədhəsəni dövlətin, hökumətin taleyi yox, öz taleyi düşündürür, bolşeviklərdən şəxsi gələcəyinə zəmanət almaq üçün əlləşir.

Elə o günlərdə Hacinskinin hökumət qurmaq səlahiyyətindən imtina elədiyini, ardınca Müsavatdan çıxıb bolşeviklər partiyasına girdiyini eşidəndə fəlakətin qaçılmaz olduğunu hiss eləmişdi...

Bəd xəbəri aprelin son günü günorta saatlarında Cahangir bəy gətirdi. Xariciyyə Nazirliyindən dostları vasitəsilə Bakıda baş verənlərdən xəbər tutmuşdular, görünür, bu Tiflislə təleqraf rabitəsi sayəsində mümkün olmuşdu: Hacinskinin imtinasından sonra bolşeviklər hakimiyyəti təhvil vermək barədə Əliheydər Qarayev vasitəsilə parlamentə ultimatum göndəriblər, əks təqdirdə hakimiyyətin Qırmızı Orduya təhvil verilməsi üçün əlindən gələni eləyəcək, parlamentdə təmsil olunan siyasi partiyalar qadağan olunacaq. Parlamentsə ayın 27-də axşam Məmmədyusif Cəfərovun sədrliyiylə iclas keçirib. Məmməd Əmin deyib ki, iclas açıq olsun, qoy millət hansı şəraitdə qərar qəbul elədiyimizdən xəbərdar olsun. Məmmədhəsən Hacinski millət vəkillərini ultimatumu boyun əyməyə çağırıb. Uzun və gərgin müzakirələrdən sonra rus ordusunun Bakıya girmədən birbaşa Anadoluya getməsi, Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün saxlanması, milli ordunun buraxılmaması, siyasi partiyaların sərbəst fəaliyyət göstərməsi, Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının

yaratdığı hökumətin müvəqqəti xarakter daşması və Azərbaycanın gələcək idarə formasını tezliklə demokratik şəkildə təşkil ediləcək parlamentin müəyyənləşdirməsi şərtilə ultimatum qəbul edilib. Qərarın əleyhinə bircə nəfər – yalnız Ağa Hacı Aşurov səs verib. Dərhal da Yalamada gözləyən ac-yalavac, qənimət intizarında olan ordu ley kimi Bakının üzərinə şığıyıb. Şəhərdə talanlar var, imkanı olan qaçır. Bir neçə gündən sonra mühacirlərin ilk dalğası İstanbula da yetişəcək.

Bu amansız zərbəydi, xeyli müddət düşünüb-daşınmaq iqtidarını əlindən aldı. Şübhəsiz, kuryer bu səbəbdən qayıtmırdı; hökumət səfərlə məşğul olacaq vəziyyətdə deyilmiş. Artıq ölkədə bolşevik rejimi bərqərar olurdu, həmin rejimdə, şübhəsiz, ona yer yox idi, dönə-dönə bolşevizmin Azərbaycana buraxılmamasını dilə gətirmiş, üstəlik, yazmışdı, bunu heç vaxt bağışlamazdılar.

Öhdəsindəki altı nəfərlə, üstəlik, himayəsində olan on bir tələbəylə vəsaitsiz, ümitsiz, gələcəksiz qalmışdı, neyləyəcəyini kəsdirə bilmirdi. Əlac ona qalırdı ki, kirayələdikləri binanın üst qatını boşaltsınlar, kirayə haqqını bir qədər azaldıb, gündəlik xərclərini ödəmək üçün yollar axtarıb, vəziyyətin aydınlaşmasını gözləsinlər.

Geri çağırmağına görə Fətəli xandan nə qədər incisə də, indi ürəyində ona haqq qazandırır: bolşeviklərə bu qədər meydan vermək olmazdı; üstəlik, öz firqəsinə qarşı qəzəbliydi, fikrincə, ən böhranlı məqamda yetərincə qətiyyət göstərüb Əliheydər kimilərini yerlərində oturtmamışdılar.

Küləkli son aprel axşamı Zeynal bəylə ürəkləri qan ağlaya-ağlaya hara getdiklərinin fərqi varmadan yarıqaranlıq küçələrlə addımlayırdılar. Yusif Vəzir Zeynal bəyin qəfil yoxa çıxdığından bir qədər sonra xəbər tutdu. Ayaq saxlayıb dö-yükdü, nə baş verdiyini dərk eləməyə çalışdı. Axır ki, onun beş-on addım arxadakı dükandan çıxdığını gördü.

“İndi pulum var, gedək Hilmi Əfəndinin yanına, bir az dərdimizi dağıdaq”.

“Neylədin yenə?” – Yusif Vəzir təəccüblə onu süzdü.

“Heç, saatımı satdım, – Zeynal bəy acı-acı gülümsədi, – indi vaxtın məndən ötrü mənası yoxdu”.

“Amma vaxt bu gündə başa çatmır, – Yusif Vəzir ona ürək-dirək verməyə çalışdı. – Əksinə, vaxtımız, daha doğrusu, vaxtsızlıq bundan sonra başlayır. Bir də ki, *hər şeyin itirildiyini güman elədiyi məqamda yaşamağı bacaran kəs güclü insandı*. İndi güclü olmağa çalışmalıyıq”.

“Cahangir bəyin ardınca göndərməyə ordan adam taparıq, – Zeynal bəy artıq sərxoş kimi danışdı. – Bu fani dünyada beş gün kef eləməyə imkanımız olmadı. Müdriklərdən kimsə deyib, *gün qısamüddətli həyatdı, onu elə yaşamalısan ki, elə bil, az sonra öləcəksən, amma qəfildən sənə daha bir gün bəxş eləyiblər...* Gəl, sabah başımıza nə gələcəyini hardan bilirik axı...”

Həmişə belə məclislərdən uzaq qaçsa da indi, elə bil, duyğuları korşalmış, cismən də, mənən də dibi görünməyən zülmət quyuya düşmüşdü. Bu mübarizəyə inanmışdı, həyatının milli əqidəylə bağlı olacağını qət eləyəndə otuz yaş təcəmə tamam olmuşdu, o istəklə də siyasi mübarizə yoluna atılmışdı. Amma həyatda məhrumiyətlər gördüyü kimi, siyasətdə də bəxti gətirmədi, çıxdığı yolun axırı faciəvi naməlumluğa düşər oldu...

Aprelin son günlərində İstanbulda olan Xəlil bəy Xasməmmədov səfərə tə gəlib ürək-dirək vermiş, böyük dövlətlərin tezliklə təcavüzün qarşısını alacağını, Bakıya qayıdib səfərlə bağlı məsələni yoluna qoyacağını demişdi. Onda Xəlil bəylə mübahisələri düşdü, vəzifəsini yerinə yetirməyi tövsiyə eləyən sabiq hökumət üzvünün cavabını tutarlı dəlil-sübutlarla verdi.

Cəmi bir həftə sonrasa qaçqınların ilk qəfiləsi İstanbulda peyda oldu. Qırmızı ordu Bakıya girməmiş imkan tapıb

Tiflisə qaçanların bir qismi Batumdan İstanbula pənah gətirirdilər. Səfərdəkilər də iş başındaydılar, təcavüzlə üzləşmiş məmləkətin biçarə övladlarına əllərindən gələn yardımını göstərməliydilər.

Mayın axırlarına doğru işləri əməlli-başlı artdı: hələ ki, bolşevik hökuməti Gürcüstanla sərhadə möhkəmləndirə bilməmişdi, asanlıqla Gürcüstana keçmək olurdu. Yusif Vəzir əməkdaşları Mirzə Qədirin başçılığıyla limana göndərir, qaçqınların tapılıb yerləşdirilməsinə, ilkin ehtiyaclarının ödənməsinə çalışırdı. Əlbəttə, gələnlər səfərin nə gündə olduğunu maraqlanmırdılar.

İyunun ortalarında Gəncədə bolşeviklərə qarşı qızğın müqavimət göstərildiyi barədə bir qaçqının şəhadətini eşitdi. Dediyinə görə, mayın son həftəsində Gəncə min səkkiz yüz nəfərdən ibarət qarnizon komandır Əmir Kazım Mirzə Qacar-Qovanlının vəzifəsindən uzaqlaşdırılması cəhdinə cavab olaraq qırmızılının qoşununu şəhərə buraxmamağı qət eləyibmiş. Neçə gün amansız döyüşlər gedib, qan su yerinə axıb, axır ki, bolşeviklərin saysız-hesabsız, ac, yarıcılpaq, talana həris əsgərləri şəhərin müdafiəçilərinin müqavimətini qıraraq əhalini qılıncdan keçirib, gülləyə düzüblər, bəzilərisə dağlara qaçmaqla canlarını hələlik qurtara bilmişdilər. Belə çıxırdı ki, artıq Milli hakimiyyətin son dayağı da sarsızılıb, daha nəyinsə düzələcəyinə ümid bəsləmək olmaz.

O qırğında iyirmi minə qədər adamın qanına qəltan olduğu söylənirdi. Deyirdilər, qarışıqlığı fürsət bilən ermənilər əvvəlcədən gözaltı elədikləri adamları öldürür, evlərini talayırdılar. General Əmir Kazım Mirzə Qacar-Qovanlının qətlini bəlkə də başa düşmək olar, üsyana başçılıq eləyənlərdən idi, Firudin bəy Köçərli, İsmayıl bəy Ziyadxanovu niyə öldürmüşdülər? Deyirdilər, guya Məhəmməd Hədinin qırmızılının atlarının dırnaqları altında qaldığını görənələr olub. İyulun əvvəllərində şəhər, az qala, boşalıbmış, başını götürən Gürcüstana, qonşu qəzalara qaçıbmiş. İstanbula gəlib çıxan dəstələrdən vəziyyətin ağırlığını təsəvvür etmək olurdu.

Əmir Kazım Mirzə Qacar-Qovanlının qətli, təbii ki, kürəkəni Cahangir bəyi əməlli-başlı sarsıtmışdı. Binəva, az qala, bir neçə günün içində sınıxmış, qocalmışdı. Yusif Vəzirin və Zeynal bəyin ürək-dirək vermələrinə baxmayaraq, Tiflisdəki doğmalarının vəziyyətini düşünür, rahatlıq tapa bilmirdi. Bu halda təskinlik də gücsüz, gərəksiz idi.

Qaçqınların bir qismi bu fəlakətdə Xəlil bəy Xasməmmədovu və Məşədi Əli Rəfiyevi günahlandırırtdılar. Dediklərinə görə, *“Tiflisdən gürcü qoşunu gətirmək”* adıyla aradan çıxmış, camaatı qırmızı yatalağın, erməni terrorunun qurbanına çevirmişdilər. Deyirdilər, daxiliyyə nazirinin müavini Şəfi bəy Rüstəmbəyov özünü Tiflisə çatdırıb, orda *“Azərbaycanı xilas komitəsi”* yaradıb, qırmızılara müqavimət təşkil etməyə çalışır; deyirdilər, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı həbs olunmuş qardaşı Məmmədbağır bəyi xilas eləyə bilmədən çox çətinliklə Gəncəyə qaçıb, sonra Tiflisə yollanıb, indi harda olduğunu bilən yoxdu...

Kinlə, nifrətlə, dərdlə dolu olan adamlara təskinlik vermək, onları yerləşdirmək, gündəlik ehtiyaclarını ödəmək məşəqqətə çevrilmişdi. Üstəlik, bir az imkanlı şəxsləri sular durulananca imkansızları himayəyə götürmək üçün dilə tutmaq lazımlı gəlirdi.

Sularsa durulmaq bilmirdi...

Bolşeviklər hərbiçilərə, generallara ilk günlər toxunmamış, xüsusi əmr vermişdilər ki, poqonlarınızı çıxarın, indi Qızıl Orduda xidmət eləyəcəksiniz. Amma iyulun 15-də hamısını həbs eləmiş, Nərimanov Əliağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov, Firidun bəy Vəzirovu, Həbib bəy Səlimovu xilas eləsə də, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, Məmməd bəy Sulkeviç, İbrahim ağa Usubov, Feyzulla Mirzə Qacar, Əmir Kazım Mirzə Qacar, Firudin Əbunəzirovu... Nargin adasına aparıb güllələmiş, boyunlarına daş bağlayıb suya atmışdılar.

Qarabağda Nuru Paşanın başçılıqlıqla üsyan baş vermişdi...

Az sonra Zaqatalada qiyam baş qalxmışdı...

Deyilənə görə, Müsavatın gənclik qolu Azərbaycanın Müstəqilliyi Təşkilatı yaradıb gizli fəaliyyətə keçmişdilər. Amma təcrübəsiz cavanların qorxunc bolşevik qüvvələrinə qarşı duruş gətirəcəyinə inana bilmirdi.

“Böyük dövlətlər “Paris konfransında istiqlaliyyətini tanıdıqları ölkənin təcavüzə uğramasına izin verməzlər”, – o günlərdə görüşdüyü Xariciyyə Nazirliyinin müşaviri Refik Əfəndi Yusif Vəzirə ürək-dirək verirdi.

Buna inanmaq istəyirdi, amma ölkəsindən istilanın davam eləməsi barədə xəbərlər gəldiyinə görə daha Qərbə ümid bəsləmirdi.

İyulda Mir Abdullanın ikinci məktubu gəldi. Məktub çox kədərliydi. Miri yazırdı, maddi vəziyyətləri olduqca ağırlaşmış, üstəlik, Vətəndə baş verənlərə görə, Əlimərdan bəy də, Ceyhun bəy də çox pərişandılar, var-güclərilə çalışırlar ki, bunun təcavüz olduğunu böyük dövlətlərin başçalarına çatdırsınlar. Yazırdı, Maarif Nazirliyi ayrılmış məbləği göndərə bilmədiyinə görə, Əlimərdan bəy tələbələrin ehtiyaclarını hələ ki, nümayəndəliyin büdcəsindən ödəyir, amma o vəsait tükənəndə vəziyyət lap çətin olacaq; yazırdı, Hacı Zeynalabdinin səxavətindən yayda tətillə gəlmələri artıq baş tutmayaacaq, çünki Hacı malını-mülkünü şura hökumətinə bağışlayıb, daha bizimlə bağladığı müqavilə qüvvədən düşüb; yazırdı, Aslan Nansi universitetinə dəyişilmək fikrinə düşüb, əyalətdə yaşamaq bir qədər ucuz başa gəlir; yazırdı, hələ səhhəti qaydasındadı, özünə fikir verir, narahat olmağa əsas yoxdu.

Mir Abdulla mayın 28-də Cümhuriyyət bayramını qeyd eləyəndə çəkdirdikləri ümid dolu şəkli də göndərmişdi. Bu cavanların hamısı yadındaydı: birinci cərgədəki İsrafil Əşrəfovu, Fərman Nərimanbəyli, Tağı Rzayevi, oturanlardan Cəbrayıl Rəhimovu, Abbas Muradovu, Abbas Əjdər bəy Axundovu, Ağəli Yusifzadəni, Teymur bəy Aslanovu, Zeynalabdin bəy Hüseynbəyovu, İsgəndər Rzazadəni, Mirzə-

hüseyn Quliyevi, Rəşidbəy Topçubaşovu tanıdı. Aslan və Mir Abdulla arxa cərgədə Murad bəy Teymurxanov, Mir Zeynalabdin Mirqasimov, Mustafa ağa Vəkilov, Məhəmməd bəy Muradov, Bayram Hacıyev, Mustafa Mustafayev, Xaspolad bəy Hacıyev, Əli Xudaverdiyev, Məhəmmədrza Seyidəliyev, Balağa Ağayevlə yanaşı dayanmışdılar. Görünür, digərləri başqa şəhərlərdə oxuyurdular, gəlməyə imkanları olmayıb.

Miri üzə vurmasa da, hiss elədi ki, çox ehtiyacı var, necə olur-olsun, ona pul göndərməli idi. Ürəyi parçalanır, əlacsızlıqdan hönkürmək istəyirdi. İndiki vaxtda əli bir yana çətmir, bolşevik istilasından qaçanların, öhdəsində olan altı nəfərin qarını doyurmaqdan, sağ qalmalarını birtəhər təmin etmədən başqa bir şey düşünə bilmirdi.

Elə həmin vaxt məlum oldu ki, fürsət gözləyən daşnakların "Nemesis" planı işə düşüb. Ötən ilin oktyabrında Daşnak Sütyun firqəsi İrəvanda qurultay keçirib Osmanlının və Azərbaycanın altı yüz əlli nəfərini siyahıya almış, "erməni xalqının başına gələnlərin baskarı" kimi qiyabi ölüm hökmü çıxarmışdı. Ardınca yaradılan üç-beş nəfərlik terror qrupları artıq həmin şəxsləri izləyib öldürürdülər.

Mayın 31-də Nəsim bəy Yusifbəyli Kürdəmirdəmi, Sığnaqdamı, iyunun 19-da Fətəli xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev Tiflisdə qətlə yetirildi. Xəlil bəy Xasməmmədovun bəxti üz dəymiş, yara alsa da, yanındakılar atəş açan Misak Kırakosyanı yaralamışdılar, Aram Yerkanyansa qaçıb aradan çıxmışdı...

Deyilənə görə, "Nemesis" in İstanbulda da qolu yaradılmışdı, "Çakamamart" adlanırdı. Belə çıxırdı, mühacirətə gələn kəslər heç vaxt əmin-amanlıqda olmayacaqdılar...

O günlər əməkdaşların vəzifələrinə davam eləmələri vicdan məsələsiydi, Yusif Vəzir bunu çox gözəl başa düşürdü...

Tələbələr də həsrətlə gözlədikləri yay tətilinə gedə bilməmişdilər. İndi heç gündə bir qarın yeməyi belə tapa

bilmirdilər. Tez-tez səfərətə baş çəkir, Yusif Vəzirin göstərişi üzrə Qamət Əfəndinin tədarük elədiklərilə aclıqlarını öldürür, sonra təsadüfi iş axtarmağa gədirdilər. Cəmi bir neçə ay əvvəl böyük ümidlərlə gəlmiş cavanların bu cür ümitsizliyə qapılması ürəyini şan-şan eləyirdi.

Gələn qaçqınlar da Vətəndən bir-birinin ardınca ağlasığmaz xəbərlər gətirirdilər: XI Ordu xüsusi şöbəsinin rəisi cəllad Semyon Pankratovun əmrilə Milli hökumətdə olanların bir çoxunu, adlı-sanlı ziyalıları həbs eləmişdilər, kimsənin öldü-qaldısından xəbər tutmaq olmurdu. Pankratovun 99 nəfərdən ibarət qətl siyahısında Cəfər Cabbarlı, Üzeyir Hacıbəyov da varmış. Həbs olunanlar həbsxanadan çörəyin arasında Nəriman Nərimanova məktub göndərib vəziyyətdən hali eləyirlər. Nərimanov son məqamda onların, həm də Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskiyin buraxılmasına nail olub...

İyulun ortalarında Cahangir bəy tutqun halda otağına girib masanın üstünə qəzetlər atdı:

“Qaçqınlar gətiriblər... Bir görün nələr yazırlar...”

Yusif Vəzir bolşeviklərin “Kommunist” qəzetini açıb dinməzcə oxudu. 29 iyun nömrəsində yazmışdılar: *“Gəncə Quberniyasının Fövqəladə Komissiyası elan edir. Gəncə Quberniyasının Fövqəladə Komissiyası aşağıda adı çəkilən ailələri girov saxlayır: Qacarlar, Kazımbəyovlar, Şıxlinskiilər, Xanxoyskilər ailəsini və Gəncədə iki yüzə yaxın görkəmli burjuaziya sinfindən olan şəxsləri. Əgər bunlardan kimsə üsyan qaldırmaqda, ya da sui-qəsdə yaxalanarsa, həmin şəxs dərhal sorğu-sualsız güllələnəcəkdir”*. 30 iyun nömrəsində oxuduqlarına beynində ildırım kimi çaxdı: *“Gəncə. İyunun 28-də Tiflisdən gələn yoldaşlar xəbər verirlər ki, Azərbaycan əksinqilabçılarının hamısı Tiflisin küçələrində veyllənilər. Hazırda Rəfiyəvələr ailəsinin hamısı, general Cavad bəy Şıxlinski, Teymurbəy Novruzov və bütün Şamxor bəyləri də oradadırlar. Nəsim bəy Yusifbəyov Konstantinopola gedib. Tiflisdə belə bir şeyə də gəzir ki, Gəncə üsyanındakı uğursuz təşkilatçılığına görə Xan Xoyski müsavətçilər tərəfindən qətlə yetirilib...”*

“Bolşeviklərlə daşnaklar əlbir işləyirlər, – Papiros yandırdı, içəridəki bürküdən darıxmış kimi açıq pəncərənin qabağına getdi. – Çətin olacaq, çox çətin olacaq...”

“Qətləri müsavətçilərin üstünə atmaq başqa niyyətlərdən xəbər verir... – Cahangir bəy daha da ruhdan düşmüşdü. – Neyləyəcəyik?”

“Bilmirəm, – papirosun tüstüsünü əlilə bayıra qova-qova çiyinlərini çəkdi. – Daha səhih xəbərlər alanacan gözləyəcəyik...”

Bir neçə gündən sonra Cahangir bəy üç əməkdaşı da götürüb Batuma yollandı – Tiflisə gedib bu çətin günlərdə ailəsinin yanında olmaq istəyirdi; əməkdaşlarısa qınamaq olmazdı, orda külfət qoyub gəlmişdilər. Mirzə Qədirin ailəsi ötən ildən Tiflisdəydi, ona görə, bir o qədər narahat deyildi. Zeynal bəysə onun kimi hələ subaylığın daşını atmamışdı, külfət sərindən bircə anası vardı, onu da dayısının himayəsində qoymuşdu.

Qamət Əfəndi hələ də sədaqətini göstərir, şikayətlənmədən öhdəsinə düşən işləri görürdü. Zeynal bəylə Mirzə Qədir səfərxananın bir otağına köçmüşdülər, daha kirayə haqqı verməyə pulları yox idi. Səfərat binasının da, mənzilin də kirayə haqları üst-üstə yığılırdı. Axır vaxtlar Yusif Vəzir də işin çoxluğunu bəhanə eləyib səfərxanada gecələyirdi ki, Xeyriyyə xanımın yanında xəcalət çəkməsin. Üstəlik, yemək xərcini get-gedə azaldır, bir qarnı ac, bir qarnı tox keçinməyə məcbur olurdular.

...Belə bir vaxtda əvvəlcə Nağı bəy Şeyxzamanlının, sonrasa Xəlil bəyin yaralı halda Məşədi Əliyülə İstanbula gəlməsi gəncəli qaçqınların həyəcanına səbəb oldu. Avqustun əvvəlləriydi, səfəratin üçnəfərlik heyəti yersiz-yurdsuz, ac-yalavac qaçqınların dərdinə çarə eləmək üçün artıq gecələr belə yatmırdılar. Mirzə Qədirin təkmini, Zeynal bəyin dəyanəti olmasaydı, Yusif Vəzirin əsəbləri dözməz, bəlkə də yenə yorğan-döşəyə düşərdi. Bəzən taqəti tükənir, artıq

rəsmi tərəfi qalmayan vəzifəsini buraxıb uzaqlara getmək barədə düşündü. Amma səfərətə pənah gətirən adamların ələcsiz halını görəndə ürəyindən qara qanlar axır, tab gətirməli olurdu.

Qaçqınlar deyirdilər, Xəlil bəy sağalıb, Bəyoğluda dəbdəbəli mənzil kirayələyib, həmin mənzili bahalı mebellə döşətdirib, bal-yağ içində yaşayır; deyirdilər, Məşədi Əlinin vəziyyəti də pis deyil, təzədən ticarətə başlayıb, çox keçməz, var-dövləti başından aşar; deyirdilər, guya, bütün bunları İstanbulda “millət naminə” yığılan pulun hesabına eləyirlər.

Deyilənlərin nə dərəcədə doğru olduğunu bilmirdi, qaçqınların əksəriyyətinin ac-yalavac yaşadığı bir vaxtda yayılan bu cür söz-söhbətsə gec-tez ağır fəsadlar törədəcəkdi. Yusif Vəzir başlarına gələn fəlakətin günahkarlarını axtaran binəsb adamların qəzəbi qarşısında durmaq iqtidarında deyildi. Bəziləri deyirdilər, öz imzalarıyla hökuməti şuralara verəndən sonra gəncəlləri üsyana təhrik eləməyə həcət yox idi, onların bu xətası minlərlə adamın qətlinə, yurd-yuvasından didərgin düşməsinə səbəb oldu.

Nağı bəy görünməsə də, Xəlil bəy dirçələndən sonra səfərətə ayaq açmışdı, tez-tez gəlib qaçqınlara kömək, mühacirətdəkilərə yardım barədə danışır, təcavüzün qarşısının alınacağını, hökumətin öz fəaliyyətini hələlik mühacirətdə davam etdirəcəyini, Məhəmməd Əmin bəylə əlaqə yaratmağa çalışdığını söyləyirdi. Belə məqamlarda Yusif Vəzir susur, özünü təmkinli göstərməyə çalışır. Şura hökumətini qəbul elədiyinə görə yox, sakit ömür sürüb yazı-pozusuyla məşğul olmaq naminə səhə Bakıya qayıtmağa hazır idi, amma bilirdi ki, onu vaxtilə bölgəviylər barədə dediyi sözlərə, Milli Hökumətə elədiyi xidmətə görə sorğu-sualsız güllələyirlər.

Amma gəncəllərin çəkdikləri əzablardan yaranmış kin özünü çox gözlətmədi. Sentyabr günlərinin birində Xəlil bəyin səfərətxanada olduğundan xəbər tutub basqına gəldilər. Yusif Vəzir Xəlil bəy, Zeynal bəy və Mirzə Qədirlə birgə otur-

duğu otaqdan Qamət Əfəndinin onlara necə dil tökdüyünü, ac-yalavac adamların təhdid dolu qışqırıtlarını eşidirdi.

“Xəlil bəy səfərxanada gizlənməsin, çıxıb bizə cavab versin, görək niyə camaatı qan içində qoyub Tiflisə qaçdı? Hökuməti verəndən sonra günahsız camaatı niyə rus süngüsünün qabağına itələdilər? İndi özləri niyə yenə bəy kimi yaşayırlar, günahsız adamlarsa yeməyə bir tikə çörək tapmırlar?”

Xəlil bəyin rəngi ağarmışdı, bıığı dartılır, əlləri titrəyirdi.

“Gürcülər kömək eləməyə söz vermişdilər, – özünə bəraət qazandıran sayaq dilləndi, elə bil, bayırdakılara eşitdirmək istəyirdi. – Amma... özləri təhdid altındaydılar, kömək göndərə bilmədilər...”

“Deyək ki, belədi, – Yusif Vəzir soyuq nəzərlərini ona dikdi. – İndi İstanbuldasınız, sabiq hökumət üzvü kimi, bir çox dairələrlə əlaqəniz var, bu binəsiblərə kömək eləyə bilməzsinizmi, Xəlil bəy?”

“Mən... Mən çalışaram, – Xəlil bəy, elə bil, imdad diləyirdi. – Siz onlara deyin ki...”

“Mən onlara heç nə deyə bilmərəm, – Yusif Vəzir qətiyyətlə dilləndi. – Üç aydı, qarınlarını quru sözlə doldururam. Ev-eşiyini itirmiş adamlara nə lazım olduğunu siz məndən yaxşı bilirsiniz”.

Xəlil bəyin narahatlıq dolu nəzərləri Zeynal bəyə çevrildi. Zeynal bəy dönüb Yusif Vəzirin üzünə baxdı, laqeyd ifadədən bir şey anlamasa da bayırdakı “qiyamçıları” sakitləşdirməyi lazım bilib qapıya doğru getdi.

“Mühacirət hökuməti...” – Xəlil bəy nəyisə izah eləmək istədi.

“Hökuməti ölkədə qoruyub saxlamaq lazım idi! – Yusif Vəzirin səsi sərt çıxdı. – Məhəmmədhəsənə hökumət qurmağı tapşıranda bunun sonunun nəylə qurtaracağını fikirləşmək lazım idi!”

Səsində qəzəbdən çox ağrı vardı. Amma fikirləşdiyini dediyinə görə özündə rahatlıq duydu. “*Məni hər zaman çətin*

vəziyyətdə salan yeganə şey açıqsözlülüyümdü, – sonralar yazacaqdı. – Mən həmişə öz sözümlü açıq ifadə eləyirəm və heç nədən qorxmuram”.

İndi bayırdakıların qışqırtılarının get-gedə uzaqlaşmasından belə görünürdü ki, Zeynal bəy istəyinə nail olub. Artıq Xəlil bəyin rəngi bir qədər açılmış, çiyinləri dikəlmişdi.

...Bu qiyam təsirsiz ötüşmədi. Xəlil bəy bir neçə dəfə yarıdım ilə gəldi, amma məbləğlər o qədər az idi ki, imdad gözləyən yüzlərlə qaçqının cüzi ehtiyatlarını belə ödəmirdi. Onun var-dövlətini gizlətdiyindən şübhələnənlər səfərətxanaya gəlməsindən xəbər tutub iki dəfə də həmlə elədilər. Belə məqamlarda Yusif Vəzirin sabiq hökumət üzvündən çox basqına gələnlərin tərəfini saxlaması Xəlil bəyə təsir eləyirdi. Fikrincə, milli mübarizə hələ bitməmişdi, bu mübarizədə Yusif Vəzir onların yanında olmalıydı. Əlimərdan bəy Parisdən bolşevizmə qarşı müqavimətin zəruriliyi barədə təlimatlar göndərirdi, indi bütün güclərini buna yönəltməliydi.

...O kədərli payız günlərin birində Sultanəhməd camesinin yanında milyonçu Bala bəy Aşurbəyovla rastlaşdı. Bolşeviklərin əlindən möcüzə nəticəsində qurtarıb Tiflisə, sonra Batum yoluyla ümidgah saydığı bu şəhərə gəlib çıxmış, qızı Saranı Janna D'Ark fransız pansionatına düzəltdi. Vaxtilə qohumu Bəşir bəyin səxavət göstərib verdiyi təqaüd yadındaydı, çətinliyə düşsə, köməyə hazır olduğunu döndönə xatırlatdı. Bununla belə, görünür, Balabəy onun vəziyyətini duymuşdu, kədərlə gülümsədi:

“Vətənin havasını almaq üçün hərdən görüşsək, bəsimizdi...”

Onda qəhərin dalğa-dalğa qalxıb boğazını tutduğunu sezdi...

Vətəndənsə hələ də qara xəbərlər gəlirdi: Pankratovun yerini Baba Əliyev, sonrasa Eyyub Xanbudaqov tutmasına baxmayaraq, Milli Hökumətdə işləyənlər təqiblərdən yaxa qurtara bilməmişdilər. Ən kədərli də bu idi ki, istiqlal tərəfdarı

olan köhnə dostlarının bəziləri bolşeviklərə işləməyə razı olmuşdular: Ağahüseyn Kazımov xalq səhiyyə komissarı olub, Cəmil bəy Ləmbəranskini və Əmir bəy Aslanovu da yanına aparmışdı; Cəmil bəy Vəzirov Xalq Poçt-Teleqraf və Rabitə Yolları Komissarlığına başçılıq eləyirdi; Firuz bəy Ordubads-ki Xalq Ərzaq Komissarlığında sığınacaq tapmışdı; bolşeviklər - Bahadur Vəlibəyov Naxçıvanda, Mustafa Quliyev Lənkəranda İnqilab Komitəsinin sədriydilər; Möhsün İsrafilbəyli Xalq Hərbi Dəniz İşləri Komissarlığı xüsusi idarəsinin rəisiydi. Amma, əlbəttə, ən böyük məsuliyyəti daşıyanlardan biri Müvəqqəti Hərbi-İnqilabi Şuranın üzvü Qəzənfər Musabəyov idi...

Yeni quruluş altı ay ərzində əlli minə yaxın adamı qətlə yetirib, müqavimət ocaqlarını amansızcasına söndürüb yerini bərkidəndən sonra o aldanmış biçarələri bir-bir aradan götürəcəkd...

...Noyabrda xəbər tutdu ki, Stalin Bakıya gəlib, Lahıca həbs olunub həbsxanaya salınmış Məmməd Əmini azad etdirib, özüylə Moskvaya aparıb, guya orda böyük vəzifəyə təyin eləyəcək. Bu səbrini daşıdıran son damlalardan oldu. Bundan sonra öz həyatı barədə düşünməliydi...

Səbir kasasının lap sonuncu damlası da dekabrda doldu. Qarlı bir qış günündə Xəlil bəy səfərdə peyda oldu...

“Əlimərdan bəyin təyinatıyla mən Cümhuriyyətimizin İstanbuldakı səfiri təyin olunmuşam”, – onun sifətində inamlı, bir qədər də özündənrazi ifadə vardı.

Yusif Vəzir heyrətləndi: Sülh heyətinin başçısı olan şəxs bu cür təyinat verməsi görünməmiş iş idi. Əlimərdan bəy parlamentin sədri olsa belə, xariciyyə nazirinin və nazirlər kabinetinin sədrinin səlahiyyətinə aid olan məsələləri həll etmək fikrinə düşməzdi. Burda nəşə başqa mətləb vardı.

“Amma fikrimiz budur ki, siz vəzifənizə davam eləyəsiniz, mənsə Əlimərdan bəyin İstanbuldakı nümayəndəsi kimi çalışım”.

Sükut çökdü. Yusif Vəzir Zeynal bəylə baxışdı, bir-birini sözsüz-sovsuz başa düşdülər.

“Möhtərəm Xəlil bəy, bilmək olarmı ki, bu səfərxana hansı vəsaitlə fəaliyyətinə davam eləyəcək?” – Onun səsində maraqdan çox istehza vardı.

“Əlimərdan bəy Gürcüstan heyətindən borc pul alıb, sizin maaşlarınız, səfərxananın kirayə haqqı ödənəcək, bunları mən öhdəmə götürürəm”, – Xəlil bəy nəzərlərini ondan çəkmədən cavab gözlədi.

Sükut bu dəfə daha uzun sürdü. Yusif Vəzir masasının arxasından qalxıb pəncərənin qarşısına getdi, papiros yandı- rıb sümürə-sümürə pərdələrin arasından kədərli qış mənzərəsinə baxdı. Əlində iri bağlama olan qadın küçəni keçirdi, asta-asta addımlayıb yüngül dumanda yox oldu.

“Belə isə, – sağ əlini jiletinin yaxasından çəkmədən dönüb Xəlil bəyin gözlərinin içində baxdı, – mən siyasətdən getdiyimi bəyan eləyirəm. Bu gündən səfir deyiləm, səfərin işlərini də cənabınıza təhvil verirəm”.

Xəlil bəyin sifətində təəccüb peyda oldu, göz bəbəkləri bö- yüdü, nəşə demək istədi, amma udqunub susdu.

“Bu qərarımı tezliklə xariciyyə nazirinə də, Sədrzəm həzrətlərinə də çatdıracağam, sonrasızizin səlahiyyətinizdədi, necə məsləhət bilirsiniz, o cür də eləyin”.

“Bu mübarizə meydanından qaçmaqdı”, – Xəlil bəyin səsində tənə vardı.

“Olsun, – Yusif Vəzir istehzayla gülümsədi, – mən onsuz da siyasət adamı deyildim, amma bacardığımı da əsirgə- mədim, üç ildə nələr çəkdiyimi bir Allah bilir. Artıq otuz dörd yaşındayam, başqa cür yaşamaq istəyirəm”.

Söhbət, əslində, bitmişdi. Xəlil bəy qalxdı, təəssüflə başını bulaya-bulaya, sağollaşmadan qapıya doğru getdi.

“Hər şey bitdi, – Yusif Vəzir yeriyib Zeynal bəylə üz-üzə dayandı. – Sən də, Mirzə Qədir də qərar verməkdə sərbəstsiniz. Mən bundan sonra neyləyəcəyimi fikirləşməliyəm”.

Sultanəhməd camisində ucalan azan səsi, elə bil, olub-keçənlərə son nöqtəni qoyurdu. Axşamın toranında səs həmişəkindən kədərliydi...

VIII FƏSİL

QIZILBUYNUZDA İKİ QƏRİB

Leo Nusaimbaum

İstanbul

Yanvar-may 1921-ci il

Leo özünü bəxtli adam sayırdı. Fikrincə, buna yetərinəcə haqqı vardı.

Kiyevdə doğulmuşdu, körpəliyini Tiflisdə, uşaqlığını və yeniyetməliyini Bakıda keçirmişdi, gəncliyini Avropada yaşayacaqdı; həkimin uşaq vaxtı qoyduğu ürək çatışmazlığı diaqnozunu əsassız çıxmışdı, son illərdə kifayət qədər gəzib görmək imkanı qazanmışdı; atasının, guya, xilas yolu kimi çıxdığı Türküstan, Buxara, İran səfərindən sağ-salamat dönmüşdü; qırmızı terrordan sağ-salamat qurtarmışdı (*əlbəttə, ona yaşına görə bəlkə də toxunmazdılar, amma atasını həbsxanaya salsaydılar, ya da güllələsəydilər, taleyi necə olardı?*); körpəliyinin keçdiyi şəhəri doyunca gəzmişdi, indi də zəmanənin ən gözəl paroxodlarının birinin birinci dərəcəli kayutunda dünyanın paytaxtına – Konstantinopola gədirdi.

Bunu ancaq bəxtin gətirməyi saymaq olardı...

Düzü, atası son vaxtlar xüsusilə Bakıdan çıxandan sonra özünü o qədər də yaxşı hiss eləmirdi, daim halsızlıqdan şikayətlənir, gözlərinin qabağında qocalırdı. Dediynə görə, Tiflisdə həkimə getmişdi, elə ciddi xəstəliyi də yox idi, görünür, nəyinsə xiffəti ona rahatlıq vermirdi. Bu Leonu o qədər də narahat eləmirdi, bilirdi ki, Abram çox sevdiyi yeganə oğlunu son nəfəsinəcən himayə eləyəcək, həyatda yolunu tapması üçün özünü oda-közə vuracaqdı.

Mdivaninin əsil-nəcabətli knyaz olduğuna zərrə qədər də şübhə eləmirdi. Yoxsa Batumdakı bu cəhənnəmdən baş çıxarıb Gürcüstan pasportu və möhtəşəm paroxoda bileti tapmaq elə-belə adamın işi ola bilməzdi. İndi göyertədə hava soyuq olduğundan, yanaşı kayutda əla gürcü çaxırı içib İstanbulda neyləyəcəkləri barədə plan tökə-tökə günlərini yola verirdilər. Leosa Aleksiyə gur işığa bələnmiş dəhlizlərdən keçir, salondlarda, kayutlarda yığılmış cürbəcür geyimli, müxtəlif dilli mühacirlərə, barlara, restorana, daim nəşə çalan ağ geyimli orkestrə, eynilə ağ formalı xidmətçilərə heyran-heyran baxırdı: Avropaya ancaq bu cür adamlar gedə bilirdilər! Avropa səliqə-sahmanın, təmizliyin, əzəmətin simvoludu!

Amma paroxodda ikinci dərəcəli kayutların yerləşdiyi hissə də vardı. Burda o sıxlıq, dəbdəbə, əzəmət hiss olunmasa da, az-çox imkanlı adamların yerləşdikləri duyulurdu.

Leo miskin kütlənin yığışdığı, ümumi kayutlar yerləşən üçüncü dərəcəli sərnəşinlərin məkanını da gördü: yalnız burda zamanənin gerçək izləri – binəsiblik, ümitsizlik, əlacsızlıq hiss olunurdu. Olan-qalan pullarını verib birtəhər paroxoda minmiş bu bir qarnı ac-bir qarnı tox gün keçirən bədbəxtlər Konstantinopolda, yaxud Avropada nə axtarırdılar?

Frau Şultenin ağır gövdəsi kayutda, elə bil, hərəkət eləmir, gəmiylə bərabər üzürdü:

“Başa düşürsən, Leo, – deyirdi, – bu qarmaqarışıqlıqdan qurtarıb Avropaya getmək nə qədər böyük xoşbəxtlikdi! Xüsusilə səndən ötrü! Ömrün irəlidədi, oxuyub həyatda özünə bir mövqə qazanarsan”.

Yəqin Berlində vəziyyət o qədər də yaxşı olmaz, frau Şulte, – Leo xəyallar içində dillənirdi, – müharibədə məğlub olub axı”.

“Müharibə Berlində getməyib ki, Leo, – frau Şulte etiraz eləyirdi. – Berlində bir dəfə belə olmasam da, bilirəm ki, yaşamaq üçün çox gözəl yerdi”.

“Mən bir müddət Konstantinopolda qalmaq istərdim, – Leo gözlərini tavana zilləyib, az qala, pıçıldayırdı. – Sultanların, paşaların sarayları, minillərdən qalmış qala divarları, camelər, kilsələr, sinaqoqlar, cürbəcür üslublarda tikilmiş binalar, nağıllardakı kimi, suyun ortasında salınmış əzəmətli şəhər... Bütün bunlar mənə çox tanış gəlir...”

Abram adətən ancaq yatmağa gəlir, dərhal da taleyindən razı halda yatağına uzanıb yuxuya gedirdi.

Düzdü, hələ paroxod yola düşməmiş elan eləmişdilər ki, yemək-içməyin dəyəri yalnız frank, funt sterlinq, yaxud dollarla ödənəcək, bu da onun ovqatını bir qədər korlamış, şalvarının astarını xeyli yüngülləşdirmişdi, amma artıq Avropanın bir addımlığındaydı, ağılı, fərasəti, bacarığı sayəsində özünə də, oğluna da bir gün ağılayacaqdı – buna şübhə eləməirdi. Təki ciddi xəstəliyə düşər olmayaydı...

Bu ağılasığmaz səyahət dörd gün çəkdi. Qış günləri olsa da, hava aradabir göyertəyə çıxmağa, məhaccərə söykənib mavi sulara, uzaqlarda görünən gəmilərə, Konstantinopolun və Avropanın yerləşdiyi səmtə baxmağa imkan verirdi. Belə məqamlarda hamı, hətta atası və dayəsi də yola çıxırdılar, bu dünyanın ən gözəl gəmisində təkcə Leo, bir də hələ adını bilmədiyi, amma çox gözəl bir qız qalırdı, birgə xoşbəxt dünyaya doğru üzürdülər.

“Knyaz Amerikaya getməyi məsləhət görür, – Abram axı rıncı gün frau Şulteyə deyirdi. – Dediynə görə, zəngin ölkədi, yaşamaq üçün asanlıqla imkan tapmaq olar”.

“Amerikaya sonralar, Avropanı görəndən sonra getmək olar, – Leo dərhal söhbətə qarışdı. – Onlar kefləri istəyirsə, getsinlər”.

“Leo haqlıdı, – frau Şulte də ona qahmar çıxdı, – Avropada qədim tarix, böyük mədəniyyət var, bunları əxz eləmək onun xeyrinə olar...”

Abram dillənmədi, qəti qərarı orda, Konstantinopolda verəcəkdı...

Dördüncü gün gəmi Boğaza girib ağır-ağır Xalicə, Qızılbuynuz limanına doğru irəliləyəndə Leo soyuqlayacağı barədə frau Şultenin və atasının xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, göyertədə yerini tutmuşdu, suların əhatəsindəki yeddi tərə üzərində salınmış möhtəşəm şəhərə baxırdı. Atasının dediyinə görə, indi Konstantinopol işğal olunmuş, ingilislər, fransızlar, italyanlar, hətta yaponlar əsgərlərini şəhərdə yerləşdirmişdilər. Bu cür şəhəri tutmağın mümkünüyü Leonun ağlına batmırdı: “Yəqin, Sultan belə məsləhət bilib, – fikirləşirdi, – yoxsa elə Boğazın girişində cəmi bir neçə top yerləşdirsəydilər, gəmilərin birini də salamat buraxmazdılar. Belə görünür, atışma-filan da olmayıb”.

Onu hər şeydən çox Sultanəhməd və Süleymaniyyə camelərinin, bir də Qalata qülləsinin əzəmətli görkəmi valeh elədi. Soyuq qış havasında lap aydın görünən minarələrdə, elə bil, ovsunlayıcı sehr vardı, dərhal düşüncələrinə hakim oldu. Məktəbdə “tatar dili” adlandırdıqları dili öyrənmədiyinə, ailədə və yaşıdlarıyla rusca, dayəsilə almanca danışdığına görə təəssüf elədi. Eşitmişdi ki, Azərbaycanda danışılan “tatar dili”lə Osmanlı türkcəsinin böyük fərqi yox idi, bu dilləri bilənlər bir-birlərilə sərbəst danışirdilər.

Abram Nussimbaum Qalata səmtində yerləşməyi nəzərdə tutmuşdu: şəhəri tanıyanlar yəhudilərin orda daha çox yaşadıklarını deyirdilər, fikrincə, çətinliyə düşsə, öz soydaşlarına əli asanlıqla çatardı. Knyaz Mzivani Amerikaya getmək fikrindən dönməmişdi, ona görə də hələ elə Qızılbuynuzda qalıb vəziyyəti öyrənəcəkdı. Hər ehtimala qarşı, paroxoddan düşməmiş vidalaşdılar – dünyanın işini bilmək olmazdı.

Limana girəndə Leo zolaqlı bayraq dalğalanan boz rəngli hərbi gəmiləri gördü: belə çıxırdı, Boğaza ingilislər nəzarət eləyirlər. Atasının dediyinə görə, limandan cənubda fransızlar yerləşmişdilər, Qalata səmti – frank məhəllələri ingilislərin nəzarətindəydi, qalan məhəllələrdəsə italyanlar və yunanlar bərqərar olmuşdular. Limanda çoxlu rus gəmiləri də gözə dəyirdi. Knyaz Mdivaninin dediyinə görə, bir neçə ay əvvəl çar generalı Vrangel köhnə Rusiyanın qaymağını Kırımда yüz iyirmi altı gəmiyə yığıb bura gətirmişdi. İndi Konstantinopol mübaliğəsiz mühacirlərin paytaxtına çevrilmişdi, Şimali Qafqazdan, Qafqazbərisindən, Türküstandan, İrandan... gələnləri də hesaba alsaq, şəhərin, az qala, yarısı gəlmələrdən ibarət idi.

Amma Konstantinopolda olmaq Leodan ötrü dünyanın ən böyük möcüzələrindən biri idi. Yadına kitablardan oxuduqlarını salırdı, romalıların, bizanslıların, səlibçilərin keçib getdikləri, türklərin ələ keçirib beş yüz il kimsəyə vermədikləri şəhərə indi müttəfiq qüvvələrin qoşunları girmişdilər. Leo körpüdə ingilis əsgərlərinin düzüldüklərini, gəmi komandanlığının intizar içində kimisə gözlədiklərini gördü. Sən demə, çətinliyin böyüyü elə burdaymış: türklərin də olduqları müttəfiq qüvvələri təmsilçilərindən ibarət komissiya gələnləri bir-bir yoxlayıb səhhətinə və siyasi baxışlarına görə ölkəyə münasib olub-olmadıqlarını ayırd eləyəcəkdilər; bir çox xəstəliklərin, siyasi-mülki cinayətlərin sadalandığı siyahı, görənlərin şəhadətinə inansa, kifayət qədər uzun idi, yoxlama hələ uzun çəkəcəkdə; üçüncü dərəcəli kayutdakıları körpüdən birbaşa həbsxanaya aparır, orda hamısının səhhətini və keçmişini diqqətlə araşdırır, ikinci dərəcəli kayutdakılar elə gəmidəcə yoxlanışdan – tibbi müayinədən, sorğu-sualdan keçirilirdilər.

Knyaz Mdivani xilaskar mələkmış: birinci dərəcəli kayutdakıları hörmətlə qarşılayır, nəzakətlə yola salırdılar: ahıl professor bir-bir hamının əlini sıxır, yoluxucu xəstəliklərinin

olmadığı barədə şəhadətnamə verir, uğurlu yol arzulayırdı. Levlə görüşəndə, hətta, əlini onun yanağına da çəkdi:

“Ümidvaram ki, şəhərimiz xoşuna gələcək!”

Həmin məqamda Leo çox şey deyə bilirdi, amma, elə bil, nitqi tutulmuşdu, yalnız gülümsəməyi bacardı. Komissiya üzvlərindən biri pasportlara möhür vuranda Abram Nussimbaum nəzakətlə minnətdarlıq elədi:

“Çəkdiyimiz əzablardan sonra bu qədər hörmətlə qarşılanmaq bizi xoşbəxt eləyir. Hər şeyə görə minnətdarıq”.

Limana enəndə Mdivani və oğluyla bir də vidalaşdılar. Leo canını təxəyyülü, fantaziyası, arzusu olmayan oğlandan qurtardığına görə, özündə qəribə yüngüllük hiss elədi.

Nussimbaumlar körpüdən Qalata səmtə keçəcəkdilər.

Paroxoddan enən insan axınının bir dəstəsinə qoşulub gedirdilər. Körpünün qurtaracağında düzülmüş ağ geyimli adamlar gələnlərdən torpaqbasdı haqqı alırdılar. Mühacirlər dinməzcə əllərini ciblərinə salır, yerləşmək üçün müxtəlif səmtlərə üz tuturdular.

Leo qəhvəyi uniformalı əsgərlərə baxa-baxa onların niyə bu şəhərdə olduqlarından baş çıxarmağa çalışırdı. Atası deyirdi, müttəfiqlər Sultanı, üstəlik, müsəlmanların xəlifəsini millətçilərdən qoruyurlar. Əgər beləydisə, bununla Osmanlı imperiyası salamat qalacaqdısa, deməli, məqsədləri xeyirxah idi.

Sonralar gördüklərini bəzəyib-düzəyib yazacaqdı: *“Bax gör avropalılar necə nəzakətlidilər, – atama dedim, – onlar bizi evimizdən, Vətənimizdən çıxardılar, burdasa bizi aparıcı dövlətlərin nümayəndələri və elm xadimləri gözləyirlər”*. *“Hə, hə, – atam cavab verdi, – biz hələ də Avropadan çox geridəyik.”* *Gəmidən ayrılıb beynəlxalq dərəcəli böyük otellərdən birinə getdik və yolda Avropa tərzində plakat gördük: “Petits Şants”da bu gün dünyanın ən böyük tamaşası olacaq”*...

Qalata qülləsinin yaxınlığındakı “Pera Palas” otelində nisbətən ucuz nömrədə yerləşdilər. Frau Şultenin çarpayısı pərdəylə ayrılmışdı, buna Abram Nussimbaum xeyli dil tökəndən sonra nail olmuşdu. Oteldə nə qədər qalacaqlarını bilmirdi, əlbəttə, şimaldan və şərqdən axın-axın gələn mühacirlərin doluşduğu, üstəlik, müttəfiq əsgərlərinin qaynaşdığı, yerli camaatın kədərli və qəzəbli olduğu bu şəhərdə uzun müddət qalmaq fikrində deyildi, mümkün qədər qısa müddət ərzində daimi dayanacaq yerini müəyyənləşdirməli, şalvarının astarındakı saxlanıcı tükənənəcən gəlir mənbəyi tapmalıydı. Dəbdəbəli otelin ən ucuz nömrələrindən birində yerləşmək üçün dil tökməsi onu utandırırırdı. İndi də fikri-zikri gələcəklə bağlıydı, paroxodda rastlaşdığı, bu oteldə yerləşmiş bir neçə tale yoldaşıyla uzun-uzadı neyləməli olduqlarını müzakirə eləyir, çıxış yolları arayırdı.

Amma Leonu bütün bunlar maraqlandırmırdı, başlıcası, indi aləmin qəlbinin döyündüyü şəhərə, dünyanın ən qədim imperiyasının paytaxtına, suların əhatəsindəki yeddi təpə üzərində əzəmətlə dikələn möcüzəli şəhərə gəlib çıxmışdı, bu şəhər qala divarları, qüllələri, sarayları, cameləri, kilsələri, sinaqoqları, bazarları, körpüləri, dəniz mənzərələri ilə onu vəcdə gətirir, üstəlik, heyrətəməz dərəcədə tanış gəlirdi. Oteldə yerləşib aclığını öldürəndən dərhal sonra frau Şultenin gözündən yayınıb özünü bayıra atmışdı, az qala, tənəgfəş halda enişli-yoxuşlu küçələri dolaşır, şərqlə qərbi hər addımda xatırladan cürbəcür geyimli adamlara göz qoyur, tanış-yad dillərdə söylənən sözləri eşidirdi.

Qalata qülləsindən dənizə tərəfə gedəndə elə səkidəcə oturmuş, təxminən həmyaşdı olan oğlan soyuqdan əllərini ovuşdura-ovuşdura onu səslədi:

“Hey, arkadaş, levrek istiyormusun? – Sonra gülümsəyib mırıq dişlərini göstərdi. – Çox keyfli balık!”

Deyilənləri başa düşdü. Bakıda bu cür uşaqlarla tez-tez qarşılaşardı: “Ey, ay oğlan, balıq istəmirsənmi? Çox ləzzətli!” “Levrek” də, yəqin, kütüm-filan kimi, balığın növüydü. Əlilə “yox” işarəsi verib yoluna davam elədi. Əlbəttə, bu dili öymədiyinə görə, təəssüf hissi keçirirdi, Konstantinopolda yaşamağı olsa, bir-iki kəlməylə baş çıxara bilməz.

Burda, xəyallarının şəhərində yaşamağısa, çox istərdi. Əlbəttə, Avropaya, hətta Amerikaya getməyi də arzulayır. Amma Avropayla Amerika hələ gözləyər. Hər halda, on dörd illik ömrünün on üç ilini Bakıda – Şərqlə Qərbin qəribə və təkrarsız tərzdə çulğaşdığı şəhərdə keçirmişdi, böyüdüyü mühit Avropa qəlibinə sığırsa da, ruhunda Şərqlin təsiri daha üstün idi. Hər səhər yuxudan İcərişəhər məscidlərindən ucalan azan səslərilə oyanmışdı, gündə neçə dəfə o sehrli səsi eşitmişdi, Əsədullayevlərin, Aşurbəyovların, Dadaşovların... evlərində zahirən Qərb, batinən Şərq mühitinin şahidi olmuşdu. Görünür, Qərbli olmaq üçün uzun illər əziyyət çəkməli olacaq.

“Leo, görürəm ki, sənin bu şəhərdən getmək fikrin yoxdu, – Abram yarıttəccüb-yarıttəəssüflə oğluna baxırdı. – Fikrimcə, burdan mümkün qədər tez çıxmalıyıq. Bu gün eşitdim, ingilislər Sultanı məcbur eləyiblər ki, millətçilərin başçısı Mustafa Kamal Paşa barədə ölüm fitvası verdirsin. Ola bilsin, xilafət qoşunu adı altında millətçilərə hücum eləsinlər. Bir sözlə, havadan müharibə iyi gəlir, oğlum”.

Leo iri gözlərini geniş açıb atasına baxır, son illərdə, xüsusilə Türkünstan, Buxara və İran macərələrindən sonra onun necə sürətlə qocaldığının fərqi nə varırdı. Saçı xeyli ağarmışdı, sifəti kədərliydi, gözlərinin altı qaralıb torbalanmışdı.

“Əlbəttə, məmnuniyyətlə qalardım. Düzdü, deyirsiniz, Avropada əmin-amanlıqdı, qayda-qanun var, amma, mənə, burda da yaşamaq daha maraqlıdı; müttəfiq əsgərləri, mühacirlər, xilafətçilər, millətçilər... var, bazarlar, qəhvə-xanalar, meyxanalar, vağzallar dolub-daşır...”

“Mən səni təhsilin barədə düşünürəm, Leo, – Abram kədərlə oğlunu süzdü. – Altı sinfin yarısını məktəbə getmədin – xəstə oldun, kefin istəmədi, qarışıqlıq yarandı, qaçaq düşdük. Artıq on beş yaşına girmisən. Təhsilini başa vurmalsan, oğlum. Avropaya can atmağımın səbəbi budu. Mənim başıma bir iş gəlsə, sənin halın necə olar?”

“Ümidvaram, bir şey olmaz, tezliklə Avropaya gedərik, – frau Şulte ona ürək-dirək vermək məqsədilə söhbətə qoşuldu. – Yəqin, Leo da bu barədə düşünür”.

...O günlərin birində qımızılardan Gürcüstana girdiklərini, yerli bolşeviklərin köməyilə milli hökuməti yıxdıqlarını eşitdilər. Bu amansız zərbəydi, belə çıxırdı ki, artıq Gürcüstan pasportları da qüvvədən düşüb, Avropaya getmək üçün başqa çıxış yolu axtarmaq lazım gələcək. Bir il əvvəl Azərbaycan vətəndaşıydı, əgər səfərət hələ bağlanmamışdısa, ordakilərdən kömək uma bilərdi. Bunu onun ağına frau Şulte salmışdı.

Səhəri gün Leo ilə birgə bəxtini sınamaq üçün çıxdı. Oteldən səfərətin hardasa Sultanəhməd camesi tərəflərdə olduğunu demişdilər. Bundan ötrü Qalata körpüsündən keçib Sirkəcidə faytona minməli, camenin yanında düşüb soraqlaşmalı oldular. Səfərətin binasını tapandasa, məlum oldu ki, cəmi iki-üç ay əvvələcən işləyirmiş, sonra bağlanıb, kimin harda olduğunu bilən yoxdu.

“Qismətimizə bir bax, – Abram Nussimbaum sürüşməmək üçün ayaqlarını yerə ehtiyatla basa-basa geri qayıdanda kədərlə deyirdi. – Daha faytona minməyə də imkanımız yoxdu, oğlum. Bir az ehtiyatım qalıb, o da bilet puluna çataçatmaya. Bir də qiymətli kağızlarım var, o kağızlar da burda kimə lazımdı axı?”

Leo onu, elə bil, eşitmirdi, gözlərini geniş açıb Sultanəhməd camesinin nəhəng günbəzinə, səməyə sancılmış minarələrinə, Ayasofyanın əzəmətli gözəlliyinə, Topqapının soyuq gün işığında bərq vuran damına baxırdı. Bu zənginliyi qoyub Avropaya getmək nəyə gərək idi?

“Gərək sabah bizimkilərdən kimsə tapım. Dünyanın harasında olur olsun, yəhudi yəhudiyə əl uzatmalıdı, Leo, bunu yadında saxla. Yəqin ki, bu çətin vəziyyətdən qurtaracağıq, buna ümidimi itirməmişəm”.

Abram aradabir dayanır, dincini alır, oğlunun üzünə baxırdı. Leonun görkəmində şəfqət-filan tapmayıb ovqatı təlx olur, təzədən yoluna davam eləyirdi. Yox, oğlu öz aləmi ilə, öz fantaziyalarıyla yaşayır, atasının nələr çəkdiyini heç vaxt duymayacaq. Bu da taleyin bir zərbəsidir.

Sirkəçidə Qalata körpüsünü keçib otelə çatanda hava qaralmışdı. Abram Nüssimbaum güclə bir fincan qəhvə içib yatağa yıxıldı. O yıxılanda bir həftə yerindən qalxa bilmədi. Frau Şulte ikisinin də qayğısını öz üzərinə götürdü, Leo məktəbə gedən il Abramın hədiyyə elədiyi həmayili satıb həkim çağırdı, otelin borcunu ödədi, güzəran xərclərini təmin elədi. Onun bu sədaqəti xəstəni lap kövrəltmişdi.

“Siz bizim xilaskar mələyimizsiniz, frau Şulte, – deyirdi, – bu sədaqətimiz diqqətdən kənar qalmayacaq. Əmin ola bilərsiniz”.

“Bu barədə danışmayın, – frau Şulte qayğıyla onun yorğanını düzəltdi. – İndi insan səhhətindən başqa dəyərlə bir şey yoxdu...”

Çıxış yolunu xəstəni yoluxmağa gəlmiş tanış mühacir – rusiyalı ağqvardiyaçı göstərdi: sən demə, müttəfiq qoşunları komandanlığına müraciət eləmək, bolşeviklərin zülmündən qaçdığını söyləyib, Avropaya getmək üçün icazə almaq olarmış. Bu ümid, elə bil, Abrama ikinci həyat vermişdi. Cəmi üç gün sonra yatağından qalxdı, olan-qalan abırlı paltarını təmizlətdi, şalvarının astarından vaxtilə Bakıda firma sahibi olduğunu sübut eləyən sənədləri çıxarıb Leoyla komandanlığa yollandı.

Leo atasının onları qəbul eləyən ingilis zabitinə şəxsiyyətini sübuta yetirmək üçün necə dil tökdüyünə, rusca sənədləri o

tərəf-bu tərəfə çevirən soyuq görkəmli zabitin tərəddüdlü hərəkətlərinə göz qoya-qoya fikirləşirdi ki, indi hər şey onun dodaqları arasında çıxacaq bircə kəlmə sözdən asılıdı. Əslində, o sözün oğlandan ötrü elə bir fərqi yox idi, amma atasının xətrinə Avropaya getməkdən də boyun qaçırmaq fikrində deyildi.

Axır ki, zabit onları uzun-uzadı süzüb qərarını verdi.

“Buraxılsın!”

Leo atasının bu sözləri eşidəndə ağlayacağını, ya da yığıla-çağını düşünürdü, amma Abram Nussimbaum bu sevincə mətanətlə tab gətirdi, zabitə uzun-uzadı təşəkkür eləyib uzatdığı kağızı cəld qoynunda gizlətdi.

Elə o gün də bir neçə həftədən sonra İtaliyaya yola düşəcək gəmiyə bilet aldılar. Düzdü, bu dəfə ikinci dərəcəli kayutda gedəcəkdilər – Abram daha qənaət eləməyi öyrənmişdi, şalvarının lap yüngülləşmiş astarından get-gedə daha çox asılı olduğunu başa düşürdü. Bununla belə, artıq dirçəlmişdi, xoşbəxt görünürdü.

Leosa həmin məqamlarda, elə bil, qəfildən böyüdüyünü, yetkinləşdiyini duyurdu. Bu vaxtacan başına gələnələr uşaqlıq macərələriydı, indisə on beş yaşına girmişdi, hisslərindən baş açmağı bacarırdı. Dərk eləyirdi ki, taleyin hökmüylə Qərbə getməli olsa da, ruhundakı Şərqi heç vaxt unuda bilməyəcək. Artıq yazın girdiyinin, ağır qışdan sonra bu əzəmətli şəhərin tumurcuq-tumurcuq, yarpaq-yarpaq, çiçək-çiçək gözəlləşdiyinin fərqinə varırdı.

O bir həftəni şəhərdə ömrünün son günlərini yaşayan adam kimi dolaşır, gördüyü hər şeyi yaddaşına köçürməyə, ruhuna hopdurmağa çalışırdı...

Avropanı fəth eləyəndən sonra mütləq bura qayıdacaqdı...

Yəqin, Qərb onun Şərqi daha yaxından duymasına kömək eləyəcəkdi...

Hələ ki, irəlidə uzun yol, naməlum amma cəlbedici gələcək vardı...

IX FƏSİL

TALEYİN ÜMİDİNƏ

Yusif Vəzir

İstanbul

Yanvar-sentyabr 1921-ci il

...Taleyində yaxşılığa doğru dəyişiklik baş verəcəyilə bağlı ümidləri Behbud bəy Cavanşirlə birgə öldü...

Xəbəri iyulun on səkkizində eşitdi. Bir gün əvvəl ermənilər İstanbuldakı qarışıqlıqdan istifadə eləyib Azərbaycanın yeni hökumətinin ticarət nümayəndəsini “Pera Palas” oteli qarşısında öldürmüşdülər. Deyilənə görə, “Nemezis” əməliyyatını üç nəfər – Misak Törlakyan, Yervand Fundukyan, Arutyun Arutyunyan yerinə yetirmişdilər. Bu üçlük Behbud bəyi bir neçə gün izləmiş, otelə nə vaxt gəlib-getdiyini, günün hansı vaxtında gəzməyə çıxdığını öyrənmişdi.

Danışdırdılar ki, həmin gün Behbud xan həyat yoldaşı Tamara xanım, qardaşları Surxay və Cümşüdlə axşam saat on birdə “Təpəbaşı” ailə kazinosunun İtaliya səfirliyi tərəfdəki qapısından çıxıb “Pera Palas” otelinə sarı yönəldə arxadan qaça-qaça gələn, şapkasını gözünün üstünə endirmiş cılız bir

erməninin “Mauzer” markalı silahdan açdığı atəşlə ağır yaralanıb. Üç dəfə dalbadal açılan atəşdən sonra Behbud xan erməni qatilin üstünə gedib, amma gücdən düşdüyündən üzüüstə yerə yıxılıb; daha bir güllə Tamara xanım ilə birgə qatilin silah tutan əlindən yapışmış iyirmi yaşlı Cümşüdüün yanğını sıyıyır; bu zaman Qalatasaray Mərkəzi Polis İdarəsinin məmuru hadisə yerinə yetişib, terrorçu Misak Torlakyanı qandallayıb; ağır yaralı vəziyyətdə xəstəxanaya çatdırılan Behbud xan yarım saatdan sonra heç bir tibbi müdaxilə edilmədən dünyasını dəyişib; ölməmişdən qabaq deyib: “Cənablar, pəncərəni açın, hava çatışmır, mən ağırlaşıram!”

Nədənsə qatil ingilis qoşunlarının qərargahı yerləşən “Kroker” otelində saxlanırdı. Bunu da mərhumun yaxınlarının terrorçudan qisas alacağıyla əsaslandırırıdılar.

Əlbəttə, xəstəxanaya da getdi, meyitin yerbəyer olunmasına da kömək elədi, iki gün sonra Beşiktaş qəbiristanlığındakı dəfndə də oldu, lakin bu zərbənin ondan ötrü nə qədər ağır olduğunu özündən başqa kimsə bilməzdi. Səfərdən istefa verəndən sonra keçirdiyi yeddi aylıq sərgərdan həyatında Behbud bəy son ümid yeriydi, onu münasib bir işə düzəldəcəyinə söz vermişdi. Üstəlik, son aylar yaşamıyla maraqlanan elə o köhnə tanışıydı. Behbud bəy Almaniyada Frayburq Dağ-Mədən Akademiyasını bitirmiş, Londonda ingilis dili öyrənmiş, bir müddət neft mədənlərində mühəndis işləyib siyasətə qoşulmuşdu, erməni azğınlıqları vaxtı “Difai”nin üzvüydü, sonra Milli Hökumətin daxili işlər, sənaye və ticarət naziri, millət vəkili oldu, “Dəyanət” vəqfini qurdu. Quruluş dəyişəndə, görünür, Nərimanovla yaxınlığı onu xilas elədi – yeni hökumətdə də vəzifə aldı.

...Bu yeddi ay ərzində hey öz-özünə sual verirdi: Xəlil bəylə o sərt mükəlimədən sonra istefa vermək qərarına gəlməsi səhv addım deyildi ki?

“İstefa” deyəndə, onsuz da təmsil elədiyi hökumət yıxılandan sonra gördükləri işə fəaliyyət-filan demək olmazdı.

Sədrəzəmin məqamında da, Xariciyyə Nazirliyində də vəziyyətin qeyri-müəyyənliyini dərk eləyib, sadəcə, səfərlə əlaqələrə son qoymuşdular, artıq bütün diqqətlər Şura hökumətinə yönəlmişdi, o hökumət də yəqin yaxın müddətdə Osmanlı dövlətinin paytaxtına olmasa da, Ankaraya öz nümayəndəsini göndərəcəkdi. Əlbəttə, heydən düşmüş, dağılmaqda olan imperiya, başqa imperiyanın dağıntıları üzərində qurulmuş, hər şeyi dəyişməyə can atan Şura hökumətinə gərək deyildi, yəqin, Moskvada da, Bakıda da Ankaradan başlanmış hadisələrin nəticəsini gözləyirdilər.

Amma elə səhəri gün Sədrəzəm Ali Rza Paşanın və xariciyyə naziri Mustafa Rəşid Paşanın məqamlarına getdi, "səbiq" sözü əlavə elədiyi vizit kartını göndərib vəzifəsinin icrasına xitam verməsi barədə qərarını onlara çatdırmalarını təvəqqe elədi. Sonra o məhzun qış günündə səfərdən qalan cəmi üç nəfəri Zeynal bəyi, Mirzə Qədiri və Qamət Əfəndini, bir də tələbələrini yığıb qərarını bildirdi, bundan sonra neyləyəcəklərilə maraqlandı.

Mirzə Qədir Batuma yola düşmək fikrindəydi, orda Sovet hökumətinin konsulluğu vardı, hər halda, başa düşüb Vətəninə getməyə izacə verərdilər; Zeynal bəy boynunu çəkstlərin boyunduruğuna salmaq fikrinə deyildi, neçə ay idi, Anadoluya keçmək barədə fikirləşirdi, əmin idi ki, orda yeni dövlətin özülü qoyulur; Qamət Əfəndi Süleymaniyyə məscidindən limana enən küçədə, Yusif Vəzirin yaşadığı evin yüz addımlığındakı ata-babadan qalma mülkünün birinci qatındakı iri otağı abıra salıb qəhvəxana açmaq fikrindəydi, ailəsinin güzəranını başqa cür təmin eləyə bilməzdi. Tələbələrə nəyin bahasına olur olsun, təhsillərini davam etdirməyi məsləhət gördü. Əhməd Cəfəroğlu qabiliyyəti sayəsində təqaüd ala bilmiş, Əmin Gültəkinsə Darülmüəllimeyndən Darülfünuna keçmişdi, ədəbiyyatı öyrənirdi, görkəmindən bilinirdi ki, maddi sıxıntı çəkir.

Əhməd Cəfəroğlu, Əlibəy Məmmədov, Sədi Hacı Həsən oğlu, Abdulla Tahirzadə qayıtmaq fikrində deyildilər, qalan-

larsa, deyəsən, yeni hökumətin vədlərinə inanmışdılar, getmək istəyirdilər.

“Orda sizi nələr gözlədiyini, yəqin, bilirsiniz...” – Yusif Vəzir sınaıyıcı nəzərlə onları süzdü.

“Hər halda, yeməyə bir tikə çörək verərlər”, – Hənəfi Zeynallı dilləndi.

Belə bir vaxtda siyasi yönümünü bəyənmədiyi, bolşevik olmasından şübhələndiyi, buna görə də çox ünsiyyət saxlamadığı Hənəfiylə münaqişəyə girişmək istəmədi:

“Yolunuz açıq olsun, – dedi. – Qalanlara mümkün yardımını göstərməyə çalışacağıq”.

“Bəs sən neyləyəcəksən?” – Zeynal bəy cavanlar gedəndən sonra çökmüş ağır sükutu pozub dilləndi.

“Bilmirəm, qardaşım, – Yusif Vəzir pəncərədən qış mənzərəsinə baxa-baxa dilləndi. Sultanəhməd camisinin minarələrindən qəribə hüzn saçılırdı. – Əlbəttə, Bakıya qayıtmaq, müəllimliklə məşğul olmaq, kitablarımı yazmaq istəyirəm. Elə bilirəm ki, Mirzə Qədir mənim məktubumu Batum konsulluğuna çatdırmaqdan imtina eləməz”.

“Əlbəttə, buna nə söz ola bilər, – Mirzə Qədir əlini pensnesinə atdı. – Bəlkə, göndərdiyiniz məktubun mənə də xeyri oldu”.

“Sabahdan da darülfünunun kitabxanasında daimi məskun olacağam, ağımda yazmalı mövzular var”.

Batum konsulluğuna göndərdiyi məktubda yalvarış, tövbə-filan yox idi; yazmışdı ki, vəzifəsinə könüllü surətdə xitam verir, Azərbaycanın nəfinə çalışmağa hazırdı, bundan sonra neyləyəcəyi barədə sərəncam gözləyir.

Elə səhəri gün də Mirzə Qədiri birtəhər düzəldikləri yol-puluyla limana yola salıb il yarım ərzində səfərin yazışmalarını, yığılan sənədləri – hökumət xəbərlərini, ermənilərlə münaqişəyə dair topladığı sənədləri, “Azərbaycan” qəzetinin

ikiillik dəstini, Zeynal bəy və Qamət Əfəndinin köməyi ilə Süleymaniyyəyə, Katanov kitabxanasına aparıb fonda təhvil verdi, o gündən özü də kitabxananın oxu zalında məskunlaşdı, aradabir axtardıqlarını tapmaq üçün Ali Əmiri Əfəndinin və Bursalı Muhəmməd Tahirin kitabxanalarına baş çəkdi.

Hələ ki, Xeyriyyə xanımın mərhəməti və şəfqəti köməyinə çatırdı, Batumdən gələcək xəbəri gözləyə-gözləyə hər səhər evdən çıxır, Süleymaniyyə məscidinə doğru dikilən yoluyla qalxıb darülfünunun tağlı darvazasından içəri girir, şəhərin qaynar həyatında təcrid olunmuş sakit zalda yerini tutur, yazı-pozusuyla məşğul olurdu. Nə vaxtdandı Azərbaycan ədəbiyyatı barədə əsər başlamışdı, kitabxanadan tapdığı materiallarla oxuyub-bildiklərini bir araya gətirib tarixi xülasə yaratmaq istəyirdi, sonra da məmləkətinin tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı barədə nəsə yazmaq fikrindəydi. Bir də son aylarda yaddaşını qurdalayan mövzu vardı – realnı məktəbdə oxuduğu illərlə bağlıydı, daha doğrusu, o vaxtdan başlayıb cümhuriyyətin süqutunacan davam eləyəcəkdi.

Tez-tez Mir Abdulla yadına düşürdü. Burda, İstanbul darülfünunda qalan uşaqların pərişan halını görəndə ürəyi parçalanır, qardaşını xatırlayırdı. Səfərxanaya ayrılan vəsait bir yana, bu binəyə tələbələrin xərci üçün ayrılmış vəsait belə gəlib çatmamışdı, bir il ərzində nə vardısı, xərcəyib, az qala, səfil vəziyyətə düşmüşdülər. Hətta, biri təhsildən əl çəkib limanda tərcüməçilik eləyirdi: səhərdən-axşamacan Qızılbuy-nuzda dolaşır, Batumdən, yaxud İtaliyadan gələn gəmiləri gözləyir, rus və fransız dili bilənlərə ehtiyac duyanların sayəsində az-çox qazanır, yoldaşlarına əl tuturdu. Miriyə son dəfə dörd ay əvvəl üç yüz əlli frank göndərmişdi, buna da bir ay yarıac-yarıtox yaşamaq olardı, qalanı Allahın mərhəmətindən asılıydı.

O sıxıntılı günlərinin birində də elə kitabxanadaca Vyana universitetindən gəlmiş professor Fridrix fon Kraelitz-Qreyhenhorstla qarşılaşdı. Görünür, kitabxanaçılardan məlumat

almışdı, Kraelitz özü ona yaxınlaşdı, ləhcə açıq duyulan türkcədə Vyanadan gəldiyini, türk dilinin şivələrinə dair araşdırmalar apardığını, maraqlı hədəfinin ümumtürk ədəbiyyatı olduğunu söylədi. Cavabını babat almancada alanda heyrətləndi, hətta bir qədər də sevindi. O gündən fasilələrdə, bəzən də evə qayıdanda görüşürdülər, bir dəfə professoru Xeyriyyə xanımın süfrəsinə də dəvət eləmişdi. Amma bu ünsiyyətin ömrü o qədər də uzun olmadı. Yaz girər-girməz fon Kraelitz Vyanaya qayıtdı, onda da ünvanını verdi:

“Bu mənim ünvanımdı, Bleştrümqasse 8\9. Vyanada olsanız, mütləq mənə baş çəkin. Həm də indi yazdığınız kitab məni çox maraqlandırır, nəşr olunanda bir nüsxəsini əldə etmək istərdim”.

“Mütləq, professor, – söz verdi, – Vyanaya yolum düşməsə də, sizə kitab göndərərəm”.

Alman türkololoqla bu xoş ünsiyyəti də, İstanbul Darülfünunda türk ədəbi tarixindən dərs deyən Fuad Köprülüylə, fransız şirkətində çalışan Əbdülhəq Şinasiylə hərdənbir görüşüb dərdləşmələri də narahatlığına son qoya bilmədi: Batundan bir xəbər gəlmirdi. Görünür, məktubunu ya bir küncə atıb unutmuşdular, ya da cavab verməyi lazım bilməmişdilər, şübhəsiz, Müsavatın üzvü olan Milli hökumətin Ukayna, Kırım, Polşa və Osmanlı imperiyasındakı səfiri işləmiş adam ideoloji cəhətdən yetkin şəxs olmalıydı, bu da Şura hökumətinə lazım deyildi: onlar Hacinski kimi dərhal dəyişən adamlara üstünlük verirdilər, belələrini ram etmək daha asan idi. Get-gedə ümidi öləziyir, Bakıya qayıtmaq planlarından birdəfəlik əl çəkməli olurdu.

Martin ortalarında Berlində Tələt Paşanın qətlə yetirilməsi xəbəri gəldi: sabiq sədrəzəm “Nemezis”in siyahısında birinci idi, göndərdikləri Soqomon Teyleryan onu Almaniyanın paytaxtında yaxalamışdı. Təbii ki, bu sonuncu qətl olmayacaqdı; fikrincə, bir mərkəzdən idarə olunan, yaxşı təşkil olunmuş qətlər İstanbuldan da yan ötməyəcəkdi.

Bir-iki dəfə Sitarə xanıma baş çəkib Əhməd bəydən xəbər tutmuşdu. Onda Sitarə xanım ərinin məktublarını vermişdi ki, oxusun. *“Xatirəm ta uzaqlara, gənclik zamanıma, Qarabağa, Qalanın o gözəl dağlarına, “Başluca”ya, “Daşaltı”ya, “Heydər düzü”nə, “Şahneçin”ə və “Dəlikli daş”a, o yerləri gəzib-dolanmağıma getdi.* – Bir məktubunda yazırdı. – *Bütün keçmişlər, bütün əqrəbalar, dostlar, evimiz, bağçalarımız bir-er-bir-er gözlərimiz önündən gəlib keçdi*”. Onda qəhərdən boğazının qovuşduğunu hiss eləmişdi. *“Yusifbəy Vəzirov bu gün də Azərbaycan tabeliyində sayılırmı? – Digər məktubunda soruşurdu. – Oralarla yazışırmı? Rica edirəm, bu xüsurlara dair mənə məlumat göndərin”*. – Bunu oxuyanda da müəlliminin diqqətindən kövrəlib son vaxtlar onu bir qədər unuduğuna görə bərk xəcalət çəkdi, ürəyində özünü dönə-dönə qınadı.

Mayın 28-də evdən çıxanda dolaşq hisslərin burulğanına düşmüşdü. Düz üç il bundan əvvəl ölkəsinin müstəqilliyinə sevinmiş, iki il qabaq o neməti sevinc duyğularıyla qeyd eləmişdi. İndisə yeganə sevinci müəllimi Əhməd bəy Ağaoğlunu qarşılamaqla bağlıydı. Aprelin əvvəllərində müttəfiqlər Maltaya sürgün olunanları buraxmağa qərar vermişdilər. Keçmiş əsirlər Ankaranın Pomadakı nümayəndəliyinə təhvil verilmiş, böyük çətinliklərdən sonra məmləkətlərinə yola salınmışdılar. Əhməd bəy Ağaoğlulu görüşəcəyi qəlbində özünün də baş açmadığı ümid oyandırmışdı.

...O yaz günü Malta sürgünlərinin İstanbulla yetişməkdə olduqlarından xəbər tutdu. Keçmiş məhbusları gətirən gəmini qarşılayanlar arasında Yusif Vəzir də vardı. Payız günəşinin ilıq şüaları altında cəlvələnən təbiət qəlbinin sevincini ikiqat artırmışdı. Qələbəliyin arasında dayanıb sahilə enən üzgün, amma xoşbəxt adamlara göz qoyur, nəzərlərilə Əhməd bəy Ağaoğlunu axtarırdı. Nəhayət, onu görəndə iki il ərzində nə qədər dəyişdiyinin, necə sınıxdığının fərqinə vardı. Qarasın sifəti soğulub balacalaşmış, saçının ağı artmışdı, pensnesinin altından işaran gözlərinin işığı, elə bil, xeyli azalmışdı.

Dinməzəcə qucaqlaşdılar. Əhməd bəy köksünü ötürüb Boğazın mənzərəsinə, Süleymaniyyə camesinin minarəsinə baxdı:

“Azadlıq nə qədər böyük nemətdi, – dedi. – Bunu insan azad olmayanda daha dərindən duyur”.

Yusif Vəzir bu iradəli insanın belə tale qarşısında nə qədər əlacsız olduğunu sezib soruşdu:

“Bakıya getmək fikriniz varmı, Əhməd bəy?”

“Yox, – Əhməd bəy başını bulayıb Boğaza göz gəzdirdi. – Düzdü, Nərimanova məktub yazmışam, yəqin, müsbət cavab verəcək, yeni hökumətdə vəzifə tutmaq da təklif eləyəcək, amma sovet fikir sistemini bölüşürəm, həm də türklər üçün qurtuluş imkanı yalnız burdadı. Məni Malta əsarətindən qurtarmış Ankara qarşısında namus borcum var, o borcumu verməliyəm”.

“Zənnimdə yanılmadım, – Yusif Vəzir rıqqətlə onu süzdü. – İngilis əsarətindən qurtulub fikir əsarətinə düşmək çox çətin olardı”.

“Səfərət adına yardımlarına və məktublarına görə sənə də təşəkkür borcum var, – Əhməd bəy hüznlə gülümsədi. – Ağır günlərimdə imdadıma yetişdi”.

“İmkanım çatanı elədim, əskikliyim oldusa, üzrlü sayın”, – Yusif Vəzir utancaq görkəmlə onu süzdü.

“Varını verən utanmaz, dostum, – Əhməd bəy onun qolundan yapışdı, – ümidvaram ki, görüşəcəyik”.

“Əlbəttə, mütləq baş çəkərəm”, – Yusif Vəzir söz verdi.

...Keyli sonra Əhməd bəy Ağaoğlunu qiyafəsini dəyişib tanınamaz hala düşmüş vəziyyətdə faytonla Anadoluya yola salanda Zeynal bəyin gedişindən sonra ikinci dəfə ona qoşulmadığına görə peşmanlıq duydu. Düzdü, yazı-pozuyla məşğul idi, hələ nəyəsə ümid eləyirdi, yarı canı da Mirabdullanın yanında qalmışdı, amma indiki məqamda məmləkətin taleyi Ankarada həll olunurdu.

...Elə o günlərdə də Şəfi bəy Rüstəmbəyovun İstanbula gəldiyini eşitdi. Şəfi bəy Gürcüstan bolşeviklərin əlinə keçən-

dən sonra çətinliklə də olsa, özünü Batuma çatdırıb yola düşən gəmiyə minə bilməmişdi. Bununla da, deyəsən, Milli hökumətin son müqavimət nöqtəsi də susdurulmuşdu.

Şəfi bəyi qardaşları oğlu Şükür bəy və Hacı bəylə sığındıqları kirayə mənzildə tapdı. Son illərin yaşantılarından sınıxmış, qarashın sifətini kədər kölgəsi basmışdı. Yusif Vəziri görəndə gözlərində iki damcı yaş gilələndi.

“Təəssüf ki, qat-qat güclü düşmənin qarşısında tab gətirə bilmədik, – dedi, – Vətənimiz tapdaq altına düşdü...”

“İstiqlalımızın ömrü çox az oldu... – Yusif Vəzir köksünü ötürdü. – Bundan sonra neyləmək fikrindəsən?”

“Məmməd Əmin bəydən bir xəbər çıxanacan gözləməkdən başqa çıxış yolu yoxdu, – Şəfi bəy çarəsiz görünürdü. – Hələ ki, burdakı firqəçilərlə əlaqə yaratmaqla məşğulam. Nağı bəylə müəyyən işlər görmüşük”.

Əlbəttə, bu vəziyyətdə belə beynindən keçdi ki, onlara qoşulub vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa çalışsın. Amma bundan ötrü yaşamaq imkanı olmalıydı, o imkansa yox idi.

Şəfi bəydən qarmaqarışq duyğularla ayrıldı; hələ ki, zülmətin içində iynə ulduzu boyda işıq belə görünürdü...

...Heç bir ay keçməmişdi ki, köhnə tanış Behbud bəy Cavanşirin yeni hökumətdə sanballı vəzifə alıb İstanbula gəldiyini eşitdi. Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığıyla Cənubi Qafqaz Soveti xarici ticarət təmsilçisi kimi neft-mədən avadanlığı almaq üçün Almaniyaya göndərilən Behbud bəy həyat yoldaşı Tamara xanım, qardaşları Surxay və Cümşüdlə birgə yolüstü İstanbulda dayanmış, Əhməd bəy Ağaoğlunun Şahzadəbaşındakı evində qonaq olmuşdular. Əhməd bəyin arvadı Sitarə xanım Behbud bəyin qohumuydu. Sabiq daxili işlər naziri ermənilərin qara siyahısında olduğuna görə, o evdə beş gün gizli yaşamışdı. Ancaq xanımı bu həbs həyatına dözə bilmədiyindən “Pera Palas” mehmanxanasına yerləşməyi qərara almışdılar.

Bu xəbəri alanda həyəcanlandı, öləzimiş ümidləri bir də közərdi. Hər halda, ideya yoldaşı olmuşdular, Behbud bəy

indi bolşeviklərə qulluq eləsə də, yəqin, qəlbinin qapılarını keçmiş mübarizə yoldaşlarının üzünə bağlamaz, ən azı, onlar barədə hakimiyyətdəkilərə tövsiyəsini əsirgəməz. Çox şey istəmirdi ki? Vətəninə qayıtmağa icazə, həyatını təmin eləməyə adi iş istəyirdi.

Behbud bəyin qərargahı “Pera Palas”ın dörd ən yaxşı nömrəsini tuturdu. O nömrələrin birində özü arvadıyla, ikincisində qardaşları, üçüncüsündə iki əməkdaşı yerləşmişdilər, dördüncü nömrədəsə nümayəndəliyin kontoru kimi istifadə olunurdu. Yusif Vəziri kontor nömrəsində qəbul eləyib bir qədər gözlətdilər, nəhayət, Behbud bəy gəldi:

“Yusif Vəzir, – o əvvəlki şıq görkəmilə qarıdan girib əl uzatdı. – Mən hələ burda olduğunuzdan indi xəbər tutdum”.

“Mən onsuz da çoxdan unudulmuşam”, – bu sözlər ağzından qəfil çıxdı.

“Elə deməyin, – Behbud bəy masanın arxasında yerini rahatlayıb etirazını bildirdi. – Aydın adamlara bütün hakimiyyətlərin ehtiyacı var”.

“O ehtiyac gərək sağ vaxtında duyulsun, Behbud bəy, – Yusif Vəzir nə qədər təmkinli olmağa çalışırdısa, bacarmırdı. – Mən ötən ilin əvvəlindən taleyin ümidinə buraxıldım. İndi də Batumdakı sovet konsulluğuna məktub yazmışam ki, işlə təmin olunmağıma və Vətənə qayıtmağıma kömək eləsinlər, üç aydan artıqdı, heç bir xəbər yoxdu”.

“Təəssüflənirəm, – Behbud bəy qətiyyətlə davam elədi, – bu məsələylə şəxsən özüm maraqlanaram, sizin kimi aydınlığımızın sayı o qədər deyil ki, taleyin ümidinə buraxaq”.

“Ümidvaram ki, mənim vəziyyətimi başa düşəcəksiniz... – Yusif Vəzirin səsi titrədi. – Siz hökumət üzvü olmusunuz, mənim burda necə çətinliklər çəkdiyimdən xəbərdar olarsınız...”

“Əlbəttə, çətinliklər vardı, – Behbud bəy ehtiyatla danışdı, – çox şeyləri həyata keçirmək mümkün olmadı...”

Ortaya sıxıntılı sükut çökdü. Yusif Vəzir ayağa qalxıb getməyə hazır vəziyyətdə gözlədi:

“Ümidvaram ki...”

“Ən qısa müddətdə, Avropaya yola düşənəcən bu məsələnin həllinə çalışacağam, – Behbud bəy etiraz qəbul eləməyən ədayla əlini qaldırdı. – Əmin ola bilərsiniz. Ünvanınızı qoyun, başım açılan kimi axtaracağam, ətraflı söhbət eləyərik”.

Yusif Vəzir vizit kartını uzadıb nəzakətlə vidalaşdı.

İki gündən sonra Behbud bəyin adamlarından biri onun yaşadığı ünvanı tapıb içində pul olan zərfi Xeyriyyə xanıma vermişdi. Zərfdə min frank vardı. Əlbəttə, bu vəziyyətində az məbləğ deyildi: ev sahibəsinin xəcalətindən çıxsa, bir qədər Mir Abdullaya göndərə, gündəlik ehtiyaclarını ödəyə, arada-bir Qamət Əfəndinin qəhvəxanasında oturub içindəki sıxıntı-nı dağıda bilərdi. Hər halda, düşdüyü çıxılmazlıqdan qurtulmaq üçün ümid işığı görünmüşdü, yəqin əzablarının sonu yetişəcəkdi.

İki həftədən sonra da Behbud bəy Cavanşir əməkdaşı vasitəsilə sevindirici xəbər göndərdi: Yusif Vəzirin xahişi Bakıya çatdırılıb, yoldaş Kirov onun münasib işlə təmin olunması barədə göstəriş verib, imkanlar götür-qoy edilir.

Qəlbində ümid qığılcımları yandı: axır ki, əzablarına son qoyulacaqdı...

Amma sevinmək qismətində yoxmuş...

...O günlərdə qocaman imperiya ilmə-ilmə sökülür, başlıca hadisələr paytaxtda yox, ölkənin yeni mərkəzində – Ankarada baş verirdi. İsmət Paşa İnnödə yunanların dərslərini vermiş, böyük Millət Məclisi yeni anayasa qəbul eləmiş, Antepdə şiddətli döyüşlər olmuşdu.

Ankara Sovet Rusiyasıyla münasibətlərini qaydaya salmağa, şimaldan gözlənən təhlükənin qarşısını almağa çalışırdı, martda Moskvada, sonra Gümrüdə, ruslarla sazişlər bağlanmış, artıq yunanların məğlubıyyəti qaçılmaz olmuşdu; yeni

hakimiyyətin nümayəndələri də Parisdə ölkənin bütövlüyü uğrunda çırpışırdılar.

Elə o vaxt da Əli bəy Hüseynzadənin maddi köməylə "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" əsəri işıq üzü gördü. Sıxıntılı günlərində qələmə aldığı, üzərində "Yusif bəy Vəzirov. Azərbaycan Cümhuriyyətinin sabiq İstanbul elçisi" yazılmış, hələ mətbəə qoxusunu saxlayan kitabı təskinlik kimi qəbul elədi. Həmin günlərdə Azərbaycan istiqlalının üç yaşı tamam olmuşdu, amma o istiqlalın ömrü cəmi iyirmi üç ay çəkmişdi. Nüsxələrdən birini "İstiqlaliyyətimiz uğrunda çalışan əziz yoldaşım Ceyhun Hacıbəyova. Yusif Vəzirov. 28 may 1921-ci il" avtoqrafiya ilə zərfə qoyub Parisə, bir nüsxəsini də vəd elədiyi kimi, türk ədəbiyyatına göstərdiyi diqqətə görə təşəkkür sözlərilə Vyanaya, professor Fridrix fon Kraelitzə göndərdi...

Kitabı dükanlarda əlli piyastra satılırdı. Hər halda, bu da kömək idi, ehtiyaclarının bir hissəsini ödəməyə kömək eləyirdi...

İyulun axırında Bakıdan gözlənilməz qonaları gəldi. Mirzə Cəfər bəyin oğlu, atasının dostu Bəhram bəy Axundovu axırıncı dəfə Bakıda, parlamentin iclasında görmüşdü. Hələ Yusif Vəzir balaca olanda o şəhər real məktəbini, sonra gimnaziyanı bitirmiş, Fransanın Lill Akademiyasının qarışıq elmlər fakültəsinin aspiranturasına qəbul olunmuş, sonra təhsilini tibb fakültəsində davam etdirmişdi. Sonra Xarkov universitetinin tibb fakültəsində imtahan verib bir müddət "Səadət" məktəbində həkim işləmiş, Milli hökumət vaxtı parlamentin üzvü olmuşdu, indisə respublika Dövlət Sığorta İdarəsinin hakimiydi. Almaniyada təhsil alan tələbələr may ayında Səməndər Axundzadə və İsgəndər xan Rzazadəni i başqa Bakıya nümayəndə göndərmişdilər ki, düşükləri vəziyyəti hökumətə çatdırsınlar. Onlar çətinliklə Bakıya çatıb hökumət başçısına hər şeyi izah eləmişdilər. Hökumət Bəhram bəy Axundovu xaricdə oxuyan bütün tələbələrin vəziyyətilə tanış olmaq üçün müvəkkil təyin eləmiş, ona

müəyyən miqdarda valyuta malları (xalça, kürü və s.) ayırmışdı ki, satıb pullarını tələbələrə versin. Bəhram bəy Axundov nümayəndələrlə birgə Avropaya yola düşmüş, Batuma, ordan İstanbula gəlmiş, özü “Pera Palas”, nümayəndələrsə Sirkəçidəki “Rəşidiyyə” otelində yerləşmişdilər.

Bəhram bəy Yusif Vəzirlə dostunun oğlu, həm də köhnə tanış kimi görüşdü, Ünvanını əlaqələri sayəsində Maarif Komissarlığında işə düzələn Mirzə Qədirdən alıbmış. Bəhram bəyin dediyinə görə, Nərimanov hökumət başçısı olandan sonra Rusiyaya, Osmanlıya və Avropa ölkələrinə göndərilən tələbələrin vəziyyətilə maraqlanıb, uzun yazışmalardan, razılaşdırmalardan sonra onu vəziyyətə aydınlıq gətirmək üçün onu Avropaya göndərmək qərarına gəlib. Bir müddət İstanbul darülfünunda oxuyan tələbələrlə məşğul olacaq, sonra Romaya, Parisə, Berlinə gedəcəkdə. Amma məsələnin çətinliyi Avropaya gedib çıxmaqla bağlıdı. Yəqin ki, müttəfiq qoşunlar komandanlığı Bakıdakı yeni hökumətin nümayəndəsinə asanlıqla icazə verməyəcək.

Yeni hakimiyyətin gəlişindən bir ildən artıq keçmişdi, həbs olunanlar, güllənənlər, qətlə yetirilənlər barədə xəbərlər gəlib İstanbula da çatırdı. Təbii ki, hakimiyyət insanları öldürmək üçün yox, əmin-amanlığını təmin etmək üçün idi. Bəhram bəy bütün bunları yaxşı bilir, Bakıda baş verənlərin üstündən sükutla keçməyə çalışırdı.

“Heç bir dəyişiklik qurbansız ötürülmür, – o kənara baxa-baxa deyirdi, – ümidvaram ki, çox keçməyəcək, hər şey öz axarına düşəcək. Yoldaş Nərimanov bundan ötrü var qüvvəsilə çalışır”.

“Amma elə şeylər var ki, Nərimanovun qüvvəsi daxilində deyil, – Yusif Vəzir ona qarşı mümkün qədər nəzakətli olmağa çalışırdı, – hətta, o istəməsə belə, zərurətə çevrilir”.

“Mirzə Qədir mənə hər şeyi danışib, burda nə qədər çətinlik çəkdiyinizdən xəbərim var”, – Bəhram bəy söhbətin yönünü dəyişməyə can atırdı.

“Bununla belə, orda məktubuma cavab verməyi özlərinə rəva görmədilər, – Yusif Vəzir köksünü ötürdü. – Hələ də sabah nə olacağını bilmirəm”.

“Əminəm ki, Behbud bəy bu məsələyə bir əncam çəkər”, – Bəhrüz bəy ancaq ürək-dirək verməyi bacarırdı.

Əlbəttə, Yusif Vəzir də əmin idi. Hər gün kitabxanaya gedir, başına gələnləri və ətraf aləmi unudub işləyir, yorğun-argın evə qayıdanda Behbud bəydən şad xəbər çıxacağı barədə düşünür, amma gözlədiyi xəbəri almayıb daha da ümitsizləşir, ya küçələri dolaşır, ya da Qamət Əfəndinin qəhvəxanasına üz tuturdu. Behbud bəyin yanına bir də getmək istəmirdi, yəqin, Bəhram bəy də Behbud bəyə bu barədə nəsə demişdi. Ola bilsin, Behbud bəyin məsələni həll eləməməklə bağlı ona məlum olmayan bəzi səbəbləri vardı, amma istədiyi böyük bir şey deyildi – az-çox münasib iş, Vətənə qayıtmağa icazəydi...

...Amma Behbud bəyi qətlə yetirdilər, bununla da bütün ümidlərinin üstündən xətt çəkməli oldu. Başqa əli çatası, ünü yetəsi bir kəs yox idi. Əlbəttə, Nərimanova, Musabəyova, lap elə xariciyyə komissarı olan Mirzə Davud Hüseynova məktub yaza bilərdi, Əhməd bəy Ağaoğlunun qayıtmasına razılıq vermişdilsə, ona da bu səxavəti göstərərdilər. “Yox, – sonra öz-özlüyündə qət eləyirdi, – Mirzə Davuda müraciət eləmərəm, Milli hökumətin yıxılmasının baiskarlarından biri odur, Mikoyanın oyunağına çevrilmiş adama ağız açsam, günah olar, ondansa qürbətdə çürüməyim məsləhətdi”.

...Mənəvi çöküşdən yazı-pozunun hesabına qurtulduğunu dərk eləyib qurtuluşunu masa arxasında axtarmağı qərara aldı. Nə vaxtdan bəri beynində dolaşan, epizod-epizod, obraz-obraz formalaşmış sapa düzülən yazının ilk səhifələrini də həmin günlərdə yazdı. Realnı məktəbdə oxuduğu günlər, arxası İcərişəhərin qala divarına söykənən binada baş verənlər, Şəhər Dumasıyla üzbəüz binadakı Müqəddəs Nina qızlar məktəbinin həyatı, təbii ki, iki gəncin sevgisi

təxəyyülündə bütövləşir, həyəcanlandırıcı həyat hekayətinə çevrilirdi.

Yaxşı ki, gündəlikləri vardı, Şuşada, Bakıda və Aşqabadda yaşadıklarını qələmə almışdı, şeirlər yazmış, güllər çəkmişdi. İndi hər gecə yatağına girəndə çıraq işığında o gündəlikləri oxuyur, gerçək dünyadan aralanıb on beş il əvvələ qayıdır, ilk sevgilərini, ilk əzablarını, ilk uğursuzluqlarını xəyalında canlandırır. Sonra o duyğular böyük ümidlərlə qayıtdığı Cümhuriyyət şəhərində başqa məna kəsb eləyir, qırmızı vəbanın gətirdiyi fəlakətlə sona çatır.

Əlbəttə, Behbud bəyin qətlindən dərhal sonra İstanbulda qalmaq, hər şeyi gözünün altına alıb Bakıya qayıtmaq, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, ya elə Zeynal bəy kimi Ankaraya getmək arasında seçim eləyə bilərdi. Amma indi onu ən çox düşündürən qardaşının taleyi idi. Bədəncə zəif, həyatın çətinlikləri qarşısında yetərincə köməksiz olan Mir Abdulla taleyin gərdisilə uzaq Parisdə, yəqin ki, faciəvi günlər keçirirdi. Ata-anasının, qardaşı Mir Əbülhəsənin ölümündən, bacıları uzaq Aşqabadda taleyin ümidinə qalandan sonra Mirabdullanın itkisinə tab gətirə bilməzdi.

Düzdü, Parisə üz tutası vəziyyətdə deyildi, cibində hələ də Milli hökumətin pasportunu gəzdirən adamın Avropaya asanlıqla buraxılacağına əmin deyildi. Üstəlik, məmləkətilə bağlı kitabları yazıb bitirmək, nəşr etdirmək, öz missiyasını tamam-kamal başa çatdırmaq, bəlkə bir qədər də maddi vəziyyətini düzəltmək istəyirdi.

Behbud bəyin qətlindən sarsılmış Bəhram bəy, az qala, ümidlərini itirməyə başlamışdı: İstanbul darülfünunda oxuyan tələbələrin acınacaqlı vəziyyəti ona ağır təsir eləmişdi. Tətil günlərində limanda, meyxanada, qəhvəxanada, çarşıda qismətlərinə düşən işləri görüb təhsil haqqını, gündəlik ehtiyaclarını ödəməyə çalışan cavanları bu girdəbdən qurtarmaq barədə düşünürdü. Burda olan cəmi doqquz nəfərdən yalnız beş nəfərini tapa bilməmişdi, qalanları, ola bilsin, nə yollarsa, Ba-

kıya qayıtmış, ya da Ankaraya üz tutmuşdular. Romada, Parisdə, Berlində, Vyanada da eyni vəziyyətlə üzləşəcəyinə şübhə eləmirdi.

...Bəzən gecələr yuxusunda Bakıya qayıtdığını görürdü. Qatar dayanan kimi, meşin gödəkcəli, meşin kepkalı, beli ma-uzerli adamlar onu həbs eləyir, elə vağzaldaca səsiz-sovsuz güllələyirdilər; güllələrin ağrısını hiss eləmirdi, amma qanın bədənində açılan dəşiklərdən necə fısqırdığını görürdü; həmin məqamda nəsə deyirdi, səhər oyananda o sözləri xatırlamasa da duyurdu ki, dedikləri çox vacibdi...

Sonra həmin duyğu bütün günü canından əl çəkmirdi...

Hey ona elə gəlirdi ki, bədəni güllələrdən dəşik-dəşikdi...

X FƏSİL

AVROPADA... ADA

Lev Nussumbaum
Roma, Paris, Hamburq
May-sentyabr 1921-ci il

Yox, Leo Romanı bəyənmədi...

Konstantinopolda keçirdiyi günləri hələ də unuda bilmirdi. Əzəmətli məbədlər, camilər, saraylar, Boğaz mənzərəsi burda yox idi...

Daha doğrusu, saraylar, kilsələr, qədim Romanın qalıqları vardı, amma nədənsə bütün bunlar ona yad idi, oğlanı vəcdə gətirmir, həyəcanlandırmırdı. Belə çıxırdı ki, Leo ruhu və duyğuları etibarilə daha çox Şərqi adamıdı: get-gedə düşüncəsində möhkəmlənən bu fikrin həqiqətinə özü də təəccübləndi.

Mindikləri gəmi elə "Kleopotra" kimi dövrün mənzərəsini daşıyırdı: əksəriyyəti müxtəlif geyimli, dilli, temperamentli mühacirlər idi, Konstantinopolda axtardıqları xoşbəxtliyi tapa bilməmişdilər, indi onu Avropada yaxalamağa gədirdilər. İkinci dərəcəli kayıtda yerləşən nussimbaumlar və frau Şulte

öz həmtalelərindən heç nəylə fərqlənmirdilər: gombul yaşlı qadın, əlli yaşlarında çəlimsiz, xəstəhal kişi, on beş yaşlarında yeniyetmə; qadın iri gövdəsinə rəğmən becid hərəkətlərilə özünü ailə başçısı kimi aparır; kişi hey deyir, arabir öskürür, qadının verdiyi həbi içir, sevgiyə baxdığı oğluna uzağa getməməyi tapşırır; gülüş sifətli, solğun bənizli, iri gözlü, geniş alınlı yeniyetmə hər şeyə maraqla göz qoyur, atasını sakitləşdirmək üçün başını tərpedir, amma o uzanıb huşa gedən kimi, kayutdan çıxıb qələbəliyə qarışır.

“Sezar” ağır-ağır qərbə doğru irəliləyir, “Kleopatra” qədər əzəmətli və sürətli olmasa da, hər halda, varlıların da, ortababların da, kasıbların da günlərini yola verəcək şəraiti var. Leo dəhlizləri gəzir, göyərtəyə qalxıb artıq uzaqlarda qalan, möhtəşəm minarələri yüngül yaz dumanında güclə görünən şəhərə baxır. Şübhəsiz, bir neçə həftə, lap bir neçə ayla bu şəhəri tanımaq, dərk etmək, sirlərini çözmək olmaz. Leo nə vaxtsa geri qayıdacaq, “dünyanın paytaxtı”nı fəth etməyə gələcək.

O taleyindən məmnundu: zarafat deyil, on beş yaşını təzəcə keçib, amma nə qədər yerlər gəzib, hələ nə qədər yerlər də gəzəcək!

Axşamlar Abram Nussimbaumla frau Şulte qayğılı-qayğılı dəfələrlə müzakirə elədikləri mövzuya bir də qayıdirdılar:

“Mənə elə gəlir, frau Şulte, – Abram dillənirdi, – İtalyadan mümkün qədər tez getməliyik, çünki bu ölkəylə bizi heç nə bağlamır. Dilini bilmirik, yerləşmək imkanları görmürəm, üstəlik, qalmağa həvəsimiz də yoxdu...”

“Haqlısınız, – frau Şulte paroxodun restoranından gətirdiyi isti şorbanı Abramın qabağına qoyub dillənirdi. – Amma siz özünüzdə ciddi fikir verməlisiniz, çünki Leonun taleyi sizdən asılıdı. Bir azca yeyin, sonra qəhvə gətirərəm”.

“Məncə, Parisdə yaşamaq bizim üçün daha asan olacaq, – Abram ağır-ağır nəfəs alır, elə o cür də şorbanı qaşıqlayırdı. – Həm də baldızım ərilə orda yaşayır, hər halda, bizə bir yol göstərərlər”.

“Bilirsiniz, bu tərəfə üz tutanların hamısı Parisdə qalmağa çalışır. İndi yəqin orada adam əlindən tər pənmək olmur”, – frau Şulte hələ də Berlinə getmək ümidini itirməmişdi.

Leo bir neçə kəlməylə onların söhbətinə qarışır, sonra yerinə uzanıb xəyal dənizinə baş vururdu: Avropanı fəth eləməyə gedir; əlbəttə, bunu bacaracaq; amma əvvəlcə oxumaq, təhsil almaq lazımdı, bu da indi xoşagəlməz, əzablı şeydi, uğurlara aparan yolun uzanmasına səbəb olacaq; amma Leo istəyinə çatacaq!

Üçgünlük səfərdən sonra paroxod Aralıq dənizinin İtaliya sahilində Brindizi şəhərində lövbər saldı. Liman şəhərinin sakit, kədərli görkəmi Leonun ürəyinə yatmadı: həyatın qaynamadığı, gurlamadığı yerlərdə çox duruş gətirə bilmirdi. Xoşbəxtlikdən, atası da burda çox ləngimək istəmirdi, ancaq gecələmək, sonra yola çıxmaq, tezliklə Romaya çatıb Paris qatarına bilet almaq fikrindəydi.

Əlbəttə, liman şəhərindən paytaxta faytonla getmək maraqlı olardı. Amma Tarantoda qatara minəcəkdilər. Leo xırdaca-xırdaca çisələyən yaz yağışı altında torpaq yolla irəliləyən ikiatlı faytonun pəncərəsindən bayıra baxır, yazın burda xeyli gecikdiyi barədə düşünürdü. Faytonçu fransız dilində elə Leo qədər bilir, güclü italyan ləhcəsilə danışır.

“Tarantoya nə vaxt çatırıq”, – Leo tələskən tərzdə soruşurdu.

“Yolda çox vaxt itirməsək, hava qaralanacan çatdıraram”, – faytonçu atları müşqurqub qamçısını yelləyirdi.

Amma yolda gecələməli oldular: Abram özünü halsız hiss eləyirdi, yatıb-dincəlməyə ehtiyacı olduğunu dedi. Kiçik yollüstü müsafirxanada dayanıb, elə birinci qatdakı meyxanadaca axşam yeməyi yedilər. Bu darıxdırıcı əylət həyatı Leonun xoşuna gəlmədi – tezliklə Romaya yetişməyə can atırdı.

Tarantoya səhəri gün axşamüstü, Romayasa sonrakı gün, axşama yaxın çatdılar.

Romada həyat qaynayırdı. Amma nə qədər qərribə olsa da, bu həyat Bakıdakı, Tiflisdəki, Batumdakı, Konstantinopoldakı... qədər ruhuna doğma deyildi, üstəlik, yad, naməlum, ür-küdücüydü. Leo fikirləşirdi ki, bu adamlarla ünsiyyət yaratmaq, dil tapmaq ondan ötrü çətin olacaq. Hə, atası haqlıdı, Romada çox ləngiməyə ehtiyac yoxdu.

Şəhərin mərkəzindəki, dəmiryol vağzalına yaxın oteldə yerləşənəcən Abram Nussimbaum şalvarının astarına bir də əl gəzdirməli oldu, sonuncu sikkələri çıxardı, kədərlə düşündü ki, onun qiymətli kağızları indi kimsəyə lazım deyil, bəlkə də bundan sonra heç vaxt lazım olmayacaq. Zərgərin həmin sikkələrə verdiyi məbləğsə bilet puluna, Parisdə bir müddət yaşamalarına kömək eləyər.

Amma Leo Romanın dəyərini dərhal dərk elədi: şübhəsiz, zəngin tarixə malik şəhərdir, qardaşları öz südüylə bəsləyən canavar, imperiya, sezarlar, fəthlər barədə oxuyub, möhtəşəm sarayları, kilsələri, meydanları, körpüləri, tarixi abidələri bəyənir, eyni zamamda, bütün bunlar nədənsə onu həyəcanlandırmır, vəcdə gətirmir. Əlbəttə, vaxtdan istifadə eləyib Romanı gəzmək lazımdı, gəzib-görmək heç vaxt ziyanlı deyil.

Mehmanxanada yerləşib tələm-tələsik yemək yeyəndən sonra Leo özünü bayıra atdı. Həqiqətən, Roma da möhtəşəm şəhərdir, təkcə Kapitolini, Vatikanı, Müqəddəs Pavel kilsələrini görməklə bunu hiss eləmək olar. Roma legionları Şərqi fəth eləməyə burdan yollanıblar. Leo Şərqi qoşunla ələ keçirməyə istehzayla yanaşırdı: Şərqi dərk eləmək, duymaq, fikrən mənimsəmək lazımdı!

Rusiyadan, Şimali Qafqazdan, Qafqazbərisindən Orta Asiyadan, dağılmaqda olan Osmanlı imperiyasından Qərbə üz tutanlar da yəqin ki, Romada çox dayanmırlar – mühacirlər az göyə dəyir, hamını Parisin cazibəsi çəkib aparır.

Leo Via Veneto meydanında dümdüz cərgələrdə addımlayan yaşdırlarını görəndə həyəcanlandı; o məhz bu qaynar, coşqun, həyəcan dolu həyatı arzulayırdı. Artıq gördüyü qorxunc dəstənin “faşist” adlandığını, bolşeviklərə qarşı yarıradıldığını öyrənmişdi. Bolşeviklərsə onları evlərindən qaçmağa məcbur eləmiş, var-yoxlarını əllərindən almış, sərgərdan həyat sürmələrinə səbəb olmuşdular, deməli, Nussimbaumların, elə frau Şultenin də düşməniydilər.

Leonun ürəyindən onlara qoşulmaq, beləcə, mətin addımlarla bolşeviklərin üstünə gedib, onları məğlubiyyətə düçar eləmək keçirdi...

Amma hələ görməli işləri vardı: Parisə yetişib oxumalı, Avropanı fəth eləməli, sonra təzədən Şərqlə üz tutmalıydı...

Yox, Leo Parisi də bəyənmədi...

Düzdü, Sena çayı, Yelisey çölü, Zəfər tağı, Luvr sarayı... bütün bunlar əzəmətliydi, amma, sən demə, atası haqlıymış, Parisdə yaşamaq ondan ötrü çətin olardı. Yarı-yarımçıq getdiyi gimnaziyada fransızcaya heç fikir verməmişdi. Bu, əlbəttə, birinci səbəb idi. Leonun fikrincə, ikinci səbəb də bu idi ki, Parisdə Şərq az hiss olunurdu, latın ruhunun təsiri hələ Şərqi dərinədən duymağa imkan vermirdi. Konstantinopol süqut dövrünü yaşasa da, orda həyat daha qaynar, daha maraqlıydı. Burada – qalib dövlətin paytaxtındasa, hələ əsasən mühacirətin kübar və intellektual təbəqəsinə məxsus adamlar yığılmışdılar; görünür, aşağı təbəqəyə mənsub olanlarda məğlub ölkənin paytaxtına – Berlində toplaşmışdılar.

Bununla belə, Leoda Avropaya qovuşmasıyla bağlı hiss indi-indi yaranırdı. İtaliyada həmin duyğunu yaşamamışdı, sanki ora Şərqlə Qərblə arasındakı neytral zonaydı, Parissə Avropanın göbəyi, paytaxtıydı.

Qohumlarının – xalası Tamara və onun əri Noam Ermonun evini atasının hələ Bakıda yaşayanda, daha doğrusu, iki

il əvvəl aldıqları məktubun üzərindəki ünvanla tapdılar. Rusiyada doğulub-böyüyən Naum Erman vaxtında, imperiya dağılanda Qərbə üz tutmuş, Konstantinopolda hansı yollasa İtaliya vətəndaşlığı alıb Noam Ermona çevirmiş, amma İtaliyada məskən salmadan da Parisdə yerləşmişdi.

Əlbəttə, ermonlar Abram Nisumbaumun və oğlunun gözlənilmədən, amma sağ-salamat gəlib Parisə çıxmalarına sevindilər. İri burunlu, dodaqlarında həmişə sirli təbəssüm oynayan Noam Leoda qərribə duyğu oyatdı: xalasının ərilə Abram arasında heyrətamiz oxşarlıq vardı.

Leo Tamaranı xatırlayırdı: ondan, az qala, on yaş böyük olan qızın Mogilyovdan Bakıya gəlib evlərində yaşaması uşaqlıq xatirələrinin bir parçasıydı. Anasının intiharına qədər Tamara onların ailəsinin bir üzvü olmuşdu, bəlkə elə buna görə də bu gənc qadını xala kimi qəbul eləməkdə çətinlik çəkirdi. Düz on il əvvəl, anası intihar eləyən gün qızın dəhşətdən gözlərinin necə böyüdüyünü, onu qucaqlayıb necə titrədiyini dumanlı da olsa, xatırlayırdı.

Bir də günəşli yaz günündə vağzaldan Tamaranı necə yola saldıqları yadıncaydı, onda frau Şulte yenidən dayəsi olmuşdu, üçü də on altı yaşlı gənc qızı qatarla Mogilyova yola salırdılar. Sonra yazdığına görə, ərilə də elə həmin qatarda tanış olmuş, iki ildən sonra da evlənmişdilər.

Bertanın faciəsini xatırlayıb kədərləndilər, ruhuna dua oxuyub Leonun gələcəyilə bağlı məsləhətləşmələrə başladılar.

Şübhəsiz, qohumlarıyla görüşmək xoş duyğuydu, amma bütün bunlar Leonu az maraqlandırır; yeniyetməliklə gəncliyin hüduqlarında olan cismi genişliyə, azadlığa can atırdı. Hələ xalasının oğlu balacaydı, ona yoldaşlıq eləyə bilməzdi, bu da küçələri təkbəşinə dolaşmaqda Leoya sərbəstlik duyğusu verirdi.

Parisə çatıb xeyli dirçələn, üstəlik, səxavət kisəsinin ağzını açıb oğluna cibxərcliyi verən Abram Nussimbaum onun qəfil

gedişlərindən ehtiyatlansa da artıq təhlükədən sovuşduqlarını nəzərə alıb mane olmurdu. Leo gimnaziyada öyrəndiyi fransız kəlmələrini yadına sala-sala küçələri dolaşır, möhtəşəm saraylara, kilsələrə, meydanlara tamaşa eləyir, Sena boyu bulvarda gəzişir, yanından ötüb-keçən adamlara, daha çox gənc qadınlara və qızlara baxırdı. Bəzən kimisə saxlayıb gedəcəyi yeri fransızca soruşmaq, sonra əllərini cibinə qoyub gözəl havadan vəcdə gələ-gələ sahildə dolaşmaq, parklarda oturub yaxınlıqdakı zərif qadın-qızlara göz qoymaq xoşuna gəlirdi.

Axşamlarsa Leonun təhsili məsələsi söhbətin əsas mövzusunə çevrilirdi. Ermonlar Leonun Parisdə liseyə getməsinin əleyhinəydilər.

“Bizim liseylərdə təhsilin səviyyəsi o qədər də yüksək deyil, – xalası öz fikrini söyləyirdi. – Əgər Leonun ciddi təhsil almağını düşünürsünüzsə, başqa yol fikirləşin”.

“Əlbəttə, əlbəttə, – xalasının əri onun fikrilə dərhal razılışırdı. – Mən də bu fikirdəyəm. Mən oğlumuzun harda təhsil alacağı barədə indidən götür-qoy eləməyə başlamışam”.

“Leo fransız dilini o qədər də yaxşı mənimsəməyib, – Abram razılışırdı, – mənə elə gəlir, çətin olacaq”.

“Məncə, London daha münasibdi, – Tamara qətiyyətlə deyirdi, – ingilislər indi əbəs yerə dünyaya hökm eləmirlər, hamısı təhsilin hesabınadı”.

Bu müzakirələr bir neçə gün davam eləyib, ingilis təhsil sisteminin üstünlükləri barədə fikirləri möhkəmləndirdi, amma sonra bakılı bir milyonçunun Londonda təhsil alan oğlu barədə şayiələr vəziyyəti dəyişdirdi: deyilənə görə, bu yaxınlarda Parisə köçən ata oğluyla çox fəxr eləyirmiş, amma oğlan, nəhayət, gəlib Parisə çıxanda kişi onu tanıya bilmir: doğma balası Yusif Coya çevrilibmiş, üstəlik, öz dilini, hətta, yaxşı bildiyi rus dilini də unudubmuş, indi ata onu Londona göndərməyinin peşmançılığını çəkir – uşaqlıqda ağıl-dərəkəsilə seçilən oğlan səfeh məxluqatı xatırladılmış.

Abram Nussimbaum deyilənlərə tam əminlik üçün uzaqdan-uzağa da olsa, Bakıdan tanıdığı həmsəhərlisinə baş çəkməyə ərinmədi, söyləmənlərin həqiqətə yaxın olduğunu biləndəsə London sevdasından əl çəkdi.

“Məncə, Leonun Almaniyada təhsil alması daha məntiqlidi, – frau Şulte məqamın yetişdiyini qət eləyib öz fikrini bildirdi. – Leo alman dilini yaxşı mənimsəyib, çətinliyi olmayacaq”.

Bu tərəddüd məqamında Hamburqdan gözlənilməz qonaq – Leonun indiyəcən görmədiyi, yeniyetmə yaşlarından Almaniyada yaşayan dayısı gəlib çıxdı. Oskar Hamburq yaxınlığında, Şimal dənizindəki kiçik adalardan birində yerləşən məktəblərdəki nizam-intizam barədə ağlagəlməz şeylər danışdı. Şübhəsiz, yaranmış vəziyyətdə bu yeganə çıxış yoluydu. Abram Nussimbaum da qərara aldı: Leo Almaniyada təhsil alacaq!

“Bu vəziyyətinizdə Leonu Londonda da, Parisdə də oxuda bilməzsiniz, – Oskar onu tamam tərksilah eləyirdi, – buna bir əmək pul lazımdı. Amma Almaniyada nisbətən ucuzluqdu, o qədər çətinlik çəkməzsiniz. Üstəlik, orda ruslar çoxdu”.

İnsan qərribə məxluqdu: var-dövləti əlindən çıxanda dərda-qəmə batır, həyatının ötüb-keçməsinə isə etinasızlıq göstərir. Abram Nussimbaum da, az qala, hər gün cibində qalan pulunu heşabləyir, tezliklə tamam müflis olacağını düşünüb rahatlıq tapmırdı.

Leo bu söhbətlərdə iştirak eləmirdi, amma Almaniyaya getmək barədə qərarı əşidəndə qəlbində vəcdə oxşar duyğu hiss elədi. Başlıcası, bir yerdə dayanmamaq, harasa getmək, yeni yerlər görmək, yeni adamlara rast gəlmək idi.

Dayısı gəldiyi kimi də qəfildən yox oldu. Deyilənə görə, okeanın o tayına – Amerikaya üz tutmuşdu. Amma Oskar Slutskin öz vəzifəsini yerinə yetirib bacısı oğlunun taleyini həll eləmişdi.

Ermonların səxavətindən “Paris-Hamburq” qatarının birinci dərəcəli vaqonuna bilet almışdılar. Demək olar, bütün yayı Parisdə keçirmək, doyunca gəzmək Leonu əməlli-başlı xoşbəxt eləmişdi. Amma Batumda duyduğu çatışmazlığı burada da özünü bildirmişdi: cəsarətsiz idi, ən vacib məqamlarda özünü itirir, qətiyyətli ola bilmirdi. Tez-tez küçələrdə, parklarda rus mühacirlərindən olan qızlara rast gəlir, onlara uzun-uzadı tamaşa eləyir, tanış olmaq məqamı çatanda dili-ağzı daşa dönürdü. Əlbəttə, Almaniyada belə olmayacaq, Leo bu zəifliyinin öhdəsindən gələcək, çox qəlblər fəth eləyəcək.

Əlində monokl vardı, onu nəyə görə aldığını bilmirdi, görünür, dayısının monoklunu görüb bunun Almaniyada çox vacib olduğunu fikirləşmişdi. Hərdən atasının solğun sifətinə, bəzən də frau Şultenin fərəhdən çiçək kimi açılmış girdə üzünə baxırdı: dayəsi Vətən saydığı yerə gedirdi, bəlkə də uzun illərdən sonra doğmalarını tapacaqdı.

Əslində, Parisdə də yaşayıb-oxumaq olardı, amma görünür, xalasıgil bu qəfil yükdən canlarını qurtarmağa çalışırdılar – hər halda, üç nəfərin qayğısına qalmaq asan məsələ deyildi. Dil öyrənməyə qalsa, Leo fərəsətsiz deyil, bir neçə aya fransızcanı mənimsəyə bilər, sadəcə, alışmaq, çox danışmaq lazımdı. Bununla belə, Almaniyada oxuması məsləhət görülüb, buna da etirazı yoxdu, ondan ötrü daha asan olacaq. Üstəlik, dayısının dediyinə görə, Almaniyada rus mühacirləri daha çoxdu, münasibət yaratmaqda çətinlik çəkməyəcəklər.

Pəncərədən cəmi üç il əvvəl başa çatan amansız müharibənin kədərli izləri – səngərlər, bomba çuxurları, yararsız hala düşmüş toplar görünürdü. Məğlub ölkənin sərhədini keçəndən sonra o izlər daha aydın nəzərə çarpırdı. Əlbəttə, qarışıqlıq, inqilab qorxusu bərdə deyilənlər doğrudusa, görünür, Almaniyada həyatları o qədər də yaxşı keçməyəcək. Bunların ucbatından Türkünstanı, Buxaranı, İrani dolaşmalı olmuş, sonra Bakıdan Tiflisə, Tiflisdən Batuma, Batumdan

Konstantinopola, Konstantinopoldan Romaya qaçmışdılar, indi “inqilab” kəlməsini eşidəndə əti çimçəşirdi.

Frau Şulte onun qəlbində almanlara hörmət oyatmışdı, atasının təlqinlərisə elə hey o hörmətə nəsə əlavə eləyirdi. Dörd il əvvəl daşnak-bolşeviklər Bakını mühasirəyə alanda evlərinə sığınan alman zabitlərini xatırlayırdı: o zabitlər ruslara əsir düşənəcən yaşadıqları həyatdan söhbət açırdılar. Biri on iki yaşlı Leoya Getenin “Şərqlə divanı”ndan şeirlər də söyləmişdi. Hərdən həmin şerin misraları yaddaşından boy verirdi.

Əlbəttə, Berlinə yox, Hamburqa gedirdilər, orda inqilab, yaxud çevriliş ola bilməzdi. Laxendə qatardan düşüb Hamburq xəttinə keçəndə Leonun narahatlıq duyğusu ötüb keçmişdi. Bakıdakı kimi tör-töküntülü “inqilab əsgərləri”, meşin gödəkcəli, meşin kepkalı, beli mauzerli çəkistlər gözə dəymirdilər. Yükçülər sakitcə, çamadanlarını və bağlamalarını götürüb Hamburqa gedən qatara apardılar.

Nə Essendə, nə Krefelddə, nə Bremendə – qatarın az-çox dayandığı stansiyaların heç birində bolşevikləri xatırladan adamlara rast gəlmədilər. Hamburqdan da Friz adalarının birinə – dayısının cənnət adlandırdığı yerə faytonla getməli, bəraylə keçməli oldular. Belə çıxırdı ki, artıq gəlib arzularının son mənzilinə çatmışdılar. Bundan sonra onları sakit həyat gözləyirdi.

Hamburqdan o “cənnət məkan”a qədər olan yolda Leo atasının qərarına heç olmasa, burda münasibət bildirmək istədi. Həddən artıq sakit həyat ondan ötrü deyildi, Leo coşqun, qaynar, həyəcan doğuran həyat intizarındaydı; buna görə də Hamburqda məskən salmaq, lap Münhenə, Berlinə getmək onu daha çox təmin eləyərdi. Amma düşündüklərini dilinə gətirməyə cəsarət eləmədi: atasının axır vaxtlar həddən artıq sıxıntı çəkdiyini duyurdu; bir vaxtlar puluna qızırğalanmayan Abram Nussimbaum indi qəhvə pulunu verəndə belə, əli əsirdi. Şübhəsiz, Leo bunu nəzərə almalı, oxumalı, qazanmağa başlayıb atasını həyatın girdabından qurtarmalıydı.

Dayısı Oskarın ağızdolusu təriflədiyi məktəb öz qapılarını Leonun – uzaq Bakıdan, Şərqdən Avropanı fəth eləməyə gəlmiş oğlanın qarşısında açacaqdımı? Əlbəttə, Abram Nisumbaum əlində olan vəsaitlə oğlunun təhsil haqqını ödəyə bilməzdi, üstəlik, daha iki nəfərin – özünün və frau Şultenin güzəranını da təmin eləməliydi. Frau Şulteni buraxmaq olmazdı, Leonun coşqun təbiətini, sərhəd tanımayan fantaziya-larını ancaq o ram eləyə bilirdi, həm də məişət məsələlərində naşı olan atanın qayğısını da biçarə qadın çəkirdi. Bu azmış kimi, Almaniyaya gəlib çıxsada ahıl çağlarını yaşayan tənha qadının getməyə, sığınmağa yeri də yox idi. Tanrı, elə bil, onların bir-birindən muğayat olmalarını məsləhət görmüşdü.

Amma Leo Avropaya çatıb bir adaya sığınacağını heç xəyalına da gətirə bilməzdi...

Avropa onun yaddaşına azad, qaynar, qayğısız bir yer kimi həkk olunmuşdu...

Qarşıda onu nələr gözləyirdi...

Sonralar ilk kitabının son səhifələrində yazacaqdı: *“Həmin anda mənim üçün Avropa başladı. Qoca Şərq isə öldü...”*

XI FƏSİL

AH, BU AYRILIQLAR...

Yusif Vəzir

İstanbul, Paris

Oktyabr 1921-ci – mart 1923-cü il

...İndi tənhalığını həm cismən, həm də mənən hiss eləyirdi...

Ətrafı boşalmışdı: Cahangir bəylə Mirzə Qədir Vətənə qayıtdılar, Zeynal bəy Anadoluya yollandı, Xəlil bəy Xasməmmədov Parisə getdi, Behbud bəy Cavanşir qətlə yetirildi, Şəfi bəysə mübarizə qayğılarıyla yaşayır. Bəhram bəy Əli bəy Hüseynzadə və İstanbulda qalmış dörd tələbəylə görüşüb nümayəndələrlə birgə Avropaya yola düşəndən sonra lap kimsəsizlədi.

Görəsən, Vətənə qayıdanların başına nə gəldi? Mirzə Qədir hamıyla dil tapmağı bacarırdı, geniş əlaqələri vardı, amma Cahangir bəydən nigaran idi, indi salamatdısa, buna ancaq şükür eləmək olar...

Görəsən, Zeynal bəy haralardadı, gedib çatıbsa, yəqin ya ermənilərə, ya yunanlara qarşı döyüşlərdədi...

“Əziz yoldaşı, böyük mürşidi Məmməd Əmin Rəsulzadəyə” həsr elədiyi *“Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan”* kitabı da çapdan çıxdı. Ceyhun bəy məktubunda *“Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”* əsərini Lüsüen Büvyə adlı bir şərqşünasın fransızcaya çevirdiyini, yaxın vaxtlarda *“Revyü dü müzülman”* jurnalında çap ediləcəyini yazmışdı; kitab barədə Fuad Köprülünün *“İqdam”* qəzetində, Əbdülhəq Şinasinin *“İrəli”* qəzetində təqdir dolu yazıları çap olunmuşdu; professor Fridrix fon Kraelitz *“Osmanlı tarixi barədə”* məcmuəsinin ilk saylarında tədqiqatını səxavətlə dəyərləndirmiş, müəllifin gələcəyinə ümidlərini ifadə eləmişdi.

Amma bütün bunlar da gözlədiyi sevinci gətirmədi. Məmləkətini bu ölkədə tanıتماq istəmişdi, indi o ölkədə qırımızı istila hökm sürürdü, millətçilərin qırılanı qırılmış, sağ qalanları həbsxanalara doldurulmuşdu. Vəd verilən müstəqilliyin saxta olduğu elə ilk aylardaca aşkara çıxmışdı, heç bir il keçmədi ki, işğalı rəsmiləşdirdilər – Şuralar İttifaqı yarandı – bu da bolşevik imperiyasının pərdələnmiş gözaldan formasıydı.

Behbud xanın qatilinin məhkəməsini də izləyirdi. Torlakyanın müdafiəçiləri iddia eləyirdilər ki, guya 1918-ci ilin sentyabrında birləşmiş Azərbaycan-türk hərbi qüvvələri Bakını bolşevik-erməni dəstələrindən təmizləyəndə şəhərdəki bütün erməniləri qətlə yetiriblər, o vaxt daxili işlər naziri olan Behbud xan Cavanşir də nəinki soyqırımına imkan yaradıb, hətta baş nazir Fətəli xan Xoyskiylə birgə imzaladığı əmrdə *“erməniləri qanundanxaric”* elan eləyib, bununla da qırğını qanuniləşdirib. O vaxt Bakıda olan *“Daşnaksütyun”* partiyasının üzvü Misak Torlakyan, guya millətinin düşdüyü dəhşətli vəziyyətdən sarsılıb, üç il keçəndən sonra *“erməni soyqırımının təşkilatçısı”* Behbud xan Cavanşiri İstanbulda görəndə həmin dəhşətləri xatırlayıb, onu öldürməkdən özünü saxlaya bilməyib.

O yanvar günlərində rastlaşdığı, Torlakyanın məhkəməsində ingilis dilindən tərcüməçi olan Sürəyya Ağaoğlu deyir-

di ki, qatilin otuz bir şahidi var, onu qurtarmaq üçün əllərindən gələni eləyirlər, qurbanınsa qohumlarından başqa şahidi yoxdu, təkcə Bəhram bəylə gələn Səməndər Axundzadə könüllü şahidlik elədi, qatilin tərəfdarlarının iddialarını puça çıxardı. Amma bir çox qüvvələr qatilin tərəfindədi:

“Cılız zəif adam olan qatil tir-tir titrəyirdi. Prokuror onun üçün ölüm cəzası istədi. Tələb bizi də heyrətləndirdi. Bu gənc zabıtdən belə cəsarəti gözləmirdik. Lakin həmin prokuror iyirmi dörd saatın ərzində məmləkətdən uzaqlaşmağa məcbur edildi. Əvəzinə gələn yeni prokurorsa müttəhimə bəraət tələb elədi. Təbii ki, qatilə bəraət verildi, elə həmin gecə də yerli ermənilər tərəfindən vəkililə birgə Amerikaya qaçırıldı”.

...Bütün bu ağrıların içində hərdən sevindirici xəbərlər də alırdı. Sultanın müttəfiqlərin başını qatmaq, Anadoluda baş verənlərdən diqqətlərini yayındırmaq səyi nəticə verirdi. Millətçilərin işğala qarşı döyüşməkdə qətiyyətli olduqlarını görəndə müttəfiqlər Sultan əleyhinə təbliğata rəvac verib onu xalqın gözündən salmağa çalışsalar da, məcbur qalıb öz neytrallıqlarını elan elədilər, bu da yunanların darmadağın edilib məmləkətdən qovulmasını sürətləndirdi. Belə görünürdü ki, Cümhuriyyət elanı qaçılmazdı, elə Sultan da bununla barışıb. Həmin məqamda Sultanın sığındığı Yıldız Sarayında yanğın olmuşdu. Qamət Əfəndinin danışdığına görə, Sultan sakitcə yanğına tamaşa eləyirmiş; onun bu halına təəccüblənən kəsə kədərlə deyib: *“Məmləkətim yanır, övladım, bir saray yanmaqla nə olacaq”*.

Bakıyla Ankara arasında əlaqələr də get-gedə möhkəmlənirdi. Deyilənə görə, Mustafa Kamal Paşanın Şərq Cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşa vasitəsilə xahişilə Nərimanovdan borc istəmiş, o da neft, kerosin, yağ, benzin, üstəlik, beş yüz kilo qızıl göndərmiş, Paşanın təşəkkürü müqabilində yazmışdı: *“Paşam, bizdə qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşının əlindən tutar. Biz qardaşlıq,*

hər zaman əlinizdən tutacaq və tutmağa davam edəcəyik". Lap bu yaxınlardasa keçmiş sosialist İbrahim Əbilovu Ankara səfiri təyin eləmişdi.

1922-ci ilin yanvarında Ankaraya Moskvadan da elçi göndərildiyini eşitdi. Elçi də Qırmızı Ordu Baş Qərargahında kəşfiyyat və siyasi nəzarətlə məşğul olan Qeydiyyat İdarəsinin ilk rəisi polkovnik Semyon Aralov idi. Ankara da Bakıya yaxşı tanıdığı Məmduh Şövkət Esendalı göndərmişdi. Deməli, Osmanlının süqutu özünün son mərhələsinə yaxınlaşırdı.

Əlbəttə, həmin məqamlarda ən çox narahat olduğu Mirinin vəziyyətiydi. Bəhram bəy İzmirin azad olunması barədə xəbərlərin camaatı küçələrə tökdüyü günlərin birində gəldi. Dediynə görə, səfəri çox əziyyətli keçmiş, Parisə ancaq payızın ortalarında gedib çıxmışdı; Parisdə, Romada, Berlində, Vyanada olmuş, hər yerdə tələbələrin acınacaqlı halını görmüşdü; dediynə görə, İtaliyada 3, Fransada 27, Almaniyada 49, Avstriyada 1 tələbənin oxuduğunu təsbit eləmiş, İngiltərəyə gedib çıxa bilməmişdi; 4 nəfər də İstanbul universitetindəydi; indi Bakıya tələsir ki, bunlar barədə Nərimanova məruzə eləsin, o binəvaların dövlət hesabına təhsil almalarına nail olsun.

Bəhram bəy ehtiyatlı adam idi, Əlimərdan bəy və Ceyhun bəylə görüşüb ağrımayan başına dəsmal bağlamaq istəməmişdi; amma Mir Abdullanı və Aslanı görmüşdü, dediynə görə, Miri bir qədər solğun görünsə də, pis deyil, dərslərinə davam eləyir; deyirdi, inşallah, bir neçə ay çəkməz ki, yoldaş Nərimanov məsələnin həllinə nail olar, o cavanlar asudə oxuyub məmləkətlərinə qayıdalar.

"Bəs siz necə, Yusif bəy, – Bəhram bəy ehtiyatla soruşurdu, – bundan sonra necə yaşamaq fikrindəsiniz?"

"Bu sual özümü də çox düşündürür, – Yusif Vəzir onun fikrini öyrənmək istəyən kimi, gözlərinin içinə baxdı. – Müraciətimə cavab vermədilər, Behbud bəy də qətlə yetirildi, öz istəyimlə qayıtmağın hansı nəticələrə səbəb olacağına bilmirəm. O biri yandan da qardaşımın halı mənə çox üzür".

“Nərimanov yoldaşa məktub yazsanız, elə bilirəm ki, nəticəsi yaxşı olar”, – Bəhram bəy ümid vermək istədi.

“Bəlkə də, – Yusif Vəzir ayağa durub otaqda fikirli-fikirli gəzindi, sonra pəncərə qarşısında dayanıb bayırdakı payız mənzərəsinə baxdı. – Amma Nərimanov yoldaş hamını qorumaq iqtidarında deyil. Bir də ki, inanmıram, keçmişimi unutsunlar, müvəqqəti unutsalar da, nə vaxtsa yada düşəcək, olar-olmaz şeylərlə rastlaşacağam”.

Sübhi qəhvə məcməyisini gətirdi. Xeyriyyə xanımın əlinin məharəti dərhal özünü bildirdi.

“Heç Avropada da belə gözəl qəhvə dəmləməirlər”, – Bəhram bəy kədərli söhbəti dəyişmək fürsəti tapıb fincanını götürdü.

“Vətənə qayıtmaq gözəl duyğuydu, – Yusif Vəzir də gəlib onunla üzbəüz oturdu, beynindən “Vətən düşmənlərin əlində olsa belə” sözlərini keçirdi, amma dilinə başqa şey gətirdi. – Sizi ən yaxın vaxtda yola düşən gəmiylə yola salmağa çalışırıq”.

Bəhram bəyi yola salandan bir neçə gün sonra da Mir Abdulladan məktub aldı. Yazırdı ki, diplomumu aldım, qayıtmaq, ya burda qalmaq barədə düşünürəm; yazırdı ki, yeni hökumətin nümayəndəsi bizə ümid verib, nəticəsinin necə olacağını bilmirik; yazırdı ki, Aslanı ancaq yay tətildə bir neçə günlüyə görə bilib, o qədər uzaq olmasa da, yolxərcinə qənaət eləmək məcburiyyətindədilər; yazırdı ki, Əlimərdan bəy hey bizimlə maraqlanır, mümkün olan köməyi eləyir, amma onun özü də çətin günlər keçirir, ən çox maraqlanansa Ceyhun bəydi, əlinə pul çatan kimi bizdən əsirgəmir. Axırda yazmışdı ki, səndən və bacılarından ötrü çox darıxmışam...

Həyatda elə məqamlar gəlib çatır ki, sənə bircə nəfərdən başqa kimsə lazım olmur, elə bil, dünyada ondan başqa bir canlı yoxdu...

Mirinin məktubu onu çıxılmazlığın lap ortasına saldı. Təhsilini başa vursa da, hələ işə düzəlməmiş, yad məmləkətdə

naçar vəziyyətdə qalmışdı. Tutaq ki, özü Şura hökumətinin icazəsilə məmləkətə qayıtdı, orda kimi var? Qardaşı Parisdə, bacıları Aşqabadda, yaxın qohumlarının hərəsi bir yanda. İbrahimxəlil xanın vəzirindən soyad götürmüş tayfa indi pərən-pərən olmuşdu. Əvvəlcə Mir Əbülhəsəni, sonra atasını, on iki il əvvəlsə anasını itirmişdilər, o vaxtdan ailənin böyüyüdü, hamının qayğısına qalmağı özünə borc sayırdı.

Yaş da ki, otuz beşə çatmışdı. Əlbəttə, ürəyindən evlənmək, ailə yiyəsi olmaq, sakit güzəran qurub yaşamaq keçirdi. Amma nədənsə qarşısına Berta, Olya, Asiya çıxmış, hamısı da nakam sevgiyə yaddaşını yandırır həyatından yox olmuşdular. Məktəbi bitirəndən sonra yolu Peterburqa, Kiyevə düşdü, rastına başqa qızlar çıxdı...

Şübhəsiz, indi yazdığı romanda intizarında olduğu o sevgini təsvir eləyəcəkdi. Bu cür sevginin şahidi olmuşdu: realni məktəbin birinci sinfində oxuyanda Hacı Hacığa Dadaşovun Krasnokrestovskaya küçəsindəki binasında bir otaq kirayələmişdi. Gəncliyin axarına düşüb evdə otura bilmir, tez-tez gəzməyə çıxırdı. Onda bir neçə dəfə iki məhəllə o tərəfdə – Pozenovskaya küçəsində faytondan düşən, ya da harasa gedən cavan, yaraşlıq kişi və onun yanındakı nərmənazik, nəcib görkəmli, gözəl qadınla rastlaşırdı. Zəngin yaşadıkları, bir-birinə sonsuz hörmət və sevgiyə yanaşdıqları ilk baxışdan sezilirdi. Öyrəndi ki, Əlipaşa Əliyev yetərincə imkanlı adamdı, Tiflisdə olanda gürcü ailənin beş qızından ən gözəlinə – Aleksandraya vurulub, nəcibliyi, nəzakəti, həqiqi sevgisilə qızın da könlünə yol tapıb, beləcə, dini sədləri keçib evlənilər. Elə o vaxt düşünmüşdü ki, gözəl hekayətdi – o vaxtdan əsil-nəcabətli müsəlman oğlanın əsil-nəcabətli xristian gözəlilə sevgi macərəsini qələmə almaq istəyirdi. Əlbəttə, oğlan elə onun özü kimi realni məktəbdə, qızsa yaxınlıqdakı Müqəddəs Nina məktəbində oxuya bilərdi, bütün çətinliklərə sinə gərib vüsala qovuşardılar.

Sonra gəncliyin axarı düşüncələrini başqa səmtə yönəltdi. Amma Əlipaşayla Aleksandranı tez-tez xatırlayır, İçərişəhərin

küçələrində gəzdiklərini, bir-birinə necə böyük sevgilə baxdıqlarını xəyalında canlandırırdı. Hələ bığının uclarını da Əlipaşa kimi burub yuxarı qaldırmışdı, üstəlik, onun kimi şıq geyinməyə çalışırdı.

Əlipaşağili bir də Kiyevdən qayıdanda, İstanbula yollanmaq ərafəsində gördü. Aradan xeyli keçsə də, həmin nəciblik, gözəllik, elə bil, zərrə qədər də əskilməmişdi, amma artıq üç uşaqları vardı. Hələ də eyni məhəllədə yaşayan Zeynal bəyin dediyinə görə, bu cür sevgi hamıya qismət olmur, uşaqlarının adını İslam, Əli və Tamara qoyublar, ailəliklə gəzməyi, dost-tanışlarını qonaq eləməyi çox sevirlər.

Sonra da Əlipaşanın Gəncədə öldürüldüyünü təsadüfən Xəlil bəydən eşitdi, daha doğrusu, Xəlil bəy Gəncə üsyanında öldürülənlər arasında onun adını çəkəndə əvvəlcə fikir vermədi, görünür, həmin məqamda fikri çox dağınıq idi. Səfərin işinə xitam verib yazı-pozuya qayıtdığı günlərdə o söhbəti qəfildən xatırlayıb baş verənləri dərk elədi: müsəlman oğlanla xristian qızın sevgisi, narahat illər, Cümhuriyyət uğrunda qurban verilən həyat – bundan gözəl mövzu nə ola bilər! Əlbəttə, özü də Cümhuriyyət uğrunda mübarizənin qurbanıydı, Əlipaşa kimi Gəncə körpüsündə həlak olmamışdısa, burda – Cümhuriyyətə xidmət üçün göndərildiyi yerdə unudulmuş, taleylə təkbətək qoyulmuşdu.

Qəhrəmanlarını özüylə “götürüb” saatlarla küçələrdə dolaşır, Qızılbuynuz ələ Boğazın mənzərəsinə tamaşa eləyir, Bakının görüntülərini yaddaşının saxlancından tapıb üzə çıxarır, Qamət Əfəndinin qəhvəxanasında oturub xatırladıqlarını ipə-sapa düzür, axşamlar Xeyriyyə xanımın göndərdiyi qəhvəni içəndən sonra masa arxasında əyləşirdi. Həmin məqamlarda xəyalən getdiyi şəhərin neft qoxuyan havasını, tozunu, küləyini canında hiss eləyir, məktəb yoldaşlarının durğun fiqurlarını hərəkətə gətirir, illər arxasında qalmış həyatı bütün çalarlarıyla canlandırmağa can atırdı. Məktəb yoldaşları Rəcəb, Həsən və Mürsəl də onun hökmüylə hadisələrə qarışır, kağıza köçürdüyü hekayətdə öz yerlərini

tuturdular. Gündən-günə irəli gedən, şaxələnən hekayət artıq iradəsindən asılı deyildi, bəzən özünün də gözləmədiyi məqamları ortaya çıxarırdı.

...Aşqabadi da tez-tez xatırlayırdı. Taleyi bu şəhərlə çox bağlıydı.

Ağdamda bitkilərdən dərman nüsxəsi yazıb ailəsinin güzəranını təmin eləyən atası Mirbaba üç dəfə evlənmişdi: birincini boşamış, ikinci rəhmətə getmişdi; üçüncü kərə də bəxtinə çıxan, özü də seyid nəslindən olan arvadı Seyid Əzizə ona üç oğlan, dörd qız bəxş eləmişdi.

Yusif anadan olanda atası Mir Baba Aşqabaddaymış. Şuşadan teleqram alır ki, bəs hicri təqvimilə 1321-ci il rəcəb ayının 20-də (1887-ci il sentyabrın 20-də) oğlun dünyaya gəlib. Elə o günlərdə də qonağı olduğu dostunun qız övladı doğulubmuş. Sevincək olub böyüyəndə onları evləndirməyi əhd eləyiblər. Sonra Mir Baba Şuşaya məktub göndərir ki, uşağın adını Mir Yusif qoyun. Atası İran təqviminə də baxmış, rəcəbəl-əl-mərəccəb ayında doğulanların ömrünün çətin keçəcəyini də öyrənmişdi. Bəlkə, elə bu səbəbdən də ortancıl oğlunun taleyi sarıdan çox narahatlıq keçirirdi.

Sonra hamının “Kor Xəlifə” çağırdığı Molla Mehдинin məktəbində oxumağa getdi. *“O zaman məktəblərdə dərs fars dilində keçilərdi, türkcə məktəb yox idi. – Sonralar yazacaqdı. – Yazma çərəkə vasitəsilə əlifba öyrədildikdən sonra Quran, Sədi, Hafiz, “Tarixi-Nadir”, “Cameyi-Abbas” oxudardılar, “məşq” yazdırardılar... Şagird Quranı oxuyub bitirdikdə müəllim ona bərk bir şapalaq çəkər, sonra əllərinin baş barmaqlarını iplə bağlayıb Quranın üstünə qoyardı, yanına da bir şagird qoşub evlərinə xələt dalınca göndərərdi...”* Müəllim narazı qalandasa şagirdin ayaqlarını falaqqaya saldırıb çubuqla döydürərdi.

Elə bu səbəbdən atası onu Ağdama aparıb təhsililə özü məşğul olmaq qərarına gəlmişdi. Fars-türk lüğəti, çərəkə yaz-

mışdı, Mir Yusifə türk və fars dilləri öyrədirdi, üstəlik, rus dilinin vacibliyini dərk eləyib, onu Muradbəyli məktəbinə də göndərdi. Burada bir il oxuyub edadiyyə məktəbinə girmək üçün Şuşaya qayıtdı, əvvəl Qara Hüseynalının, Camal bəyin xüsusi məktəblərində, sonra Həşim bəy Vəzirovun müdir olduğu türk-rus məktəbində oxudu.

Bir ildən sonra böyük qardaşı Mir Əbülhəsənin oxuduğu Şuşa edadiyyə məktəbinin birinci hazırlıq sinfinə getdi. Orda fransız dilini “Firəng Əhməd” – Əhməd bəy Ağayev, şəriət dərslərini Mirzə Sadiq, hazırlıq sinfində türk dilinisə Həşim bəy Vəzirov keçirdi. Məktəbin direktoru, qalan müəllimlərisə rus idilər. *“Məktəbin formasını sevinclə geyindim, – xatirələrində qeyd eləyəcəkdi. – Bu da bluz, kənarı sarı zehli şapkadən ibarət idi: şapkamızın qabağında bürünc yarpaq arasında “ŞRU” (Şuşa realni məktəbi) hərfləri düzülmüşdü. O vaxt bu məktəbə girmək türklər arasında böyük şərəf sayılırdı. Mən də şəxsən bu şərəfi duyur və saxlayırdım...”*

Amma həyatında daha bir məktəb də vardı, o da anası Seyid Əzizin mehriydi. *“Uzun qış gecələrində, – sonralar yazacaqdı, – biz anamın ətrafında toplanar, onun xalqa əzab verən xanların zülmündən, kişilərin qadınlara qarşı qəddarlığından, qızların qaçmaq adətindən, gəlinlərin öz ərlərinin caynağından qurtulub dəyirman daşının və təndirin arxasında gizlənmələrindən bəhs eləyən heyranedici nağıllarına və hekayələrinə qulaq asardıq...”*

Anası məhəllədə hörmət-izzət sahibiydi, sözlünün qabağında söz demirdilər. *“Bir də görürdün, qışqırtı qopdu, – xatırlayırdı. – Anam məni götürüb haraya gedərdi. Nə görərdik: keçəl Səməd əlində çomaq yaşlı qadının qabırğalarını sayır. Anam seyid olduğu üçün qonşular ona hörmət bəslərdilər – biz gələn kimi qovğa bitərdi...”*

Atası hər həftə ev xərci üçün iki manat yarım, Mir Əbülhəsəndən ötrüsə bir manat pul, bəzən də anasına “Seyid” təxəllüsüylə yazdığı şeirlər göndərirdi. Əbülhəsən o puldan artıra-artıra özünə gözəl kitabxana düzəltdi. Mir Yu-

sif dünyanın nə qədər böyük və zəngin olduğunu Mir Əbülhəsənin kitabxanasındakı kitabları oxuya-oxuya dərk eləmişdi. Əbülhəsənsə bu dünyadan vaxtsız köçdü, bu tamam ayrı faciəydi...

Bir həqiqət də vardı ki, mərhum qardaşından qalan kitabların sayəsində on yeddi yaşında artıq xeyli püxtələşmişdi: şeirlər yazırdı, gözəl rəsmlər çəkirdi, əmisi oğlu Mirhəsənlə ayda bir dəfə buraxdıqları əlyazma "Fokusnik" jurnalına "Stradayuşiy" ("*Əzab çəkən*") təxəllüsüylə ilk yazılarını, Şərq nağılı üslubunda ilk hekayəsini qələmə almışdı; Aleksandr Qriboyedov haqqında məqalə yazıb Nino Çavçavadzenin "*Sənin biliklərin və əməllərin rusların qəlbində əbədi qalacaq; bəs niyə mənim sənə olan eşqim səndən çox yaşadı...*" epitafiyasını xüsusü vurğulamışdı.

Haşım bəyin tərcümə elədiyi, özü də baş rolu oynadığı Vil-yam Şekspirin "Otello" pyesinin tamaşasına baxmış, tətillə gəlmiş, teatr işlilə çox maraqlanan məşhur bir adamı, atasının dostu Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi evlərində görmüşdü; Əbdürrəhim bəy onda teatra maraq oyatmaq istəyirdi, Yusifsə yazmağa daha çox meyil göstərirdi; elə o il də çarın rus-yapon müharibəsində məğlubiyətindən cəsarətlənib açıq-aşkar məktəbin mürtəcə müəllimlərinə qarşı çıxmışdılar.

Gözəl xətti, rəssamlıq istedadı vardı. Gündəliyinə şeirlər yazır, ətrafına zərif illüstrasiyalar çəkirdi. İllah da qızılgülləri təsvir eləməyi çox sevirdi. Aleksandr Qriboyedovun, İvan Turgenevin, Həsən bəy Zərdabinin portretlərini də o illərdə çəkmişdi. Şuşa realnı məktəbində təhsil rus dilində olduğundan 1904-cü ildə "Şikayət" adlı ilk şeirini rusca yazmışdı.

Sonra bir neçə şeirini rus dili müəllimi Klemiyə göstərdi. Müəllimi onun yazdıqlarını nəzərdən keçirib məsləhət gördü ki, Anton Çexovun hekayələrini oxusun. Əbülhəsənin kitabxanasından götürüb bir neçə gündə su kimi içdiyi hekayələri çox bəyəndi, onun dilinə və üslubuna heyran oldu.

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsini görəndən sonra eskizlə-rindən birini redaksiyaya göndərdiyi yaxşı yadındaydı: am-

ma İran şahı Müzəffərəddini Avropanın xəritəsi qarşısında təsvir elədiyi rəsm... məcmuədə Oskar Şmerlinqin adıyla çap olunmuş, bundan da əhvalı xeyli pozulmuşdu.

Əlbəttə, dostları da vardı. O dostlarını “Bir cavanın dəftəri”ndə təsvir eləmişdi: özü – Murad yaşca böyük və təcrübəli Həsən, müflisləşmiş mülkədar oğlu Mürsəl və tacir balası, erməni qızına aşiq olmuş Rəcəblə gəzib-dolaşırdı.

Sonra da qəfildən hər şey dəyişmiş, ortaya milli ədavət toxumu düşmüş, hökumət və polis seyrçi işə qarışmamış, Şuşa məhəllələrə bölünmüş, qətlər, yanğınlar, dağıntılar törədilmişdi; nəticədə türklər və ermənilər bir-birinə əks tərəfin məhəllələrinə girməyi qadağan eləmişdilər. Əksər dövlət idarələri kimi Edadiyyə məktəbi də erməni məhəlləsində yerləşdiyinə görə, Yusif təhsilini yarımçıq qoy-malı olmuşdu...

Onda atası Şuşadan köçmək barədə fikrini tez-tez dilə gətirirdi. Mir Yusif də gözlənilən ayrılığın ağrısını yaşayırdı. *“Əlvəda, ey sevgili kitabxanam! – O günlərdə gündəliyinə yazırdı. – Sağlıqla qal, istəkli Bayronum. Kim bilir, bəlkə geri qayıtmaya-çağam. Bəlkə, qəza qürbət ellərdə mənə əcal şərbəti hazırlayır. Bağ-çam tək qalacaq. Salamət ol, gözəl bağçam. Rayihənlə damağımı çox oxşamısan. Qəmli daqiqələrimi ənbərəfşan çiçəklərinlə əhatə edib mənə şadlıq nə olduğunu dəfələrlə anlatmısan. İndi səni, zəhmətimin məhsulunu qoyub gedirəm... Ağlama, vəfasız yarlı qızcığazlar kimi çox da döyükmə. Ötər aylar, dönər illər, mənə də unudarsan. Keçmişim qəm, hal-hazırım qəm, gələcəyim naməlum...”*

Onda Mir Yusifi doğrudan da kitabları və bağçası xilas elədi, yoxsa dalbadal baş verən faciələrə tab gətirə bilməzdi...

Tərs kimi, elə həmin vaxt da Şuşada vəba xəstəliyi yayılmışdı. *“Vəba ilə evdən dışarı çıxmağımız yasaq edilmişdi, – sonralar yazacaqdı, – o ağır il zorla yadımdadı. Mollanın əmrələrinə görə, bu “Allahın bəlası”ndan xilas olmaq üçün xalq ayaqyalın, başıaçıq Cıdır düzünə müsəllaya çıxmışdı, Allahın nəzərini “cəlb” etmək üçün o gün analar südəmər uşaqlara süd verməkdən məhrum*

olunmuşdu... Qorxunc il idi, adamlar milçək kimi qırılırdılar... Əlimdə bir parça gilməni və sarımsaq taxtapuşda oturub ətrafı seyr eləyirdim – gilməniylə sarımsaq vəba dərmanı sayılırdı. Evi-mizin arxa tərəfində yaşayan Qara Aslanla qızı vəbadan ölmüşdülər. Bütün qonşularımız qorxu içindəydilər..."

Allah üzünə baxdı, o qorxunc ildən sağ çıxdı, yoxsa anası Mir Əbülhəsəndən sonra daha bir itkiyə tab gətirə bilməzdi.

O ilin dəhşətli açlığı da yadındaydı. Bakıdakı iğtişələr uc-batından şəhərə ərzaq gəlib çatmır, qıtlıq, bahalıq baş alıb gedirdi. İş o yerə çatmışdı ki, Şeyxülislam, müfti, qazı məsələyə qarışib Tiflisə, canişinin yanına getmişdilər ki, buna bir əncam çəksin. Erməni arvadı Liza Kinikorun sayəsində özünə arxa-daşlar tapmış canişin də onları heç qəbul eləməyib xəbər göndərmişdi ki, müsəlmanlara bu da azdı, dinc oturmurlar. Şuşanın başbilənlərisə, az qala, günaşırı Hacı Zeynalabdinə teleqram göndərirdilər: camaat acından qırıldı, bir çarə qıl. Hacınin həqiqi dövlət müşaviri kimi birbaşa canişinə teleqram vurmaq hüququ vardı, yazır ki, şəhər camaatına ərzaq karvanı göndərmişəm, göstəriş verin, şəhərə buraxsınlar. Canişin də Hacınin xahişindən boyun qaçıra bilməmiş, beləcə, camaat açıqdan qurtulmuşdu...

Bir də o vaxtlarda atasıyla aralarındakı uçurumu həmişə ürək ağrısıyla xatırlayırdı. Məşədi Mir Baba həmişə ondan qənaət və nizam-intizam tələb eləyirdi. *"Bağçanın bir guşəsində şam işığında oturub yazıram, – yaşantılarını gündəliyinə köçürürdü. – Bilirəm, atam işığı görsə, üzümü danlayacaq: gecənin yarısına kimi də, deyəcək, çıraq yanarmı? Belə tələfxərclik olmaz ki, sən eləyirsən. Mən bir qəpik qazanınca Allaha can verirəm, sən də mənə qəsd eləyirsən... Atamla mənim aramda bir uçurum var; nə bunlar bunu keçməyə müstəidi, nə də mənə meyil var. Bunların yaralarına duz səpməkdən vaz keçməm yaxşı deyilmi?"*

Sarsıntılarla dolu 1905-ci ilin yayında Aşqabada getmək üçün otuz manat pul istədiyi yadındadı. Məşədi Mir Babasa o qədər pulu oğluna verə bilmədi, Mir Yusif də bir müddət on-

dan incik gəzdi. Amma anasının ərini dilə tutması sayəsində istəyinə çatdı, on yeddi yaşında ilk dəfə Şuşadan kənara çıxdı.

İsti yay günlərinin birində mindiyi gəminin bürkülü havada gedib istidən qovrulmuş Qızılsu limanına necə yan aldığı, sonra nəfəsi kəsilə-kəsilə arabayla, faytonla Aşqabada necə çatdığını, bazarda xeyli axtarandan sonra xalası əri Kərbəlayı Əsədin dükanını hansı çətinliklə tapdığını, xalası, bacıları ilə necə görüşdüklərini də tez-tez xatırlayırdı. Şəhər onu elə ilk gündən darıxdırmışdı, hətta, bir neçə gündən sonra Bakıya qayıtmaq fikrinə də düşmüşdü. Amma adamın beynini əridən istiyə baxmayaraq, maraqlı əhvalatlar baş verməyə başladı: əvvəlcə xalasıgil onun gəlişi münasibətilə qonaqlıq verdilər, xeyli adamın yığıldığı məclisdə xalasının əri açıq-aşkar fəxr eləyə-eləyə onu təriflədi, işləri-gücləri ancaq alıb-satmaqdan, gün-güzərəndən ibarət olan həmyerliləri oğlana hörmət və itaətlə baxdılar; sonra bazarda tələbələrə, gimnaziya şagirdlərilə tanış oldu, hətta göy zolaqlı paltarlı, ağ döşüklü məktəbli qızlar gördü.

Xalasının Aşqabadda da Seyid ocağı yaratdığının şahidi oldu. Əslində, ocağın başçısı Seyid Cahan idi, xalası onun müridlərindən sayılır, həmişə sağ tərəfində otururdu. Ehsan, ya qonaqlıq verildəndə Seyid Cahan mübarək əlilə boşqablara plov qoyur, xalası da boşqabı məclisdə gəzdirib savab paylayırdı. Amma nə qədər dua oxunub, nəzir verilsə də, binəvanın uşağı olmurdu ki, olmurdu. Arvad ərinin xörəyinə ədviyyat qatır, ona kası və bədmüşk arağı içirdir, çilləsini kəsdirir, üstəlik, özü də axar su üstünə çıxır, qurd dərisinin altından keçir, duaçının-falçının kəndərini yağır eləyirdi – bütün bunlarsa fayda vermirdi ki, vermirdi. Onların ağlagəlməz övlad sevgisini görüb fikirləşirdi ki, yəqin, Allah üzlərinə baxsa, pişiklər kimi uşağı istədiklərindən yeyər, ya da boğub öldürərlər.

Aşqabadda "İctimaiyyun-inqilabiyyun firqəsi"nin üzvlərilə yaxınlaşmışdı. Əlbəttə, məqsədi siyasətə qoşulmaq deyil-

di, sadəcə, yeniyetməlikdən gəncliyə keçid dövrünün çalxan-
tılarını yaşayır, həyatda yolunu arayırdı. «*Axırda mənə çox
şeylər lazım olması aşkar oldu, – onda gündəliyinə yazırdı. –
Mənə bilgi və yenə bilgi lazımdır. Məlumat toplanmalıdır. Çoxlu
kitablar qıraət etməli. Ya bilgi, ya ölüm*».

Sonrakı gedişində də qəlbinə düşən od Aşqabad havasının
hərərətini kölgədə qoydu: qaragözlü məktəbli qızın bircə
baxışı Bakıya tez qayıtmaq istəyinin üstündən xətt çəkdi.
Hələ adını öz-özlüyündə “Qara gözlər” qoyduğu xurmayı
saçlı, ağ lentli qızın varlığı düşüncələrinə hakim kəsildi. Gecə-
gündüz onu düşündü, rastlaşmaq üçün küçələrdə dolaşdı,
rəqsə, kitabxanaya getdi. Artıq dostlar da qazanmışdı: inqila-
bçılara qoşulduğundan, Moskvadan qaçan tələbə Nəsiblə, on
səkkiz yaşında olsa da, hələ üçüncü sinfə gedən Qulamla
ünsiyyət saxlayırdı, amma bütün bunlar “Qara gözlər”i unut-
dura bilmirdi.

Axır ki, adını da öyrəndi: Asiya imiş. Dostlarıyla gəzintiyə
çıxması, qonşuda yaşayan məmurun qızı Mariyanın ona vu-
rulması, bazarda atışma düşüb, hamını bərk qorxutması da
ona Asiyanı unutdura bilmədi: “*Ah, Asiya, – onda gündəliyində
yazmışdı. – Biləsən, səni nə qədər istəyirəm. Yeməyib, içməyib
illərlə sənin gözlərinə baxıb doyardım*”.

Tez-tez də Qulamin yaxasından yapışırdı:

“Nə təhər olsa, bu gün gərək məni tanış eləyəsən”.

*Sevmək istəyi hələ sevgi deyil; amma sevmək qorxusu artıq sev-
gidi.* Mir Yusif qorxu, uçuntu qarışıq hisslər keçirirdi...

Nəhayət, istəyinə çatdı. Həmin məqamda uçmaq üçün yal-
nız qanadları çatmırdı. Təkcə duyğularını kağıza köçürməyi
bacardı: “*Yuxumu? Həqiqətimi? Tanış olduğuma inana bilmirəm.
Amma tanış oldum. Bütün kainat bilsin ki, məndən xoşbəxt adam
yoxdu. Bəli, mən xoşbəxtəm. Çünki məşuqəmin əlinin hərərəti hələ
alimdən getməyib*”.

Bununla belə, sevgisi çətinliklərdən keçirdi. Aralarında, az
qala, altı yaş fərq vardı. Bu sevdasından xəbər tutanlar “yekə

kişi"nin on dörd yaşlı qızın "dalınca düşdüyünü" məqbul saymırdılar. Bununla belə, ürəyi sözünə baxmırdı: *"Asiyanı gördükdə həqiqət aləm bilmərrə yadımdan çıxır. Kainatda əzəlki boşluq ehya olunur. Bu boşluqda Asiyanı görürəm. Bütün həyat və varlıq ondan doğulur. Onun gözləri mənim üçün günəşdi: baxdıqca ruhumun dərin guşələrini nurlandırır, onun dodaqlarının rəhmət qapısı təbəssümlər oynatdıqda ümidlər səpir, şəfqətlər yağdırır... O mənim üçün müqəddəsdə. Məgər müqəddəsi sevmək günahdı?"*

Amma rəqibi də vardı, ucaboy, yekəqarın, hündür yaxalıqlı, son dəblə geyinmiş cavan idi. Hiss eləyirdi ki, həmin oğlanın varlı olması onu sevgilisinin nəzərində ucaldır: *"Qızılın qarşısında insanlar baş əyməyəndə kim baş əyəcək... – kədərlə yazırdı. – Bu insanı yaxından tanıya, onun qəlbinin dərinliklərinə baş vura bildim: əxlaqsızın biridi. Həqiqətən, var-dövlət insanı məhv eləyir, onun daxili aləmini öldürür, ona ancaq şad həyat üçün şərait yaradır..."*

Bu tərəfdən də Mariyanın sevgisi amanını kəsirdi. Qıza yazığı gəlirdi.

Üstəlik, xalası Seyid Həsənə dua yazdırıb gətirdi ki, papağına tik, buranın arvadlarının gözü çox pisdə, dilim qurusun, qorxuram.

Xalasına zarafatyana cavab verdi:

"Mən həmşəri deyiləm ki, papağıma dua tikəm".

Xalası yaxasını buraxdı, amma duyduğu sevgi əzabları canından əl çəkmədi. Asiyanın yolundə bu vaxtacan əl vurmadığı şərabdan da daddı, onunla ruhi doğmalığını da dərk elədi, ürəyini də açdı, sevgisinə könlünü rıqqətə gətirən cavab da aldı. Asiyanın sözləri indiki kimi yadımdadı:

"Sizin adınızı evdə yazacağam. Siz də mənim adımlı yazın ki, əbədi olaraq bir-birimizi unutmayaq. Hərgah, indi ayrılacaq və neçə ildən sonra bir-birimizə rast gəlsək, birinci olaraq sizi tanıyıb yanaşacağam".

...Sonra ayrıldılar.

"Əlvida, – dedi, – kim bilir, bəlkə daha görüşməyəcəyik. Məni hərdənbir yad edin".

Görüşmədilər. Yolu Bakıdan Peterburqa, Kiyevə, Saratova, Ağməcədə, yenə Bakıya sonra indi əsiri olduğu bu şəhərə düşdü...

Amma gərək məktəbi bitirəndə Aşqabada gedəydi, xeyli böyüyüb gözəlləşmiş Asiyaya əhdinə vəfalı olduğunu sübut eləyər. Kiyevdə onu dönə-dönə xatırlayırdı, həmin məqamda artıq fürsət quşunu əlindən uçurduğunu, Asiyaya sevgisinin qəlbini ömrünün axırınacan köz kimi yandıracağını bilirdi...

Əlbəttə, Asiya adlandırıdığı Berta Moiseyeva haqqında, özünün – Muradın ona sevgisini qələmə alacaq. Bertanın yəhudi olması onu zərrə qədər də narahat eləməirdi. *“Mən insanlara onların milliyyətinə və dininə görə münasibət bəsləmirəm, – yazırdı. – Mən bütün millətlərin, dinlərin, qadın və kişilərin bərabərliyinə inanıram. Mən həqiqət və insanlıq üçün hamını birliyə çağırıram...”*

“Bir cavanın gündəliyi”ni yazsa da, Asiya barədə duyğularını ürəyincə ifadə eləyə bilməyib, bəlkə sonralar onu səhra günəşinin qovurduğu, sivil aləmdən uzaq yerdə yox, burda – İstanbulda, ruhuna doğma olan Qızılbuynuzda təsvir eləyəcəkdi...

Atası qarışıqlıq düşəndən Ağdamdakı dükanını bağlayıb Şuşaya yığışmışdı, həm şəhərdəki vəziyyət, həm əlinin gətirməməsi kişinin əsəblərini pozub yatağa salmışdı. Fevralın iyirmisindəsə bu dünyayla vidalaşmış oğlula aralarındakı uçurumu yox elədi, incikliyini də sonsuz kədərə çevirdi...

...Amma ondan sonra da doğma dilində yazmağa başladı. Elə Bakıya gəldiyinin ilk aylarında birinci hekayəsi olan *“Şaqqulunun xeyir işi”*ni götürüb “İslamiyyə” otelində yaşayan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yanına getdi. *“Dəftəri açdı, – illər keçəndən sonra xatırlayırdı, – başdan-ayağa səhvlərimi düzəldərək oxudu, bəzi yerlərinə xarakteristik cümlələr əlavə eləyib, hekayəni bəyəndiyini dadlı sözlər və cümlələrlə bəyan etdi...”*

Hekayəni zərfə qoyub Tiflisə, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin redaksiyasına göndərdi, intizarla çapını gözlədi. Tiflisdənsə səs çıxmadı ki, çıxmadı. Dalbadal bir neçə yazı da göndərdi, yenə Molla Əminin “qəlbinə girə” bilmədi. Axırda giley və inad dolu məktub yazdı: *“Nə qədər sizə kağız yazıram, heç çap eləmirsiniz. Görünür ki, “əlinizdən düşür zənbilə”. Amma nə qədər çap eləməsəniz də, yenə sizdən al çəkməyəcəyəm və hər nə şikayətim olsa da, sizə eləyəcəyəm...”*

“Şaqqulunun xeyir işi” “Səda” qəzetində işıq üzü görəndə artıq Kiyevdəydi...

Fevralda yenicə yazdığı daha bir yazısını – *“Saranın hekayəsi”*ni götürüb Əbdürrəhim bəyə baş çəkəndə onu qonşu 31-ci otaqda yaşayan Üzeyir bəyin yanında tapdı. Orda adlarını tanıdığı Süleyman Sani Axundovu, Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabskini, Zülfüqarı və Ceyhununu gördü. Üzeyir bəy onda “Şeyx Sənan” operası üzərində çalışırdı. Əbdürrəhim bəy onu Ərəblinskiyə də, Sarabskiyə də təqdim elədi, hekayəsini oxuyub məsləhət verdi, Zülfüqar, Üzeyir və Ceyhun Şuşayla, qohumlarıyla, dərslərilə maraqlandılar. Yusif Vəzir onda otaqdakı yaradıcılıq havasındansa vəcdə gəlmişdi: *“Oh! Nə qədər ümid və səmimi həzz! Biri pianino, başqası mandolina çalır, notlar yerə səpələnib, kitablar dolabın arxasındakı rəfdə şairanə şəkildə düzülüblər...”*

Kirayə otağındakı tənhalıq məqamlarındasa dərdini gündəliklərinə töküdü: *“Ey mənim gündəliyim! Bu dəfə məni sakitləşdir, xeyir-dua ver. Öz səhifələrimdə mənə aydımlaşdır ki, mən nələr çəkmişəm və nahaq yerə öz vicdanıma belə əziyyət vermişəm. Nahaq yerə başımın üzərində ildırım çaxır, kədər qəlbimi sarır!!! Nahaq yerə!!!”*

...On iki il əvvəl, bir yay günündə anasının vəfatını xatırlayırdı. Ovaxtkı ələcsizliğin ağrısı illərlə qəlbindən silinmədi. Bir neçə il sonra *“Arvadlarımızın halı”* hekayəsini qələmə alanda əvvəlinə yazdı: *“Vaxtsız vəfat etmiş anam Seyid Əziz Seyid Hüseyn qızına ithaf edirəm”*. Düzdü, o vaxtacan artıq “Səfa

mətbəəsində *“İki hekayə”*, *“Üç hekayə”* və *“Kaspi”* mətbəəsində *“Məlikməmməd”* kitabları çap olunmuşdu, amma həmin hekayə 1913-cü ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində işıq üzü görəndə sevincindən uçmağa qanad istəyirdi.

“Məlikməmməd” nağılını *“Əli xan Çəmənəminli”*, hekayələrinisə *“Əliqulu xan Çəmənəminli”* imzasıyla nəşr etdirmişdi, bununla həm dar günündə hoyuna çatan çəmənəminlilərə borcunu az da olsa, ödəmiş, həm də rəhmətlik anasına verdiyi sözə əməl eləmişdi.

Sonra *“Səda”* mətbəəsində eyni ildə *“Qanlı göz yaşları”*, *“Həyat səhifələri”* və *“Cənnətin qəbzi”* kitablarını da çap elədi. Bir ildə düz dörd kitab! Üstəlik, cəmi iyirmi beş yaşı olanda Firudin bəy Köçərli Qoridən *“Divanə”* adlandırdığı yeddi hekayədən ibarət kitabına rəy yazıb göndərmişdi. *“Yazdığımız hekayələr artıq dərəcədə xoşuma gəldi, ikinci dəfə onları şagirdlərimə oxudum və asari-qələmiyyənilə onları tanış elədim... Sizin gələcəkdə müqtədir bir yazıçı olacağımıza şübhə yoxdur...”*

Seyid Hüseyin də müəllifə və kitabə xüsusi dəyər vermişdi: *“Möhtərəm Yusifbəy Vəzirov (Çəmənəminli) cənabları hekayəçilikdə böyük bir mövqə qazanmışdır. Onun yazdığı hekayələr həm milli Qafqaz məişətimizin və cəmaətimizin həyat və məişətini təsvir eləyir...”*

Firudin bəy *“Həyat hekayələri”*nə görə ona daha bir müfəssəl məktub yazmışdı. O yay Haşım bəy də fikrini Firuzə yaylağında dincələn Yusif Vəzirə çatdırmışdı. Kitab barədə Ceyhun bəy *“Dağıstani”* imzasıyla rəyini çap etdirmiş, başqa bir rəyi Mirhəsən *“Kazımoğlu”* təxəllüsülə qələmə almışdı...

Kiyev müsəlman tələbələrinin nəşriyyatında çap olunan o kitablar Yusif Vəziri yetkin yazıçı kimi tanıtmışdı...

Bir neçə ay sonra da Kiyev və Aşqabad arasında yazdığı, tələbələrin həyatından bəhs eləyən *“Günah”* romanının ilk variantını bitirmişdi...

Sonra düz səkkiz il ürəyi istəyən yazıları qələmə ala bilmədi...

O illəri ömrünün itirilmiş dövrü sayırdı...

...Bu duyğularla da qışın, yazın, yayın necə keçdiyini hiss eləmədi. Sıxıntuları bitib-tükənmək bilmirdi.

Payızın axırında gözlənilən hadisənin şahidi oldu: ingilislər təzyiq və silah gücünə, elə bil, başına gələcək vəqəni qabaqcadan hiss eləyən, "Mən taxtda yox, üstünü kül basmış atıçin üstündə oturdum" deyən Sultanı taxt-tacdan əl çəkmək məcburiyyətində qoymuşdular. Sultan Vahidəddin saray əhlini yığıb vidalaşmış, Maltaya gedən gəmiyə minmək üçün limana getmiş, gümüş portsıqarındakı son siqarını yandırandan sonra portsıqarı da, çaxmağı da onu gətirən əsgərlərdən birinə verib: *"Övladım, – demişdi, – bunlar millətin malıdır, apar xəzinədə qeydiyyatdan keçirt. Əgər bunları qeydə aldirmasan, axirətdə iki əlim yaxanda olacaq"*.

Beləcə, Sultan İtaliyaya üz tutmuş, Xəlifə məqamı Əbdül-məciddə həvalə olunmuşdu, amma görünür, bu da uzun çəkməyəcəkdi.

Məmləkəti yunanlardan təmizləyən millətçi qüvvələrin İstanbula yolu açılmışdı. İşğalın başa çatması onu sevindirir, öləzimiş ümidlərini bir qədər artırır. Hər halda, Vətənə yolu bağlansa da, elə İstanbulda qalıb yeni hökumətlə işləyə bilərdi; Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu onu tanıyırdılar, münasib işə düzəlməkdə kömək eləyərdilər.

Amma ilin son günlərində Mir Abdulladan aldığı məktub bütün düşüncələrini alt-üst elədi: qardaşı çətin günlər yaşayırdı, acınacaqlı həyatı özünü göstərmişdi, həkimlər onda vərəm əlamətləri tapmışdılar. Deməli, taleyində Parisə getmək də varmış. Fikirləşdi, *yaxşı ki, zaman, ara və çətinliklər var, bəzən ancaq onların hesabına kimlərin bizdən ötrü doğma və yad olduqlarını dərk eləyirik...*

Beləcə, daha bir ayrılıq məqamı yetişdi...

Ömrü, az qala, ayrılıqlarla keçmişdi: özünü tanıyandan ata-anasından, qardaş-bacılarından, uşaqılıq dostlarından, sevdiklərindən, əqidə yoldaşlarından, həmkarlarından ayrıl-

mışdı, indi də ağır günlərinin şahidi olan bu şəhərdən və ünsiyyətdə olduğu beş-üç nəfərdən ayrılacaqdı.

Əvvəla, az qala, üç il ərzində ona ana-bacılıq eləmiş Xeyriyyə xanımından, ev sahibəsinin xidmətini əsirgəməmiş oğlu Sübhidən, həmişə görüşünə şad olan Xeyri Əfəndidən, çətin məqamlarında yanında olan Qamət Əfəndidən, arada-bir görüşüb dərdləşdiyi Xariciyyə Nazirliyinin məmuru Fikri Əfəndidən ayrılacaqdı; çox sevdiyi Qızılbuynuzdan, limandan Süleymaniyyə yoxuşuna dikələn yoxuşdakı evdə yaşadığı otağından, yazı masasından ayrılacaqdı...

Ah, bu ayrılıqlar!

Bu ayrılığın sonunda vüsal vardımı, bir də yolu bu şəhərə düşəcəkdimi? Kim bilir?

İnsan yaşayır, ətrafındakı adamlara gözəgörünməz tellərlə bağlanır; vaxt gəlir, ayrılıq məqamı yetişir, o bağlar dartılıb kamanın simləri kimi ürəkdağlayan səslər çıxara-çıxara qırılır; hər dəfə tellər qırılanda da insan qəlbində dözülməz ağrılar duyur...

Yığb-yığışdırmalı elə bir şeyi də yox idi: əynindəkindən başqa bir dəst paltar, kitabları, əlyazmaları, rəsmləri, gündəlikləri, qardaşından və sevdiklərindən aldığı məktublar çamadanına gen-bol sığışdırdı; vidalaşmalı bir-iki adam vardı: Nağı bəyin harda yaşadığını bilmirdi, Şəfi bəyləsə ötən həftə görüşmüşdü, getdiyindən xəbər tutsa, yəqin ki, kədərlənəcəkdi...

Onu Heydərpaşa vağzalından yola salmağa Fikri Əfəndi və Qamət Əfəndi gəlmişdilər...

...“Konstantinopol-Paris” “Şərq ekspresi”nin ikinci dərəcəli vaqonundakı kupesinin pəncərəsindən şəhərin get-gedə uzaqlaşan mənzərələrinə, sonra Trakiyanın bərəkətli çöllərinə baxa-baxa taleyin qəribə dönüşləri barədə düşündü: heç vaxt Parisə getmək fikrinə düşməmiş, əqidə yoldaşlarının bir çoxunun, üstəlik, qardaşının orda olması belə, qəlbində Parisə üz tutmaq istəyi oyatmamışdı.

İndi, budur, gedir, həm də geri dönüb-dönməyəcəyini bilmir...

Vyanada dayanıb professor Fridrix fon Kraelitzlə görüşməyə də vaxtı yox idi. Yaxşı ki, kitabını ona göndərdi. Fon Kraelitz də təşəkkür dolu məktub göndərib, rəyini mətbuatda bildirəcəyini vəd eləmişdi. Görəsən, vədini yerinə yetirdimi?

“Həqiqətən yeni həyat başlamaq üçün, – öz-özünə deyirdi, – məni keçmişə doğru çəkən şeylərdən yaxanı qurtarmalı, onun barəsində düşünməməli, ona heyifsilənməməliyəm...”

Amma bunu bacaracaqdımı?

...Qatarın dayandığı stansiyalarda bir hovurluğa varondan enir, qış havasını ciyərlərinə çəkə-çəkə gəzişir, taleyin atdığı yerlərə maraqla nəzər salırdı.

Nəhayət, qatar Paris vağzalında dayandı...

Yusif Vəziri kimsə qarşılamaı, gələcəyini kimsəyə də deməmişdi. Budapeştdən bəri yoldaşlıq eləyən, əslində, susmaqdan başqa işi olmayan tiplə vidalaşdı, perrona enib çıxışa doğru irəlilədi...

Artıq Parisdəydi. Bu məmləkətdə, bu şəhərdə onu nələr gözləyirdi?

XII FƏSİL

ADADAN QƏLƏBƏLİYƏ

Lev Nussimbaum

Hamburq, Berlin

Sentyabr 1921-ci-oktyabr 1922-ci il

...Ata-oğul heyrətdən donub qalmışdılar...

Oskarın ağızdolusu tərifiyədiyi yer, əslində, adi məktəb, hətta, internat-məktəb yox, bir növ sanatoriya-məktəb idi. Elə bil, dünyanın pisləkləri, müharibə dəhşətləri, çevrilişlər, siyasi çalxantılar bura gəlib çatmamışdı: müəllimlərlə yanaşı həkimlər, tibb bacıları, xidmətçilər vardı, uşaqlar müalicə oluna-oluna da oxuya bilərdilər. Əlbəttə, bu cür şərait Abram Nussimbaumun ürəyindən idi, oğlu sarıdan bir nigarançılığı qalmaqacqı. Amma bütün bunları göstərə-göstərə həvəslə, ağızdolusu danışan ahıl həkimə, məktəb-sanatoriyanın müdirinə baxa-baxa cibindəki pulu hesablayırdı: yaxın müddətdə oğlunun təhsili üçün vəsait tapmasaydı, işləri çətin olacaqdı. Bundan ötrü gərək Parisə qayıdaydı, çünki Noam onun səhmlərini sərfəli qiymətə satmağa söz vermişdi. Bakıda qalan, bolşeviklərin sərəncamında olan əmlakın səhmlə-

rinin Parisdə necə satılacağından baş çıxara bilməsə də, bəxtini sınağa qərara gəlmişdi.

Bu məktəb-sanatoriyayla tanışlığın nəticəsi frau Şultenin də qoşulduğu ümumi qərar oldu: Leo bir müddət xüsusi təhsil almalı, sonra ümumi sinfə getməliydi. Abram öz işlərini yoluna qoymaq üçün oğlundan müvəqqəti arxayın olmalıydı, buna görə də düşünüb-daşınmadan razılıq verdi. Üstəlik, frau Şultenin Hamburqda pansiona yerləşdirmək, yaxud zəngin evlərinin birində dayə düzəltmək lazım gəlirdi. Bəxti üzünə güldü, fikirləşdiklərini gözlədiyindən də asan yoluna qoydu; bu ölkədə bolşeviklərdən canını qurtarmış *“bakılı neft sənayeçisi”*nə hələ hörmətlə yanaşırdılar.

“Neft sənayeçisi”nin oğlu Leo Nussimbaumsa adadakı həyata tez alışdı. Etimad doğuran gülüş sifəti, almanca sərbəst danışması, ünsiyyətə açıq olması bütün maneələri aradan qaldırırdı. Bu xasiyyəti tezliklə mühacir qızlarının da diqqətini cəlb elədi. Leo daha onlara çəkingən davranmırdı: tanış olur, gəzintiyə çıxır, hətta fürsət düşəndə öpüşürdü. Sonra yerli qızlar onun şərqli görkəminə vurulub özləri yaxınlıq verməyə başladılar. On beş-on altı yaşlı yeniyetmənin qayğısız həyatını yaşamaq onun xoşuna gəlirdi.

Az sonra hər şey dəyişdi. Rus mühacirətinin mərkəzi Parisdən Berlinə “köçdüyünə”, Noamun verdiyi vədlər boşa çıxdığına görə, Abram Nussimbaum da ora üz tutmuşdu, amma hələ ki, gözlədiyi uğuru əldə eləyə, Bakıdakı daşınmaz əmlakını bir kəsə “sata” bilmirdi. Yollar, daimi həyəcanlar, ucuz mehmanxanalarda keçirdiyi gecələr səhhətini xeyli pisləşdirmişdi, indu frau Şultenin köməyinə daha çox ehtiyacı vardı. Bununla belə, güzəranını təmin eləyənəcən sədaqətli dayəni yerindən tərpədə bilməzdi.

O payız günlərinin birində Abram Nussimbaum oğlunun direktorundan məktub aldı: ona Leonun daha münasib məktəbdə təhsil alması məsləhət görülürdü. Əlbəttə, bunun nə demək olduğunu başa düşürdü – təhsil haqqını vaxtında

ödəmək lazım idi. Əslində, bu onun da ürəyindən idi, çünki bolşeviklərin uzun müddət hakimiyyətdə qalacaqları artıq hamıya məlum olmuşdu, buna görə də daha neftlə bağlı alqı-satqılar heç kəsi maraqlandırmırdı – bu da Abram Nussimbaumun iflası demək idi, bu səbəbdən də oğlunu məktəb-sanatoriyadan götürməyə, onsuz da kədərli vəziyyətdə olan büdcəsinə qənaət eləməyə çox ehtiyacı vardı...

Amma Leo ikili hisslər yaşayırdı: alışdığı mühitdən, dostlaşdığı yaşidlardan, mühacir və yerli qızlardan, sanatoriyadakı rahat otağından ayrılmaq, əlbəttə, çətin idi, həm də paytaxta gedəcəyinə, arzuladığı qaynar həyatın ağuşuna düşəcəyinə, yeni duyğular yaşayacağına sevinirdi. Artıq atasının hər şeyə qadir vəzninin olmasıyla bağlı illüziyaları da dağılıb getmişdi. Oxumaq daha ondan ötrü vacib deyildi, başlıcası, tezliklə sərbəst həyata qədəm qoymaq, həyatını təmin eləyəcək qədər pul qazanmaq, əsil-nəcabətini, istedad və bacarığını sübuta yetirmək idi.

Friz adasından Berlinə uzanan yol Hamburqdan keçirdi. Nussaimbaum iki gün ərzində Berlin qatarını gözləyə-gözləyə bundan sonra neyləyəcəkləri barədə danışmışdılar. Frau Şulteyə də baş çəkдилər, qohumlarından hələlik soraq tuta bilməyən qoca dayə on ildə isinişdiyi oğlandan ayrı düşəcəyindən əzab çəksə də, yaxın müddətdə vəziyyətin düzələcəyinə, yenidən bir yerdə olacaqlarına ümidini itirmirdi. Leo sıxıntılardan qurtulmaq üçün liman şəhərini dolaşır, binalara, kilsələrə, meydanlara tamaşa eləyə-eləyə sarayların, minarələrin, bazarların – bütövlükdə Şərqin xiffətini çəkirdi.

Leo Nussimbaum Berlinə çətin dövrdə ayaq basmışdı: pul qiymətdən düşür, yaşamaq get-gedə çətinləşirdi. Amma Abram haqlıydı, Parisə qayıdıb baldızıgilə sığınmaq ona ağır gəlirdi – hər halda, əsil-nəcabəti, qüruru vardı, ikinci gildaya taciri, neft sənayeçisi olmuşdu; Bakıya qayıtmaqdan söhbət

belə gedə bilməzdi – sovet neft sənayesinin qurulmasına xidmət göstərməkdən boyun qaçırıb fərarilik eləmiş adamı güllələməsələr də, həbsxanada çürüdərdilər. Xoşbəxtliyi məhz burda – Berlində axtarmalı, bəxtlərini burda sınamalıydılar.

Bundan ötrü, Abram Nussimbaumun fikrincə, ləyaqətlərini qorumaq naminə şəhərin abırlı rayonlarından birində ev kirayələməliydilər. Rus mühacirlərinin çoxunun məskunlaşdıqları, üstəlik, rus gimnaziyasının da olduğu Şarlottenburq bu cəhətdən ən münasib yer idi. Kirayələdikləri otaq miskin görkəmilə əsil-nəcabətlərinə uyğun gəlməsə də, əlləri bir yana çatanacan dözməliydilər. İndi Abram Nussimbaum hətta o miskin otağın pulunu belə vaxtında vermək iqtidarında deyildi.

Özləri də var güclərilə abırlı görünməyə çalışırdılar. Abram boz rəngli kostyumunu hər gün cidd-cəhdlə təmizləyir, yaxalığını, qalstukunu, şlyapasını, qara paltosunu göz bəbəyi kimi qoruyur, çəkmələrini tər-təmiz silir, jiletinin cibinə qoyduğu saatinın qızıl zəncirini aradabir nəzərə çarpdırmağa çalışırdı ki, görənlər kübarlığına şübhə eləməsinlər. Görkəmini qızıl çərçivəli pensnesi və əsası tamamlayırdı.

Leo da şıq geyinməkdə atasından geri qalmırdı, üstəlik, hər gün saçını yağlayır, ehtiyacı olmasa da, monoklunu burnunun üstünə bərkidirdi. Ata-oğul Nissumbaumlar bu görkəmdə tamamilə abırlı adam təsiri bağışlayırdılar.

Ata-bala hər gün evdən çıxır, xeyriyyə cəmiyyətlərinə üz tuturdular. Abram Nussimbaum özünü təqdim eləyir, keçmiş neft milyonçusu, indi çətin vəziyyətə düşmüş mühacir olduğunu deyir, hərdən az-çox yardım qopara bilirdi. Sonra məktəblərə üz tutur, yenə eyni tarixçəəni danışır, oğlunun oxuması üçün kömək istəyirdi. Bu sahədə əldə elədikləri nəticələrsə sevindirici deyildi: məktəblərdə Leoya iki səbəbdən maraq göstərmirdilər: atası əsl yox, müflisləşmiş milyonçuydu, həm də bu ölkənin vətəndaşı deyildi; bu da az-

mış kimi, oğlanın indiyədək aldığı təhsil heç nəyə yaramırdı, alman dilindən başqa bütün fənnləri alayarımcıq mənimsəmişdi.

Amma ümidlərini, az qala, itirdikləri vaxtda rus gimnaziyasının qapıları Leonun üzünə açıldı. Xüsusi qız məktəbinin binasında yerləşən, məşğələləri günortadan sonra olan gimnaziya Bakıdakı məktəbdən heç nəylə fərqlənmirdi: şagirdlər mühacir uşaqlarıydılar, əksəriyyəti də nussimbaumlar kimi bolşeviklərin əlindən qurtulmuşdular. Bununla belə, Leo adadakı mənəvi rahatlığı burda duya bilmədi: yaşadılarının ataları, görünür, maddi sıxıntı çəkirdilər, onun atasına hər gün xeyriyyə cəmiyyətlərinə üz tutmaq, dil tökmək, yardım istəmək məcburiyyətindəydi. Üstəlik, tez-tez əyyaş, qadın dəllalı olan ev yiyəsi sərxoş halda miskin otaqlarına soxulub qışqırırdı:

“Yaşamaq havayı deyil! Bundan ötrü pul vermək lazımdı! Sizə yaşadığınız mənzilin pulunu vermək istəmirsiniz! Dərhal kirayə haqqını ödəməlisiniz! Yoxsa sizi bir gün də saxlamaram!”

Leo atasının o əyyaş necə dil tökdüyünü, az qala, yalvardığını, bir neçə gün möhlət aldığını görüb təhqir olunur, gücü ancaq özünü bayıra atıb küçələri sərsəm kimi dolaşmağa çatırdı.

Abram Nussimbaum xeyriyyə cəmiyyətlərində əlini üzüb milli koloniyalara üz tutdu. Hər halda, işıq yolu vardı: yəhudiydi, Rusiya imperiyasında doğulmuşdu, Gürcüstanda yaşamış, Azərbaycanda neft sənayeçisi olmuşdu – bunları nəzərə alıb oğlunun təhsilinə də, kirayə haqqını ödəməyə də yardım göstərməliyidilər, özünün olan-qalanı, xeyriyyə cəmiyyətlərindən qopardıqları acından ölməməyə ancaq bəs ləyirdi.

Amma ümidləri dalbadal boşa çıxırdı. Rus koloniyasında mühacirlərin sayının milyonlarla olduğunu, daha ağır vəziyyətdə yaşayanların çoxluğunu misal çəkildilər; yəhudi koloni-

yasında ümumi yəhudi işinə maraq göstərməyən soydaşlarının danışıqlarına etinasız yanaşdılar; gürcü koloniyasında Abram Nussumbaumun göstərdiyi Gürcüstan pasportu da kömək eləmədi – vəsait yox idi. Son ümid kimi Azərbaycan koloniyasına üz tutmağı qərara aldılar – hər halda, az qala, on beş il Bakıda yaşamışdılar.

“Eden” otelində Azərbaycan koloniyasının başçısı Hilal Münşizadə, təqribən əlli yaşlarında, orta boylu, xəstə görkəmli, özünü ləyaqətlə aparmağa çalışan atanı, gülüş sifəti, iri gözləri, geniş alnıyla ona öz uşaqlığını xatırladan on beş-on altı yaşlarında oğlanı süzür, ilk dəfə gördüyü “həmyerliləri”nin danışıqlarına təəccüblə qulaq asırdı. Kişi dərhal oğlunu təqdim eləmişdi, sonra başına gələnlər söyləyirdi. Dediynə görə, Kiyevdə doğulmuş, orda yəhudi qırğını başlayanda Gürcüstana, sonra Azərbaycana pənah aparmış, Bakıda yaşamışdı, neft firması, var-dövləti varmış, bolşeviklər hamısını əlindən alıblar, indi oğluyla tamamilə vəsaitsiz qalıb, yaşamaq imkanı yoxdu, oğlunun təhsil alması üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət olunmasını xahiş eləyir.

“Vəziyyətinizi dərk elədim, – Hilal bəy dilləndi, – amma rus, yəhudi, gürcü koloniyalarına üz tutmamağınız maraq doğurur”.

“Müraciət eləmişəm, – Abram Nussumbaumun dodaqlarında acı təbəssüm peyda oldu. – Halımıza yanan tapılmadı. Hətta, mühacirət ərəfəsində vətəndaşı olduğumuz Gürcüstan koloniyasında belə bizi eşitmək istəmədilər”.

“Belə məlum olur ki, az qala, bir ildi Berlindəsiniz, bəs bu vaxtadək koloniyamıza niyə müraciət eləməmişiniz?” – Hilal bəy maraqla ata-oğulu süzdü.

Abram Nussimbaum çaşdı, oturduğu stulda qurcuxdu, sonra Parisə, Hamburqa səfərləri barədə müfəssəl danışib yaltaqcasına gülümsədi:

“Əslində, çoxdan gəlmək fikrindəydik. Necə olsa da, uzun müddət Bakıda yaşamışıq, indi də özümüzü Azərbaycan

vətəndaşı sayırıq. Hətta, oğlum islam dinini qəbul eləmək istəyir ki, özünü “əsl azəri türkü” saysın. – Abram Nussimbaum səsənə bir qədər zarafat çaları qatdı. – Əgər ona dövlət təqaüdü düzəltməsəniz, bu addımı atar”.

Hilal bəy qaşlarını dartıb təəccüblə oğlanı süzdü. Leo gözlərini qırpmadan ona baxır, görünür, atasının ağına gələn bu qəfil fikri necə əsaslandıracağı barədə düşünürdü. Amma qarşısındakı adamın sifətindəki inamsızlığı, dodaqlarında peyda olan istehzal təbəssümü sezib dillənmədi.

“Sizə heç bir ümid verə bilmərəm. Koloniyamızın üzvləri yetərinə acınacaqlı vəziyyətdədilər, onların ehtiyaclarını belə qarşılamaq iqtidarında deyilik. Bir də ki, hazırda Azərbaycan vətəndaşı olmadığımıza görə, hökumətə müraciət eləyə bilmərik”.

Nussimbaumlar söhbətin bitdiyini başa düşüb qalxdılar. Abram təzim eləyib oğluna sarı döndü:

“Gedək, oğlum, ümidvaram ki, sən də zamanın gələcək”.

Hilal Münşizadə onları nəzərlərilə qapıyaçan ötürüb bayaqdan bir tərəfdə sakitcə oturmuş İsgəndər xan Rzazadəyə sarı döndü:

“Görürsən, qardaşım, biz yüz əlli nəfərin halına gün ağlaya bilmirik, bu yandan da yeni “vətəndaşımız” peyda olur. – Susdu, yerində əyləşib gözlərini qarşısındakı kağıza dikdi. – Hə, davam eləyək. Mirzə bəy Göygölün təhsil haqqı nə vəziyyətdədi?”

“Ancaq yarısını ödəyə bildik. Bakıya göndərdiyimiz məktubun cavabını gözləyirik,” - əlacsızlıq duyulan səslə dilləndi.

Bakıya məktubu Hilal bəy öz əlilə, Berlin Tələbə Komitəsi adından yazmışdı: *“Paramız tükəndiyindən təkca təhsilimiz yox, güzəranımız da böhranlı vəziyyətdədir. Doqquz aydır ki, qeyrimüəyyən və müşkül halda bulunmaqdayıq. Belə getsə, dolanışığımız fənalasaçaq və təhsilimiz yarımçıq qalacaq. Vəziyyətimiz sizə bəyan etməklə təmənna və xahiş edirik ki, bizim keçirdiyimiz bu fəna*

halımızı, qeyri-müəyyən vəziyyətimizi nəzərə alaraq təhsilimizi müntəzəm davam etdirmək üçün təxsisatlarımızı təcili həll etsinlər”.

Hökumət başçısı Nərimanov da məktubun üstünə dərkənar qoymuşdu: *“Təcili icra edilsin. Tələbə Komitəsinə 100 min marka göndərilsin”.*

Amma o vəsait hələ gəlib çıxmamışdı, gələcəyinə ümid də get-gedə tükənirdi. Ən sadə otağın kirayəsi iki yüz əlli markaya, ən ucuz şam yeməyi otuz iki markaya, bir semestr oxumaq min beş yüz markaya başa gəlirdisə, uzun müddət tab gətirmək mümkün deyildi. Düzdü, Bəhram bəy burda olanda söz verdi ki, məsələnin lap qısa müddətdə həllinə çalışacaq, ancaq hələ də gözləri yolda qalmışdı. Binəvaları bura keçmiş hökumət də olsa, hökumət göndərmişdi, onlar da üzərlərinə təhsillərini bitirib Vətənə qayıtmaq barədə öhdəlik götürmüşdülər. Bu tərəfdən də bir Nussimbaum gəlib vətəndaşı olmadığı ölkənin hökumətindən oğlunun təhsili üçün vəsait istəyirdi. Tutaq ki, müraciət elədilər, hökumət də pul ayırdı. Bəs o Lev Nussimbaum təhsil alandan sonra Bakıya qayıdacaqdımı?

Bütün bunlar Hilal Münşizadəyə pis hazırlanmış komediyanı xatırladırdı...

...Əlbəttə, Abram Nussimbaum növbəti uğursuzluqdan kədərlənmişdi. Amma mütləq bir çıxış yolu vardı, ola bilməzdi ki, onları düşdükləri bu girdəbdən qurtarmağa cəhd göstərəcək adam tapılsın. Xeyriyyə cəmiyyətlərinin cüzi yardımını ev kirayəsinə belə bəs eləmir, qızıl zəncirli bahalı saatını satmalı olmuşdu, bununla da, elə bil, kübar görkəminə xeyli xələl gəlmişdi. Nə qədər silib parıldatsa da çəkmələri köhnəlmiş, hər gün təmizlədiyi kostyumu, paltosu, şlyapası nimdaşlaşmışdı – daha geyiminə diqqət yetirəcək vəziyyətdə deyildi.

Leo da rastlaşdığı çətinlikləri yaşayırdı. Üstəlik, dağılmış imperiyanın yerində yaranan dövlətin belə tezliklə süquta

uğramayacağı qətiləşdikcə, qəzəbi daha da artırdı. İndi ən böyük arzularından biri anasını intihara məcbur eləyən, atasını müflisləşdirən Leonid Krasindən nə yolla olur-olsun, intiqam almaq idi. Amma hələ xırda qayğılarla – ac qalmamaq, ev kirayəsini və məktəb haqqını ödəmək, kino biletinə pul tapmaqla əlləşirdi. Bu tərəfdən də polis gəlib Nussimbaumlara xəbərdarlıq eləmişdi: əgər yaxın müddətdə yaşamaq icazəsi verən sənəd almasalar, ölkədən çıxarıla bilərlər. Əlbəttə, pul olsaydı, icazə kağızı yox, lap vətəndaş pasportu əldə eləyə bilərdilər.

Pulsa yox idi, nə vaxt olacağı da məlum deyildi.

Rus gimnaziyası əlaqələr sarıdan əvəzəilməz yer idi: Leo özünə yaxşı dostlar qazanmışdı. O dostların arasında Aleksandr Brailovski vardı – Kırımdan Konstantinopola, Konstantinopoldan Berlinə macərəlarla gəlib çıxmışdı; Aleksey Zaderman vardı – Leonu gözəl anlayırdı; Boris Alyoxin vardı – Berlinə gəlib çıxanacan Yaponiyada böyüyüb, Parisdə yaşamışdı; Jozefina və Lidiya Pasternaklar vardı – ataları Leonid rəssam, qardaşları Boris şair idi, Leo onların evində olmağı, Şərq macərələrini danışmağı çox sevirdi; Valentina (Vava) Brodskaya vardı, sonralar onun rəssam Mark Şaqala ərə getdiyini eşitdi; Yelena Nabokova vardı – atası Rusiyada kadetlər partiyasını quranlardan idi, qardaşı Vladimir Kembric universitetində oxuyur, artıq yazıçı kimi tanınırdı; eşitdiyinə görə, məşhur yazıçılar İlya Erenburq və Aleksey Tolstoy da burda yaşayırdılar. Bir sözlə, Berlin həyatı Leodan ötrü suhava kimi lazım idi, ehtiyac ucundan əyalətə getsəydilər, ya da sənəd ucbatından ölkədən çıxarılsaydılar, özünü tamamilə məhv olmuş hesab eləyərdi.

Leo İstanbulda olanda İslam dinini qəbul eləmək cəhdini yarızarafat-yarıciddi Aleksandr Brailovskiyə danışmışdı: dediyinə görə, bir gün atasından xəlvət yaxınlıqdakı cameyə, imamın yanına getmiş, xahişini bildirmişdi; sən demə, imamın İslamla iudaizm arasındakı oxşarlıqdan – sünnətdən – xəbəri yoxmuş, bu səbəbdən əvvəlcə ona sünnət olunmasını

məsləhət görübmiş. Leo bütün bunları məzəylə danışdığından, dostu onun söylədiklərinə uydurma kimi yanaşır.

“Mən müsəlmanam, Aleks, – Leo gülə-gülə deyirdi, – müsəlmanam”.

...Nussimbaumların dördgözlə gözlədikləri qapı qəfildən, həm də ağıllarına gəlməyən tərəfdən açırdı. Beş il əvvəl evlərinin zirzəmisində yaradılmış “əsir kazarması”nda – həbs düşərgəsinin rəisi vəziyyətdən istifadə eləyib orda müvəqqəti düşərgə yaratmışdı – müalicə olunan əsirlərin arasında bir zabit arvadı da vardı, Qafqaza səyahət vaxtı “casus” sayılıb tutulmuşdu. Leo əsirlərlə ünsiyyəti xoşlayır, əsirlər də oğlana əllərindən gələni öyrədirdilər. Sonra milli hökumət gəldi, onları buraxdılar.

İndi həmin qadın Tirqarten küçəsilə məqsədsiz-filansız gedən Leonun qarşısını kəsmişdi:

“Leo Nussimbaum, sən nə qədər böyüyübsən? – O təcəcübülə dilləndi. – Buralara necə gəlib çıxmısan?”

“Frau Köpke? – Leo da heyrətindən özünü itirmişdi. – Heç inanmazdım ki, sizi görəcəyəm”.

Leodan eşitdiyi ayaqüstü hekayət Frida Köpkeyə bərk təsir elədi. Dərhal oğlanın qolundan tutub polis idarəsinə apardı, vəziyyəti izah elədi, hətta, keçmiş əsirlərdən kimisə telefonla tapıb şahid göstərdi.

Bir neçə gündən sonra nussimbaumlar Nansen pasportu adlanan – mühacirlərə müvəqqəti yaşamaq icazəsi verən sənəd aldılar. İldə bir dəfə Millətlər Liqasının Almaniya nümayəndəliyinə gedib qeydiyyatdan keçmək, müxtəlif yardımlar almaq lazım gəlirdi, artıq Leonun universitetdə oxumaq hüququ da vardı. Üstəlik, xeyirxahları onlara maddi kömək eləməyə də söz vermişdilər.

“Görürsənmi, oğlum, yaxşılıq heç vaxt əvəzsiz qalmır, – Abram Nussimbaum sənədi alanda məmnun görkəmlə Leo-ya deyirdi. – İndi təhsilənlə bağlı narahatlığım bir qədər azaldı. Ümidvaram ki, gələcəkdə hər şey yaxşı olacaqdır”.

Vəziyyətsə heç yaxşılaşana oxşamırdı. Leo bitib-tükən-məyən ehtiyaclardan cana doyur, təsəllisini fantaziyalarda tapırdı: məktəbi, sonra universiteti bitirəcək, işləyəcək, Bakıdakı evləri kimi gözəl ev alacaq, indi pansionda darıxan frau Şultenin yanına gətirəcək, atasını qayğılardan qurtaracaq, evlənəcək, səyahətə çıxacaq, Şərq ölkələrini gəzəcək, şahzadələrə layiq ömür sürəcək, başına gələnləri qələmə alacaqdı. Bəzən öz fantaziyalarından yorulur, ümitsizliyə qapılırdı. Amma yaşamaqdan başqa yolu yox idi – bunu daim öz-özünə təkrar eləyirdi.

1922-ci ilin mart günlərinin birində ata Vladimir Nabokovun qətlə yetirilməsi Leonun həyatında bəzi şeyləri dəyişdi. Əslində, qatil mühazirə oxuyan Pavel Milyukovu nişan almışdı, gülləsə hədəfdən yayınıb düz biçarənin ürəyinə dəymişdi. O, çətin günlərdə Leo Yelenanın yanında oldu, var-gücüylə onun kədərini dağıtmağa çalışdı. Londondan gələn oğul Nabokovla da həmin günlərdə tanış oldu. Yas havası bir qədər ötüşəndən sonra Vladimir ondan *“nəsə yazıb-yazmadığını”* soruşdu. Leo da Bakıdakı evlərinin damında oturub dənizin, İçərişəhərin mənzərələrinə baxa-baxa yazdığı şeir parçalarının bir neçəsini göstərdi.

“Belə, – Vladimir şeir parçalarını oxuyub qərara gəldi. – Pis deyil, gələcəkdə daha da yaxşı ola bilərsən. Mən bir ədəbi cəmiyyət yaratmaq fikrinə düşmüşəm. Adını da gərək ki, “Damda” qoyacaşıq. Evimizin damında yığışib söhbət eləmək üçün münasib yer var”.

“Bilirsən, Volodya, – Yelena söhbətə qarışdı, – Leo başına gələn macərələri elə gözəl danışır, inanıram ki, nə vaxtsa kitab yazacaq”.

Leo dillənmirdi. Amma özü də əmin idi: əlbəttə, yazacaq. Cəmi on yeddi yaşı var, az qala, tanıdıqlarının hamısından çox gəzib. Çox gəzənsə, şübhəsiz, çox bilər. Təkcə Türkünəstanə, Buxaraya və İrana səfərini yazsa, üstəlik, bir qədər də macərə qatsa, əməlli-başlı kitab olar. Bircə bu təhsil lənətə gəlmişlə haqq-hesabı çürütsəydi!

Hələ tale onun tərəfindəydi. Qarşılaşdığı ehtiyaqlara baxmayaraq, düz yola çıxarmış, darıxdırıcı Parisdən, maraqlı da olsa, gələcək vəd eləməyən adadan sonra Berlinə, həm də əsl həyatın düz ortasına atmışdı...

Almaniya çətin günlər yaşayırdı. Ölkə, elə bil, inqilab ərəfəsindəydi: qətlər baş verir, siyasi həyat qaynayır, bahalıq, qıtlıq baş alıb gedirdi...

İyunun ilk günlərində Tələt Paşanın öldürülməsi üzrə məhkəmə prosesi keçirilmişdi. Ərzincanlı tələbə Soqomon Teyleryan qurbanının ardınca Parisə, ordansa Berlinə gəlmiş, martın 21-də onu Şarlottenburqda, Qardenberqştrasse küçəsində gülləylə vurmuşdu. İkiçə gün davam eləyən məhkəmədə çoxsaylı tərəfdarların, vəkillərin, "şahidlər" in səyi nəticəsində Teyleryana bəraət verilmişdi...

"Nemezis" əməliyyatısa davam eləyirdi...

1922-ci il iyulun 21-də "Daşnaksütyun" un üzvləri Petros Ter-Pososyan və Artəşes Gevorkyan Əhməd Camal Paşanı Tiflisdə qətlə yetirmişdilər...

Elə həmin il avqustun 4-də də erməni çekistlər - eyni mərkəzdən tapşırıq alan Georgi Ağabəyov və Akop Melkumyan Türküstanda Ənvər Paşanı qətlə yetirmişdilər...

Bunlarla yanaşı, ölkədə Şərq ruhu da özünü göstərməyə başlamışdı. Berlində İslam cəmiyyəti qurulmuş, Vilmersdorf rayonunda məscid inşasına başlanmışdı...

Bu dəyişikliklər içində Leo da öz yolunu tapacaqdı...

Fikrinə, bu yol keçmişini – Şərqi xatırlamaqdan ibarət idi...

XIII FƏSİL

QƏFİL MISSIYA

Leopold Veys

Berlin, Qüds, Qahirə, Konstantinopol, Berlin

Aprel-avqust 1922-ci il

...O kafeyə girəndə köhnə tanış Aleksandr Brailovskinin on yeddi-on səkkiz yaşlarında güləş sifətli, iri gözlü, geniş alınlı bir oğlanla masa arxasında oturduğunu gördü.

“Tanış ol, Leo, – Brailovski əl verəndən sonra oğlanı təqdim elədi.

“Ooo, – Leopold Veys Leonun əlini sıxdı. – Leopold. Ancaq məni də Leo çağırırlar”.

“Narahatlığa əsas yoxdu, – Brailovski şən halda onları süzdü. – Adlarınızın əvvəlinə “böyük” və “kiçik” sözləri əlavə eləməyə də ehtiyac duymuram”.

“Elə niyə?” – Leopold Veys yerini rahatlayıb maraqla soruşdu. – Başqa çıxış yolu tapmadınız? Dostluq eləyəcəyiksə, ikimiz də Leo kimi tanına bilmərik. Yadımdadı, demişdin ki, Bakıda yaşayıb, şərqpərəstdi. Onda Levin Şərqdə, ərəb dilində nə demək olduğunu bilirmi?”

Brailovski Leonun üzünə baxdı. Oğlanın qaşları dartılmışdı, gözlərində maraqlı vardı.

“Əlbəttə, bilir. Türklər Aslan, ərəblər Əsəd deyirlər. Dostumuzda ərəb şahzadələrini xatırladan nəsə var, elə bil, “Min bir gecə” nağıllarından çıxıb. Ona görə də müsəlmanlığı qəbul eləyib, özünə Əsəd bəy adı götürüb. – Brailovski həvəsə gəlmişdi, danışa-danışa da əlini oğlanın çiyinə qoydu. – Hə, cənab Əsəd bəy, incimədin ki?”

“Yox, – Leo gülümsədi, – əksinə, belə daha yaxşıdır...”

“Aydındı, – Leopold başını tərpətib maraqlandı. – Bəs “bəy” nədi, soyaddı?”

“Çindi, – Leo izah elədi, – hersoq, qraf kimi əsil-nəcabət bildirir. Atam Bakıda neft milyonçusu olub”.

“Belə de... Onda “Muhamməd Əsəd bəy” çağırırıq, – Leopold ucadan güldü, – belə daha sanballı səslənir...”

“Deməli, gedirsən, – Brailovski söhbətin yönünü dəyişdi, onun marağının səbəbi başqaydı. – Bu qəfil səfər hardan çıxdı, Leo?”

“Dayım Dorian Qüdsə, yəni Yerusəlimə çağırır, – Leopold təəccüblə masanın üstünə baxdı. – Hələ heç nə sifariş verməmişiniz? – Sonra onlara tərəf döndü. – Təsəvvür eləyirsənmi, Şərqlər, şeyxlər, qəbilələr, məscidlər, səhralar, dəvə karvanları, göbək rəqsi... Həyəcanlandırıcıdır, elə deyil?”

“Lap nağıla oxşayır, bir çadralı qadın da alarsan, hər şey düzələr, – Brailovski zarafata keçdi. – Fikrində qətişənsə, daha sözüüm yoxdu!”

Artıq Leopold özünü yetirən ofisiyanta sifarişlərini verirdi, sonra onlara tərəf döndü.

“Zarafat nədi, dostum, işdən çıxmışam, “Frankfurter Zeitung” qəzetilə sərbəst müqavilə bağlamışam, yol biletimi belə almışam. Sabah Münhenə gedirəm, “Şərqlər ekspresi”nə çatmalıyam”.

Brailovskinin təəccübdən gözləri böyüdü: bir buna bax, “United Teleqraf” kimi qəzetlə beləcə, asanlıqla vidalaşır, iyirmi iki yaşında, az qala, dünyanın o başına yollanır.

Leo da qarşısında oturmuş bu cüssəli, qətiyyətli oğlana təəccüb qarışıq heyrətlə baxırdı. Brailovski danışmışdı, əvvəlcə qəzətdə teleqrafçı işləyirmiş. Bir gün xəbər tutur ki, Maksim Qorki Berlin yaxınlığındakı Saarov kurortunda dincəlidir, onun arvadı, Petroqrad xalq maarif idarəsinin rəhbəri Mariya Andreyeva- Peşkova da Almaniyadakı sovet ticarət nümayəndəliyində bədii-sənaye şöbəsinin müdiri vəzifəsinə keçib, Volqaboyunda acliqdan əziyyət çəkənlərə ianə toplamaq üçün gizlicə Berlinə gəlib. Həyatını riskə qoyub, özünü qəzetin müxbiri kimi qələmə verir, “Madam Qorki” dən müsahibə götürüb rəhbərliyin xəbəri olmadan da səhifədə yerləşdirir, ürək döyüntüsüylə işdən qovulacağını gözlədiyi halda təşəkkür alır və... müxbirliyə irəli çəkilir.

İndisə liberal sosial-demokratların qəzeti olan nüfuzlu “Frankfurter Zeitung” qəzetinin ştatdankənar müxbiri kimi Şərq səyahətinə çıxır. Qəzet Bebbə Rayfenberqin redaktorluğuyla ədəbiyyat əlavəsi buraxır, orda Henrix Mann, Maks Veber, Lion Feyxtvanger, Stefan Svayq, Anna Zegers çap olunurlar. Leopold Veysin Şərq haqqında yazdığı məqalələr də, şübhəsiz, oxucuların diqqətini çəkəcək. Bu, heç də pis deyil!

“Əlbəttə, bizi unutmayacaqsan, – Brailovski ofisiyanın gətirib düzdüyü yeməklərdən bir tikə aldı, elə bil, həyəcanını yatırmaq istəyirdi, sonra içki qədəhini götürdü. – Di yaxşı, hər şeydən əvvəl sənə yaxşı yol arzulayaq.

“Unutmaram, narahat olma, orda daimi qalmaq fikrim yoxdu, – sonra təəccüblə Leonu süzdü. – Nədi, xəlifə deyilsən ki, içkiyə əl vurmursan. Məncə, artıq həddi-bülüğa çatmısan. Bəlkə müsəlmanlığı qəbul eləmişən?

“Elə bir fikri olub, – Brailovski bic-bic Leonu süzdü, – amma imam əfəndi deyib ki, hələ tələsmə, islamı əməlli-başlı dərk elə, sonra gələrsən”.

“İmam haqlıdı, – Leopold təsdiqləyib yeməyə girişdi. – Elə mən də Şərqi, Qurani-Şərifini dərk eləməyə gedirəm”.

Leo ona həsədlə baxdı: iyirmi iki yaşındadı, dünya görüb, sərbəstdi, istədiyi yerə getməyə imkanı var.

...Leopold Veyssə səhəri gün “Berlin-Münhen” qatarının birinci dərəcəli vaqonunda əyləşib, bu şəhərə gələndən sonra ilk böyük səfərinə çıxmışdı. Əsrin lap başlanğıcında Qalisiyada, Lemberq şəhərində dünyaya gəlmişdi, əslən Çernoveçdən, Prut çayının sol sahilindəki Sadıqurıdan olan mətədil ravvin, həm də gözəl şahmat ustası Akivainın nəvəsi, tanınmış vəkil Karlın üç övladından örtancılıydı. Karl atasının istəyi əleyhinə gedib ruhani olmamışdı, hüquq təhsili alandan sonra uğurlu ailə həyatı qurmuş, Lemberqdə – Lvovda məskən salmışdı. Leopold Veys xoşbəxt bəndəydi: ailədə sevgi və diqqət görmüş, yay tətillərini ana babasının kənddəki malikanəsində keçirə-keçirə böyümüşdü.

Ən çox yadında qalansa atasıyla, birgə Vyanaya, Berlinə, Alp dağlarına, Baltik və Adriatik dənizi sahillərinə səfərləriydi. Atasının onu elm adamı eləmək arzusuna baxmayaraq, tarixi, macərə, fantastik romanları, Fridrix Nitsşenin “Zərdüş belə deyirdi” kitabını, Rayner Maria Rilkenin şeirlərini daha çox sevirdi; ibranı dinini və dilini mükəmməl mənimsəmişdi, ərəbcədən az-çox başı çıxırdı, “Tövrat”ı, “Talmud”u oxumuşdu; bununla belə, ata-babasının ümidlərini doğrultmadı, ailəsi Vyanaya köçəndən sonra hər şey dəyişdi...

Leopold on dörd yaşı tamam olmamış macərə axtarışına çıxdı, evdən qaçıb Avstriya ordusuna getdi, amma heç səngər üzü də görmədi, on altı yaşında olması barədə yalanı faş oldu, həm də atası onu tapıb geri qaytara bildi. Məktəbi qurtarandan sonra həvəssiz də olsa, qardaşı Haynrixin tibbi öyrəndiyi Vyana universitetində sənət tarixi və fəlsəfəni öyrənirdi, bununla belə, daha çox Ziqmund Freydin, Lüdviq Vitgenşteynin mühazirələrinə gedirdi, hələ bir müddət gələcəyin Nobel mükafatçısı Ervin Şrödingerlə birgə fizika və kimya mühazirələrinə də qulaq asırdı, üstəlik, Frits Lanqın assistenti də oldu; amma qayğısız kübar həyatı sürməyi çox sevirdi, şəhərin dəbdə olan kafələrində qəhvə və şərab içmək Leopoldun çox sevdiyi əyləncəydi.

Amma bütün bunlar onu darıxdırırdı. Leopold məşhur olmaq, bütün dünyanı gəzmək istəyidi...

Anası vəfat eləyəndə on doqquz yaşı vardı, daha Vyanada duruş gətirə bilməyəcəyini başa düşdü, atasının qəti etirazlarına, qardaşının tənbehinə, bacısının göz yaşlarına fikir verməyib bir dəst paltarını, bir neçə kitabını və xırım-xırda şeyləri çamadanına atdı, anasından yadigar qalmış almaz üzüyü götürüb evdən qaçdı, Praqaya, ordan da Berlinə gəldi; qəzətdə iş axtara-axtara bir müddət rejissor assistenti də olub Fridrix Murnaunun "Nosferat. Dəhşət simfoniyası" filminin çəkilişlərində iştirak elədi.

Leopold arzusuna çatmağa – jurnalist olmağa can atırdı. Axır ki, günlərin birində "United Teleqraf" a teleqrafçı düzələ bildi...

Bəxtindən elə o vaxt da "Madam Qorki" Berlinə gəlib çıxmışdı. Leopold bəxtini sınağa, risk eləməyi qərara aldı və... dərhal sonra bütün Almanıyanın tanıdığı fiqura çevrildi. İndi "Frankfurter Zeitung" un əməkdaşındı, üstəlik, Şərq səyahətinə çıxırdı...

Ziqmund Freydin ilk tələbələrindən olan dayısı Dorian Feygenbaum Qüdsdəki psixiatriya klinikasında həkim işləyirdi. Leoya yazmışdı: *"Niyə gəlib bir neçə həftə mənim yanında qalmayısan. Sənin geriyə biletini alaram. İstədiyən vaxt Berlinə qayıda bilərsən. Burda olduğun müddətdə ixtiyarında yayda sərin (amma qışda çox soyuq) ərəb evi olacaq. Birgə vaxt keçirəcəyik. Burda çoxlu kitabım var. Ətrafdakı qeyri-adi mənzərələrə baxmaqdan yorulanda kitab oxuya bilərsən"*. O da çox götür-qoy eləmədən bu təklifdən yararlanmaq qərarına gəlmişdi.

Yaz özünü yenicə bildirirdi. Leopold indi Qüdsün istidən qovrulduğunu xəyalına gətirib səfərin münasibliyindən şübhələnməyə başlayırdı. Əlbəttə, atası ondan inciyib, oğlu onun bütün zəhmətinin üstündən xətt çəkdi. Amma Leo bədbəxt elm adamı olmaqdan, öz arzusunun arxasınca getməyi daha düzgün sayırdı. Düzdü, hələ əsl arzusunun nə

olduğunu da düz-əməlli bilmirdi: qəzetdə işləmək istəyirdi, bəxti gətirdi, məqsədinə çatdı. Şübhəsiz, tezliklə daha da irəli gedə bilərdi, amma psixiatr dayısının dəvəti hər şeyi dəyişdi. Əslində, Qüdsdə bir həftə-on gün qalmaq, sonra həyatını necə yaşamaq barədə qəti qərara gəlmək fikrindəydi.

Çox istəyirdi, Vyanada qatardan düşüb atasıyla barışsın, amma əmin idi ki, bu tezliklə günahlarını bağışlamayacaq. Üstəlik, atasının evlənməsindən xəbər tutandan sonra qəlbində ona qarşı inciklik də baş qaldırmışdı.

Münhendə əyləşdiyi qatar Buxarestdə dayananda Leopold Veys heyifsiləndi: çox təəssüf, bu şəhəri doyunca gəzmək imkanı yoxdu, mənzilə çatmaq barədə düşünməli idi. Konstantinopoldan və Anadoludan keçib-gətmək barədə fikirləşmək olmazdı, orda döyüşlər hələ başa çatmamışdı, İskəndərin yolu təhlükəliydi.

Axır ki, çıxış yolu tapdı, Konstansa limanına yollanıb İsgəndəriyyəyə gedən gəmiyə bilet aldı. İsgəndəriyyədən Yaffaya, Yaffadan Qüdsə qatarla getdi...

...Kiçik dayısı qədim şəhər divarının səkkiz qapısından biri olan, 1538-ci ildə Qanuni Sultan Süleymanın tikdirdiyi, 1898-ci ildə Kayzer II Vilhelmin şəhərə rahat girməsi üçün sökülmüş Yaffa Qapısı yaxınlığında yaşayırdı. Leo Sultan Əbdülhəmidin ucaltdığı saat qülləsini görmədi: Fələstini ələ keçirmiş ingilislər onu lap bu yaxınlarda sökmüşdülər ki, girişin görkəmini pozur.

Dayısı onu vəcdlə qarşıladı. Evi təzəcə tikdirib köçmüşdü, görünür, işləri də pis getmirdi:

“Harda qaldın, Leo?! – Gəlişindən məmnun halda onu qucaqladı. – Səni çox gözlədim”.

“Hər halda, ümidvaram mənim bura köçüb yerləşməyim üçün gözləmirsən”, – Leo onun təkidli dəvətinin altında nə gizləndiyini öyrənmək məqsədilə zarafatına dilləndi.

“Niyə də köçməyəsən? – Dorian kefikök halda cavab verdi. – Böyük hadisələr ərəfəsindəyik, cavan oğlan. Sənin də tarixdə qalmağ şansı var!”

“O nə şansı, elə?” – Leopold hər şeyi dərhal bilmək istəyirdi.

“Tələsmə, hələ yoldan gəlmisən, dincəl, hər şey öz vaxtında baş verəcək”, – dayısı sirli təbəssümünü üzündən əskik eləmir.

Leonun böyük dayısı oftalmoloq Arye Feygenbaum da bu şəhərdə yaşayırdı. Qüdsə doqquz il əvvəl köçmüş, iki il əvvəl ilk yəhudi oftalmologiya jurnalının əsasını qoymuşdu. İndi Xadassa xəstəxanası oftalmoloji şöbəsinin müdiri idi. Günü sabah ona da baş çəkəcəkd...

Əlbəttə, şəhər xoşuna gəldi. Amma onu daha çox ərəblər maraqlandırır. “Frankfurter Zeitung” qəzeti ştatdankənar müxbir kimi, ondan həyəcanlandırıcı yazılar və Şərq barədə vəd verdiyi kitabı gözləyirdi.

Dəvətin əsl səbəbisə bir neçə gün sonra məlum oldu.

“Doktor Veysman səninlə görüşmək istəyir”, – dayısı təntənəylə xəbər verdi.

Doktor Veysman? Dünya sionistlərinin başçısı doktor Haim Veysmandısa, əlbəttə, tanıyır, haqqında çox eşidib. Amma Veysmanın onunla nə işi var axı?

Tərəddüdünü görən dayısı onu cəsarətləndirdi:

“İndi bizə ağıllı, savadlı, qabiliyyətli gənclər daha çox lazımdı, Leo. Hədəfimizə çatmaq üçün hələ çox işlər görməliyik, lap çox”.

Şübhəsiz, hədəfləri Fələstin torpaqlarında İsrail dövləti qurmaqdı. Amma bütün bunlar necə olacaqdı, Leopold Veysin də bu məsələyə nə dəxli vardı?

...Doktor Veysmanla yerli tanışların birinin evində rastlaşdı. Sonra bu görüşü dəfələrlə xatırlayacaq, hətta qələmə alacaqdı. Veysman iri və gərgin addımlarla otaqda o baş-bu başa gedir, bədəninin hərəkətləri sonsuz enerjisini üzə çıxarır, ağıllı, sirayətə baxışları adamı, az qala, hipnoz eləyirdi.

“Milli dövlət qurmaq üçün bizə pul, həm də çox pul lazımdı, – deyirdi. – Amma Avropadakı adamlarımız xeyallarımızı gerçəkləşdirmək naminə lazımı marağı göstərmirlər”.

Doktor Veysman Berlindən gəlmiş gəncə isti görüşdü, sonra milli hədəflərinin ümumi mənzərəsini cızdı.

“Yaxşı, bəs ərəblər necə olacaq?” – sual Leopoldun ağzından qəfil çıxdı.

Görünür, doktorun monoloqunu kəsməsi çox gözlənilməz idi, o, yavaşca oğlana tərəf döndü, əlindəki qəhvə fincanını alçaq masanın üstünə qoydu, təəccüblə sualı təkrar elədi:

“Ərəblər necə olacaq?”

“Əlbəttə, hər şeyə rəğmən, ərəblər yenə bu ölkədə çoxluqda deyillərmi? Onların açıq-aşkar, qətiyyətli etirazları müqabilində Fələstini öz Vətəninizə çevirməyə necə ümid eləyə bilərsiniz?” – Leopold doğrudan da buna təəccüblənirdi.

Doktor Veysman çiyinlərini silkələyib istehzayla güldü:

“Ümidvarıq ki, bir neçə iləcən onların çoxluğu-filanı qalmaqacaq!”

Leopold Veysə Avropadan, Berlindən gəlmişdi, ağılı və bacarığını göstərməliydi:

“Ola bilər. Bu məsələyə uzun illərdi məşğul olduğunuza görə, mövcud vəziyyəti məndən yaxşı bilirsiniz. Tutaq ki, ərəb müqavimətinin yolunuza çıxardığı maneləri aradan qaldıra bildiniz. Bəs məsələnin əxlaqi tərəfi necə olsun? Bu sizi narahat eləmirmi? Çoxdan bəri bu ölkədə yaşayan adamları qovmağın sizin tərəfdən böyük haqsızlıq olacağı barədə heç fikirləşirsinizmi?”

“Amma bura bizim yurdumuzdu, – doktor Veysman qaşlarını dartıb cavab verdi, – biz yalnız əlimizdən haqsızcasına alınan bir şeyi geri qaytarmaq istəyirik, vəssalam”.

“Bununla belə, az qala, iki min ildi Fələstindən uzaqda yaşayırsınız. Üstəlik, iki min il əvvəl bu ölkədə hakim olduğunuz günləri üst-üstə yığsanız, beş yüz belə eləməz. Əgər belədisə, ərəblərin də İspaniyaya iddiası ola biləcəyini

düşünmək lazımdı, onlar İspaniyada sizdən çox – təqribən yeddi yüz il hökmranlıq eləyiblər... Üstəlik, o ölkədən çox yox, cəmi beş yüz il əvvəl çıxıblar”.

Doktor Veysman gözləmədiyi səbirsizliklə dilləndi:

“Səfehlikdi, əməlli-başlı səfehlikdi. Ərəblər İspaniyanı ancaq fəth yoluyla ələ keçirmişdilər. İspaniya heç vaxt onların doğma və təninə çevrilmədi, buna görə də axırda ispanlar tərəfindən qovulmaları qaçılmaz idi.

“Bağışlayın, mənə elə gəlir ki, burda böyük bir tarixi həqiqət nəzərdən qaçırılır; unutmayaq ki, ibranilər də Fələstinə fəth kimi giriblər. Onlardan qabaq burda semitik, konsemitik, bir çox yerli tayfalar vardı... Bütün o qəbilələr İsrail və yəhudi krallıqları zamanı bu ölkədə yaşamağa davam elədilər... Bu gün bizim suriyalı, fələstinli ərəblər kimi tanıdığımız xalq, əslində, bu ölkənin ərəbləşmiş qədim sakinlərindən başqa bir şey deyil”.

Doktor Veysman cavan oğlana təəccüblə baxır, mövqeyini bəyənməsə də onun biliyini təqdir eləyirdi. Odur ki, nəzakətlə gülümsəyib söhbəti dəyişdi. Bunu Leopold Veys sonralar xatırlayır, ancaq kağıza köçürməyi ağına belə gətirmirdi.

“Leopold, – o oğlanı qarşısında dayanıb nüfuzedicilərə nəzərlərini üzünə dikdi. – Bizə indi iki şey çox vacibdi: pul və sənin kimi qabiliyyətli yəhudi cavanları. Əmin oldum ki, doktor Dorianın danışdığı qədər varsan. Ümumi mübarizəmizdə sən də müqəddəs bir missiyan ola bilər?”

“Mən sizinçün neyləyə bilərəm axı?” – Leopold təəccübləndi.

“Əvvəlcə yəhudilər barədə danışanda “siz” yox, “biz” deməlisən, bunu heç vaxt unutma! – Doktorun xəbərdarlığında bir qədər də təhdid çaları vardı. – İkincisi, məsələn, eşitmişəm ki, hansısa xəbər agentliyində işləmişəm. Çox yaxşı. Biz sənə daha nüfuzlu qəzetlərdə işləməyinə şərait yaradarıq, maddi korluğun olmaz, bütün ərəb aləmini gəzər, müsəlmanlar arasında nüfuz qazanarsan...”

Leopold indi ona maraqla baxırdı; deməli, dayısıyla doktor Veysman əvvəlcədən məsləhətləşib onun gələcəyini müəyyən eləyibləmiş.

“Hər halda, ümidvaram ki, müsəlmanlığı qəbul eləməyimi nəzərdə tutmamısınız”, – Leopold yüngülcə istehzayla dilləndi.

“Böyük məqsədlər naminə dinini də dəyişə bilərsən. Əsas zahir deyil, cavan oğlan, batindi. Batində yəhudi qalmaqla müsəlman olub millətində, onun ideallarına xidmət eləyə bilərsən”.

“Nə olar, xeyli cəlbədedici təklifdi”, – Leopold səsindəki kinayəni gizlədə bilmədi.

“Əlbəttə, hər şeyin tezliklə baş verəcəyinə ümid bəsləmirik, düşünmək, götür-qoy eləmək üçün vaxtın var”.

Doktor Veysman Leopoldda ikili hiss doğurdu: onun sionist hədəflərə doğru bu qədər inadla getməsini, çıxdığı yolda bütün maneələri aradan qaldırmaq ehtirasını həzm eləyə bilmirdi; amma Veysman nə istədiyini bilirdi, ona yalnız pul və ağıllı adamlar lazım idi.

Nə olar, həyatının maraqlı keçməsi naminə özünün ağıllı sayılmasıyla razılaşa bilər...

...Doktor Veysman sözü havayı söyləmiş: bir həftəliyə gəldiyi yerlər artıq onu cəlb eləməyə başlamışdı. Üstəlik, cəmi iki həftə sonra nüfuzlu “Frankfurter Allgemeine Zeitung” qəzetinin Yaxın Şərq müxbiriydi, bunu doktor Veysman necə yoluna qoymuşdu, bu ondan ötrü sirr kimi qaldı. Dərhal da Fələstini gəzmək, hətta, Misirə getmək üçün vəsait tapıldı. Leopold Veysin yeganə işi gəzmək, görmək, yazmaq, ərəb dilini öyrənmək, islam dininə bələd olmaq idi. Dayısı Dorian hey təkrar eləyirdi:

“Heyif ki, sənin kimi cavan deyiləm, Leo, bütün dünyanı gəzərdim. Bundan gözəl nə var”.

...Fələstin və Misirə bir neçə həftəlik səyahəti Leopold Veysin düşüncələrində xeyli dəyişiklik yaratdı: əlbəttə, tarixin çarxını saxlamaq olmaz, bu torpaqda nə nəzərdə tutulubsa, o da olacaq; fələstinlilər yəhudiləri qovacaqlar, yəhudilər fələstinliləri sıxışdırıb zor-güc dövlət quracaqlar, yaxud dil tapıb birgə yaşayacaqlar – bu gələcəyin işiydi. İndi yəhudilər təzyiq eləyir, ərəblər müqavimət göstərildilər, nüfuzlu qəzetin müxbiri Leopold Veys də obyektiv olmağa çalışmalı, hətta ərəblərə rəğbətini gizlətməməliydi – gələcək missiyası belə tələb eləyirdi.

İyulda Berlinə qayıtmaq ehtiyacı yarandı: orda bəzi işlərini qaydaya salmalıydı, həm də Elzadan ötrü darıxmışdı. Çox da Elza Şeyman dul qadındı, ondan on beş yaş böyükdü, üstəlik, üç yaşında oğlu var, bu qadını dəlicəsinə sevir, işlərini yoluna qoyan kimi, onunla evlənmək barədə düşünür.

Doktor Veysmanla vidalaşmağa imkan tapmadı, eşitdiyinə görə, Qüdsdən çıxmışdı. Bir də ki, buna ehtiyac yox idi, bir neçə aydan sonra bura qayıdacaqdı – artıq Şərqdən ayrı yaşaya bilməzdi. Dayısının sözünə qulaq asıb Berlinə daha yaxın yolla – İsgəndərunacan gəmiylə, sonra Konstantinopola, ordan qatarla – gedə bilərdi. Təklif Leopoldun xoşuna gəlirdi.

“Leo, – dayısı məsləhət verirdi, – getdiyini hər yerdə fürsət düşən kimi, nüfuzlu adamlarla, ilahiyyatçılarla, şairlərlə görüşməyə çalış. Ancaq bununla tanınar, nüfuz qazanarsan”.

Nə olar, dayısı ağıllı söz deyir. Adı nüfuzlu bir adamın adıyla yanaşı səslənsə, hörmət gətirər; nüfuzlu adamın yanına gəldiyini görüb-eşidənlər onun haqqında yüksək fikirdə olurlar. Bundan sonra gərək bu məsləhəti sırğa eləyib qulağından asın.

...Cəmi bir neçə həftə sonra Konstantinopolda “Şərq ekspresi”nin birinci dərəcəli vaqonunda əyləşən Leopold Veys dayısının məsləhətinə əməl eləmişdi. Artıq millətçilərin əlində olan, dəyişiklik ab-havası yaşayan şəhəri gəzmiş, əzəmətli saraylara, camilərə, meydanlara, Boğaz mənzərəsinə

tamaşa eləmiş, qəhvəxanalarda oturmuş, Şərfin ruhunu duymağa can atmışdı. O payız günlərini çox-çox sonralar belə xatırlayacaqdı:

"Axşamdı. Böyük Qalata körpüsü üzərində durur, limanın fəaliyyətinə göz qoyuram, gəmi və qayıqları görür, minlərlə səsi eşidirəm. Qarşımda Xalicin suları, sağ tərəfdə Qalata, təpədə Pera, soldasa maviyə çalan İstanbul haləsi var. Bu şəhərdən hərarət yayılmır; adamlar burda eynilə Avropa şəhərlərində olduğu kimi qaçaqçılıq mövcudluq mübarizəsi aparırlar. Bu onların səhvədirmi, yoxsa bu şəhər yeni bir ruh oyada bilməyəcək qədər köhnəlib, ya da yayılıbmı?"

...Amma otuz il sonra bu şəhərə işgüzar səfərə gələcək, adamları barədə tamamilə başqa fikirdə olacaqdı. Küləkli bir gündə papağını itirəndən sonra təzəsini almaq üçün dükana girəcək, aldığı papağın pulunu verəndə dükançı götürməyəcək: *"Sən bizim qardaşımızsan, biz qardaşımızdan pul götürmərik"* deyəcəkdi; həmin məqamda İstanbulla ilk təmasını xatırlayıb mütəəssir olacaqdı...

...O günlərin birində bəxti gətirib İsgəndərunda tanış olduğu yol yoldaşının vasitəsilə Muhəmməd Əsəd Ərbili həzrətlərinin həmsöhbəti olmuşdu. Bir qədər uzunboylu, ağ saqqallı, qıyıqgözlü, qaraşın, cüssəli, vüqarlı və şirin danışığı şəxs onun yaddaşında dərin iz buraxmışdı. Yaşı yetmişə ötmüş həmsöhbəti ata-anası tərəfdən seyid idi, atası Muhəmməd Səid Əfəndi Ərbildəki Xalidi təkkəsinin şeyxi olmuşdu. Təhsilini Ərbildə və Deyrdə alandan sonra elə Leopold yaşında Nəqşi-xalidi şeyxi Taha Həririnin müridi olub həccə getmiş, ordan Konstantinopola qayıdıb ruhani dərslər verməyə başlamış, Kəlami dərğahının şeyxliyincən yüksəlmişdi. Həyatında Sultan Əbdülhəmid xanın hökmüylə Ərbilə sürgün, məşrutıyyətcilərin dəvətilə Konstantinopola qayıtmaq, Üsküdərdəki Səlimiyyə dərğahının şeyxliyi, Sultan Rəşadın sevgisi, Fövzi Çakmak Paşayla görüşlər, Məclisi-Meşayih sədrliyi də vardı. Artıq səkkiz il idi ki, sədrlikdən istefa verib

ruhani güzəran keçirirdi. Dini əsərləri, ərəb müəlliflərindən tərcümələri, türkcə və farsca divanı, Ərbildən Avropanın mərkəzinədək bir çox yerlərdə müridləri vardı.

Yol yoldaşı danışıbmışdı ki, bir yapon generalı islamı qəbul eləyib Konstantinopola gəlir, Kəlami dərgahında Muhəmməd Əsəd Ərbili həzrətlərinin zikr məclislərində olur, gedəndəsə deyir: “...Allah, Allah!” *deyib zikr eləməkdə böyük qüvvə var. Padşahlar da belə, “Allah, Allah” desələr, top-tüfəng qüvvəsinin hökmü olmaz!*”

Leopold Veys itibaxışlı, söhbəti ağlagəlməz təsir göstərən Ərbili həzrətlərinin söylədiklərini lütfkar yol yoldaşının tərcüməsi sayəsində başa düşdüyünə heyifsilənirdi. Onda özünə qəti söz vermişdi ki, ərəb dilini mükəmməl öyrənəcək, Quranın sirlərinə vəqif olacaq.

“Bir gün yanıma bir dinsiz gəlmişdi, – Ərbili həzrətləri deyirdi, – müsəlmanlardan şikayət eləyirdi: “Bütün pislilər müsəlmanlardadı, yalançılıq, oğurluq kimi pislilər onlardadı, bu necə dindi axı?! Dedim, sən bu söylədiklərin dinimizin böyüklüyünə sübutdu. Başqa dinlər batil olduğuna görə, şeytan onlara o qədər də baş qoşmur. Çünki boş evə oğru girməz”.

Əlbəttə, Ərbili həzrətlərinin başqa dinləri batini sayması Leonun xoşuna gəlməmişdi, bununla belə, etirazını da bürüzə verməmişdi. Ərbili həzrətləri onu Şərqə, islam dininə maraqlı göstərən alman kimi qəbul elədi – nolar, qoy belə olsun. Amma müdrək qocanın illərlə topladığı dəryadan bir damcı götürdüyünə görə, özündən razıydı. Şeyx islam dininin təməl prinsiplərini çox sadə dillə izah eləmişdi.

Axırda həmsöhbəti ona divanı barədə də sual verdi, bircə şerini söyləməyi xahiş elədi. Ərbili həzrətlərinin sifətinə nur çiləndi, səsi yumşalıb həzinləşdi: *Könül, nurlu camalından həbibim bir ziya istər, / Gözüm haqqı-rəhindən, ey təbibim, tutiya istər...*

Leopold Veys şerin musiqisini duyurdu, amma tərcüməçinin onu olduğu kimi çatdırma bilməməsini də anlayırdı. Gərək dili biləsən ki, vasitəçiyə ehtiyacın qalmaya...

Bir həftəlik səfərin üç aydan artıq çəkməsi Leopold Veysi, elə bil, bir qədər böyüdüb yetkinləşdirmişdi. Qüds, Fələstin və Qahirə səfəri, doktor Veysmanla görüş, Muhəmməd Əsəd Ərbili həzrətlərilə ünsiyyət, üstəlik, dayısının gərəkli məsləhəti... – bu ağlagəlməz dərəcədə tez başa çatan səfərdə az deyildi. Əlbəttə, Vyanada qatardan düşsə, xətrinə dəydiyi atasıyla barışmağa cəhd göstərə bilərdi. Amma yox, hələ evdən baş götürüb gedəndə qarşısına qoyduğu məqsədə – layiq olduğu məqama çatmamışdı. Berlində işlərini yoluna qoyacaq, sonra atasından əfv diləyəcəkdi.

Düzdü, Qalisiyada doğulmuşdu, Vyanada və Berlində yaşamışdı, amma özünün ruhən Şərqə mənsubluğu duyğusundan yaxa da qurtara bilmirdi. Bu təsadüf idi? Çətin ki, belə olsun. Bəs dostu Rolf Bødmershof? Bəs elə bir neçə ay əvvəl Aleksandr Brailovskinin tanış elədiyi oğlan – Lev Nussimbaum? Adaşı zəkali oğlana oxşayır, gələcəkdə ondan mütləq nəşə çıxacaq. Canında şərqli ehtirası var, bu yaşında başına kifayət qədər maraqlı macərələr gəlib, xeyli ölkələr gəzib-görüb – bütün bunlar izsiz-tozsuz ötüşə bilməz.

Qatar yenidən işğaldan qurtulmuş Trakiya torpağından, Bolqarıstandan, süquta uğramış Avstriya-Macaristan ərazilərindən keçirdi. Leopold Veys atasının cismani yaxınlığını hiss eləyir, qatardan düşməmək üçün özünü dilə tutmalı olurdu. Az qala, on il əvvəl evdən qaçıb başqa ad altında orduya qoşulduğu vaxtları, atasının onu tapmaq üçün hansı əzablar çəkdiyini, universitetdə dərslərə necə həvəsiz getdiyini xatırladı. Berlində ilk vaxtlar güzəranını təmin eləmək üçün anasının yadigar üzüyünü satmaq məcburiyyətində qalması indi də yaddaşını köz kimi yandırır. Amma daha yolu bəllidi,

daha doğrusu, taleyi Şərqlə bağlıdı, bu yolda axıracan getmək əzmindədi.

...Elə bil, Berlindən uzun illərdi çıxmışdı, hər halda, şəhər ona əvvəlki kimi görünmürdü. İyul qeyri-romantik Şərqdəki – Qüdsdəki, Qahirədəki, ən azı, Konstantinopoldakı qədər duyulmasa da, sanki aləmə baxışında nəsə dəyişmişdi gözləri ətrafda Şərq saraylarını, cameləri, minarələri, qumlu səhraları, dəvə karvanlarını axtarırdı...

Ömründə ilk dəfə vaxt çatışmazlığı hiss elədi...

Tezliklə işlərini yoluna qoyub *ora – Şərqə qayıtmalıydı...*

XIV FƏSİL

PARİS KƏDƏRİ

Yusif Vəzir

Paris, Klişi

Fevral 1923-iyun 1924-cü illər

...O soyuq, amma qarsız qış günündə qatardan düşəndə paltosunun boyunluğunu qaldırmalı, şlyapasını başına bərk-bərk basmalı oldu. Yaxşı ki, İstanbulda çəkməsini pinəçidə abıra saldırmışdı, yoxsa indi, yəqin, gecə yağmış yağışınmı, sulu qarınmı yaratdığı gölməçələrdən keçə bilməzdi. Yükçülər, faytonçular xidmət lazım olub-olmadığını soruşurdular, qonaqsa onlara fikir vermədən vağzalın çıxışına doğru gedirdi; fransız dilini bilir, onsuz da kədərli vəziyyətdə olan büdcəsindən minik pulu verməkdənsə, tramvayla, lap piyada belə gedər: Mirini görəne qədər özünü bir az toxtatmalı, bundan sonra Parisdə neyləyəcəyini götür-qoy eləməlidir. İstanbuldan Parisəcən uzun yolu bu barədə fikirləşsə də, axırını hələ bir tərəfə çıxara bilməmişdi.

Nədənsə Paris ona çox kədərli göründü. Bu qış kədəriydimi, hey bura yığışan ümitsiz adamların qüssəsiydimi, yoxsa

özüylə İstanbuldan gətirdiyi kədəriydimi, şəhərin havasına qarışıb, sanki əllə tutulası olmuşdu. Rastına çıxan adamlar da fikirli, qayğılı, qüssəliyidilər, elə bil, nəyinsə xiffətini çəkirdilər.

Mir Abdulla Sena yaxınlığında, Yeddinci dairədəki, Sən-Jerman və Ramsey bulvarları arasındakı Sən-Gillam küçəsinin başlanğıcında, oxuduğu Siyasi Tədqiqatlar İnstitutundan bir neçə tin aralıda kirayə tutmuşdu. Bu tərəf Latin məhəlləsi adlanırdı, Paris de Notrdam kilsəsinə, Panteona, Senatın binalarının bir neçə dəqiqəlik piyada yol vardı. Tramvaydan düşüb bir qocanın göstərdiyi səmtə getdi, axır ki, axtardığı ünvanı tapdı.

Mir Abdulla tək deyildi, Paris universitetində hüququ öyrənən Mustafa ağa Vəkilov da yanındaydı. Heyrətdən çasmış qardaşını bağına basan vaxt duydu ki, Miri təsəvvür elədiyindən gümrahdı, amma sinəsindən aralayıb üzünə baxanda görmədiyi bu üç ildə sındığını, gözlərindəki kədərin artıb-çoxaldığını sezdi. Sonra Mustafa ağayla görüşdü.

“Sənin bu nagəhan gəlişin məni qorxuya saldı”, – Mir Abdulla diqqətlə qardaşını süzdü.

“Narahat olma, – Yusif Vəzir gülümsədi, həqiqəti tam yox, yarımçıq deməyi qərara aldı. – Sənin səhhətindən nigaran qaldım. Gəldim ki, hər şeyi öz gözlərimlə görüb əmin olum”.

“İndi bir az babatam, – Mir Abdulla qardaşının paltosunu, şlyapasını alıb asılıqana keçirə-keçirə dilləndi. – Hər halda, ağırlaşma hiss olunmur”.

“Dünən həkim çağırmışdıq, – Mustafa ağa ona hörmətlə baxa-baxa dilləndi. – Həkim ciddi bir şey olmadığını dedi, əlbəttə, bir də daha yaxşı şəraitdə yaşamağı, daha yaxşı yeməyi, dincəlməyi tapşırırdı”.

“Bəhram bəyin səfərindən bir nəticə çıxmadı, deyəsən, – Yusif Vəzir köksünü ötürüb stula çökdü. – Əlbəttə, Nərimanov Moskvaya aparıldıqdan sonra bu məsələnin kiminsə yadına düşəcəyinə inanmıram. Bəs Əlimərdan bəy bununla bağlı bir iş görmür?”

“Əlimərdan bəy neyləyə bilər axı, – yenə Mustafa ağa cavab verdi. – Biz gələndən elə onun hesabına dözüürük. Eşitdiyimə görə, indi səfərət binasının kirayə haqqını ödəməyə belə imkanı yoxdu, Gürcüstan nümayəndəliyindən aldığı borc da tükənib. Abbas Atamalibəyovu gördüm dünən, o söylədi”.

“Bunları sonra danışarsınız, – Miri gümrah görünməyə çalışsa-çalışsa gülümsədi. – De görüm, bacımğil necədilər?”

“Payızda məktub göndərmişdilər, yaxşıdılar, sənə də çoxlu-çoxlu salamları var. Yazdım ki, Miri dərşini bitirib, inşallah, qayıdacaq, görüşəcəksiniz”.

Sonra Xeyriyyə xanımın zor-güc verdiyi bağlamayı açdırdı, şirniyyatları ortalığa qoydurdu. Mustafa ağa dərhal əl ayağa düşdü:

“Mən yaxşı türk qəhvəsi dəmləməyi öyrənmişəm. İndi öz məharətimi göstərəm...”

“Bəs iş məsələsi necə olacaq?” – Yusif Vəzir bir qədər rahatlanmış halda qardaşından soruşdu.

“Son vaxtlar elanlara baxırdım, – Mir Abdulla cavab verdi. – Dünən bir bankda boş olan məmur yeri məni maraqlandırdı. Gedib söhbət də elədim, çalışmağıma heç bir maneə yoxdu. Sabahdan işə başlaya bilərəm”.

Deməli, Mir Abdulla təleyilə çoxdan barışıb, qərarını veribmiş, dərhal işə başlamaq, həyatını təmin eləmək, qardaşının yükünü azaltmaq istəyir. Hönkürməkdən özünü güclə saxladı. Amma gülümsəməyə, onu ruhlandırmağa məcbur idi:

“Hələ bir neçə ay dincəl, Miri, hara tələsirsən, özünə gəl, ya o iş yerindən bir neçə həftəliyə möhlət al. Qərara gəlmisənsə, xeyirli olsun”, – əlini qardaşının kürəyinə vurdu.

...Bütün söz-söhbətlərdən sonra Yusif Vəzir üzünü etiraz bildirməyən təzədə onlara tutdu:

“Mənə münasib bir otel, ya müsafirxana tapın, sizə maneə olmaq istəmirəm, həm də müəyyən şeylər yazmalıyam. Təbii ki, tez-tez görüşəcəyik”.

...Yola düşəndə qardaşına aldığı isti alt paltarını, köynəklərindən birini, üstəlik, cibxərcliyi verdi, təkidlərinə baxmayaraq, elə həmin gün bir qədər uzaq da olsa, münasib oteldə otaq kirayələdi, çarpayısına uzanıb bundan sonra bu soyuq və yad şəhərdə neyləyəcəyini götür-qoy eləməyə başladı.

Əlbəttə, güman yeri təkcə Ceyhun bəy idi: Şuşada birgə böyümüşdülər, qardaşları Zülfüqarı da, Üzeyiri də, hətta bacıları Sayadi və Abuhəyatı da tanıyırdı, Çölqala məhəlləsindəki evlərinə o qədər gedib-gəlmişdi ki... Realnı məktəbdə oxuyanda tez-tez görüşürdülər. Ceyhun Peterburqa getdi, bir il oxuyandan sonra Parisə gəldi, altı il bu şəhərdə yaşadı, Sorbonn universitetində hüququ öyrəndi, Ali Politexnik Elmlər Məktəbində də oxudu. Kiyevdə nəşriyyat açıqları vaxt əllərindən tutmuş, "Hacı Kərim" kitabının satışından aldığı qonorarı onlara göndərmişdi ki, mətbəə qurmağa sərf eləsinlər.

Axırıncı dəfə neçə illər əvvəl Peterburqa oxumağa gedəndə görüşmüşdülər. O Bakıya qayıdanda Yusif Vəzir Kiyevdəydi, sonra da Kırmda ilişib qaldı, nəhayət, Vətənə çatandasa, Ceyhun bəy yenə Parisdəydi. Sonralar Bəhram bəy danışıbmışdı ki, zövcəsi Zöhrə xanım iki yaşlı oğlu Ceyhunu götürüb Parisə yola düşüb, orda da daha bir oğlu dünyaya gəlib.

Yəqin, Ceyhun bəy ona bir çıxış yolu göstərər. Amma bir neçə gün dincəlib özünə gəlməli idi...

...Ceyhun bəyin Sən-Klü rayonundakı mənzilini onun ata tərəfdən qohumu olan Teymur bəy Aslanovun köməyilə tapdı. Günortadan sonra çıxmışdı ki, vaxtsız gedib ev sahiblərini çətin vəziyyətdə qoymasın. Nəhayət ki, görüşüb-qucaqlaşib mənzilin həm Ceyhun bəyin iş otağı, həm də qonaq otağı olan kiçik salonunda əyləşmişdilər.

"Deməli, sən də Vətəndən cüda düşməli oldun... – Ceyhun bəy təəssüflə başını buladı. – İyirmi üç aylıq istiqlalımız üçün nə qədər qurbanlar verməli olduq!"

“İndi bundan sonra mən necə yaşayacağım barədə düşünməliyəm”, – Yusif Vəzir gəlişinin əsas məqsədinə işarə vurdu.

“Əlbəttə, hüquq sahəsində, ya vəkil işləyə bilməzsən, bundan ötrü xüsusi icazə tələb olunur. Vətəndaşlığı, yaxud yaşamaq izni olmayanların işi bir qədər çətindi, ancaq təsadüfi, ya da qismətinə çıxan işlərə ümid eləyə bilər”.

Araya naqolay sükut çökdü. Az sonra sükutu qucağında və yanında iki oğlan uşağı yan otaqdan çıxan Zöhrə xanım pozdu. “Xoş gəldiniz” deyib balacanı Ceyhun bəyə verdi, yəqin tədarük üçün mətbəxə getdi. Yusif Vəzir əvvəlcə balaca Ceyhunun yanaqlarından öpdü, onu Bakıda görmüşdü, sonra körpəni oxşadı:

“Bu da Timuçindi, – Ceyhun bəy gülümsədi, – hələ bir yaşını tamam olmayıb”.

İçindən qibtəyəoxşar hiss keçdi: əlbəttə, layiq olduğu məqamda deyil, amma ailəsi var, iki oğlu, çətinliklə də olsa, güzəranpulu çıxarmağa yeri var, yazır, tərcümə eləyir. Xoşbəxtlik daha necə olmalıdı ki? Düzdü, üz-gözündən Vətən həsrəti tökülür, amma Üzeyir bəy kimi qardaşı var, istəsə, qayıtması üçün bir çarə fikirləşər.

“Üzeyir bəy məktub yazırmı?” – Daha çox onu qəfil yaxalayan hissədən canını qurtarmaq üçün dilləndi.

“Yazır, – Ceyhun bəyin üz-gözü kölgələndi. – Kömək eləməyə də çalışır. Amma bilirsən, orda xaricə pul göndərmək növbəyəldi, həm də məhdudiyət var. Özü də gəlmək arzusunda, yuxarılara da müraciət eləyib. Yazıb, Paris səfəri o qədər pul istəyir ki, evimin bütün əşyalarını da satsam, yenə öhdəsindən gəlməz. Sənin təkidindən sonra “Arşın mal alan”ı fransız dilinə çevirdim axı, indi tamaşaya qoyulmaq üçün hazırlıq gedir. Üzeyir deyir, “Arşın mal alan”ı tamaşaya qoyan teatr yolxərcini ödəsə, gələrəm. Teatrinsa bu xərci ödəməyə imkanı yoxdu”.

Xəbərin Ceyhun bəyə də çatması, dərhal operettanın tərcüməsinə başlaması onu sevindirdi:

“Arşın mal alan”ın Parisdə tamaşaya qoyulması çox vacibdi, – Yusif Vəzir razılıqla dilləndi. – Eşitdim, o vaxt Üzeyir bəy məsələni Nəsim bəyə söyləyib, o da cavab verib ki, bu ermənilərin Zəngəzur iddiasından daha bətərdi. Tamaşaya qoyulsa, yalanları ortaya çıxacaq”.

Zöhrə xanım süfrəni rahlayıb uşaqları apardı. Yusif Vəzir qəhvə fincanını götürəndə dilləndi:

“Bəs bu binəva cavanların vəziyyəti necə olacaq, Ceyhun bəy?”

“Bəhram bəy çox çalışır. Öz əlilə hökumət fondundan iki yüz almaz seçib göndərmişdi, amma heç tələbələrin borcunu ödəməyə yetmədi. Nərimanovun Moskvaya aparılması hər şeyi alt-üst elədi. Mən də nə imkanım var, əsirgəmirəm. Əjdər bəy Axundova bir qədər vəsait göndərdim, bir varlığın evində qulluqçuluq eləyir, vəziyyəti çox ağırdı. Perucada heykəltəraşlıq oxuyan Zeynal Əliyev borc pul istəyib, Romada fərdi sərğisini açmaq istəyir, hələ ki, göndərməyə imkanım yoxdu. Bəhram bəydən bu yaxınlarda məktub almışam, yazır ki, sabah nə olacağını bilmirəm, məchulluqla üz-üzə dayanmışıq, mən onları unutmuram, tək oxusunlar, bizim onlara ehtiyacımız var”.

“Ehtiyacı olan yardım eləməyin yolunu da tapar”, – dedi, amma hiss elədi ki, qənaətində bir qədər haqsız oldu.

“Hər şey ondan asılı deyil, hökumətdə, yəqin, bu cavanların ölkəyə qayıtmasını istəməyənlər də var”.

Ceyhun bəyin və Zöhrə xanımın təkidilə axşam yeməyinə qalmalı oldu. Süfrə arxasında daha çox Şuşadan, Bakıdan, Konstantinopoldan, doğma adamlardan danışdılar. Ceyhun bəy “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri çap olunan jurnalın iki nüsxəsini verib onu sevindirdi, özünün də imkan tapdıqca Qarabağ folklorundan yadında qalanları kağıza köçürdüyünü, nə vaxtsa araşdırma yazmaq fikrində olduğunu söylədi. Nəhayət, ev sahibəsilə vidalaşib gecənin şaxtalı qoyununa çıxanda qəfildən ayaq saxlayıb soruşdu:

“Vətənə qayıtmaq barədə heç düşünürsənmi?”

Küçə fənərinin işığında Ceyhun bəyin gözlərinin ifadəsini hiss eləmədi, amma səsindəki həsrəti açıq-aşkar duydu.

“Getmək istəyirəm. Amma nə qədər həbslər, qətlər olduğunu bilirsən. Səncə, yeni hökumət bolşeviklər barədə bu qədər sərt sözlər yazmış kəsi əfv eləyərmi?”

Araya sükut çökdü. Nəhayət, Yusif Vəzir başını bulayıb, elə bil, öz-özünə dilləndi:

“Yox. Heç məni də əfv eləməz...”

Yenə dinməzcə addımladılar. Böyük prospektə çatanda Ceyhun bəy ayaq saxladı:

“Səni gördüyümə sevindim. Əlaqəni kəsmə, yəqin bir qapı açılar. Mən də fikirləşərim, görüm neyləmək olar”.

Aralananda yadına düşdü ki, Əlimərdan bəyi soruşmadı. Əlbəttə, gərək soruşaydı, ona baş çəkmək imkanı olub-olmadığıyla maraqlanaydı.

Əlimərdan bəy barədə Mustafa ağa və Teymur bəy bəzi şeylər danışmışdılar. Teymur bəy onun oğlu Rəşid bəylə gimnaziyada birgə oxumuşdu, evlərinə gedib-gəlirdi, hər şeydən xəbəri vardı: səhhəti pozulubmuş, başağrılarından, ürək çatışmazlığından şikayətlənirmiş, üstəlik, qaraciyərində də nəsə varmış, barmaqlarında yel xəstəliyi peyda olubmuş; keçən yay ağır cərrahiyyə əməliyyatı keçirib, xeyli müddət yataqdan qalxa bilməyib. İndi də Lozanna konfransından təzəcə qayıdıb, Sosiologiya Cəmiyyətində konfrans keçirməyə hazırlaşır. Bu da azmış kimi, üç oğlunu, iki qızını himayəsində saxlayır, qızı Sara əri Ələsrəf bəy Sultanov və iki uşağıyla ona sığınıb. Mənzil kirayəsini verə bilmədiyindən şəhərin ucqar rayonlarından birinə – Sən-Klüyə köçməli olub...

Belə çıxırdı ki, qayğıları başından aşan Əlimərdan bəyi öz dərdilə məşğul eləmək, ən azı, insafsızlıqdı...

...Ceyhun bəyin vəd elədiyi o qapısa açılmaq bilmirdi...

Həftədə bir neçə dəfə qardaşına baş çəkir, bankdakı işinə başlayan Mirinin necə sıxıntı içində olduğunu görür, kədərdən ürəyi parçalanırdı. Mustafa ağa olmasaydı, yəqin, çox çətinlik çəkərdi: o, avtomobil zavodunda iş girmişdi, dərslərindən sonra konveyerdən çıxan maşınları yuyur, güzəran xərclərini təmin eləyirdi. Arada vaxtilə parlament üzvü olmuş atası Məmməd ağa əlinə düşəni göndərir, o da imkansız dostlarına əl tuturdu.

Aradabir Mirinin yanında Teymur bəy Aslanovu, Abbas Atamalibəyovu, Abbas bəy Muradovu, Balaca Rzayevi, Bayram Hacıyevi, Əjdər bəy Axundovu, Mirzə Mənsur Umudovu, Məmmədrəşid Bəşirzadəni, Zeynalbəy Dakirovu... görürdü. Cavanlar əllərinə keçəni bölüşür, bir-birinə yardım əli uzadır, vəziyyətdən çıxmağa çalışırdılar. Bir neçə həftə sonra Teymur bəy qəfildən Almaniyaya çıxıb getdi – Kotbusda Prussiya Ali Toxuculuq Məktəbində oxuyacaqdı...

O günlərin birində Mustafa ağa Məmməd Əmin bəyin Parisə gəldiyini xəbər verdi. Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsi plan qurub, onu qaçıрмаq üçün Dadaş Həsənov və Rəhim bəy Vəkilovu Moskvaya göndəribmiş. Danışdığına görə, Stalinlə Moskvaya gedəndən sonra özünü elə göstərərək ki, guya orda qalmaq, mədəniyyət sahəsində olsa da, işləmək qərarına gəlib. Bu məqsədlə "Vostok" ("Şərq") məcmuəsində nəşr etdirmək üçün Sasanilər dövrü, Məzdəkilər hərəkatı haqqında məqalə qələmə alıb. Həmin elmi məqaləylə birgə həm də Azərbaycan tarixinin tədqiqilə məşğul olduğunu bəhanə gətirib, yayda məzuniyyət götürüb, Elmlər Akademiyasının, Şərq Dilləri İnstitutunun kitabxanasında işləmək üçün Leninqrada gedib. Qabaqcadan danışdıqları kimi, tatar dostu Musa Cərullah Bəyiyev onu Fin körfəzinin kənarındakı tatar evinə gətirib. Yağışlı gecədə qayıqçılar dənizə çıxıb onu Finlandiyaya keçiriblər. Feriokidəki karantində on beş gün

qalandan sonra Helsinkiyə, Helsinkidə bir aya qədər tatar koloniyasının qonağı oldandan sonra Almaniya, nəhayət, oradan Parisə gəlib.

Yusif Vəzir bunu eşidəndə həyəcanlandı: hələ də mənsub olduğu firqənin rəhbərilə görüş fürsətini əldən buraxmaq olmazdı, bəlkə elə bu görüş gələcək taleyini müəyyən eləyəcəkdi.

Məmməd Əmin bəy onu təmkinlə qarşıladı, elə bil, görüşlərindən məmnun deyildi. Görünür, səfərət məsələsindən xəbəri vardı, Xəlil bəy olub-keçənləri ondan əvvəl çatdırmışdı. Sovet əsarətindən qurtulmasıyla bağlı təbrikinə də bir qədər rəsmi tərzdə təşəkkür elədi. Əvvəlcə Vətənin halından, mühacirətdəkilərin və tələbələrin vəziyyətindən danışdılar. Görünür, Məmməd Əmin bəy Berlində Hilal Münşizadəylə görüşmüşdü, hər şeydən xəbəri vardı. Sonra istər-istəməz İstanbuldakı səfərət ətrafında baş verənlərin üzərinə gəldilər. Yusif Vəzir Xəlil bəy Xasməmmədovun hərəkətlərindən narazılığını dilə gətirdi:

“Xəlil bəy hökumət üzvü kimi bizə lazımı yardım eləmədi”.

“Fikrimcə, Xəlil bəyə qarşı düşüncənizdə haqlı deyilsiniz, – Məmməd Əmin bəy nəzakətlə dilləndi. – Unutmayın ki, o firqəmizin rüknüdü”.

Nəzərdə tutmadığı sözlər ağzından qəfil çıxdı:

“Belə olan halda, mən rüknü Xəlil bəy Xasməmmədov olan firqədə qalmaq istəmirəm”.

Məmməd Əmin bəy təəssüflə onu süzüb, elə bil, söhbətə xitam verdi:

“Qərar verməkdə sərbəstsiniz. Sıralarımız seyrəlsə də, mücadiləmiz davam eləyəcək”.

Otəldən ağır duyğularla çıxdı. Dərk elədi ki, bu görüşlə siyasi həyatına birdəfəlik son qoyuldu.

Bir neçə gündən sonrasa Məmməd Əmin bəyin İstanbulla yola düşdüyünü eşitdi...

...Qış çıxdı, mart gəldi. Novruz bayramını bir neçə şam, tədarük elədikləri şirniyyatla keçirdilər. Yaz ürəyindəki ümidi də cücərdirdi: ola bilməzdi ki, bir çıxış yolu tapılmasın.

Həmin günlərdə Aslan bəy də Nansidən gəldi. Orda geologiyanı öyrənirdi, əyalətdə yaşamağın nisbətən asan olduğundan danışsa da, çəkdiyi sıxıntı üz-gözündən bəlliydi, tezliklə Vətənə qayıtmaq istəyirdi. Qohum kimi Aslan bəy istiqanlıydı, elə Odessadan qayıdan vaxt bir neçə dəfə evlərinə qonaq aparmışdı. Vaxtilə titulyar müşavir olmuş, Gəncədə, Qarsda, Şuşada, Cəbrayılda, Nuxada işləmiş, sonra sağlamlığı ucbatından istefaya çıxmış atası Zeynalabdin bəy onda parlament üzvüydü. Zeynalabdin bəyin zövcəsi Dürnisə xanım da əmisi Həşim bəyin qızıydı, Aslanın qardaş-bacılarını – Allahyarı, Həmid, Rənanı, Leylanı yaxşı tanıyırdı. İndi ona bu istəyinin necə risklə bağlı olduğunu demədi, hələ vaxt vardı, bəlkə də özü bəzi həqiqətləri dərk eləyəcəkdi.

Əvvəlcə Mirinin təkliflə fransız dili kursunda oxudu. Realnı məktəbdə əsaslarını öyrəndiyindən, mənimsəməkdə bir o qədər də çətinliyi olmadı. Hüquqla məşğul ola bilməzdi, xüsusi icazənaməsi yox idi; yazı-pozu işlərinə girişmək tez idi, hələ fransız dilinin incəliklərini yetərincə bilmirdi.

Mirinin dediyinə görə, indi ən çox tələb olunan peşə sürücülük idi, Parisdə avtomobillərin sayı sürətlə artırdı. Texniki sahəyə meyil göstərməsə də, məcbur qalıb sürücülük kursuna yazıldı. Amma fərasətsiz müdavim olduğu elə ilk günlərdən özünü büruzə verdi: hər şeyi gözəl dərk eləyir, sükan arxasında oturandasa özünü itirirdi. Nəticədə avtomobili iki dəfə qəzaya uğradandan sonra bu xəyalından əl çəkməli oldu.

Çıxılmazlıq girdabının get-gedə dərinləşdiyini duya-duya əzablarını yazı-pozuyla ovutmağa çalışırdı.

Realnı məktəbdən müstəqilliyin son günlərinəcən uzanan, Gəncə üsyanıyla başa çatan romanını İstanbulda bitirmişdi,

indi Asiyayla bağlı duyğularını kağıza köçürürdü: Qafqazda doğulmuş sarışın-qızılı saçlı Asiya Qızılbuynuzda peyda olur, böyüyür, fərqli mədəniyyətlərin təmas nöqtəsində yaşayırdı.

Yazmaqdan yorulanda özünü bayıra atır, küçələri dolaşır, Yelisey çölünəcən gedib çıxır, yazın coşqunluğunu gətirən çaya baxır, bir qədər təskinlik tapırdı.

Yaşamaq imkanlarının get-gedə tükəndiyi, otelin, Mirinin yaşadığı mənzilin kirayə pulunu ödəmək üçün çıxış yolu axtardığı, gec-gec görüşməyə çalışdığı Ceyhun bəyin əlinə keçəndən ərlə verdiyi pula görə ağlagəlməz əzab çəkdiyi günlərin birində, deyəsən, vəd olunan qapı aralandı: Mirinin məsləhətilə üz tutduğu əmək birjasında ona Klişidəki lokomotiv deposunda iş təklif elədilər. Başqa çıxış yolu olmasa da, fikirləşmək üçün vaxt istədi.

Elə o axşam da Allahın təsadüfünü onu otaq qonşusuna rast gətirdi. Münhenli Hans Günter, görünür, portyedən bakılı müsafir olduğunu öyrənib qapısını döymüşdü. Məlum oldu ki, mühəndisdi, müharibə vaxtı topçu alayında olub, döyüşlərin birində ruslara əsir düşüb, Bakıda, Nargin adasındakı həbs düşərgəsinin əzablarını yaşayıb, yerli camaatın mərhəməti sayəsində sağ qalıb, Milli Hökumət qurulanda azad olunub, bir müddət Münhendə çalışandan sonra fransız xanım ilə evləninib, indi dəvətlə şəhər ətrafında – Klişi-lö-Qarrendəki lokomotiv deposunda işləməyə gedir. Sonra aydın ləhcəylə, azacıq səhvlərlə türkcəyə keçdi:

“Bakıda gördüyüm şəfqəti heç vaxt unutmaram. İstədim hörmətimi bildirim”.

Şübhəsiz, rastlaşdığı bu təsadüfdən heyrtlənmişdi; amma gözlənilməz qonağa yer göstərdi, qəhvə sifariş elədi, beləcə, söhbətləri xeyli uzandı. Təxminən yaşlı olardılar, Hans fransızca gözəl bilirdi, yeni tanışının almanca babat danışmasından xoşlanır, bununla belə, aradabir türkcəyə keçmək ona xüsusi ləzzət verirdi. Həmsöhbətinin universitet bitirdiyini,

səfir kimi çalışdığını, yazıçı olduğunu, indi mühacir həyatı yaşadığını, çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü, lokomotiv deposunda iş təklifi aldığıni öyrənəndə xeyli təsirləndi.

“Bir təsadüfə baxın, məni də lokomotiv deposuna mexanik dəvət eləyiblər. Səhər Klişiyə yola düşürəm, – Hans heyratlı dilləndi. – Süzan artıq orda məni gözləyir. Ünvanımı qoyuram, düşünüb-daşının, mənə, Klişiyə gəlsəniz, hər halda, yaxşı olar”.

Əlbəttə, lokomotiv deposunda neyləyəcəyini bilmirdi, amma boğulan saman çöpündən yapışar, başqa bir qapı açılmasa, Klişiyə gedər – yaşamaq üçün qara fəhləliyə də əl atmaq olar...

Səhəri gün qərarını Mir Abdullaya söylədi. Qardaşının qaş-qabağı tutulsa da, bunun müvəqqəti olduğunu, yaşamaq izni olandan sonra vəkillik eləmək üçün lazımı yerlərə üz tutağını deyib ürək-dirək verdi. Düzdü, Mirinin kefi açıldısa, başqa çıxış yolu göstərə bilmədiyini də dərk eləyib susmaq məcburiyyətində qaldı.

Qərarı Ceyhun bəyə daha ağır təsir elədi: ali təhsilli hüquqşünas, yazıçı, Cümhuriyyət səfiri lokomotiv deposunda işləyəcəkdi!

Neynəmək olardı? Bir neçə gün əvvəl İbrahim Əbilovun ölüm xəbərini eşitmişdi: deyilənə görə, Mustafa Kamal Paşanın dəvətilə İzmirə, iqtisadi konqresə gedibmiş, orda xəstələnib, bir neçə gündən sonrasa dünyadan köçünü sürüb.

“Həyat belədi, – bunu xatırlayıb kədərlə gülümsündü, – neçə deyərlər, kimi vəlvələdən, kimi zəlzələdən...”

“Sənə kömək eləyə bilməməyimin əzabını çəkirəm, – Ceyhun bəy əlacsız halda əllərini ovxaladı. – Əlbəttə, ağılamaq istəmirəm, güzəran xərcimizi çıxarıram, amma xərcləri azaltmaq üçün daha kiçik mənzilə köçmək məcburiyyətindəyəm. Üzeyir yazıb ki, pul göndərmək imkanım yarananacan borc tap. Kimdən borc alasan? Əlimərdən bəy belə indi məndən yaxşı vəziyyətdə deyil”.

Evdə sıxılacağını duyub Ceyhun bəyi gəzməyə dəvət eləmişdi. Yazın özünü qoxusu, tumurcuğu, yarpağıyla bildirdiyi məqamda onları bürüyən qüssə açıqca duyulurdu.

“Mir Abdullayla mən maraqlanaram, – Ceyhun bəy, nəhayət, razılıq əlaməti duyulan təzadə dilləndi. – İmkan olanda gələrsən, Klişi o qədər də uzaq yer deyil”.

Sonra uzun-uzadı susdular...

...Klişi doğrudan da uzaq deyildi, O-dö-Sən departamentində, Luvrun təxminən yeddi kilometrliyində yerləşən fəhlə qəsəbəsiydi. Vaxtilə, Merovinqlər dövründə Kral Doqobertin iqamətgahı olmuşdu, indisə get-gedə sənaye şəhərciyinə çevrilirdi. Bunu iki gün əvvəl Hansdan eşitmişdi. Onun dediyinə görə, Klişidə avtomobil zavodu da tikilir, Andre Sitroen Avropanın Henri Forduna çevrilməyə can atır, artıq Lavanda, Sən-Şarledə zavodlar açıb. Belə çıxırdı ki, orda iş imkanları var, həm də kifayət qədərdir. Əlbəttə, lokomotiv, avtomobil, mühərrik-filan onluq deyildi, otuz altı illik ömründə oxuyub-yazmaqdan ayrı iş tanımamışdı, amma, şübhəsiz, başqalarına möhtac olmaqdan, əlinin zəhmətilə çörək pulu qazanar.

Klişi ona ümidlərinin son sığınacağı kimi təsir göstərdi. Hər tərəfdə tikinti gedirdi, birmərtəbəli evlər, fəhlə barakları bir-birinə söykənmişdi. Az-çox səliqəyə salınmış küçələri, palçıqlı yolları vardı. Rastlaşdığı adamlar sadə geyimli, kədərli, qayğılıydılar, görkəmindən, ən azı, lisey müəlliminə oxşayan əliçamadanlı yad adama maraqla baxırdılar. Hansın verdiyi ünvanı axtara-axtara xeyli getməli, küçələrdə, döngələrdən burulmalı oldu. Axır ki, deponu tapdı.

Hans Günter onu yaxşı ovqatla qarşıladı: lokomotiv deponunda mexanik vəzifəsi almış, ikiotaqlı mənzildə yerləşmişdi; üstəlik, yeni tanışının gəlmək ehtimalını nəzərə alıb ondan ötrü iş imkanlarını araşdırmışdı.

“Mənə bir köməkçi verməlidilər. Əlbəttə, köməkçidən müəyyən texniki bilik tələb olunur, amma çalışaram, sizi işə götürsünlər, öyrənərsiniz, mən kömək eləyəyəm. Əvvəlcə dincəlmək lazımdı. Bir saata işimi qurtarıram, sonra baş mexanikin yanına gedərik. Ümidvaram, imtina eləməz”.

Dar budkada keçirdiyi intizarlı bir saatdan sonra baş mexanikin şübhəli-tərəddüdlü baxışları altında məsələni açdılar. Qaraqabaq adam dediklərinə könülsüz qulaq asırdı, amma bacarıqlı alman mexanik ona hava-su kimi lazım idi, nə vaxt idi ki, depoda iş irəli getmirdi. Nəhayət, irəlicədən bütün məsuliyyəti Hans Günterin boynuna qoyub razılaşdı, həm də təzə tikilmiş baraklarda otaqla təmin olunması barədə təliqə də yazdı.

Cəmi bir saatdan sonra çamadanını biradamlıq, içində çarpayından və masa-stuldan başqa bir şey olmayan otaqçığa qoyub Günterin təkidilə Süzanın hazırladığı axşam yeməyinə getdilər.

...İşi lazımi alətləri hazırlamaqdan, Hansın tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən, ağır hissələri qaldırmağa kömək eləməkdən, lazım gələndə baş mexanikin yanına getməkdən ibarət idi. İlk günlər çox çətinlik çəkirdi, üstəlik, bu cür fiziki və çirkli işlərə alışmadığından, əllərində qıcıqlanma olur, onu narahat eləyirdi. Amma Hansın səbri, təkmini köməyinə çatırdı. Səhər nə tapırdısa, onu yeyir, günorta ucuz fəhlə yeməxanasında qarnını doydurur, axşamlar Hansla Süzanın qonağı olur, xəcalət çəkib getməyəndəsə, Hans yeməyi onun otağına gətirirdi. Qəhvəxanaya, kafeyə, gəzintiyə həftədə bir dəfə çıxırdılar – hələ büdcələri imkan vermirdi.

O günlərin birində Hans Günter işdən sonrakı, ya istirahət günlərindəki sıxıntıların öhdəsindən gəlmək üçün öz aralarında “dil kursu” təşkil eləmək təklifi irəli sürdü: o, Yusif Vəzirin alman, Yusif Vəzir onun türk dili biliyini təkmilləşdirməliydi. Həvəslə başladılar: realnı məktəbdə alman dili keçdiyindən çətinlik çəkmirdi, Hans da türkcəni əsirlikdəki

təcrübəsinə görə onun gözlədiyindən asan qavrayırdı, anlaşılmazlıq yarananda fransız dilinə keçir, arabir də Süzani köməyə çağırırdılar.

İlk maaşının – altı yüz frankın yarısını dərhal Mirabdulla-ya çatdırmağa tələsdi: kirayə pulundan borcu qalmışdı, üstəlik, ayaqqabısı köhnəlmişdi; ürəyi durmadı, yüz frank da cibxərci verdi. Arada Ceyhun bəy də baş çəkib qonorarından altmış frank veribmiş. Görünür, Yusif Vəzirlə görüşmək istəmir ki, sıxılmasın, hər şeyin yoluna düşəcəyini gözləyir. Özü də Ceyhun bəyi hələ narahat eləmək istəmədi – indi başı Əlimərdan bəylə birgə konfransa qarışmışdı, növbəti dəfə mütləq, az da olsa, onun xəcalətindən çıxacaqdı. Başlıcası bu idi ki, Mirinin xəstəliyi şiddətlənməsin, təhsilini başa vursun.

Hansdan başqa ünsiyyət saxladığı təkəcə Mənsur ibn Muhəmməd idi. Hamının “manevra” – yəni əl buyruqçusu adlandırdığı, üzü-gözü daim his-pas içində olan, yalnız gözləri və dişləri ağaran “sidi” – mühacir kimi tanınan əlcəzairli Mənsura heç kəs əl vermirdi. Amma üzünə gülümsəyib pozuq fransız dilində salam verəndə Yusif Vəzir əlini uzatdı. “Sidi” heyrətlənib kirli əllərini paltarına sildi:

“Salam, müsyö, – dedi, – çox şadam”.

O gündən Mənsurla dost kimi salamlaşır, hətta ayaq saxlayıb söhbətləşirdilər. “Sidi” arvadı və oğluyla gəlmişdi, dörd yüz əlli franka ən çirkli işləri görür, buna görə Allahına şükür eləyirdi.

...Günlər elə sürətlə ötürdü ki, səhərin nə vaxt açıldığını, axşamın nə vaxt düşdüyünü hiss eləmirdi. Axşamlar Hansın mənzilində, yaxud subay otağında dil məşğələlərindən sonra bir neçə saat masa arxasında oturur, sızıldayan əzələlərinin yorğunluğunu yazmaqla unudurdu. Asiya haqqında yazdığı əsər taleyinin dönüklüyündən duyduğu əzabı az da olsa, sakitləşdirirdi. Pisi o idi ki, tütünə əməlli-başlı öyrənmişdi, ucuz papirosların tüstüsünü ciyərlərinə çəkə-çəkə, elə bil, taledən intiqam alırdı. Arabir Hansla bir şüşə şərab da içirdilər.

Hər dəfə maaşını alandan sonraki istirahət günü Mirabdullaya baş çəkir, onun qayğılarıyla maraqlanırdı. Hər dəfə də cavanlar Bakıya qayıdıb-qayıtmamağı götür-qoy eləyirdilər. Mustafa ağa qəti qərara gəlmişdi – gedəcəkdə. Mirabdullanın da könlü getməkdən yanaydı, amma qardaşının ağzına baxırdı. Həmin məqamlarda qəti bir söz deməkdə tərəddüd keçirirdi.

“Hələ deyə bilmərəm, görək nə olur”, – Yusif Vəzir onların ümidlərini tamam qırılmağa qoymurdu.

Arada iki dəfə də Ceyhun bəylə görüşdü. Söhbətləri sıxıntı içində keçdi – hələ sevinməli bir şey yox idi: Ceyhun bəy “Arşın mal alan”ın tamaşaya hazırlanmasından danışırdı, dediyinə görə, premyera gələn ilin yayına nəzərdə tutulmuşdu, Üzeyir bəyin gəlişi də, təbii ki, müşkülə çevrilmişdi, özüsə elə hey qardaşını Vətənə çağırırdı.

Qürbətın bir qışından da salamat çıxa bildi. Amma Klişidən qurtulma yolu görünmürdü. Üstəlik, Mirinin taleylə bağlı bir qərara gəlməliydi...

XV FƏSİL

ŞAHZADƏ VƏ XƏLİFƏ ƏSƏD BƏY

Lev Nussimbaum

Berlin

Oktyabr 1922-ci-iyun 1924-cü illər

Əsəd bəy!..

Günlərin birində “İslamiyyə” dəki türk tanışıyla Berlindəki Osmanlı konsulluğuna, imamın Hafiz Şükrünün yanına getmişdilər. İmam onu süzüb soruşmuşdu:

“İsmi-şərifin nədi, övladım?”

Həmin məqamda duruxmuş, qəfildən yadına Bakıda azsaylı dostlarından biri olan Əsəd bəy Əsədullayev düşmüşdü: o bir dəfə, az qala, adaş olduqlarını başa salmışdı; sən demə, “Lev” də, “Əsəd” də ərəb dilində “şir” deməkmiş.

“Əsəd bəy!” – Özü də təəccüblənə-təəccüblənə dillənmişdi.

“Türk-müsəlmansanmı?” – İmam onun görkəmindən türk olmadığını başa düşüb gülümsünmüşdü.

“Özümü müsəlman sayıram, – Leo birbaşa cavabdan yayınıb inamla dillənmişdi. – Müsəlmanlığı qəbul eləmək istəyirəm”.

“İstəməklə müsəlman olmurlar, övladım, – İmam şəfqətlə demişdi, – dərk eləməklə müsəlman olurlar. Görürəm, hələ həyat təcrübən azdı, islamı dərk eləməyə çalış. Qurani-Şərif oxu, özünü hazır sayanda gələrsən”.

Əlbəttə, istəyinin rəsmiləşdirilib-rəsmiləşdirilməməsinin Leodan ötrü fərqi yox idi: əqidə Abram Nussimbaumun əmlakı, yaxud Almaniyada yaşamaq izni deyildi ki, möhürlü sənəd istəsinlər. Leo şərqli idi, özünü müsəlman sayır, üstəlik, Əsəd bəy adını götürüb, vəssalam.

Elə Leopold Veys də onu Əsəd kimi qəbul elədi. Nə olar, maraqlıdı, cəlbədididi, qeyri-adıdı, Şərqi xatırladan nəsə var. Lazım gələndə ad, lazım gələndə titul, lazım gələndəsə ləqəb kimi istifadə eləmək olar. Onsuz da tanışlıq verdiyi adamlara yəhudi olduğundan çox, Gürcüstandan, ya da Azərbaycandan gəldiyini deyir, qoy milliyəti barədə kim necə istəyir, elə də fikirləşsin.

Lev Nussimbaum belə vəziyyətdən məmnun idi.

Yeni tanışı Leopold Veysə heyran qalmışdı, bir buna bax, cəmi iyirmi iki-iyirmi üç yaşı var, amma gör nələr eləyib: evdən qaçıb, orduya qoşulub, universiteti atıb, ailəsindən baş götürüb gedib, kino çəkilişini nəinki gözlərilə görüb, hətta rejissor assistenti də olub, frau Qorkidən müsahibə götürüb, müxbir olub, Şərqi gəzməyə yollanıb, özünə inamı, savadı, dünyagörüşü adamı təəccübləndirir – idişi əməlli-başlı bilir, yəhudilərin tarixindən xəbəri var, ərəbcəni öyrənir...

Öz millətinə münasibət baxımından Abram Nussimbaum liberal mövqedə dayanırdı: bunu frau Şulte müəyyən eləmişdi. Görünür, daha çox Bertanın təsiri ilə Leoya uşaq yaşlarından yəhudiliyi və idişi öyrətməmişdilər. Leo bəzən elə indi də yəhudilərin başqalarından nəylə fərqləndiklərini dərk eləməkdə çətinlik çəkirdi. Məsələn, rus tanışı Viktor Yelaginlə bu Brailovski, Zaderman, Pasternaklar arasında nə fərq var? Arada Brailovski yəhudilər, onların taleyi, tarixi missiyası barədə nəsə danışmışdı, amma indi bütün bunları qavrayacaq halda deyildi.

Ata Vladimir Nabokov öldürüləndəsə antisemitlər barədə danışmağa başladılar; bir neçə ay sonra yaşadıkları ölkənin xarici işlər naziri Valter Ratenau güllələndi, yenə antisemitləri asıb-kəsməyə, sionizm barədə söz açdılar: bəs bütün millətlər yəhudilərə qarşıdılar, onlar əcdadlarının torpaqlarına qayıtmalı, öz dövlətlərini qurmalıdılar, həmin yersə Qüds, yəni Yerusəlim mərkəz olmaqla Fələstin torpaqlarıdır.

Sonra Brailovski oxuyub-əşitdiklərini danışdı: sən demə, yüz illər ərzində baş verən bütün inqilablar yəhudi masonların əməliymiş, məqsəd yalnız ölkələrdəki mövcud quruluşları sarsıtmaq, qarmaqarışıqlıq yaratmaq, masonların köməyilə bütün xalqları yəhudilərə tabe eləməkmiş. Masonluq nədi? Masonluq da çar Solomonun məbədinin tikintisinə başçılıq eləyən Xiromla bağlıdır: Xirom kütlə üzərində qeyri-adi hakimiyyətə malikmiş, istedadlı memar, heykəltəraş, dəmirçi olmaqla yanaşı, bütün işçiləri özünə sözsüz tabe eləməyi bacarırmış. Sonra bu əsasda gizli təşkilatlar yaradıb, ayrı-ayrı ölkələrdə, bütün dünyada hakimiyyəti ələ keçirməyə başlayıblar. Rusiyada inqilabı da onlar törədiblər; Lenin də, Stalin də ana tərəfdən yəhudi imişlər, Trotskidən, o birilərdən danışmağasa ehtiyac yoxdu; bolşevizm də masonların ideyasıdır, sosial inqilablar vasitəsilə dünyanı ələ keçirməkdə; Rusiyadakı çevrilişi də elə bu Almaniyadakı mason bankirlər maliyyələşdiriblər.

Leo onun dediklərinə Ratenau öldürüləndən sonra daha çox inanmağa başladı. Sən demə, Milyukovyu da, Ratenaunu da eyni təşkilatın – “Yəhudilərin təkəbbürünə qarşı Assosiasiya”nın üzvləri öldürüblərmiş, məqsədləri ölkədə yəhudilərin hökmranlığına son qoymaq imiş, onları da Rusiya mason-bolşeviklərilə gizli əlaqələrdə günahlandırırırlarmış. İstefada olan kapitan Lüdviq Müllər fon Hauzenin on il əvvəl yaratdığı o təşkilat hətta “Sion müdriklərinin protokolları”nı almayınca çevirib yayıblarmış ki, hamını mason-semit planlardan xəbərdar eləsinlər. Sən demə, Versal konfransında

məğlubiyyətə uğradılmış Almaniyanın taleyini də ancaq yəhudi masonlar həll eləyibləmiş: Lloyd Corc da, Klemanso da mason bankirlərin puluyla baş nazir olublarmış; İtaliyadan gələn baron Sonnino yəhudiymiş; Vilson da Volfson imiş; Corcun müşaviri sionist Filipp Sassune, Klemansonun şəxsi katibi iudey Mandel, Vilsonun heyəti yəhudilər – Brauk, Varburq, Morgentau, Şiff, Brandeys – imiş; indi, məsələn, Almaniya da rəhbər işçilər arasında yəhudilərin sayı almanlardan, azı iki dəfə çoxdu.

Əlbəttə, bütün bunlar maraqlı, cəlbədiciydi, amma hələ Leonun düşüncələrinə hakim kəsilə bilmirdi. Əlinə pul düşəndə Kurfyurstendamma cumub filmlərə baxır, hər dəfə də vəcdə gəlmiş, həyəcanlı halda qaranlıq zaldan çıxanda, az qala, özünün başqa adam olduğuna inanmağa başlayırdı. Atasının öz qayğıları vardı: yenə hər gün səliqəylə geyinir, əsasını götürüb qocaəfəndi yerişilə oğlunun təhsilini davam etdirməsi üçün xeyriyyə cəmiyyətlərinə, ya sorağını eşitdiyi varlıların yanına pul axtarmağa gedirdi. Aradabir frau Köpke tək, ya da keçmiş əsirlərdən kiminləsə gəlir, mütləq Leoya “yardım” gətirirdi. Bəzən də Abram Nussimbaum üz tutduğu adamın yanından bir neçə yüz markalıq çeklə qayıdır, otaqda məmnun halda vurnuxa-vurnuxa planlar qururdu.

Leopold Veyslə görüşdən az sonra Şərqə marağını əməli surətdə də göstərməyə başladı: əlbəttə, Bakıdan bəri çamada-nında gəzdirdiyi, ən çətin vaxtlarında belə satmadığı çərkəzi çuxası daha əyninə olmazdı, artıq on yeddi yaşında ucaboy oğlana çevrilmişdi; amma əvəzində köhnə paltarlar dükanından kübar türk uşaqlarının geyindiği pencək-şalvar, fəs ala bildi, təmizləyib saxladı ki, vaxtı çatanda özünü göstərsin.

Elə o vaxtdan Fridrix Vilhelm Universitetində Şərq dilləri seminariyası olduğundan, həmin seminariyada da türk və ərəb dilləri öyrədildiyindən xəbər tutdu. Heç atasıyla da

məsləhətləşmədi, seminariyaya getdi, qəbul olunması barədə ərizə yazıb altına “*Əsəd bəy Nussimbaum, Gürcüstanlı*” imzası qoydu. Bəxtindən orta təhsili olub-olmadığını, gimnaziyada oxuyub-oxumadığını soruşmadılar. Qəbul olunduğunu eşidəndə Leo sevincindən, az qala, ağlını itirəcəkdi.

Bununla da bir qədər yeknəsəq həyatı qəfildən dəyişib daha coşğun ritmə düşdü. Əlbəttə, yeni hobbisini, atası bir yana, ən yaxın dostlarına belə demədi. Səhər obaşdan durur, tələsik qəlyanaltı eləyib Şarlottenburqdakı evlərindən çıxır, az qala, şəhərin o biri başında yeləşən universitetə cumurdu. Piyada gedirdi, əvvəla, metroya, tramvaya-filana artıq xərc ayırmaq istəmirdi, ikincisi də yolboyu düşünməyə, mühazirəçilərdən eşitdiklərini götür-qoy eləməyə vaxtı olurdu. Əvvəlcə seminariyadakı mühazirələr o qədər də döşünə yatmırdı: professorlar Şərq və Şərq dilləri haqqında quru, ölgün səsle danışırdılar, elə bil, ürəklərində sevgi, heyranlıq vəcd hiss olunmurdu.

Günorta seminariyadan çıxıb yolüstü aldığı qəlyanaltını yeyə-yeyə şəhərin o biri başındakı gimnaziyaya qaçır, özünü də təəccübləndirən sakitliklə, təmkinlə gündəlik dərslərinə başlayırdı; dərslər başa çatandan sonra yoldaşlarından müxtəlif bəhanələrlə aralanıb yenə tanış küçələrlə universitetdəki axşam mühazirələrinə tələsirdi. Gecə masa arxasında oturmaq, nələrisə oxumaq-yazmaq lazım gəlirdi, amma çox tab gətirə bilməyib yuxuya gedir, atası oyadandan sonra sərxoş kimi yatağına sərilirdi. Gecə yuxularında professorların ölgün, ehtirassız səsle təsvir elədikləri Şərq canlanır, hərəkətə gəlir, öz sarayları, məscidləri, minarələri, bazarları, meydanları, səhraları, dənizlərilə bütün həyatını doldururdu. Leo başında şahənə çalma, əynində ipək əba, barmağında almaz üzük o şəhərləri, səhraları, dənizləri dolaşır, dolaşırdı.

Bütün bu gizlilik – Brailovskinin danışdıqlarından təsirlənib oxşatdığı kimi, “masonsayağı” fəaliyyət – Leonu yorurdu. Belə vaxtlarda hisslərini daha sərbəst ifadəsinə can atır,

hətta gimnaziya belə “türk geyimi”ndə getməklə, fəs qoyub, monokl taxmaqla, susqun, təkəbbürlü görünməklə dost-tanışlarını təəccübləndirir, bundan xüsusi zövq alırdı.

“Leo lap dəli olub, – Jozefina və Lidiya Pasternaklar öz aralarında pıçıladaşırdılar, – hər yerdə fəslə gəzir, Osmanlı imperiyasını tərifləyir, hətta, tələb eləyir ki, onu ancaq “Əsəd bəy” çağırınsınlar. Səbəbini soruşduq, deyir, artıq müsəlmanlığı qəbul eləmişəm. Heç inanmaq olmur!”

“Bir buna bax, müsəlman şahzadəsi, xəlifə olub! Təlxəklik eləmə görək!” – Sınıf yoldaşları fəsinin qaytanından dartıb onu ələ salırdılar.

Məktəbin tinində qəzet satan keçmiş ağqvardiyaçı zabit bir dəfə istehzal təbəssümlə dedi:

“Cavan oğlan, deyəsən, fəsin “bəy” sözü kimi, yarım ildən artıqdı Türkiyədə belə qadağan edildiyindən xəbərin yoxdu! Onlar indi Avropaya can atırlar, sən hara gedirsən?”

“Bu nə gürcü ləhcəsidə belə? – Vladimir Nabakov poetik məşğələlər vaxtı istehzayla gülürdü. – Sənə heç yaraşmır...”

Atası da Leonun bu əməllərindən xoşlanmırdı. Təəccüblə qaşlarını çatıb oğlunu süzür, başını bulayırdı: “Sən özünü necə istəyirsən, elə apara bilərsən, amma mən müsəlman şahzadə olmamışam, səni inandırırım ki, heç vaxt da olmayaçağam! Yoxsa təlxəkliyini sirr kimi saxlamaq üçün qapını mənim üzümə bağlamaq istəyirsən?”

Leo cavab vermirdi, bununla belə, yolundan dönmək fikrində də deyildi. Nə olar, atasının şahzadə, xəlifə, yaxud şeyx olmadığı həqiqətdi; o da həqiqətdi ki, olsa-olsa, ikinci gildiya taciri olan Abram Nussimbaum heç neft sənayeçisi, milyonçu da deyil. O, demək olar, hər səhər “ölü canlar” – öz aksiyalarını belə adlandırır – satmaq üçün “Russland” hərracına gedir, bəzən bəxti gətirib kimisə hərifləyə bilirdi, amma ildən-ildə sovet quruluşunun dağılacağına bəslənən ümidlər azaldığından kafelərdən birində oturub “Moskvada görüşmək” şərəfinə badə qaldıran mühacirlərə kədərlə baxırdı.

Amma bu cür ikili həyat yaşamaq Leo Nussimbaumun xoşuna gəlirdi. Öz fantaziya və üllüziyalarından başqa kənar təsirlərə uymamaq özünəinamını artırır, onu oynadığı rolun düzgünlüyünə inandırır. Gərgin həyat təzi sanki Leoya əlavə qüvvə verirdi; düzdü, geyimini, ləhcəsini, ədalarını, həyata baxışlarını ələ salırdılar, amma belə vaxtlarda daha dözümlü, təmkinli və vüqarlı görünməyə çalışır, bu da onu təbdən çıxara bilməyən yaşadlarının, az qala, düşməncəsinə münasibətinə səbəb olurdu. Kinayəli, həqiqətlə fantaziyanı qarışdırıb danışmağı, həmsöhbətlərini çaşdırıb-heyrətləndirməyi mənimsəmişdi, bundan da əməlli-başlı zövq alırdı.

Elə həmin vaxtlarda da ilk sevgiyə oxşar duyğunu hiss elədi. Sarışın gözəl Yevgeniya Flattın artıq yetərincə həyat təcrübəsi vardı, oxuya-oxuya manekenliklə məşğul olur, son dəb geyimlərini nümayiş etdirirdi; bununla belə, oxumaqla arası yox idi, daim bəzənib-düzənirdi. Gözəlliyi, hətta, Leonid Pasternakın da diqqətini çəkmiş, portretini işləmişdi. Leo Yevgeniyaya, demək olar, vurulmuşdu, var-güciylə çalışırdı ki, xoşuna gəlsin, bundan ötrü, az qala, dəridən-qabıqdan çıxırdı. Amma bədbəxtlikdən rəqibi vardı: qızın ətrafında Jorj Litader adlı bir tip də fırlanırdı.

Nəticədə sarışın gözəl heç birinə qismət olmadı, özünün dediyi kimi, “gonbul, nəzakətli, çox savadlı və ağıllı, üstəlik, varlı” bir adama qoşulub Amerikaya getdi. Əlbəttə, Yevgeniya Jorja – təkəbbürlü rəqibinə qismət olsaydı, daha çox əzab çəkərdi, bununla belə, qızın yaşlı, gonbul, amma varlı adamı ondan üstün tutması çoxdan gəldiyi qənaəti bir daha möhkəmləndirdi: həyatda çox şeyi pul həll eləyir, Leo, sənin də kifayət qədər pulun olanda o cür gözəllər özləri ayağına gələcəklər!

“Müsəlmanlığı qəbul eləməsi” də hələ ancaq özündən ötrü idi. Əslində, seminariyaya yazılmaqla yanaşı, Berlinin islam aləmilə də yaxından tanış olmağa çalışırdı. “Əsəd bəy” türk vətənpərvərlərinin, Orta Asiya milli dövlətlərinin keçmiş

nazirlərinin çoxluq təşkil elədikləri “İslamiyyə” cəmiyyətinə də gədirdi, “Bolşevizmə qarşı rus-alman liqası”na da üzv olmuşdu, monarxiyalı sovet quruluşunun tərəfdarı olan “Gənc ruslar ittifaqı”na da girmişdi...

Leopold Veysi tez-tez xatırlayırdı, Brailovski onun səfərdən qayıtdığını xəbər verəndəsə həyəcanlandı: adam Şərqdə olub, Allah bilir, nələr görüb-eşidib, başına hansı macərələr gəlib! İstirahət günü görüşə biləcəklərini öyrənəndə lap səbrini itirdi, az qala, yuxusu ərsə çəkildi.

Şarlottenburqdakı yay kafesində, masalardan birinin arxasında ayağını ayağının üstünə aşırıb oturmuş Leopold Veys onun nəzərində əsl fəteh idi. Görüşəndə də köhnə tanışlar kimi əl tutdu.

“Hə, Əsəd bəy, məni unutmamısan ki? – Gülə-gülə soruşdu. – Dərslərin necə gedir?”

“Dostumuz müsəlmanlığı qəbul eləyibmiş, – Brailovski xəbər verməyə tələsdi. – Həm də gizlicə. Mən də bu günlərdə xəbər tutmuşam”.

“Belə de! – Leopold Veys heyrtlənib əlini sirli-sirli gülümşəyən Leonun çiyinə vurdu. – Əgər doğrudan belədisə, deməli, bundan ötrü sanballı əsası var”.

Təbii ki, söhbət dərhal Leopoldun səfəri mövzusunə keçdi. O Şərq günəşindən bir qədər yanmış sifətindəki məmnun ifadəylə Qüdsə necə gedib çıxdığını, Fələstində nələr baş verdiyini, dayısı və doktor Veysmanla söhbətlərini, Şərqi və islamı içindən öyrənməyin zəruriliyi barədə məsləhətləri danışdı. Leo maraqla qulaq asırdı, hətta ofisiyantın bayaqdan gətirdiyi qəhvə belə, soyumuşdu. Sonra Konstantinopoldan, Muhəmməd Əsəd Ərbili Həzrətlərilə görüşündən danışanda Leo bərk həyəcanlandı, hətta, dözə bilməyib stulunu müsahibinə bir qədər yaxın çəkdi.

Hər şey Leodan ötrü nağıla oxşayırdı: qədim Konstantinopolun dar küçəsində təkkə, təkkənin bir hücrəsində uzun ağ

saqqallı, əmmaməli və əbalı şeyx, şeyxin ətrafında cavan müridlər, zikr mərasimi... Leopold Veys Fələstinin şəhər və kəndlərinə, Qahirəyə səfərləri barədə danışılanda lap gerçəklik hissini itirdi.

Aralarındakı fərq ağlagəlməz dərəcədə böyük idi: Leopold artıq Şərqi içəridən öyrənirdi, hər şeyi öz gözlərilə görür, Leo-Əsəd bəysə burda, Berlində özlərini müsəlman adlandıran adamlarla, mühacirət tör-töküntülərilə oturub-durur; Leopold şeyxlə, Muhəmməd Əsəd Həzrətlərilə həmsöhbət olur, Leo-Əsəd bəysə özünü "hind xacəsi" adlandıran Əbdül Cabbar Xeyrinin moizələrinə qulaq asmaq məcburiyyətindədi; Leopold Qüds, Qahirə və Konstantinopol məscidləri və camelərinin möhtəşəm mənzərəsinə tamaşa eləyir, Leo-Əsəd bəysə Hannoverştrassedəki tütün və tər iyindən beyin çatlayan dar otağa; Leopold din xadimləri arasında dolaşır, Leo-Əsəd bəysə cəmiyyətə gəlib-gedənlərin yarısının ingilis və rus casusu olmasından şübhələnir. Əlbəttə, Berlində ara-sıra əsl müsəlmanlarla da rastlaşır, amma belələri çox azdı, Leo-Əsəd bəyin az müddətdə öyrəndiklərindən artıq bilmirlər.

"Şərqə bir daha qayıtmaq fikriniz var?" – Leo axır ki, gerçəkliyə qayıdıb Leopolddan soruşdu.

"Əlbəttə, – Leo sirli-mənalı görkəm aldı, – hiss elədim ki, daha Şərqdən, islam aləmindən ayrı yaşaya bilmərəm. Bir aylığa burda işlərimi yoluna qoymağa, qəzetlərin birilə sərfəli müqavilə bağlamağa gəlmişəm, avqustun ortalarında yola düşəcəyəm. Artıq öz missiyamı yerinə yetirmək vaxtım çatdı".

Leo o missiyanın nədən ibarət olduğunu soruşmadı, bunun nə demək olduğunu bilirdi: Şərqi və İslamı içindən öyrənməkdi, vəssalam. Şübhəsiz, gözəl missiyadı, nə vaxtdı Leo-Əsəd bəy də bunu arzulayır, amma fəaliyyət meydanı dardı, hələ təhsilini başa vurmalı, iş tapmalı, maddi vəziyyətini düzəltməli...

Leopold Veys gəldiyi kimi də yoxa çıxdı. Brailovskinin dediyinə görə, artıq Şərq ölkələrini dolaşırdı. Leo-Əsəd bəysə

o ilin payız-qışını gərgin qaçhaqaçda keçirdi. Qarşıda gimnaziyanın buraxılış imtahanları dururdu, Leo Nussimbaum bütün diqqətini seminariyadakı mühazirələrə yönəltdiyindən, üstəlik, gimnaziyadakı dərslərdə də gizlicə seminariyanın mühazirələrini oxuduğundan, imtahanları qorxu və həyəcanla gözləyirdi.

Abram Nussimbaum da narahatlıq keçirirdi: oğlu axır ki, gimnaziyanı bitirib Vilhelm fon Humboldt universitetində ciddi ixtisas arxasınca gedəcəkdə. Əlbəttə, bu geyim-kecim, şahzadə, xəlifə, milyonçu-filan hamısı yeniyetmə fantaziya-sından törəyib, tezliklə unudulub gedəcək.

Ərəb, türk dillərinə, Yaxın Şərqi coğrafiyasına, tarixinə aludəçilik imtahanlarda özünü göstərdi. Leo-Əsəd bəyin latın dilindən, riyaziyyatdan “səviyyəsi” pis qiymətlə müəyyən edildi. İmtahan komissiyasının Romanovlar nəslindən olan ahıl sədri şagirdin tarixlə bağlı biliyindən məmnun qaldı, bu da o biri fənlərdən “günahlarını” yumağa kömək elədi. Axır ki, birtəhər kafi qiymətlə kamal attestatını ala bildi – fasilələrlə də olsa, on il davam eləyən məşəqqət başa çatdı. Əlbəttə, irəlidə onu uğurlu gələcək gözləyir – Leopold Veysin missiyasını Leo Nussimbaum da yerinə yetirəcək!

Gimnaziya ilə vidalaşması fiziki və zehni gərginliyini xeyli azaltmışdı...

Şərq Seminariyasına “*Gürcüstanlı tələbə*” kimi qeyd olundu, amma növbəti ilin avqustundasə fon Humboldt universitetinə yazılarda Rusiyadan olduğunu dedi, noyabrda kurslara gedəndə özünü gürcü kimi qələmə verdi – bütün bunlar Leodan ötrü əhəmiyyətsiz şeylər idi, başlıcası, arzula-dığına yetmək, istədiyi həyatı yaşamaqdı...

Dil öyrənməyin zəruriliyi də lap amanını kəsirdi: bir halda ki, özünü müsəlman kimi aparmağı qərara almışdı, gərək ərəb və türk dillərini biləydi, gələcək perspektivləri üçünsə ingilis dili vacib idi. Əvvəlcə türk-ərəb dilləri kurslarına yazıldı. Qəribəydi, ərəbcəni asanlıqla mənimsəsə də, türkcənin

öhdəsindən heç cür gələ bilmirdi, ona görə də növbəti yay ingilis dili və İslam tarixilə yanaşı, türk dilinə də vaxt sərf elədi – amma nəticə sevindirici deyildi.

Pasternakların evində yığışdıqları axşamlar Şərq hekayəçisi rolunu müzakirəsiz Leo Nussimbaum üzərinə götürürdü. Başına yığılan yaşlılarının heç biri onun qədər gəzib-görməmişdilər, bolşeviklər Rusiyadan qovandan elə burda – Berlindəcə məskən salmışdılar. Amma Leo-Əsəd bəy Qafqazı, Orta Asiyanı, İranı dolaşmış Konstantinopolda, Romada, Parisdə, Hamburqda olub – bəyəm, bu on səkkiz yaşlı gənc üçün azdı?!

Üstəlik, Leonun gördüklərini bəzəyə-bəzəyə, şişirdə-şişirdə, məcərə, detektiv elementləri qata-qata nağıl eləməsi hamını cəlb eləyirdi. Buxara əmirinin sarayındakı təmtəraq, İranda qızıl güllər və fırlanan dərvişlər, yaxud Gürcüstanın dağlarında şeytana sitayiş eləyən tayfa, ya da xevsurların söyüş yarışları və öküz döyüşü keçirmələri, illah da İranda Yavər xanın onlara əylənmək üçün oğlan uşağı göndərməsi... ağlagəlməz əhvalatlara oxşayırdı, inanmaq çətin də olsa, həddən artıq maraqlıydı. Əslində, Leo onlardan başqa münasibət də gözləməzdi; əksinə, bir qədər şübhə içində qalmaları daha şirnikdiriciydi. Başlıcası, Leonun öz fantaziyalarının, gücünü, arzuladıqlarını həqiqətə oxşatmaq bacarığını sınaqdan keçirməsiydi, buna da uğurla nail olurdu.

“Ay səni, Leo, – yarıtəqdir-yarışübhəylə başlarını bulayırdılar, – gör bir nələr danışırısan...”

“Ay səni, Leo, gör bir nələr danışırısan!” – Vaxtilə frau Şulte də onun uşaq fantaziyalarını eşidəndə belə demişdi...

“Ay səni, Leo, gör bir nələr danışırısan”, – Abram Nussimbaum da oğlunun xəyal gücündən heyrətlənəndə belə deyirdi...

Amma indi o böyümüşdü, şübhəsiz, fantaziyaları da böyümüşdü.

O artıq Leo-Əsəd bəy idi!

Düzdü, tanışları hər fürsət düşəndə onu istehza hədəfinə çevirirlər; hətta Corc Litor kinayəsini açıq-aşkar bildirir, “O müsəlman-filan deyil, mənim kimi adi rus yəhudisidi” deyir, bütün bunlar Əsəd bəyi yolundan döndərə bilməyəcək!..

XVI FƏSİL

BİTİB-TÜKƏNMƏYƏN ÇIXILMAZLIQ

Yusif Vəzir

Paris, Klişi

İyun 1924-cü-iyun 1925-ci illər

Mir Abdulla Vətənə qayıtsın, yoxsa qayıtmasın?

Bu ağırlı fikir beynini və qəlbini yeyir, heç cür qərara gələ bilmirdi. Qayıtsa, bəy oğlu, ya da müsavətçi qardaşı, ya xarici ölkə casusu kimi həbsxanaya atıb, sürgünə göndərməyəcəklər ki? Parisdə qalsa, səhhəti zəif, halı pərişan cavan qürbət nisgilinə tab gətirəcəkmi?

Axır ki, vaxt-vədə gəlib yetişdi, Mustafa ağa imtahanlarını verdi, diplomunu aldı, son qərarını vermək anı çatdı.

“Mən getmək qərarına gəldim, – Mustafa ağa qətiyyətlə dilləndi. – Həm də İstanbuldan yox, Moskvadan gedəcəyəm, orda Nərimanovla görüşməyə çalışacağam. Ümidvaram ki, həbsim üçün heç bir səbəb yoxdu”.

Yaz havasında Lüksemburq parkı səmtində açıq kafelərdən birində oturmuşdular. Yusif Vəzir təhsillərini bitirmələri münasibətilə cavanlara qonaqlıq verirdi. Nansidən Aslan da

gəlmişdi, amma arada bir il itirdiyinə görə, hələ gələn il diplom alacaqdı.

Mir Abdulla qardaşının üzünə baxırdı, son qərarı o verməliydi, hər halda, Vətəndəki vəziyyəti daha yaxşı bilirdi.

“Mən Mirinin getməsinə tərəfdar deyiləm, – səsi kədərli, həm də titrək çıxdı. – Düzdü, heç bir günahı yoxdu, siyasi işlərə qarışmayıb, amma onu, ən azı, mənə, mənim bolşeviklər barədə yazdıqlarıma görə incidəcəklər, həm də xəstədi, gözümdən uzağa buraxmaq istəmirəm: ata-ana yox, bacılar uzaqda, onun hayına kim çatacaq?”

Susdular. Bu həqiqəti dilə gətirməyin ağırlığından xilas olmaq bir qədər çəkdi. Nəhayət, Yusif Vəzir bədəsini qaldırıb gümrah görünməyə çalışdı:

“Yaxşı, gəlin həyatınızın bu gözəl məqamına sevinək. Ümid eləyək ki, qarşınızda sizi gözləyən işıqlı gələcəkdən nəsibinizi alacaqsınız... Mustafa ağaya da uğurlu yol, Vətəndə xoşbəxt günlər arzulayaq. – Üzünü ona tutdu. – Ancaq gərək bağışlayasan, səni yola sala bilməyəcəyəm, mən də iş adamıyam”.

Son kəlmələrində acı kinayə vardı.

“Biz yola salırıq, narahat olma, – Aslan arxayın elədi. – Hələ heç bilet də almayıb”.

Vəssalam, qət olundu, Mir Abdulla da Parisdə qalır. Əlbəttə, düzgün qərar idi. Özünün qayıtma məsələsini həll eləməmiş, onuyeni hakimiyyətin caynağınagöndərməyəcəkdi. Hələ keçmiş müsavətçini, səfiri qəbul eləmək istəmirlər, görünür, xalqın qarşısında etiraf gözləyirlər: günahlarını boy-nuna alsa, yeni quruluşu alqışlasa, yəqin icazə verərlər. Ancaq hansı günahlarını etiraf eləməliydi? Keçmiş əqidə və mübarizə yoldaşlarına necə düşmən kəsiləydi? Düzdü, Məmməd Əmin Rəsulzadəylə son görüşündə Müsavat firqəsindən çıxdığını demişdi, indi də onlarla heç əlaqəsi yoxdu, görüşdüyü təkcə Ceyhun bəydi, onunla da qohum və dost kimi haqqı-salamı var. Vətənə qayıtması naminə nəse

yazıb “etiraf” eləsə, hər şey olub-bitəcəkmı, sonralar keçmiş başına qaxınc olmayacaq ki?

Günləri əvvəlki axarıyla gedirdi: ölkədə Eduard Herriounun sosialistlər hökuməti hakimiyyətə gəlmişdi, onlar da bolşeviklərlə təmas nöqtələri axtarırdılar, deməli, qırmızı imperiyanın dağılacığından əllərini üzmüşdülər; Əlimərdan bəysə Qafqaz Komitəsi yaradıb sovetlərə qarşı mübarizədə səyləri birləşdirməyə çalışır, bu da son ümidə oxşayırdı.

Yeganə yenilik bu idi ki, Hans Günter Citroenin avtomobil zavodundan sərfəli təklif alıb mexanik keçmiş, onu da özüylə aparmağa nail olmuşdu. Düzdü, maaşı cəmi əlli frank artmışdı, əvəzində işi bir qədər yüngül, yeni barakdakı otağı azca iriydi. Bütün bunlara görə də gələcəyə ümidlə baxmağa dəyərdi.

Yenə də ağır iş günündən sonra həyatlarına bir mənə gətirmək üçün Hans Günterlə dil məşğələlərini davam etdirirdilər, əhvalları duru olanda ya ikilikdə, ya da Süzanla kafələrin birində əyləşib qəhvə, yaxud ucuz şərab sifariş eləyirdilər.

Yenə maaşını alandan sonrakı istirahət günü Mir Abdulla-ya baş çəkir, bir qədər toxtasa da, onun nə qədər qayğılı olduğunu görürdü. Qardaşı beş yüz əlli frank maaş alırdı, üstəlik, əlavə iş də tapmışdı, yüz əlli frank müqabilində gecədən xeyli keçənədək yazıb-pozurdu. Hər dəfə də Mir Abdullaya məsləhət görürdü ki, səhhətinə fikir versin, çox işləməsin. Ancaq bunu da başa düşürdü: mənzilin kirayə haqqını vermək, dolanacaq xərcini təmin eləmək, geyinib-kecinmək üçün pul lazım idi, artıq böyük qardaşının əlinə göz dikmək istəmirdi.

Asiya haqqında romanını da o sıxıntılı payız günlərinin birində bitirdi: Asiya Qızılbuynuzda yaşayırdı, Sultanın vəzirinin qızıydı, səltənət dağılandıqdan sonra atasıyla Berlinə

gedirdi, sabiq vəzir Şərq xalçaları satmaqla ailəsini dolandırır: Asiya universitetdə oxuyur, sonra laübalı vyanalı həkimə vurulurdu, amma həmişə könül dünyasında gözlədiyi şahzadəsi vardı. Nəhayət, yolu Mərakeş səhralarından keçir, Amerikanın göydələnləri arasında öz şahzadəsini tapırdı.

O sıxıntılı payız günlərində də elə hey özünə məşğuliyyət axtaran Hans Günter yazdıqlarını fransız, ya da alman dilinə çevirməyi məsləhət gördü. Dil seçimində xeyli tərəddüd elədilər, yazdıqları Fransada üzə çıxsa, təxəllüs götürsəydi belə, şübhə altına düşəcəkdi, amma hələ orda – Vətəndə rəhmə gələcəklərinə, günlərin birində qayıtmasına izin verəcəklərinə ümid bəsləyirdi. Alman dilində nəşr edilsəydi, uzun müddət sirr kimi qala bilərdi: Hans, məsələn, Münhendə, Leypsiqdə, Berlində, lap Vyanada nəşir tapardı, çünki eşitdikləri çox maraqlıydı, şübhəsiz, oxucuların diqqətini çəkəcəkdi.

Təxəllüs məsələsini hələ bir kənara qoyub işə başladılar. Hər gün işdən sonra qarınlarını bərkidib artıq ikicanlı olan Süzanı narahat eləməmək üçün onun subay otağına çəkildirilər. Acı kofe, acı papiros, Hansın donqultuları otağı doldururdu. Yusif Vəzir əlyazmasını oxuyur, köməkləşib cümləni qurur, gücləri çatmayanda fransız dilinə keçirdilər. Əlbəttə, əyləncəliydi, Hans hər cümləni qavrayanda heyrətini bildirir, sonra nizama salıb cidd-cəhdlə kağıza köçürürdü.

Bəzən işdə də axşam orta q məxrəcə gələ bilmədikləri mübahisələrini davam etdirirdilər. Bütün bunların Hansa xoş gəldiyini götürdü: şübhəsiz, müharibədə ailəsini itirəndən, əsirlik əzabları yaşayandan sonra yeni həyata başlamaq, övlad gözləmək çox həyəcanlı məqam idi, əslində, bütün bu dil öyrənmək, əsər tərcümə eləmək Hans Günterdən ötrü o həyəcanı boğmaq, başını qatmaq fürsətiydi.

Az qala, hər gün Mənsur ibn Muhammədi görürdü: o gözlərini-dişlərini ağardıb gülümsəyir, əlini tələm-tələsik paltarına silib uzadır, axırda da razılığını bildirirdi:

“Qurban, siz yaxşı insansınız, Allah mütləq qapınızı açacaq”.

Bəzən də nahara çıxanda oğlu Səidin ona yemək gətirdiyini görürdü. Oğlan da iri qara gözlərini parıldada-parıldada gülümsəyir, atasının böyrünə qısılırdı.

“Bunu oxut, – bir dəfə dedi, – Səid xoşbəxt deməkdi, qoy xoşbəxt və abırlı həyat yaşasın”.

“Eh, müsyö, – Mənsur ah çəkdi, – eşitdiyimə görə, sən universitet bitiribsən, böyük vəzifədə işləyibsən. Allah məsləhət biləndə təhsilə-filana baxmır, qurban!”

Düz sözə nə deyəsən? Hacı Zeynalabdin heç düz-əməlli qol da çəkə bilmirdi. Amma indi İstanbulun, Parisin, Berlinin... küçələri nüfuzlu universitetlər bitirmiş abırlı adamlarla doludu...

Yeni il qabağı maaşını alıb Mir Abdullaya baş çəkməyə gedəndə qardaşını evdə tapmadı. Ev sahibəsinin verdiyi xəbər kədərliydi: Mirabdullanın xəstəliyi şiddətlənmiş, həkimlər ona cənubda, dəniz sahilində müalicə olunmağı məsləhət görmüşdülər, bir az bank müdiriyyətinin, bir az da dostlarının yardımını sayəsində pul düzəldib Kanna getmişdi, qardaşına ordan məktub yazacaqdı.

Zərbə amansız idi; bu vəziyyətdə Mirabdullanın başına bir iş gəlsəydi, neyləyəcəkdi? Çarəni Ceyhun bəyə üz tutmaqda gördü. Ceyhun bəy özünü tox saxlasa da, vəziyyətinin xoşagələn olmadığı görünürdü.

“Səbir eləməkdən başqa çarə yoxdu, – dedi, – ümidvaram ki, Miri bir neçə aya sağalıb geri dönər. Mən də hey fikirləşirəm, görüm onun üçün neyləyə bilərəm”.

“Qardaşımın bu halındasa Əlimərdan bəy yardım əlini uzada bilər”, son ümidini dilə gətirdi.

“İnanmıram, – Ceyhun bəy başını buladı, – Əlimərdan bəyin çətinliklərindən xəbərim var. Bir çətin külfət saxlayır,

heç yerdən gəliri yoxdu, üstəlik, Məmməd Əmin bəy də İstanbulda mühacirət mərkəzi yaradıb, məcmuə çıxarmaq istəyir, pul axtarır, bu barədə Əlimərdan bəyə də məktub yazıb, amma bir neçə yüz frank göndərməyə belə çətinlik çəkir. Bu səbəbdən də Sən-Kludə daha sadə mənzilə köçməyə məcbur olub”.

Əlbəttə, Ceyhun bəyin dedikləri həqiqət ola bilərdi, bütün bunlarsa qardaşını itirmək qorxusunu qəlbindən çıxarmağa bəs eləmədi. O günlərdə Hansla başlarını qatdıqları məşğuliyyət olmasaydı, yəqin ki, ürəyi tab gətirməzdi. Tək qalanda papirosun acı tüstüsünü ciyərlərinə çəkə-çəkə tələyin ona niyə dönük çıxdığı barədə düşünürdü. Cəmi iyirmi üç yaşında ata, ana, qardaş itirdi, ailəsi yurdundan-yuvasından pərən düşdü, ömrünün ən gözəl günlərində nakam sevgilər yaşadı, otuz üç yaşında ideallarının darmadağın olduğunu gördü, artıq otuz səkkiz yaş var, qürbətdə həyatın ehtiyaclarını yaşayır, üstəlik, qardaş itkisinin qorxusunu çəkir.

Mir Abdulladan iki ay sonra məktub gəldi. Yazmışdı ki, tələşə düşmə, səhhətim xeyli yaxşılaşıb, həkimlərin dediyinə görə, bir neçə ay istirahət eləsəm, xəstəliyin əlamətləri tamam ötüb-keçəcək; yazmışdı, bankın müdiriyyətinə, başqa bir neçə yerə müraciət eləmişəm ki, yardım göstərsinlər, inşallah, bir çıxış yolu tapılar; yazmışdı, səndən, bir də bacılarımdan ötrü çox darıxdım, fikirləşirəm, mən sağalandan sonra Bakıya məktub yazaq, Vətənə getməyə izin istəyək, yəqin səsimizi eşidərlər. Bunları göz yaşları içində oxudu, qət elədi ki, qardaşı dediyi kimi də eləyəcək, hələ yalnız Mirabdullanın səhhəti barədə fikirləşmək lazımdı.

Üç həftə sonra Mir Abdulladan daha bir məktub aldı. Bu dəfə qardaşının yazdıqlarında ümitsizlik çaları çox idi: müraciətlərinə cavab gəlməmişdi, hətta Əlimərdan bəy belə, məktubunu sükutla qarşılamaşdı. Hökumət sanatoriyasına yerləşmək ümidi boşa çıxmışdı, üstəlik, müalicə olunduğu

“Pireney dağları” sanatoriyasından da bayıra atmışdılar. Birtəhər özünü Po şəhərinə çatdırmış, amma pulu tükəndiyindən küçələrdə sərgərdan qalmışdı. Axır ki, şəhərin bələdiyyəsinə üz tutub, xəstəxanalardan biri gündə on səkkiz franka müalicə eləməyə razı olub, onu beşinci mərtəbədəki soyuq otaqda yerləşdiriblər. Biçarə yenə Əlimərdan bəyə məktub yazmış, amma bu dəfə də cavab almamışdı. Yazdığına görə, Parisdəki həmvətənləri Əlimərdan bəyin hardansa yardım aldığını söyləyirlər, bəlkə ağız açsa, bir faydası oldu.

Bütün bunları Hansa danışdı, o da izin almaq üçün müdiriyyətdən xahiş elədi.

“Allahın nəzərdə tutduğu yolu səfeh adam qorxuyla, cəsarətli adam vüqarla, müdrik adamsa təbəssümlə keçir”, – Asiya haqqında yazdığını bu kəlamla bitirmişdi. Fikrincə, artıq yolunu cəsarətlə keçməli idi, ona görə də Əlimərdan bəylə qürurunu itirmədən üz-üzə gəlməliydi. Əlbəttə, Əlimərdan bəy onun Məmməd Əmin bəylə söhbətindən xəbər tutub, Müsavatdan çıxmaq qərarını bilir, bəlkə, Parisə gələndən bəri onu yoluxmadığından da inciyib, indisə bütün bunların yeri deyil, qardaşını xilas eləmək üçün hər şeyə göz yummalı idi. O da düzdü ki, Ceyhun bəy ona Əlimərdan bəyin çətinliklərini deyib, bununla belə, ən azı, nüfuzundan istifadə eləyib Mir Abdullaya yardım göstərməli idi. Şübhəsiz, oğulları Ələkbər bəyi, Rəşid bəyi, Ənvəri dəniz kənarına göndərmək onun atalıq borcudu, amma ağsaqqal kimi çarəsiz vəziyyətdə olan Azərbaycan türkünün də qolundan tutmalı idi.

Əlimərdan bəyin vaxtilə Napoleonun iqamətgahı olan Sən-Klüdə kirayələdiyi mülk onun qaldığı barakla müqayisədə saraya oxşayırdı. Əlbəttə, mühacirətdə olsa da, hələ dövlət başçısı sayılırdı, cürbəcür millətlərin, ölkələrin nüfuzlu adamlarını qəbul eləyirdi, daha abırlı yaşamalıydı. Amma indi gerçəklik bu idi ki, qardaşı müalicə olunmaq üçün gündə on səkkiz frank tapa bilmirdi, o – Əlimərdan bəyin başçılıq elədiyi dövlətin sabiq elçisisə gündə elə on səkkiz franka qara fəhlə işləyib güzəranını birtəhər yola verirdi.

Əlimərdan bəy müsafirini qonaq otağında qarşıladı, Yusif Vəzir ilk baxışdaca onun dəyişdiyini, qocaldığını, yorulduğunu sezdi. Altmış yaşını yenicə haqlamışdı, amma, hər halda, beş-altı il əvvəlki qədər çevik və cavan deyildi.

Heç biri ötüb-keçənlərə, siyasi söhbətlərə toxunmamağa çalışırdı.

“Əfv eləyin, Parisə gələndən sizi yoluxmağa imkan tapmadım, – Yusif Vəzir mümkün qədər təmkinli olmağa çalışırdı. – Mən gələndə Lozannada idiniz, sonra eşitdim ki, konfransla məşğulsunuz, sonra da mən iş ucbatından vaxt tapmadım”.

“Əhvalınızı Ceyhun bəy danışdı, – Əlimərdan bəy yel xəstəliyinə tutulmuş barmaqlarını ovuşdura-ovuşdura dilləndi. – Təəssüf eləyirəm ki, sizə kömək eləmək üçün heç bir imkanımız yoxdu”.

Səbrini basıb Mir Abdullanın vəziyyətini danışdı:

“Mən özüm üçün heç bir şey təmənnasında deyiləm, zavodda işləyib həyatımı təmin eləyirəm. Xəstə bir Azərbaycan türkü üçün yardımınızı əsirgəməyin”.

“Sizi gözəl anlayıram, – Əlimərdan bəy təəssüflə əllərini yana açdı. – Amma nəzərə alın ki, hökumətimizin Avropaya göndərdiyi səksən nəfərin hamısının taleylə maraqlanmağa məcburam. Bakıdakı bolşevik hökuməti onları taleyin ümidinə buraxdı, o cavanlardan təhsilini yarımçıq qoyanlar, güzəran ucbatından həbsxanaya düşənlər, hətta, intihara əl atanlar belə oldu. Hamısı bizim övladlarımızdı. Təəssüf ki, büdcəmizdə bir frank belə yoxdu, müraciət eləyəndə xəcalətimizdən cavab da verə bilmirik!”

Ortalığa ağır sükut çökdü. Nəhayət, Yusif Vəzir ayağa qalxıb şlyapasını götürdü.

“Aydındı. Narahat elədiyimə görə üzr istəyirəm”.

Görünür, Əlimərdan bəy də naqolay vəziyyətdən tez qurtulmaq istəyirdi, gətirilən qəhvəni içməsinə belə təkid eləmədi.

“Ümüdavaram ki, mənə qarşı inciklik saxlamayacaqsınız, – dedi. – Bir çıxış yolu tapılsa, Ceyhun bəy vasitəsilə xəbər çatdırıram”.

Sağollaşıb çıxdı. Həyətdə nəvələrilə əylənən Pəri xanıma və qızı Sara xanıma doğru nəzakətlə baş əyib qarıya doğru getdi.

...Müalicəsinə pul tapılmadığından Mir Abdulla Parisə ağır vəziyyətdə qayıdıb yatağa düşdü. Bir müddət “Şorite” xəstəxanasında yatdı, sonra həm pulsuzluq, həm də ümitsizlik ucbatından evdə yatmalı oldu. Həkimlərin dediyinə görə, artıq xəstəlik binəvanın bağırısaqlarına da keçmişdi. Məcbur qalib xəstəyə qulluqçu tutdu, hər istirahət günü qardaşına baş çəkir, Ceyhun bəyin, Mirinin dostlarının cüzi yardımını, özünün qənaət eləyib artırdığı pulla qulluqçunun haqqını, dava-dərmanın dəyərini, xəstənin yeməyini təmin etməyə çalışırdı. Hər ay Hans da müəyyən miqdarda yardım göstərirdi – amma bütün bunlar kifayət eləməirdi.

O günlərdə Mir Abdulla kiminsə məsləhətilə Məmməd Əmin bəyə də məktub yazıb kömək istəmişdi. Məmməd Əmin də təəssüfünü bildirib şəfa diləklərilə üç dollar göndərmişdi. Bundan xəbər tutanda olan-qalan səbrini də itirdi: deməli, hər şey bura qədərmiş...

Bu da azmış kimi, qəfildən işini də itirdi: Citroenin avtomobilləri artıq nüfuz qazanmışdı, o da Klişidə işlərinin həcmi azaldıb Avropanın digər yerlərinə üz tutmuşdu. Həmin günlərdə Kommunistlərin Mərakeşdəki müharibəyə qarşı təşkil elədikləri tətilin iştirakçısı olduqlarını bəhanə gətirib işçilərdən canlarını qurtarmağa başladılar. Əvvəlcə “sidi”ləri – Fransa koloniyalarından olanları, sonra digər əcnəbiləri işdən azad elədilər. Hans Günter də siyahıya düşənlərin arasındaydı, artıq daha ucuz yerli işçi qüvvəsi tapırdılar.

Hansın Süzanla Münhenə qayıtmaq qərarını eşidəndə amansız zərbə almış kimi düşünüb-daşınmaq qabiliyyətini itirdi. Cəmi üç gündən sonra Hans Günteri və arvadını yola

salıb iş tapmaq ümidilə kirayələdiyi miskin daxmaya köçəndəsə tənhalıq hissini ağırılığından bağırmaq istədi. Hansdan sıxıntılı həyatını dolduran xatirələr, təxminən dörd yüz səhifəlik əlyazması, ümid dolu sözlər qalmışdı. İndi söykənməyə tək cə tale yoldaşı Mənsurun nikbinliyi vardı. Mənsur tez-tez ona baş çəkir, gözlərini və dişlərini parıldada-parıldada ürək-dirək verirdi:

“Çox fikir eləmə, qurban, inşallah, bir qapı açılar...”

Hər gün Mənsurla şəhərçiyi gəzir, zavodların, fabriklərin qapısında iş gözləyənlərə qoşulur, rədd cavabı alandan sonra küçələri dolaşır, ya da şəhərin kənarındakı təpəliyə qalxıb oturur, bir tikə yavan çörək yeyir, ordan-burdan söhbət eləyir, bəzən də elə oturduları yerdəcə mürgüləyib həyatın məşəqqətini bir anlığa da olsa, unudurdular. Axşamlar Mənsurun oğlu Səid bir qab şorba gətirir, eynilə atası kimi, gözlərini, dişlərini parıldada-parıldada gülümsəyirdi. Şorbayı içəndən sonra daxmanın ağzında, daşın üstündə oturub acı papirosun tüstüsünü ciyərlərinə çəkə-çəkə düşüncələrə dalırdı.

Axır ki, lokomotiv deposunda “manevra” – qara fəhlə işi tapdılar. İş də depoda işləyənlərin hamısının əmrinə qulaq asmaqdan, tapşırıqları işi sözsüz-sovsuz yerinə yetirməkdən ibarət idi. Bəzən onları lokomotiv qazanlarını təmizləməyə, ya ağır dəmir hissələri həyatın bu başından o başına daşımağa göndərirdilər. Get-gedə o da Mənsura oxşamağa başladı: hisli-paslı işdən sonra əllərinin, üz-gözünün çirkini yuya-yuya qəlbində hamıya qarşı qəzəbin artıb-çoxaldığını hiss eləyirdi.

Həyatın lap dibinə enmək, daim çıxılmazlıq girdabında çapalamaq niyə onun taleyinə yazılmışdı? Bu qədər itkilərdən sonra taleyi niyə daha bir qardaş itkisini rəva görmək istəyirdi? Heç olmasa, elə bu Mənsurun ailəsi, oğlu-qızı, çarəsiz qalanda getməyə Vətəni vardı, amma o bu nemətlərin ikisindən də məhrum idi.

O günlərin birində də Mənsur yaralandı, ağır dəmir əlinin üstünə düşmüş, biçərni xəstəxanaya aparmışdılar. Yeganə ümid yeri olan işi buraxıb onun yanına qaça bilməzdi, axşamlar da o qədər yorulurdu ki, ancaq bir tikə çörək yeyib yatağa sərilməyə macal tapırdı. Beləcə, az qala, iki ay Mənsurdan xəbər tuta bilmədi.

Yenə son ümidlə Məmməd Əmin Rəsulzadəyə məktub yazdı. Bunu Mirabdulla xahiş eləmişdi, o da könlünə dəymək istəmədi. Əslində, üç dollar məsələsindən sonra keçmiş əqidə yoldaşından çox incimişdi, yəqin, Müsavat fırqəsindən çıxmaq barədə bəyanını unudar: bunu şəxsi söhbətində deyib, iki il keçsə də, hələ əməli addım atmayıb, Məmməd Əmin bəy o vaxt dediklərini ani qızğınlığın səbəbi saya bilər, ya da tərəddüd keçirdiyini düşünə bilər. Məktubunda istiqraz barədə yazmış, əfkari-ümumiyyə naminə xəstəyə yardım göstərmələrini xahiş eləmişdi. Amma budur, ondan quru, soyuq, hətta bir qədər sərt cavab aldı: fikrincə, istiqraz məsələsi vəhydən başqa bir şey deyil, bunu iddia eləmək yaxşı nəticələrə səbəb olmaz.

Son aylarını, bəlkə də günlərini yaşayan xəstənin yanına boş əllə, quru ümidlərlə getmək, çox kədərliydi, amma başqa bir qapı açılmırdı ki, açılmırdı. Ceyhun bəyin başı "Arşın mal alan"ın tamaşasına hazırlığa qarışmışdı, bir dəfə gəlib xəstəni yoluxmuş, gedəndə masanın üstünə əlli frank qoymuşdu. Mirabdullanın dediyinə görə, sıxıntısı üz-gözündən oxunur, düz-əməlli kömək eləyə bilməməyinin əzabını çəkir. Bir dəfə Aslan Nansidən gəlibmiş, nə yollasa əlinə düşən iki yüz frankın yarısını vermişdi. Amma bütün bunlar dəryadan damlaydı: növbəti ayın kirayə pulunu ödəmək vaxtı çatmışdı, ayda iki-üç dəfə çağırılan həkimə pul vermək, qulluqçunun haqqı ödəmək, ərzağa pul vermək lazımdı.

Bu tərəfdən də depoda fəhlələr iş şəraitinin ağırlığı üzündən tətıl elədilər, o tətillə Yusif Vəzirli Mənsur qoşuldu. Amma tətıl ümid bəslədikləri nəticəni vermədi, üstəlik, işlərini də itirdilər.

Yenə iş axtarmaq əzabları başlandı...

Yenə ümitsizlikdən bağırmaq dərəcəsinə çatdı...

Yenə səhərlər zavodların, fabriklərin, depoların qarşısında toplaşan adamlara qoşulur, aclıqdan, taqətsizlikdən gözlərinə qaranlıq çökənəcən gözləyir, rədd cavabı alandan sonra küçələrdə dolaşır, yeriməyə taqəti qalmayanda rastına çıxan yerdə oturub papirosun acı tüstüsünü ciyərlərinə çəkirdi...

Axır ki, elektrik naqilləri zavodunda iş tapdı...

Amma buna heç iş də demək olmazdı, əlacsızlıqdan getməli olmuşdu...

Az sonra o işi də itirdi...

Mirinin get-gedə ağırlaşan xəstəliyi, qarşıda onları gözləyən uzun qış, gündən-günə özünü daha açıq-aydın göstərən ehtiyac amanını kəsmişdi...

VII FƏSİL

DOQQUZ YAŞIN YUXUSU

Leopold Veys

Berlin, Frankfurt, Konstansa, Port-Səid, Qüds, Əmman, Hələb, Dəməşq, Qahirə, Herat, Daşkənd, Moskva, Vyana, Frankfurt, Berlin

Sentyabr 1922-ci-oktyabr 1926-cı illər

Deyəsən, Leopold Veys doğrudan da xoşbəxt ulduz altında doğulmuşdu, ya da taleyini onun tərəfində olan gözəgörünməz bir əl idarə eləyirdi. Hər halda, ortada bir sehr vardı ki, işləri bu qədər asanlıqla, həm də uğurla düzəlirdi.

Əvvəla, "Frankfurter Zeitung"a Qüdsdən, Fələstindən, Qahirədən göndərdiyi yazılar böyük maraqla qarşılanmışdı, buna görə də nəşrin rəhbərliyi bacarıqlı gənci daha yaxşı şərtlərlə Şərq müxbiri kimi saxlamağı qərara almışdı, üstəlik, Leopolda istədiyi yerə getmək, istədiyi mövzuda yazmaq hüququ verilirdi ki, bu da ağlagəlməz məsələydi. İkincisi, Qüdsdən qayıdandan sonra rəssam Elza Şeymanla bir də rastlaşdı, qət elədi ki, bu yaraşığı qadınla evlənəcək: Elza kübar ailədən idi, gözəlliyi, təravəti bir yana, çox duyğuluydu,

elə ilk görüşdəcə Leonun qəlbini fəth eləmişdi. Həm də onları Leopolddan ötrü çox vacib bir cəhət – Şərqə maraq birləşdirirdi. Üçüncüsü, Berlində onu Haim Veysmanın adamı gəlib tapdı, bir neçə gün dalbadal görüşdülər, uzun-uzadı söhbətlər elədilər, Leopold Veys başa düşdü ki, onun missiyasına kifayət qədər diqqət və əhəmiyyət verirlər. Gələn adam ona almanca nəfis Quran və *“islam aləmilə tanışlığa sərf elmək”* üçün hələlik əlli min markalıq çek verdi.

İndi budur, Leopold Veys Münhendədi, *“Şərqsəressi”* nin birinci dərəcəli vaqonundakı yumşaq kupesində əyləşib qatarın yola düşməsini gözləyə-gözləyə Quranı vərəqləyir, sonra Müqəddəs kitabı örtüb bir tərəfə qoyur: tezliklə Allahın kitabını ərəbcə oxuyacaq, indi buna vaxt sərf eləməyə ehtiyac yoxdu.

Leopold yenə Vyanada qatardan düşmək, atasından əfv diləmək, işlərinin yaxşı getdiyini cibindəki nüfuzlu qəzetin vəsiqəsi və pul çeklərilə sübuta yetirmək istəyir. Amma yox bunu qayıdanda eləyəcək, indi onu maraqlı görüşlər, öz missiyasına başlamağının sevincini duymaq, doktor Veysmana Şərq reportajlarıyla gözlədiyi ismarışı ötürmək gözləyir. Atasına hələ səbir eləsin. Bəlkə də artıq oğlunun qəzetçilikdə qazandığı uğurlarından xəbərdardı, qəlbi yumşalıb, Leopoldun əfv diləməsini gözləyir. Nolar, qoy gözləsin, Leo atasının yanına böyük təntənə və qalibyyətlə qayıdacaq – buna hələ o vaxt, şələ-küləsini götürüb evdən qaçanda söz verib, sözüne də əməl eləyəcək.

Konstantinopolda da bir neçə günlüyə dayanıb şəhəri gəzər müdrik, şirin söhbətli Muhəmməd Əsəd Ərbili Həzrətlərini bir daha ziyarət eləmək istəyərdi, amma doktor Veysmanın adamı yolda ləngiməməyi məsləhət görmüşdü: Şərqdə indi çox vacib hadisələr baş verir, o hadisələri görmək, şərh eləmək, oxuculara çatdırmaq lazımdı. Tez Konstansa yetişməli, elə həmin gün İsgəndəriyyəyə gedən gəmiyə çatmalıydı.

Dayısı Dorian onun qayıdışından razıydı, doktor Veysmanın Londona getdiyini, Leopolda böyük ümidlər bəsləməsi barədə bir neçə dəfə onunla söhbət elədiyini elə təntənəylə deyirdi ki, elə bil, masonluğa qəbul mərasimindəydi.

“Doktor Veysman dedi ki, – Dorian daha vacib xəbəri çatdırdı, – Əmmana getsən, daha yaxşı olar. Orda əmirlə görüşmək, onun Fələstində baş verənlərə münasibətini öyrənmək, çox maraqlıdı, əvvəlcədən necə hərəkət eləmək lazım gəldiyini dəqiqləşdirməyə kömək göstərər”.

Leopold Veys Almaniyanın nüfuzlu bir qəzetinin müxbiriydi, əvvəlcə qəzetin maraqlarından çıxmış eləməliydi, misiyasına gələndəsə, bu vəzifədən çox üzərinə qoyulan borcdu, imkanı daxilində yerinə yetirər.

“Mən Suriyanı gəzmək Dəməşqə getmək fikrindəydim...” – Leopold dayısına özünün də planları olduğunu xatırlatdı.

“Çox gözəl, – Dorian məsləhət gördü, – Əmmandan qayıdandan sonra Dəməşqə gedərsən, səfərin daha mənalı olar”.

Nə olar, dayısı, daha doğrusu, doktor Veysman deyən olsun. Əslində, Əmman çox uzaq deyil, günbatana doğru gedib İordan çayını keçirsən, bir neçə saatdan sonra Əmmandasan. Əmmandan Dəməşqə getməksə, bir o qədər çətinlik törətməz.

Səfərinin baş tutmasına ötən gəlişində tanış olduğu şair və jurnalist Yakob de Xaan kömək elədi. Holland yəhudisi olan Haan Qüdsə sionist ideyalarla gəlibmiş, “Algemeine xendeleblad” və “Deyli ekspress” qəzetlərinə məqalələr yazırmış. Amma fikirlərində təbəddüllatlar yaşayır, bu torpaqlarda hər şeyin insanlıq qanunları əsasında baş verdiyinə inanmırdı.

Dayısıgildə ikicə gün qalıb uzun yolun yorğunluğunu canından çıxarıandan sonra Əmmana üz tutdu. Nə vaxtsa Əmir Abdullah ibn Hüseyinlə görüşəcəyini ağına gətirsəydi, xəyalpərəst olduğunu güman eləyərdi. Amma vur-tut üç gündən sonra Haşimi tayfasından olan İordaniya əmirilə üz-üzə oturmuşdu. Əmir Abdulla Məkkə şərifi Hüseyin ben

Əlinin ailəsində doğulmuş, uşaq yaşlarından girov aparılıb Sultanın sarayında yetişdirilmiş, bir vaxtlar Hicazın xariciyyə naziri olmuşdu, sonra Osmanlı Məclisi-Məbusanında sədr müavini çalışmış, hətta, qısa müddətə İraq kralı taxtında da oturmuşdu. Üç il əvvəlsə ingilislərin köməyiylə Transiordanıya əmirinin taxtını ələ keçirmişdi.

Üstəlik, o görüşdə həmsöhbətindən biri də Osmanlının məşhur şəxslərindən şair və filosof Rza Tofiq Böyükbaşlıydı. Əmirin müşaviri olan bu iricüssəli, eşmə bığlı, Avropa dəbində geyinib fəs qoymuş adam onu ibranicə salamladı, əmirin dediklərini təmkinlə çatdırdı: əlahəzrət əmir bütün millətlərin öz dövlətini qurmaq hüququnu tanıyır, amma bunu başqalarını yerindən-yurdundan qovmaqla gerçəkləşdirmək olmaz, vaxtilə yanaşı yaşamış xalqlar yenə eyni vəziyyətdə ömür sürə bilərlər – əmirin İordan çayının o tərəfində, Qüds ətrafında baş verənlərə münasibəti bundan ibarət idi. Əmir həzrətlərinə dünyada baş verən hadisələrə, məsələn, Osmanlı səltənətinin dağılmasıyla bağlı da sual verdi. Həmin məqamda müşavirin burulmuş bıqları titrədi, qaşları çatıldı, əmir həzrətlərinin cavabını çatdırandan sonra öz fikrini də əlavə elədi:

“Türk milləti öz torpaqlarını qorumaq üçün böyük fədakarlıq elədi, amma rəqiblərinin istəyiylə o millətin övladlarını xəyanətdə suçlamaq olmaz”.

Leopold Veys müsahibinin həmin məqamda nə demək istədiyini başa düşmədi: Rza Tofiqin yəhudi məktəbini bitirməsindən, Qalatasaray liseyində oxumasından, tələbə hərəkətində iştirakına görə dəfələrlə həbsdə yatmasından, “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinə girib Sultan Əbdülhəmid xana qarşı çıxmasından, sonra “Hürriyyət və İxtilaf” partiyasına qatılıb ittihadçılarla döyüşməsindən, üstəlik, Sultana şeir yazıb üzr istəməsindən, son Osmanlı kabinetində maarif naziri, Dövlət Şurasının rəisi olmasından, eyni zamanda Azad və Qəbul edilmiş Masonların Böyük Lojasının Böyük Ustadı

seçilməsindən, Sultanın nümayəndəsi kimi Parisdə Sevr anlaşmasını imzalamasından, buna görə də millətçilərin onu xain sayıb “Yüzəllilər siyahısı”na saldıqlarından, cəmi bir il əvvəl Konstantinopoldan qaçıb bir müddət Hicazda və Amerikada yaşamasından, nəhayət, əmir həzrətlərinə sığınmasından... sonralar xəbər tutacaqdı. İndisə bu iricüssəli, eşməbiğli adam öz zəhmilə onu əməlli-başlı karıxdırmışdı, Leopold Veys, axır ki, söhbətini bitirib düşdüyü müsafirxanaya qayıdanda hədsiz yorğunluq duyub möhkəm yuxuya getdi.

Qüdsdə baş verənləri də elə həmin vaxt eşitdi: Yakob de Haan iyunun otuzundan iyulun birinə keçən gecə Şaarey-Sedek sinaqoqu qarşısında qətlə yetirilmişdi. Yəqin, hansısa həqiqətləri anlamış, antisemitlərlə əlaqəyə girmiş, nəticədə də Abraam Tekominin gizli “Xaqan” təşkilatı onu aradan götürmək qərarına gəlmişdi.

Həmin məqamda dərk elədi ki, düşdüyü yoldan dönüş yoxdu, doktor Veysman və həmfikirləri məqsədlərinə çatmaq üçün qarşılıqlarına çıxan bütün maneləri aradan qaldırmaq əzmindədirlər.

Əmmandan Dəməşqə yolu sarsıntıyla başladı: səhəri gün müsafirxanadan çıxıb qəhvəxanada qarnını doydurmaq istəyəndə məlum oldu ki, cibində nə pulu, nə də sənədləri var. Möcüzəydi, bunun harda, nə vaxt, necə baş verdiyini hiss eləməmişdi: bəlkə gəldiyi gün yolun toz-torpağından qurtulmaq üçün hamama gedəndə (*yox, onda hər şey yerindəydi, hamamçıya pul verdiyini xatırlayırdı*), ya axşam əmir həzrətləri və müşavirilə söhbətdən, əlbəttə, həm də kiçik ziyafətdən sonra gəlib yorğunluqdanmı, gərginlikdənmi yatağına daş kimi yığılıandan sonra oğurlamışdılar. Hücrənin qapısını bağlayıb-bağlamadığı yadında deyildi, hər halda, belə bir əhvalat baş veribsə, deməli, bağlamayıb, ya da soyğunçular qapını səssiz-küsyüz açmağı bacarıblar.

Qismətindən, oğrular doktor Veysmanın adamı vermiş əlli min markalıq çeki, görünür, lazımsız kağız parçası sayıb götürməmişdilər. Olan-qalan qiymətli əşyasını – cib saatını satıb piyada Dəməşqə gedən karvana qoşuldu: artıq bu yolun yolçusudusa, onu gözləyən çətinlikləri də irəlicədən görməli idi: gələcəkdə bəxtinə bu cür səfərlər çox çıxacaq, belə şeylərə indidən hazır olmalı idi. Yolda araba, fayton, ya dəvə karvanı rastlaşar, ya da avtomobillə gedən bir Allah bəndəsinin rəhmi gəlsə, ayağını yerdən götürər. Yüku cəmi-cümlətanı bir dəst dəyişəkdən, bir-iki kitabdan, kağız-kuğuzdan ibarətdi.

Həmin səfərdə başına gələn bir əhvalat sonralar heç vaxt yadından çıxmıyacaqdı. Yolüstü müsafirxanaların birində gecələmək üçün dayandılar, Leopold Veys ümumi hücrədə özünə güclə yer tapa bildi. Dörd nəfər idilər. Üzbəüzdə çömbəlib oturan bədəvi dəstərxanını döşəməyə sərdi, ağır-ağır ayağa qalxıb pəncərəni açdı. Sifəti qaraşın idi, cizgiləri aydın sezilirdi. Bədəvi əlini uzadıb bayırdan bir kökə götürdü, bölüb yarısını Leopolda uzatdı. Leopold təəccüblə onun üzünə baxdı. Bədəvi gülümsədi:

“Tafaddal”.

Leo artıq bu sözün mənasını bilirdi, bədəvi “buyurun” deyirdi. Kökənin yarısını alıb başını tərپətməklə təşəkkür elədi.

Bədəvi sözləri boğazında qaynada-qaynada nəsə dedi. Hücrədəki yol yoldaşlarından biri almanca bilirmiş, bədəvinin dediklərini tərcümə elədi:

“Deyir, siz də yolçusunuz, mən də yolçuyam. Mənim yolumla sizin yolunuz eynidi”.

Leopold mütəəssir oldu: bu səhrələr övladı Allah adamıydı, Onun məsləhət bildiklərini eləyir, hamını da buna borclu sayır.

...Dəməşqdə çox ləngimədi, karvanlara qoşuldu, atlarla, arabalarla, faytonlarla Konyaya, Bursaya, ordan Konstantinopola çatdı. O günlərdə təkcə şəhər yox, bütün məmləkət

dəyişiklik havası yaşayırdı: müttəfiq qoşunları çəkilib getmiş, Cümhuriyyət elan olunmuş, millətçilər hökumət qurmuşdular. Leopold Veys bu məqamda Konstantinopolda, indi hamının adlandırdığı kimi, İstanbulda olmasını da taleyin lütfü sayırdı.

Almaniya konsulluğunda vəziyyəti uzun-uzadı araşdırıldıqdan, "Frankfurter Zeitung"un redaksiyasına teleqram vurub müsbət cavab alandan sonra şəxsiyyətini təsdiq eləyən sənəd verdilər. "Şərq ekspresi"nə əyləşəndə Leopold Veys artıq Vyanada qatardan düşəcəyini bilirdi. Üç ildən bəri görmədiyi atasıyla münasibətlərini qaydaya salması bu səfərin uğursuzluğunu unutmağa kömək eləyərdi. İrəlində təxirəsalınmaz işləri vardı, bəlkə də sonralar belə fürsət bir də əlinə keçməyəcəkdi.

Atası, əlbəttə, Leopoldun qəzetçilikdə qazandığı uğurlardan xəbər tutmuşdu, hələ Şərq reportajlarından bəzilərini də oxumuşdu. Hələ oğlunu ciddi sənət sahibi görmək istəsə də, deyəsən, artıq gerçəkliklə barışmışdı: nə olar, əgər Leopold bu sahədə özünü təsdiq eləmək istəyirsə, qoy belə olsun, amma ailəsinə və millətinə mənsubiyyətini unutmasın.

"Səni bir də görəcəyimi düşünmürdüm, – görüşəndən, üç il ərzində olub-keçənlərdən xəbər tutandan sonra Akiva kövrək səslə dilləndi. – Bilirəm ki, daha Vyanada yaşamaq fikrində deyilsən".

"Görməli işlərim var, – Leopold üstüörtülü danışdı. – Dün-yada maraqlı hadisələr bəxş verir, belə vaxtda mən Vyanada oturub qala bilmərəm".

O, payız günündə atasıyla vidalaşib Frankfurta yola düşəndə bir daha Vyanaya qayıdacağını, atasını görəcəyini dəqiq bilmirdi. Zamanın axarına qoşulub gedirdi, harda dayanacağını taledən başqa kimsə bilməzdi...

Frankfurt da çox duruş gətirə bilmədi. Əlbəttə, qəzetin rəhbərliyi onun başına gələn hadisədən təəssüfləndi, amma bacarıqlı oğlanı əldən buraxmamaq üçün daha yaxşı şərtlər irəli sürdü, üstəlik, sənədlərini qaydaya salmağa kömək elədi. Leopolda səbirsizlik göstərir, Berlinə can atırdı. Ən ümitsiz vəziyyətində Elzanın xəyalıyla yaşamışdı, pay-piyada Əmmandan Dəməşqə gedəndə də, Osmanlı məmləkətinin şəhərlərindən keçəndə də, kədərli atasının gileylərinə qulaq asanda da Elzanın surəti gözlərinin qabağından getməmişdi. Üstəlik, müsəfirxana hücrələrində, otel otaqlarında, qatarda qələmə aldığı səfər təəssüratlarını çap etdirmək fikrindəydi, bütün bunları da bir neçə ay ərzində başa çatdırıb yeni səfərə çıxmalıydı.

Əlyazmalarını çapa hazırlamaq, Elzayla ünsiyyətdə olmaq bütün vaxtını alırdı. Elzanın yaşca böyük, həm də bir uşaq anası olmasının ondan ötrü əhəmiyyəti yox idi, başlıcası, bir-birini gözəl başa düşürdülər, Elza da ona əməlli-başlı vurulmuşdu, birgə lap dünyanın o başına getməyə hazır idi – bütün bunlar bəs idi. Növbəti səfərindən qayıdandan sonra evlənəcəkdilər...

Frankfurtla Berlin arasında gediş-gəlişləri köhnə dostlarını axtarıb tapmağa mane olurdu. Şübhəsiz, Aleksandr Brailovskini, Şərq vurğunu Leo-Əsəd bəyi unutmamışdı, görüşsəydilər, yenə danışıqlarına necə heyranlıqla qulaq asacağını xəyalında canlandırır gülümsəyirdi. Fikrincə, Leo-Əsəd bəy dərrakəli oğlan idi, gələcəkdə ondan nəsə bir şey çıxacaqdı, çünki arzulamağı bacarır, fantaziyaları hüdudsuzdu, üstəlik, inadkardı, təsəvvüründə canlandırdıqlarını gerçəkləşdirməyə can atır.

...Cəmi üç aydan sonra bütün işlərini yoluna qoymuş, Elzanın sevgisindən məst olmuş, səfər təəssüratlarından ibarət "Qeyri-romantik Şərq" kitabını çap etdirmiş Leopold Veys yenə "Şərq ekspresi"nin birinci dərəcəli vaqonundakı yum-

şaq kupesində oturmuşdu, yol çantasında mətbəə qoxusu hələ çəkilməmiş kitablarla yanaşı Elzanın bağışladığı ipək köynəklər, corablar, cib dəsmalları, bir də oğlu Haynrixlə birgə çəkirdiyi şəkli, dodaqlarındasa sevdiyi qadının məstədici öpüşündən qalan şirin sızıltı vardı. Bütün yolboyu, hətta, İstanbul boğazında mindiyi gəmiylə Port-Səidə, oradan da Qahirəyə çatanacan o sızıltı çəkilib getmədi.

...Elzaya mümkün qədər tez qayıdacağını vəd eləmişdi, amma səfəri gözlədiyindən xeyli çox, düz il yarım çəkdi...

Qahirədə əl-Əzhar şeyxi Mustafa Əl-Marağiyə həmsöhbət oldu, Quranın ilahi ismarışları barədə onun maraqlı şərhlərinə qulaq asdı. Yayın əvvəllərində Ə İordaniyaya gedib yenə əmir Abdullah və Rza Tofiqlə görüşdü, Dəməşqdə, Beyrutda, Trablisdə oldu...

Hər yerdə nüfuzlu din və elm adamlarını tapıb söhbətə çəkdi, kağıza köçürüb Frankfurta göndərdi. Amma o söhbətlərində təkcə özünə lazım olacaq mətləblər də vardı: aydan-aya ərəblərin milli xüsusiyyətlərinə, ərəb dilinin incəliklərinə daha dərinləndən vəqif olduğunu duyur, adamların rəğbətini qazanmaq üçün təkcə dil qabiliyyətindən yox, maddi imkanlarından da istifadə eləyirdi.

Elə o vaxt, Hələbdən Deyr əz-Zərə gedəndə Quzey Ərəbistanının Şəmmar qəbiləsinin şeyxi Zeyd ibn Qanım ilə tanış oldu. Əlbəttə, qəbilə həyatı yaşamaq, aşağı təbəqəyə mənsub adamların düşüncələrini öyrənmək, müşahidələrini kağıza köçürmək gözəl fürsət idi. Leopold Veys qəzetinin oxucularına cəmiyyətin ehtiyac duyduqlarını ötürür, özünə, daha doğrusu, "missiyası"na lazım olanlarsa, yaddaşına həkk eləyirdi.

Yolları Şərqi Anadoludan, İrandan, Əfqanıstandan keçdi. Altı ay qaldığı Əfqanıstanda puştunlarla, bəluclarla, özbəklərlə, taciklərlə aullarda, torpaq qazmalarda, çadırlarda yaşadı...

Rastlaşdığı adamlar iyirmi beş yaşlarındakı cavanı səyyah, alim, ilahiyyatçı sayıb hörmətlə yanaşır, qibtəylə baxırdılar,

bu da Leopoldun xoşuna gəlirdi. Üstəlik, onun İslam haqqında dedikləri adamları heyrətləndirirdi. Heratda cavan qubernator ona qulaq asıb demişdi: “Siz ki, əsl müsəlmansınız, bundan özünüzün də xəbəriniz yoxdu”.

Bu isə elə Leopold Veysin can atdığı hədəf idi...

O ilin payızında Heratdan, Mərvdən, Səmərqənddən, Buxaradan keçib Daşkəndə çatdı. İdeologiya sarıdan düşmənlər olan bir ölkənin vətəndaşını, üstəlik, sovetlətin əleyhinə yazılar dərc eləyən qəzetin müxbirini sərhəddən asanca buraxmaları ona çox təəccüblü gəldi. Daşkənddə qatara əyləşib Moskva-yə çatanacan bu sirri çözməyə çalışdı, amma həqiqəti heç sonralar da öyrənə bilmədi.

Başqa aləmin, başqa quruluşun – sovet dövlətinin paytaxtı Moskva onda anlaşılmaz təəssürat oyatdı: rastlaşdığı adamlar miskin yaşayışlarını ideoloji təkəbbürlə ört-basdır eləməyə çalışırdılar, bu da Leopolda istər-istəməz istehzal gülüş doğururdu.

Moskvadan Frankfurta gedəndə bir şeyi dəqiq bilirdi: daha həyatının bu mərhələsinə yekun vurmaq lazımdı; artıq iyirmi altı yaşına girib, yaşdılarıyla müqayisədə xeyli həyat təcrübəsi var, üstəlik, taleyinə yazılmış missiyayla ciddi məşğul olmaq vaxtı çatıb; bundan ötrü qəzetdəki işinə son qoymalıdı, çünki nə qədər sərfəli olsa da, vaxtını çox alır; həm də Elzayla evlənmək vaxtı yetişib, rahat həyat tərzi Şərqi və İslam dinini daha dərindən öyrənməsinə kömək eləyəcək.

“Frankfurter Zeitung”da ondan daha sanballı kitab – yeni səfər təəssüratları gözləyirdilər, amma artıq bir yerdə duruş gətirmək, verdiyi sözü yerinə yetirmək iqtidarında deyildi, Berlinə can atırdı. Onun eşq macərəsindən xəbərdar olan redaktor başının qadına qarışdığını irad tutanda araları açıldı, mübahisələri də qəzetlə vidalaşmasına səbəb oldu.

Nə olar, Leopold Veys artıq Şərq məsələləri ilə bağlı nüfuz sahibiydi, iş tapmaqda çətinlik çəkməyəcəkdi. Hər hansı qəzetə məqalələr, şərhlər, xülasələr yazıb həyatını təmin

eləyəcəkdi. Həm də Elzanın maddi ehtiyacı yox idi, ondan sevgidən başqa bir şey ummurdu.

Elzanın gözlədiyi sevgini də artıqlamasıyla verdi, talelərini birləşdirməklə bağlı onu çox dilə tutmalı olmadı. Az sonra beş-üç dost-tanışın şəhadətilə evlənib Berlində məskən saldılar. Leopold Veys yazı-pozusuyla yanaşı Geopolitika Akademiyasında mühazirələr oxumaq üçün də dəvət aldı. Belə görünürdü ki, çoxdan arzuladığı sakit həyata qovuşub, bundan sonra yaşamında ciddi dəyişiklik baş verməyəcək.

...Amma təkcə özünün bildiyi və məqamını gözlədiyi o dəyişiklik o ilin payızında baş verdi: Leopold Veys və Elza Şeyman müsəlmanlığı qəbul elədiklərini bildirdilər...

Leopold bunu dost-tanışlarına doqquz yaşında olan vaxt gördüyü yuxuyla izah elədi: o yuxusunda görmüşdü ki, metro qatarında gedir, bir müddət sonra yer üzünə çıxır, ucsuz-bucaqsız səhrada xaxırdılmış dəvəni, dəvənin belindəki üzü niqablı, başı çalmalı, qısaqol əbalı adamı görür, hiss eləyir ki, həmin adam onu gözləyir; dinməz-söyləməz qatardan düşüb onun tərkinə minir, zamansızlıq içində yol gedir, nəhayət, istisi olmayan, lakin gözqamaşdırıcı işığa rast gəlirlər; bələdçisi ilahi səslə *“Bura günbatanın ən ucqar şəhəridi”* deyib onu dəvədən endirir.

Leopold Veys onun *Həzrəti Muəmməd olduğunu* on yeddi il sonra dərk eləyir.

“Elzayla bir axşam gəzintidən qayırdıq, – təəccüblənən dost-tanışlarına deyirdi. – Qəfildən sezdim ki, metro vaqonundakı adamların hamısının sifətində dərin və gizli əzab var. Sezgimi Elzaya söylədim. Elza da adamlara nəzər salıb “Elə bil, cəhənnəm əzabı çəkirlər, – dedi. – Görəsən, özləri bunu dərk eləyirlərmi?” Mənə elə gəldi ki, bu onların daim güzəran dalınca qaçmalarıyla bağlıdı. Evə qayıdanda masanın üstündə açıq qalmış Quranı gördüm, örtüb kənara qoy-

maq üçün əlimi uzadanda nəzərlərim Təkasür surəsinə sataşdı, qəfildən də surənin bayaq metroda gördüklərimi əks etdirdiyini sezdim. Deməli, adamlar tamaha, acgözlüyə tapınmışdılar, tamah, acgözlüksə onları heç vaxt bu qədər bürüməmişdi; ifritə adamların boyunlarına minmişdi, qırmancını ürəklərinin başına endirir, onları uzaqlarda işvəylə göz vuran hədəflərə doğru aparırdı. Quranda Muhəmməd Peyğəmbərin səsindən daha güclü, daha uca səs zamanları aşib insanların qulağına çatırdı. Həmin məqamda hiss elədim ki, islam dinini qəbul eləmək mənim taleyimə yazılıb. Düşüncələrimi Elza da bölüşdü”.

Bir neçə gündən sonra iki şahidlə Berlindəki kiçik müsəlman icmasının başçısı olan tanış indusun yanına getdiyini, *“Bu şahidlərin yanında təsdiq eləyirəm ki, Allahdan başqa tanrı yoxdu, Muhəmməd də onun rəsuludu”* dediyini, beləcə müsəlman olduğunu danışdı. Dediyinə görə, bir neçə həftədən sonra Elza və Haynrix də elə həmin indusun hüzurunda müsəlmanlığı qəbul eləyiblər.

Bütün bunlar olduqca maraqlıydı, eşidənlər heyrətlənir, təəccüblənir, soruşurdular:

“Yəqin, qaydaya görə, müsəlman adı da götürmüşən...”

“Elədi, – Leopold Veys məmnun, sirli görkəmlə gülüm-səyirdi. – Artıq Muhəmməd Əsədəm. Peyğəmbərin adı, bir də Leonun ərəbcə mənasından ibarətdi”.

“Muhəmməd Əsəd...” – adamlar başlarını tərpətdirdilər...

Şübhəsiz, əslində, bu addımı atmağa nəyin səbəb olduğunu özündən başqa bilən yox idi, Elzanı da necə yola gətirdiyi yalnız özünə məlum idi. Bütün bunların adamlara dəxli yoxdu – onun öz həyatı var, həyatını istədiyi kimi yaşaya bilər. Yaşamaq təkcə gün-güzəran qayğılarından ibarət deyil, hər kəsin həyatda qayəsi, missiyası olmalıdı.

Dinini dəyişdiyi atasına ağlagəlməz sürətlə çatmışdı. Heç on gün keçmədi ki, bacısının yazdığı soyuq, incikliklə dolu məktubunu aldı. *“Atam islamı qəbul elədiyini eşidəndə, – bacısı*

yazırdı, – az qaldı qəzəbdən ağılı itirsin, dedi ki, sən artıq bizim üçün ölmüsən...”

Karl Veysə bu addımının səbəbini necə izah eləyər? Nə yazsaydı, onsuz da qəbul eləməyəcəkdi. *“İslamı qəbul eləməklə ona olan münasibətim dəyişməyib, – bacısına yazdı. – Əksinə, islam dini ata-anaya başqalarından daha çox hörmət göstərməyi tələp eləyir...”*

Gözlədiyi kimi, Vyanadan cavab gəlmədi. Leopold onların özündən on beş yaş böyük, üstəlik, bir uşaq anası olan, bu da azmış kimi, islamı qəbul eləyən qadınla evləndiyindən xəbər tutub-tutmadıqlarını bilmədi. Dayıları Arye və Dorian Feygenbaumlar bu qərarlarını necə qarşılayacaqdılar, bunu gələcək göstərəcəkdi.

Fikrincə, bundan sonrakı addımı islami biliklərini təkmilləşdirmək, sonra Məkkə ziyarətinə getmək olmalıydı. Həm də başqa yerdə yox, dünya müsəlman ilahiyyatçılarının sayıb-seçdikləri Əl-Əzhər universitetində təhsil alacaqdı. Əlbəttə, Əl-Əzhər beduinlər üçün nəzərdə tutulub, amma Muhəmməd Əsədə rədd cavabı verməzlər.

Elza da Şərqə getməkdən boyun qaçırmadı...

Hətta Haynrix də özlərilə aparacaqdılar...

Elə bil, Leopold Veys sövqi-təbiilə bir daha Berlinə qayıtmayacaqlarını bilirdi...

XVIII FƏSİL

“ŞƏRQ MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİS”

Leo Əsəd bəy Nussimbaum

Berlin

İyul 1924-cü-oktyabr 1926-cı illər

O illər Berlin güzəran sarıdan ağır günlərini yaşayırdı. Pul qiymətdən düşür, həyat bahalaşırdı, mühasirlər, əsasən Parisə, bir qədər də Praqaya və Vyanaya üz tuturdular. Artıq Leo-Əsəd bəyin tanışlarının ailəsindən də gedən olmuşdu. Ünsiyyətlərinin dairəsi get-gedə daralsa da, özünü hələ tamam tənha saymırdı, görüşməyə, fantaziyalarını danışmağa adamlar vardı.

Abram Nussimbaum sanki oğlunu taleyin ixtiyarına buraxmışdı, daha atalıq vəzifəsini yerinə yetirməyə, oğluna məsləhət verməyə, yol göstərməyə, hətta danlamağa belə həvəs göstərmirdi: onsuz da bir faydası olmayacaq, qoy bundan sonra necə istəyir, elə yaşasın; artıq on doqquz yaşına keçib, həyatını özü təmin eləməkdə sərbəstdi; atasının sözünə baxmadı, ciddi bir peşə arxasınca getmədi, dövlət idarələrində qulluğa can atmadı, fəslə, əmmaməylə gəzmək ona nə xeyir gətirəcək?

Leo Əsəd bəysə, elə bil, atasının acığına hətta qurşağının altına xəncər də keçirirdi: az qala, bir-birinə oxşayan mühacir cavanların arasında fərqlənməliydi axı! Düzdü, atasının dediyi kimi, fəslə, əmmaməylə şərqli olmayacaq, amma insanların yaddaşında şərqli kimi qalacaq, bundan sonrasına o qədər də çətin deyil, Leo Allahın verdiyi qabiliyyətini göstərər.

“Frankfurter Zeitung”u alır, Leopold Veysin Yaxın Şərqdən göndərdiyi reportajları acgözlüklə oxuyurdu. Geri qayıdanda görüşmədiyindən, Leo-Əsəd bəyi bəlkə də artıq unutduğundan bir qədər incisə də, hələ ona heyranlıq duyurdu: bir buna bax, cəmi iyirmi üç-iyirmi dörd yaşı var, İordan əmirilə, filosof Rza Tofiqlə görüşüb, Əl-Əzhər universitetində olub, üstəlik, kitab çap etdirib, indi səsi-sorağı yenə Şərq məmləkətlərindən gəlir. Şübhəsiz, xoşbəxt ulduz altında doğulub həyatda hər şeyə nail olacaq.

O – Leo Əsəd bəysə hələ seminariyanın məşğələlərində vaxt öldürür, Nabokovun-filanın yanında təriflənməkdən, alqış almaqdan ötrü dəridən-qabıqdan çıxır. Düzdü, yazdıqlarının təriflənen vaxtı da olur, amma şeirlə hara gedib çıxa bilər axı? Məqsədinə yetmək istəyirsə, artıq rusca yazmağa son qoymalıdı, çünki mühacirət qəzetlərinin miskin yazarına çevrilmək niyyəti yoxdu. Alman dilində yazmağa alışmaq lazımdı, gələcək bununla bağlıdı. Dünənə qədər elə burda, Berlində onlarla mühacir nəşri vardı, yavaş-yavaş köçüb getdilər, indi rus nəşrlərinin mətbəələri ağzığünə qalıb. Uğur qazanmaq istəyirsə, özünü yəhudi-mühacir kimi yox, alman-şərqli kimi aparmalıdı, yəni Şərq barədə fikirlərini alman dilində ifadə etməli idi.

Pasternakların və Nabokovların evindəki axşamlar, ədəbi dərnək, həmişə tanıdığı dost-tanıqlarla oturub-durmaq artıq Leo Əsəd bəyi darıxdırmağa başlamışdı, ünsiyyət dairəsinin hüdudlarını genişləndirmək, ciddi yaradıcı aləmə qədəm qoymaq lazım idi. Bu yolun da başlıca olaraq, ədəbi kafelərdən keçdiyini bilirdi. Amma o mühitə kiminsə dəvətilə getmə-

liyidin ki, səni qəbul eləsinlər, “*qabında nə olduğuyla*” maraqlansınlar, özlərinə yaxın buraxsınlar. Bu fürsəti gözləyə-gözləyə Şərqə dair əlini keçənləri oxumalı olur, ya da xəyallarının ardınca nağılvarı ölkələri dolaşırdı.

Abram Nussimbaum daha uzaqlarda qalmış “*əmlakı*”nın səhmlərini satmaq ümidindən sanki əl çəkmişdi. Mühacirlərin azalması da onun “*bazarını*” lap öldürmüşdü. İndi hər gün nimdaş paltarını geyinib xeyriyyə cəmiyyətlərinə üz tutur, ya da elə Şarlottenburqdakı kafelərin hansındasa bir fincan qəhvə arxasında saatlarla otururdu. Berlində keçirdiyi müddətdə dərk eləmişdi ki, onlara ancaq frau Köpke və dostları insani münasibət bəsləyirlər. Tez-tez olmasa da, arabir baş çəkirdilər. Bir dəfə keçmiş əsir Zondenberqlə gəlmişdi: yadıncadı, həmin sarışın, mavigözlü oğlan yaxşı pianino çalırdı, aradabir Leonu da öyrətməyə çalışırdı. Sonra Günter soyadlı başqa birilə gəldi; nikbin xasiyyətli, texnikanı “*su kimi içən*” o cavan da yadıncaydı. Hər gələndə Nussimbaumların vəziyyətilə maraqlanırlar, mütləq yardım eləyirlər, ən çox da Leonun təhsilini başa vurmasının qayğısını çəkirlər.

“Mən belə fikirləşirəm ki, naməlum gələcəyə ümid bağlamaqdansa, geri qayıtmaq daha yaxşı olardı, – köhnə tanışi peterburqlu mühacir Zibelman “*vaxtını öldürmək üçün*” masa arxasında yerini rahatlayıb deyirdi. – Biri elə sən, Abram Nussimbaum, qaçmasaydın, yeni hökumətə sədaqətini sübut eləsəydin, indi Bakıda rahatca yaşayırdın, hətta bəlkə də böyük vəzifə sahibi olmuşdun”.

“Bəs sədaqətimi sübut eləyə bilməsəydim necə? – Abram Nussimbaum istehzayla onu süzürdü. – Bəs siz, Zibelman, Peterburq kimi yerdən niyə qaçdınız?”

“Mənim başıma gələnlər ayrı əhvalatdı. – Zibelman köksünü ötürürdü. – Bolşeviklərə dəxli yoxdu”.

Abram həmsöhbətinin hələ çevrilişdən əvvəl özündən, az qala, iyirmi yaş cavan xanımla Baden-Badenə kefə gəldiyini, səfehliyi ucbatından bütün varidatını qumarda uduzub,

üstəlik, sevgilisini də itirdiyini, elə o günlərdə də Peterburqda çar devrilib aləm bir-birinə qarışdığından ara sakitləşənəcən Berlində gırləndiyini, axırdasa itin də, ipin də əldən getdiyini görüb taleylə bərişdiyini bilirdi. Hər halda, bunu ona – Nus-simbauma rəva görürdüsə, özü də Allaha təvəkkül Peterburqa qayıda bilərdi. Amma əmlakından pay almaq əvəzinə sözsüz-sovsuz divara söykənib güllələnəcəyindən qorxurdu.

Əslində, bütün bu həqiqəti ikisi də bilirdi, sadəcə, nə barədəsə söhbət eləmək, günün sıxıntısından qurtulmaq lazım idi...

Eyni vəziyyət bəzən ata-oğul arasında da yaranırdı. Abram nəsə demək xətrinə oğlunun dərslərinin necə getdiyilə maraqlanır, məsələn, hüququ, yaxud tibbi öyrənməyin çox nüfuzlu olması barədə fikir söyləyirdi.

“Bilirsən ki, bütün bunlar məni maraqlandırmır, – Leo ona etinasız tərzdə cavab verirdi. – Ömrümü kimin günahsız, kimin günahkar, kimin xəstə, kimin sağlam olmasını sübut eləməklə keçirə bilmərəm. Mənim hədəfim başqadı”.

“Həə... – Abram barmaqlarıyla masanı taqqıldada-taqqıldada başını bulayırdı. – Həyatın çətin olacaq, oğlum, çox çətin olacaq”.

“Ancaq maraqlı olacaq, – Leonun dodaqlarına müəmmalı təbəssüm qonurdu. – Buna tam əminəm”.

O günlərdə Leo Əsəd bəy, nəhayət, meydana atılmaq məqamının yetişdiyini altıncı duyğusuyla hiss eləyib həyəcanlanırdı: əlbəttə, artıq iyirmi yaşına qədəm qoymuşdu, bu qədər gəzib-görmüş, yazıb-oxumuşdu, həyatda layiq olduğu yerini tutmağa haqqı vardı. Amma hələ qarının hardan açılacağını bilmirdi. Getdiyi hər yerdə tanış olduğu bütün adamlara özünü “*Şərq məsələləri üzrə mütəxəssis*” kimi nişan verirdi, yəqin axırda kimisə maqarlandıracaq, Leo Əsəd bəy Nussimbauma – bu cür daha cəlbədici səslənirdi – ehtiyac duyulacaqdı. Buna tamamilə əmin idi.

Qapısa gözləmədiyi tərəfdən açıldı...

Gimnaziya dostu Zadermanla məqsədsiz-filansız gəzdiyi günlərin birində onun tanışına rast gəldilər. Təxminən otuz yaşlarında cavan idi, tələsə-tələsə harasa gedirdi:

“Tanış ol, – Zaderman salamlaşandan sonra Leoya üz tutdu. – Valter Merinq “Di literarişe velt” həftəliyində işləyir. – Sonra üzünü Valterə tutdu. – Leo-Əsəd bəy Nussimbaum bəkildi, *Şərq məsələləri üzrə mütəxəssisdii*”.

Merinq heyərlə bir qədər ucaboylu, güləş sifətli, iri gözlü, geniş alınlı, qeyri-adi geyimli oğlanı süzüb tələm-tələsik dilləndi:

“Çox şad oldum, – Əlini yeni tanışına uzatdı. – İndi bərk tələsirəm. Amma istirahət günü saat dördə “Meqalomania” kafesinə gəlin, gözləyəcəm. Orda ətraflı söhbət edərik”.

Leo heyərdən dili-dodağı təpimiş halda əlini Merinqin ovcundan çəkib yeni tanışının arxasınca baxdı, sonra rəngi dəyişdi, qızardı, hiddətlə Zadermana sarı döndü: bir buna bax, axtardığı lap yaxında, əlçatardaymış, az qala, dünyanın ən yaxşı həftəlik ədəbi nəşrlərindən biri olan “Ədəbiyyat aləmi”ndə işləyən adam dostunun dostuymuş, amma bu vaxtacı ağına gəlməyib ki, onu tanış eləsin. İntuisiyası ona pıçıldayırdı ki, *yolun aydın olmayanda müdrək və ehtiyatlı adamlardan yapış, onlar gec-tez vəziyyətdən çıxış yolu tapacaqlar*. Fikrincə, uzaqdan-uzağa tanıdığı Merinq elə həmin müdrək və ehtiyatlı adamlardan biri idi.

Zaderman onun qəzəbinin səbəbini dərhal başa düşdü, günahkar-günahkar gülümsəyib vəziyyətdən çıxmağa çalışdı:

“Bir az səbrini bas görək. Haqlısan, sizi tanış eləmək tam yadımdan çıxıb. Bəlkə, ona görə ki, Valteri mənimlə... Yevgeniya Flatt tanış eləmişdi. Məncə, o vaxt onların arasında nəşə baş verirdi...”

Leo bir anlığa duruxdu: hə, nə olar, bunu əsaslı səbəb kimi qəbul eləmək mümkündür, amma dostu onun ədəbi aləmə

necə can atdığıni bilir, ən azı, Yevgeniya o gənbula qoşulub gedəndən sonra bu addımı ata bilərdi.

“İstirahət günü də bunu unutsan, özündən küs, – Leo yarızarafat-yarıcıddi onu hədələdi. – Bilirsən ki, neçə illərdi, belə bir fürsət gözləyirəm”.

İstirahət gününəcən iki gecə, iki gündüz vardı, Leo acıbağıracaq kimi uzanan vaxtı necə başa vuracağını kəsdirməkdə aciz qalıb, qışın son günlərinin yarılıq havasında dəli kimi şəhərdə vurnuxur, hara gedəcəyini bilmirdi. Ona azacıq imkan lazımdı ki, özünü göstərsin, nəyə qadir olduğunu sübut eləsin; məşhur həftəlikdə bircə yazısı belə, Leo Əsəd bəyi bütün Almaniyaya tanıdacaq. Əlbəttə, “Di literarişe velt”i oxuyur, Bertold Brextin burjua teatri, Valter Benyaminin yeni filmlər, Alfred Dyeblinin urbanizasiyayla bağlı məqalələrini bəyənir. Bu imzalarla yanaşı Əsəd bəy imzasının görünməsisə lap nağıla oxşayır, amma Leo nağılları gerçəyə çevirmək iqtidarındadı.

İstirahət günü Zadermanı o qədər tələsdirdi ki, kafeyə vaxtından xeyli qabaq getməli oldular. Leo ədəbi aləmin bu tüstülü, hay-küylü, az qala, yarıqaranlıq məkanda mövcud olduğunu qəbul eləməyə çalışırdı. Ola bilsin, qadınli-kışili masaların arxasında oturub siqaret, qəlyan çəkən, ucadan söhbət – söhbət də yox, mübahisə – eləyən, pivə, araq, şərab, qəhvə içən adamların bir çoxunun hələlik imzasını tanıyırdı, amma tezliklə şəxsi tanışlıqları da baş tutacaq: *Əsəd bəy – Şərq məsələləri üzrə mütəxəssis* onlarla üzbəüz əyləşib həmsöhbətlərini ağılagəlməz əhvalatları dinləməyə vadar eləyəcək.

Valter Merinq vaxtında gəldi, masaya yaxınlaşanacansa bir neçə dəstəni dolaşib dost-tanışlarıyla görüşməli oldu. Axır ki, onu gözləyənlərlə əl tutub oturandan sonra vaxtdan şikayətləndi:

“Elə hey qaçmalı oluram. Villinin əlindən yaxa qurtarmaq çətin məsələdi. – Sonra üzünü Zadermana tutdu. – Səhv eləmirəmsə, dedin ki, bu cavan dostumuz... Adı necə oldu? Hə, Əsəd bəy *Şərq məsələləri üzrə mütəxəssisdi...*”

Leo əvvəlcədən Zadermanı bərkətitmişdi: bax, Leo Nussimbaumu-filanı unutsun, o Əsəd bəydi, Bakıda doğulub, neft milyonçusunun oğludu, xeyli yerlər gəzib, seminariyada Şərq dillərini və tarixini öyrənib, üstəlik, müsəlmandı. Zaderman bütün bunları tutuquşu kimi Merinqə təkrarlayanda qəddini dik tutub vüqarla oturmuşdu, diqqətlə onun sifətindəki ifadəni izləyirdi. Müşahidəsindən belə nəticəyə gəlirdi ki, Merinq əməlli-başlı maraqlanıb, hər halda, axırı pis olmayacaq.

“Belə də, – nəhayət, Valter razılıqla başını tərpətdi, – iyirmi yaşında kifayət qədər zəngin bioqrafiyan varmış. Səni Villiyə təqdim eləyə bilərəm”.

Başla düşdü ki, həftəliyin redaktoru Villi Haasdan söhbət gedir, az qaldı, sevindiyyindən bayılsın.

“Nə vaxtdı, Şərq mövzularında yazmaq üçün adam axtarır. Leopold Veyslə danışdı, amma o səyahətdən macal tapmır, eşitdiyimə görə, indi Əfqanıstandadı. Az da olsa, yazı təcrübən varmı?”

“İndiyəcən çap olunmasa da, yazılarım var, – Leo hər şeyi demək üçün həddən artıq tələsirdi. – Nabokovun ədəbi qrupuna gedirəm”.

“Elə günü sabah gələrsən, Villiyə təqdim eləyərəm”, – Merinq bayaq ofisiyanın gətirdiyi fincanı götürüb üzünü Zadermana tutdu. – Hə, dost, sən nəylə məşğulsan?”

“Hələ ki, hüququ öyrənməklə, – Zaderman gülümsədi, – sonrasını bilmirəm...”

...Villi Haas – bu səmimi, qətiyyətli adam elə ilk baxışdan Leonun könlünə yatdı. Merinq Zadermanın söylədiklərini, Əsəd bəyin əlavə elədiklərini ona danışdı, iyirmi yaşında hazzır “*Şərq məsələləri üzrə mütəxəssis*”in həftəliyə öz ayağıyla gəlib çıxmasını Allahın lütfü saydı.

“Villi, mənə, Əsəd bəy Leopold Veysdən daha cəlbedici fiqur ola bilər”.

Villi Haası Əsəd bəyin gəncliyi, qeyri-adi adı, zəngin bioqrafiyası razı salırdı, bütün bunların müqabilində Şərqlə bələdliyi də olsa, deməli, doğrudan da, Allahın lütfüdü.

“Yaxşı, onda ilk yazısını yazsın, məsələn, elə doğulduğu Azərbaycanda, hər hansı digər Şərqlə ölkəsində, tutuq ki, Malayziyada nəşr olunan qəzetlərdən tənqidi xülasə hazırlasın, Şərqlə bələdliyini əyani sübut eləsin, sonrasına baxarıq”.

Leo Əsəd bəy saman çöpündən yapışan kimi, Villi Haasın bu təklifindən yapışdı: əlbəttə yazacaq; bir qədər məqalələrin özündən götürəcək, bir az öz mülahizələrini əvəz eləyəcək, yüngülcə yumor qatacaq – oxucu belə şeyləri sevir.

“Əsəd bəy, – redaktor uğur arzuladı, – ümidvaram ki, bizimlə işləmək şansını əldən buraxmayacaqsan”.

Vəssalam. Deyəsən, hər şey bitdi. Villi Haas heç ondan təhsili olub-olmadığını da soruşmadı. Yəqin, seminariyada oxuması kifayət eləyirdi...

“Hə, dostum, – Merinq də əlini onun kürəyinə vurdu, – indi sübut elə ki, doğrudan, Şərqlə məsələləri üzrə mütəxəssissən”.

“Əsəd bəy bunu sübut eləyəcək, – Leo pillələri enib bayırda onu gözləyən Zadermana tərəf gedə-gedə beynindən keçirirdi. – Mənə bircə şans lazım idi...”

...Dərrakə insana ağılla yaşamaq üçün yox, həm də yalnız ağılla yaşamadığını dərk eləmək üçün verilib. Leo belə fikirləşirdi, bu şansı da əldən vermək fikrində deyildi. Cəmi iki gündən sonra “Şərqlə xəbərlər” yazısı Valter Merinqin masasının üstündəydi. Merinq yazını oxuyandan sonra Villinin kabinetinə cumdu, vərəqləri redaktorun üstünə atıb vəcdlə dilləndi:

“Villi, mənə elə gəlir, axtardığını tapdın. Əsəd bəyin az vaxtda məşhurlaşmasına şübhəm yoxdu”.

...İlk yazısını həftəlikdə görəndə Leo Əsəd bəy, elə bil, bir boy dikəldi: axır ki, illərlə gözlədiyi qapı açılmışdı. İlk cəhdi təkcə onun “Şərqlə məsələləri üzrə mütəxəssis” olduğunu sübuta yetirməmişdi, həm də Villi Haasın sevimlisinə çevirmiş, bu

da azmış kimi, əlini pula çətdirmişdi. Əlbəttə, Abram Nus-simbaum oğlunun müstəqil addımından məmnunluq duyur, kasıb büdcələrinə pul gəlməsinə sevinirdi, lakin ona görə bu o qədər də ciddi iş deyildi, bundan ötrü universitetdəki təhsilini yarımçıq qoymağa dəyməzdi, Leo özünün gələcəyini, atasının vəziyyətini götür-qoy eləyib bir qərara gəlməliydi.

Leo Əsəd bəyisə daha yolundan döndərmək, mümkün deyildi – artıq uğurun, şöhrətin dadını hiss eləmişdi, fikrincə, təhsilini tamamlamağa ehtiyacı yox idi: yazdıqlarını oxuyur, düşüncələrinin qeyri-adiliyinə, zərif yumoruna, imzasının cəlbediciliyinə görə, maraq göstərirdilər. İti ağı hər dəfə də oxucularını maraqlandıran bir şey tapırdı: sən demə, Konstantinopolda Osmanlı sarayının hərəmxanasındakı xacələrin yığınağı keçirilibmiş; Çingiz xanın şeir yazmağı da varmış; Qərb kinosunda əxlaqdan kənar şeylər göstərilməsi Şərqdə “ağ irq”in nüfuzuna xələl gətirmiş; Atatürk təbiətinə görə, türk millətindən çox uzaqmış, Şərqə xas vasitələrlə – yalanla, hiyləylə, qəddarlıqla ölkədə Qərb dəyərlərinin qələbə çalmasına səbəb olubmuş... Başlıcası odu ki, bütün bunlar çox maraqlıdı, əsl həqiqəti araşdırmaq kimsənin yadına düşməyəcək, düşsə belə, bu uzun müddətdə aşkara çıxacaq, onda da Əsəd bəy bir yol tapıb vəziyyətdən çıxar.

Artıq Əsəd bəy Kurfyurstendammda yerləşən, “Qərb” adlandırdıqları “Meqalomania” kafesinə sərbəst gedib-gələ bilirdi. Onu tanıyırdılar, Valter Merinq, Valeri Marqun, Eqon Ervin Kiş kimi tanınmış qələm adamlarının yanında görüb hörmət göstərirdilər. Üstəlik, sarısaç, donqar ofisiyant Rixard müştəriləri bir-birilə tanış eləməyi özünün qulluq borcu sayırdı. Düzdü, Əsəd bəy görkəminə, üstəlik, müsəlmanlığına xələl gətirməmək xətrinə onların yanında spirtli içkilərə əl vurmurdu, bir fincan qəhvə, bir qədəh şirə içir, yaxud müsəlmana haram buyrulmayan çərəzlər yeyirdi, bu da onun xeyrinə işləyir, müştərilər “müsəlman”a dərhal maraq göstərirdilər.

Hardansa eşitmişdi ki, *yazmaq – pis yola düşmək kimi bir şeydi: əvvəlcə öz mənin, sonra dostların üçün yazırsan, axırda da bu işi pul müqabilində görməyə başlayırsan.* İndi Əsəd bəy həftəliyin Şərq müxbiriydi, sərbəst yazıb-yaratmaq imkanı qazanmış, hər nömrədə çap olunmaq haqqı əldə eləmişdi, artıq çoxdankı arzusuna əməl eləyə – Şarlottenburqdakı o miskin mənzildən, mənzilin əyyaş, qadın dəllalı, qarayaxa sahibindən canını qurtara, daim pulsuzluqdan şikayətlənən atasının üzünü güldürə, Hamburqdakı pansionda tənhalıqdan əziyyət çəkən frau Şulteni yanına gətirə bilərdi.

Əsəd bəyin şöhrətə belə ehtirasla can atması hamını, hətta Valter Meringi də heyrləndirirdi: heç bir il keçməyib, adı Villi Haasın “adamları”nın siyahısına düşüb, az qala, hər nömrədə çap olunur, yazılarını da elə şövqlə yazır, sanki bu dünyada başqa istəyi yoxdu.

“Dostum, bir az nəfəsini də, – aradabir yarızarafat-yarıciddi xəbərdarlıq eləyirdi. – Hələ gediləsi uzun yolun var, çalış təngnəfəs olma...”

“Çalışaram”, – Əsəd bəy onun iradəsinə təbəssümlə cavab verirdi.

Amma nəfəs dərməyə macalı yox idi: son beş ildə yaşadığı miskin həyatdan canını qurtarmalı, həyatda layiq olduğu mərtəbəyə qalxmalı, sevgilərə çatmalı, Allahın sevimli bəndəsi olmalıydı.

Leopold Veysin əhvalatından da o ilin payız günlərinin birində xəbər tutdu. Brailovski qəfildən səssiz-soraqsız itəndən sonra əlaqələri kəsilmişdi, indi uzun səyahətdən qayıtmış, evlənib müsəlmanlığı qəbul eləmiş, əvvəlki ətrafıyla tamam əlaqəsini kəsib Muhəmməd Əsədə çevrilmiş Leopold Veys, görünür, həyatında daha əhəmiyyətli, daha həyəcanlandırıcı mərhələyə qədəm qoymuşdu. Deyirdilər, Qahirə universitetində ərəb dilini, ilahiyatı öyrənmək, Məkkəni

ziyarət eləmək, Qurani-Şərifin şərhilə məşğul olmaq istəyir. Deməli, o missiya barədə dedikləri elə-belə zarafat deyilmiş, buna çoxdan hazırlaşmış.

Əsəd bəy Leopold Veysin “Qeyri-romantik Şərq” kitabçasını oxumuş, səfərləri, görüşləri, düşüncələri ilə tanış olmuşdu. Əlbəttə, bütün bunları o da bacarar; amma hələ ayaq üstə qalxmaq, şan-şöhrətə, maddi-sərbəstliyə çatmaq, ondan sonra bu barədə düşünmək lazımdı. Leo Əsəd bəy buna nail olacaq, mütləq nail olacaq!

Leo Əsəd bəy də iki şahidin şəhadətilə bir müsəlman ruhanisinin yanına getmək, onun hüzurunda “Allahdan başqa tanrı yoxdu, *Muhamməd də onun Rəsuludu*” deyib həyatının daha bir mərhələsinə qədəm qoymaq istəyirdi: artıq “*Şərq məsələləri üzrə mütəxəssis*”di, hamı geyimindən, söz-söhbətindən, hərəkətindən onu şərqli sayır, kasıblamış ərəb şahzadəsindən aldığı çalma, ipək parçadan əba, qurşağının altına keçirdiyi, Bakıdan yadigar qalmış gümüş xəncər, ucu dik başmaqlar – şübhəsiz, bunlar kütlə üçün çox maraqlıdı. Amma Leo Əsəd bəy gələcəyini taleyin ixtiyarına buraxa bilməz.

Artıq dörd il əvvəl Şarlottenburqdakı məhəllələrində rastlaşdığı iki müsəlmanın – keçmiş Osmanlı təbəəsi olan türk və çərkəz tanışlarının – yanında müsəlmanlığı qəbul elədiyini deyəndə narahatlıq duymurdu: imam Hafiz Şükrü iki il idi ki, Haqqa qovuşmuşdu, daha kimsə bu iddiasının yalan, ya doğru olduğunu sübut eləyə bilməyəcəkdi.

Leo Nussimbaum artıq Muhammad Əsəd bəy idi...

Muhamməd Əsəd – Leopold Veys Şərqə çıxıb gedirdi, bəlkə də yolları heç vaxt kəsişməyəcəkdi...

XIX FƏSİL

ACI İTKİ VƏ UZAQ, SƏKSƏKƏLİ ÜMİD

Yusif Vəzir

Klişi, Paris

İyul 1924-cü-mart 1926-cı illər

Az qala, qırx illik ömrünün ən gözəl günləri, deyəsən, Şuşada keçirdiyi, bir də realnı məktəbdə oxuduğu günlər idi.

Düzdü, Şuşada cəhalətlə, milli-dini münafiqşələrlə qarşılaşmışdı, amma hər halda, dərdini dağıtmaq üçün tay-tuşları, Cıdır düzü, Topxana meşəsi, Ərimgəldi qayası, dağlar, dərələr, bulaqlar vardı; realnı məktəbdə qardaş və ata itkisindən, ana-bacı-qardaş ayrılığından sonra duyduğu tənhalıq, güzəran sıxıntısı vardı; amma oxuyub-öyrənmək istəyi, çoxlu dostları, meyil saldığı qızlar da vardı...

Bir də, əlbəttə ki, Asiya-Bertayla birgə ömrünə yazılan Aşqabad yayı vardı...

Sonra Kiyevdə tələbəlik illərinin əziyyəti, tapındığı əqidə yolunda çəkdiyi əzablar, Kırmda və Konstantinopolda bəxtinə düşən məşəqqətlər vardı...

İndi Parisdə o məşəqqətlər daha dözülməz olub: əqidə dostlarıyla aralarında yaranmış, get-gedə böyüyən uçurum,

gözləri qarşısında şam kimi əriyən qardaş, işsizliyin doğurduğu çıxılmaz girdab var. Ən dəhşətlisi də budur ki, ölümün kandarına çatmış Mir Abdullanı artıq xilas eləməyin mümkünsüzlüyünü başa düşüb, əlacsızlıqdan gücü ancaq xəlvətdə hönkürməyə çatır.

Ceyhun bəy arabir Mir Abdullanın vəziyyətilə maraqlanır, imkanı çatan qədər yardım göstərir. Ona dekabrın yeddisində məktub göndərməli olmuşdu: *“Əzizim Ceyhun! Səndən xüsusi bir təvəqqem var: iki ay müddətinə min frank pul borc istəyirəm. Bu yaxınlarda Türkiyəyə getmək niyyətindəyəm, borcunu ödəyəcəyəm. Min frank pul mənə son dərəcə lazımdır. Mirini sanatoriyaya qoyana qədər lazımdır. Səni bir o qədər də daşqəlbli hesab etmirəm. Baqi arzı-salam. Yusif”*.

Amma Ceyhunun da qayğıları az deyil, üstəlik, “Femina” teatrında “Arşın mal alan”nın premyerası iyunun dördünə təyin olunub; xərcləri artıb, tez-tez teatra getməli, hər şeylə maraqlanmalıdı. Həm də vaxt tapıb Mir Abdullanın vəziyyətini aydınlaşdırmalıdı ki, doğrudan da, sanatoriyaya göndərilməli olduğuna əminlik hasil eləsin.

Mir Abdullanın tələbə dostları, bankdakı tanışları gəlib-gedirlər, onların əlindən də xırda-para yardımdan və təskinlikdən başqa heç nə gəlmir.

Bir həftə sonra, dekabrın on üçündə Ceyhun bəyə son ümidlə yenə məktub göndərdi: *“Miri bir ay əvvəl pul böhranı çəkdi. Bir çox yerlərə müraciət etdim. Bir ərəb tələbəsi üç ay müddətinə mənə beş yüz frank pul verdi. Bu günlərə qədər Mirini həmin pulla idarə etdim. Son həftə onun başına bir apendisit bəlası da gəldi. O yeməkdən kəsilmiş, zəifləməyə başlamışdır. Əməliyyat üçün min beş yüz frank lazımdır. Dünən işə getmədim, Parisdə bəzi yerlərə müraciət etdim. Heyif ki, bir nəticə çıxmadı. Bu axşam Miridən yenə məktub aldım – sancıdan şikayət eləyir və əməliyyatın olması üçün çarə qılmamı istəyir. Doğrusu, əlacsızlıqdan yolumu və fikrimi belə çaşdırıram. Bilmirəm nə edim. O ki qaldı sanatoriya məsələsinə, türk cəmiyyətinin səhiyyə nazirinə müraciətini bəlkə*

eşitmişən. Nazir Po şəhərinə təlimat göndərmişsə də, əməlli bir nəticə görünmür. Şübhəsiz ki, bir şeylər etmək arzusu var, amma xəstələrin çoxluğundan növbə gözləmək vaxt tələb edəcək. Fransanın məşhur vərəm mütəxəssisi hörmətli professor Syer Janneta məktub göndərmişəm, o da cavabında təəssüflə bir şey edə bilməyəcəyini söyləyir.

İndi Mirinin ünvanı budur: Villa des Pins, allée dö Morlaas. Bu pansiona gündə iyirmi frank verilir. Orada yemək son dərəcə fəna imiş. Mirinin halı böylədir.

Baqi ərzi-salam. Yusif”

Milad bayramına bir neçə gün qalmış daha bir zərbə aldı: zavodun ixtisara saldığı işçilər arasında onun da adı vardı...

Bundan sonra Klişidə iş axtarmağın mənası yox idi. Ümidlərilə vidalaşdı, olan-qalanını çamadanına yığıb daldalandığı daxmanı sahibinə təhvil verdi, Mir Abdullanın yanına getmək üçün yola çıxdı.

Qarşıda onu əzablı, naməlum gələcək gözləyirdi. Xəstənin yanında yerləşib son borcunu verməkdən başqa əlacı yox idi. Həftədə bir neçə dəfə şəhərə çıxıb dərdsini dağıtmaq üçün küçələrdə uzun-uzadı, məqsədsiz-filansız gəzir, kasıb büdcəsindən qəzet alıb iş elanlarına baxır, vəd olunanların heç birinin ona qismət olmayacağını beynindən kədərlə keçirirdi. Bəzən də axşamlar Piqal küçəsindəki məşhur “Qafqaz zirzəmisini” kabaresinə gedir, bir fincan qəhvə, yaxud bir qədər ucuz şərab götürüb Aleksandr Vertinskinin, Nyura Masalskayanın oxuduqları kədərli rus və qaraçı romanslarını dinləyirdi. Sonra Rüfətbəy Xaçilov Qafqazın coşqun rəqslərilə zirzəmidəkiləri cuşa gətirirdi.

Yazın son axşamlarının birində kabaredən çıxıb dünyanı unutmuş halda addımlayırdı. Qəfildən qarşısında kiminsə dayandığını duydu, ardınca gənc qız səsi eşitdi:

“Müsyö, bağışlayın, səhv eləmirəmsə, siz qafqazlısınız...”

“Bəli, – özünə gəlib heyrətlə iyirmi yaşlarındakı, fransız qadınları sayaq geyinmiş qısaşaq qızın üzünə baxdı. – Səhv eləmirəmsə, siz də qafqazlısınız”.

“Elədi, – qız gülümsədi, sonra Azərbaycan türkcəsinə keçdi. – Biz Bakıda görüşməmişik ki?”

Qalın qaşlarını dartıb zənlə qızı süzdü: bu ki, Ümmülbanu, Mirzə Əsədullayevin qızıdır. İstanbula yola düşməmişdən qabaq bir neçə dəfə evlərində olub. Onda xeyli söhbətləşmişdilər, Ümmülbanunun ötkəmliyindən, düşüncələrinin qeyri-adiliyindən çox xoşlanmışdı.

“Ümmülbanu? – Heyrətlə dilləndi. – Parisdə rastlaşacağımız heç ağıma gəlməzdi!”

“Elə mənim də, – qız ərklə onun qoluna girdi. – Görün, həyat necə qəribədir”.

“Atan da Parisdədimi?” – Qəlbində ümidə oxşar nəşə oyandı.

Beynindən keçirdi ki, hər halda, Mirzə bəy Şəmsi Əsədullayevin oğludu, üstəlik, əqidə yoldaşı olublar, kömək əli uzadar. Ümmülbanunun üzü dərhal kölgələndi.

“Gedək qəhvə içək, – dedi, – işdən çıxmışam, dincəlməyə ehtiyacım var”.

Cəmi on dəqiqə sonra kafedə oturmuşdular, Ümmülbanu macəralarını danışdı: bolşeviklər Milli Hökumətin ticarət və sənaye nazirini həbs eləyiblərmiş; Ümmülbanunun əli heç yana çatmır, atasını qurtarmaq üçün çoxdan onda gözü olan, yeni hökumətdə vəzifə tutan Balabəy Qocayevə ərə getməyə razı olur; Mirzə bəy həbsdən çıxandan sonra icazə alıb yeni arvadı Əminə, qızları Züleyxa və Məryəmlə Parisə gedir; Ümmülbanusa Balabəyin köməyiylə xarici pasport alır, birgə Konstantinopola yola düşürlər; orda Balabəydən ayrılıb Parisə gəlir, amma analığıyla yola getmədiyindən evdən çıxıb, kirayə mənzil tutub, indi manekenliklə – son dəbli geyimləri nümayiş etdirməklə məşğuldu, sabah nə olacağını bilmir.

“Atamla əlaqəm yoxdu, – Ümmülbanu laqeyd halda dilləndi. – Mən onun naminə həyatımla oynadım, amma o bunu qiymətləndirmədi, yeni arvadını haqlı saydı. Bəs sizin vəziyyətiniz necədir?”

“Vəziyyətim ovqatımdan bəllidi, – Yusif Vəzir başına gələnə qısaca danışdı. – Qardaşıma heç cür yardım göstərə bilmirəm”.

“Çox kədərləndim, – Ümmülbanu təəssüfünü köks ötürməklə bildirdi. – Təəssüf ki, indi sizə kömək eləyəsi vəziyyətdə deyiləm. Səbirdən başqa yol yoxdu...”

Susdular. İkisi də papiros yandırdılar. Həmin məqamda tale rüzgarının ağuşundakı payız yarpağına oxşayırdılar. Bir-birinə vəd də vermədilər, görüşüb-görüşməyəcəkləri sabahki gün kimi naməlum idi...

Elə o günlərin birində də yeni hökumətin “Reno” zavodunda təcrübə keçməyə göndərdiyi Fariz bəy Vəkilov Vətəndən özüyü Nəriman Nərimanovun ölüm xəbərini gətirib gəldi: Moskvada ictimai-ədəbi fəaliyyətinin otuz illiyini qeyd eləyiblər, sonra adi diş ağrısıyla Kremlin xəstəxanasına gedib, dişinə erməni həkim baxıb, az sonra da qəflətən vəfat eləyib; hətta, kimsə onun təyyarə qəzasında öldüyünü də danışmışdı. Şübhəsiz, ikicə il əvvəl *“Mikoyandan sonra Bakı Komitəsinin katibi Sərkis oldu. O gedir, yerinə yoldaş Mirzoyan tutur. Görünür ki, burda məlum plan üzrə hərəkət eləyirlər. Bütün bunların müəllifi Mikoyandı. Kommünizm bayrağı altında daşnak fəaliyyəti gedir... Zavallı Azərbaycan bu vicdansız fırıldaqçılardan əlində oyuncaq olacaq...”* – deyən adamı hələm-hələm bağışlamazdılar.

Deyəsən, “Nəmezis”in əli ora da çatır...

Ürəyi sancdı. Orda, Vətəninə adamlar dara düşəndə, haqsızlıqla üzləşəndə doktor Nərimana üz tuturdular, ondan kömək gözləyirdilər. Bəs bundan sonra necə olacaq, görəsən?..

Onda yeni hökumətin mahiyyətini bir daha dərk elədi. Bu elə Fariz bəyin timsalında görünürdü: atasını, hərbi topoqraf, general İbrahim ağanı Nərgində güllələmiş, oğlunu öz tərəfinə çəkmişdi. İbrahim ağayla zabit qızı Yelena Yefimovanın heyrətamiz sevgi macərəsi haqqında Mustafa ağa danışmışdı: İbrahim ağa nikahlarının rəsmən tanınması barədə çara belə müraciət eləmişdi; Yelenasa oğulları Boris və Qlebi

müsəlman kimi böyütməklə bağlı qraf Lev Tolstoydan məsləhət istəmiş, qraf da yazmışdı ki, xristianlığın mürəkkəb ibadətlərindənə vahid Tanrısı və peyğəmbəri olan İslamı seçmək daha yaxşı olar. Onda atasının yoluyla gedən Qleb Qalibə, Borissə Farizə çevrilmiş, Fariz bəy Mirkazım Talışinskinin qızı Liya xanımla evlənmişdi...

Təxminən yaşadı olan Fariz bəyi Peterburq Texnologiya İnstitutunda oxuduğu vaxtlardan uzaqdan-uzağa tanıyırdı: elə ordaca zavodda baş mühəndis işləyib, ixtiralar eləmiş, Milli Hökumət yaranandasa, Bakıya gəlib Gürcüstandakı diplomatik nümayəndənin müavini, sonra nümayəndə təyin olunmuşdu. Bir neçə gün sonra Mustafa ağanın salamını çatdırdı, Vətəndə baş verənlərdən danışdı, Yusif Vəzirə də, Mir Abdullaya da tezcə isinişdi, sonacan da yanlarında oldu...

...Mir Abdullanın əzablarını görmək ondan ötrü çəkilməz işgəncəydi: artıq böyrəkləri də sıradan çıxırdı, həkimin fikrincə, hər şeyin yaxşı olacağına ümid bəsləmək özünü aldatmaqdan başqa bir şey deyildi. Deyəsən, qardaşı da bunu hiss eləmişdi, daha ətrafında baş verənlərlə maraqlanmır, elə hey daim açıq pəncərədən bayıra baxırdı. Bircə dəfə gözlərini pəncərədən çəkib onun üzünə dikdi, üzgün, kədərli səslə pıçıldadı:

“Bacılarımı istəyirəm...”

Onda hönkürməmək üçün üzünü çevirdi: biçarə bacıları çox uzaqlarda, Mir Abdullanın faciəsindən xəbərsizdilər, qar-daş itkisini onlara necə xəbər verəcəkdə?

...Mir Abdulla aprelin iyirmi səkkizinə keçən gecə dünyayla vidalaşdı. Axır günlər dodaqlarının arasından bir tikə yemək keçmirdi, ağır-ağır nəfəs alır, get-gedə şüuru öləziyirdi. Baş çəkməyə gələn Fariz bəyi, deyəsən, tanımışdı, görəndə azacıq gülümsədi, sonra sifəti donuq ifadə aldı. O bir neçə günü mənzilə çökən ölüm sükutuna tab gətirmək əsl məşəqqət idi. Arabir kəsik-kəsik danışır, belə vaxtlarda sözlər boşluqda

tənbəl-tənbəl uçuşan quşlara oxşayırdılar. Onda beynindən keçirmişdi ki, *doğma adam, hətta, danışmağa söziün olmayanda belə saatlarla danışı bildiyin kəs deyil, əksinə, sadəcə, birgə susa biləcəyin, ağrısını öz ağrın sayacağıın kəsdi...*

O gecə hər şey sona yetdi: son məqam olduğunu duyub Yusif Vəziri tək buraxmayan, elə kreslodaca yatan Fariz bəy səhərə yaxın Mir Abdullanın nəfəs almadığını sezdi, yenicə huşa getmiş Yusif Vəziri oyatdı:

“Qalxın, deyəsən, Miri keçinib...”

Bir anlığa özünə gəlib onun dediklərini gerçək qəbul elədi: Miri gedib, yəqin çox sevdiyi bacarıyla görüşməyə yollanıb – bunu çox arzulayırdı axı. Sonra deyilənin mənasına varıb bircə kərə hönkürdü, onsuz da ağlamağa heyi qalmamışdı.

Şəhər oyanıb, gün qalxanacan meyitin yanında oturub susdular. Fikirləri güman ki, eyniydi: müsəlmanlığın tam adətincə dəfn eləməyə imkan yoxdu; qəbir yeri üçün pul ödəmək lazım gələcək; yoxsa beş ildən sonra mərhumun qalıqlarını çıxarıb ümumi qəbirlərdə basdırırlar; bu məqamda Ceyhun bəydən başqa üz tutası adamları yox idi...

Fariz bəy kimlərə zəng vuracağını bilirdi, mənzil sahibinin köməyilə bunları yoluna qoydu. İki saat keçmədi ki, Ceyhun bəy, Abbas bəy, Mir Abdullanın tələbə dostları, bankdakı tanışlarından bəziləri yığışdılar, kiçik və kədərli dəfn dəstəsi yarandı. Ceyhun bəy olan-qalanını – səkkiz yüz əlli frankını gətirmişdi ki, yas xərclərini ödəsinlər.

Mərhumu necə kəfənlədiklərini, evdən necə çıxardıqlarını, kiminsə “Fatihə” oxuduğunu, harasa getdiklərini artıq duzman içində xatırlayırdı. Sonra ancaq boşluq, ölüm sükutu, qaranlıq uçurum vardı.

Qalanını axşam Fariz bəy danışdı:

“Görünür, ya yorğunluqdan, ya üzüntüdən özünüzdən getdiniz. Qəbiristanlıqdan evə karetlə gətirdik”.

Qardaşının yoxluğunu indi aydın dərk elədi. Amma deyəsən, hissləri də heydən düşmüşdü, nə danışı, nə ağlaya bilirdi.

Həmin gün – aprelin 28-i Azərbaycanda bayram idi, əli çatmayan, ünü yetmyən Vətəmində “inqilab”ın beşinci ildönümünü təntənəylə qeyd eləyirdilər...

Sonrakı bir ayı, az qala, duman içində keçdi. Nə Parisi addım-addım “işğal eləyən” yazı duydu, nə də xatirələrlə təskinlik tapa bildi.

Cəmi üç gündən sonrasa yığışdı, mərhum qardaşından qalan yadigarları da götürüb Klişidəki ucuz otellərin birində məskən saldı: daha qardaşının nəfəsini, qoxusunu, səsinə hələ də saxlayan mənzildə qala bilməzdi. Mir Abdulladan qalan bir neçə kitab, beş-üç şəkil, bir dəstə məktub, bir də qəlbini göynədən xatirələr idi.

Sonra qalan qəpik-quruşunun da tükəndiyini görüb iş axarmağa başladı.

Ceyhun bəyin sidq-ürəkdən təkidilə iyunun dördündə “Arşın mal alan”ın tamaşasına getdi, daha doğrusu, getməyə bilmədi: o ovqatda olmasa, qəlbə qan ağlasa, teatrda Əlimərdan bəyi və ətrafındakıları görüb özünü naqolay hiss eləyəcəyini duysa da, getməli oldu. Borcunu yerinə yetirib ermənilərin yiyə çıxmaq istədikləri əsəri dünyaya tanımaq ideyasını vermişdi. Şəhərdə tamaşanın afişasını da görmüşdü: orda Gülçöhrəni oynayan aktrisanın Şərq geyimində şəkli vardı. Heyif ki, Üzeyir bəy gələ bilməmişdi: nə vaxtdan bəri çalışsa da, qardaşına yazdığı kimi, *“Paris səfəri o qədər pul istəyir ki, evimin bütün əşyasını satsam, genə də öhdəsindən gəlməz”*.

Tamaşanın baş tutmasına tək cə Fariz bəy, Abbas bəy yox, Pəri xanım, Zöhrə xanım, Nazənin xanım, Rəna xanım, Liya xanım (*albəttə, qadınların bir neçəsini tanıyırdı*) çox kömək eləmişdilər. Premyera da çox uğurla keçdi, Derval Sultan bəyi, Monte Əsgəri, Tissani Gülçöhrəni, Maqali Asyanı yaxşı oynayırdılar, camaat onları xeyli alqışladı. Heyif, gərək Üze-

yir bəy bütün bunları görəydi, amma bilirdi ki, teatrın onu dəvət eləməyə imkanı olmayıb, Üzeyir bəy də öz xərcinə gələ bilməyib...

Həmin günlərin birində Aslan Nansidən gəlib çıxdı. Təhsilini tamamlayıb diplomunu almış, yır-yığışını eləmişdi. Mirabdullanın başına gələnlərdən bərk sarsılmışdı, bəlkə elə bu hadisə də onun Vətənə qayıtmaq əzmini artırmışdı. Aslan "get", ya "getmə" deyə bilmirdi: geodeziyanı öyrənmişdi, hər halda, yeni hökumətin ehtiyacı olduğu adamlardan idi; bir də ki, Aslan hamıya görə cavab verməli deyil ki? Nəslində müsavətçi Yusif Vəzir olubsa, bolşevik Mirhəsən də olub, gərək bunu da nəzərə alalar. Aslan getmək qərarına gəlibsə, yolu açıq olsun.

Üç gündən sonra Aslanı Paris-Moskva qatarıyla yola saldı, yenə tək qaldı: indi sağ qalmaq üçün nəsə fikirləşməliydi.

Günlərsə ümitsizlik içində keçib gedirdi...

...Avqustda qəfildən yeknəsəq həyatında ildırım çaxdı: Şövkət Məmmədova Parisə konsert verməyə gəlmişdi. On il idi ki, onu görməmişdi, amma uzaqdan-uzağa uğurlarından xəbər tuturdu. Şövkətin qaldığı oteli tapdı, əziz adamlar kimi görüşdülər, Kiyevdəki tələbəlik illərini xatırladılar. Əlbəttə, qardaşının vəfatını dedi, amma düşdüyü çıxılmaz vəziyyəti dilinə gətirmədi. Şövkətin öz qaygıları vardı, konsertə görə həyəcan keçirir, Paris tamaşaçılarının onu qəbul eləyib-eləməyəcəkləri barədə sorğu-sual aparırdı. Yusif Vəzir öz dərdini unudub ona ürək-dirək verdi:

"Şövkət, – dedi, – doğma incəsənətimizin vətənpərvəri ol. Qorxma, heç kəsdən qorxma. Əgər təkə doğma Azərbaycan əsərlərini ifa eləsən də, heç kəs səni fitə basmaz. Qoy avropalılar bizim əsərlərimizdən xəbərdar olsunlar, ona qibtə eləsinlər..."

Şövkət Məmmədovanın "Komedi" teatrındakı konserti doğrudan da böyük uğurla keçdi. Konsertdə Ceyhun bəy və Fərid bəylə yanaşı oturmuşdular, Şövkətin ifasında "Arşın

mal alan" dan Gülçöhrənin ariyasına, xalq mahnılarına qulaq asdıqca kövrəldiyini, yanaqlarının islandığını hiss elədi.

Bir neçə gündən sonra Şövkət Məmmədova çıxıb getdi, Vətənə onların ovunmayan həsrətini apardı. Yusif Vəzir yenə ağrılarıyla tək qaldı...

Mir Abdullanın taleyi belə gətirdi; Paris onu qəbul eləmək istəmir; İstanbula qayıtmaq fikrində deyil, çünki orda artıq aralarında dərin uçurum yaranmış adamlar var; yeni hökumət onun məktubuna cavab vermədi; başqa üz tutmalı yer də yoxdu. Ağına gəldi ki, Müsavat firqəsindən çıxması barədə qəzetə məktub göndərsin, bəlkə, nəticəsi oldu. Onsuz da beş ildi, Müsavatla əlaqəsini itirib, istefası barədə də Məmməd Əmin bəyin özünə deyib.

"Kommunist" qəzetinə ünvanladığı məktubu yola salıb iş axtarmaqla məşğul oldu. O vaxt Mirzə Əsədullayevin ünvanını Ümmülbanudan almaq heç ağına gəlməmişdi, indi Ümmülbanunun özünü belə tapmaq çətindi; yəqin, Ceyhun bəy onun harda yaşadığını bilər, amma ondan Mirzə Əsədullayevi soruşmağa ar eləyirdi. Qəzetlərdəki iş elanlarısa talesiz mühacirə heç bir vəd vermirdilər. Olub-qalanı gündən-günə tükənir, bir qarnı ac-bir qarnı tox yemək, bir fincan qəhvə içmək, ya bir qəzet almaq artıq müşkülə çevrilməyə başlayırdı.

Cəmi bir il sonra Bakıda qələmə aldığı *"Bir qaçqının dəftərindən"* hekayəsində Oyaşantılarını belə təsvir eləyəcəkdi: *"Otelçiyə bir neçə yüz frank borcum var idi. Onun üçün qapıdan elə çıxdım ki, otelçi məni görmədi. Küçədə rahat və asudə nəfəs ala bildim. Ac idim, lakin iştaham elə küsmüşdü ki, könlüm nə istədiyini belə kəsdirə bilmirdim. Fikirsiz və müəyyən plansız bir halda küçə ilə getdim. Sena çayına tərəf yönəldim, bir də durdum: yediyim çörək parçası daş kimi mədəmə yığılıb, məni incitməyə başladı... Sancıdan özümü toxtadıb, bir az da getdim: fabriklərin mənhus bacaları gözümə sataşdıqda, sinirləndim, içimə dərin bir soyuqluq çökdü, geri döndüm..."*

Onda gimnaziyadakı yoldaşlarından Xristofora rast gəlib xeyli sevinmişdi. Amma Xristofor da onun günündəydi, varlı qohumunun hesabına girlənəndən sonra işsiz və pulsuz qalmışdı; Klişidə tanış olduğu bir rus publisistinə Şərqlə bağlı məlumatlar “*satır*”, əvəzində qonorarın iyirmi beş faizini alırdı, publisistsə onun sayəsində Bombeyi, Tehranı, İstanbulu “*dolaşır*”, amma məsələ haqqını verməyə gələndə iş dolaşığa düşürdü; Fransa Kommunist Partiyasının Klişi şəhər nümayəndəsi çıxılmaz vəziyyətindən istifadə eləyib onu öz sıralarına cəlb eləmək üçün dilə tutmuşdu. Həmin adama sözsə qəti olmuşdu: mən Vətənimə qayıtmaq fikindəyəm, ona görə də bu təklifinizi qəbul eləyə bilməyəcəyəm...

...Məktubunun qəzətdə dərc olunduğunu Ceyhun bəy dedi. Üzündə kədər, səsində təəssüf vardı. Ceyhun bəy həmişə demişdi ki, Xəlil bəy Xasməmmədovla aralarında baş verənlərə görə, Məmməd Əmin bəyə və Əlimərdan bəyə, üstəlik, Müsavat firqəsinə münasibətinin dəyişməsi yanlışdı, amma cavabında İstanbulda çəkdikləri bir yana, Məmməd Əmin bəyin Xəlil bəyi “Müsavatın rüknü” saydığı, Əlimərdan bəyin xəstə Azərbaycan türkünə yardım əli uzatmadığı barədə dəlil-sübutlarını eşitmişdi.

“Bundan sonra Vətənə qayıtmaq üçün heç bir maneə qalmır, – Ceyhun bəy dedi, bu sözləri qibtə, yoxsa istehzayla söylədiyini ayırd eləmək olmurdu. – Məncə, müraciət göndərsən, müsbət cavab verərlər”.

“Məni daha qürbətlə nə bağlayır, əzizim Ceyhun? – Yusif Vəzirin səsindəse itkilərdən doğan ağrı vardı. – Firqə məsuliyyətim yox, işim yox, ailəm yox, rahatlığım yox, qardeşimi itirdim, yazdıqlarımı çap etdirə bilmirəm. Belə halda, qürbətdə qalmağımın mənası varmı?”

“Gələcəyin barədə qərarı yalnız özün verə bilərsən”, – Ceyhun bəy payızın nəfəsi duyulan havada gəzişdikləri bağın oturmaqlarından birində əyləşdi.

“Ömrümün ən pis günləri siyasətdə keçirdiyim günlərdi, – Yusif Vəzir papiros yandırıb yangılı-yanğılı qullab aldı. –

Mən hara, siyasət hara? Əbəs yerə bu qədər vaxt itirdim, bu qədər yazılarımdan oldum”.

Susdular, əsl gerçəyin harda olduğu barədə düşündülər.

“Azərbaycan haqqında yazını “Revyu dö mond müzülman” çap eləməyi planlaşdırır, – Ceyhun bəy yeni yadına düşmüş kimi dilləndi. – Xahiş eləmişəm, mümkün olsa, qonralarını tez verəcəklər”.

“Bunu ancaq Ceyhun bəy eləyə bilərdi, – beynindən keçirdi, – nə qədər incik olsa da, əlindən gələni əsirgəmir”. Dilinəsə ancaq təşəkkür sözləri gətirdi:

“Çox sağ ol, sənin mənim üçün elədiklərini ölüncə unutmaram”.

“Bu sözləri bir daha eşitməyim, – Ceyhun bəy yenə nəyisə xatırladı. – Üzeyirdən məktub aldım, yenə məni dilə tutur ki, qayıtmaq üçün müraciət eləyim”.

Sükut çökdü. Ceyhun bəyin bu addımı atmayacağı aydın idi. Yusif Vəzirsə qəti qərara gəlmişdi: elə bu axşam müraciət eləyəcək, sonrasına taleyin işidi. “Əlbəttə, – fikirləşdi, – *bir gecədə taleyi dəyişmək mümkün deyil, amma bütün həyatını başqa səmtə yönəldəcək fikirləri dəyişmək olar...*

Məktubu hökumətin başçısı – Xalq Komissarları Sovetinin sədri Qəzənfər Musabəyova yazdı. Onu tələbəlilik illərindən tanıyırdı, aralarında haqq-salam vardı. Yusif Vəzir Kiyev universitetinin hüquq fakültəsində oxuyanda Qəzənfər bəy həmin universitetin tibb fakültəsində təhsil alırdı. Düzü, bu həlim xasiyyətli, ziyalı görkəmli adamın necə bolşevik ola biləcəyini təsəvvürümə gətirməyə çətinlik çəkirdi. Əks cəbhələrdə olsalar da, Qəzənfər bəy onun Vətən sevgisinə şübhə eləməzdi. Yazdı ki, *mən qurbanam, siyasətin qurbanıyam, Vətənimə qayıdıb çalışmaq, xalqıma xeyir vermək istəyirəm, mənim Vətənimə qayıtmağıma izin verin.*

İntizar və üzüntüylə dolu günləri doldurmaq üçün bir yol tapmışdı. Milli Kitabxanaya gedir, Şərq bölməsindəki kata-

loqları nəzərdən keçirir, diqqətini çəkən kitabları sifariş verib oxuyur, qeydlər götürürdü. Kitabxananın səssizliyində tez-tez xəyal onu çəkib uzaqlara aparır, Ağdamda və Şuşada oxuduğu günləri xatırlayırdı. Haşım bəy Vəzirovun kitabxanasında gördüyü kitabları, qardaşı Mir Əbülhəsənin kitablarını yada salır, elə bil, atasının səsini eşidirdi:

“Yusif, köpəyoğlu, yənə bu nə kağızdı yazmısan?”

Atasının onun məktub yazıb göndərməsindən xoşu gəlirdi. Amma həmişə istəyirdi ki, məktub səliqəli yazılsın, oğlunun gələcəkdə böyük, savadlı adam olacağından xəbər versin. Yusifdən pis kağızda, səliqəsiz yazılmış məktub alanda acığı tuturdu.

Sonra anasının həmişə qayğılı, üzgün simasını görürdü. Yeddi uşağın qaygısı, ərinin tünd xasiyyəti Seyid Əzizin çöhrəsini tez soldurmuşdu, Mir Əbülhəsənin ölümü də biçarəni cavanca yaşında qocaltdı, ondan sonra heç on il yaşamadı.

Hər səhər oyananda şalvarını – işığa tutur, süzülən yeri olub-olmadığını yoxlayırdı. Bakıya getməyini də iyirmi illik məhbus həyatından qurtulmaq sayırdı. Gündəliyində beləcə də yazmışdı: *“İyirmi illik məhbus həyatı. Gəncliyin ən şəhli və tərəvətli vaxtlarını müsəlmanların qorxusundan damın altında keçirmişəm... Mən qız deyiləm ki, mənə həsrətlə baxırsınız. Qoy qızlar baxsınlar, pak ürəkləri də döyünsün... Gedirəm”.*

O gedən getdi. İndi iyirmi ildə Şuşaya həsrət qalıb. *“Bu səhər mənimdi”* dediği günlər hanı?

...“Paris xəbərləri” qəzetinə Şərqlə bağlı məqalələr yazmaq da o vaxt ağına gəlirdi. Düzdü, keçmiş əqidədaşları fikirləşəcəklər ki, kommunistlərlə yaxınlaşıb, onların “dəyirmanına su tökür”, amma indi bunun ondan ötrü bir elə əhəmiyyəti yoxdu, qardaşının faciəvi ölümünü, özünün miskin vəziyyətini heç kəsə bağışlamayacaq. O da insandı, rahat yaşayıb-ışləmək istəyir. Ömrü yarıdan ötüb, amma hələ də əlində-ovcunda yel vurub yengələr oynayır.

Gözlədiyi oldu: Fariz bəy “Qafqasıyyə” məcmuəsini verəndə içində daha bir telin qırıldığınyı duydu: “Kommunist” qəzetində dərc olan məktubu cavabsız qala bilməzdi. “Müsavətçi”nin *şərəfsiz aqibəti*” başlıqlı yazısını gözləri torlana-torlana oxudu: deməli, aradan keçən iki il yarım müddət ondan ötrü tərəddüd dövrü imiş, həmin müddətdə Müsavat firqəsindən çıxıb-çıxmamaq barədə düşünürmüş, Rəsulzadənin məktubunu alandan sonra qəti qərara gəlib; deməli, səfir olduğu vaxt siyasətində sərbəstlik göstərirmiş, Azərbaycan hökuməti onun işdən çıxarılması barədə qərar verdiyi halda buna əməl eləyib vəzifəsində qalbmış.

Əlbəttə, vəziyyətin bu cür şəkil almasını heç istəməzdi, amma özünü müdafiə eləməli idi, öz həqiqətini hamıya çatdırmalı idi. Səfirlik vaxtı hansı əzablara düçar olmasından, imkansızlıq ucbatından nə zillətlər çəkməsindən, səkkiz ay pulsuz-parasız oturmasından, “Müsavətin rüknü” Xəlil bəyin əməllərindən Məmməd Əmin bəyin xəbəri yoxdu, bununla belə, Parisdə əlacsız qalıb ən çirkli işlərdə çalışmasından, xəstə qardaşını qurtarmaq üçün çəkdiyi zülmərdən xəbəri var. Bu məşəqqətlərə görə “*şərəfsiz aqibət*”də günahlandırılmaq haqsızlıq deyilmi? O buna layıqdımı?

Elə o axşam da “*Müsavətçiyə cavab*”ı yazdı. Dörd il əvvəl Xəlil bəy Xasməmmədovla aralarında baş verən ixtilaf, müsavətçilardan başqa həmin vaxt mühacirətdə olan məhbuslar, səfirlər, generalların da o ixtilafalarda iştirak elədikləri, “Müsavət” rəhbərlərinin sui-istifadələrinə imkan verilmədiyi, hətta bununla bağlı qrup da yaradıldığı, Parisdə Rəsulzadəylə görüşü barədə yazdı: qardaşının xəstəliyi, onun müalicəsi üçün Əlimərdan bəyə və Məmməd Əmin bəyə məktub göndərirdiyi barədə söz açdı. İçində duyduğu ağrının şiddətindən artıq kağıza köçürdüyü sözlərin qədərindən artıq kəskin olduğunu da sezmirdi.

Vəssalam.

Hər şey bitdi. Onu “Müsavat”la, müsavətçilərlə birləşdirən körpünün son dayağı da yıxıldı, həyatının daha bir mərhələsinə son qoyuldu...

O ilin qışı sıxıntılı keçdi. Milli Kitabxanada iç dünyasına çəkilməsi, “Paris xəbərləri”nə məqalələr yazması, arada Mir Abdullanın qəbri üstünə getməsi qəlbini bürümüş sıxıntını azaltmaq iqtidarında deyildi, əksinə, daha da artırırdı. Aradabir yadına Ümmülbanu düşürdü, həyatın amansız üzüylə rastlaşan zərif qızcığazın indi hardasa güzəran qayğılarıyla əlbəyaxa olduğunu fikirləşib uzaqdan-uzağa ona şəfqət duyurdu. Şübhəsiz, səhv elədi, gərək onunla əlaqəni itirməyəydi, heç olmasa, tənhalıqdan bağırmaq həddinə çatanda tapışib dərdlərini bölüşərdilər.

Ceyhun bəylə gec-gec görüşürdülər, daha doğrusu, bütün bu olub-keçənlərdən sonra özü ünsiyyətlərini seyrəltmişdi: Ceyhun bəy əqidə adamıdı, Məmməd Əmin bəylə də, Əlimərdan bəylə də yaxşı münasibətləri var, yerli, qohum və gənclik dostu olmaları gərək bütün bunları nəzərə almağa mane olmaya. Onsuz da elə hey qayğuların əlində çırpınır – yazır, tərcümə eləyir, zövcəsinin və iki övladının qayğısını çəkir, dost-tanışa əl tutur – indiki imkanlarıyla bu heç də az iş deyil.

Hərdən Fariz bəylə “Qafqaz zirzəmisini” kabaresində görüşür, olub-keçənlərdən xəbər tuturdu. Bir görüşdə demişdi ki, eşitdiyinə görə, Bakıda Birinci Türkoğlu qurultaya hazırlıq gedir, İstanbuldan Əlibəy Hüseynzadəni də dəvət eləyiblər. Onda ancaq köksünü ötürdü: əlbəttə, indi orada olmaq, neçə illərdən bəri ayrı düşdüyü qələm dostlarını görmək istəyərdi. Amma hələ Qəzənfər Musabəyova yazdığı məktubdan xəbər-ətər yoxdu, heç çatıb-çatmadığı da məlum deyil.

Qışın sıxıntısı bitib-tükənmək bilmirdi. Düzdü, artıq aldığı qonorarla oteldəki ucuz otağını haqqını verə, güzəranını bir-

təhər təmin eləyə bilirdi. Axşamlar yazıb-oxuyur, gündüzlər kitabxanaya yollanır, həftədə bir-iki dəfə yazdığını redaksiyaya aparır, hava imkan verəndə nimdaş paltosuna bərk-bərk bürünüb Yelisey çölünə, Ramsey bulvarına, ya Lüksemburq bağına gəzməyə yollanırdı. Ona elə gəlirdi, bu sıxıntı, intizar heç vaxt sona çatmayacaq, ömrü boyu uzanacaq.

Amma qış günlərinin birində portye ona məktub uzandı da içində sevincqarıışıq anlaşılmaz həyəcan duydu. Ondan Sovet səfirliyinə gəlməsini xahiş eləyirdilər. Deməli, həyatında çox əhəmiyyətli hadisə baş verəcəkdə.

Səhər Sovet səfirliyinə qarşısı alınmaz həyəcanla getdi. Onu gözləmədiyi nəzakətlə qarşılayıb dedilər, məktubunuz yoldaş Musabəyova çatıb, o da məktubu Azərbaycan bolşeviklər firqəsinin birinci katibi yoldaş Sergey Mironoviç Kirova göstərib, yoldaş Kirov Azərbaycana qayıtmağınıza razılıq verib, Ümumittifaq İcraiyyə Komitəsinin 18 yanvar 1926-cı il tarixli qərarına əsasən Sovet vətəndaşlığına qəbul olunmusunuz, ölkəyə qayıda bilərsiniz.

Beynindən keçirdi ki, düz deyiblərmiş, *heç vaxt həyatın nə vaxtsa sənə qayıdacağına bel bağlama, həyatını özün qaytarmağa çalış...*

Doğurdanmı hər şey bitdi, neçə illərdən bəri çəkdiyi əzablara son qoyuldu?

Hələ bunu düz-əməlli dərk eləmək, düşünüb-daşınmaq iqtidarında deyildi...

Ona müvafiq sənəd və yüz əlli dollar yol xərci də verdilər. Artıq geriye dönüş yox idi...

Nümayəndəlikdən çıxanda canını yuyub aparən tərini soyuq havada necə qurduğunu duya-duya hara getdiyinin fərqi varmadan küçə boyu addımladı. İndi rastına çıxan adamlar əvvəl sezdiyi qədər kədərli deyildilər, hətta, demək olar, hamısının sifətində ümid və işıq vardı.

Düzdü, bu səhər ona heç nə vermədi, üç il ərzində ancaq məhrumiyyət və əzab daddırdı, üstəlik, əqidə dostlarını on-

dan ayırdı, bu da azmış kimi, qardaşını əlindən aldı və nəhayət, hələ uzaq, dumanlı, bir qədər də səksəkəli ümid bəxş elədi.

Fikirləşdi ki, *insan xırda yaşantılara özünü həddən artıq çox xərcləyir, həyatın başlıca mənası barədə düşünmür: nə qədər ki sağ-salamatdı, həmişə nələrisə dəyişməyə, başqa cür yaşamağa imkanı var...*

Fikirləşdi ki, dərhal yola çıxmaq lazımdı, o ümidin cazibəsi səksəkəsindən artıqdı...

Sonra Ceyhun bəyi tapıb sevincini bölüşməyi beynindən keçirdi...

Əlbəttə, Fariz bəyi tapmaq da yaxşı olardı, xudmani bir yerdə oturub səfərqabağı dərdləşərdilər...

XX FƏSİL

NEFT VƏ QAN QOXUSU

Muhamməd Əsəd bəy

Berlin, noyabr 1926-cı-sentyabr 1929-cu illər

O günlərin birində Muhamməd Əsəd bəy Villi Haasla Leopold Veys – Muhamməd Əsəd arasındakı bağlantı tapdı. Təəccüblü də olsa, həmin bağlantı kinorejissor Fridrix Vilhelm Murnau idi...

Leopold Veys Vyanadan yenicə Berlinə qaçıb gəlidiyi, anasından yadigar üzüyü satıb günlərini yola verdiyi vaxtlarda təsadüf üzündən Murnaunun assistenti olmuşdu. Onda o Brem Stokerin “Drakula” romanını ekranlaşdırırdı. Daha doğrusu, Stokerin arvadı Florens əsərin ekranlaşdırılmasına icazə verməmişdi, Fridrix də romanın adını dəyişmiş, hadisələri Londona köçürmüş, Qraf Orloku Maks Şrek eləmişdi. Villi Haas isə Tea Harbou ilə birgə Murnau üçün “Yanan çöl” ssenarisini yazmışdı, aralarında yaxın münasibət vardı. Əsəd bəyə görə, Villi kinoda daha böyük uğur qazanırdı: vaxtilə “Film-kuryer”də onun filmlərə yazdığı ressenziyaları oxumuşdu. Amma Villi sonralar ədəbiyyat və teatr tənqidilə

məşğul oldu, nəhayət, Abraham Reyzenlə birgə “Di literarişe velt” həftəliyini yaratdı.

Leopold Veys – Muəmməd Əsəd indi çox uzaqlarda İslamın qəlbindədi...

Valter Merinqsə başqa adam idi: tərcüməçi-publisistlə opera müğənnisinin ailəsində böyümüşdü, məzəli şeirləri kabarelərdə oxunur, satirik romanları ədəbi aləmi dolaşır. Əsəd bəy müğənni Yadvıqa Lyövenşteynin adını əvvəllər eşitmişdi, onun anası olduğunusa sonralar bildi. Valter o vaxtlar Parislə Berlin arasında yaşayırdı. Həftəliyi yenicə yaratmış dostu Villi Haasa kömək eləmək üçün tez-tez Berlinə gəlir, qatarda, kafelərdə, otellərdə yazılmış yazılarını verir, bir neçə gün ərzində işlərini yoluna qoyur, sonra yenə yox olurdu. Əsəd bəy onun kabarelərdə məzəli kupletlər ifa elədiyini də görmüşdü: Valter bunu çox gözəl bacarırdı.

Merinq arada Əlcəzairə də səfər eləmişdi, qayıdanda Əsəd bəyin təklifilə təəssüratlarını qələmə alıb “Əlcəzair, yaxud vahənin on üçüncü möcüzəsi” adlı kitab çap etdirdi. Əlbəttə, Əsəd bəy kitab haqqında ressenziya yazdı, dostunun yazdıqlarının bir çoxlarının qələmindən çıxmış səfər təəssüratlarından fərqli və səmimi olduğunu, oxucunu inandırıldığını iddia elədi. Fikrincə, Merinq Şərqi ruhunu duymağı, poeziyasını eşitməyi bacarmışdı.

Şübhəsiz, bütün bunlar “Əsəd bəy” imzasıyla birgə çox maraqlıydı, Merinq cavan dostuna, Villi Haas da bu cür müəllif kəşf elədiyinə görə, dostu Merinqə minnətdarlıq duyurdu, Əsəd bəysə yazmaq imkanı yaratdıqlarına görə hər ikisindən hədsiz dərəcədə razıydı. Bunun sayəsində, hətta, Haasın sevimli müəllifi olan Valter Benyamini də kölgədə qoymuşdu: yazmaq ehtirasına qapılıb naqolay ifadələr, ağlasığmaz mülahizələr, bəzən açıq-aşkar fantaziyalar yazırdı, amma oxucuya öz marağını təmin eləmək lazım idi, bu “xır-dalıqları” nəzərə almırdı.

“Hə, Leo, – Abram Nussimbaum oğlunun yazdıqlarını oxuyub deyirdi, – get-gedə püxtələşirsən. Amma ehtiyatlı ol,

oxucuların etibarını itirməmək üçün fantaziyalarını cilovlamağı bacar, oğlum. Bəzən atını çox uzaqlara sürürsən, ordan qayıtmaq barədəsə düşünürsən”.

Atasının nə demək istədiyini başa düşürdü. Bununla belə, iyirmi bir-iyirmi iki yaşlarında Abramın təmkinli olub-olmadığını bilmirdi, Leo-Əsəd bəyinsə ağır-ağır düşünüb-daşınmağa vaxtı yoxdu, nə qədər ki şöhrəti Veymar Respublikasının hər yerinə yayılmayıb, sərhədləri aşmayıb, dayanmaqdan söhbət gedə bilməz!

Elə o vaxtlar da Fazanenştrasse küçəsindəki yetmiş iki sayılı binada münasib şəraiti olan yeni mənzil kirayələdilər, frau Şulteni gətirmək məsələsi də, əlbəttə ki, ciddi müzakirə mövzusu olmadı: hər ikisinin üstündə haqqı-sayı vardı, üstəlik, get-gedə xəstəhal görkəm alan Abrama həyan olardı. Şübhəsiz, bu məqamda Əsəd bəy Berlindən çıxma bilməz, işləri çoxdu, frau Şultenin arxasınca atası getməli idi.

“Frau Şultenin yanında özümü daha rahat, daha inamlı hiss eləyirəm, – Əsəd bəy ilk dəfə etiraf elədi. – İndiki vaxtda ona çox ehtiyacım var”.

“Haqlısan, – Abram dərhal razılaşdı. – O dayə ola-ola qulluqçu kimi çalışmağı da özünə əskiklik bilmədi. Biz bunu dəyərləndirməliyik”.

...Cəmi üç gündən sonra frau Şulte onların yanında idi, ağır gövdəsini heyrətamiz yüngüllüklə oğlanın üstünə atıb göz yaşını tökdü:

“Ay səni, Leo, gör nə qədər böyümüsən! – Gonbul əllərilə onun sifətini qamarlayıb doya-doya üzünə baxdı. – Beş il səni görmədim, amma hər gün yadımdaydın”.

“Daha heç vaxt ayrılmayacağıq, frau Şulte, – oğlan onu qucaqladı. – Çox şadam ki, yenə bir yerdəyik”.

Abram məmnun halda onlara göz qoyurdu: nə olar, axır ki, hər şey yoluna düşür, oğlunun əli gətirməyə başlayıb, frau Şulte qayıtdı, daha qayğılar da azalacaq...

Frau Şultenin gəlişindən sonra sevincinə səbəb olan daha bir hadisə baş verdi: qəzetdə Sovet dövlətinin ticarət və sənaye xalq komissarı, eyni zamanda Londondakı ticarət nümayəndəsi Leonid Krasin vəfat eləmiş, nəşi yandırılıb külü Kreml divarlarında dəfn olunmuşdu. Onun bu qədər böyük şərəfə layiq görüldüyü könlünə yatmasa da, həyatı vəzifəsinin birinin artıq başa çatdığını sevinclə qeyd elədi: o *“inqilab dəllali”* özü də bilmədən Leonun ömür yolunda mənhus rol oynamış, onu ana sevgisindən məhrum eləmişdi.

İndi digər düşməni – Koba qalırdı. Atasının rus mühacirlərindən eşitdiyinə görə, axır illər Krasinlə araları möhkəm dəyibmiş, Stalin onu *“vurmaq”* üçün məqam gözləyirmiş, amma Leninin sevimli silahdaşlarından biri olduğuna görə toxuna bilmirmiş .

“Yəqin, indi “Nikitiç”in ölümündən Koba da məmnundu, – fikirləşirdi, – ondan qisasımı özüm alacağam, ümidvaram ki, əlimə belə bir fürsət düşəcək”.

Köhnə dostlarıyla görüş daha Əsəd bəyi cəlb eləmirdi, daha doğrusu, istəyirdi ki, ətrafındakı adamlar onun keçmişini haqqında ya heç bir məlumatla malik olmasınlar, ya da yalnız məsləhət olunanı bilsinlər. Brailovski getdi, ondan xəbər-ətər yoxdu; Zaderman işləyir, vaxtı çox az olur; pasternakların və nabokovların evlərindəki axşamlar da seyrəlib. İndi Əsəd bəyin redaksiyadan kənarında ən çox ünsiyyətdə olduğu adamlar Elza Lasker-Şuler və Oskar Kokoşkodü.

Elza bütün Berlində məşhur simaydı: yəhudiyyədi, alman dilində şeirlər yazırdı, əynində hərəm şalvarı, başında çalma olur, uzun müştüyə taxdığı papirosunu xüsusi ədayla tüstülədir, üstəlik, özünü Misir şahzadəsi adlandırır, qədim yəhudi dilini bildiyini iddia eləyir, dostlarına cürbəcür məzəli adlar verməyi xoşlayırdı. Yanında filosofdan tutmuş rəssamacan cürbəcür adamlar olurdu. Əlbəttə, onların arasında Qafqazda, Azərbaycanda doğulmuş, neft milyonçusu-

nun oğlu, çalmalı, çuxalı, qurşağı xəncərli Əsəd bəy də vardı, hətta, yeri gələndə qızın xahişilə maraqlı əhvalatlar da danışdı.

Amma şübhəsiz, bütün bunlar Əsəd bəydən ötrü Haas və Merinqi əvəz eləmədi. Aralarındakı on-on beş illik yaş fərqi aradan qaldırmağı bacaran, ona şöhrətin əsl yolunu göstərən, uğurlarını qısqanmayan, keçmişini qurdalamayan bu adamlar oğlandan ancaq uğur gözləyirdilər. Bütün Avropadakı mühacir dairələrindəki dedi-qodulardan xəbər tutan, Berlindəki qafqalıların, xüsusilə gürcü və erməni qaçqınların əksəriyyətini tanıyan, başlıcasına, yazmaq ehtirasıyla alışbayan Əsəd bəyinsə təxəyyülündən başqa heç nəyi yox idi, o hüdudsuz təxəyyülünün hesabına da uğur qazanmaq niyyətindəydi.

1927-ci ildə, Valter Merinqin "Parisdə yanğın" tarixi-satirik romanı nəşr olunanda ən çox sevinənlərdən biri də Əsəd bəy oldu. Əlbəttə, dostunun romanını təriflədi, özünəxas ədəbi məziyyətlərini göstərdi. Merinq də ona borclu qalmaq, Şairlər və Yazıçılar İttifaqına üzv olmasına kömək elədi, ədəbi aləmə şəxsən tanıtmaq üçün əlindən gələni əsirgəmədi.

Əsəd bəysə bu yardımın əvəzini ilhamlı yazılarıyla vermək fikrindədi. Məşhur şair Şota Rustaveli haqqında yazmaq istəyir, qarşından İlya Çavçavadzenin vəfatının iyirminci ildönümü gəlir. Livandan mühacirət eləmiş Sasun deyir, Rustavelinin ismi *Şatodu*, qədim erməni adı olan Aşot adından yaranıb, Nestar-Darejan da təbii ki, mənşəcə eynidi. Deyəsən, hardasa oxuyub, İlya Çavçavadzenin "*Ağa və qulluqçu*", "*Oğru Kano*" əsərləri var. Əlbəttə, məqalələri yazacaq, üstəlik, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının iyirminci ildönümü də yaxınlaşır, nəyə eləmək lazımdı.

İttifaqın icraçı prezidenti Verner Şendellə də elə o vaxt tanış oldu. Onda bu tanışlığın bütün həyatını dəyişəcəyini bilmirdi...

Şendel Əsəd bəyin imzasını tanıyırdı, Şərqlə, o cümlədən Sovet İttifaqıyla bağlı məqalələrini oxumuşdu, xeyli maraq-

lıydı; onun fikrincə, indi Şərq mövzuları çox cəlbedicidi, bu mövzuda təkcə məqalələr yox, kitablar da çox yaxşı oxunur.

Əsəd bəy onunla razılaşdı: özü lap bu yaxınlarda Qriqol Robakidzenin “İlan dərisi” romanını çox həvəslə oxumuşdu. Şərqin təsviri, dil, kolorit çox cəlbediciydi. Kitaba Stefan Svayqın ön söz yazması təsadüf-filan deyildi. Robakidzenin bir vaxtlar Bakı universitetində alman ədəbiyyatından mühazirələr oxuduğunu Şendeldən eşidəndə qəlbində ona qəribə yaxınlıq duydu: hər halda, eyni şəhərdə yaşamış, eyni havanı udmuşdular.

Şendel onu bir neçə aydan sonra axtarıb tapdı: redaksiyaya zəng vurdu, təkbətək görüşüb vacib bir məsələni müzakirə eləmək istədiyini bildirdi. Əsəd bəy imtina eləmədi, nəsə bu işgüzar adam könlünə yatmışdı, yaşamağı bacaran, hər şeyin, hər kəsin yerini bilən idi. Elə ilk ünsiyyətlərində sezmişdi ki, onunla sanballı işlər görmək olar. Çək-çevir eləmədən “Melpomania” kafesində görüşməyi razılaşdılar.

Əsəd bəy gələndə Verner Şendel iki fincan qəhvə sifariş eləyib masa arxasında sakit görkəmlə oturmuşdu. Köhnə tənışlər kimi salamlaşdılar, gün-güzərandan, Mərinqin son kitabından danışdılar, nəhayət, Şendel mətləb üstünə gəldi:

“Əsəd bəy, işim elədi ki, Berlinin mühacir aləminə müəyyən qədər bələdəm, – dedi. – O mühitdə Şərqdən, əsasən Sovet İttifaqından gəlmiş çoxlu qələm əhli var. Əksəriyyəti istedadlı, yaradıcı adamlardı, güzəran ucbatından qəpik-quruşa işləməyə məcburdular. Mənə tez-tez yazdıqlarını nəşr etdirməklə bağlı müraciət eləyirlər. Amma əvvəla, rus dilində yazırlar, ikincisi, yazdıqlarını alman dilinə çevirib əl gəzdirmək lazım gəlir. Ən əsası da, – Şendel fasilə verib mənalı-mənalı onu süzdü, – imzaları oxucularımız üçün cəlbedici deyil...”

Əsəd bəy onun gətirdiyi dəlil-sübutlar arasında əlaqə ax-tara-axtara həmsöhbətinə baxırdı: Şendel bununla nə demək istəyir?

“Məndən nə tələb olunur?” – Hələ nəticə çıxarmağa tələsməyib maraqla soruşdu.

“Əslində, çox şey tələb olunmur, – Şendel bir qurtum qəhvə içib fincanı masanın üstünə qoydu. – Sizin imzanızı oxucular sevirlər, rus və alman dillərini mükəmməl bilirsiniz, Şərqə bələdsiniz, oxucunu cəlb eləyən üslubunuz var...”

“Bəs o əsərləri yazanlar?” – Əsəd bəy artıq Şendeli başa düşmüşdü, ağlagəlməz uğurun lap yaxında olduğunu duyub nəfəsi tutula-tutula soruşdu.

“Onlarla bağlı məsələlərin hamısını mən yoluna qoyaram, – Şendel arxayın görkəmlə dilləndi, – öz haqlarını alacaqlar. Əlbəttə, mənə də nəşə çatacaq. Sizinsə kitabınız çap olunacaq, üstəlik, maddi vəziyyətiniz yaxşılaşacaq”.

“Bu barədə fikirləşmək olar”, – Əsəd bəy öz qədir-qiymətini bilən adam sayaq təmkinlə dilləndi.

“Ümidvaram ki, bu təklifimi kiminləsə müzakirə eləməyəcəksiniz, – Şendel gülümsədi, – həтта, dostumuz Valterlə də. Bu işgüzar söhbət öz aramızda qalacaq”.

“Narahat olmayın, – Əsəd bəy onu arxayın elədi. – Məncə, yaxın günlərdə bir də görüşəcəyik”.

Görüşdən qayıdanda, elə bil, havalanmışdı. “Belə-belə işlər, Leo, – fikirləşdi, – deyəsən, məqsədinə nail oldun. Cəmi iyirmi üç yaşındasan, dünyanın ən yaxşı ədəbi jurnallarından birində işləyirsən, cəlbədicə imzan var, yazıların maraqlı doğurur, indi də sənə kitab müəllifi olmağı təklif eləyirlər; daha doğrusu, kiminsə yazdığı kitabı almancaya çevirib, əl gəzdirib, artırıb-əksildib üzə çıxaracaqsan, çünki nəşriyyatların da, oxucuların da sənə ehtiyacı var, o yazılanları sehrli “Əsəd bəy” imzasına görə çap eləyəcək, alacaqlar, sənsə daha böyük şöhrət, daha çox pul qazanacaqsan”.

Cəmi bir həftə sonra Valter Şendellə görüşüb təfərrüatları razılaşdırmışdılar.

Səliqəli, bişmiş xətlə yazılmış təxminən iki yüz səhifəlik əlyazmanı Əsəd bəy bir gecəyə oxuyub kəm-kəsirini dərhal

gördü: şübhəsiz, bunu yazan savadlı adam idi, Şərqi tanıyırdı, görünür, neftlə bağlı məsələlərə də yaxşı bələdliyi vardı; amma belə əsər oxucunu maraqlandırmazdı – burda macərə, avantüra, fantaziya çatışmırdı, o da Əsəd bəydə Allah vergisiydi. Əfqanıstan şahı Əmənulla xanın Berlinə gəlişilə bağlı silsilə məqalələrinin doğurduğu səs-küy hələ səngiməmişdi.

Əsəd bəyə görə, *həmişə düşüdüklərinin hamısını olduğu kimi söyləmək vacib deyil – bu səfehlik olardı, amma söylədiklərinin hamısı fikirləşdiklərinə uyğun gəlməli idi, əks təqdirdə bu bədxah yalan olardı*. Bu əlyazmaya öz duyğularını, mülahizələrini, oxuyub-bildiklərini görüb-görmədiklərini, fantaziyalarını əlavə eləsə, şübhəsiz, ədəbi aləmin diqqətini çəkəcək.

İş özünün də gözləmədiyi sürətlə gedirdi: hər axşam, ən azı, on səhifə köçürür, həm də təkcə köçürmür, dilini, üslubunu düzəldir, boşluq hiss elədiyi yerlərə əlavələrini yazırdı. Onun fikrincə, Sentrokaspi diktaturası vaxtı Bakıda baş verən qırğınlar da, atasıyla Türkünəstanə qaçması da (*əmisə oğlu olub-olmadığını, Bakı fəhlə deputatları sovetinin üzvü olan həmin əmioğlunun bir axşam gəlib komissarların qanıçən kapitalistləri güllələyəcəyi barədə xəbər gətirib-gətirmədiyini ondan kim soruşacaqdı?*) oxucular üçün maraqlı olardı. Bitli-sirkəli nazirlərlə görüşdüyünü, kinoteatrda yaşadıklarını, nəhayət, Qızılsunun polis rəisi olan knyaz Alanianın atasının köhnə dostu kimi onlara həyan durmasını, Abram Nussimbaumun orda vacib simaya çevrildiyini, xüsusilə, ingilislərin Bakı komissarlarını limanə gətirmələrinin ilk dəfə ona xəbər verilməsini, hətta, güllələnəməyə aparılmalarını şəxsən öz gözlərilə gördüyünü təsvir eləmək də təsirli çıxar; komissarların *“isti qış günündə Tacikistanda güllələnəməsi”* oxucunun duyğularını tərpedə bilər; sonra Buxara əmirinin sarayında yaşamaq, bazarları, məscidləri, minarələri, karvanları təsvir eləmək, İrandan keçmək, quldurlara, köçərilərə, şairlərə, xanlara, uşaq-bazlara rast gəlmək, şübhəsiz, oxucuların təxəyyülünü alovlandırardı.

Əsəd bəy bütün bunları qələmə alanda reallıq hissini itirir, ancaq özünün hakim olduğu sehr və nağıl aləminə qərq olurdu. Başlıcası, *yazılanlardan oxucununun zövq almıyıdı, həqiqətsə nisbi, dumanlı məflumdu, hər kəsin öz həqiqəti var, baş verənlərdə hər kəs öz arzuladığını görmək istəyir.*

Verner Şendel Əsəd bəyin təsəvvür elədiyindən də bacarıqlı ədəbi agentmiş. Müştərisinin işini peşəkarcasına qiymətləndirdi, qısa müddətdə nəşr məsələlərini yoluna qoyub “Deutsche Verlagsanstalt” nəşriyyatıyla dil tapdı, üstəlik, sanballı məbləğdə avans da verdi. Elə görünürdü ki, hər şey qaydasınca gedir.

O günlərin birində Əsəd bəy Fazanenştrasse küçəsindəki Aleksandr fon Humboldt cəmiyyətində Hilal bəy Münşiyə rast gəldi. Bu ondan ötrü xoş təsadüf idi, vaxtilə əl tutmadığını yadına sala, indisə məşhur adam olduğunu göstərüb təşəxxüs göstərə bilərdi. Görüşüb tanışlıq verdi, doqquz il əvvəl təhsili üçün atasıyla birgə “Eden” otelinə gəldiklərini xatırlatdı. Hilal bəy ona yeniyetməliyini xatırladan, indi əməlli-başlı böyümüş “həmyerlisi”ni tanıyıb vəziyyətilə maraqlanmağı özünə borc bildi.

“Təəssüf ki, Berlin universitetindəki təhsilim yaxşı nəticə vermədi, – Əsəd bəy gülümsədi, – amma Allaha şükür ki, maddi vəziyyətim bir qədər yaxşılaşıb, güzəranımızı təmin eləməyə pul qazanıram. Həm müstəqil həftəlikdə çalışıram, həm də müxtəlif qəzetlərə kiçik hekayələr və novellalar yazıram. Öz məqalələrimi “Əsəd bəy” imzasıyla qələmə alıram, çünki əməkdaşlıq elədiyim sağ təmayüllü qəzetlər “Leo Nussimbaum”un məqalələrini dərc eləməkdən boyun qaçırırlar. Üstəlik, almanlar üçün Əsəd bəy adı daha təsirli səslənir”.

“Bəs təhsiliniz hansı səbəbdən baş tutmadı?” – Hilal bəy maraqla soruşdu.

“Universitetdə üç fakültəyə daxil olmaq istədim, amma müxtəlif səbəblərdən hamısından rədd cavabı aldım. Hətta, türkologiya fakültəsində oxumaq üçün də təşəbbüs göstərdim, – Əsəd bəyin dodaqlarına istehzal təbəssüm qondu, – türk dilinə lazımcı bələd olmadığımı müəllimlər təhsil almağımı layiq bilmədilər”.

“Belə de... – Hilal bəy eşitdiklərinə inanmayıb istehzayla gülümsündü. – Bəs indi nəylə məşğulsunuz?”

“Memuar yazıram”, – Əsəd bəy sirli təbəssümlə dilləndi.

Hilal bəyin qaşları təəccüblə dartıldı: iyirmi üç-iyirmi dörd yaşlı oğlandan “memuar” kəlməsini eşitmək ondan ötrü təəccüblüydü. Amma dillənmədi, başını qeyri-müəyyən tərzdə tərpedib aralandı...

...Verner Şendel üç yüz səhifəlik kitabın nəşr məsələlərini qısa müddət ərzində yoluna qoydu. Deyəsən, onun dil tapdığı Ştutqartdakı “Deutsche Verlags-Anstalt” nəşriyyatının sahibi də əlinə maraqlı “şikar” düşdüyünü hiss eləmişdi. “*Qafqazlı müəllif Əsəd bəy*”in kitabı heyrətamiz sürətlə çapa hazırlandı və... qısa müddətdə 1929-cu ilin bestsellərinə çevrildi.

Əsəd bəy qırmızı cildli, ağ şriftlərlə üzərində imzası, qara şriftlərlə “*Şərqdə neft və qan*” yazılmış, neft buruqlarının şəkli olan, hələ qurğuşun və rəng qoxusu verən kitabı əlində tutanda baş verənlərin həqiqət olduğuna inanmaq istəmirdi: cəmi iyirmi dörd yaş var, amma, ən azı, Veymar Respublikasının ən populyar yazıçılarından biridi!

İlk nüsxələri verəndə Verner Şendel çoxmənalı təbəssümlə dilləndi:

“Bu hələ başlanğıcdı, Əsəd bəy, bizi irəlidə daha böyük işlər gözləyir!”

...Abram Nussimbaum kitabın cildində yazılanları ağır-ağır oxuyub yarısevinc-yarıtəəssüflə başını yırğaladı:

“Heyif ki, alman dilini lazımi səviyyədə öyrənə bilmədim, amma gündə bir neçə səhifə oxuyaram, görüm yenə nələr uydurmusan!”

“Ay səni, Leo, – frau Şulte bərk heyərləndi, o təxəyyüllə sənin yazmamağın daha təəccüblü olardı!”

Villi Haas “Şərq müxbiri”nin uğuruna ürəkdən şad idi:

“Ümidvaram ki, kitablar səni işdən soyutmayacaq, oxucularımız sənin imzana çox alışıblar”.

Merinqin başı pyesinin tamaşaya qoyulmasına qarışmışdı, amma arada vaxt tapıb fikrini çatdırdı:

“Hə, dostum, çox sevindim... Təbii ki, oxuyacağam, hələ fikrimi bildirməyə də borcluyam...”

Kitab barədə heyrət və təəccüb dolu rəylərsə özünü çox gözləmədi. Dövrün məşhur tarixi romanlar müəllifi Kurt Aram “Şərqdə neft və qan”ı “*zəmanəsinin ən maraqlı, əyləncəli və məlumatlarla zəngin kitablarından biri*” adlandırdı. Daha bir tanınmış yazıçı Karl Hoffmannsa xatirələrdəki “*siyasi romantikanı çox bəyəndiyini*” bildirdi. “*Bu torpaqların yerli şairi, – icmalçılardan biri yazırdı, – həmin ərazilər və oranın insanları haqqında elə ətraflı məlumat verir ki, hətta fotojurnalistin kamerası belə onu Avropaya bu cür dəqiq çatdırma bilməz...*”

Əsəd bəyin kitabı bir neçə ay ərzində Avropanı da fəth elədi, Fransada, Hollandiyada, İspaniyada, İtaliyada yayıldı. Romada nəşr olunan jurnallardan biri onu “*çox istedadlı, hekayəçiliylə oxucunu cəlb eləyən, yaxşı yumor hissi olan yazıçı*” adlandırdı...

Dərhal opponentlər də tapıldı: bəzi tənqidçilər oxucuları inandırirdilər ki, “*bu kitabı almamaq müəllifdən uzaq durmaq daha yaxşı olardı*”.

Ən ciddi zərbəyə “Der nas osten” məcmuəsindən gəldi. Sən demə, bu kitab son illərin ən miskin nəşrlərindənmiş. Əslində, özünü Muhəmməd Əsəd bəy adlandıran müəllif tatar, bakılı neft maqnatının oğlu deyil, Leo (*Leyb*) Nussimbaum adlı əcdadlarının dinindən imtina eləmiş yəhudidi; həm də 1905-ci ildə Kiyevdə doğulub, atası da Abram Nussimbaum

um adlı Tiflis yəhudisidi, on yaşında Rusiya nazirinə hədə-qorxu gəlir, özünü Buxara əmirinin qohumu, müsəlman adət-ənənələri sahəsində ekspert sayır, buna görə də kitabda yazılanların qeyri-ciddi səfehləmə olduğunu dərk eləmək çətin deyil, şübhəsiz, bu böhtanlar cavabsız qalmayacaq.

Bu tənqidlərdən Verner Şendel də öz payını aldı: kitabə ön söz yazmışdı, bu *“iyrənc əsərin”* nəşrinə mane olmamış, üstəlik, *“Şərqiñ ünvanına hücumlara”* rəvac vermişdi. Berlin İslam İnstitutunun *“Berliner Tribun”* qəzetində dərc etdirdiyi etiraz daha sərt idi. Cavad bəy Vəziri, Hilal bəy Münşi, Zahid Əfəndi, Gürcüstanın Almaniyadakı sabiq səfiri doktor Axmeteli, farslar Əbdül Şakir, Mirzə Həsən, Şeyx Seyf Həsən, türküstanlı Əhməd Haim, buxaralı Səncərin imzaladıqları etirazda Ştutqart, Berlin və Leypsiqdəki *“Alman mətbəəçiliyi”* nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan qəribə adlı kitabda müəllifin özünü *Məhəmməd Əsəd bəy, müsəlman, azərbaycanlı, neft quyuları sahibi, feodal və sairə kimi qələmə verdiyi, onun həm özü, həm almanların Qafqazda törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumatın doktor Verner Şendel tərəfindən əsərə əlavə edilən müqəddimədə göstərlilməsi* şiddətlə qınanırdı. Üstəlik, Şərq xalqlarının adət-ənənə, mədəniyyət, milli əxlaq, hətta dini mərasimlərinin əxlaqsızcasına təhqir və təhrif olunması, Kress fon Kressenşteynin komandanlığı altındakı Alman Qafqaz Ordusunun 1918-ci ilin sentyabrında altmış min nəfəri qətlə yetirməsinin böhtan olduğu bildirilirdi.

Fevralın əvvəllərində *“Berliner Tribun”* da Hilal Münşinin Nussimbaumlarla bağlı hekayəti üzə çıxaran *““Şərqdə neft və qan” əsərinin əsl müəllifi kimdir?”* adlı böyük yazısı dərc olundu. Hilal bəy ata-oğulla iki görüşünü yerli-yataqlı təsvir eləmiş, *“hələ iyirmi beş yaşına belə çatmamış fantazyorun o hadisələri necə yadda saxladığına”* heyrətini bildirmiş, onu *“pis təhsil və pis tərbiyə almış adam”* adlandırmışdı. Həmin yazı martın ortalarında *“Odlu yurd”* jurnalında da çap olundu.

Etirazlarsa bununla bitmirdi, heç bitməyəcəkdi də. Berlin İslam İnstitutunun və Hilal Münşinin yazdıqları Əsəd bəyin

həyəcanına səbəb oldu – bəzən fantaziyaclarını cilovlaya bilmədiyindən *“həddən artıq uzağa getdiyini”* onda dərk elədi. Amma Verner Şendel Əsəd bəyin və özünün ünvanına deyilənlərdən zərrə qədər də narahat deyildi: yaxşı, ya pis, fərqi yoxdu, adları nə qədər çox hallansa, kitaba maraq da o qədər artacaq, təbii ki, daha çox satılıb, daha çox gəlir gətirəcək – qalanlarsa, tezliklə unudulacaq.

“Ürəyinə salma, dostum, – hərdən zəng vurub ürək-dirək verirdi, – kitabın satışı ağlagəlməz dərəcədə yaxşı gedir, üstəlik, təzə təkliflər almışam. Ümidvaram ki, tezliklə görüşəcəyik”.

“Yazdıqların heç mənim ağıma gəlməzdi, – görünür, frau Şultenin oxuyub-danışdıqlarından heyrətlənən atası məəttəl görkəmlə onu süzürdü...”

Əsəd bəy ancaq müəmmalı tərzdə gülümsünür, elə bil deyirdi: “Hələ irəlidə nələr baş verəcək, nələr!”

XXI FƏSİL

“NİCAT SAHİLİ”NƏ DOĞRU

Yusif Vəzir

Paris, Berlin, Vyana, Moskva, Bakı

Yanvar-aprel 1926-cı il

Əlbəttə, Vətənə getdiyinə görə sevinir...

Bəs niyə bu sevinc bütöv deyil, hətta, bir qədər səksəkə qarışıb?

Daha itirdiklərini ömrünün mübarizəyə həsr elədiyi, az qala, on ilini, o illərin əqidə dostlarını, yeganə qardaşını, gəncliyini, arzularını itirmişdi. Bundan sonra itirəcəyi quruca canı qalmışdı, onu da yeni hökumət əfv eləmişdi.

Bəs niyə səksəkədən qurtara bilmir?

Aslan məktub yazmadı, bunu ondan heç gözləməirdi də: arada canının qorxusu, üstəlik, ailəsi var. Zeynalabdinsə bəy indi qocalıb, güman ki, canında keçmişin xofu hələ qalıb, oğlunu düşünülməmiş addımlardan çəkindirir.

Mustafanın vəziyyətiniə öyrəndi: Ceyhun bəy hardansa xəbər tutmuşdu ki, Moskvada birbaşa Kremlə gedib, Nərimanovla görüşüb, Nərimanov da ona Kremldə qalib işləməyi

məsləhət görüb, amma razı olmayıb, Bakıya gedib, indi adliyyə orqanlarında işləyir.

Görəsən, bu səksəkə Aslanı və Mustafanı da çulğamışdı-mı?

Vidalaşmalı kimi vardı? Ceyhun bəylə vidalaşacaqdı, buna şübhə ola bilməzdi – qürbətdə keçən üçillik ömründə Ceyhun bəydən gördüyü diqqəti kimdən görmüşdü ki? Fəriz Vəkilovla görüşəcəkdı, bəlkə, Vətənə sözü-sovu var. Rəşid Atamalıbəyovla çox yaxın ünsiyyətdə olmaq istəmərdi: hər halda, o Əlimərdan bəyə yaxın adam idi, görüşəndə özünü naqolay hiss eləyərdi. Keçmişdəki münasibətlərinin xətrinə Əlimərdan bəylə görüşüb vidalaşmaq istəyərdi, amma *həyat qaralama deyil ki, istədiyini pozub təzədən yazaydı*, aradakı körpülər uçulub-dağılmışdı – görünür, bu da taleyin oyunuydu...

Mart günləri olsa da, hələ havada qışın soyuğu vardı. Palatosuna bürünüb addımlayır, tez-tez əlini sinəsinin üstünə aparırdı: orda dörd gün sonraya “Paris-Berlin” qatarının ikinci dərəcəli vaqonuna aldığı bilet vardı. Hələ bileti Moskvaya can almamışdı, neçə saatlığa da olsa, baş çəkəcəkdı.

“Şərq ekspresi”lə İstanbula gedər, üç il əvvəl çıxdığı o unudulmaz şəhərdə nələrin dəyişdiyini görər, könlündə yeri olan adamlarla görüşərdi; yəqin, Xeyriyyə xanım qayğılardan bir qədər də sınıxıb, Sübhisə böyüyüb; yəqin, Qamət Əfəndi hərdən də olsa, onu xatırlayır; yəqin, Əlibəy Hüseynzadə Bakıdan, Birinci Türkoloji qurultaydan qayıdıb, doğmalarıyla görüşdən çox təsirlənib; yəqin, Əhməd bəy Ağaoğlu artıq İstanbuldadı, Mustafa Kamal Paşanın güvəndiyi adamlardandı...

Ləngimədən Moskvaya gedəcək. Belə məsləhətdi, Sovet səfirliyində də aydın dedilər: mümkün qədər tez “Paris-Moskva” qatarına əyləşib Vətəninizə gedin. Arxasınca adam salmayıblarsa, bir neçə saatlığa Berlində və Vyanada dayanacaq, başqa yolu yoxdu: borclarını ödəyəndən sonra qalan pulla

Moskvaya çata bilməz, həm də çamadandakı yükdən, ürəyindəki səksəkədən, az da olsa, qurtulmalıdı.

Ceyhun bəylə evində vidalaşmayacaqdı, narahatlıq keçirməyini istəmirdi: məktub yazıb görüşə çağırır, danışıb-halallaşarlar. Bir də Ümmülbanunu görmək istərdi: görəsən, o zərif çiçək indi haralardadı? Yəqin, hələ də yaşam acıları çəkir, həyat ruzigarına tab gətirməyə can atır...

...Yığıb-yığıdırmalı nəyi vardı ki? İndiyəcən nəşr olunmuş kitablarının, yazıları çıxmış qəzet-jurnal nüsxələrini, hələ çap olunmamış roman, hekayə və məqalələrinin əlyazmaları, bir dəst məktub, bir dəst şəkil, Mir Abdullanın yadigarları, bir dəst də dəyişəcəyi – vəssalam. Əlbəttə, məktublarnın və şəkillərin də bəzilərini yandırmaq lazımdı, burjua həyatını xatırladan nə varsa, sonralar başağrısına çevrilər. Əhməd bəy Ağaoğlunun Maltadan yazdığı bir neçə məktubu, professor Fridrix Kraelitzin Vyanadan kitabına yazdığı rəylə bağlı məktubunu, Ceyhun bəylə kefinin kök vaxtında çəkdirdiyi şəkli, Hans Günter və arvadı Süzanla Klişidə çəkdirdiyi şəkli, realnı məktəbdə və Kiyevdə çəkilmiş şəkilləri yandırmağasa əli gəlməyəcək – o fotolarda ömrünün ən gözəl anları həkk olunub.

Otellə haqq-hesabı kəsəndən, bilet alandan sonra yüz əlli frankı qalır. Bu məbləğə uzaqbaşı bir həftə güzəranını yola verər. Ceyhun bəyin vəziyyəti böhranlıdı, nə vaxtdı intizar içində Üzeyir bəyin göndərəcəyi pulu gözləyir; Fariz də elə onun kökündədi, özü dediyi kimi, əli cibindən utanır. Deməli, Berlində dayanmaqdan başqa yol yoxdu.

İki gün Milli Kitabxanada qeydlərini, "Paris xəbərləri"ndəki işlərini tamamlamağa, bir gün də Parislə vidalaşmağa bəs edər. Onsuz da xatirələrini öz içində çoxdan yerbəyer eləyib, bu şəhərdən cəmi beş-üç xoş günü olan üçillik ömür yükü aparır. O yük həyatının sonunacan bəs eləyəcək...

...Ceyhun bəy, əlbəttə ki, görüşə gəldi. Amma yorğun, kədərliydi, boz paltar, boz şlyapa kədərinə daha da dözülməz eləyirdi. Dinməzcə görüşüb əyləşdi, xeyli susub pəncərədən bayırdakı qış havasına baxdı, sonra köksünü ötürüb dilləndi:

“Deməli, gedirsən... – Gülümsəyib başını tərpətdi. – Bilirdim ki, qayıtmağına razılıq verəcəklər. Mənsə o quruluşa etibar eləyə bilmirəm. Üzeyirin israrları məni çox düşündürdü, axırda qərara gəldim ki, getməyim”.

“Burdakı həyatıma özün şahidsən, keçmiş əqidə dostlarımla münasibətlərimiz də xoşagəlməz şəkil aldı. Daha məni qürbətlə heç nə bağlamır. Qəzənfərin vədlərinə inanıb gedirəm. O mənə qarşı həmişə xeyirxah olub”. – Yusif Vəzir papiros yandırır kiçik nəfəsliyi azacıq araladı.

“Təki elə olsun, – Ceyhun bəy başını tərpətdi. – Məktubda yazmışdın ki, mənimlə vacib bir məsələni məsləhətləşmək istəyirsən. Nə məsələdi elə?”

“Sənə əlyazmalarım barədə danışmışdım, yadıncadı? Klişidə dostumla almancaya çevirdik. Özümlə Bakıya aparmaq istəmirəm, öz imzamları nəşr evinə vermək də, təbii ki, olmaz. Nə məsləhət görürsən?” – Gözlərini həmsöhbətinin üzündən çəkmədən gözlədi.

“Başqa imzayla ya Berlində, ya yolüstü Vyanada nəşr evlərindən birinə ver. Bəlkə, diqqətlərini çəkdi, – Ceyhun bəy də ayağa qalxıb pəncərəyə doğru getdi. – Bunu məndən başqa kimsəyə deməmişsən, narahat olmaya bilərsən...”

“Sənə etibar eləməseydim, məsləhət istəməzdim, – Yusif Vəzir gülümsədi. – Hər iki təklifin də ağlabatandı. Onda gedək, bir vida qəhvəsi içək”.

“Nə olar, gedək, – Ceyhun bəy paltosunu asılıqandan götürüb geyindi, şlyapasını başına qoydu, yenə kədərli görkəm aldı. – Təəssüf ki, sənə kömək eləyə bilmədim”.

“Elədiyin köməklər qədərindən də artıq oldu, əzizim, Ceyhun, – Yusif Vəzir son görüş duyğusundan təsirlənmişdi, səsi titrəyirdi. – Təki, qismət ola, görüşək, onların əvəzini çıxım...”

“Unut hər şeyi, unut, – Ceyhun bəy qapıya sarı gedə-gedə dilləndi. – Elə görüşməyi də unut, adımı çəkməyi də unut. Bircə hara getdiyini unutma”.

Yusif Vəzir onun elədiyi yaxşılıqlarını, Paris günlərini, baş verənlərini nəzərdə tutduğunu ayırd eləyə bilmədi, amma daha sual da vermədi...

...Cəmi dörd gün sonra qatar tərpnəndə Farizin kədərli fiquru perrondakı camaatın arasında itəndə hələ tək olduğu kupədə qəfildən özünü lap tənha hiss elədi. O tənhalıq hissində də nəgəhan səksəkə vardı, bunu da aşıq-aşkar duydu.

Axşam o əlyazmaların üstünə niyə “*Qurban Səid*” yazdı? Onda Şuşadan tanıdığı *Qurbanmı*, Seyid nəslindən olan anası *Seyid Əzizmi*, atasının Ağdamdan ona “*Seyid*” təxəllüsüylə yazdığı aşıqanə şeirlərmi, Mənsur ibn Muhəmmədin kəlməbaşı işlətdiyi “*qurban*”mı, onun oğlu *Səidmi*, Qəzənfər Musabəyova göndərdiyi məktubda özünü “*qurban*” adlandırmasını... yadına düşdü, bunu dəqiq xatırlamırdı. Bu vaxtaca tək öz adıyla yox, həm də “*Musavi*”, “*Sərsəm*”, “*Bədbəxt*”, “*Tərəkamə*”, “*Əliqulu*”, “*Əli xan*”... kimi gizli imzalarla yazmışdı, yəqin, belə şeylərə alışmışdı. Alman dilindəki əlyazmaları Berlində yox, Vyanada (*hələ də ümidvardı ki, professor fon Kraelitzlə görüşüb bu barədə danışacaq*) nəşr evinə verəcək, qismət olsa, kitabları bu imzayla çıxacaqdı, bunu da Ceyhun bəydən başqa kimisə bilməyəcək.

Fariz də məktub-filan vermədi, bilirdi ki, bunun düşəri-düşməzi olar, həm də gün-güzəranından xəbərdar idi, inşallah, Bakıya çatanda qohum-qardaşlarından kimisə görüb, ya elə Mustafayla görüşüb vəziyyətini danışacaqdı. Farizin yollarda ehtiyatlı olmağı barədə verdiyi məsləhət yadına düşdü, dediyinə görə, əgər Vətənə qayıtmağına razılıq vermişdilsə, deməli, xüsusi nəzarətə də götürəcəkdilər, əlləri də, şübhəsiz, Avropayacan gəlib çatır. Elə onda professor fon Kraelitzlə görüşmək fikrindən daşındı, həm də onun ünvanını xatırla-

mırdı, saxlayıb-saxlamadığı da yadında deyildi, üstəlik, Berlinlə də, Vyanayla da tez vidalaşmaq lazımdı.

Şübhəsiz, Hans Günterlə də görüşə bilməyəcək: artıq Hamburqa üz tutublar, Hans limanda mexanik işləyir, Süzan da ay parçası kimi bir qız dünyaya gətirib. Bunu Hans otelin ünvanına göndərdiyi məktubunda yazmışdı. Hansa Vətənə qayıtdığını xəbər vermədi, ümumiyyətlə, cavab yazmadı, “Münhendən, ya Berlindən qısaca məktub yazmaq lazımdı”, – öz-özünə qət eləyib düşüncələrdən can qurtarmağa çalışdı; amma, elə bil, vaxtdan daş asılmışdı, qatar irəliləsə də, vaxt keçmək bilmirdi...

...Bir də Vyanada Moskvaya gedən qatara əyləşəndə vaxtın ağır ötdüyünü hiss elədi. Amma bu dəfə özündə qəfil yüngüllük duyurdu.

Dörd yüz səhifədən artıq, xırda, səliqəli xətlə yazılmış əlyazması artıq Vyanada qalmışdı, bundan sonra o ümitsiz günlərində İstanbulda və Parisdə ürəyinin qanını axıtdığı əlyazmalar öz talelərini yaşayacaqdılar; bəlkə də elə nəşriyyat sahibinin qoyduğu yerdəcə qalacaq, yüzlərlə, minlərlə o cür əlyazmalar kimi unudulacaq, üstünü zamanın tozu basacaq, kimsənin diqqətini çəkməyəcəkdilər; bəlkə də Allahın ağlagəlməz xoş təsadüfə üzündən gün üzünə çıxacaq, adamlarla ünsiyyətdə olacaqdılar, amma bundan o – artıq uzaqlarda olan, başqa aləmdə yaşayan Yusif Vəzir heç zaman xəbər tutmayacaqdı, ya da xəbər tutacaq, bu ağırlı sevincini qəlbinin dərinliklərində dəfn eləməkdən başqa çıxış yolu olmayacaqdı; ola bilsin, nə vaxtsa kupədə indi onunla üzbəüz oturub qəzet oxuyan, arabir qırıq-qırıq kəlmə kəsən, Moskvada keçirilən hansısa elmi konfransa gedən bu vyanalı professor o kitablardan birini oxuyub həyəcan dolu əhvalatları qələmə almış yazıçı barədə düşüncəkdi.

...Şuşa da, evləri də, Bakı da tez-tez xatirələr dumanından çıxır, gözlərinin qabağında illərin soldura bilmədiyi yerlər, üzlər, mənzərələr canlanırdı. *“İki otağımız vardı, – sonralar yazacaqdı, – xırdasında yaşardıq, böyüyündə (kəllayıda) isə qonaq qəbul eləyərdik. İkisinin arasındakı koridorun (qəfəxana) bir tərəfinə məkulat (şey-şüey) yığılardı, o biri tərəfində iri bir su küpü vardı, tuluqçu Xan qızının bulağından su gətirib ora tökərdi. Kəllayı “bağdadi” idi – taxtadan yapılıb üzərinə suvaq çəkilmişdi, xırda otaqsa, çubuqdan hörülüb süvanmışdı, ikisində xırda şüşəli enib-qalxma pəncərə vardı. Evin qarşısında daş döşəli balaca bir meydança, sol tərəfdə təndirxana, qarşıda ətrafına cağ çəkilmiş güllü-çiçəkli, meyvə ağaclı gözəl bir bağça vardı... Bağça ilə küçə arasında da daş tağlı dörd dükənımız sallaqxana icarəsində idilər...”* O tərəfdə qonşuları Qara Aslanın, Kosa Səmədin, Lal Sarayın, Ları Muxtarın evləri sıralanmışdı.

Evlərinin olduğu Mərdinli və Quyuşluq məhəllələri arasındakı Çuxur məhəllə, uşaqlarının keçdiyi Aşağı meydan, Bəylik eşiği, Qapandibi meydançası, Urudlar, Seyidli, Culfa-lar, Dördlər, Qurdu, Hacıyusifli, Dördçinar, Çölqala, Saatlı, Mamayi, Köçərli, Xocəmiranlı, Dəmiçilər, Hamamqabağı, Təzə məhəllələr, Şor bulaq, Meydan bulağı, İsa bulağı, Saxsı bulaq, Şahlıq körpüsü, Rastabazar, Şeytanbazar, Torpaq meydan, Ağaböyük Xanımın bürcü, Kəlbə Şəhriyarın bağı, Mirfəseh bağı, “Həzrət Əli” kahası, “Qızıl qaya”, Ağabəyim Ağanın qəsri, Bəhmən Mirzə Qacarın sarayı, Xan qızının sarayı, Xan qızının bulağı, Aşağı Gövhər Ağa məscidi, Yuxarı Gövhər Ağa məscidi, Şırlan məscidi, karvansaralar... gün kimi yadıdaydı. *“Şəhərimizdə on yeddi məhəllə, hər məhəllənin bir məscidi və xüsusi həyəti var, – illər keçəndən sonra yazırdı. – Bir məhəllənin çocuğu o birisinə getdimi, döyərdilər. Bu adət idi. Ən gözəl tərbiyə çocuğu həyət hasarından kənara buraxmamaq idi. Mən də belə böyüdüm... Cövləngahımızdan biri də Aşağı meydan idi. Burda bir hamam, yanında dəllək dükanı, iki baqqal, iki də əttar*

dükkanı vardı. Qışda ora maraqlı olmaazdı – palçıq dizə çıxardı; xoş havalar başlananda bura bir aləm idi. Xoruzbazlar xoruzunu, qoç-bazlar qoçunu gətirir, döyüş başlayırdı...”

Sonra atası gördü, Molla Mehдинin məktəbində bir şey öyrənməyəcək, Ağdama apardı; amma Ağdam məktəbində də rus dili dərsi keçilmirdi, Mir Yusif də atasının çox istədiyi o dili öyrənmək üçün neçə kilometr uzaqdakı Muradbəyli kəndinə getməli olurdu. Burda da bircə il tab gətirdi, sonra Haşım bəyin müdir olduğu rus-tatar məktəbinə qayıtmalı oldu, ardınca realnı məktəbin şagirdi oldu.

Onda Şuşa realnı məktəbi bütün Qafqazda məşhur idi. Şəhər camaatı 1880-ci il iyununda Peterburqa – Qafqaz komitəsinə müraciət eləmiş, növbəti il Şuşada altı sinifli realnı məktəb açılmışdı. Hazırlıq və üç əsas sinifdən ibarət məktəbdə o dövrün tanınmış maarifçilərindən Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Yusif bəy Məlikhaqəzərov dərslər deyirdilər. Mirzə Salah bəy Fransada, sonra Rusiyada, Sankt-Peterburqda təhsil almış, Şuşaya qayıdıb öz vəsaitilə məktəb tikdirmiş, həmin məktəbdə rus dili dərsləri demiş, “Azərbaycanlılar üçün rus dilinin tədrisi” vəsaitini yazmış, Firidun bəy Köçərliylə birgə “Təlimati-lisani-türki” dərslərini tərtib eləmişdi. Qəri Müəllimlər Seminariyasının məzunu Yusif bəy Məlikhaqəzərov riyaziyyatdan dərslər deyirdi, həm də şəhər dumasının üzvü və həvəskar teatr truppasının aktyoru idi. 1896-cı ilin payızında ikisinfli rus-tatar məktəbi açılanda Bəhmən Mirzə Qacar-Qovanlı və Xan qızı Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan Vəfa bina tikilənəcən öz mülklərini dərslər keçmək üçün verdilər. Mehdiqulu xan həm də məktəbin fəxri müdiri seçilmişdi. “Firəng Əhməd” ləqəbli Əhməd bəy Ağayev Fransadan qayıdandan sonra ikinci il idi ki, şəhər məktəbində fransız dilindən dərslər deyirdi, həm də Mehdiqulu xanın köməyilə ilk qiraətxana yaratmışdı...

...Atası, az qala, hər həftə Mir Əbülhəsənə yazırdı:

“Nuri-çəşmim Əbülhəsən,

“Təvəqqe edirəm ki, Yusifdən dürüst müvəqqe olasan, Rus və müsəlman dərsi oxusun. Mən ölüm, ona dərslər verib və səy edəsən. Bəlkə, bu il realniyə götürərlər.

Məşədi Mirbaba”

Atası əsil-nəcabətli nəsildən idi, seyid-imam övladı kimi tanınır, Əmirəlmöminin Həzrəti Əli Əbutalibdən başlayıb gəlirdi, Qarabağda Musəvi seyidləri kimi tanınırdılar. Babası Sofuoğlu Mirzə Əliməmməd ağa İbrahim xan Cavanşirin məsləhətçisi olmuşdu, hətta, xan onu Osmanlı dövlətinə elçi göndərmək fikrindəymiş, amma Ağsa Məhəmməd şah Qacarın hücumu hər şeyi alt-üst eləmiş, Mirzə Əliməmməd ağa qətlə yetirilmişdi. Onun nəvəsi, Mirzə Cəfərin oğlu Mirzə Həsən Şəkiyə köçüb dəftərxanada münşilik eləmiş, üstəlik, şair Mirzə Əbülhəsən Şəhid kimi tanınmışdı. 1873-cü il aprel ayının 13-də Şuşa qəza idarəsi Məşədi Mir Babaya bəyliyi təsdiq eləyən şəhadətnamə vermişdi. O geniş dünyagörüşü vardı, şeirdən-musiqidən başı çıxırdı, İran, Orta Asiya və Türkiyənin bir hissəsini gəzmişdi, fars dilində və Osmanlı türkcəsində danışdı, Firdovsini, Füzulini çox sevdi, “Seyid” təxəllüsüylə şeirlər yazdı, xanəndələrə muğamatdan dərslər deyirdi. Elə Ağdamada da bunun ucbatından gedib çıxmışdı: var-yoxunu kef məclislərinə, xanəndələrə xərcləyib sınıq düşəndən sonra ora üz tutmuşdu, ildə bir-iki kərə gəlir, bir həftə evində qalır, təzədən Ağdamaya qayıdırdı.

Anası Seyid Əziz, bacıları Bəyim, Zibə, Qönçə, Əzət, qardaşları Mir Əbülhəsən və Mirabdulla – səkkiz nəfər Mirbabanın öhdəsindəydi, o da bir çətən külfəti dolandırmaq üçün özünü oda-közə vururdu. Sonra bacısı Bəyim Aşqabada ərə getdi, amma onun da bəxti gətirmədi: ərə evində yola getmədiyindən tez-tez qaçıb Şuşaya gəlir, sonra ərə apararıcan atası evində qalırdı.

Seyid Əziz dərd-sər görmüş, ürəyiyumşaq, səxavətli qadın idi, səhərdən-axşamacan dizini qatlayıb oturmazdı. Amma həm də erkək tinətliydi, qorxu-ürkü bilmirdi. Bacısı Zibəni

qaçırmaq istəyən dəliqanlıların qabağına ərinin tufəngilə çıxıb onları pərən-pərən salmışdı. Bu əhvalat o vaxt hamının dilində dolaşırdı.

Ana babası Seyid Hüseyn çox talesiz adam idi. Arvadı cavan yaşında iflic olub on yeddi il yataqda xəstə yatmışdı. Üstəlik, binəvanın iki oğlu, iki qızı da bir-birinin ardınca dünyalarını dəyişmişdilər. Kişi gününü qəbiristanlıqda keçirir, gündə iki dəfə ora fatihə oxumaq üçün gedirdi. Mir Yusif ona baş çəkəndə qəbir kimi qaranlıq, rütubətli otaqda darıxır, o məşəqqətdən canını tez qurtarmağa çalışırdı. Bütün bunlar, həm də yeganə qardaşının xəstəliyi Seyid Əzizi də şam kimi arıdirdi.

Məmməd bəyin övladı, Firudin bəy Köçərlinin bacısı oğlu Zülfüqar bəy Hacıbəyovun yaratdığı “Cavanlar ittifaqı” ədəbi dərnəyinə Mir Əbülhəsənlə birgə gedir, ayda bir-iki dəfə yığışib ədəbiyyat, poeziya və musiqi barədə danışirdilər. Dərnəyə Mirhəsən, Zülfüqar (*Üzeyir bəyin böyük qardaşı*), Ceyhun, Azad, Abbas, Həsən də gəlirdilər. Amma ən çox xoşladığı iş rəsm çəkmək idi...

Atası Ağdamdan gələn kimi, Üzeyir özünü yetirir, onu musiqi barədə söhbətə tuturdu. Bildiklərini, öyrəndiklərini danışmaq, hətta, əyani ifa eləmək Məşədi Mir Babanın xoşuna gəlir, buna görə də onun xətrini çox istəyirdi. Elə o vaxt da Üzeyir hekayə yazmağa başlamışdı, hekayələrini səliqəylə köçürür, «Kitabi-məzhəkə» adı qoyur, illüstrasiyalar çəkib cildləyir, on beş qəpiyə satırdı. Birini də Mir Əbülhəsən almış, Mir Yusif oxuyub gələcəkdə bu cür yazmağı arzulamışdı...

Xandəmirovun tikdirdiyi teatr yaxşı yadındaydı: teatrın üç-dörd yüz nəfər tutan bütöv və uzunsov zalı vardı, zalın bir başında kiçik səhnə yerləşirdi. Camaatın oturması üçün stullar düzülmüş, divarlardan iri lampalar asılmışdı. Təxminən altı yaşı olanda bir yay günü Mir Əbülhəsən onu Haşım bəyin tərcümə eləyib tamaşaya qoyduğu Şekspirin “Otello” tamaşasına aparmışdı. Bir neçə il sonrasa Peterburqdan yay tətilinə gələn Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Dağılan tifaq”ı hazırla-

mışdı. Tamaşada qadın rolunu Zülfüqar Hacıbəyli, Süleyman bəyi Süleyman Sani Axundov, Nazlı xanımı Rza Mirzəyev, Nəcəf bəyisə Yusif bəy Məlikhaqnezərov oynamışdı. Sonra Əbdürrəhim bəy təşəbbüs qaldırmış, özü dirijorluq eləmiş, Cabbar Qaryağdıoğlunun ifasında «Məcnun Leylinin məzarı başında» adlı səhnəcik hazırlayıb camaata göstərmişdi. Məmməd bəyin oğlu Zülfüqar, Mir Əbülhəsən, Zülfüqar, Üzeyir, Ceyhun qardaşları xorda oxumuşdular, Yusiflə sızıldığına görə, onlara qoşulmamışdı. O hadisə də dillərdə dastan olub uzun müddət danışıldı.

1899-cu ilin avqustu da yaxşı yadındaydı: Şuşadan beş nəfər – Zülfüqar bəy Hacıbəyov (*Məmməd bəyin oğlu*), Üzeyir bəy Hacıbəyov, Azad bəy Əmirov, Abbas bəy İsmayılov və Həsən Sultanov Qoriyə, Müəllimlər seminariyasında oxumağa gedirdilər. Mir Əbülhəsənlə onları Qala qapısına qədər ötürdülər. Fikirləşirdi ki, yəqin, məktəbi bitirən kimi qardaşı da gedəcək. Gərək o da oxumaq barədə düşünsün.

Bir də o il Mirzə Əli Əsgərin oğlu “mütrüf”, “kafir” Mirzə Muxtarın Şuşadan çıxıb getməsi yadındaydı. Mirzə Əli Əsgərin ecazkar səsi vardı, həm də kamil kamançaçıydı. Əli Şirazi İrandan Qarabağa gətirəndən sonra bütün Qafqazda əvəzsiz tarzən kimi ad-san qazanmışdı. Əvvəllər Xan qızı Natavanın atası Mehdiqulu xanın sarayında “saray musiqçisi” ydi, Mirzə Hüseyn, Həsən, Keştəzli Həşim, Hacı Hüsü, Məşədi İsi kimi məşhur xanəndələri tarda müşayiət eləyirdi, Sadıqcan, Cavad bəy Əlibəy oğlu (Xanəzəyski), Şəkər oğlu Kərim, Artemi və Məşədi Zeynal kimi şeyirdləri vardı, hətta İrana gedib Nəsrəddin Şahın sarayındakı məclislərdə məharətini göstərmişdi. Oğlu Muxtarsa düz iyirmi doqquz il əvvəl, həm də iyirmi doqquz yaşında olanda həmfikirlərini başına yığıb hacıquluların zalında Mirzə Fətəlinin “Hacı Qara” pyesini tamaşaya qoymuşdu. O gündən də gününü göy əsgiyə düymüşdülər, adına o söz qalmamışdı ki, yaraşdırmasınlar. Binəva da axırda çıxıb Bakıya getməli olmuşdu.

1900-cü ilin ilk payız günlərində Mehdiqulu xanın ölümü yadıncaydı. Cəmi qırx beş yaşında Tiflisdə qəflətən vəfat eləmiş və öz vəsiyyətinə görə Ağdamda “İmarət” adlanan ailəvi qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdu. Onda Mehdiqulu xan Vəfanın şeirlərinin vurğunu olan atasının qaşqabağı uzun müddət açılmamışdı.

Mir Əbülhəsənin faciəsisə lap müsibət oldu. Bu qədər ağıl-fərasət yiyəsi olasan, realnı məktəbi əla qiymətlərlə qurtarasan, amma taleyin gətirməyə – ağır dərdə. Mir Əbülhəsən şeir-musiqi məclislərində atasının yerini tutmuşdu, Xan qızı Natəvanla görüşüb kəlmə kəsmişdi, Fatma xanım Kəminəni evlərində görmüşdü, atasından aldığı pulları verib yaxşı kitabxana qurmuşdu, Osmanlı türkcəsini, rus, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilirdi, alman və fransız dillərini öyrənirdi, özü də şeirlər, pyeslər yazırdı. Haşım bəy də, Əhməd bəy Ağaoğlu da, elə Zülfüqar bəy, Üzeyir bəy, Ceyhun bəy də Mir Əbülhəsənin xətrini çox istəyir, gələcəyinə böyük ümid bəsləyirdilər, Haşım bəy onun Peterburqa gedib oxumasını məsləhət görürdü.

Mir Əbülhəsən Peterburqa getdi, amma bu başqa cür getmək idi...

1901-ci ildə qəfildən binəva xəstələndi, boğazında şiş əmələ gəldi, get-gedə zəifləməyə doğru üz qoydu. Həkim, türkəçaraçı gətirdilər, əlac tapılmadı, Seyid Əziz gecə-gündüz dua elədi, pirlərə nəzir-niyaz göndərdi, çarə olmadı, Tiflis xəstəxanasına, Kislovodsk kurortuna göndərdilər, yaxşılaşmadı. Haşım bəy biçarəni Peterburqa aparıb adlı-sanlı professorlara göstərdi, bu da nəticəsiz qaldı. Üstəlik, Şuşaya elə halda qayıtdı ki, doğma anası belə onu görüb, az qala, tanımadı.

Dərd üstünə dərd gəldi – anasının naləsindən çaşan Mir Yusif yıxılıb ayağını sındırdı, indi də onun hayına düşdülər: sınıqçı gətirdilər, baş-ayaq bişirdilər – bir ay da o yorğan-döşəkdə qaldı.

Bacıları Bəyim, Ziba, Qönçə və Əzət, hələ beş yaşına çatmamış Mir Abdulla, dərdədən başını itirmiş Seyid Əziz, yarı

canı Ağdamda, dükanın yanında qalan Məşədi Mir Baba, tez-tez gəlib yoluxan Haşım bəy... o günlərdə ağlagəlməz əzablar çəkdi.

Amma Allah bilən məsləhətmiş: Mir Əbülhəsən 1901-ci il fevralın on üçündə Haqqa qovuşdu, qara torpağa qarışdı, Mir Yusifsə ayağa qalxdı. Sonralar nakam qardaşının ölümünü *“Son bahar”* adlı hekayəsində qələmə alacaqdı: *“Xəstə anasını və bacılarını son dəfə olaraq vida nəzərindən keçirib, yaşlı gözlərini divarın bir nöqtəsinə dikdi. Anası çarpayının qabağına yığılıb, sızılı bir nalə ilə balasını çağırıb fəğan edirdisə də cavab gəlmirdi. Biçərə arvad yenə inana bilmirdi ki, göz dikəcəyi bir oğlu onu ümitsiz qoyub, həyatdan uzaqlaşır... Balaca qızlar ah-fəğan ilə saçlarını yolub, qardaşlarının meyitinin üstə tökürdülər...”*

Mir Yusifsə uzun müddət sarsıntıdan özünə gələ bilmədi, həvəsdən düşdüyünə görə bir müddət məktəbə də getmədi, nəticədə də sinifdə qaldı:

“...Ar olsun, sənə, – atası məktubunda yazırdı, – yoldaşların üçüncü klassa getdilər, sən gedə bilmədin. Məgər camaatdan xəcalət çəkmirsən, gəzib-oxumağa səy etmədin. Töhmət altında qaldın, mənim dərdimi artırdın və ümidim səndən kəsildi”.

Əmisi Seyid Kazımın oğlu Mir Həsən ondan bir yaş böyük idi, tay-tuş, dost idilər, atasınınsa Mir Həsəndən zəndi-zəhləsi gedirdi: fikrincə, Mir Yusifin oxumamasının, avara-avara gəzməsinin baskarı Mir Həsən idi. Kişi səhv də eləmədi: elə 1905-ci il qarışıqlıqları vaxtı realnı məktəbin şagirdlərini öz müəllimlərinə lax yumurta atmaq üçün dilə tutan, hələ odlulovlu çıxış da eləyən Mir Həsən olmuşdu.

“Mən ona yazdım ki, – Məşədi Mir Baba arvadını töhmətləyirdi, – Mir Həsənlə gəzmə, xalq ondan incikdi, qardaşım oğlundan mənə şikayət elədilər. Gərək oğlum fikirləşəydi ki, mən onu müftə, yəni pulsuz oxuduram”.

Yusifsə Mir Həsənlə ünsiyyətinə ara vermədi. O vaxt onun bağışladığı karikatura albomunu indi də saxlayır: *“Karanlaş”*ın – fransız karikaturçusu Emmanuel Puarenin albomu-

na avtoqraf da yazıb: *“Əzizim Yusif Musəviyə Mir Həsən Vəzirovdan əbədi xatirə”*. Ancaq Mir Yusif *“Musəvi”* olmadı: Arazın o tayındakı Çəmənzəmin kəndindən gəlib həyətlərinə sığınmış ailənin xətrinə *“Çəmənzəminli”* oldu.

Onda ilk sevginin dadını da hiss eləmişdi. 1904-cü ilin dekabrında Şuşaya xidməti vəzifəsini yerinə yetirmək üçün gələn kazak zabitanın qızı Olqanı görəndə qəlbində özünün də baş açmadığı duyğular yarandığını sezmişdi. Olqa indiyəcən gördüyü qızların heç birinə oxşamır, Mir Yusifdən çəkinib gizlənmirdi. Gündəliyində onun və özünün adından düzəltdiyi *“Olyus”*a xitabən aşıb-daşan hisslərini qələmə alırdı.

Amma ilk sevgisinin ömrü cəmi bir il çəkdi. Kazak zabiti köçüb getdi, Mir Yusifin duyğuları da qəlbində həzin göynərtiyə çevrildi...

Onda qəlbinin çırpıntılarını ovutmaq üçün şəhərdən kənara çıxmağa, təbiətlə nəfəs-nəfəsə qalmağa üstünlük verirdi. Hər dəfə də Şuşanın gözəllikləri onu ovsunlayır, gündəlik həyatın qayğılarını unutmağa kömək eləyirdi. *“Şəhərin ətrafında görmədiyim bir çox yerlər gördüm, – axşam gündəliyinə yazırdı, – Ləzzəti damağımdan getmir. Qərribə burasıdır ki, burda doğulub iyirmi il də yaşamışam, hələ o gözəl çeşmələrə, bağlara, kahalara rast gəlməmişdim...”*

Onda Şuşada ustalıqla səpilən milli ədavət üzündən qırğın olmuş, evlər yandırılmış, şəhər iki barışmaz cəbhəyə bölünmüşdü. Realnı məktəb erməni məhəlləsində yerləşdiyindən, daha məktəbə gedə bilmirdi. Bu tərəfdən də atasının bazarı kasadlaşmışdı, əli gətirmirdi. Belə bir vaxtda Mir Yusif uşaqları yığıb evdə onlara dərs keçir, ayda iyirmi-otuz manat qazanırdı. Amma qazandığının ailəyə xeyri yox idi, çoxunu kitab-dəftərə xərcləyirdi.

O yay Kərim bəy Mehmandarov və Haşım bəy Vəzirov vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün çox əziyyət çəkdilər. Onların səyi nəticəsində şəhərin aşağı hissəsində xəstəxana, ye-

tim qalan uşaqlar üçün məktəb açıldı. Haşım bəy dərs demək üçün Yusifi də dəvət eləmişdi. Yusif gününün qalan hissəsini də xəstəxanada keçirir, Kərim bəyə əlindən gələn köməyi göstərirdi.

Kərim bəyi Sankt-Peterburq Tibb Cərrahlıq Akademiyasını bitirmiş həkim kimi tanıyırdı: deyirdilər, orda rus arvadını və bir oğlunu qoyub gəlib. Burda Fətəli şahın nəvəsi, Abbas Mirzənin oğlu Bəhmən Mirzə Qacar-Qovanlının qızı Zərri xanım ilə evlənmişdi, oğulları Ədil bəy və Rəşid bəylə yaxşı münasibəti vardı. Ədil bəy Bakıda feldşerlik kursu bitirmişdi, atasına kömək eləyir, Kiyevdə oxumağı arzulayırdı.

Yusif Vəzir bilmirdi ki, ermənilərin törətdiyi qırğınlara görə, müsəlman ziyalılar səslərini qaldırıblar, hökumət də məcbur olub, fevralda Tiflisdə canişin Vorontsov-Daşkovun başçılığıyla qurultay çağırıb ki, məsələni ört-basdır eləsin. Amma bir nəticə hasil olmadığını görən müsəlmanlar Bakıya qayıdan kimi Qafqaz Ümummüsəlman Müdafiə Komitəsini – “Difai” Partiyasını yaradıb Əhməd bəy Ağayevi sədr seçiblər, təşkilatın “Qarabağ məclisi” adlandırdıqları on səkkiz nəfərlik Şuşa komitəsinə Kərim bəy başçılıq eləyir, köməkçisi Cahangir xan Nurubəyov, katibi Xuduş Quliyev, icraiyyə idarəsinin və hərbi təşkilatın rəhbəri Məşədi Şamil Hacıyevdi, məclisə Muxtar bəy Muradov, İsmayıl bəy Axundov, Süleyman Əsgərov, Hacı Sadıq Məmmədov, Məşədi Cəfər oğlu, Məşədi Əhməd Əzimov, Hacı Mirzə Hüseyn Kərim oğlu Münşizadə, Əfrasiyab Əzimov, Kərbəlayı Yusif Mirsiyabov... daxil olublar.

Onda inqilabçı-sosialist dostu Mir Həsən Şuşada deyildi, sorağı Vladıqafqazdan, Tiflisdən gəlirdi. Mir Həsənin oralar da hansı işlərlə məşğul olduğunu bilməsə də, taleyindən nigaran idi. Ondan ancaq Aşqabaddan qayıdandan, vəba bəlası səngiyəndən sonra, dekabr ayında məktub aldı. Yazdığına görə, Şuşaya qayıdanda ermənilər Ağdamda qarət eləyiblərmiş, ona görə də bir müddət aranın sakitləşməsini gözləyib...

Elə o günlərdə də atası bərk xəstə vəziyyətdə Ağdamdan gəlib çıxmış, iki aydan sonra dünyadan köçmüşdü...

Atasını torpağa tapşırandan bir neçə həftə sonra Yusif yaz-baş Ağdama getdi ki, əttar dükanını satıb ailənin dərd-sərinə xərcləsin. Amma bəxti burda da gətirmədi, bərk xəstələndi, hərəkət eləməyə heyi qalmadı, özünü Telli bibisiylə güclə çatdırdı. Bibisi də əlindən gələni elədi, nəticəsi olmadığını görüb onu tanış-bilişlə Şuşaya göndərdi.

Oğlunun bu halda qayıtdığını görən Seyid Əziz, elə bil, on il də qocalmışdı: hələ Mir Əbülhəsənin yarası qaysaqılanmamışdı, göyüm-göyüm göynəyirdi. Mir Yusifin həkiminə, dava-dərmanına vermək üçün evindən xalça-palazını, mebelini satmağa başladı, üstəlik, onun başının üstündən aralanmadı. Amma ailənin dönəlgəsi dönmüşdü, dərd üstündən dərd gəlirdi.

“Bir gün yeməyimi verib yarım saatlığa getdi, mən də yuxuladım, – otuz il sonra xatırlayacaqdı. – Yuxuda gördüm ki, artırmamızda bir çıraq var; kimsə mənə dedi ki, bu çiraqlar üç idi, ikisi sındı. Bu sözü eşidər-eşitməz o bir dənə çıraq da düşüb sındı. Ayladım. Anam gəlmişdi. Yuxunu ona danışdım, bir söz demədi...”

Sən demə, həmin gün yeganə dayısı dünyasını dəyişibmiş, Seyid Əziz qardaş itkisinə ağlagəlməz iradəsilə tab gətirib, oğlunu düşünmüşdü...

Belə vaxtda hoyuna çəmən-zəminlilər yetişdilər: Həsən-xan, Nifti və Fərəc ondan ötrü qardaşa, ailə üçün arxa-dayağa çevrildilər, Mir Yusifi dartıb ölümün pəncəsindən aldılar. Onda anasına söz vermişdi ki, bir vaxt yazı-pozu adamı olsa, çəmən-zəminlilərin bu yaxşılığını unutmayacaq. Heç unutmadı da...

Onda xəstəlikdən qalxıb nə vaxtdan bəri beynini qurcalayan bir işi görmüş – əlifba islahatı aparmışdı. Fikrincə, iyirmi doqquz hərfdən ibarət əlifba oxuyub-yazmağı asanlaşdıracaq, müəllimlər də, şagirdlər də bu xidmətinə görə onun adını hörmətlə çəkəcəkdilər.

Onda bir neçə il idi ki, Əhməd bəy Ağayev “Kaspi” qəzetinin dəvətilə Bakıya getmişdi, məktəbdə dərs verməklə bərabər, qəzətdə Şərqə dair sanballı, maraqlı oxunan məqalələr çap etdirirdi, sonra Əli bəy Hüseynzadəylə birgə “Həyat”, həmin ilin axırındasa “İrşad” qəzetinin nəşrinə nail olmuşdu...

Onda Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib Hadrutda dərs deyən Üzeyir bəy ermənilərin təhdidləri üzündən çıxıb Bakıya getməli olmuşdu: kəndin ağsaqqalları onu çətinliklə aradan çıxarıb Yevlaxa çatdırıb bilmişdilər; o da “İrşad” qəzetində felyetonçu və tərcüməçi kimi çalışmağa başlamışdı...

Onda Məmməd bəyin oğlu Zülfüqar da Gəncə Sənət məktəbində dərs deyirdi, amma Mir Əbülhəsən kimi cavanca yaşında sağalmaz xəstəliyə düşüb olmuş, həkim, dava-dərman köməkəlməmişdi. Zülfüqar bəy Mirzəhəsən qəbiristanlığında dəfn olunanda Mir Yusif hələ yataqdaydı, ona son borcunu verməyə imkan tapmamışdı...

Onda Şuşada qırğın təzədən başlamışdı, Mir Yusif yenə Kərim bəyə kömək göstərirdi. Hökumətsə qarışıqlığın əsl günahkarlarının cəzalandırılmasını tələb elədiyinə görə, Haşım bəyin tutulub sürgün edilməsi barədə qərar vermişdi. Xəstə olduğundan qubernatorun razılığıyla sürgünə göndərilməsi təxirə salınsa da, sağalan kimi Stavropola yola salınmışdı. Amma sürgün həyatı uzun çəkməmiş, 1906-cı ilin ortalarında azad olunub Şuşaya qayıtmış, sonra Bakıya getmişdi, “İrşad” qəzetində işləyirdi...

Onda Bakıya, yeganə ümid yeri olan həmyerlisi, dostu Hüseyn Mirzəcəmalova məktub yazıb düşdüyü vəziyyəti, oxumaq istədiyini bildirmişdi...

...Sonralar tez-tez fikirləşirdi: o vaxt Bakıdakı qarabağlılar Şuşa realını məktəbinin bağlanmasıdan, on doqquz şagirdin nələc qalmasından narahat olmasaydılar, əl-ayağa düşüb Hacı Zeynalabdin Tağıyevə üz tutmasaydılar, taleyi necə

olardı, görəsən? Yəqin, anasını, bacı-qardaşını da götürüb Aşqabada, qohumlarının yanına gedər, alverə qurşanar, tamam başqa ömür yaşayardı. Amma Hacı canişin Vorontsov-Daşkova məktub göndərüb onların Bakı realnı məktəbinə köçürülməsi üçün icazə aldı.

O günlərinin birində Bakıdan, Hüseyn Mirzəcəmalovdan teleqram aldı: *“Kərim bəy Mehmandarovdan iyirmi manat al və Bakıya gəl”*.

Bu xəbərin sevincini bəlkə də ondan gözəl yaşayan olmamışdı: oxumağı çox istəyirdi, rəhmətlik atasının hələ də üstündə olan töhmətindən qurtulmaq ən böyük arzusuydu.

Sentyabrın əvvəllərində Mir Həsənlə Milli Komitənin başçısı Kərim bəydən yolxərci alıb faytonla Yevlaxa, ordan qatarla Bakıya yola düşdükləri sonralar ona yuxu kimi gəlirdi. Düzdü, həyat onu qardaş və ata itkisiylə, ağır xəstəliklə sınağa çəkmişdi, indisə qəfildən üzünə yeni qarısını taybatay açırdı.

Qarabağlılar cəmiyyətindəkilər bununla kifayətlənmədilər, onları qarşıladılar, Nikolayevsk küçəsində, Hacı Hacıağa Daşovun karvansarasının arxa tərəfində kirayələdikləri 1-2 otaqlı mənzillərdə yerləşdirdilər, həm də kitablar payladılar, hərəsinə on üç rubl təqaüd də verdilər ki, bir ay dolana bilsinlər.

Gimnaziya qəbul olunmaq üçün Yusif iki, Mir Həsənsə üç fəndən imtahan verməliydi. Qəribə burasıydı ki, Mir Həsən sənədlərini özüylə götürməsə də, imtahanlar asan olduğuna görə canını qurtardı, yeddinci sinfə qeyd olundu, onusa əlində sənədləri ola-ola sərəncamlar burulğanına saldırlar, beşinci sinfə götürüb yuxarı siniflərə keçmək üçün çətin imtahanlar təyin elədilər.

“Kimdi günahkar, əlbəttə ki, mən deyiləm, – şikayətini kağıza töküdü. – Axı mən zəhmətkeşəm, çevikəm, savadım da məktəbi qurtaranlardan yaxşıdır. Ancaq nə etmək olar, zəhmət çəkirəm, gün ərzində on-on iki saat məşğul oluram və deyirəm: mən vicdanım

qarşısında borcumu yerinə yetirirəm. Qoy məni payızda sinifdə saxlasınlar...”

Amma sinifdə qalmadı, dəqiq fənlərdən bir qədər çətinlik çəksə də, imtahanların öhdəsindən gəldi...

Krasnokrestovsk küçəsində, Konstantin Orlovskinin binasında birotəqlı mənzil kirayələdi: yazmaq istəyirdi, gündəlikləri bir yana, görüb-bildiklərini hekayəyə çevirmək arzusundaydı. Ümidvardı ki, atasının köhnə dostuvə yaxın qohumu tanınıb-sayılan hekayənəvis Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yazdıqlarını oxuyacaq, qolundan tutub yazıçılıq yoluna çıxmasına kömək eləyəcək. Xəstə olduğu vaxt, yaz günlərinin birində Haşım bəyin sevinə-sevinə ilk nömrəsini verdiyi “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi həmişə masasının üstündəydi, çox istəyirdi ki, o məcmuədə bir rəsmi, ya da əl boyda yazısı dərc olunsun.

O ilin sonunda difaiçilər Qarabağda diviziya komandiri olub tabeliyindəki erməni əsgərlərinə mülki paltar geyindirib silahsız türkləri öldürtdüyünə görə, Şuşa general-qubernatoru Qoloşşapovdan qisas almaq üçün Bilal adlı qarabağlı Tiflisə göndərmişdilər. Bilal iki gün sonra generalı küçədə gülləylə vurmuşdu. Sonrasa kütləvi həbslər başlamışdı. “Qarabağ məclisi”nin fəalları Hüseyn Münşiyev, Əfrasiyab Əzimov, Məşədi Şamil Hacıyev, Zülfüqar bəy Haqverdiyev, Xuduş Quliyev, Kazım bəy Kazımbəyov və Məmmədcəfər Muxtarovu Şuşa həbsxanasına salmış, sonra Həştərxan quberniyasına sürgün eləmişdilər...

Elə həmin günlərdə Bakıda qəlbini ağrıdan hadisələr də baş verməyə başlamışdı: irşadçılarla molla-nəsrəddinçilər, molla-nəsrəddinçilərlə tazəhəyatçılar, tazəhəyatçılarla irşadçılar arasında qızğın söz davası gedirdi. Haşım bəy “Tazə həyat”ın “İrşad”ı sıxışdırmasından yazmışdı, bu da irşadçılardan xoşuna gəlməmiş, həmin qəzətdə çalışan Üzeyir bəy müəlliminə sərt cavab verib onu “hoqqabaz” adlandırmışdı; “İrşad”ın beş min üç yüz abunəçi toplamaq cəhdi “Molla

Nəsrəddin" in istehza hədəfi olmuşdu, bu dəfə də Üzeyir bəy qələmini çəkib onların cavabını vermişdi; molla-nəsrəddinçi Mirzə Ələkbər Sabir "Otello" nun tərcüməsinə görə, Haşım bəyə həcv yazmışdı, o da yəqin, cavab vermək üçün fürsət axtarırdı. Bütün bunları eşidəndə təəssüf hissindən ürəyi sızıldayırdı.

Amma bir tərəfdən də anası və qardaş-bacısı ilə bağlı nigarçılığına son qoyuldu: böyük yeznəsi Məhəmməd onları Aşqabada aparmaq üçün gəlmişdi. Yığılıb Şuşadan faytonla Yevlaxa, Yevlaxdan qatarla Bakıya çatmışdılar. Onları Mirhəsənlə vəğzalda qarşıladı, dar otağında bir neçə gün qonaq eləyib gəmiylə Qızılsuya yola salandan sonra tamam arxayınlaşıb dərslərilə məşğul oldu.

Yay tətillərində Aşqabada gedir, o şəhərdən Bakıya həyəcan dolu macərələrlə qayıdırdı; həmişə də həmin səfərlərində Avropadan Asiyaya səyahət eləməsilə bağlı duyğular yaşayırdı. Hətta, realnı məktəbin şagirdi kimi ilk dəfə gedəndə yaddaşında uzun illər qalacaq hadisə də baş vermişdi: dostlarıyla yığılıb "Firudini" məktəbində İskəndər bəy Məlikovun "Yaxşılığa yamanlıq" pyesini tamaşaya qoymuşdular, Yusif nöker Həməzə rolunda oynamışdı.

Başsız ailənin ağır vəziyyəti daim qəlbini ağrıdırdı. Anası, hələ ərə getməmiş bacıları, Mir Abdulla bir an da olsun yadından çıxmırdı. Hətta, məcbur qalıb Haşım bəyə məktub da yazmışdı: *"Halımız fənadi, kömək lazımdı. Ümidvaram, biz də yaddan çıxarmırıq köməliyinizi. Kömək az da olsa, çox razı qalarıq. Nə qədər əziyyət, məşəqqət olsa, davam eləyib, oxumağa hazırıq..."*

Haşım bəy də əlindən gələni əsirgəməirdi. Bir il də Hacı İsrəfil bəy Aydəmirov ayda on beş manat təqaüd verdi...

1907-ci il payızın sonunda Həsən bəy Zərdabinin vəfatıyla bağlı necə kədərə batdığı da yadına yadı. Dəfn günü Mir Həsənlə tapışib erkəndən Poçtovı küçəsinə getmişdilər. Amma onlar çatanda artıq bütün məhəllə izdihamla doluydu. Təkcə onların yox, bütün rus-tatar məktəblərinin müəllimləri

və şagirdləri, şəhər uprivasının məmurları, Dumanın qılasnıları, ziyalılar, qəzetçilər, müsəlman, rus, erməni, yəhudi din xadimləri binanın ətrafındakı küçələrə yığışmışdılar. Az sonra Həsən bəyin nəşini evdən çıxarıb katafalka qoydular. Tabutu götürənlərin arasında Haşım bəyi, Əhməd bəyi, Əli bəyi və bir çox adlı-sanlı adamları gördü. Mərhumun nəşinin üzərində “Kaspi” qəzeti əməkdaşlarından üzərinə “*Cism öldü, fikir qaldı*” yazılmış lent vardı, irəlidə gimnaziyanın şagirdləri onun portretini və “Əkinçi”nin qızılı çərçivəyə salınmış ilk sayını aparırdılar. Müsəlman müəllimlər üzərində Həsən bəyin portreti olan albom, müsəlman teatr cəmiyyəti gümüşü lira gətirmişdi, gimnaziya şagirdləri mərhumun bioqrafiyası çap olunmuş vərəqələr paylayırdılar.

Tutqun noyabr gününün ovqatı indiyəcən yaddaşındaydı. İzdiham Bazarnı küçəsilə Qasımbəy məscidinə gedəndə yavaşca yaşdan islandığını hiss elədi. Məscidin həyatında izdiham dayandı, barmaqlarının ucuna dikəlib irəlidəkilərin başının üstündən Əhməd bəy Ağayevin kədərdən daha da boğulmuş simasını gördü. “*Ey müqəddəs ruh, – o deyirdi, – Sən ki gedirsən o dünyaya, tutub babalarımızın yaxasından soruşarsan ki, ay kişilər, bu nə Vətəndi bizə qoyub getmişiniz? Vəzifəlisi oğru, məmuru rüsvətخور, ey vay, nə bu irs olaydı, nə də biz olaydıq...*” Sonra onu doktor Qarabəy Qarabəyov, şəhər uprivası Raevski, müəllim və qılasnı Mirzə Məhəmmədhəsən Əfəndiyev, İbrahim bəy Məlikov, Axund Molla Ağa, Əli bəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, soyadını xatırlamadığı bir gürcü əvəz elədi.

Mərasim təzədən Bazarnı küçəsinə çıxdı, get-gedə artıb çoxala-çoxala Nikolayeski küçəsinə döndü, “Kaspi” və “Tazə həyat” qəzetləri redaksiyalarının qarşısında yenə dayanmalı oldu. Burda “Kaspi” qəzeti adından Aleksandr Olendski, “Tazə həyat” adından da Haşım bəy danışdı. Həmin vaxt da özünə gəlib Mir Həsəni yanında görmədi. Amma artıq izdiham onu şəhər Dumasına doğru sürükləyirdi. Dumanın qar-

şısında bir də dayanmalı oldular, binanın eyvanından qılsını İsa bəy Aşurbəyov, “İrşad”da işləyən Məhəmməd Sadıq Axundov, dağıştanlı qonaq çıxış elədilər. Sonra... Mir Həsənin adı çəkilib, onu eyvanda görəndə heyrətindən, az qala, dili tutuldu. Mir Həsənin, ondan sonra danışan Qriqori Cinoridzenin dediklərini dərk eləyə bilmədi.

İzdiham Sadovaya küçəsilə dənizkənarı bulvara sarı irəliləyib Bibiheybət qəbiristanlığına doğru gedəndə Mir Həsən yoxa çıxdığı kimi də peyda oldu, həyəcanlı halda qoluna girib irəli dartdı:

“Nə quruyub qalmısan, gedək. Dünən Haşım bəydən xahiş eləmişdim, sağ olsun, sözü mü yerə salmadı...”

Bu qabiliyyətinə görə Mir Həsənə heyran idi, hətta onun haqqında povest yazmaq fikrinə də düşmüşdü. O günlərdə gündəliyində qeyd eləmişdi: *“İstedadlı, güləruz, ürəyitəmizdi. Güləndə də ürəkdən güləndi. Cəmiyyət işində fəaldı. Təbiət ona istedad və qabiliyyəti hərtərəfli bəxş eləyib: ədəbiyyatı, musiqini bilir; oxumağı artistliyi bacarır; siyasəti, qəzətdə əməkdaşlığı sevir”*.

Üzeyir bəyin “Leyli və Məcnun”u da yadımdaydı: Mərhum Həsən bəy Zərdəbinin *“Sən elə bir teatr yaz ki, iştirak eləyənlər oxusunlar”* məsləhətindən sonra qələmə aldığı, “Nicat” məarif cəmiyyəti teatr artistləri bölməsinin hazırladığı, 1908-ci il yanvarın 12-də, şənbə günü Tağıyev teatrında göstərilən premyeraya Ceyhun bəyin köməyilə düşə bilməmişdi. Axıracan cıncırını çıxarmamış, az qala, nəfəs almağı da unutmuşdu. Tamaşanın dirijoru Əbdürrəhim bəy, suflyoru Əlabbas Rzaev idi, Üzeyir bəy özü seminariya dostları Əli Terequlov, Ağəli Qasimov, Fərhad Ağayev və başqa bir neçə nəfərlə birgə orkestrdə skripkada çalır, Qurban Pirimov və Şirin Axundov tarda ifaçıları müşayiət eləyirdilər. Məcnun – Hüseyinqulu Sarabski, Məcnunun anası – Kazimovski, Məcnunun atası – Mirzə Muxtar, Leyli – Əbdürrəhim Fərəcov, Leylinin anası – Cəmil bəy Vəzirov, İbn Salam – Ceyhun bəy, Zeyd – İbrahim Qasimov idi. Səhnədə Mirhəsəni də görəndə matı-

qutu qurudu: oxumasa da artıq ilk Şərq operasının tarixinə düşmüşdü. O günlərin həyəcanını yaxşı xatırlayırdı – uzun müddət dost-tanışlarının hamısı bu barədə danışıbmışdılar, Yusif Vəzirsə gündəliyində qürurla yazmışdı: *“Musiqikarımız Üzeyir Hacıbəyov cənablarının qədrini bilməli, onun aləmi-islamda ilk opera vücuda gətirdiyini təşviq etməlidir”*.

Tamaşanın tərtibatını Əli bə Hüseynzadə veribmiş – bunu elə o axşam Mir Həsəndən eşitdi. Bir gün teatra məşqlərə baxmağa gedibmiş. Məcnunun səhradakı həyatının məşqi gedirmiş. Əli bəy bir az baxıb, sonra Ərəblinskiylə Üzeyir bəyə deyib ki, səhrada, kol-kos arasında yaşayan Məcnun belə səliqəli geyimdə olmaz. Əli bəy qayçı gətirib, Məcnunun paltarının ətəyini ordan-burdan kəsib, Sarabskiyə deyib Hüseynqulu, indi oldun səhrada yaşayan Məcnun. Sonra Ərəblinskiyə xeyli faydalı məsləhətlər verib.

Opera yazmaq fikri yaranan gündən Mirzə Muxtar Üzeyir bəyin yanında olduğunu, çayçı şagirdi Əbdürrəhimi Leyli roluna razı salmaq üçün nə qədər dil tökdüklərini də Mir Həsən danışdı: Mirzə Muxtar çoxlu qadın rolları oynamışdı, oğlansa arvad tumanı geyib camaatın qarşısına çıxmaq istəməmiş. Birtəhər yola gətirəndən sonra da bığının üstünə tənzip yapışdırmaqdan boyun qaçırıb, onu güclə razı salıblar. Premyera-ya iki saat qalmış da başqa ağlagəlməz vəziyyət yaranıbmiş: tarzənlərin nə üstündəsə sözləri çəp gəlib, Qurban və Şirindən başqa hamısı çıxıb gedibləmiş; amma Üzeyir bəy özünü itirməyib, tamaşanın təxirə salınmasına da imkan verməyib, tez bir dəstə not kağızı gətirib, bəzi partiyaları nota köçürüb, ustalıqla çətinlikdən çıxıb.

Bütün bunlar maraqlıydı, amma Yusif Vəziri heyrləndirən Mir Həsənin diribaşlığıydı: fikrincə, hər şeylə maraqlanan, hər şeydə də qabiliyyətini göstərən dostu gələcəkdə çox uğurlar qazanacaqdı...

Bir dəfə Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə də ünsiyyətdə olmuşdu. Təqaüdünü almaq üçün İsrail bəy Aydəmirovun konto-

runa gedəndə onun yanında qara saqqallı, başı təmiz qırılmış, xırda gözlərinin ətrafında qırıqlar gözə dəyən Hacı görmüşdü. Hacı Zeynalabdin cavanı söhbətə tutub öz qayəsini başa salmışdı:

“Biz avropalı olmaq, onlardan hər şeyi götürmək istəmirik, – demişdi. – Yox! Çünki onlarda çox şey düz deyil... Amma biz avropalılığın ən yaxşı hissəsini mənimsəməliyik: elmi, incəsənəti, texnikanı və sairə. Bunları öyrənib bütün millətin və İslamın rifahı naminə istifadə etmək lazımdı...”

Hacının bu sözləri onu təəccübləndirmişdi. *“Onun nitqindən mən belə bir qənaətə gəlmişəm ki, – sonra yazacaqdı, – Hacı öz var-dövlətini müsəlmanların savadlanması yolunda qurban verməyə hazır olan qatı millətçidi. Var-dövlətini üfunət və çirkab içində qazanan, həmin var-dövləti kasıb uşaqların tərbiyəsinə xərcləyən insan təmiz şəxsiyyətdi...”*

O qış günlərinin birində də heç gözləmədiyi zərbə aldı: bədxahlarından kimsə İsrail bəyə çatdırmışdı ki, Yusif Vəzirov imkanlı ailənin uşağıdır, təqaüdə ehtiyacı yoxdu. Aydəmirov də məsələni araşdırmamış onun təqaüdünü kəsmişdi.

Belə vəziyyətdə son çarəyə əl atdı – Şuşadakı kimi dərslərində axsayan uşaqlara dərs verməyi sınaqdan keçirdi. Xoşbəxtlikdən bu arzuda olanlar tapıldı, əlinə ayda iyirmi manat gəlməyə başladı. Bu pulla bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşamaq olardı, amma qorxurdu ki, imtahanlaracan tamam zəifləyib əldən düşsün.

Elə bu vaxt da yadına “Leyli və Məcnun”un premyerasında Ceyhun bəyin tanış elədiyi Bəşir bəy Aşurbəyov düşdü. Bəxtini çağırıb yanına getdi, vəziyyətini danışib gömək istədi. Bəşir bəy comərd adammış, Aydəmirovun əməlinə xəbər tutub ona ayda iyirmi beş manat təqaüd kəsdi. Bunu eşidəndə sevincindən göz yaşlarını saxlaya bilmədi.

Amma nə sirdisə, uğursuzluq yaxasından əl çəkirdi. 9 Yanvar Qanlı Bazar Gününün üçilliyini bəhanə gətirən

şagirdlər bir gün dərsə getməkdən boyun qaçırmış, müdiriyyət də bundan qəzəblənib altıncı və yeddinci siniflərin bağlanması barədə qərar vermişdi. Əlbəttə, həmişəki kimi, Mir Həsən etirazın əsas təşkilatçılarından biriydi, tutduğu işdən də vəcdə gəlmişdi. Belə bir vaxtda məktəbin nəzdindəki axşam kursuna yazılıb imtahanlara ekstern yoluyla hazırlaşmaqdan başqa əlacı qalmamışdı.

Bununla belə, Allah üzünə baxdı, martın əvvəllərində sinifləri təzədən açdılar. O günün sevincini ilk sevgi duyğusu kimi xatırlayırdı.

İki ay sonra imtahanlara hazırlaşmaq üçün buraxılında Aşqabada getmək fikrindən daşındı: indi ora od tutub yanır-dı; yəqin yeznəsigil Füzuzə yaylağına gedə bilməyəcəkdilər – imkanları yox idi. Şuşaya getmək ondan ötrü ağrıdan başqa bir şey gətirməyəcəkdi – yiyəsiz yurd yerinin vəziyyətini görüb könlü qubar eləyəcəkdi. Ona görə də Bakıda qalib hazırlaşmaqdan başqa əlac yox idi.

Həyatın ağrı-acılarıyla rastlaşdıqca yaşam haqqında düşüncələri də nizama düşürdü. Rəhmətlik atası da mövhumatçı olmamışdı, namaz qılmır, məscidə getmir, mollalarla oturub-durmurdu, hətta bəzi söz-söhbətlərinə görə camaat onu allahsız kimi tanıyırdı. Yusif də xasiyyətdə ona oxşamağa başlayırdı. Atası Ağdamda olan vaxtlar onun əvəzinə xeyrə-şərə gedir, savadsız mollayla rastlaşanda mütləq mübahisəyə girişirdi. Bu səbəbdən Aşqabada gedəndə anası bərk-bərk tapşırırmışdı ki, bax, qıraq ölkəyə gedirsən, orda dinə qarşı bir şey danışib özünü çətinliyə salma, mənə yazığın gəlsin.

Elə o vaxt da dünya və mövcudluq haqqında düşüncələrini kağıza köçürürdü: *“Allah elə varlıqdı ki, ona izah və ad vermək olmaz. O bədən deyil, şəxsiyyət deyil, əşya deyil, hamıdan fərqlənən bir şey də deyil, O – sonsuzluqdu...”* Bu inamla da ibadətə başlamışdı. Səhər obaşdan qalxır, həyətdəki buzlu suyla dəstəmaz alır, çat-çat olmuş qollarından qan axa-axa namaz qılırdı.

Onda həyatdakı çətinliklərin öhdəsindən ibadət zamanı axıtdığı göz yaşlarıyla gəlməyə çalışırdı. İki il beləcə davam elədi, sonra yeni fəlsəfəylə rastlaşdı, başqa yol tutdu.

Haşım bəy Hacı Zeynalabdinin köməyilə 1907-ci il aprelin 1-dən "Tazə həyat" qəzetini nəşr eləməyə başlamışdı. Milli dəyərlərə üstünlük verən yazılar çap elədiyinə görə Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Süleyman Sani Axundov, Tağı Şahbazi, Məmməd Səid Ordubadi, Əliabbas Müznib... onunla əməkdaşlıq eləyirdilər. Yusif Vəzir hər dəfə qəzetin redaksiyasına baş çəkəndə o məşhurlardan kiminləsə rastlaşır, qəlbindən gələcəkdə qəzetçi olmaq istəyi də keçirdi...

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsində Şuşa pirlərini tənqid eləyib başına iş açdığı yadındadı. Onda Şuşada, Aşqabadda və Bakının Hacıağa karvansarasında yaşayan qarabağlılar qəzəblənib dalbadal söyüş, təhqir, hədəylə dolu məktublar göndərdilər, ondan məcmuə vasitəsilə üzr istəməyi tələb elədilər, əks halda öldürəcəklərini bildirdilər. Yusif də bərk qorxuya düşüb Haşım bəydən kömək umdu: *"İndi mən böyük çətinliyə düşmüşəm: qara camaat tərəfindən məni təhlükə gözləyir. Mən ya qəzet vasitəsilə özümü təmizə çıxarmalıyam, ya da bu mövhumatçı kütlənin caynaqlarında məhv olmalıyam.. Haşım əmi! Siz məni qarabağlıların caynaqlarından necə qurtaracağınızı bilirsiniz".* Üstəlik, vəsiyyətnamə də yazdı: *"Ölümümdən sonra yaqın kitablarımı, yazılarımı və əşyalarımı (çamadanı və zənbili) evimizə göndərən bir insaflı şəxs tapılar ki, mənim əməyimi (gündəliklərimi və rəsmlərimi) adımla sevimli ailəm qarşısında əbədləşdirəcək..."*

Haşım bəy də izahat yazmağı məsləhət gördü. Mir Yusif izahat qələmə alıb "Tazə həyat" qəzetinin beş noyabr nömrəsində çap etdirdi, amma, necə deyərlər, qaş qayırdığı yerdə vurub göz çıxardı. *"İmzasız aldığım kağızda, – yazdı, – hər tövür söyüşdən sonra kağız yazan bana deyir: "Sən müsəlman deyilsən, dilazarsan, öz dininə gülürsən..."* Bu sözlərdən aşkar olur ki, *kağız yazan cənab mənim məktubumu başa düşməyib. Bunu bilə bilməyib ki, mən məktubumu gülünc ilə yazmamışam, qan-yaş ilə*

yazıb camaatımızın islamdan uzaq olmasını və islamın banisi və rəsuli-bərhəqq olan Məhəmməd əleyhissəlamın gözəl sözlərindən xəbərləri olmamasını izhar etmişəm... Bu millət və islam düşmənlərinə gülmək ilə nəinki dinimdən kənar olmaram, bəlkə, islamlığım artar. Xatircəm ol, necə ki, müsəlmanam, elə də qalacağam və həmişə də islamiyyətə və insaniyyətə sitayiş edəcəyəm”.

Təqiblərdən, qarşıdurmalardan yorulan Əhməd bəy Ağayevin qəfildən ailəsini də götürüb İstanbula getməyi də yadıncaydı. Bu xəbəri Mirhəsəndən eşidəndə əvvəlcə inanmaq istəməmişdi, amma sonra Həşim bəy eşitdiyinin doğru olduğunu deyəndə qəlbində böyük millət sevgisi olan insanın qürbətə necə yaşayacağı barədə fikirləşmişdi...

...Ağlagəlməz maddi çətinliklər onun oxuyub-öyrənmək əzmini qıra bilmirdi. Məktəbli formasıyla birtəhər keçinsə də qaloşları vəziyyətini bürüzə verirdi. İçərisinə qoyduğu kağızlar qaloşun cırığından çıxır, məktəbdə-küçədə pərtliyinə səbəb olurdu. Hətta yeddinci sinfin qışında Soldat bazarından ucuz qiymətə aldığı qaloşunu atmaq məcburiyyətində qalanda qəmli nekroloq da yazmışdı: *“Ruhunuz şad olsun, ey mənim qaloşlarım...”*

“Dünən, – 1908-ci ilin qışında yazırdı, – kasıb müsəlman tələbələrində kömək məqsədilə müsəlmanların xeyriyyə gecəsi keçirildi. Mən də kasıb olduğum üçün həmin gecədə iştirak elədim. Bu gün Qurban bayramı ilə əlaqədar qız məktəbində təntənəli ziyafət vardı...”

“Kitablarım yoxdu, – yayda kədərlə qeyd eləyirdi, – ancaq mənim taleyimi həll eləyəcək imtahanlar yaxınlaşır; kostyumum yoxdu; bircə qalın parçadan üç manat neçə qəpiyə tikilmiş şalvarım var, o da məni bişirir; çəkmələrim yoxdu, barmaqlarım bugün-sabah çəkmələrimin deşiyindən çıxacaq; alt paltarım, corabım belə yoxdu, bunları köhnə paltar əvəz eləyir; bir süzülmüş köynəyim var, o da can verir...”

Geyiminin ucbatından küçəyə çıxmağa o qədər də həvəs göstərmirdi. Kitab oxuyur, gündəliyinə cürbəcür rəsmlər,

eskizlər çəkir, xəyal aləminə baş vurub Şuşadakı dostlarının, Aşqabaddakı doğmalarının yanına uçar, unuda bilmədiyini, gündəliklərində “Yubert” kimi şifrələdiyini, “Asiya” adlandırıldığı Bertasıyla görüşürdü. Arada xəyalının hüdudlarını könüllü istəyən yerlərəcən genişləndirdi. *“Bu yay Mirzə Miriylə bağlı Tehrandə qalırım, – Aşqabaddakı dostu Zülfüqara yazırdı, – Şiraza gedə bilmərik, çünki ora təhlükəlidir. Yollar quldurlarla doludur...”*

Haşım bəy nəşr işlərini çətinliklə yoluna qoyurdu, buna görə də Yusifə lazımı yardım eləyə bilmirdi. “Tazə həyat” bağlandıqdan sonra “İttifaq” qəzetini nəşr etdirməyə başlamış, o da cəmi bir neçə ay çıxmışdı, indi “Səda” qəzetini üzə çıxarmağa çalışırdı. Ürəyində qabiliyyətli cavanın Bakıda qalib ona kömək etməsini istəyirdi, amma Yusifin oxumaq arzusunun qarşısına sədd çəkmək fikrində də deyildi.

Hərdənbir Əlibəy Hüseynzadənin müdir olduğu “Səadət” məktəbində dərs deyən Ceyhunla görüşürdü. Gimnaziya təhsili artıq onu təmin etməmirdi, Peterburqa getmək fikrindəydi. Murtuza Muxtarovun sayəsində arzusuna çatdı, Peterburqa gedib universitetin hüquq fakültəsinə qəbul olundu. Yazdığı məktublarda onu da həvəsləndirir, yanına çağırırdı.

Elə o vaxt da Əli bəy Hüseynzadə qurduğu “Tərəqqi” qəzetini Üzeyir bəyə əmanət eləyib İstanbula köçdü. Əhməd bəyin gedişindən sonra bu Bakı cəmiyyəti üçün ikinci ağır itkiydi...

Gündəliklərindən sonra ən sevimli işi dostlarıyla məktubləşmə idi. Peterburqa – Ceyhun bəy Hacıbəyliyə, Mirmövsum Mirtağiyevə, Kiyevə – Hüseyn bəy Mirzəcamalova, Aşqabada – Mir Abdullaya, dostu Jevgeni Bartinə yazdığı məktublarda arzularının bitib-tükənməzliyi ifadə olunurdu. Hüseynə nəzmlə məktub yazır, ondan da eyni üslubda cavablar alırdı.

Bir də gələcəkdə yazacağı əsərlərin planını tuturdu: o plana görə Bertaya sevgisi haqqında “Səadət” adlı roman yazı-

caqdı; sonra *“Naməhrəm və səlīqəli dəllək”* pyesini qələmə ala-
caqdı; şərti adı *“Qoçular”* olan faciə də öz növbəsini gözləyirdi;
üstəlik, beynində onlarla hekayə mövzusu vardı, nə vaxtsa
kağıza köçürüləcəkdə...

...Məktəbi bitirəndə *“Dəftəri-gülşəni cavanlıq”* adlandırdığı
gündəliyində sonsuz sevinc, bir qədər də kədər hissilə yazır-
dı: *“Realnı məktəbi bitirdim! “Saqqallı uşaq oldum”.* *“Saqqallı
uşaq”a – tələbəyə ehtiram hədsizdi. Bizim əsrimiz ağılı yox, xarici
görünüşü qiymətləndirir...”* Cəmiyyətdən aldığı yüz manat yol-
puluyla imreriyanın paytaxtına, Peterburqa, Vətəndaşlıq
Hüquqları İnstitutuna imtahan verməyə getdiyini yaxşı xatır-
layırdı. Mirmövsüm Mirtağiyev həmin insitutda oxuyurdu,
məktublərində onu da həmin ali məktəbə imtahan verməyi o
həvəsləndirmişdi. Amma nəhəng şəhər yaddaşında üç
xoşagəlmiz məqamla qaldı: Ceyhun bəyin gedişi, riyaziyyat-
dan çəkdiyi bələlər və Nevski prospektində rastlaşdığı
fahişələr.

Birinci məqama görə əməlli-başlı dilxor olmuşdu: bu uzaq
və yad şəhərdə güvəndiyi adam tək-cə Ceyhun bəy idi, o da
qəfildən çıxıb Parisə getmişdi ki, təhsilini Sorbonn univer-
sitətində davam etdirsən.

İkinci məqama görə həmin instituta qəbul olunmaq
fikirindən daşındı: *“Mənim rəsm çəkməyə və yazmağa böyük
həvəsim var, – həmin günlərdə dərdini gündəliyinə töküdü.
– Lakin heç boş zamanım yoxdu. Mən ədəbiyyatla bağlı kitab
gördükdə qəlbim sevgilisini görmüş aşiqin qəlbindən daha sürətlə
çırpınır. Və mən əlimə fırçanı götürdükdə özümü elə hiss edirəm ki,
sanki qayğılardan azad olan başqa bir dünyaya daxil olmuşam. La-
kin mən bu acgöz təxəyyülümü qidalandırmıram və istedadımın
inkişafı üçün heç bir şərait yaratmıram. Mən onu itələyirəm və o
yoxa çıxır...”*

Üçüncü məqama görə də ikrah hissilə yazmışdı: *“Bu
dəhşətləri görən şairin lirası kədərlə səslənirdi!”*

Onda imperiyanın paytaxtında Dağıstanın ram edilməsinin
əlliillik yubiley tədbirləri keçirilirdi. Yusif Şeyx Şamil haq-

qında "Sərsəm" imzasıyla məqalə yazdı, üstəlik, məqaləni Şamilə həsr elədiyi vidadisayağı şerilə bitirdi: *"Ya Şamil, mübarək məqbərəndən qaldır başını dövrənə bax..."*

Bir ay sonra da yüz manatı nahaq xərclədiyinə təəssüflənə-təəssüflənə Aşqabada, anasıgilin yanına getmişdi. Mir Həsənsə ondan diribaş çıxıb Novoçerkassk Poltexnik İnstitutuna qəbul olunmuşdu. Gələn məktublarından belə çıxırdı ki, vəziyyəti çox pisdi, həddən artıq maddi korluq çəkir, həm də qovulmaq təhlükəsi var. Hətta yazdığına görə, noyabrda Malibəyli kənd məktəbində Sultan Məcid Qənizadənin "Axşam səbri xeyir olar" vodevilini tamaşaya qoyub, yığılan əlli manatı ona göndəriblər, o da qəzet vasitəsilə malibəylilərə minnətdarlığını bildirib, amma bütün bunlar bəs eləmir, bundan sonra necə yaşayacağınısa bilmir.

O payız Haşım bəyin Aşqabada gəlməsi ondan ötrü əlçatmaz xoşbəxtlik idi. Həm başsız ailə bir qədər toxtaqlıq tapmışdı, həm də Haşım bəy, Peterburqdakı uğursuzluğundan sonsa könlü sınıq gəzən cavandan məsləhətlərini əsirgəməmişdi. Üstəlik, Haşım bəy onun tay-tuşlarını başına yığıb "Firudini" məktəbinin nəfinə Əbdürrəhim bəyin "Kimdir müqəssir?" pyesini də tamaşaya qoymuşdu. O quruluşda Mir Yusifin payına Mahmud rolu düşmüşdü. İllər keçəndən sonra həmin məqamın təkrarolunmaz duyğusunu tez-tez xatırlayırdı.

Haşım bəy Bakıya qayıdandan sonra Yusif Vəzir də boş oturmadı: latın dilini öyrəndi, əlinə keçən kitabları oxudu, könlündə qövr eləyən duyğuları kağıza köçürdü, üstəlik, noyabrda Daşkəndə gedib altı aylıq kursu bitirdi, universitetə girməyə haqq qazandı. Amma həmim il də anasının dünyadan köçməsi, elə bil, onu xeyli yetkinləşdirdi, həyata baxışını dəyişdi.

O vaxt xeyli hekayələr də yazdı. Ürəyində Şuşa realını məktəbindəki rus dili müəlliminə minnətdarlıq eləyirdi: Çexovun qələmindən çıxanlar ona hekayəçiliyin nə olduğunu

başsa salmışdı. Hekayələrini qələmə alanda kimsəyə, hətta, atasına da rəhm eləmir, hamısı Şuşadan və Bakıdan tanıdığı tiplər idi. *“Oğul! Bir attar, baqqal malından savayı ayrı şey də satsan, eybi yoxdu. Bu gün dükandar da, nüsxəbənd malı da saxlayarsan... Nə qədər də ayrı azar olsa, elə babasil həbi ilə yaxşı eləmək olar...”* Bu, əlbəttə, rəhmətlik atasıydı...

Kiyev Müqəddəs Vladimir İmperator universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olduğu da yadıncıdır. Heyif ki, o gələndə Hüseyn Mirzəcəmalov da, Ədil bəy Mehmandarov da diplomlarını alıb Vətənə qayıtmışdılar. Amma ilk günlərdən tələbələrin həmyerlilər cəmiyyətinə qoşuldu, Kiyev universitetindən Mir Əbülfət xan Talışinski, Əsədulla Axundov, Rəşid bəy Axundzadə, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Nurməmməd Şahsuvarov, Bahadır Vəlibəyov, Yaqub Ağahüseynov, Əliheydər Allahverdiyev, Əmir bəy Aslanov, Şirəli Bayraməlibəyov, Məmmədsadiq Cəfərov, Əlibəy Əlibəyov, Əlimuxtar Əliyev, Möhsün İsrəfilbəyov, Cəmil bəy Ləmbəranski, Firuz bəy Ordubadski, Sona Axundova, Umgülsüm Ədhənova, Məmmədağlı Sultanov, Əsədulla Şahtaxtinski, Həməzə Zeynalov, İbrahim Kazımov, Cavad bəy Rəfibəyli, Politexnik İnstitutundan Cəmil bəy Vəzirovla tanış oldu, xeyriyyə, mədəni-maarif tədbirlərində iştirak elədi, oradan əmisinin *“Səda”*, *“Sədeyi-həqq”*, eləcə də *“İşıq”* və *“İqbal”* qəzetlərinə xəbərlər, məqalələr yazdı.

1913-cü ilin aprelinə, az qala, həbs olunacaqdı. Gələndən bəri Mir Əbülfət xan Talışinski, Əli bəy Əlibəyov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Firuz xan Ordubadskiylə Həmyerlilər cəmiyyətini qurmaq üçün çalışırdı, sənədləri hazırlamışdılar, amma heç cür rəsmiləşdirmə məsələsini yoluna qoya bilmirdilər. Polisin gözü onların üzərində olduğundan yığınaqlarını Sona Axundovanın qaldığı Nazarov küçəsindəki 15 saylı binanın 7-ci mənzilində keçirirdilər. Aprelin 19-da da Yusif Vəzir Sonaya bir parça kağız yazmışdı: *“Sona, səhər saat 5-də evdə olmalısan. Firuz gələcək. İclas olacaq. 5-in yarısında gələcəyəm.*

Yusif". Amma yığıncağa gecikmişdi, gəlib çıxanda polisın hardansa xəbər tutub mənzilə basqın elədiyini, on altı nəfəri həbsə aldığını öyrənmişdi.

Həmin günlərdə yoldaşları arasında olmadığından əməli-başlı xəcalət hissi duymuşdu, onlar da sorğu-sualda Yusif Vəzirin adını çəkməmişdilər. Xoşbəxtlikdən məsələ çox böyümədi, əməllərində ictimai təhlükəli bir şey olmadığını görüb yoldaşlarını azad elədilər.

Həmyerlilər cəmiyyətini qurdular, üstəlik, tələbələrini türk dilinə alıxdırmaq məqsədilə İslam Tələbələri Nəşriyyat Heyəti də yaratdılar. Nəşriyyat Heyəti Hacı bəy Axundovun başçılığı altında buraxdığı Həsən bəy Zərdabinin "Su, torpaq, hava" kitabıyla yanaşı onun "Məlikməmməd" nağılını da çap elədi. *"Peterburq, Moskva və Varşavadan aldığımız məktublardan məlum olur ki, – onda yazmışdı, – müsəlman tələbələrinin yüzdə beşi ana dilinə lazımcı malik deyillər; ona görə... bayatı, el nəğmələri, atalar sözü, qaravəlli, məsəllər, ağı, vəsfi-hal və nağıllar kimi şeylər də toplanıb çap olunacaqlar..."* Bu işə ianə göndərənlər də vardı: Hacı Zeynalabdin iyirmi beş manat göndərmiş, Ceyhun bəy "Hacı Kərim" kitabının satışından aldığı məbləği vermiş, Salyandan tacir Nəcəfəli və Mirzə Əbdüləziz hərəsi beş manat yollamış, Hacıtərxanda, Bakıda, Aşqabadda, Salyanda, Ordu-badda nəşrlərini yaymağı boynuna götürənlər də tapılmışdı...

Onda Dikaya küçəsindəki on bir sayılı evdə kirayələdiyi mənzil qərargahı xatırladırdı...

Hərdən Parisdən – Ceyhun bəydən, Peterburqdan – Üzeyir bəydən xəbər tuturdu. Ceyhun bəy Şuşanın və Bakının həsrətini çəkirdi, Üzeyir bəysə "Arşın mal alan" operettası üzərində işləyirdi. Şuşada baş verən əhvalatı, tacir Behbudalının oğlu Məcidin başına gələn qələmə almışdı. Onun gözəl səsi vardı, görüb-tanımamış evlənəkdən boyun qaçırıb arşınmalçı paltarı geymiş, həyət-bəhəyət gəzib parça satmışdı. Axır ki, yarına-yarisinə çar ordusunun polkovniki Abbasqulu bəy Vəkilovun həyətində rast gəlmiş, onun qızı Firuzəyə vu-

rulmuşdu. Qız da arşınmalçıya könül veribmiş. Abbasqulu bəy, təbii ki, Tiflisdə Müqəddəs Nina Gimnaziyasını bitirən Firuzənin adı arşınmalçıya getməsinə razı olmamış, Məcidlə Firuzə də qoşulub Tiflisə qaçmışdılar. Bu əhvalatı Şuşada hamı bilirdi, Üzeyir bəyin də yaddaşında qalmışdı.

Payızın axırlarında xəbər tutudu ki, konservatoriyanın rektoru Aleksandr Qlazunov “Arşın mal alan”ı çox bəyənilib, onu “Rusiyada ilk operetta” adlandırılıb, Üzeyir bəy də libretto-nu Bakıya, Müslüm Maqomayev və Hüseynqulu Sarabskiyə göndərilib ki, tamaşaya hazırlasınlar. Hüseynqulu quruluş verib, həm də Əsgər rolunda səhnəyə çıxıb, Müslümsə dirijorluq eləyib, Əhməd Ağdamski, Ələkbər Hüseynzadə, Hənifə Terequlov, Gülsabah xanım, Olenskaya digər rolları oynayılırlar, Tağıyevin teatrında göstərilən premyera böyük uğurla keçib...

Sonra Birinci Dünya müharibəsi başladı, hər şey alt-üst oldu...

Bununla belə, təhsilini bitirib Vətənə qayıdanların yerini Şövkət Məmmədova, Mirzə Abbasov, Rüstəm Əliyev, Ağahüseyn Kazımov, İlyas Qayıbov, Lətif bəy Mahmudbəyov, Qəzənfər Musabəyov, Qənbər bəy Rəfibəyov, Ağaverdi Rəhimov, Mehdi bəy Sarıcalinski, Abbas bəy Sultanov, Tağı Şahbazi, Mustafa bəy Topçubaşov, Mustafa Quliyev, Cəlil Məhəmmədzadə... tutmuşdular.

Şövkət xanımla dərhal dostlaşdılar. O Tiflisdə musiqi məktəbini bitirəndən sonra Milana getmiş, orda məşhur müğənni Luici D’Ambroziodan dərs almış, sözün həqiqi mənasında, Milanda tanış olduğu, Kiyev Politexnik İnstitutunda oxumağa gələn Yakov Lyubarskiyə qoşulub qaçmışdı, konservatoriyada, Aleksandra Şperlinqin sinfində oxuya-oxuya Reynqold Qliyerlə, opera solistləri Flora Paşkseniya-Dzerjinskaya, Vorents Motvidlə verdiyi konsertlərdə həm klassik Avropa operalarından ariyaları, həm də Azərbaycan xalq mahnıları ifa eləyirdi.

Bir dəfə hamının sevə-sevə “Mixo” çağırdığı gürcü dostları Mixeil bərk xəstələndi. Həkim müayinəsindən belə məlum oldu ki, oğlanın müalicəsinə bir ətək pul lazımdı. Ağılna nə gəldisə, özünü Şövkətin yaşadığı, Rubanovların evindəki mənzilə saldı.

“Şövkət, kömək elə, – az qala, yalvardı, – Mixonu xilas etmək lazımdı, onun nəfinə konsert verməyə razı ol!”

Şövkət belə qəfil xahişdən karıxdısa, boyun qaçırmadı, əri və Yusiflə bütün gecəni oturub konsertin proqramını hazırladı. Uğurla keçən konsertdən sonra Mixonu toplanmış vəsaitlə müalicəyə yola salanda özünü dünyanın ən bəxtəvər adamı sayırdı...

Bütün bunlar iyirmiillik zaman məsafəsinin o tərəfində qalmışdı...

...Sovet sərhədində sənədlərini yoxlayanda (*bəxtindən çamadanını ötəri yoxladılar, görünür, onları kağız-kuğuz maraqlandırmırdı*) qatar yenicə yaranmış dövlətin içərilərinə doğru irəliləyəndə qəlbini yenilik duyğusu bürümüşdü: bu onun tanıdığı ölkəydi, amma hələ naməlum dövlət idi. Kiyevdə, Qalisiyada, Simferopolda, Odessada olduğu vaxtlar bu dövlət rüşeym halındaydı, xalq sancı çəkən ana kimi qıvrılır, yeni varlığı dünyaya gətirməyə çalışırdı.

O körpə doğulub, bir qədər böyüyüb; sancıların şahidi olan adamsa körpənin doğulmasını görməmişdi, onu tanıdı, amma tanımaq istəyirdi, buna görə də hər şeyi hədsiz maraqla baxırdı. Yol yoldaşı olan alman professorun sifətində də eyni maraq vardı, bu yeni quruluşda gördüklərini cidd-cəhdlə dərk etməyə çalışırdı...

Moskvada bircə gün qaldı. Nərimanov daha yox idi ki, görüşüb içindəki səksəkəni bir qədər toxtatsın. Olan-qalan pulunu vağzala yaxın bankda sovet rubluna çevirib nahar elədi, sonra “Moskva-Bakı” qatarına bilet alıb elə vağzalın ətrafında

fındakı küçələri yorulanacan gəzdi. Çamadanını yüksəklərə yerinə vermək istəmirdi, elə bil, kimlərinsə dərhal eşələyib sirrini aşkara çıxaracaqlarından qorxurdu. Bura tanımadığı ölkəydi, içindəki səksəkə hələ ötüb-keçməmişdi, heç yox olana da oxşamırdı. Amma artıq bu ölkənin vətəndaşıydı, onun havasıyla yaşamalını, qayğılarını bölüşməli, keçmişini unutmağa çalışmalıydı.

Qatarda yerini tutanda fikirləşdi ki, hələ hər şey itirilməyib. Bacısı Qönçə oğlu Nuşirəvanla Bakıya pənah gətirər, ər sarıdan taleyi gətirməyən bacısıyla bir-birinə həyan olub yaşayarlar.

Cəmi-cümlətani iki sutkadan sonra tale gəməsi nicat sahilinə yan alacaqdı...

Hələ 1926-cı il aprelin ilk günüydü, Moskva havasında yazın nəfəsi güclə duyulurdu...

Yusif Vəzir bir daha hiss elədi ki, nəgahən səksəkə hələ də onun yol yoldaşındı...

XX FƏSİL

ŞEYX QIZI MÜNİRƏ

Muhamməd Əsəd

Berlin, İstanbul, Port-Səid, Məkkə, Mədinə

Noyabr 1926-cı-sentyabr 1929-cu illər

Başqalarının nəzərində dəyişmək o qədər də çətin deyil: uzaqbaşı geyimini, bölüşdüyün fikirlərini dəyişirsən, hər şey bitir; amma özünün nəzərində dəyişmək çətin şeydi, uzun müddətə başa gəlir, bəlkə də heç mümkün deyil.

Babası Leopolda xüsusi dini təhsil vermişdi. Amma nəvə ədəbiyyata meyilli çıxdı, "Talmud"dan çox Henrix Senkeviçin tarixi, Jül Vernin fantastik romanlarından, Fenimor Kuper və Karl Mayın hindu hekayətlərindən, Rayner Mariya Rilkenin şeirlərindən və Fridrix Nitschenin "Zərdüşt belə söylədi" kitabından hədsiz zövq alırdı. Dəqiq elmlərə meylinin olmaması da atasını hovsələdən çıxarırdı.

Babası və atası qatı dindar deyildilər. Anası Malka Lemberqin – Lvovun varlı bankiri Menahem Mendel Feygenbaumun qızıydı. Leopoldun aləmi elə anasının ölümündən sonra darmadağın oldu: on doqquz yaşındaydı, atasının tezliklə

evlənəcəyinə əminiydi, yad qadınla eyni dam altında yaşamağısa, ağına sığışdıra bilmirdi. Qardaşının öz həyatı vardı, bacısı da Allahın zəif bəndəsiydi, atasının iradəsindən kənara çıxmıyacaqdı. Elə fikirləşdiyi kimi də oldu; indi məktub yazıb onu atasının adından ittiham eləyir, həyatından sildiğini bildirir.

Muhamməd Əsəd bu qəti fikrin zamanla dəyişəcəyinə, Karl Veysin öz oğlunu dərindən dərk eləyib, tanıyandan sonra fikrindən dönəcəyinə əminiydi. Doktor Veysman necə demişdi? Vacib olan batindi, *zahir yalnız batini gizlətməyə xidmət eləməlidir*. Elm və əxlaq vurğunu olan atası bunu dərk eləyəcək.

Bu həqiqəti başa düşdüyünə, hətta onun ardınca getdiyinə görə, Elzaya minnətdar idi: dilə tutmadı, təzyiq göstərmədi, könüllü olaraq *“böyük missiya adamı”* nın həyatına girdi, həm də onun həyat tərzini qəbul elədi, üstəlik, oğlunu da bu həyatın bir parçasına çevirdi.

1927-ci ilin Milad bayramından bir neçə gün sonra yığışdılar; Elza hər bir müsəlman üçün Məkkə ziyarətinin vacibliyini sözsüz qəbul elədi. Əlbəttə, ilk vaxtlarda çadraya bürünmək ona, sadəcə, maraqlı gələcəkdi, amma sonra buna da alışacaq, başqa aləmin adamına çevriləcəkdi. Haynrix hələ dünyanı anlamır, ətrafında nələr baş verdiyindən xəbəri yoxdu, anasının yanında bu qalın dodaqlı, nazik bıqlı, ucaboylu, geniş alınlı, saç tökülməyə başlayan, monokl taxmış kişinin niyə peyda olduğunu, sonra anasının da, həmin kişinin də geyiminin nəyə görə dəyişdiyini, günün müxtəlif saatlarında ikisinin də dodaqaltı nə pıçıldadıqlarını dərk eləmir. Ondan ötrü özünün qatara minməyi, pəncərəndən ötüb-keçən şəhərlərə, kəndlərə, meşələrə, çaylara, dağlara baxmağı daha maraqlıydı.

Bu dəfə Muhamməd Əsədin planında Qüds yox idi. İstanbuldan Port-Səidə gedən gəmiyə minəcəkdilər. Şübhəsiz, İstanbulda bir neçə gün qalıb, bir vaxt marağ üzündən tamaşa elədiyi şəhərə indi ruhunu duymaq məqsədilə ayaq basdığını

sübuta yetirmək, İslamın, əslində, nə olduğunu çox sadə dillə başa salmış Muhammad Əsəd Ərbili Həzrətlərilə bir də görüşmək istəyirdi. Amma yox, hələ istədiyi mərtəbəyə çatmayıb, Ərbili Həzrətlərinin hüzuruna elə səviyyədə çıxmalıdı ki, şeyx onun kamalına heyran qalsın.

Əlbəttə, hər şey – əzəmətli İstanbul, mavi dəniz, qumlu səhra limanı Port-Səid, yastı damlı ərəb evləri, dəvə karvanları Elzaya maraqlı gəlirdi. Fikrincə, səhra həyatının rənglərini tabloya köçürmək daha çətin idi, çünki rənglə rəngsizlik arasındakı çalarları axtarmaq lazım gəlirdi; Avropadasa bu çətinlik yoxdu, hər şeyin özünün müəyyənləşmiş rəngi var.

“Xorasan çöllərində, Əfqanıstan dağlarında, Zərəfşan vadisində daha heyrətamiz rənglər görmüşəm, – Muhamməd Əsəd arvadının fikrini təsdiqləyirdi. Amma o çalarlarda da həyat sevgisini duymaq çətin deyil”.

“Elə bil, Şərqi insanı niyə bu qədər cəlb elədiyinin sirrini başa düşməyə başlayıram, – Elza Məkkəyə getmək üçün Port-Səiddə kirayələdikləri “Sitroen”in arxa oturacağından çox uzaqlardakı əl boyda görünən yaşıl vahələrə, dəvə karvanlarına, arabir rast gələn yastıdam tikililərə baxa-baxa deyirdi. – Burda adam Allaha daha yaxın olur”.

“Bu barədə mən də düşünmüşdüm, – Muhamməd Əsəd Port-Səiddə aldığı ənənəvi ərəb geyimində zəhirən tamam başqalaşmışdı. – Ona görə də Şərqi taleyimə yazıldığını tez başa düşdüm”.

...Hər şey sanki bir göz qırpımında baş verdi: Məkkəyə çatıb yerləşəndən bir neçə gün sonra Kəbəni ziyarətə getdilər.

Ziyarət vaxtı namaz qılan zəvvərə verdiyi sualı sonralar tez-tez xatırlayırdı:

“Allahın sizdən ona duyduğunuz hörməti diz üstə oturmaqla, alınınızı yerə vurmaqla göstərməyinizi istədiyinə əminsinizmi? – Zəvvərdən soruşmuşdu. – Adamın ancaq öz

qəlbinin sükutu içində dua eləməsi daha yaxşı olmazmı? Bu bədən hərəkətlərinin sirri nədi?"

Qoca zəvvar dişsiz ağzını açıb gülümsəyib demişdi:

"Allaha başqa necə ibadət eləyə bilərik? O bədəni və ruhu birgə yaratmayıbmı? Buna görə də insan ruhuyla olduğu qədər bədəniylə də dua eləməli deyilmi?.. Əvvəlcə ayaq üstə dua oxuyuruq, bu vaxt oxuduğumuz kəlamın insanın həyatda dik qalması, müvazinətini saxlaması üçün verilən Allah kəlamı olduğunu bilirik; sonra *"Allahü-Əkbər (Allah böyükdü!)* deyirik, bununla da Allahdan başqa qulluq eləməyə layiq bir kəsin, bir şeyin olmadığını dilimizə gətirir, dediyimizin aydın həqiqət olduğunu yenə dərk eləyir, bu həqiqətin bir daha şahidi oluruq".

Qocadan eşitdiyi bu sözlər İslamın ən sadə həqiqətlərindən biriydi.

Amma həyatı qəfildən darmadağın oldu. Ziyarətdən qayıdandan az sonra Elza yatağa düşdü. Qəfil qızdırma-titrətmə cəmi dörd gün çəkdi: həkim, dava-dərman kömək eləmədi, Elza o dördcə günün içində şam kimi söndü, təkə hələ həyat eşqini saxlayan gözləri diri qalmışdı. Muhəmməd Əsəd Haynrixii qulluqçunun ixtiyarına verib tapşırmışdı ki, uşağı anasının yanına buraxmasın, özüsə Elzanın əlindən yapışib yatağının böyründə oturmuşdu, dua oxuyur, salavat çəkirdi. Elə bil, bu qəfil fəlakətdən çaşmışdı; axı hər şey yaxşı başlanmış, müsəlman olmalarını bütöün Berlin eşitmişdi, Həcc səyahətinə çıxmış, məqsədlərinə çatmışdılar, bəs Allah hansı günahlarına görə onları sınağa çəkirdi?

"Haynrixii anamın yanına göndərərsən, – Elzanın gözlərindəki işıq get-gedə öləziyirdi. – Mənə kəlmeyi-şəhadəti öyrədəcəkdin. Necədi kəlmeyi-şəhadət?"

Muhəmməd Əsəd kəlmeyi-şəhadəti aram-aram söyləməyə başladı. Elza get-gedə zəifləyən pıçıltıyla onun dediklərini təkrar eləyirdi. Axırını sözləri söyləyəndə sifəti işıqlandı, sinəsindən yüngül ah qopdu, gözləri söndü, başı yana əyilib

sakitləşdi. Muamməd Əsəd salavat çevirib meytin gözlərini sığadı, sonra qalxıb yataq otağından çıxdı:

“Elza daha yoxdu”, – kədərlə dilləndi.

Qonaq otağında iki nəfər vardı: biri Şeyx Hüseyn Əl-Şəmmariydi, Kəbəni ziyarət eləmək ərəfəsində Muamməd Əsəd ona baş çəkib niyyətini bildirmiş, bəzi məqamlarla bağlı məsləhətlər istəmişdi, indi Şeyx hörmətli qonağının başına gələn fəlakəti eşidib özünü yetirmişdi; o biri də Şeyxin şəxsi həkimi Əhməd İbn Saleh idi, gec xəbər tutduğuna, Elzanın dərdinə dərman eləyə bilmədiyinə görə xəcalətli görkəmlə oturmuşdu.

“Allahın məsləhətinə şükür, – Şeyx başsağlığı verdi. – Deməli, belə məsləhətmiş”.

“Yeri cənnət olsun”, – həkim dua oxudu.

Salavat çevirdilər.

“Elə bilirəm ki, mərhum zövcəniz müsəlman kimi bu müqəddəs torpaqda dəfn olunmağını istərdi”, – Şeyx özünü Muamməd Əsədə tutdu.

“Hə, əlbəttə”, – qeyri-ixtiyari dilləndi.

Fikri Haynrixin yanında: yazıq uşaq həqiqəti öyrənəndə necə olacaqdı?

...Elzanı Həzrəti Xədicənin də uyuduğu Mualla qəbiristanlığında torpağa tapşırırdı, Haynrixi etibarlı bir adamla Berlinə, mərhumun qohumlarının yanına göndərdi, bir qəddər özünə gəlmək, oxuyub-yazmaqla təskinlik tapmaq qərarına gəldi. O gündən Böyük məscidin kitabxanasında məskən saldı, ərəb tarixinə və ədəbiyyatına dair kitabları oxumağa başladı.

Sən demə, qismətində Kralla dostluq da varmış...

O günlərin birində kitabxanada vəliəhd Feysalla tanış oldu, daha doğrusu, prins onun ilahiyatçı olduğundan xəbər tutub özü tanışlıq verdi, qısa söhbətdən sonra atasının hüzuruna dəvət elədi. Muamməd Əsəd dəvəti qəbul eləyib getdi və... altı il Kral Həzrətlərinin müsahibinə, məsləhətçisinə, ən yaxın adamlarından birinə çevrildi.

İlk görüşdəcə söz-söhbəti, Şərqə, ərəb xalqına sevgisilə Əbdüləzizin könlündə özünə yer tapmışdı: Kral onu öz sarayında görmək istədiyini, ölkəni sərbəstcə gəzib-dolaşmaq üçün bütün imkanlar veriləcəyini bildirəndə imtina eləmədi: ərəb aləminin qəlbində, həm də bu qədər gözəl şərtlərlə yaşamaq daha kimə qismət ola bilərdi? Elə Şərqlə bağlı düşüncələrə qapılıandan bunu arzulamırdımı?

“Onsuz da, mənim başqa bir yolum olmadı, – sonralar yazacaqdı, – uzun illər bunu hiss eləmədim, amma hər dəfə Məkkə mənim son mənzilim oldu. Hələ bunu dərk eləməzdən xeyli müddət əvvəl O içimdən gələn qüdrətli səslə məni çağırırdı: “Mənim ölkəm o dünya olduğu qədər, həm də bu dünyadı; mənim ölkəm insanın ruhunu da istəyir, bədənini də, insanın düşündüyü, duyduğu, gördüyü hər şeyi bürüyür; duası qədər dünya təlaşını, siyasi əməlləri qədər sevgi həyatını əhatə eləyir, mənim ölkəmin ucu-bucağı yoxdu””.

“İslam mənə gecəyarı evə gurultu-filan salmadan gizlicə girən oğru kimi gəldi, – Krala dedi, – həm də içəri artıq çıxma-maq məqsədilə girdi, amma bunu, yəni axırda müsəlman olacağımı dərk eləməyim xeyli çəkdi”.

Kral ona dərhal inandı, hörmət göstərdi, hətta öz həmsöhbətinə çevirdi. Bütün bunlarsa onun həyatındakı boşluğu daha da böyüdüb dözülməz elədi...

“O məni özünə dost sayır, – sonralar yazacaqdı, – vəziyyətimiz arasındakı fərqsə böyükdu; axı o Kraldı, mənə sadə bir qəzetçiyəm. Amma mən də onu özümə dost saymağa cəsarət eləyirəm, ona görə ki, çünki ən məhrəm sirrlərini mənimlə bölüşür, həm də bunu elə səxavətlə eləyir ki, başqa yolum qalmır...”

Sarayda oturmağı sevmədiyini deyib Zeydlə ölkəni gəzməyə çıxdı, atla, dəvəylə, piyada gəzdirilər, quyu başında, ağac altında, bədəvi çadırında gecələdilər, qəbilə şeyxlərilə, kölələrlə, quldurlarla rastlaşdılar, zalımları, məzlumları gördülər.

...Səfər boyu Fələstində baş verənləri xəyalında canlandırır. Qüdsün Yaffa darvazaları qarşısındakı qələbəylə baxanda nədənsə ona elə gəlmişdi ki, qədim yəhudilərin varisləri dünyaya səpələnmiş soydaşları yox, indi ərəb adlanan bu adamlardır. Onda doktor Veysmanın, Sionist Hərəkət Komitəsinin rəhbəri Abraham Menahem Mendel Usişkinin soydaşlarını bura yığıb say üstünlüyü təmin eləməyə çalışmaları ona qərribə, həm də əxlaqdankənar əməl kimi görünmüşdü: bu vaxtanan Fələstin barədə oxuduqlarının əksəriyyəti sionistlərin yazdıqları kitablar idi, burda yaşayan beş nəfərdən dördünün ərəb olduğunu bilmirdi. Bunu Usişkinə deyəndə görmüşdü ki, bu açıq-aşkar çoxluqla hesablaşmaq fikrində deyillər, ərəblərin sionizmə qarşı etirazları onlardan ötrü mənasızdır.

“Burda ciddi ərəb müqavimət hərəkətiylə rastlaşmamışıq, – o vaxt Usişkin demişdi, – yəni əsaslı hərəkət yoxdu. Müqavimət kimi gördüklərinizin hamısı, əslində, bir ovuc qəzəbli təhrikçinin saldıqı qara-qışqırıqdan başqa bir şey deyil, bu da bir neçə ay, uzaqbaşı bir neçə il ərzində öz-özünə həll olunub gedəcək”.

Sonra Usişkinin Yəhudi Milli Fondu yaratdığını, hətta həmin fonda pul toplamaq üçün Albert Eynşteynlə Amerika-ya getdiyini, İsrail vadisində Kiryat-Anavimdə, Qüds ətrafında, Ben-Şean rayonunda torpaqların pulla satın alındığını eşitdi. Ardınca Usişkin Qüdsdə Yəhudi universiteti açılmasına da nail oldu – bunu Əfqanıstanda olanda eşitmişdi. Deməli, on il əvvəl yəhudilərə Fələstində “*milli dövlət qurmaq*” vədi verən Belfur deklarasiyası addım-addım həyata keçirilirdi. O vəddən bir il əvvəl ingilislər Məkkə əmiri Şərif Hüseyinə söz vermişdilər ki, türklərə qarşı mübarizəyə kömək eləsə, Ağ dənizlə Fars körfəzi arasında müstəqil ərəb dövləti qurulmasını təmin eləyəcəklər, amma az sonra fransızlarla gizlicə danışıb Suriya və Livanı onların ixtiyarına verdilər, Fələstinsə yəhudilərə həvalə olundu.

Səyahəti zamanı qəbilə şeyxləri "İslam alimi"ni qonaq eləməkdən, onun qulluğunda durmaqdan zövq alırdılar. Muhəmməd Əsəd səyahətlərində və görüşlərində qəbilələr arasındakı narazılıqlardan, çəkişmələrdən də xəbər tuturdu. Qarşıdurmalar get-gedə çox təhlükəli şəkil alırdı, güman ki, tədbir görülməsə, daha pis nəticələrə aparıb çıxaracaqdı. Bütün bunlardan Kralın da xəbəri vardı, narahat idi, amma hələ ki, təsirli tədbirlər də görə bilmirdi.

Gözlənilən hadisələr Muhəmməd Əsəd səyahətdən qayıdandan sonra baş verdi. Nəciddə bir-birinin ardınca qəbilələr baş qaldırdılar. Əbüləziz bin Səud ordusunu qiyamçıların üzərinə göndərdi, bununla belə, ərazi böyük, qəbilələrin kiçik dəstələri cəld və çevik olduqlarından istənilən nəticəni əldə eləyə bilmədi. Bu itaətsizlik sonrakı – 1929-cu ildə onun hakimiyyətini sarsıdan böyük mübarizəyə çevrildi.

O qarışıq günlərdə sarayda Muhəmməd Əsədi sevməyənlər də ortaya çıxdı: şeyiələr gəzirdi ki, o da məşhur Ərəbistanlı Lourens kimi ingilis casusudu, müsəlman alimi libasına bürünüb qəbilələri bir-birinin üstünə salmaqla, ingilislərə məlumat ötürməklə məşğuldu. Amma xoşbəxtliyindən Əbdüləziz bu şeyiələrə inanmırdı, görünür, qonağı onun həqiqi etimadını qazana bilmiş, üstəlik, Şeyx əl-Şəmmari Kralı bütün bunların şeyiədən başqa bir şey olmadığına inandırmışdı.

Əl-Şəmmarinin qızı Münirəni də ilk dəfə elə o vaxt gördü. Şeyx dostunun evində on iki yaşlı gözəl bir qızın böyüdüyündən xəbər tutanda ilk dəfə qeyri-ixtiyari ona cavan, subay kişi gözüylə baxdı. Əlbəttə, aradakı, az qala, on səkkiz yaş fərq onu narahat eləmirdi, fərdinə çevrildiyi mühitdə şəraitdən asılı olaraq bu fərq əlli yaş da ola bilərdi. Başlıcası, Şeyxin məsələyə necə münasibət bəsləyəcəyi idi: əgər müsəlmanlığı ürəkdən qəbul elədiyinə inanırdısa, islam dinini araşdıran nüfuzlu alim olduğuna inanmışdısa, şübhəsiz, bu izdivaca "yox" deməyəcəkdi, əksinə, aradakı qohumluqdan şad olacaqdı.

Əlbəttə, Münirə Elza deyildi, heç zaman da olmayacaqdı. Elzanı tanıyanda dolub-toxtamış qadın idi, kübar ailədə böyümüşdü, təhsil almış, sənətə yiyələnmiş, səyahətlər eləmiş, ərə getmiş, uşaq doğmuş, sevgi və xəyanət görmüş, ayrılmışdı, otuz səkkiz yaşlı, təcrübəli, hələ tərəvətini qoruyub saxlayan qadın idi. Amma Elzanın ömür möhləti bura qədərmiş: müqəddəs torpağacan gəlib çıxdı, ziyarətini elədi, sonra işıqlı dünyayla vidalaşdı. Şeyx əl-Şəmmarinin dediyi kimi, deməli, *Allahın məsləhəti beləymiş.*

İndi Allah-taala çiyinlərində böyük missiya olan cavan kişinin subay qalmasına razı olmazdı, əgər məsləhətdisə, Münirəni yaxın müddətdə onun arvadı eləyəcəkdə.

Yadıdadı, ilk dəfə gələndə Şeyxin ailəsindən kimsəni görməmişdi, qulluqçular xidmət göstərmişdilər, qonaq da, təbii ki, ailə barədə sorğu-sual eləməmişdi, – ailə başçısının məsləhət bilmədiyi şeyləri soruşmağın qəbahət olduğunu bilirdi. Bu dəfəsə dəstəmaz almaq üçün Şeyxin göstərdiyi qapıdan həyəətə çıxanda qızla, az qala, burun-buruna gəldi. Qız çaşdı, amma gözlədiyi kimi, qaçıb getmədi, təəccübdən böyümüş iri qara gözlərini qonağın üzündən çəkib yol verdi, həm də başaşağı salamlaşdı:

“Xoş gəlmisiniz. Allahın rəhməti sizinlə olsun!”

Qonaq nəzərlərini ondan çəkmədən gülümsədi:

“Xoş gördük!”

Sonra dəstəmazını alıb Şeyxin yanına qayıdanda hiss elədi ki, onların rastlaşmalarını ev sahibi görüb.

“Qızımdı, – Şeyx açıq pəncərədən həyəətə baxa-baxa dilləndi. – Altı yaşından oxuyub-yazmağı öyrənib. – Sonra söhbətin mövzusunu dəyişdi. – Zeyd ibn Qanimin yanına adam göndərdim. İndiki məqamda Şəmmari qəbiləsinin Kra-la qarşı çıxması fəlakət olardı”.

“Əziz dostum Zeydlə görüşümüzdən çox keçib, – Muhamməd Əsəd iltifatla gülümsədi, – bura təşrif buyursaydı, görüşərdik”.

“Bu hadisələrin necə davam eləyəcəyindən asılıdı, – Şeyx qayğılı halda başını yırğaladı. – Sənin də hələ səyahət fikrindən daşınmağın məsləhətdi”.

“Əlbəttə, – Muhamməd Əsəd razılaşdı, – onsuz da işlərim kifayət qədərdir, gördüklərimi, öyrəndiklərimi yazmaq üçün mənə vaxt lazımdı”.

Sarayda kralın səxavətindən ona hər cür şərait yaradılmışdı, rahatlıq içində yaşayırdı. Bununla belə, o zahiri rahatlığı içində duya bilmirdi, ona elə gəlirdi ki, daim hökmdarın adamlarının nəzarəti altındadı. Otağına çəkilib yazanda pəncərələrdə, qapının açar deşiyində onu izləyən göz axtarır, bağda gəzəndə gözətçi-qulluqçuların baxışlarını canında hiss eləyirdi. Bütün bu sıxıntılardan qurtarmaq üçün səyahət gözəl bəhanəydi. İndi budur, səyahət başa çatmış, canında həmin vəsvəşələr təzədən baş qaldırmışdı.

Bu vəsvəşədən qurtarmaq üçün ən yaxşı çıxış yolu dostu Şeyx Əl-Şəmmarinin evinə sığınmaq idi. Amma bunun da iki tərəfi vardı: birincisi, bu təklif Şeyxdən gəlməliydi; ikincisizə, indiki halda çox riskliydi, “casusluq” barədə şayiələrə daha geniş rəvac verərdi. Hələ kralın gözünün qabağındaydı, gizlənib-eləmirdi, bu da dedi-qodunun qarşısını xeyli dərəcədə alırdı.

Münirə canına od salmışdı; elə həmin gündən hiss elədi ki, onu görmək istəyir...

Amma bu da Şeyx əl-Şəmmarinin xeyir-duasıyla baş tutmalıydı...

Yəqin, Zeydin gəlməsi bir çox məsələlər kimi bu sevdaya da əlac qılacaqdı...

XXIII FƏSİL

TALEYİN QƏFİL TÖHFƏSİ

Yusif Vəzir

Bakı, Kislovodsk, Bakı

Aprel 1926-cı-oktyabr 1929-cu illər

...Sonra hər şey yuxularındakı kimi baş verdi...

İllərin intizarından yorulmuş ruhu Vətən havasını duyan-da, elə bil, dirçəldi, canlandı, özünə gəldi...

Qatar Yalamanı keçəndən sonra, az qala, gözlərini qırpmadan pəncərədən bayıra baxır, aradabir tambura çıxıb acı papiros tüstüsüylə həyəcanını ovutmağa çalışırdı, kupe yoldaşlarıyla söhbəti tez-tez çürük sap kimi qırılırdı.

Qatardan düşəndə diz çökdü, əyilib göz yaşları içində torpağı öpdü. Adamlar dayanıb avropasayağı geyinmiş, qırx yaşlarındakı kişinin göz yaşları axıtdığına baxırdılar. O isə kimsəyə fikir vermədən xeyli çamadanının üstündə oturub toxtadı, sonra həsrətlə ətrafa boylana-boylana çıxışa doğru getdi. Sonralar bu duyğusunu belə ifadə eləyəcəkdi: *"Mənim üçün Vətən dənizdə fırtınalı səyahətdən sonra sığındığım sakit bir liman kimidi..."*

Gələcəyini kimsəyə xəbər verməmişdi ki, narahat olmasınlar; Bakıda bir yuvası, ev-eşiyi yox idi – yeddi il əvvəl Odessadan gəlib səfir kimi Konstantinopola yola düşəndə, heç mənzil-filan barədə də fikirləşə bilməmişdi. İndi sənəd, mənzil, iş məsələlərini yoluna qoyanacan mehmanxanada qalmaq olardı. İyirmi il əvvəl Şuşadan çıxandan bəri həyatı mehmanxanalarda, kirayə, mənzillərdə, baraklarda keçmişdi, bir qədər də dözər.

Əlbəttə, “nicat sahilin” də getməli yerlər vardı, amma “kapitalist ölkəsindən gəlmiş adam”a görə kiminsə narahat olmasını istəməirdi: qoy hər şey yoluna düşsün, qohum-qardaş, dost-tanış onun qayıtdığını, hər şeyi geridə qoyduğunu qəbul eləsinlər, hamı kimi olduğuna alışsınlar, bundan ötrü zamana ehtiyacı var.

Aprelin üçüncü günü olsa da, havada yazın qoxusu hələ güclə duyulurdu. Qatardan düşəndə paltosunu geyinməmişdi, qolunun üstünə aşırmış, şlyapasını da əlinə almışdı, o biri əlindəsə köhnə, iri çamadanı vardı, qalın qaşlarını dartıb heyrətlə evlərə, küçələrə, mağazalara, adamlara, ağaclara baxırdı.

Bütün bunlar indi ona bir qədər yad, uzaq gəlirdi, amma az sonra tanıyacaqdı, doğmalaşacaqdı, özünə yaxın sayacaqdı – bundan ötrü bir qədər vaxt lazım idi...

...Hər şey gözlədiyindən də tez, daha doğrusu, sürətlə baş verdi...

Mehmanxanada yerləşəndən sonra Bakı Şəhər Sovetinə yollanıb qeydiyyatda düşdü. Səhəri gün Qəzənfər Musabəyovun qəbuluna gedib gəldiyini xəbər vermələrini, təşəkkürünü çatdırmalarını xahiş elədi. Görüşə can atmadı, fikirləşdi ki, vəzifə adamıdı, işi başından aşır, məsləhət bilsə, özü çağırtdırar: yəqin, qayıtmasına icazə verdikləri evsiz, işsiz, pulsuz vətəndaşın, üstəlik, keçmiş tələbə yoldaşının halına yanacaq.

Cəmi iki gündən sonra Musabəyovun göndərdiyi adam onu tapdı: yoldaş Vəzirov təcili Bakı Şəhər Sovetinə getməli idi, mənzillə təmin olunması barədə ora müvafiq göstəriş verilib.

Elə həmin gün də Krasnaya küçəsindəki iyirmi saylı binanın – keçmiş “Dadaşovların evi”nin birinci mərtəbəsində iki otaqlı mənzil təklif elədilər. Düzdü, bir elə kommunal rahatlığı yox idi, amma necə deyərlər, bəy verən atın dışınə baxmaq olmazdı, həm də bu barədə düşünməyin heç yeri deyildi: axır ki, Şuşadan çıxandan sonra özünün yeri-yurdu olacaqdı. Üçmərtəbəli evin birinci mərtəbəsindəki iki otaqdan və mətbəxdən ibarət mənzil indi ondan ötrü saraylardan da qiymətliydi. Otaqların küçəyə baxan pəncərəsi vardı, girişi mətbəxdən olsa da, bunun da eybi yoxdu; pəncərənin önündə yazı masası, divarboyu kitab şkaflı yerləşdirəcək, yemək masası, divan alacaq, hələ ki, mənzildə əvvəlki sahibindən qalma köhnə çarpayı, masa və bir neçə stul var.

“Yusif Vəzir? Yoxsa qocalmışam, gözlərim məni aldadır?” – Səhəri gün açıq pəncərədən küçəyə baxanda tanış səs eşitdi.

Hə, Şaiq Əfəndiydi, küçədə ayaq saxlayıb təəccüb və sevgiyə ona baxırdı.

“Ah, Şaiq Əfəndi, nə xoş təsadüf oldu, – özünü itirib əl-ayağa düşdü. – Gəlin, gəlin, lütfən...”

Dəhlizdə qucaqlaşdılar, kövrək “xoşgəldin”, minnətdarlıq sözlərindən sonra Abdulla Şaiq əlini küçənin o biri tərəfinə uzatdı:

“Biz də bu yaxındakı küçədə yaşayırıq, evə gedirdim. – Sonra stulların birində əyləşib şlyapasını masanın üstünə qoydu. – Gələcəyini bilirdim, Üzeyir bəy demişdi, olub-kecəni də eşitmişəm. Başın sağ olsun, çox təəssüflənirəm”.

“Çox sağ olun, Şaiq Əfəndi, neyləyək, qismət beləymiş”, – köksünü ötürdü.

“Kecəni qaytarmaq olmaz, – Abdulla Şaiq, əlbəttə ki, qəzətdə çap olunan məktublarını oxumuşdu, əqidə yoldaşlarıyla aralarında baş verənlərdən xəbərdar idi. – Yığış gedək bizə, subay evində neyləyəcəksən...”

“Şaiq Əfəndi...” – Yusif Vəzir bir bəhanə gətirib boyun qaçırmaq istədi.

“Daha qonşuyuq, – Abdulla Şaiq ayağa qalxıb şlyapasını götürdü, – mən də ki, səndən böyüyəm, deyəsən... Yığış gedək”.

Əlacsız qalıb onun dediyinə əməl eləməli oldu.

Elə adamlar var ki, onlarla ünsiyyətdə olandan sonra qəlbinə qəribə hərarət yayılır, dünyaya tamam başqa gözlə baxmağa başlayırsan. Abdulla Şaiq böyük qardaş kimi qolundan tutdu, güzəranını qaydasına qoymağa kömək elədi: elə o axşam buraxmadı, səhər də açarını alıb Şahzadə xanıma verdi ki, gedib mənzilə əl gəzdirsinlər, əyər-əskiyini düzəltsinlər; bazar günü olduğundan onu gəzməyə apardı ki, həm darıxmasın, həm də Bakının havasına uyğunlaşsın. Çox şeydən danışdılar, Simferropolda, Odessada, Batumda, Konstantinopolda, Parisdə çəkdiyi ağrı-əzabları nağıl elədi, Abdulla Şaiqdən Bakı ədəbi-elmi mühitilə bağlı bəzi məsləhətlər aldı, içindəki səksəkənin tərpənişini onda bir daha hiss elədi.

Qonşuları ona lap xəcalət vermişdilər: qadınların əli dəyən mənzil az-çox abıra düşmüşdü, üstəlik, artıq yorğan-döşək, masa örtüyü, pərdə, ən zəruri qab-qacaq vardı, indi babat yaşamaq olardı.

Abdulla Şaiq onun minnətdarlıq eləmək cəhdini sezib imkan vermədi:

“Bu sözlərə gərək yoxdu, həmişə evində-əşiyində. Qarıımız daim üzünə açıqdı. Sabahdan iş məsələsilə də məşğul olarıq”.

Düzdü, işi iki həftə gözləməli oldu. Müraciət elədiyi yerlərdə “yox” cavabı vermirdilər, amma dəqiq söz də demirdilər, görünür, ehtiyat eləyirdilər, daha doğrusu, deyəsən, kimsə yuxarıdan göstəriş verməliydi.

Axır ki, iş məsələsi də həll olundu: yəqin, Abdulla Şaiq Ruhulla Axundovun yanına getmişdi, ya da zəng eləmişdi. Bir gün işdən qayıdanda yolunu onun yanından saldı:

“Nəylə məşğulsan, Yusif Əfəndi?” – Maraqla masanın üstündəki kağızlara baxdı.

“Bir çıxış yolu tapılanacan hekayələrimə əl gəzdirərəm ki, çapa verəm, bəlkə, qələmhaqqı ala bildim”.

“Çıxış yolu tapılıb, – Abdulla Şaiq gülümsəyə-gülümsəyə ona baxdı. – Sabah gedərsən “Bakı işçisi” kooperativ nəşriyyatına, orda səni gözləyəcəklər. – Dərhal da ağzını açmağa imkan verməyib qolundan tutdu. – Gəl, gəl gedək, bunu bir balaca qeyd eləyək...”

...O gözəl yaz günlərindən birində qarısını Aslan Vəzirov və Mustafa Vəkilov döydülər. Gəlişini, evinin yerini hardan öyrənmişdilər, buna heyrətləndi. Aslan bir qədər sınıxmışdı, Mustafanın, az qala, ortadan ayırdığı saçları, nazik bıqları, gülüş gözləri, ağ yanyaxa köynəyi onu hələ də tələbəyə oxşadırdı.

İsti-isti qucaqlaşdılar, Aslanın gözləri yaşlıydı, dillənə bilmədi, Mustafa da kədərini çətinliklə ifadə elədi:

“Başınız sağ olsun, Aslan hər şeyi mənə danışdı. Mirinin ölümünə hələ də inanmaq istəmirəm”.

“Mən də alışı bilməmişəm. Amma bu həqiqətdi”. – Yusif Vəzir onları oturmağa dəvət elədi.

Mətbəx masasının arxasında əyləşdilər. Ev sahibi pilotəyə tərəf yönələndə Aslan qolundan yapışdı:

“Sən zəhmət çəkmə, göstər, mən hazırlaram”.

“Aslanın vəziyyətindən xəbərim var, – bilirdi ki, geoloji-kəşfiyyat idarəsində işləyir, həm də... taleyin gərdisilə Ələsgər bəy Xasməmmədovun qızı Nuruş xanım ilə evlənib, – sənənin işlərin necədi?” – Mustafayla üzbəüz oturub soruşdu.

“Hələ ki, Ədliyyə Komissarlığında müfəttiş-təlimatçı, həm də Mühüm İşlər üzrə Xalq Məhkəməsində hakiməm, Dövlət Darülfünunda da dərs deyirəm. Amma komissarlıqdakı işimdən çıxmaq fikrindəyəm, elmi sahə mənə daha çox cəlb eləyir”.

“Hələ evlənməmişən?” – Yusif Vəzir maraqlandı.

“Yox,” – Mustafa başını aşağı dikib susdu.

“Zeynalabdin əmi, uşaqlar necədilər?” – Yusif Vəzir onu sıxıntıdan qurtarmaq üçün Aslanı söhbətə tutdu.

“Pis deyillər, hamının salam-duasları var. Görsələr, şad olurlar. Mən də pedaqoji işə keçmək fikrindəyəm, – Aslan söhbətin yönünü dəyişdi. – Təcrübi iş mənlilik deyil, bütün vaxtımı alır”.

Söhbətləri çay süfrəsi arxasında davam elədi. Paris günlərini, Mirini, tanışları xatırladılar. Sonra Aslan və Mustafa dilə tutub onu restorana apardılar.

...Diplomatik işdən əl çəkib yazı-pozusunun üstünə qayıtmış Əbdürrəhim bəyə baş çəkdi, nasaz olduğunu hiss eləsə də, sağ-salamat gördüyünə sevindi; Konservatoriyanın prorektoru olan Üzeyir bəyin görüşünə yollandı, Parisdən, Ceyhun bəydən, “Arşın mal alan”ın tamaşasından xeyli söhbətləşdilər.

Köhnə dostu Hüseyn Mirzəcamalov özü gəlib çıxdı, görüşləri də göz yaşları içində keçdi: Şuşanı xatırladılar, dostları, nəzmlə məktublaşmalarını yada saldılar. O vaxt Kiyevdəki tələbələrin ağsaqqalı sayılan, hörmətlə “dayı” çağırılan, hamının əlindən tutan, “Hüseyn Camal Yanar” təxəllüsüylə şeirlər yazan, Məmməd Əminlə yaxın dost olan Hüseyn indi müəllimlik və tərcüməçilik eləyir, dilə gətirməsə də, ötən günlərin xiffətini çəkirdi...

Əlbəttə, görüşməli çox adamlar – Kiyevdən tanıdığı, tələbəliyin acılı-şirinli gülərini bölüşdüüyü kəslər – vardı, amma kimsəni narahat eləmək istəmirdi, həm də bilirdi ki, hələ Mir Cəfər Bağırovun adamlarının gözü üstündədi...

...Deyəsən, həyatı yoluna düşürdü: evi vardı, işi vardı, xeyirxah dostları vardı, yazmalı mövzular vardı, darıxdığı adamlar vardı...

İyulun əvvəllərində “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbə Cəmiyyəti”ndə “Azərbaycan nağıllarının tarixi əsasları” mövzusunda məruzə oxumağa dəvət elədilər. Uzun illər ərzində

topladığı materiallar köməyinə çatdı, əhatəli çıxışı hamını razı saldı.

Kitablarını çapa hazırlayırdı, Kiyevdə qələmə aldığı *“Günah”* və *“Bir cavanın dəftərindən”* romanlarına təzədən əl gəzdirir, qürbətdəki günlərindən hekayələr yazırdı. *“Kommunist”*, *Bakinskiy raboçiy*, *“Yeni fikir”* qəzetlərində *“Şair”*, *“Ayrılıq”*, *“Keçmişdən səhifələr”*, *“Osman Dövlətşin”* hekayələri çap olundu. Düzdü, onda proletar cəmiyyətinin yabançılığının ilk ağrısını da duydu: tənqidçilərdən biri *“Osman Dövlətşin”* hekayəsini nəzərdə tutub yazmışdı: *“Çox yaxşı olardı ki, cəmənzəminlilər proletar inqilabının qəhrəmanlarını və əməkçilərini təsvir etməkdən əl çəkib inqilaba, inqilabçılara böhtan və iftira söyləməsinlər...”* Amma səbrini basdı, bu ağrını dinməzəcə uddu, ümid elədi ki, zaman keçdikcə onun ideologiyaya yox, ədəbiyyata söykəndiyini dərk eləyəcəklər...

Tərcüməylə də məşğul olmağa başlamışdı, *Aleksandr Serafimoviçin “Qız quşu”* hekayələr toplusunu və *Aleksandr Neverovun “Çörəkli Daşkənd”* romanlarını çevirirdi, müəlliflər barədə bioqrafik oçerklər yazırdı...

Aşqabadda olanda qeydlər apardığı, 1913-cü ilin oktyabrında Kiyevdə tamamladığı *“Qurban”* hekayəsini bir də gözdən keçirib *“Komsomol”* jurnalında çap etdirdi. Deyəsən, Kərbəlayı Qurbanın başına gələnlər oxuculara təsir eləmişdi, təqdir dolu rəylər alırdı...

Oktyabrda Hüseyn Cavidin *“Şeyx Sənan”* pyesinin təmasına baxdı, *“Kommunist”* qəzetində *“Yeddi ildən sonra”* adlı rəy yazdı: *“Azərbaycan həmişə şərqdə mədəni rəhbər olmuşdur. Tarix buna şahiddir. Bugünkü Azərbaycan keçmiş rolunu oynamağa yenidən qədəm qoyur. Latın hücrəfatıyla Şərqi böyük eçtiyyarını (geriliyini) rəf edir. Teatposuyla da zövqlərin yüksəlməsinə çalışır”*.

Hələ ki, həyatından o qədər də narazı deyildi...

Amma ehtiyatlanmağa da əsası vardı: Mustafanın dediyinə görə, köhnə partiya yoldaşlarından bir dəstə tutmuşdular. Mirzəbala Məmməd zadə xaricə gedəndən sonra Dadaş Həsənov gizli Mərkəzi Komitənin sədri, Əhməd Hacınski,

Əbülfəz Babayev, Məhəmmədhəsən bəy Vəlili-Baharlı, Rəhim bəy Vəkilov üzvləri imiş. Mərkəzi Komitəni Dadaş Həsənov, Əhməd Hacınski və Əbülfəz Babayevdən ibarət rəhbər özək – məsul üçlük idarə eləyirmiş. Hamısını Solovkiyə sürgün eləyiblər.

Ürəyində Dadaş üçün yanıb-yaxıldı: o sona qədər əqidəsindən dönmədi...

...Günlərin birində də könlünə Mirzə Cəllillə görüşmək düşdü. İlk nömrəsini Haşım bəyin sevinə-sevinə bağışladığı, çap olunmaqdan ötrü bir neçə uğursuz cəhd eləyib tamarzı qaldığı “Molla Nəsrəddin”in müəllifini yaxından görmək istəyirdi. Redaksiyaya zəng vurdu, ona niyyətini bildirdi. Amma təəccüblüdü, Mirzə Cəlil özü onun yerini soruşdu, sabah vaxt tapıb gələcəyinə söz verdi.

Ertəsi gün də verdiyi sözə əməl elədi: ortaboylu, iribıqlı, çopur burnunun üstü tükklü, iri əsalı Mirzə işlədiyi otağa girib salam-kamaldan sonra dilləndi:

“Sizi çox yaşlı zənn eləyirdim, cavanmışsınız”.

“Qırx yaş o qədər də cavan demək deyil, Mirzə, – Yusif Vəzir qonağına stul təklif elədi. – Buyurun, əyləşin”.

“Yox, – Mirzə Cəlil əsasıyla bayıra işarə elədi. – Orda hava yaxşıydı, bir az gəzmək fikrim var. Bazar günü gələrsən, söhbət elərik”.

Elə o bazar da Mirzə Cəlilin evinə getdi. İş otağında oturdular, Həmidə xanım “xoş gəldiniz” eləyib çay gətirməyə gedəndən sonra maraqlı söhbət gözləyən Yusif Vəzir lap darıxdı: əmisinin jurnalın ilk sayını necə bağışladığını, o sayı iyirmi ildə özüylə gəzdirdiyini danışdı, Mirzə Cəlilsə çənəsini əsasına söykəyib oturmuşdu, arabir başını qaldırmaqdan anlaşılmaz sözlər deyirdi:

“Hmmm?.. Hə.. Deməli, belə...”

Yusif Vəzir Parisdə Vətən həsrəti çəkməsindən danışdı, ev sahibi yenə qeyri-müəyyən halda dillənirdi:

“Hə?! Nə olar ki?!. Hə...”

Bütün görüşləri beləcə keçdi. Axırda qırıq, rabitəsiz, məntiqsiz ifadələrdən yorulub ayağa qalxdı:

“Yaxşı, Mirzə, izin verin, mən gedim, bir balaca yazı-pozu işlərim var”.

“Hə?! – Mirzə Cəlil yerindən dikəldi. – Nolar... Tez-tez gəlin, belə söhbətlər eləyək”.

Boğazında qaynayan gülüşü boğub mənzildən çıxdı. Amma küçədə daha özünü saxlaya bilmədi: aləmdə məşhur olan bu böyük sima ona o qədər məhdud təsir bağışlamışdı ki, heyrətindən çaşmışdı. Üstəlik, məhəllə uşaqları onu Çarli Çaplinə oxşadıb arxasınca düşmüşdülər. Arada dönüb şlyapasını çıxarır, bığını oynadır, onları güldürürdü...

...Payızın əvvəllərində bacısı Qönçə oğlu Nuşirəvanla birgə Aşqabaddan gəldi: görünür, Vətənə qayıtmasını eşitmişdilər, ya da qohumlardan kimsə xəbər vermişdi. Az qala, iyirmi il görmədiyi bacısı xeyli qocalmışdı, göz yaşı axıda-axıda qardaşını duz kimi yaladı, nakam Mir Abdulladan ötrü həzin-həzin dil dedi. Az sonra məlum oldu ki, gəlişinin səbəbi yalnız onunla görüşmək deyil, ailədə sıxıntıları var. Kədərləndi, amma olacağa çarə yox idi...

Bir-birinin ardınca üç kitabı çıxdı: *“Cənnətin qəbzi”*, *“Keçmiş səhifələr”*, *“Məlikməmməd”*; hətta, *“Keçmiş səhifələr”*i dərhal ikinci dəfə nəşr elədilər: quruluşun belə kitablara böyük ehtiyacı vardı. Üzərinə *“Yusif Vəzir Cəmənzəminli”* yazılmış kitabları əlinə götürəndə artıq hər şeyin arxada qaldığına hələ də inana bilmirdi: təbii ki, yazmalı, işləməli, artıq qırx yaşı var, həyatın hər üzünü görüb, yazmağa kifayət qədər həvəsi və mövzusu var.

Qonorarlarından yığıdığı puldan İbad Əliyevin borcunu ailəsinə çatdırıb bir qədər dinclik tapdı. İbad çətin vaxtda dadına çatmışdı, ona duyduğu minnətdarlığı yaddaşında uzun müddət saxlayacaqdı.

Dekabrın ortalarında Nəcəf bəy Vəzirovun ölüm xəbərini aldı: Şamaxıda, Çuxuryurdda rəhmətə getmişdi, cənazəsini Bakıya gətirmişdilər. Abdulla Şaiqlə yas mərasiminə gedəndə arada macal tapıb ona baş çəkə bilmədiyinə təəssüfləndi. Düzdü, Nəcəf bəyin yeni quruluş dövründə yazdıqlarını o qədər də bəyənməmişdi, amma şübhəsiz, onu Əbdürrəhim bəy, Mirzə Cəlil, Süleyman Sani, Seyid Hüseyn kimi öz müəllimi hesab eləyirdi.

...İnsan sevilmək üçün hər gün hamıyla yaxşı münasibətdə olmağa çalışır, nifrəti qazanmaq üçünsə heç bir zəhmət çəkməyə ehtiyac duyulmur. Təəssüf ki, həyatındakı dinclik də uzun sürmədi: günlərin birində dəqiq səbəb-filan söyləmədən nəşriyyatdakı işindən çıxardılar. Bildiyinə görə, Bəkir Çobanzadə və Hənəfi Zeynallı rəhbərliyə keçmiş müsavətçinin, xeyli müddət kapitalist ölkəsində yaşamış adamın belə bir yerdə işləməsini məsləhət görməmişdilər. İkisini də tanıyırdı, amma yaxın ünsiyyətdə olmamışdı, şəxsi-qərəzlikləri yox idi. Vətənə də öz istəyilə qayıtmışdı, ondan Şura quruluşuna hansı ziyan dəyə bilərdi?

Abdulla Şaiq təkminli olmağı məsləhət gördü:

“Səbirli ol, hökumətə ərizə ver, yəqin, səni işsiz qoymazlar”.

Hökumətə ərizə yazıb göndərdi, intizar və səksəkə içində cavab gözləməyə başladı: indi təkcə özünü düşünmürdü, himayəsində bacısı, bacısı oğlu vardı, onların da güzəranını təmin eləməliydi.

Dövlət Plan Komitəsinin ictimai-mədəni şöbəsində iş təklif elədilər. İxtisasından, maraq dairəsindən çox uzaq olsa da, canını dişinə tutub getdi. Amma orda cəmi bir neçə ay duruş gətirə bildi: qırx yaşından sonra nələrisə öyrənmək məşəqqətə çevrilmişdi. Cansıxıcı işinə bir qədər rəng qatmaq üçün universitetin aspiranturasına daxil oldu, fikri xalq ədəbiyyatını tədqiq eləmək idi; amma işdən çıxmağa tələmişdi – aspiranturada da Hənəfi Zeynallı və Bəkir Çobanzadəyə rast gələcəyini heç düşünməmişdi.

Yenə işsiz qaldı...

“Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbə Cəmiyyəti” nə üz tutdu: Azərbaycanla bağlı iki kitabı nəşr olunmuşdu, az-çox təcrübəsi, məlumatı vardı, faydalı ola bilərdi. Orda da rastına Hənəfi Zeynallı çıxdı. Artıq Hənəfinin İstanbula gələndən bolşeviklər partiyasının üzvü olduğunu, Bakıya da partiya tapşırığıyla qayıtdığını bilirdi – özü bunu fəxrlə hər yerdə danışdı. Qayıdandan sonra universitetin tibb fakültəsinə daxil olsa da, ekstern yoluyla şərqşünaslıq ixtisası üzrə bitirmişdi, ədəbiyyatşünaslıqla, folklorla məşğul olurdu, Azərnəşrin baş redaktorluğundan cəmiyyətə şöbə müdiri keçmişdi. Bildi ki, Hənəfi Zeynallı olan yerdə işləyə bilməz. Ona görə də məsələni heç açıb-ağartmadan geri döndü.

Ruhulla Axundova məktub yazdı, vəziyyətini təsvir elədi, kömək istədi: hər halda partiyada ikinci adam idi, daha Qəzənfər Musabəyova ağız açmağa üzü gəlmirdi. Aylar keçdi, Ruhulladan bir xəbər çıxmadı.

Yaxşı ki, yazmaq istəyi, kağıza köçürməyə mövzuları vardı. Müttəfiqlərin əlində olan Konstantinopolda şahidi olduğu hadisələrdən hekayə yazdı. Klişidəki tanışı Mənsur İbn Məhəmməd haqqında hekayə yazdı; Parisdə işsiz və pulsuz günlərində yazılarını qələm haqqının beşdə bir dəyərinə satmasından hekayə yazdı – *“Zeybək qızı”*, *“Sidi”*, *“Bir qaçqının dəftərindən”* hekayələri arxada qoyduğu qürbətlin ağrı-acılarını əks etdirirdi; hələ qürbətdəki tələbələrin və Mirinin taleyi barədə roman qələmə almaq barədə də fikirləşirdi; nə vaxtsa çap olunacağı ümidilə tərcümələr eləyir, oxuyur, araşdırır, xalq ədəbiyyatından yaddaşında qalanları kağıza köçürürdü. Çox vaxt səhəri yazı masasının arxasında açırdı; isti günlərdə, aləm yanıb-qovrulanda həyət qapısının ağzına çıxır, daşın üstündə oturub fikrə gedirdi. Həmin anlarda xəyalı Şuşadan, Aşqabaddan, Kiyevdən, İstanbuldan, Parisdən keçir, ötnələri yaddaş aynasında canlandırırdı.

Aprelin son günündə Mustafa toyuna dəvət elədi. Bibisi qızı Müqəddənisəylə ailə qururdu. Cavanların xoşbəxtliyinə

ürəkdən sevinə-sevinə getdi. Masabəyi tost deyib, belə bir günü onun üçün də arzulayanda özünü çox naqolay hiss elədi: qırx yaşına çatır, hələ onu cavan sayırlar!

Universitetin şərqşünaslıq fakültəsində Azərbaycan və rus dillərindən dərs demək fürsəti yarananda sevindi: hər halda, mənəvi rahatlığı olacaqdı, buna da çox şükür!

O yay həkimin məsləhətilə Kislovodska getməli oldu: yaşadığı məşəqqətli günlərin təsiri özünü göstərirdi, mədəbağıracaq, böyrək ağrıları başlamışdı, üstəlik, gözlərinin, ürəyinin sözüənə baxmadığını hiss eləyirdi. Evi bacısıyla oğluna tapşırıdı, çamadanına pal-paltar, beş-altı kitab, bir dəstə kağız qoyub yola çıxdı.

O il Aşqabaddakı günlərindən sonra ən xoşbəxt yayı keçirdi: əvvəla, müalicə nəticə verirdi, artıq ağrıların azaldığını, əsəblərinin dincəldiyini hiss eləyirdi; ikincisi, yazı-pozu işi qaydasında gedirdi, gündə bir neçə saat işləyəndən sonra təmiz havada gəzməkdən ləzzət alırdı; üçüncüsü, qadın dostları peyda olmuşdu, zərif məxluqların hələ də maraqlı hədəfi olduğunu duyub, elə bil, xeyli cavanlaşmışdı. Ağ kostyumu, ağ köynəyi, qara, köndələn zolaqlı qalstuk, qara ayaqqabısı, tünd boz plışı onu yaraşığı, cavan göstərirdi, çatma qalın qaşları, hələ dən düşməmiş bıığı, iri, təsirli gözləri, arxaya daradığı, alın tərəfdən azca seyrəlmiş, gicgahlardan bir qədər ağarmış saç qadınların diqqətini çəkirdi.

Bacısı Qönçənin evlənmək barədə israrlarını o günlərdə daha tez-tez xatırlayırdı. Bir də düz iyirmi il əvvəl Aşqabadda gündəliyinə yazdığı sözlər yadına düşürdü: *“Görəsən, o zaman olacaq ki, mən də xoşbəxt ailə qurub həyatdan zövq alacağam?”*

O zaman yetişdi...

Kislovodskdan qayıdandan bir neçə həftə sonra kiçik bacısı Əzət Daşkənddən gəlib çıxdı. Uzun illərin ayrılığını göz yaşlarıyla ovudandan, bəxtsiz Mir Abdullanı yada salıb kədərlənəndən sonra Əzət əl-ayağa düşdü:

“Yaşın keçir, nəyi gözləyirsən? Evin var, işin var, halal süd əmmiş bir Allah bəndəsini də tapan, ailə yiyəsi ol!”

“Ay Əzət, – Yusif Vəzir gülümsündü, – mənim yaşım keçib, Qönçənin oğlu Nuşirəvanı böyüdüb ərsəyə çatdırsam, bəsimdi”.

“Nuşirəvan böyüyəcək, sən onun dərđini çəkmə, – Əzət arklə dilləndi. – Ağlını başına yığ”.

Bu söhbətin elə burdaca bitəcəyini gözləyirdi, amma sən demə, bacısının nə qədər inadkar olduğundan xəbəri yoxmuş. Bir neçə həftə də keçdi, bir gün dərdsən qayıdanda Əzət onun başının üstünü kəsdirdi:

“Təpmişəm, axır ki, axtardığımı tapmışam”.

“Kimi tapmışan, ay Əzət, de, biz də bilək...” – Zarafatla dilləndi.

“Sabah görərsən, – bacısının əl-ayağı sevindiyindən yerə dəymirdi. – Sabah evə vaxtında gəl, qonaqlarımız olacaq”.

Yarımaraq-yarıstəklə qeyri-müəyyən cavab verdi. Bacısı da bunu razılığa yozub sevinə-sevinə işinin dalınca getdi.

Aradan keçən müddətdə bacısının sözləri bir-iki dəfə yadına düşsə də özündə həyəcan-filan duymadı: kimin gələcəyini bilmirdi, ortada bir söz verib-söz alma yox idi, hər şeyin bu gün həll olunacağını da fikirləşmirdi; nə olar, gələni görər, sonra bacısına bir söz tapıb deyər, vəssalam.

Amma evə girib mətbəx masasının arxasında oturmuş qonaqları, daha doğrusu, iri, qara gözlü, saçını ortadan tağ ayıraraq boynunun ardında toplamış, dodaqlarında utancaq təbəssüm olan qızı görəndə, elə bil, iqtidarını əlindən aldılar. Ana-balaya “xoşgəldiniz” eləyib paltosunu soyundu, şlyapasını götürdü, bacısı cəld onları alıb asılıqana keçirdi, arxasınca yataq otağına keçdi:

“Gördün? Su sonası kimi qızdı”.

“Nə deyim, ay Əzət?” – Gülümsədi. – Pisdə demədim ki?”

“Onda o yan-bu yan eləmə. Məsələni açmışam. Geri çəkilsən, bu işıqlı dünyada üzünə baxmaram”.

“Bəlkə, bir az götür-qoy eləyək?” – Çətinə düşmüş kimi saçını sığallaya-sığallaya dilləndi.

“Götür-qoy eləməyə vaxt yoxdu, bir də gördün, sabah böyürdən başqası çıxdı, – Əzət geri çəkilmədi. – Olacaq, vəssalam”.

Sonra cavab gözləmədən qonaqlarının yanına qayıtdı.

Pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxa-baxa fikrini toplamağa çalışdı: bəlkə, doğurdan da, hər şey belə qəfildən olmalıdı? İllərlə bu anı gözləməmişdimi? Ortada təmtəraq-filan olmasa da, bacısının seçdiyi, ailəsinə, az-çox xasiyyətinə bələd olduğu bir Allah bəndəsi var, Allahın məsləhətilə tale yoldaşı olacaqdı. Belə bir vaxtda bəxtinə çıxandan imtina eləməyə dəyərdimi?

Az sonra Əzət qapını açıb onu çağırırdı:

“Mir Yusif, bir bura gəl görüm!”

Getdi, bacısı barmağındakı nişan üzüyünü çıxarıb qızın barmağına taxdı:

“Bu gündən Bilqeyislə nişanlısınız. Allah sizi xoşbəxt eləsin, nəvəli-nəticəli olasınız!”

Tutulub qaldı, ancaq gülümsəyə bildi. Bilqeyis də həyasından pörtmüşdü, başını yerdən qaldırmırdı. Əzət, sonra Qönçə, ardınca Kiçikxanım nişanlıları təbrik elədilər. Üçünün də sevincdən gözləri dolmuşdu...

“Bu da bir qismətmiş, evinizə gəlib, dədə-baba qaydasına da əməl elərik...” – Əzət az qalırdı sevindiyindən oynasın...

...Sonrasını bacısı axşam yerli-yataqlı danışdı: bir neçə dəfə paralel küçədə yaşayan qohumları Camal bəy Vəzirovun evinə gedibmiş; onun arvadı Əziz xanım da qohum düşürdü, münasibətləri çox yaxın idi. Axırınıcı dəfə gedəndə Kiçikxanımınla qızını Əziz xanımgildə görüb maraqlanır, məlum olur ki, Kiçikxanımgil də qarabağlıdılar, vaxtilə Tiflisə köçüblər; Kiçikxanım orda Əsəd bəy Acalova ərə gedib, oğulları Vəlibəy və Fərhad, qızı Bilqeyis dünyaya gəlib. Ailə başçısını itirəndən bir müddət sonra – altı il əvvəl Vəlibəyi hərbiçisi kimi Bakıya

dəvət eləyiblər, o da anası və bacısını özüylə gətirib; əvvəl elə bu küçədəki üç sayılı binada, ardınca Karaulnu döngəsindəki altmış sayılı binada mənzil kirayələyiblər; sonra daimi yaşayış yeri axtarışı onları aparıb Camal bəyin evinə çıxarıb; Camal bəyin və Əziz xanımın ailədən xoşu gəlib, mənzillərinin böyük otağını arakəsməylə kəsdirib ana-balaya sığıncaq veriblər; Bilqeyis məktəb bitirib, üstəlik, gürcü dilini də yaxşı bilir.

Hər şey elə başlandığı sürətlə də davam elədi: adətə əməl eləyib Kiçikxanımğilin evlərinə də getdilər, şirin çay da içdilər, cəmi iki həftə sonra balaca məclis qurub nikah da kəsdirdilər. Məclisdə Abdulla Şaiqlə Şahzadə xanım, Əziz xanım, Nurməmməd Şahsuvarov, Aslan, Mustafa, bir-iki müəllim yoldaşı yığışdı.

Sonra bacısıgil yığışıb getdilər, Yusif Vəzirdən ötrü yeni, hələ alışımadığı həyat başladı...

Həqiqətən, *bir söz insanın qərarını, bir hiss həyatını, bir insan-
sa özünü dəyişdirə bilər*. Bilqeyis ondan ötrü, doğrudan da, taleyin qəfil töhfəsiydi. Diqqətçilliyi, qayğıkeşliyi, səmimiliyi, mehribanlıqı, gülürüzlülüylə həyatına işıq gətirmişdi. Anasını itirəndən sonra bu qədər dərinədən ailə duyğusu, könül rahatlığı hiss eləməmişdi. Bilqeyis istəyini üzündən oxuyur, pərvanə kimi başına dolanır, çay-çörəyinin vaxtını keçməyə qoymur, maddi sıxıntılarını, mənəvi çalxantılarını ovutmaq üçün qəlbinin hərərətini əsirgəmirdi. Sadə mənzilində hələ kifayət qədər rahatlıq olmasa da, Bilqeyisin şəfqətli əlləri, xoş çöhrəsi ona hər şeyi unutturur, illərin qayğılarından təbəssümü unutmuş simasına işıq gətirirdi. Xoşbəxtlik qəlbində, sevinc gözlərində, təbəssüm dodaqlarında, sevgi qəlbində peyda olmuşdu, arzularsa bütün qəlbinə çulğamışdı. Belə məqamlarda vaxtilə yazdığı sözləri xatırlayırdı: *“Qadının xoşbəxtliyi nədədi? Qadın o zaman xoşbəxtti ki, ərinin gülümsəyən gözlərini görüb, o sevincin səbəbinin özü olduğunu dərk eləyir”*. Bir də düz iyirmi il əvvəl gündəliyinə köçürdüyü fikrini yada sa-

lırdı: *“Qadın və kişi yalnız birlikdə olduqları zaman tamliq təşkil eləyirlər... Qadınlar və kişilər bütün işlərdə əl-ələ tutub addımlamalıdırlar...”*

Axır ki, arzuladığı məqam gəlib yetişmişdi...

...Yayda istirahətə getmədi, Bakıda qalıb kurslarda dərslər dedi ki, maddi çatışmazlıqlarını bir qədər aradan qaldırsın. Üstəlik, “İqtisadi xəbərlər” məcmuəsinə neftdən, meşəçilikdən, qoyunçuluqdan, südcülükdən, pambıqçılıqdan, xalçaçılıqdan... məqalələr yazırdı. Həm də çox həyəcanlıydı, ilk övladını gözləyirdi. Atalıq duyğusu, elə bil, gündən-günə onu dəyişdirir, başqa adama çevirirdi.

O yay günlərinin birində də küçədə Mirzə Qədirə rast gəldi. Görünür, sabiq həmkarı onu daha tez görübmiş, əlində tor zənbil duruxub qalmışdı, bilmirdi ki, kapitalist ölkəsindən qayıtmış Yusif Vəzirə görüşsün, yoxsa kirimişcə aradan çıxsın. Amma Yusif Vəzir ona aman vermədi:

“Mirzə Qədir, – onu səslədi, – nə xoş təsadüf! Yoxsa mənimlə rastlaşacağını gözləməirdin?”

“Qayıtdığınızı eşitmişdim, – Mirzə Qədir çəkinə-çəkinə əlini uzatdı. – Həmişə evinizdə-eşiyinizdə...”

“Vəziyyətin nə təhərdi? – Yusif Vəzir onu başdan-ayağa süzüb soruşdu. – Maşallah, pis deyilsən”.

“Belə də... – Mirzə Qədir dilini sürüdü. – Xalq Maarif Komissarlığında müfəttişəm. Birtəhər çulumuzu sudan çıxarıyıq”.

“Sabıq həmkarlardan nə xəbər? Kimləri görürsən?” – Daha çox Zeynal bəydən soruq almaq ümidilə dilləndi.

“Eşitdiyimə görə, Cahangir bəy Tiflis universitetində dərslər deyir, – Mirzə Qədir səsinə ehtiyatla alçaldıb cavab verdi. – Zeynal bəydən bir səs-soruq eşitməmişəm, qayıtsaydı, xəbər tutardım”.

Yenə nəsə soruşmaq istəyirdi, amma Mirzə Qədir bir ayağını qaçaraq qoymuşdu:

“Üzrlü hesab eləyin, tələsirəm. İnşallah, görüşərik”.

Heç iş, ya da ev telefonunun nömrəsini də vermədi, sağollaşıb camaatın arasında gözdən itdi.

Bir müddət dayanıb onun ardınca baxdı, sonra bığaltı gülümsünə-gülümsünə başını bulayıb evə doğru yönəldi. Hər halda, Cahangir bəyin sağ-salamat olduğundan xəbər tutmuşdu, Zeynal bəyin də yeni Türkiyə quranların sıralarında olduğuna ümid eləyirdi...

Canında Parisdən gətirdiyi səksəkənin səbəbini də o günlərdə dərk elədi. Kirovdan sonra "respublikanın birinci adamı" olan Levon Mirzəyan və həmfikirləri milli-mənəvi dəyərlərə qarşı total terrora başlamışdı. Artıq muğama, tara, qadağa qoyulmuşdu, muğamı heyvan bağirtisina oxşadır, tarı sındırırdılar. Üzeyir bəy Aşıqların birinci qurultayında yana-yana deyirdi: *"Bizim oxumağımızın heyvanın bağirtisina heç bir bənzəyişi yoxdur. Muğam oxumağı heyvanların səsi ilə necə müqayisə etmək olar?"*

Üstəlik, Bakı Dövlət Darülfünunun "Müsavat partiyasının qalığı" kimi bağlanması barədə göstəriş verilmişdi. Adamlar susurdular, narazılıqlarını dalda-bucaqda dilə gətirirdilər. Darülfünun bağlanmasıyla Yusif Vəzir işini itirdi, Tibb İnstitutuna keçmək məcburiyyətində qaldı.

Dərslər başlayanda onu xalq maarif komissarı və "Azərnəşr"-in direktoru Ruhulla Axundov çağırırdı. Ruhullanın başına gələnə eşitmişdi: yayda Moskva-Xarkov qatarının restoranında pərdəni çəkmək barədə əmrini yerinə yetirmədiyinə görə bir sənişini döymüş, akt tərtib olunanda Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü vəsiqəsini göstərmişdi. Bu əhvalat da dərhal ölkəyə yayılmış, Vladimir Mayakovski onu "Günəş kralı" ləqəbli Fransa kralı XV Lüdovikin məşuqəsi olan, "Məndən sonra qoy lap Nuh tufanı olsun" deyən marka-za dö Pompadura oxşadıb "Pompadur" adlı şeir yazmışdı; o şeir, az qala, Ruhullanın karyerasının üstündən xətt çəkəcəkdi. Amma onu yalnız MİK üzvlüyündən çıxarmışdılar. Bəlkə, elə bu səbəbdən görüşləri bir qədər naqolay oldu, ancaq iş barədə danışdılar.

“Planımızda ikicildlik rusca-türkcə lüğət var, – Ruhulla daha çox masasının üstündəki kağızlara baxa-baxa dedi. – Heyətə sizi də daxil eləmişik. Yoldaşlarla əlaqə saxlayın. Çox məsuliyyətli işdi, gərək qısa müddətdə və yüksək səviyyədə yerinə yetirək”.

“Öhdəmə düşəni eləyəyəm, – dedi, narahat olmayın”.

Lüğətin tərtibçilərindən birinin də Mustafa Vəkilov olduğunu öyrənəndə sevindi: hər halda, işlə əlaqədar da olsa, tez-tez görüşəcəkdilər...

...O ilin oktyabrında oğlu dünyaya gəldi. Sevincini dostlarıyla bölüşdü, körpəsinin adını Orxan qoydu. Orxanın qığıldanmasına, iməkləməsinə, dil açıb yeriməsinə fərəhlənə-fərəhlənə ayların necə ötüb-keçdiyini hiss eləmədi...

O ilin yadda qalan sevinclərindən biri də Fəriz Vəkilovun gözyaşdınlığı vermək üçün Mustafanın bələdçiliyi ilə qapısını açması oldu. Dil-ağız elədi ki, Parisdən bir neçə aydı qayıdıb, göndərilədiyi zavodda işlərini yoluna qoymaq xeyli vaxtını aldığından görüşə bir az gec gəlib. Ötən günləri, Mirini xatırladılar, həyatın gözlənilməzliklərinə, Vətəndə olmağın xoşbəxtliyinə duyğulandılar...

İlin axırında səksəkəsi özünü bir də bürüzə verdi: Pedaqoji Texnikum da bağlanmış, orda tuthatut başlanmışdı. Deyilənə görə, texnikumun bir qrup tələbəsi yığışib “Gənc Azər” adlı təşkilat yaradıblarmış, antisovet fəaliyyətlə məşğul olurlarmış. Sonra Mirzoyanın təzyiqi nəticəsində respublikadan qaçan Mir Cəfər Bağırovdan sonra daha “etibarlı” əllərə keçmiş Dövlət Siyasi İdarəsində başlanan 969 sayılı cinayət işilə dekabrda sonrakı ilin aprelinəcən Xalq Maarif Komissarlığının strukturlarında çalışan 54 müəllim həbs olundu...

Yusif Vəzir artıq pedaqoji işdən çəkinməyə başlamışdı, amma gedəcək yeri yox idi...

1929-cu ilin yanvarında Aslan Mirzə Muxtarın ölüm xəbərini gətirdi. Səksən səkkiz il ömür sürmüşdü, səhnəyə görə teatrdan əl çəkmişdi, saysız-hesabsız rolları oynamışdı.

Hər dəfə “Leyli və Məcnun” tamaşası oynananda Üzeyir bəy arvadı Mələk xanımla teatra gələr, Mirzə Muxtarın ifasında Məcnunun atasının ariyasına qulaq asandan sonra çıxıb gedərmiş. Axır vaxtlar daha çox muğamla, musiqi nəzəriyyəsilə məşğul olarmış.

Yay girəndə yaxın qohumu Ağalar Əliverdibəyov Kislovodskaya dincəlməyə getməyi təklif elədi. Deyəsən, bu qadınların – Bilqeyis xanımla Məhbubə xanımın da ürəyindən idi. İyulun əvvəllərində yığışıb yola düşdülər. Dünyanı da aparmışdılar ki, hələ bir yaşı tamam olmamış Orxana baxsın. Ağaların uşaqları Nazimlə Nüşabə körpədən əl çəkmək istəmirdilər. Yusif Vəzir ömrünün ilk ailəvi istirahətini sonsuz xoşbəxtlik içində keçirdi.

O ilin payızında daha bir oğlunun dünyaya gəlməsi həyatla bağlı səksəkəsini bir qədər ovutdu. Körpənin adını Fikrət qoydu...

“Cənnətin qəbzi” və *“Arvadlarımızın həli”* kitablarını Azər-nəşr çap elədi, bu mənəvi təskinlik tapmaqla yanaşı maddi vəziyyətinə də bir qədər təsir elədi...

Həmin il dekabrın son günlərindəsə Şuşadan Kərim bəy Mehmandarovun ölüm xəbəri gəldi. Görünür, oğlu Ədil bəyin başına gələnələr onu bərk sarsıdıbmış. Həmişə qayğı və xeyirxahlıq gördüyü insanın yasına gedə bilməməyin ağrısını yaşaya-yaşaya dərdini içində çəkməli oldu...

O illərdə ən çox arzuladığı Bilqeyisə piano almaq idi: onun bu qabiliyyətindən bir gün təsadüfən Abdulla Şaiqin evində xəbər tutmuşdu. Bilqeyis bir neçə not çalmış, sonra hamının xahişilə pianonun arxasında oturmalı olmuşdu.

Onda elə bilirdi ki, hər şey arxada qalıb, əlindən yanıqlı olduğu həyat onun da üzünə gülməyə başlayıb...

XXIV FƏSİL

KRAL SARAYINDAN QAÇIŞ

Muhammad Əsəd

Mədinə, Benqazi

Oktyabr 1929-cu-mart 1933-cü illər

Əbdüləziz ibni Səud xoşbəxt ulduz altında doğulmuşdu...

1929-cu il çaxnaşmaları onu silkələsə də, dörd ildən bəri ardı-arası kəsilməyən zəfərlərinə son qoya bilmədi.

Onda Məkkəni ələ keçirmiş, Məkkə Şərifini ibni Hüseyinin və yeddi yüz illik haşimilər xanədanının hakimiyyətinə son qoymuşdu. Bir neçə ay sonra Hicaz kralı kimi taxta çıxmışdı. İngilislər də ibni Səudun qüvvələrilə hesablaşmışdılar. Sonrakı ilin yazında özünü Nəcd Sultanı və Nəcd kralı elan eləyib Ərəbistan yarımadasını tamam ələ keçirmək yolunda səylərinə rəvac vermişdi. Orda-burda baş qaldıran qəbilələri dizə gətirəndən sonra güvəndiyi ihvaniləri İraq üzərinə göndərmişdi. Belə görünürdü ki, yaxın müddətdə istəyinə çatacaq.

Amma bütün ərəb məmləkətlərini birləşdirmək yolunda maneələr bitib-tükənmək bilmirdi: Əlcəzair fransızların tap-

dağındaydı, üstəlik, Suriyanı da onlar ələ keçirmişdilər; İraq və Fələstində ingilislər hökmranlıq eləyirdilər, həm də yəhudilər əlaldan öz dövlətlərini qurmağa çalışırdılar; italyanlar Livianı ələ keçirmişdilər, hələ ki, orada Ömər əl-Muxtarın ölüm-dirim savaşı gedirdi...

Belə görünürdü ki, ərəb aləmində indiyəcən yalnız Əbdüləziz ibni Səud uğur qazanıb, ingilisləri məcbur eləyəcək ki, yarımada öz dövlətini qurmasıyla razılaşınsınlar.

Muhəmməd Əsəd sarayın bağçasında hovuzun kənarında dostu Zeyd bin Qanım ilə gəzə-gəzə son vaxtlar baş verənləri götür-qoy eləyirdi: əlbəttə, bütün hadisələr Səud dövlətinin yaranmasını qaçılmaz eləyir. Bəs hörmətli Zeyd bu barədə nə düşünür?

“Əlahəzrətin İraqdakı qələbələrinin sorağı artıq hər tərəfə yayılıb, – o əllərini belinə qoyub gözlərini eynəyinin arxasından batmaqda olan günəşə zillədi. – Sən nə fikirləşirsən, dostum, İraqı tamam ələ keçirmək niyyəti var, ya yox?”

“Əlahəzrətin söhbət yoldaşı sənsən, bəyəm, niyyəti barədə hələ xəbər tutmamısan? – Zeyd ayaq saxlayıb təəccüblə ona baxdı, – yoxsa ancaq İslam dinindən danışib, hədislərlə keçinirsiniz?”

“Padşahlar əməllərini sözlərilə bürüzə verməzlər, – Muhəmməd Əsəd də ayaq saxlayıb nəzərlərini mənalı tərzdə onun gözlərinin içinə sancdı. – Həm də sözlər daha çox niyyətləri gizlətməyə xidmət eləyir”.

Zeyd bin Qanim gülümsündü, sonra nəzərlərini ondan çəkib üfupə baxdı:

“Bəs sən bu sözlərlə nələri gizlədirsən, Muhəmməd Əsəd?”

“Mənim müqəddəs missiyam var, – Muhəmməd Əsəd yenə gəzintisinə davam elədi, – Qurani-Şərif o missiyamı yerinə yetirməyə kömək eləyəcək”.

“Ümidvaram ki, o missiyan İslam dininin xeyrinədi!” – Zeydin səsində tərəddüd və şübhə çalarları vardı.

“Yoxsa mən İslam aləminin qəlbinə gəlib çıxardımmı, dostum?” – Muhəmməd Əsəd dəyandı, çömbəlib əlini hovuzdakı suya saldı, ləzzətlə boyun-boğazına çəkdi.

“Bəs sözlər barədə dediklərin necə olsun?” – Zeyd bin Qanim də sərinləmək həvəsinə düşüb çömbəldi.

“Bu gün səni şeytan yoldan çıxarıb yoxsa? – Muhəmməd Əsəd sınaıyıcı baxışlarını ona dikdi. – Niyə hər şeyə şübhəylə yanaşmağa başlamısan?”

“Mən? – Zeyd çaşdı. – Yox, niyə ki?.. Elə-belə soruşdum... – Sonda bu xoşagəlməz məqamı unutmaq üçün araya söz atdı. – Hə, Şeyx adam göndərmişdi, münasib vaxtda bizi öz evində görməkdən çox məmnun olacaq”.

Muhəmməd Əsəd dikəldi: nə olar, Şeyx həzrətlərinə baş çəkmək ondan ötrü şərəfdi, həm də Allah qismət eləsə, Münirəni görər; ona rast gələndən Şeyxin evinə iki dəfə ayaq basıb, amma hələ qızı münasib məqamda görüb kəlmə kəsməyib.

“Hə?! – Zeyd bin Qanimə üz tutdu, – İnşallah, Şeyx həzrətlərilə həmsöhbət olmaq məndən ötrü də şərəfdi. Əlbəttə, dəvətindən boyun qaçırmarıq...”

Zeyd bin Qanimin oğünkü ikibaşlı söhbətindən sonra rahatlıq duysa da, Muhəmməd Əsəd onun dostluğundan imtina eləyə bilməzdi; özünü atdığı bu sonsuz İslam ümmətinə də Zeyd hələ ki, yeganə etibar eləyə bildiyi, çətin məqamlarında ümid bəslədiyi adam idi, həm də ərəb məmləkətlərinə bələdlək, qəbilələrlə əlaqə sarıdan ona əvəz tapa bilməzdi; hələlik Zeydi itirmək intihara bərabər olardı; başlıcası, o şübhələri aradan qaldırmaqdı...

Zeyd bin Qanim gedəndən, otağında tək qalandan sonra nədənsə xatirələrdən yaxa qurtara bilmədi: atası indi yəqin kədər dəryasına qər q olub, – əlbəttə, oğul itkisi asan deyil, Leopold da ondan ötrü itirilib; biçarə bacısı odla su arasında

qalib, yəqin ki, atası qədər daşürəkli olmaz; Elzanın məzarına ötən cümə baş çəkib, təkbətək qalanda onun ruhu qarşısında özünü günahkar sayır; Muhamməd Əsəd Ərbili Həzrətləri, yəqin, indi çox qocalmış olar, belə çıxır, bir daha ziyarətinə getmək ona nəsib olmayacaq; Leo-Əsəd bəy haralardadı, görəsən, yazdığı ilk kitabın qalmaqalından salamat qurtarıbsa, çox-çox uzaqlara Bu da doktor Veysmanın dediyi ümumi işə faydalı olacaq; Münirə bircə baxışından qəlbini oxuya bildimi, onu yada salırmı, yenə görmək üçün tələsirmi?

Şeyx əl-Şəmmarinin Benqazidən qonağı vardı, Ömər əl-Muxtarın yanından gəlmişdi; italyanlara qarşı döyüzlərdən ağlagəlməz şeylər danışdı: Misirdən və Sudandan gələn yardımlar kəsilib, amma əl-Muxtar bədəvi dəstələrinin qəfil basqınlarıyla italyanlara ağır itkilər verir, bir qədər kömək göndərsə, onları süpürüb dənizə atar; Əbdüləziz həzrətləri ona əl uzatsa, ümumi işin xeyrinə olar. Kralısa hələlik ancaq öz dövləti maraqlandırır...

...Bu gəlişində də Münirəni görə bilmədi, buna heç fürsət tapmadı. Uzun söhbətdən, yemək-içməkdən sonra axşamüstünün hüznü çökmüş küçələrlə geri qayıdanda Zeyd bin Qanım qəfildən ayaq saxladı:

“Sən Şeyxin evində qiymətli xəzinə qoyub gedən adama oxşayırsan, dostum...”

“Hə?” – Muhamməd Əsəd də ayaq saxladı, eynəyinin altında belə gözlərindəki təəccüb sezilirdi:

“Münirənin sənə pəncərədən tamaşa elədiyini gördüm”, – Zeyd hiyləgərcəsinə göz vurdu.

“Bəlkə, səhv eləyirsən, – Muhamməd Əsəd həyəcanlandı, – o ki, hələ uşaqdı, heç on dörd yaşına çatmayıb”.

“Əsl vaxtıdı, – Zeyd qətiyyətlidi, – sən də qoca deyilsən, otuz yaşın ola-olmaya”.

“Mən indi başqa məsələlər barədə düşünürəm, Zeyd”, – üzünü çevirib yoluna davam elədi. – Bu barədə fikirləşməyə vaxtım yoxdu”.

“Vaxt tapacaqsan, bu sönən oda oxşamır...” – Zeyd bin Qanim ikibaşlı atmacasından qalmadı...

...Doğrudan da o odun qəlbini yandırması xeyli çəkdi. Sonrakı bir il ərzində müqəddəs yerləri ziyarətində, qəbilələrə səfərində, müsafirxanalarda, çadırlarda, açıq səma altında yaddaşını köz kimi yandırdı, qayıdandan sonra da Benqazidə italyanlara qarşı döyüşən Ömər əl-Muxtara köməyə getmək fikrinə düşdü.

“Nə kömək? – Zeyd bin Qanim təəccübləndi. – Sənin əlindən nə gələr axı? Sözlə düşmən məğlub eləmək olar?”

“Hər halda, kimlərəsə ruh vermək, kimlərisə ruhdan salmaq olar, – Muhəmməd Əsəd mənalı-mənalı gülümsədi. – Sənin getməyini israr eləmirəm”.

“Kral həzrətləri də, Şeyx həzrətləri də səni mənə əmanət eləyiblər, buna başımla cavabdehəm, – Zeyd başını buladı, – Səfər iznini özün alarsan”.

Səfər izni aldı, 1931-ci il sentyabrın ilk günlərində yola da çıxdılar. Amma bəd xəbər onları yolda yaxaladı: rast gəldikləri on nəfərlik bədəvi dəstəsi Ömər əl-Muxtarın qoşunundan idi, yolçular onun bir neçə gün əvvəl əsir düşüb edam olunduğunu xəbər verdilər...

Münirənin məsələsisə get-gedə ciddiləşirdi, Elzanın itkisindən dörd il sonra ilk dəfəydi ki, evlənmək barədə düşünməyə başlamışdı: əvvəla, nüfuzlu şeyx ailəsinə bağlı olacaqdı, ikincisi, saraydan canını qurtarıb rahat yaşayıb-çalışmaq imkanı qazanacaqdı; üçüncüsə, hələ ömrünün çiçək vaxtında olan, kişi nəfəsi görməmiş qadınla bir yastığa baş qoyacaqdı. Bu özünü İslam aləminin qəlbində əmin-ərxayın hiss eləmək üçün Allahın qəfil töhfəsiydi. Onu da bilirdi ki, başlıcası Münirənin fikri yox, Şeyx həzrətlərinin rəyidi: Şeyx əl-Şəmmari bu izdivaca razılıq versə, hər şey bitəcək. Şeyx həzrətləri də, yəqin, Muhəmməd Əsədin İslama pənah

gətirdiyini, üstəlik, Kral həzrətlərilə yaxın olduğunu hesabdan silməyəcəkdi.

Fikirləşdiyi kimi də oldu: Zeyd bin Qanim hər şeyi yerbəyer elədi, Şeyx əl-Şəmmari Kral həzrətlərinin xeyir-duasını aldı, Allahın buyruğu, Peyğəmbərin şəriətilə Münirənin nikahını Muhəmməd Əsədə kəsdilər – özündən on beş yaş böyük Elzanın yerini on beş yaş kiçik Münirə Əsəd tutdu.

Əlbəttə, dünyanı yaşadığı evdən, uzağı məhəllədən ibarət bilən Münirə ucaboy, saç alnından tökülmüş, eynəkli, qalın dodaqlı, nazik xətt saxlamış kişinin xeyallarında yaşatdığı adam saymırdı, amma hər şey bundan da pis olar, atası onu yaşlı, çoxarvadlı, qəddar bir kəsə verə bilərdi, Muhəmməd Əsədsə oxumuşdu, nəzakətlidi, sevginin nə olduğunu bilir, deməli, səhv eləməyib.

Bununla belə, bir şey Məhəmməd Əsədin gözlədiyi kimi olmadı: Kral həzrətləri onun saraydan getməsinə razılıq vermədi, hələ dostundan incidi də: onun səviyyəsində İslam aliminin sarayda yaşaması Əbdüləziz İbni Səud üçün şərəfdi; üstəlik, Nəcd və Hicazi birləşdirəndən sonra yeni dövlətin – Səudiyyə dövlətinin kralı kimi taxta çıxmağa hazırlaşır, Muhəmməd Əsəd miqyaslı fikir adamlarının köməyinə ehtiyacı olacaq; sarayda rahatca yaşaya, əsərlərini yaza, könlü istəyəndə səyahətə çıxa bilər.

Bu isə onun planlarına daxil deyildi, könlü sərbəstlik istəyirdi, nəzərdə tutduğu işləri arın-arxayın görmək arzusundaydı. Amma qaliblərlə danışmaq çətindi – Əbdüləziz bin Səud da qalib idi, qəbilə-qəbilə bölünmüş, ingilislərin tapdığı altında qalmış böyük bir ərazidə ağılagəlməz işi bacarıb hamını itaətə gətirmişdi, indi öz sülaləsinin Allahın məsləhət bildiyi qədər davam eləyəcək hakimiyyətini qururdu. Belə vaxtda onun hökmünə qarşı çıxmaq ağılsızlıq olardı.

O günlərin birində Muhəmməd Əsəd Ərbili Həzrətlərinin başına gələnə on da yetişdi. Kralın Ankaraya göndərdiyi elçi qayıdanda bir çox maraqlı hadisələrlə yanaşı, Ərbili Həzrətlərinin hekayətini də danışdı. Ötən ilin əvvəllərində

İzmirin Mənəmən ilçəsində Manisadan gələn silahlı, saqqalı adamlar onun Nəqşibəndi təriqətini yaymağa çalışıblar, arxalarında yetmiş minlik islam ordusu olduğu barədə iddia irəli sürüb, yerə yaşıl bayraq sancıb, ətrafında zikr eləyə-eləyə təkbir gətirib, “Şapka qoyan kafirdi, bu yaxınlarda yenə şəriətə dönəcəyik” deyiblər; hökumət baş qaldıranların üzərinə qoşun yeridib, hamısını tutub məhkəməyə çəkiblər, otuz altı nəfər edam olunub, qırx nəfər də həbs edilib; Ərbili Həzrətləri də edama məhkum olunanlar arasındaymış, yaşlı olduğunu nəzərə alıb edamı iyirmi dörd il həbslə əvəz eləyiblər, əvəzinə oğlu Mehmet Alini asıblar; bundan sonra Erenköydə, Kazaskərdə inzivaya çəkilib, polis nəzarətində yaşayıb, Qədiri və Nəqşibəndi zikr məclisləri qurmaqdansa əl çəkməyib. Ondan sonra cəmi iki ay yaşayıb, martın əvvəllərində Haqqın rəhmətinə qovuşub: şayiələr gəzir ki, guya zəhərlənib.

Muhəmməd Əsəd səkkiz il əvvəl İstanbulda Ərbili həzrətlərilə görüşdüyünü təkcə Zeyd bin Qanimə danışmışdı, kədərini də onunla bölüşdü:

“Onu çox müdrik insan kimi tanıdım, İslamın nə olduğunu mənə Ərbili Həzrətləri başa saldı, qarşımda böyük bir dünya açdı”.

“Ruhuna dua oxu, – Zeyd dilləndi, – az da olsa, təskinlik taparsan”.

Ötən yay Şeyx əl-Şəmmariylə Məkkəyə, Şeyx Əhməd Əş-Şərif əs-Sünusini ziyarətə getdiklərini xatırladı; onda əs-Sünusi barədə rəvayətəoxşar hekayətlər eşitmişdi; Sünusilərin başçısı Muhəmməd Şərifin dörd oğlundan biri olan Əhməd qardaşı Muhəmməd Mehдинin ölümündən sonra tayfanın başçısı olmuş, osmanlıların tərəfində italyanlara və ingilislərə qarşı döyüşmüşdü. Məğlubiyyətdən sonra Sultan Rəşad onu İstanbula dəvət eləmişdi; əs-Sünusini Ənvər Paşa və Camal Paşa qarşılayıb hörmət-izzət göstərmiş, üstəlik, Sultanın təvəqqesini də çatdırmışdılar ki, İslam ölkələrini gəzib camaatın Padşaha və Xəlifəliyə bağlılığını təbliğ eləsin; əs-Sünusi

də boyun qaçırmamış, nəticədə Sultan Vahidəddini o taxta çıxarıb, qılıncını qurşadıb, dua oxumuşdu; yeni Sultan onu Anadoluya göndərmişdi ki, camaatı düşmənlərə qarşı təşviq eləsin, Şeyx həzrətləri də getmişdi, üstəlik, millətçilərə tərəf çıxıb Ulu Camedə xütbə oxumuşdu:

“Siz tək deyilsiniz, – camaata demişdi, – yüz milyonlarla müsəlman gözlərini sizə dikib. Sizin düşməyə sinə gərib mətanət göstərməyiniz bütün İslam aləmində oyanış yaradıb. Hər tərəfdə müsəlman millətləri qımıldanır, istiqlalını müfədiə eləyir, üzərindəki zülm kabusunu atmağa çalışır”.

Deyilənə görə, əs-Sünusi yuxusunda Həzrəti Peyğəmbəri də görübmuş; qaçıb ki, əlindən öpsün, Peyğəmbər sol əlini uzadıb, bundan təəccüblənən, pərişan olan Şeyx əs-Sünusi soruşub: “Ey Rəsulumuz, niyə sağ əlinizi vermədiniz?” Həzrəti-Peyğəmbər deyib: “Sağ əlimi Ankarada Mustafa Kamala uzatdım”. Bu yuxunu hafizlər camaata nağıl eləyirlərmiş, nəticəsi ağlagəlməz dərəcədə böyük olurmuş. “Ey camaat, – hafizlər deyirlərmiş, – Mustafa Kamal qalib olacaq! Peyğəmbərin sağ əli onun əlindədi! Buna iman eləyin!”

Deyirdilər, Mustafa Kamal Paşa əs-Sünusi Həzrətlərini ayırıcılıq hərəkətlərindən çəkəndirmək üçün kürdlərin yanına göndərmək istəmişdi, Hicazda yaşasa, əvəzində onu xəlifəlik taxtına çıxarmağı düşünürmüş, amma Şeyx Həzrətləri Əbdülməcidin xəlifə qalmasını məsləhət görmüş, Dəməşqə gedib, ordan da müqəddəs şəhərə qayıtmışdı.

Şeyx əs-Sünusi hələ altmış yaşına çatmamışdı, amma heydən düşmüşdü, görünür, keçirdiyi çətin illər tək-cə ruhunda yox, cismində də izsiz ötüşməmişdi. Muhəmməd Əsəd tanışlıq verəndən sonra dərhal Şeyx Ərbilini xatırladı:

“Kamala çatmış insandı. Təəssüf ki, bizə cəmi bir dəfə görüşmək nəсіб oldu”.

Mustafa Kamal Paşanın xəlifəlik təklifi verib-verməməsini Şeyx əl-Şəmmari soruşdu. Cavabında əs-Sünusi bir qədər susdu, sonra dodaqlarında iztirablı təbəssüm görüdü:

“Xəlifəlik gücə bağlıdı, Sultanların gücü olduğuna görə xəlifəlik taxtında da otururdular. Mənim gücüm yoxdu. Tək istəyim hüsur içində Haqqa qovuşmaqdı...”

...Kral Əbdüləziz ibni Səudun Səudiyyə dövləti yaradıldığını bəyan eləməsinin ardınca şənliklər başladı. Sarayda ziyafətlərin arası kəsilmirdi, hər tərəfdən gələn qəbilə başçıları, əcnəbi qonaqlar, üləmalar krala hədiyyələr gətirir, hədiyyələr alır, səxavətindən istədikləri qədər əylənirdilər. Muhəmməd Əsəd şadyanalıqdan gen dolanmağa çalışırdı: saraydan getmək istəyini açıb deyəndən sonra Kralla aralarından, elə bil, soyuq rüzgar əsmişdi; onu bu münasibətin nə vaxtsa üzə çıxacağı qorxudurdu.

O əyləncələrdə cismən iştirak eləyirdi, ruhən daim Münirənin yanındaydı: arvadı artıq hamiləydi, uşaq gözləyirdilər. Əlbəttə, bu ondan ötrü tamamilə başqa yepyeni bir duyğuydu, Haynrixlə bağlı hisslərinə oxşamırdı. Övladı ərəb kimi doğulacaqdı, müsəlman olacaqdı, ancaq bunların bir o qədər də əhəmiyyəti yox idi, başlıcası, canından-ruhundan bir nişanə qalmasıydı.

Şənliklərdən sonrakı intizar dolu günləri yazı-pozu da doldura bilmirdi. Belə vaxtında Münirəni tək qoyub səfərə də çıxa bilməzdi. Düşüncələrini, qənaətlərini bölüşməyə bir kəs də qalmamışdı. Zeyd bin Qanim səhraya getmişdi, indi harda olduğu, nə vaxt qayıdacağı məlum deyildi, amma yaxın müddətdə qayıtmayacağı aydın idi.

Münirəni atası evinə apardı ki, azad olanda əl-ayağa düşməsin, yəqin körpənin qırxı çıxanacan, bəlkə də daha uzun müddət orda olacaqdı, bunu sarayda münasib adamlara çatdırdı. Əşyalarını, kitablarını, əlyazmalarını da yığışdırdı ki, tez-tez bura gəlmək məcburiyyətində qalmasın. Vədənin tamamında oğlu dünyaya gəldi, adını Talal qoydular.

Çox keçmədi ki, doktor Veysmandan məktub aldı. Məktubda nələr yazılmışdısa, oxuyandan sonra şamın alovunda

yandırdı, düşüncələrə qərq olub otağında uzun-uzadı var-gəl elədi.

Körpənin qırxı təzəcə çıxdığı günlərdə Məkkədən Şeyx Əhməd əs-Sünusunin ölüm xəbəri gəldi. Əl-Şəmmari dərhal yığışıb yola çıxdı, amma Muhəmməd Əsəd Münirəni və körpəni tək qoyub gedə bilməzdi – üzrlü səbəbi vardı.

Elə həmin gecə Münirəni oyadıb etiraza yer qoymayan təzədə dilləndi:

“Yığış, yola çıxırıq”.

Əlbəttə, Münirə Elza deyildi, hara gedəcəkləri barədə sorğu-sual eləmədi – əri deyirsə, deməli, belə məsləhətədi.

Evdən səssizcə çıxdılar; Məhəmməd Əsədin əlində əlyazmaları və kitabları olan çamadan, Münirənin qucağında körpə Talal, pal-paltar yıgılmış boğça vardı. Küçə qarısında, görünür, Muhəmməd Əsədin gündüzdən hazırladığı iki at dururdu. Atlara minib gündoğana doğru yola çıxdılar.

Daha ərəb aləmilə bağlı missiyası başa çatmışdı, İslam dinilə bağlı missiyasına onu uzaq bir yola çıxarırdı...

Həmin yolda başına nə gələcəyini bilmirdi, bəlkə də ağlagəlməz təhlükələrlə üzləşəcəkdə; amma yolun cazibəsi onun düşünüb-daşınmaq iqtidarını əlindən alır, çəkib aparırdı...

Son dəfə gecənin qaranlığına gömülmüş Mədinəyə baxdı: fikirləşdi ki, deyəsən, bu şəhəri bir daha görməyəcək...

XXV FƏSİL

ERİKA VƏ BERLİNDƏN QAÇIŞ

Muhamməd Əsəd bəy

Berlin, İstanbul, Praqa, Vyana

Oktyabr 1929-cu-mart 1933-cü illər

1929-cu ilin “Şərqdə neft və qan” fırtınası səngimək bil-
mir...

Əsəd bəy Veymar Respublikasının ən məşhur publisistinə
çevrilib...

Haqqında “*ədəbi dələduz*” dan “*ədəbi sehrbaz*” acan hər şey
yazırlar, amma bu onun halına təfavüt eləmir, deyilənlər yal-
nız şöhrətinin üstünə şöhrət gətirir, kitabının daha çox satılıb
yayılmasına səbəb olur...

Bununla belə, Əsəd bəyin müsəlman maskası altında
gizlənən yəhudi olduğunu, Şərqə böhtan atdığını, üstəlik, al-
man ordusunun şərəf və ləyaqətinə ləkə gətirdiyini iddia
eləyənlər də var, bu isə çox təhlükəlidi: alman millətçilərinin
füreri Adolf Hitler hakimiyyətə can atır, arzusuna çatsa, ilk işi
ölkəni yəhudilərdən və kommunistlərdən təmizləmək ola-
caq. Dərhal həftəlikdə, imzasız da olsa, Villi Haasın bəraət
yazısı dərc olunur:

“Biz, əlbəttə, nəşrimizin müəllifi Əsəd bəyi tanıyıırıq, amma məlum olur ki, əslində, bugünədək onun haqqında heç nə bilmirik. İndiyəcən bu adın onun təxəllüsü olduğunu güman eləyirdik, indisə heyratla Azərbaycanın paytaxtı Bakıda doğulmuş, kübar müsəlmanla və rus ziyalıları arasından çıxmış ziyalı qadının oğlunun qərribə bi-oqrafik qeydlərinə nəzər salırıq”.

Şübhəsiz, bu Əsəd bəyə sərf eləyir, bioqrafiyasına daha cəlbədicə, daha sirli çalarlar qatır; əslində, Villi onun bioqrafiyasına da, Əsəd bəyə çevrilmə tarixçəsinə də bələddi, sadəcə, indi oxucuların marağıyla, xüsusilə, hərbi-millətçilərin hey-siyyatıyla oynamaq olmaz.

Valter Merinqin Əsəd bəylə məşğul olmağa vaxtı yoxdu, onsuz da başını bəlaya salıb: “Berlin taciri” pyesini kommunist rejissor Ervin Piskator “Folksbyün” teatrında tamaşaya qoyub; elə premyeradaca hitleryugendlər teatrın qarşısında yığışıb səs-küy salıb, Ervin də, Valter də canlarını güclə qurtarıblar. Merinq Əsəd bəyə bəraət qazandırmaq istəmir, yalnız rastlaşanda ikimənalı söz atır:

“Çox irəli getmişən, dostum, getdiyən yerdən qayıtmaq barədə də düşün”.

Əsəd bəyinsə bu haqda düşünməyə həvəsi və vaxtı yoxdu: Verner Şendel ilk kitab ətrafında baş verənlərdən vəcdə gəlib, təkrar nəşrlər, başqa dillərə tərcümələr barədə fikirləşir, üstəlik, yeni təklifi var, təkidlə zəng eləyir ki, görüşək.

“Əsəd bəy, – o şərikinin, əslində, kim olduğunu bilsə də bu adla müraciət eləyib izzəti-nəfsini oxşayır, – işlər biz istədiyimizdən də yaxşı gedir, səs-küy ötüb-keçəcək, şöhrətsə qalacaq, bizə də bu lazımdı. Daha bir maraqlı təklif var”.

Əsəd bəy bu görüşə gələndə kitab məsələsinə bir qədər fasilə vermək barədə fikirləşirdi – hələ bu fırtınanın necə başa çatacağını bilmək olmaz, – amma marağını gizlədə bilmir:

“Nə təklifdi?”

“Şərqdə neft və qan” da ən çox diqqət nəyə verilir: milli xüsusiyyətlərə, adət-ənənələrə, qərribə hadisələrə, təbiət təs-

virlərinə... – Verner sınaııcı nəzərlərini ondan çəkmir. – Qafqaz haqqında qeydlər var, sən də qafqazlısan, mənəcə, çox maraqlı bir şey çıxar”.

“Ver görün, – Əsəd bəy əlini Vernerin qarşısındakı qovluğa uzadır, gözləri hərisliklə və maraqla alışıb-yanır. – Oxuyum, sonra söhbət elərik...”

“Əminəm ki, söhbətimizə ehtiyac qalmayacaq, – Verner cibindən çıxardığı bükülünü qovluğun üstünə qoyur. – Kitabın əlavə qonorarını alandan sonra...”

Əsəd bəy məmnun halda gülümsünür...

Doğrudan da əlavə söhbətə ehtiyac qalmır: Əsəd bəy elə səhəri gün zəng vurub artıq iş başladığını deyir...

Əlyazma lap onun malıdı: Qafqaz haqqında ümumi məlumat var, amma çətin ki, belə şey oxucunu maraqlandırсын: macərə, maraqlı hadisə, qəribə adətlər, bir sözlə, “*gözəl yalan*”la qələmə alınmış, oxucunu sehrinə salan şeylər yoxdu, bunusa məhz şərqli-qafqazlı Əsəd bəy eləyəcək: oxuduğu kitablar, eşitdiyi əhvalatlar, Allahın bəxş elədiyi təxəyyül gücü var, qalanı çətin iş deyil: qələmə aldıkları bir neçə aya yeni çaxnaşma yaradacaq; nə olsun ki, Leo Qafqazın çox yerlərini – Tiflisdən, Bakıdan, Batumdan başqa – görməyib, məsələn, Qafqazın ən yaxşı kurortu olan Kislovodska getməyib, Qafqaz xalqlarının əksəriyyətini tanımır, başlıcasısa, yazmaq həvəsi və xəyal gücü var...

Gözləmədiyi təhlükə onu naqolay yerdə yaxaladı, həm də məhz Qafqazla bağlı oldu: Qafqaz Alman Ordusunun keçmiş qərargah rəisi podpolkovnik Ernst fon Parakin qəzəbini təkcə qəzet yazısına tökmədi, kitabın müəllifindən polisə şikayət elədi: özünü Əsəd bəy adlandıran yəhudi cizmaqaraçı 1918-ci ilin sentyabrında Bakıya girən şanlı alman ordusunun əsgər və zabitlərinə ləkə yaxır; guya almanlar da türklər kimi yerli türklərin erməniləri qırmalarına şərait yaradıblar; guya, onlardan ancaq üç gündən, faciə baş verəndən sonra qırğına son qoymağı tələb eləyiblər; guya, Ənvər Paşanın Qafqazı tut-

maq, Turan yaratmaq məqsədilə göndərdiyi Nuru Paşa, ümumiyyətlə, olub-keçənlərə göz yumub.

Əsəd bəyin cəmi səkkiz səhifədə təsvir elədiyi bu iddialar başına bəla oldu; fon Parakinin Münhen və Berlin qəzetlərində çap olunmuş ittihamları millətçi qələm adamlarını hərəkətə gətirdi; ittihamsa kifayət qədər ciddi oldu: alman ordusunun şərəfinə ləkə yaxan *“yəhudi tarix saxtalaşdırıcısı”* nı ifşa eləmək lazımdı! Qafqazda əmin-amanlığı qoruyan əsgər və zabitləri tərəfkeşlikdə günahlandırmaq təhqirdən başqa bir şey deyil!

Berlin polisi dərhal *“ədəbi-dələduzluğ”* un təhqiqinə başladı: Şərq də, Qafqaz da cəhənnəm olsun, alman ordusunun heysiyyətilə oynamaq olmaz. Verner Şendelsə əmin idi ki, təhqiqat ciddi təhlükə törətməyəcək, üstəlik, Əsəd bəy bəraət qazanandan sonra şöhrəti daha da artacaq. Özü də boş oturmadı, başçılıq elədiyi Alman Şairləri və Yazıçıları İttifaqı adından *“üzvü Əsəd bəy Leo Nussimbaumu hər cür ittihamdan və qanun pozuntusundan qorumaq”* barədə bəyanat verdi.

Amma polisə bəyanat yox, sənəd lazımdı ki, Leo Nussimbaum rəsmən Əsəd bəydi, ya yox? Sənədsə yoxdu, deməli, Leo Nussimbaum saxtakarlıq eləyir, qondarma ad altında alman ordusuna böhtan atır.

İşə yazıçı Karl Hoffmann qarışdı, görünür, Verner Şendelin təkidlərinə tab gətirməmişdi; *“Deutsche rundschau”* da *“Neft qalmaqalları”* adlı məqalə dərc etdirib Əsəd bəyi müdafiə elədi: o nə *“Şərq yəhudisi”* di, nə də müsəlmandı, yox, o şərqli asiyalı-yəhudidi, atası Abram Nussimbaum Tiflisdə doğulub, bir neçə milyon marka dəyəri olan əmlakı var; 1922-ci il avqustun 13-də Osmanlı səfirliyinin imamından müsəlmanlığı qəbul elədiyi barədə sənəd alıb, elə həmin ilin martında da Millətlər Liqası qaçqınların işi üzrə Ali Komissarının nümayəndəsi onun Əsəd bəy olduğu barədə sənəd verib.

Berlin polisə Əsəd bəy barədə hökm verməyə tələsmirdi...

Bu məqamda məsələyə Xarici İşlər Nazirliyi də qarışdı: Leo Nussimbaumdan şikayət var ki, bu *“Kiyev yəhudisi”*,

“*ədəbi dələduz*” Şərq ölkələrində Almaniyanın nüfuzunu sarsıtmağa çalışır, onun özünə və kitabın bundan sonra yayılmasına qarşı ölçü götürülməlidir.

Verner Şendel yenə əl-ayağa düşdü: İttifaqın adından tövsiyə məktubu verdi, üstəlik, bir tövsiyə məktubu da Sənət Akademiyası ədəbiyyat şöbəsinin rəhbərindən aldı. Nazirliyin müşaviri Kurt Simke sənədlərlə tanış olub tərəddüd keçirdi: kitabı qadağan eləməyə ixtiyarı yoxdu, bu cavan oğlana qarşı da ehtiyatlı olmaq lazımdı, cəzalandırsa, nəşirlərin qəzəbinə tuş gələcək, bəlkə başqa çıxış yolu təklif eləsin?

“Bəlkə, podpolkovnik fon Parakinin və digər hərbiçilərin qəzəbinə tuş gələn həmin hissəni çıxarıb kitabı təzədən nəşr eləyəsiz?”

“Bu barədə düşünmək olar, – Əsəd bəy artıq inamlı görünürdü. – Ədəbi agentimlə bu barədə danışaram”.

Deyəsən, məsələ bununla da bitdi...

Amma yox, bu tərəfdən də Berlin İslam İnstitutunun direktoru Muhəmməd Həsən Hoffmann bəyanat imzalayıb, Əsəd bəyin İslamı qəbul eləməsi, Azərbaycan və Osmanlı türclərini bilməsilə bağlı şübhəsi olduğunu bildirmiş, həm də onu “*ədəbi fırıldaqçı*” adlandırmışdı.

Bütün bu təhlükələr, şübhələr, təhdidlərsə onu sanki vəcdə gətirirdi: bir buna bax, öz qüdrətinə indiyəcən bələd deyilməmiş, ordunu sarsıda, ölkənin xarici siyasətinə zərbə vura bilərmiş! Ay səni, Leo!

...Yeni kitabın adını da razılaşırdılar: “*Qafqazın on iki sirri*” olacaqdı. Həm cəlbədidici, həm macərə və avantürə qoxusu gəlir; burda kütləvi oxucunun diqqətini çəkən hər şey var; şübhəsiz, yenə qalmaqal yaranacaq, qələmlər işə düşəcək, vəcd dolu yazılarla yanaşı, ittihamlarla da qarşılaşacaq, amma daha bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdu, Əsəd bəyin imzası məşhurdu, ilk kitabıyla baş verənlərdən sonra, necə deyərlər,

sudan quru çıxıb, həm də, az qala, rəsmi bəraət alıb, qalanı yalnız işin xeyrinədi.

Qafqazsa Əsəd bəyin təxəyyülündə ağlagəlməz sirlərlə doludu; məsələn, hər bir gürcünün çarıçayla yatmaq haqqı varmış, ona görə də Tamara arzu eləyənlərin hamısını yatağına salırmış; xəstənin yatağı başında Quran yandırarlarmış ki, sağalsın; kəndlilər təzə doğulmuş körpənin başını elə bağlayırlarmış ki, böyüyəndə balqabağa oxşasın; Azərbaycanda buynuzşəkilli saç düzümünü sevirlər, bu da Böyük İsgəndərdən qalıb; Bakı yaxınlığındakı Atəşgahda yaşayan atəşpərəstlər parslardır, onlar həmin məbəddə seksual mərasimlər keçirilir; qız uşağı doğulanda boynundan dizlərinəcən nazik Mərakeş dərisindən korset taxır, onu yalnız toy gecəsi çıxarırlar; gözləri iki rəngdə olan qadınlar şeytan sayılır, o cəmiyyətdən təcrid olunur; Azərbaycanda inək yarışları keçirilir; dağlarda heyvanlarla cinsi əlaqə geniş yayılıb; arvadı incə fit səsilə istəyini bildirənəcən kişi onu qucaqlamağa cəsarət eləmir; əgər uşaq ad qoyulmazdan əvvəl ölərsə, üstünə qaynar su tökülür, başı da bədənindən ayrılır; Kislovodsk kurortuna yəhudilərin girməsi qadağan olunub...

Gözlədikləri kimi də oldu: Berlinin *“Deutsch-Schweizerische Verlag-Anstalt”* nəşriyyatının çap elədiyi *“Qafqazın on iki sirri”* kitabının ünvanına *“uydurma”, “cəfəngiyat”, “pornoqrafik təsvir”, “təhlükəli mənbə”* kimi kəskin ifadələr yaraşdırdılar. Hətta, İbrahim bəy Çulik *“Prometey”* dərgisində müəllifi *“yalançı və ədəbi sehrbaz”, “gənc Əsəd bəyin adı arxasında gizlənilən Azərbaycan xalqına ləkə atmaqla onu Avropanın nəzərində alçaltmağa çalışan adam”* adlandırdı.

Əlbəttə, ağır ittihamdı, amma Əsəd bəy tarixi kitab yazmayıb, təxəyyülünün gücylə oxucularda Qafqaza qarşı maraq oyatmağa çalışıb. Nə olsun ki, görmədiyi Kislovodski tropik ölkəyə oxşadıb, yaxud ora yəhudilərin girməsinin qadağan edildiyi barədə *“maraqlı nağıl”* uydurub, qarətçilər, əlçatmaz xəzinələr, döş-döşə gələn şairlər, ətir ustaları, qan düşmənlər,

likləri, qəhrəmanlar, yəhudilər, loğmanlar, xarabalıqlar, Lev Tolstoy və Stalin barədə kafelərdə, qəhvəxanalarda nostalji hissilə yaşayan mühacirlərdən eşitdiklərini bərbəzəkli dillə nağıl eləyib, əvəzində bütün bu *“riqqət doğuran cəfəngiyat”*1 oxucuya sevdirə bilib!..

Mövzusu yenə də Qafqaz idi, bu məkan onun təxəyyül gücüyə sehrli, əlçatmaz, hissləri təlatümə gətirən aləmə çevrilirdi.

Vernerin və Ştutqartdakı nəşirlərin peşəkar işindən sonra da mətbuat *“Qafqaz (dağları, xalqları və tarixi)”* adlandırdığı kitabın üstünə atıldı: *“möcüzələr diyarı”, “qədim tarixin izlərini saxlayan məkan”, “adət-ənənələri yaşadan xalqlar”* hamı üçün maraqlıdı; burda, məsələn, indiyədək heç kəsin tanımadığı *“yesai xalqı”ndan, “xristian adını tanımayan xristianlar”dan* – xevsurlardan söhbət açmaq, onların qadınlarını amazonlar kimi qələmə vermək, dağlıların igidliyini öymək olar. *“Bütün Hindistanı və yüzlərlə şahlıqları özünə tabe edən fars – Nadir şah daha sonra Dağıstana yürüş edir. O orda kişilər tərəfindən geri oturdulmur, yox, əksinə, yalnız qadınlar onlara qarşı çıxırlar”*. Belə daha cəlbədicidi, oxucunun diqqətini çəkəcək, mübahisələrə səbəb olacaq.

Kitabın üz qabığındakı xəritədə bütöv Qafqaz əvəzinə Ermənistanın qabardılması, mətninin Ermənistanla başlaması, Azərbaycandan söhbət açılanda əsasən Dağlıq Qarabağın, erməni aşıqları, erməni atları, erməni qəhrəmanların təsvir olunması, Napoleonun generalı İoakim Müratın elə Qarabağ ermənisi Ovakim Muradyan olması barədə yazdıqları, əlbəttə, diqqəti çəkməyə bilməz...

Səhv eləməmişdi, opponentlərinə də elə bu lazım idi...

Berta Döner *“Analar və amazonlar”* əsərində yazacaqdı: *“Əsəd Bəyin yenicə nəşr olunmuş səyahət əsərində Qara dəniz ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən Qafqazın əsas torpaqları sayılan “Odlar Yurdu”nda iki yenicə kəşf edilmiş tayfadan danışılır. Əsəd bəyin fikrincə, orada indiyə qədər, demək olar ki, tamamilə naməlum olan*

“Gənc qızlar” (“Jungfrauen”) və mavi gözlü osetinlər tayfaları təəcüb ediləcək qədər Amazonların adət-ənənələri ilə qohumdurlar”.

Tarixçilər və etnoqraflar işə qarışanacan Əsəd bəy başqa bir əsərini ortaya qoyacaq...

...Şərqə həsr elədiyi kitabları təkcə ittihamlara səbəb olmadı, taleyində də dönüş yaratdı. Daha “İslamiyyə”nin yığıncaqlarına gedə bilməzdi, onu Şərqin və müsəlman aləminin bədxahı sayırdılar. Amma belə şeylərə daha dözümlü olan “Şərq birliyi” vardı, orda Əsəd bəyin yazdıqlarını ən azı mühakimə eləmərdilər. “Şərq birliyi”ndə Rolf fon Ehrenfels vardı; qəribəsi bu idi ki, o da dörd il əvvəl İslam dinini qəbul eləyib, ikinci xəlifə Həzrəti Ömər-in adını götürmüşdü.

Ömər-Rolfla dərhal dostlaşdılar, yeni tanışını ona Mering qədər yaxın oldu. Söhbətlərinin böyük hissəsi Şərq barədəydi, ikisi də bir vaxtlar Konstantinopolda yaşamış, Qafqaza və Orta Asiyaya səyahət eləmiş Rəşid Əfəndini – Vanberi kimi tanınan German Vambergeri sevidilər. Leo hələ Bakıda olanda onun səyahətnaməsini oxumuşdu, indi də öz kitablarında oxuduqlarından yararlanırdı.

“Əsəd bəy, – az sonra Verner Şendel kitabların nəşrindən və satışının gedişindən məmnun halda yenə başının üstünü kəsdirdi. – Mən öz xəttimlə xəbər tutdum ki, İosif İremaşvili adlı bir mühacir Stalin haqqında xatirələrini nəşrə hazırlayır. Deyilənə görə, Stalinlə eyni şəhərdə doğulub, eyni seminariyada oxuyublar, sonra yolları ayrılıb, dostu onu ölkədən çıxarıb”.

Stalin barədə tərəddüdsüz yazmaq itəyir. Anasının intiharında Krasin qədər onun da günahı var, uzaqdan-uzağa da olsa, qisas almaq vaxtı çatıb!

“Nə olar, maraqlı fikirdi, – Əsəd bəy dərhal razılaşdı. – Amma bu çox vaxt aparacaq, material toplamaq lazımdı”.

“Həmişəki kimi, kömək eləyəcəyəm, qısa müddətdə üzə çıxarmaq lazımdı, Kippenhauerlə danışmışam, İremaşvilini irəli buraxmaq olmaz”.

Həftəlik üçün məqalə yazmaq, Stalin barədə yazılanları oxumaq, Bakıda eşitdiklərini-bildiklərini yada salmaq, Verner Şendelin hardansa ələ keçirdiyi qeydləri yerbəyer eləmək lazım idi. Abram Nussimbaum və frau Şulte qəzet-jurnalda Leo barədə yazılanlardan narahat halda pıçıldaşır, onunla mübahisəyə girişməyə ehtiyat eləyirdilər: bu qalmaqalların içində Leonun əli pul görürdü, güzəranları yaxşılaşmışdı, Abram da daha yaxşı geyinir, kefi istəyəndə mühacir tanışlarını qonaq eləyə bilirdi.

“Əsəd bəy, – Villi Haas hərdən onu yorğun halda görüb deyirdi, – xəstə-zad deyilsən ki? Çox üzgün görünürsən”.

“Yox, – Əsəd bəy sirli-sirli gülümsünürdü. – Sadəcə, çox işləyirəm...”

Heç üç ay çəkmədi ki, *“Stalin. Fanatikin karyerası”*nın əlyazması hazır idi...

Naşirin müəllifi gürcü kimi qələmə verdiyi kitab bir neçə aydan sonra işıq üzü gördü...

Yenə vəcd və ittiham dolu yazılar qəzet-jurnalları başına götürdü. *“Şairanə uydurma”, “əfsanələr aləmi”, “Çikaqolu qanqsterə oxşatma”, “oxunaqlı və etibarsız”, “maraqlı, lakin əhəmiyyətsiz”, “sadəcə, uydurma”, “sensassiyalı fiksiya”*... Bir buna bax, Stalinin 1919-cu ildə təntənəli şəkildə Bakıya varid olduğunu yazıb, Əhməd bəy Ağaoğlunu və Nəsib bəy Yusifbəyliyi Müsavatın rəhbərləri kimi təqdim eləyib, Məmməd Əmin Rəsulzadəni heç xatırlatmayıb...

“Özünün orijinal materialını təqdim eləyə bilməyən Əsəd bəy məlum faktlardan ustalıqla yararlanır, – Cozef Şaplin “Nyu-York Tayms” da yazırdı. – Bu töhfənin orijinallığı ondan ibarətdi ki, o gürcü kimi Stalinin düşüncəsinə və xarakterinə bələddi...”

“...O, həddən artıq qabiliyyətli nağılbaz olmaqla yanaşı həddən artıq da etibarsız mənbə və yazıçıdı; o bir şeyi təsvir və təhlil eləməyə başlayanda büsbütün cəfəngiyat danışırdı...” – icmalçılardan biri qeyd eləyirdi...

Əsəd bəy bunları oxuyur, sirli təbəssümlə öz aləminə qapılırdı: *“tarixi və bibliografik faktları təxəyyülün məhsulu olan uy-*

durma əhvalatlarla birləşdirmək” – bəyəm, oxucu da elə bunu istəmir? Tarix yazmaq üçün tarixçilər var, qoy əsl həqiqəti onlar yazsınlar!

Günlərin birindəsə Qriqol Robakidzenin Berlinə gəldiyini eşidib ondan müsahibə almaq fikrinə düşdü. Ehtiyac olanda əl atdığı fəndi işə salıb özünü həm Tiflisdə doğulmuş, Bakıda yaşamış jurnalist, həm də ədəbiyyat üzrə doktor kimi təqdim elədi. Həmsöhbəti onu yaxşı qarşıladı, görünür, hələ “Şərqdə neft və qan” kitabıyla tanış deyildi, ondan nələr *“əxz elədiyini”* bilmirdi; Əsəd bəyin *“İlan dərisi”* romanını oxumasından, haqqında vəcdlə danışmasından məmnun oldu, hətta, suallarının tərtibinə, cavabların dolğun çıxmasına da yardım göstərdi. Söhbət vaxtı öyrəndi ki, Robakidze də Stalin barədə kitab yazmaq fikrindədi. Əsəd bəy ona Kobayla bağlı kitabını artıq bitirdiyini bildirmədi, bunun düşəri-düşməzi olardı.

Elə o vaxt da jurnalda öz həyatı barədə yazmaq, bəzi məsləhət bildiyi məsələləri açmaq qərarına gəldi. *“Doğulmaq? – O “Avtobiografiya: Həyatımın hekayəsi” adlandırdığı qeydlərində özünəxas əyləncəli, yarıkinayəli tərzdə yazırdı. – Elə burdaca mənim mənsəyimlə bağlı problemlər başlayır. Adamların çoxu doğulduqları evi, ya da ən azı məkanı tanıyırlar. Qocalandasa həmin yerə, bəzənsə, həmin evə gedib xatirələrini yada salırlar. Lakin mən öz xatirələrimi yada salmaq üçün ekspress qatarının vaqonuna səyahət eləməliyəm...”*

Qəsdən doğulduğu yeri əsl milliyyəti kimi heç vaxt dəqiq yazmır, ya söyləməirdi; *ətrafındakılar şəxsi həyatın barədə nə qədər az bilərlərsə, bir o qədər çox uğur qazanarsan* – bu onun həyatının qızıl qanunuydu...

...Əsəd bəy Stalindən *“qisasını alandan”* az sonra taledən də intiqam almaq fikrinə düşdü.

Günlərin birində redaksiyada oğlansayağı geyinmiş, qısa qara saçlı, zərif, gülümsər sifətli bir qız gördü. Elə o gün də

tanış oldular: Erika Lyövendalın cəmi-cümlətəni iyirmi yaşı vardı, katibə kimi işə başlamışdı, özüsə... ayaqqabı maqnatı Valter Lyövendalın varisiydi, işə sürücüsü olan şəxsi maşınıyla gəlib-gedir, üstəlik, şeir də yazırdı.

Erikanın maddi ehtiyacı yoxdu, redaksiyada yalnız ədəbi aləmdə görünmək üçün işləyir, həm də yazıçılarla tanışlıq yaradıb, ünsiyyətdə olmağı çox sevir; özü də nə az, nə çox on üç yaşından yazıçıya ərə getmək xəyalıyla yaşayıb, on dörd yaşından da məktəbdə oxumağın daşını atıb, atasının istəyilə evdə xüsusi təhsil görüb, sonra da öz arzusunu gerçəkləşdirmək üçün müxtəlif yollara baş vurub: məşhur yazıçılarla tanış olub, onların qəlbinə girməyə can atıb; Ştefan Lorantın katibəsi olmağa cəhd göstərib, amma baş tutmayıb. Peter Flammla “ünsiyyət qurmağa” çalışıb, nəticəsiz qalıb; sonra gənc və məşhur, həm də yaraşlıq Əsəd bəylə maraqlanıb, onun şərqli görkəmi, şərqli sehri qəlbinə dərhal yol tapıb. Redaksiyada da elə buna görə işə girib.

İlk baxışdan gülümsər qara gözlərinə aşıq olduğu Erikanın açıq danışığı, məqsədini birbaşa deməsi Əsəd bəyin xoşuna gəldi: nə olar, Erika haqlıdı, oğlanın cəmi iyirmi altı yaşı var, məşhurdu, yaraşlıqdı, geyim-kecimilə hamıdan fərqlənir, özü də gözəlliyin nə olduğunu dərk eləyir; xüsusilə, son dörd ildə qadınları yetərincə tanıyıb: “Melomania” kafesində tanış olduğu qızları kinoya, başqa xudmani yerlərə aparıb, ya da qəhvə içmək adıyla evlərinə gedib, hər dəfə də intim yaxınlıqdan sonra özündə heç bir duyğu tərpənişi hiss eləməyib, əksinə, mənasızlıq bataqlığına batmış kimi, yuyunub-təmizlənməyə çalışıb. Amma Erika tamamilə ayrı tipdi: açıq-aşkar onun xoşuna gəlməyə, ərə getməyə çalışır, məqsədini də gizlətmir.

Əsəd bəy tezliklə onu da öyrəndi ki, Lyövendallar Leypsiqdən Berlinə, az qala, iyirmi il əvvəl köçmüş yəhudi ailəsidir. Əvvəllər bir elə imkanları olmayıb, Valterin Lyövendalın əli sonra gətirib, topdansatış ayaqqabı ticarətilə məşğul olub,

üstəlik, Praqadakı “Bat’a” ayaqqabı fabrikindəki şərikinin köməyilə Çexiya hökumətinin Berlindəki konsulu kimi fəxri vəzifəni yerinə yetirir; Erikanın anası Truda gözəl geyimləri çox xoşlayır, on iki yaşlı qardaşı kiçik Valtersə, əylənməyə meyillidi, gələcəkdə ondan nə çıxacaq, bunu təkcə Allah bilir.

“Şərq şahzadəsi”, şübhəsiz, Erikanın cazibəsi, zərif sevgi oyunları qarşısında tab gətirə bilmədi: qız oğlansayağı kostyum geyinəndə də, dar və gödək tuman, dekolte köynək geyinəndə də cəlbədiciydi, masanın altından görünən nazik ipək corablı, düz, qəşəng ayaqları, incə qırmızı dodaqları, gözəl boynu onun qanını qaynadırdı. Erika həm də savadlıydı, onunla hər mövzuda söhbət eləmək olurdu.

Ən yaxşılarla dostluq eləmək, ən güclülərlə yarışmaq, qadağan olunanı sevmək, başqalarının təslim olduqları yerdə sınımmamaq lazımdı, – Leoya görə həyatın başlıca sirri bu idi. Erikanın qadağan olunduğunu bildirdi, amma ondan əl çəkmək fikrində də deyildi. Az sonra işdən birgə çıxmağa başladılar, küçələri gəzdilər, kafedə oturdular, hazırlıqsız-filansız öpüşdülər, beləcə, hər şeyi məntiqi sonluğuna doğru sürətlə irəliləməyə başladı.

Nussimbaumların Fazanenştrassedə kirayələdikləri mənzil böyük olmasa da, rahat idi. Əsəd bəyin balaca, ürəyəyatan iş otağı vardı, masa arxasında yazıb-pozur, yorulanda divana uzanıb kitab, ya qəzet-jurnal oxuyurdu. Ağına gəldi ki, Erika yazıçı katibəsi olmaq arzulayır, onu evə aparmaq, yazılarını diktə eləmək olar, yalnız atasını xəbərdar eləmək lazımdı.

“Bizdə bir makinaçı-katibə işləyir, onunla danışmışam, hər gün gəlib mənim diktə elədiklərimi makinada yazacaq”, – Leo sınaıyıcı nəzərlərlə atasını süzdü.

Ata əvvəlcə oğluna, sonra onun uzandığı divana baxdı, sonra başını bulayıb mənalı-mənalı dilləndi:

“Nə olar, divanın enlidi, ikinizə də bəs elər. Amma ehtiyatlı ol. *Yaxşı qadın kişi üçün ən böyük xəzinə, pis qadınsa cəhənnəmdir*”.

Leo dillənmədi, artıq ox yaydan çıxmış, redaksiyaya “həyat təcrübəsi” üçün gələn Erika Lyövidal Əsəd bəyin könlünü qazanmışdı.

Bir neçə ay sonra – 1932-ci ilin martında evləndilər...

Yenə etibarlı dostu Verner Şendel köməyinə çatdı: gənc ər-
arvada yeni, rahat mənzil lazım idi, bunu düzəltməyin yolu-
nusa o bilir: bir halda ki, Əsəd bəy Erikanın təkidlərinə bax-
mayaraq, özünü sındırıb varlı-hallı qayınatasının evində ya-
şamaq istəmir, “İncəsənət işçiləri şəhərciyi” qeyri-kommersi-
ya ev sahibləri assosiasiyası var, Verner həmin assosiasiyanın
sədrilə yaxındı, sənəd-filan düzəldir, hər şey həll olunur.

Doğrudan da həll elədi: Erika, Əsəd bəy, Abram Nussim-
baum və sədaqətli frau Şulte (*bunları Leo israrla tələb elədi*),
həmkarlar ittifaqının hesabına tikildiyindən “Qırmızı mə-
həllə” adlanan şəhərciyə köçdülər.

Erika ikiqat xoşbəxt idi: cavan, yaraşığı, məşhur “ərəb
şeyxi”ni ələ keçirmişdi, üstəlik də ətrafında şairlər, nasirlər,
publisistlər, rəssamlar... qaynaşırdılar.

Qızının şıltaqlıqlarına alışmış Valter Lyövendalınsa bu iz-
divacdan ağıl bir şey kəsmədi: hə, cavandı, yaraşığıdı,
məşhurdu, amma nədənsə onda etibar doğurmur, vəssalam.
Hələ detektiv də tutmuşdu ki, “Şeyx kürəkən”ini izləyib nə
yuvanın quşu olduğunu öyrənsin.

Elə Əsəd bəyin də qayınatasından xoşu gəlmədi: hər şeyi
pulla ölçür, könül-filan ondan ötrü boş şeydi.

Verner Şendelsə hey onu “*sevgi yuxusundan ayılıb iş başına
qayıtmaq*” üçün dilə tuturdu: Qafqazla bağlı daha bir qovluq
var, Əsəd bəyin sehrli əli az müddət ərzində o qeydləri ma-
raqlı kitaba çevirəcək, oxucular yeni möcüzənin şahidi ola-
caqlar, şöhrətli müəllifin uğurları davam eləyəcək.

Əsəd bəy də gündüzlər redaksiyadakı işini görür, axşa-
müstü vaxtını “Melomania”da keçirir, axşamlarsa materiallar
tanış olur, beynindəkiləri Erikaya diktə eləyirdi.

Elə o günlərdə də Mədinədən gözlədiyi bağlamayı və köhnə dostu Leopold Veysin – Muəmməd Əsədin məktubunu aldı: evlənilib, övlad gözləyir, saray həyatından bezib, güman ki, burda çox qalmaqazacaq. Demək olar, eyni vaxtda evləndiklərinə təəccübləndi, amma xahişinə əməl elədiyinə əməlli-başlı sevindi: Şendelə Muəmməd Peyğəmbər haqqında kitab qələmə almaq istədiyini yazmışdı, o da hey tələsdirdirdi ki, işə başlasın, budur, artıq vədə gəlib çatdı. Ərəb dilini lazımı səviyyədə bilməməyi, Qurana bələd olmamağı onun qarşısını ala bilməz.

Muəmməd Əsədin qeydlərinə əl gəzdirməyə, özünün oxuyub bildiklərini əlavə eləməyə cəmi iki ay yarım vaxtı getdi, sonra da Erikanın işi başladı.

Bir müddət sonra mətbuatı *“Muəmməd”* kitabının lehinə və əleyhinə yazılar bürüyəcəkdirdi: *“İran xalçası kimi al-əlvan “şışirtmə”, “ağ yalanlar”, “vəhabiliyə çağırış”, “ərəb dilini bilməyən müəllif”, “İbn Səudu sərəri köçəri kimi təsvir eləyən yazıçı”, “ədəbiyyat Qudinişi” (amerikalı illüziyaçı və hipnozçusu Harri Qudiniyə oxşadırdılar)...*

Bir tənqidçisə lap kəskin yazacaqdı: *“Əsəd bəyin “Muəmməd” əsəri uğursuz hekayə, populist, təhrif olunmuş faktlar və sadələşdirilmiş izahlar toplusudu. Bu əsər heç yazılmamalıydı. Bu “bioqrafiya”da səhv olmayan bir səhifə belə çatırdı. Bu müəllifini Quranın orijinal variantını və ya onun tərcüməsinin inanmaq çatırdı”.*

Əsəd bəy bütün bunları oxuyub yenə sirli təbəssümüylə gülümsünəcəkdirdi: oxuyurlar, deməli, maraqlıdır, qalanları tezliklə ötüb-keçəcəkdir...

...Verner Şendel ağıqvardiyaçı mühacirin xatirə-qeydlərini gətirdi: bu da maraqlıdır, ikicə aya öhdəsindən gəlmək olar, tək oxucu ondan kitab gözləsin. *“Ağ Rusiya: Vətənsiz xalq”* kitabı üç ayın tamamında kitab dükanlarında göründü.

Mətbuat da öz işindəydi...

Verner Şendel OQPÜ – Rusiyanın qaynağında saxlayan amansız cəza təşkilatı haqqında bir qovluq qeydlər gətirdi.

Əsəd bəy ağ qurd kimi mövzuya atıldı: çox maraqlıdı, təxəyyül üçün istənilən qədər imkan var, üstəlik, artıq bu barədə əlinə bir kitab keçib, mövcud olan materiallardan və fantaziyadan gen-bol yararlanmaq mümkündür. Üstəlik, o təşkilatın əsas simalarından biri, Şərqlə bölməsinin rəisi olmuş, Ənvər Paşanın məhvini həyata keçirmiş Georgi Ağabəyov iki il əvvəl qaçıb Qərbə sığınmış, OQPU-nun iç üzünü haqqında maraqlı kitab çap etdirmişdi, bəd ayaqda ondan nəşə *“əxz eləmək”* olar.

“OQPU – Dünyaya qarşı təxribat” kitabının əlyazması elə o ilin payızına hazır idi...

Bununla belə, Kippenhauer nəşriyyatının çap elədiyi *“Ağ Rusiya”* və *“OQPU”* gözlənilən səs-küyü yaratmadı, nəşirlər də bundan bir qədər pərişan oldular; kitablardakı tələsiklik, pərakəndəlik, şişirtmə bolluğu irad tutulurdu, əvvəlki kitablardakı sehr xeyli azalmışdı.

Üstəlik, yenə həmin Hilal Münşi ortaya çıxdı: Əsəd bəy dörd il əvvəl *“Der Döyçe Şpigel”* qəzetində *“Azərbaycan Respublikası”* adlı məqalə çap etdirib bildiklərini yazmışdı. Bir il sonra da *“Şərqdə neft və qan”* kitabı da çıxmış, onu bərk qəzəbləndirmişdi. Hilal Münşi ona cavab kimi, məqaləylə eyni adda kitabça buraxdırıb Əsəd bəyin bir çox fikirlərini təkzib eləmiş, həm də müəllifliyini şübhə altında qoymuşdu.

Amma bütün bunlar onun əlini işdən soyuda bilməzdi...

Elə həmin vaxtlarda da Verner Şendelin başı qarışıq olduğundan Əsəd bəyə məktub göndərdi:

“Sürəti bir qədər azalt. İldə dörd kitab bir qədər şübhəli görüna bilər”.

Nə olar, Əsəd bəy kitab yazmağa bir qədər fasilə verə bilər, amma boş otura bilməz: artıq noyabr ayıdır, niyə, tutaq ki, İstanbulla və Praqaya getməsin, Şərqlə barədə bir-iki mühazirə oxumasın. Amma Erika Berlində qalacaq, ədəbi aləmdəki dostlarından ayrılmağa heç həvəsi yoxdu...

On bir il əvvəl gördüyü şəhər İstanbul olandan o qədər də dəyişməmişdi. Əsəd bəy “Kleopotra” gəmisindən düşdüyü limanı da, qaldığı “Pera Palas” otelini də xatırladı; amma bu dəfə otelin ən yaxşı nömrələrinin birində yerləşdi: elə bil, o vaxtkı miskin vəziyyətinin intiqamını alırdı. Qızılbuynuzda – yerlilərin adlandırdığı kimi, Xalicedə bir müddət yaşayıb xatirələrini qələmə almağı çox istəyərdi, amma heyif ki, vaxtı yoxdu, onu vacib işlər gözləyir.

İstanbulda onu tanıyır, hörmət göstərir, kitablarından danışırıdılar. Əlbəttə, o ktblar türkcəyə çevrilsəydi, yaxşı olardı – indi alman, fransız, ingilis dillərini bilənlərin sayı o qədər də çox deyil...

Qayıdanbaş Praqada dayandı, “Urania” klubunda indiki Rusiyanın qəlbi və ruhu haqqında mühazirə oxudu. Avstriya mədəniyyət mərkəzindəki mühazirəsinə xeyli adam gəlmişdi, Şərq barədə fikirlərinə əl çalan da oldu, təəccüblənən də, amma başlıcası, kitablarının sorağı çatan şəhərə özü gəlib çıxmışdı...

Türkiyənin “Cümhuriyyət” qəzeti 20 noyabr 1932-ci il tarixli sayında Vyanadan Nadir bəyin “Rusiyadakı türklər haqqında bir konfrans” sərəlvhəli xəbərini dərc elədi: “Dünən axşam vyanalılar çox qiymətli bir türk yazıçısını alqışladılar. Əsəd bəy isimli azərbaycanlı arkadaşımız “Rusiyanın bugünkü ruhu” mövzusunda konfrans keçirdi. Əsəd bəy Berlində tanınmış yazıçı və jurnalistdir... Əsəd bəy əslən bakılıdır. Atası orda ən zəngin neft mədənlərinin sahibi olmuşdur...”

Bu əfsanə getdiyi yerləri ondan əvvəl fəth eləyirdi. Müxbirlə də bir neçə kəlmə türkcə danışib onun hədsiz məmnunluğuna səbəb olmuşdu. Yerli qəzetlərsə onu “Rusiyadan olan türkmən Əsəd bəy” kimi tanıtdılar. Bu da pis deyil, haqqında nə qədər çox şayiə olsa, şöhrəti o qədər geniş yayılar – Şendel də bu barədə dəfələrlə xatırladıb.

...Düzdü, Vyanada içində kitabları, sənədləri, mühazirələrinin mətnləri olan çamadan və portfelinin oğurlanması qa-

nını bir qədər qaraltdı, amma Əsəd artıq buna fikir verəcək halda deyildi: Almaniyada hadisələr get-gedə daha təhlükəli şəkil alırdı.

Qoca Gindenburq seçkilərdə cavan Adolf Hitleri qabaqlasa da, onsuz ötüşə bilməyəcək: Hitler kütlələrin hisslərilə oyanmağı bacarır, açıq-aşkar görünürdü ki, hakimiyyət tezliklə onun əlinə keçəcək, sonra da yəhudiləri və kommunistləri məhv etmək haqqında əmr verəcək.

Əsəd bəy Berlinə qayıtmamaq qərarına gəldi, Ümumi İctimai Təhlükəsizlik Şurasına gedib Avstriyada qalmaq istədiyini bildirdi. Şuranın əməkdaşı bu qərarının səbəbini soruşandasa dilləndi.

“Sadəcə, burda qalmaq istəyirəm, vəssalam”.

Əməkdaş da təəccüblə çiyinlərini çəkib sənədin üstünə yazdı: *“Sadəcə, burada qalmaq istəyir”.*

Münasib mənzil kirayələdi, az qala, nəfəsini içinə çəkib hadisələrin gedişini izləməyə başladı.

Duyumu aldatmadı: 1933-cü ilin yanvarında Gindenburq Hitleri kansler təyin elədi. Cəmi bir ay sonra nasional-sosialistlət Reyxstaqı yandırır günahı kommunistlərin üstünə yıxdılar, üstəlik, Veymar Respublikasının varlığına son qoydular, yerində Üçüncü Reyxi qurmağa başladılar...

Əsəd bəy dərhal Erikaya teleqram vurdu: *“Mümkün qədər tez yığışib Vyanaya gəlin”.*

Almaniyada artıq kitabları yandırmağa başlamışdılar...

Əsəd bəysə ancaq kitab yazmaqla yaşayırdı...

XXVI FƏSİL

TUFANQABAĞI SAKİTLİK

Yusif Vəzir

Bakı, Quba, Qusar, Bakı

Noyabr 1929-cu-yanvar 1935-ci illər

...Ölkədə başqa havaydı, bir halda ki, öz istəyilə gəlmişdi, o havaya uyğunlaşmalıydı, uyğunlaşa bilməsə də, o havanı dəyişməyə çalışmamalıydı, yoxsa nəhəng qüvvənin tırtılları altına düşərdi – Yusif Vəzir bunu çox gözəl dərk eləyirdi.

Həm də həmin nəhəng qüvvə ikiydi: biri dövlət maşını, Mərkəzi Komitə, Baş Siyasi İdarə, çekistlər, digəri dövlət maşınına qulluq göstərən, tanınmaq, məşhurlaşmaq, vəzifə tutmaq eşqilə alışıb-yanan adamlar.

Yusif Vəzir birinci qüvvədən çox ikinci qüvvədən, məcburən ünsiyyətdə olduğu bəzi qələm yoldaşlarından – proletar yazıçılardan ehtiyat eləyirdi, çünki ikincilər “qara siyahıya” salmasaydılar, birincilər sənin kim olduğundan xəbər tutmazdılar...

Yazıçı-şairlərin ilk böyük və kütləvi birləşməsi 1926-cı ildə yaradılan “BAPP” (Bakı Proletar Yazıçıları Assosiasiyası) ol-

muş, həmin təşkilatda əsasən Bakıda yaşayıb-yaradan qələm sahibləri yığışmışdılar. Az sonra da ikincilər qeyri-proletarlara qarşı təşkilatlanıb “fəhlə və kəndlilərin zövqünə müvafiq əsərlər yazmaq” məqsədilə “Gənc Qızıl Qələmlər Cəmiyyəti” yaratmışdılar, sonra onu “Qızıl Qələmlər İttifaqı”na çevirdilər, üstəlik, “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinə yiyələndilər, ardınca da Böyükağa Talıblının sədr, Əhməd Cavadın katib, Əlibəy Hüseynzadənin fəxri üzv olduğu, mümkün qədər tərəfsiz olmağa çalışan “Ədəbiyyat Cəmiyyəti”ni partiyanın əlilə özlərinə birləşdirdilər.

1928-ci ildə altmış beş üzvdən və iyirmi beş üzvlüyə namizəddən ibarət Azərbaycan Proletar Yazıçıları Assosiasiyası yaradıldı. Həmin Assosiasiyanın birinci qurultayı o il yanvarın 13-də Teymur Hüseynovun sədrliyiylə keçirildi, qurultayda gənc şair Süleyman Rüstənzadə məruzəylə çıxış elədi. Fəxri rəyasət heyətinə Ruhulla Axundov, Hacıbaba Nəzərli, Mustafa Quliyev, Süleyman Rüstənzadə, Mustafa Quliyev, Əhməd Triniç, Anri Barbüs, Maksim Qorki, Aleksandr Serafimoviç və Nazim Hikmət seçildilər. Hətta, Avropadan proletar yazıçıların solçu həmkarları Bela İmreş, İohannes Beher, Mate Zalka, Lüdviq Renn də gəlmişdilər. Yeni qurum *“bəşillik planla əlaqədar yazıçıların vəzifələri”*ni müəyənləşdirdi, *“bəzi zərərli təmayüllərə qarşı mübarizə tədbirləri”* nəzərdə tutdu.

Bircə il keçmədi ki, proletar yazıçılar ikinci qurultaylarını da keçirdilər, ölkənin hər yerində ədəbi dərnəklər yaradıb həvəskar gəncləri bir yerə yığdılar, üstəlik, “Hücum” adlı aylıq dərgi də nəşr elədilər. İndi şövqlə yazıb-yaradır, kolxozu, pambığı, nefti, zavod-fabriki, fəhləni əsərlərinə gətirirdilər, bunu bacarmayanları – Mirzə Cəlili, Əbdürrəhim bəyi, Seyid Hüseyni, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyni, Tağı Şahbazini, Abdulla Şaiqi, Yusif Vəzirisə “cığırdaş” adlandırır, “köhnəpərəst” sayırdılar.

Hərdən Abdulla Şaiq Şahzadə xanım ilə gəlir, ya da Bilqeyis xanım ilə uşaqları götürüb onlara gedirdilər.

“Yoldaş çığırdaş xoş gəlib, səfa gətirib, – ev sahibi onu zarafat yana qarşılayırdı, – de görək, proletar ədəbiyyatımıza hansı töhfəni vermişən?”

“Vallah, Şaiq Əfəndi, – Yusif Vəzir də zarafat havasına uyurdu, – bilmirəm töhfədi, ya yox, amma axır ki, “Studentlər” romanımın redaktəsini bitirib nəşriyyata verdim, yəqin, yaxın həftələrdə çap olunar”.

“Studentlər” sənin Kiyevdə oxuduğun dövrdəndi, yuxarıdansa yeni dövr barədə əsərlər istəyirlər”, – Abdulla Şaiq bığaltı gülümsünüb qonağı süzürdü.

“Hekayələrimi də nəşrə hazırlayıram, adını “*Qazanc yolunda*” qoymuşam...” – Yusif Vəzir yenə özünü sığortalamağa cəhd göstərirdi.

“O hekayələr inqilabdan əvvəlki dövrə aiddi, indi şanlı proletar işindən bəhs eləyən, həm də irihəcmli, parlaq əsərlər tələb olunur”, – Abdulla Şaiq, az qala, onu tərksilah eləyirdi.

“Beynimdə bir neçə mövzu var, inşallah, nəsə fikirləşirəm”, – Yusif Vəzir dostunu başa düşdüyünü bildirən tərzdə mənalı-mənalı üzünə baxırdı.

Əlbəttə, proletar yazıçılar zarafat-filan eləmirilər, hətta, Əhməd Cavadı, Mikayıl Müşfiqi də yeni quruluştan yazmaq məcburiyyətində qoyublar; “çığırışdaşlar”ın nazıyla da çox oynamayacaqlar, bir gün yaxalarından yapışib “*fəhlə-kəndli sinfinin qəhrəmanlıqlarını vəsf eləyən əsərlər*” istəyəcəklər, yazmasalar, adlarına “*mürtəce burjua yazıçısı*” yarlığı yapışdıracaqlar – bu da təhlükəli şeydi.

Elə Hənəfi Zeynallı da hər məqamı gələndə ona kim olduğunu “xatırlatmağı” özünə borc bilirdi. Bu yaxınlarda haqqında “C.Əfəndizadə” imzasıyla çap olunmuş ikibaşlı tənqiddə dərhal rəy bildirmişdi: “*Zahirən bu qədər “neytral”, əslində isə müasir dövrün vəzifələrinə D. (?) Vəzir kimi yabançı olana bundan daha ikibaşlı qiymət vermək mümkündürmü?*”

Hənəfi Zeynallıya cavab vermədi, fikirləşdi ki, *həyat ona münasibətləri aydınlaşdırmaq, üstəlik, təsadüfi adamlarla vaxt*

itirmək üçün verilməyib, zaman hər şeyi yerbəyer eləyər. Ona qəribə gələn bu idi ki, “cığırdaşlar”dan birini – Əbdürrəhim bəyi Proletar Yazıçılar İttifaqının məsul katibi seçmişdilər. Hərdən yolunu müəlliminin yanından salır, Əbdürrəhim bəy də onu zarafatla qarşılayırdı:

“Zərbəçi müəllim kimi neftdən, onun tarixindən yazmaq faydalı işdi, bəs proletar yazıçıların sırasına qoşulmaq barədə nə planın var?”

“Yazıçının işi yazmaqdı, – Yusif Vəzir cavab verirdi, – amma gərək əvvəlcə proletariyatın həyatıyla dərindən tanış olam, bunun üçünsə vaxt və vəsait lazımdı”.

“Həmişə qəlbinin səsinə qulaq asmış qələm sahibinin zəmanəyə uyğunlaşması çətindi, – Əbdürrəhim bəy köksünü ötürüb gözlərini otağının yeganə pəncərəsindən bayıra dikirdi. – Təzə nə yazırsan?”

“Beynimdə bir mövzu var, – Yusif Vəzir sirli təbəssümlə onu süzürdü, – amma qorxuram ki, proletar əsəri saymasınlar”.

“O ab-havaya baxır, – müəllimi də mənalı-mənalı gülümsəyirdi, – istədikləri donu geyindirə bilərlər”.

Əslində, bu xəbərdarlıq idi, Yusif Vəzir onun nə demək istədiyini gözəl başa düşürdü. Levon Mirzəyandan ölkənin faktiki rəhbəri Mərkəzi Komitənin birinci katibi Ruben idi, Mikayıl Müşfiqin “Oxu, tar” şerilə bağlı məsələ qaldırmışdı ki, tar xalqa yaddı. Süleyman Rüstəm də ikibaşlı şeir yazmışdı: “*Oxuma tar, səni başa düşmür proletar*”. Belə vəziyyətdə qələmindən çıxan yazılarda ağına gəlməyən mənalılar “*tapa bilərdilər*”.

Bir tərəfdən də “*proletar yazıçılar*” canfəşanlıqla “*ideoloji düşmənlərini*” aşkara çıxarıb “*ifşa eləməyə*” can atırdılar. Elə bu yaxınlarda Əliheydər Qarayev Günəşin yenə Şərqdən doğacağı barədə şeir yazmış gənc şairə Nigar Rəfibəyliyə “*Madam, madmazel və cənab Rəfibəyovlar*” adlı məqalə həsr eləmiş, dərhal da onun səsinə səs verənlər tapılmışdı: Süleyman Rüstəmin,

Cəfər Xəndanın şeirlərini, Hüseyn Mehдинin məqaləsini oxuyub, Mehdi Hüseynin fikirlərinə Rəsul Rzanın, Sabit Rəhmanın, Cəfər Xəndanın, Yusif Şirvanın, Seyid Hüseynin və imzaları o qədər də tanış olmayan daha bir neçə nəfərin şərik olduqlarını öyrənib xəcalət çəkmişdi...

1930-cu ilin yayında Yusif Vəziri Neft İnstitutunda dərs deməyə dəvət eləmişdilər. Götür-qoy eləyib razılaşırdı...

Hələ uşaqlar körpəydilər, yay aylarında onları çoxdan arzuladığı istirahətə apara bilmirdi. İsti günlərdə var-gücünü toplayıb masa arxasında oturmağa, oxuyub-yazmağa, tərcümə eləməyə məcbur idi ki, güzəranını təmin eləsin, ailənin əyər-əksiyini az da olsa, düzəltsin, dar gün, ya da istirahət üçün bir az pul artırsın. Tez-tez xəyal onu çəkib aparır, çox vaxt da "getdiyi" məkan Paris olurdu.

"Yenə nə fikrə getmişən?" – Onu Bilqeyis xanımın səsi özünə qaytarırdı.

"Bıçarə Mirini düşünürəm, Bulqu, – Yusif Vəzir gözləri yaşarmış halda, titrək səslə dillənirdi, – vəfatından beş il ötdü, indi, yəqin, nəşini çıxarıb ümumi qəbirlərin birində basdırıblar, ruhu göy üzündə incik-incik, sərgərdan dolaşır. İşdişayəd, bir gün yolum Parisə düşsə, baş çəkməyə bir qəbir tapmayacağam. Ona borcumu axıra qədər verə bilmədiyimə görə elə əzab çəkirəm ki..."

"Neyləyəsən axı, – Bilqeyis xanım köksünü ötürüb təsəlli verməyə çalışırdı. – Çəkdiyən əziyyətlərdən sonra özünün sağ qalmağın belə mözüzədi..."

...O günlərin birində institutun pilləkənlərini qalxanda tanış sima görüb ayaq saxladı: səhv eləmişdi, yanından ötübkəçən... İbad Əliyev idi. O hara, bura hara? Bəlkə, elə onu axtarmağa gəlib. Səslədi, İbad dönüb ayaq saxladı, sifətinə sevinc dalğası yayıldı:

“Sizi burda görmək mənimçün çox xoşdu, – onun əlini bərk-bərk sıxdı. – İnstitutumuzda işlədiyinizi bu yaxında öyrəndim, axtarıb tapmaq niyyətindəydim”.

“Mən də Vətəndə görüşdüyümüzdə şad oldum, – Yusif Vəzir bu təsadüfə doğrudan da sevindi. – Çox istəyirdim ki, nə vaxtsa sizi görüb minnətdarlığımı bir daha bildirim”.

“Nə minnətdarlıq, canım, – İbad etiraz elədi, – elə hesab eləyirdim, sizdən ailəmə pul göndərmişəm. Onsuz da tezəcə çatdırmısınız”.

“İnşallah, bundan sonra tez-tez görüşərik”, – Yusif Vəzir bunu deyər-deyə beynindən keçirdi ki, gərək bir gün onu evinə də dəvət eləsin.

“İnşallah, – İbad hörmətlə yol göstərdi. – Buyurun...”

...Tələdən qaça bilməzsən, alın yazında olan adamlar hətta daha heç vaxt ünsiyyətdə olmayacağını fikirləşsəniz də bütün maneələrə baxmayaraq, həyatınızda öz yerlərini tutacaqlar. Hərdənbir minkəndli Nurməmməd Şahsuvarov gəlirdi. Onu Kiyevdən, universitetin hüquq fakültəsinə ekstern imtahan verəndən tanıyırdı. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib Gəncədə rus dili müəllimi işləmiş, sonra Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda oxumuşdu. Krımda olanda eşitdi ki, Dağlılar Respublikasının maarif naziri olub; sonra Cümhuriyyət dövründə bir müddət maarif və dini etiqadlar naziri çalışmış, nə sirdisə, Şura hökumətilə də dil tapıb, Xalq Maarif Komissarının müavini təyin edilmişdi, indisə pedaqoji işdəydi. Qardaşları Mürsəl bəylə Surxay bəyi də tanıyırdı, o vaxt İstanbulda görmüşdü. Mürsəl bəy Münhen Tibb İnstitutunu, Surxay bəy Frayburq Dağ-Mədən İnstitutunu bitirib sağ-salamat qayıtmışdılar.

Əslində, bir ortaq maraqları yox idi, amma qapısını açan adama soyuq münasibət göstərə bilməzdi. Çay içib söhbət eləyirdilər, daha çox qonağı danışırdı:

“Mürsəl alman qızla evləndi, – deyirdi, – bir övladı da var, israr elədim, gəldilər, fikirləşirdik ki, sakit yaşayıb işləyərlər.

Amma olmur, keçmişini qurdalayırlar, arvadının alman olması şübhələrə rəvac verir. Mürsəli dilə tuturam ki, ailəsini öz Vətəninə göndərsin, yoxsa günü xoş keçməyəcək”.

“Gərək keçmişə görə adamı günahlandırmasınlar, – Yusif Vəzir ehtiyatla dillənirdi. – Hər bir insanın həyatında səhvlər ola bilər”.

“Əlbəttə, əlbəttə, – Nurməmməd həvəslə razılaşırdı. – Bizim Cümhuriyyət dövründə vəzifə daşımağımız taleyin işiydi, bunu irad tutsalar, düzgün olmaz”.

Nurməmməd gedəndən sonra uzun müddət həyəcanı ötüb-keçmirdi. Fikirləşirdi ki, insandı, dərđini dağıtmağa yer axtarır, belə dərđləri də hamıya söyləmək olmaz, ancaq ürək qızdırdığın adama üz tuta bilərsən.

Ehtiyatlanmağa əsası da vardı: siyasi rəhbərliyi ələ keçirənlər ölkəni millətçilərdən təmizləmək üçün yeni plan hazırlamış, elə təzəcə 53 nəfəri həbs eləmişdilər. Onların arasında kimlər yox idi! Əhməd Pepinov, Xudadat Məlikaslanov, Firuz Ordubadski, Məmməd həsən Hacinski, Zeynal Tağıyev... Deyilənlərdən belə çıxırdı ki, respublikada milli hakimiyyəti bərpa etmək məqsədilə Azərbaycan Milli Mərkəzi yaradılıbmış, həmin mərkəz Türkiyənin Tehrandakı konsulu Məmduh Şövkət Esendal və sabiq mühacir Yaqub Vəzirov vasitəsilə İstanbulda Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Parisdə Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşkilatlarıyla əlaqə saxlayırlarmış.

Yaqub Vəzirovla onun – Yusif Vəzirin arasında bağ axtaracaqları ehtimalını beynindən keçirəndə səksəkəsi daha da artıdı. Bəlkə, vaxtilə Kiyevdə oxuduqları Firuz təsadüfən adını çəkdi? İndi vəziyyət elədi ki, hamıdan hər şey gözləmək olar.

Bu tərəfdən də Ədil bəy Mehmandarovun həbs edilib sürgünə göndərilməsi barədə xəbər ovqatını korladı. Bakıya dönəndə müsavətçi kimi tutulduğunu eşitmişdi, həbsdən çıxanda görməyə də getmədi ki, zaman o zaman deyil. Ədil bəy axır vaxtlar Şuşa Pedaqoji Texnikumunda müəllim işlə-

yirdi. Allah eləməsin, təsadüfən adı çəkilsə, heç nəyə baxmazlar.

Amma ötüşdü. Uzun, məşəqqətli istintaqdan, əzab verib başqalarına qarşı ifadələr alandan sonra həbs olunanların bir hissəsini güllə qabağına, bir hissəsinisə sürgünə göndərdilər...

...1932-ci il yanvarın ilk günlərinin birində Abdulla Şaiqin oğlu Kamal tənğnəfəs özünü içəri saldı:

“Yusif əmi, atam deyir, Molla əmi ölüb, hazırlaşsın, gedək yasa”.

“Gəlirəm”, – bu kəlməni düşünüb-daşınmadan dedi.

““Cıgırışdaşlar” dan biri də, çox şükür, dünyadan öz əcəllilə köçdü”, – bu fikrisə beynindən keçirdi. Paltarını dəyişəndə Bilqeyis xanımın qayğılı nəzərlərini üzündə hiss elədi:

“Soyuqdu, qalın geyin, – arvadı artıq paltosunu tuturdu, – bu il də isti çəkmə almadın...”

“İnşallah, gələn qışa alaram, – mümkün qədər gülümsədi, paltosunu geyinə-geyinə əlavə elədi. – Uşaqları soyuqdan qoru”.

Küçəyə çıxanda Abdulla Şaiqi üzüaşağı gələn gördü. Sözsüz-sovsuz salamlayıb xeyli dinməzəcə getdilər. Axırda süku-tu yenə Yusif Vəzir pozdu:

“Molla böyük idi, nəhəng idi. Allah rəhmət eləsin”.

“Amma böyük Molla balalarını soyuqdan qorumaq üçün əlyazmalarını yandırır”, – Abdulla Şaiqin səsində hədsiz hüzn vardı.

O görüşdən sonra Mirzə Cəlillə bir neçə dəfə rastlaşmışdı, yalnız ayaqüstü hal-əhval tutmuşdular, həmişə də fikirləşmişdi ki, bu qədər ciddi xasiyyətli adam o cür baməzə seyləri necə yazır, görəsən?

Axşam evə qayıdanda şahid olduğu sadə və kədərli yas mərasimini də unuda bilmirdi. Bütün fikirlərini də, elə bil, Abdulla Şaiq ifadə elədi.

“Gəldi, acı-acı güldü və getdi...”

...Bir neçə ay sonra Aslan Bəhram bəy Axundovun ölüm xəbərini verdi. Qəlbində onunla bağlı çətin günlərinin az

da olsa, işıqlı xatirələri qalmışdı, qürbətdəki tələbələr üçün çəkdiyi əziyyətlərə görə Bhram bəyə həmişə minnətdarlıq duyurdu. Getdi, son borcunu verdi, bir qədər təskinlik tapdı...

...Axır ki, beynindəki fikri kağıza köçürməyə başlamış, bu dəfə tarixin dərinliklərinə üz tutmuşdu - mifoloji qəhrəmanları canlandırır, tayfaların, qəbilələrin yaşamını təsvir eləyirdi. Ola bilsin, sabah kimsə yazdığına sinfi mübarizənin olmadığını irad tutsun, amma tarixi-fəlsəfi romanın gərəkliyinə kim etiraz eləyə bilər; əsas məsələ yazılana hansı niyyətlə yanaşmaq idi.

Düzdü, *“Qaranlıqdan işığa”* adlı hekayələr kitabı çapdan çıxdı, köhnəliklə yeniliyin çarpışması barədə düşüncələrini oxucuya çatdırmaq istədi, bununla belə, yenə yazdıqlarında kolxoz, mədən, fabriq-zavod, zərbəçi, qabaqcıl, komsomolçu yoxdu, *“cığırdaş”* mövqeyindən bir addım da irəli getməyib. Amma artıq partiyanın *“Ədəbi-bədii təşkilatların yeni strukturu haqqında”* qərarı var, Proletar Yazıçılar İttifaqı ləğv olunub, Şura Yazıçıları İttifaqı yaratmaq məqsədilə Hacıbaba Nəzərlinin başçılığıyla təşkilat komitəsi yaradılıb, o qurum işə başlayanda hamıdan haqq-hesab istəyəcəklər: sən kimin tərəfindəsen?

“Yusif Əfəndi, qurultaya əsər həsr eləyəcəksən?” – Abdulla Şaiq bir gün yarızarafat-yarıciddi soruşdu.

“Vallah, Şaiq Əfəndi, – Yusif Vəzir gülümsündü. – İndiyəcən bu barədə fikirləşməmişəm. Hələ qurultaya çox qalıb”.

“Deyirsən, tarixi-roman yazırsan, hə?” – Abdulla Şaiq sözlü-sözlü nəzərlərini ondan çəkmirdi. – O romanı qurultaya həsr elə...”

“Yəqin, qurultaya yeni dövr barədə əsər gözləyirlər...” – Yusif Vəzir tərəddüdlə onu süzürdü.

“Hər halda, adın o biri siyahıya düşməz”, – həmsöhbəti bığaltı mənalı-mənalı gülümsünürdü.

Belə... Görünür, Abdulla Şaiq haqlıydı, proletar şair, nasir, tənqidçi, publisistlər... çəşqun həvəslə bütün qurultaylara,

konfranslara, seçkilərə səs verir, əsərlər həsr eləyirdilər, yəqin yeni təşkilat qurulandan sonra “sular durulacaq”, cəbhələri müəyyənləşdirməyə başlayacaqdılar. Əqidəli şura tənqidçilərinə necə başa sala bilərsən ki, yaradıcı adam ürəyinin səsinə qulaq asmalıdı? Deyərlər, belə çıxır, sənin ürəyin Şura hakimiyyətilə döyünmür, məsələ daha da qəlizləşər.

“Dünya yenə çalxanır, – Abdulla Şaiq növbəti kərə fikirli-fikirli dillənirdi, – İtaliyanın suyu Almaniyaya da sıçradı, faşistlər kitablardan tonqal qalayırlar. Allah axırını xeyir eləsin”.

Avropadan yeddi il idi gəlmişdi, indi orda nələr baş verdiyini o qədər də yaxşı bilmirdi, qəzetlər nə yazır, radio nə danışırdısa, ondan xəbəri vardı.

“Bircə müharibə-filan olmaya, – Yusif Vəzir də narahatlığını təzəcə büruzə verirdi, – dünya yenicə dinclik tapıb”.

Sonra cəmi-cümlətəni on beş il əvvəl Kırmda keçirdiyi ağır günlərdən, aclıqdan, qaçqınlardan danışdı...

O yay da ailəsini şəhərdən çıxara bilmədi. Amma bir neçə həftəliyə Novxanıda ev tutub dincələ bildilər. Onda saçını da, bığını da dibindən qırxdırmışdı, buna görə Bilqeyis xanımın tez-tez zarafatyana sataşmasından xüsusi ləzzət alırdı. Üzeyir bəylə də qonşuydular, işlədiyini bilib tez-tez narahat eləməməyə çalışsa da, həftədə azı iki dəfə görüşməli olurdular. Üzeyir bəy dilinə gətirməsə də Ceyhundan danışmağını çox istəyirdi, qardaşının yazdığı məktublardan söz açır, Parisə gedə, onu və ailəsini görə bilməməyinin xiffətini çəkirdi. Belə vaxtlarda onun nə qədər böyük mənəvi sıxıntı içində olduğunu duyurdu: öz keçmiş, qardaşının “düşmən” ölkədə yaşayıb Şura quruluşuna qarşı çıxması hər an açıq ittihadama çevrilə bilərdi...

O il də Bilqeyis xanım yenicə hamiləlikdən azad olub ona qız bəxş eləmiş, əməlli-başlı sevindirmişdi. Qayınanası Ki-

çikxanım olmasaydı, yəqin, başını itirərdi: tədbirli qadın hər şeyi yoluna qoydu, qızının qulluğunda durdu, çətinliyi hiss etdirmədi. Düzdü, bir müddət körpə Tais yazıb-oxumağına mane oldu, amma taleyin üç övlad bəxş eləməsindən sonsuz xoşbəxtlik duyurdu.

O ilin sarsıntılarından biri Zeynalabdin bəylə bağlı oldu. Mustafa iş yerinə zəng eləyib xəbər verdi ki, kişi rəhmətə gedib. Dərhal dərində əvəzlənməsini xahiş eləyib evə tələsdi, Bilqeyis xanımla birgə yas yerinə getdi. Uzun illər səhhəti sarıdan əziyyət çəksə də üstlərində haqqı-sayı vardı, Haşım bəydən sonra nəslin ağsaqqalı sayılırdı.

Dürnisə, Aslan, Həmid, Rəna, Leyla boynuna sarılıb ağlaşdılar. Bu onu da kövrəltdi, beynindən keçirdi ki, qərribə şeydi, itki adamları daha da doğmalaşdırır. Mərhumun qırxınacan hər cümə axşamı Bilqeyis xanımla o evə ayaq basıb gücü çatan təskinliyi verdi.

O ildə ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri də Mir Cəfər Bağirovla bağlıydı. Mirzoyan və dəstəsinin təzyiqlə respublikadan getmiş, Tiflisdə köhnə dostu Lavrenti Beriyaya sığınmış, Moskvada oxumuş, elə Beriyanın köməyilə də 1932-ci ilin oktyabrında Xalq Komissarları Sovetinə sədr təyin edilmişdi. 1933-cü il dekabrın 10-da keçirilən fəvqəladə iclasda təşkilat məsələləri üzrə ZÖK katibi Beriya çıxış etdi. Məhz onun təklifilə birgə iclas Mir Cəfər Bağirovu XKŞ sədri vəzifəsindən azad eləyib AK(b)P MK və BK-nın birinci katibi, AK(b)P MK-nın ikinci katibi Hüseyn Rəhmanovusa XKŞ-nin sədri təsdiq etdi. Rəhmanovu AK(b)P MK-nın ikinci katibi vəzifəsində S. Kudryavtsev, Həsən Rəhmanovusa BK-nın ikinci katibi postunda Stalinin şəxsi katibi işləmiş Atanas Akopov əvəz elədi. Deyirdilər, Rubəndən Bağirov yaxşıdı, amma kimsə uzun illər Fəvqəladə Komissiyanın başçısı olan şəxsdən yaxşı nə gözləyəcəyini bilmirdi.

...Elə həmin ilin son ayı yarı olmamış bir qəfil xəbərdən də sarsıldı: müəllimi Əbdürrəhim bəy dünyadan köçmüş-

dü. Onu tanıyanda uşaq idi, Şuşada realnı məktəbə gedirdi, kitablarını da sevə-sevə oxumuşdu, boynunda haqqı-sayı vardı.

“Nə yaşı vardı axı?! – Dəfn vaxtı Abdulla Şaiqlə yanaşı dayananda beynindən keçirirdi. – Cəmi altmış üç il yaşadı”.

“Nurlu insan idi, – Abdulla Şaiq, elə bil, onun fikrindən keçənləri oxuyub astadan dilləndi, – Peyğəmbər ömrü yaşadı, namusla yaşadı. Bir kərə də olsun, adı nahaq işlərdə hallanmadı, qələminə xəyanət eləmədi...”

“Hə, “cığırdaşlar”dan biri də getdi”, – Yusif Vəzirin dodaqlarında acı təbəssüm göründü.

Abdulla Şaiq yan tərəfə baxırdı: üzünü o səmtə çevirəndə Ömər Faiq Nemanzadəni gördü: başını tərpedib onlarla salamlayırdı.

...Amma hələ həyat davam eləyirdi. Abdulla Şaiqin məsləhətinə qulaq asıb “Qızlar bulağı” romanını Şura yazıçılarının Ümumittifaq qurultayına həsr elədi.

Roman çapdan çıxdı, yaxşı da qarşılandı, “*bədii ədəbiyyat məhsulunun yüksək keyfiyyəti uğrunda mübarizə*” nümunəsi sayıldı... “*Biz ona nail olmuşuq ki, – “Kommunist” qəzetindəki məqalədə deyilirdi, – əski ədib və şairlərimizin çox hissəsi sözdə deyil, işdə Şura platformasında durduqlarını sübut etmişlər. Cəfər Cabbarlının “Yaşar”ı, Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı” və “1917-ci ildə” romanı bunun ən aydın misalları ola bilər*”.

Bu çoxdan gözlədiyi “*bəraət hökmü*”ydü, hələ ki, necə deyərlər, qansız ötüşmüşdü. Başlıcası, əsərin nəyə həsr olunması yox, necə yazılması, yazanın düşüncələrini tam ifadə eləməsidir. “Studentlər”in ikinci kitabı olan “1917-ci ildə” romanına bundan sonra bir də əl gəzdirmək fikrindəydi, amma Şuşayla bağlı bir roman da düşünürdü, on səkkizinci yüz illə bağlı tapdığı kitabları oxuyub xeyli qeydlər götürmüşdü.

...Azərbaycan Şura Yazıçılarının ilk qurultayı 1934-cü il iyulun ortalarında oldu. Hacıbaba Nəzərli və Məmmədkazım Ələkbərli sədrlik elədilər, rəyasət heyətinə Ruhulla Axundov,

Vsevolod Vişnevski, Məmmədkazım Ələkbərli, Hacıbaba Nəzərli, Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq, Süleyman Rüstəmzadə, Mir Cəlal Paşayev və başqaları seçildilər, Mehdi Hüseyn, Sabit Rəhman, Əhməd Triniç, Mikayıl Rəfilı, Hacıbaba Nəzərli, Vsebolod Vişnevski, Çubar məruzələrlə çıxış elədilər, çağırışlar, vədlər, öhdəliklər bir-birinin ardınca səsləndi.

Mehdi Hüseyn çıxışında Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı”nı əməlli-başlı təriflədi:

“Qızlar bulağı” əsərinin üç böyük qiyməti vardır. Birincisi, yazıcı əsərin materiallarını yaxşı təhlil etmiş, bir çox materiallar (əsərə aid) birbəbir gözdən keçirilmişdir. İkincisi, keçmiş əsirət dövrünün hadisələri, ənənələri yaxşı təfsir olunmuşdur. Üçüncüsü, Yusif Vəzir dilində çox müvəffəq olmuşdur...”

Bu məqamda iclasın sədri Məmmədkazım Ələkbərlinin narahatlıqla qurcalandığını sezdi.

Mikayıl Rəfilı çıxışının axırında sözü onun romanının üzərinə gətirdi:

“...Yusif Vəzir yoldaşın “Qızlar bulağı” əsəri otuz birinci ildə yazılmış, lakin otuz dördüncü ildə çapdan çıxmışdır. Bu biabırçılıqdır...”

Deyəsən, bu Ələkbərlinin heç xoşuna gəlmədi, üzünü natiqə tutdu:

“Yoldaş Rəfilı, vaxtınız qurtarmışdır!”

Onda beynindən keçirdi ki, “Qızlar bulağı”nın taleyi heç də asan olmayacaq...

Cəfər Cabbarlının sədrlik elədiyi səhər iclasında sözünü dedi, nəsrədə olan yüksəlişdən, tənqidin nəsrələ ayaqlaşmamasından, bəzi yazıçıların öz üzərlərində işləməmələrindən, lovğalıq xəstəliyinə tutulduqlarından danışdı. Bu vaxt salondakı cavanların arasında narazı sifətlər gördü, istehzal təbəssümlər sezdi.

“Yuxarı”nın məsləhətilə idarə heyətinin sədrliyinə Məmmədkazım Ələkbərlinin namizədliyini irəli sürdülər:

gəncdi, cəmi iyirmi doqquz yaşı var, savadlıdı, Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunu bitirib, əqidəli – marksist tənqidin tanınmış nümayəndəsidə.

Əl qaldırdılar, seçdilər. Yusif Vəzir buna xüsusi əhəmiyyət vermədi: ədəbiyyat yazıcının beynində və masasının üzərində yaranır, onun seçilməyi məsləhətdisə, qoy olsun.

Qurultayın son günündə Rəşid bəy Əfəndiyev, Vsevolod Vişnevski, Aleksandr Şirvanzadə, Abdulla Şaiq, Yefim Qurviç, Mikayıl Rəfil, Cəfər Cabbarlı, Qantəmir (Əfəndiyev), Məmməd Səid Ordubadi, Əhməd Cavad, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseynlə xatirə şəkli də çəkdirəndə birinci sırada Abdulla Şaiqlə yanaşı oturdu. Həmin məqamda fikirləşirdi ki, deyəsən, hər şey təzədən başlayacaq, Allah axırını xeyir eləsin.

Qurultaydan dərhal sonra neçə illərdən bəri ürəyində saxladığı arzusunu yerinə yetirmək fikrinə düşdü: tanıdıqlarının çoxu yayda ailələrini gözəl guşələrə istirahətə aparırlar, amma o indiyədək buna imkan tapmayıb. Bir az maaşından artırıb, “Qızlar bulağı”nın və tərjümələrinin qonorarını alıb, bu məbləğlə bir ay hamının təriflədiyi Qusarda istirahət etmək olar. Dostu Hacığa İbrahimbəyli də hey təkidlə ora çağırır.

Yığışdılar, qatarla Xaçmaz stansiyasına gedib, maşınla Qubaya yollandılar. Arvadının səssiz xoşbəxtliyi, Orxanla Fikrətin sevinci hələ dünyaya heyrətlə baxıb ilk kəlmələri deyən qızının gülüşləri qəlbinə rahatlıq gətirirdi. Bu anları illərlə gözləmişdi, xəyalında canlandırmışdı. Gec oldu, amma gerçəkləşdi: hələ qırx yeddi yaşı var, yəqin, ömür də bir qədər möhlət verəcək.

Qubada iki gün ləngiməli oldular. Hacığa onu belə tezliklə buraxmaq istəmirdi, üstəlik, sən demə, yerli maarif işçiləri Yusif Vəzir Çəmənəminlinin gəldiyini eşidib görüş-

mək arzusunda olduğunu bildiriblər. Görüşlərə, çıxışlara, məclislərə o qədər meyil göstərməsə də, boyun qaçıra bilmədi. Neçə ay idi ki, ədəbi aləm “Qızlar bulağı”ndan danışırdı, roman barədə müəllimlərin fikrini bilmək də maraqlı olardı.

Səhəri gün Qusara yola düşəndə hələ o görüşün təsiri altındaydı: yazdıqları haqqında ancaq xoş sözlər eşitmişdi, həm də başlıcası, fikirlər sadə, aydın, qərəzsiz, gurultulu ədəbi ibarələrdən uzaq idi.

Qusarda kirayələdikləri ev dəbdəbəsiz, ancaq səliqəliydi, geniş həyəti, həyətin ortasında iri ceviz ağacı vardı; uşaqlar həyətdə asudə oynayır, ailəlikcə yeməklərini ağacın altında açdıqları süfrədə yeyirdilər. Dincəlməyə gəlsə də, özüylə kitab, yazı dəsti, qəzet-jurnal da götürmüşdü, bazarlıq eləyib əyər-əskiyi yoluna qoyandan sonra oxuyub qeydlər aparırdı.

“İstirahətə gəlmisən, yoxsa yazıb-pozmağa? – Bilqeyis xanım hərdən ərklə dillənirdi. – Bir az da dincəl”.

“Mən ürəyimi boşaldanda dincəlirəm də, Bulqu”, – Yusif Vəzir gülümsünürdü.

Bir neçə gün sonra qəfil qonaqları da gəldi: Bilqeyis xanımın dayısı qızı texnikumu bitirib Qusara təcrübəyə göndərilmişdi, bacısı Aliyə və qardaşı Ağaməmməd də onu yerləşdirmək məqsədilə tək qoymamışdılar. Əlbəttə ki, qonaqları belə tezliklə buraxmadılar, günlər daha da maraqlı keçməyə başladı. Tez-tez hazırlıq görüb Qarabulaq meşəsinə gedirdilər, çay kənarı, bulaq başı, dincəlməyə gələnlərin musiqili səs-küyü ruhlarını oxşayırdı.

“Vallah, az qalırım, Bakıdakı işimi atıb bura gəlirəm, ya da Şuşaya gedim”, – həsrətilə dillənirdi, dərhal da xəyal onu çəkib Cıdır düzünə, Topxana meşəsinə, İsa bulağına aparırdı.

“Yenə Şuşa yadına düşdü... – Bilqeyis xanım bacılara pıçıldayıb başını bulayırdı. – Heç yadından çıxır ki...”

“Gedə bilmədim Şuşaya, – Yusif Vəzir gözləri yol çəkə-çəkə papiros yandırırırdı. – Atamı itirdim, anamı itirdim, bacılarım qürbətdədi, qardaşımın indi qəbri də yoxdu... Dağılmış yurdumuzu görməyə ürəyim tab gətirməz...”

Bilqeyis xanım dayısı oğluna göz-qaş eləyir, Ağaməmməd də dərhal əl-ayağa düşürdü:

“Bəlkə, nərd ataq? Bəs Balabəy əmidən nərdi niyə aldıq, gedəndə o kişiyyə nə cavab verərik?”

Bu sözlərlə çöhrəsindəki duman dağılır, xatirələrin cəngindən qurtulub gerçək həyata qayıdırdı...

İstirahətləri yaxşı keçdi. Bakıya qayıdanda özünü gümrah hiss eləyirdi, portfelindəsə xeyli qeydləri vardı. O qeydlərdən birini “*Qusar mülləkədarları*” adlı hekayəyə çevirib qəzetə verdi.

Yenə institutda dərslər, ailə qayğıları, masa arxasında keçən gecələr başladı. Uşaqların bağçadan gətirdikləri suallarla məşğul olmaq, onlara nağıllar oxumaq da lazım gəlirdi. Bəzən Süleyman Saninin “Qorxulu nağıllar”ını, bəzən fransız nağılları istəyir, atalarının yazdığı “Məlikməmmədin nağılı”nısa əzbərdən bilirdilər.

Məmməd Səid Ordubadinin yaxınlıqdakı on yeddi nömrəli binada yaşadığından xəbər tutmuş, az sonra ailəliklə get-gəlləri başlamışdı; Səməd Vurğun Lermontov küçəsində bi-rotaqlı mənzilə köçmüşdü, tez-tez küçədə rastlaşırdılar; “*Yaramaz*” adlı hekayələr kitabı çıxmışdı, tərcümələrlə məşğul olurdu, kinoya get-gedə maraqlı artdığını görüb ssenarinin necə yazıldığını da öyrənirdi...

O günlərin birində parlamentdən tanıdığı Rəhim bəy Vəkilovun intihar elədiyini Fərizdən eşidəndə çox sarsıldı. 1923-cü il tufhatutunda müsəvatçı kimi ələ keçib sürgünə göndərilmişdi, qayıdandan sonra Bakı-Culfa dəmir yolunda işləyirdi. Amma rahat buraxmamışdılar, nəticəsi də bu olmuşdu.

Sonra Xudadət Məlikaslanovun həbs olunub sürgünə göndərildiyindən xəbər tutdu. Onu parlamentdən tanıyırdı, Milli Şuranın üzvü, dəmiryol, poçt teleqraf, sonra sənaye və ticarət naziri, hökumət sədrinin birinci müavini olmuşdu.

Axır vaxtlar elmlə məşğul olan adamın quruluşa hansı təhlükə törətdiyini başa düşə bilmirdi.

O biri ilin ilk günü Cəfər Cabbarlının vəfatını eşidib daha bir sarsıntı keçirdi: otuz beş yaşında bu qədər yazıb-yaradarsan, əlbəttə, buna ürək dayanmaz. Cümhuriyyət illərində eyni cəbhədəydilər, yəqin, Cəfər də onun kimi həmişə keçmişlə bağlı səksəkə içində yaşayıdı; proletar tənqidçilərin amansız “ifşa”larından salamat qurtarmışdısı, deməli, anası namaz üstəymiş. Əcəlsə aman vermədi, çox tez apardı.

“Mirzə Cəlil, Əbdürrəhim bəy, Cəfər... Üçü də qışda rəhmətə getdilər...” O axşam dəfndən qayıdandan sonra fikirli-fikirli dilləndi.

“Bu hardan ağlına düşdü?” – Bilqeyis xanım çayı masanın üstünə qoyub təəccüblə soruşdu.

“Heç, – papiros yandırıb mətbəxin nəfəsliyini araladı, – otağın qapısını ört, uşaqlara soyuq olar”.

“Bu bayram günlərində özünə istirahət ver, papirosu da az çək”, – arvadı yataq otağının qapısını çəkib geri dönəndə dilləndi.

“Olmur, Bulqu, olmur, – gözlərini pəncərədən bayıra dikdi. – Elə bil, mənim də vaxtım daralır...”

“Sən Allah, elə demə, nə olub, hər şey yaxşıdı”.

Arvadının səsinin titrədiyini sezib geri dönəndə onun gözlərində yaş gördü.

“Yaxşı, ağlama, – onu sinəsinə sıxıb saçından öpdü, – hə, hər şey yaxşıdı... – Sonra gülümsədi. – Sən yat, mən bir az işləmək istəyirəm...”

Onda ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosunun 12 dekabr 1932-ci il qərarıyla 1933-cü il ərzində əsaslı təmizləmələrin nəzərdə tutulduğunu, amma bir sıra səbəblər üzündən üç il gecikdirildiyini çox az adam bilirdi...

İndi “sosial cəhətdən yad elementlər”ə, keçmiş müxalifətçilərə “etibarsızlar” və “məsləyinə dönük çıxmışlar” da əlavə olunacaqdı...

Hələ ki səksəkəli sakitlik pozulmamışdı...

XXVII FƏSİL

VYANA VƏ NYU-YORK ARASINDA

Muhamməd Əsəd bəy
Vyana, Rapallo, Nyu-York, Vyana
Aprel 1933-cü-aprel 1935-ci illər

Doğrudanmı hər şey – şöhrət, maraqlı və qaynar həyat, sevdii, dostlaşdığı adamlar orda, nasional-sosialistlərin ələ keçirdikləri Almaniyada qaldı, bir daha Berlinə – görə, ömrünün on ildən artıq dövrünü keçirdiyi şəhərə qayıda bilməyəcək?..

Amma yox, bunun bir çıxış yolu olmalıdı...

Əsəd bəy narahatlıq içində qəzetləri oxuyur, radionu dinləyir, Berlində baş verənlərdən xəbər tutur, atasının və frau Şultenin nə vaxt gəlib çıxacaqlarını gözləyirdi.

Yaxşı ki, çamadanını və portfelini polis tapmışdı, səfər-qabağı Şendelin verdiyi əlyazma köməyinə çatırdı. Otel otağında qəfəsə salınmış vəhşi heyvan kimi vurnuxur, əlyazmanı oxuyur, düzəldir, ixtisar eləyir, əlavələrini yazırdı. Amma Erikasız iş istədiyini kimi getmir: Erika çox həssasdı, çevikdi, fikrini dərhal tutur, hətta, yarımçıq söylədiyini cümlələri uğurla

tamamlayır, deyilənləri öz sözlərilə qüvvətləndirməyi bacarır. Düzdü, “şeyx əri” bəzən həddən artıq qızıdır, az qala, cəzb olunur, gerçəkliyi unudur, amma bütün bunlar, görünür, ona xüsusi zövq verir ki, artıq bir ildən çoxdu Əsəd bəyin yanında, üstəlik, özünü hər yerdə “Erika Əsəd bəy” kimi təqdim etməkdən ləzzət alır.

“Erika gəlməsə, neyləyər, görəsən?!” Qəfil beynində peyda olan bu fikir içini qurd kimi gəmirməyə başlamışdı. Amma hər şey yaxşı qurtardı, iki aydan sonra Lyövendallar gəlib çıxdılar. Ata Lyövendal təhlükəni vaxtında duyubmuş, hakimiyyətdəki dostları vasitəsilə viza almış, sərhədi sağ-salamat keçə bilmişdilər.

Əsəd bəyin Erikayla bağlı səksəkəsi sovuşdu. Digər Lyövendallar onu az maraqlandırır: kifayət qədər pulları var, qoy xərcləyib istədikləri kimi yaşasınlar. Onu atasının vəziyyəti narahat eləyirdi: Abram Nussimbaum və Alisa Şultesə ləngiyirdilər. Avstriya hökuməti Abrama viza verməmişdi ki, qaçqın statusu olan yəhudinin ölkəyə gəlişinin məqsədi tam aydın deyil. Yəqin, indi izin almaq üçün yollar axtarır.

Erikayla dərhal yeni əlyazma üzərində işə başladılar: Verner Şendel məktubuna cavab yazmışdı: düzdü, ab-hava bir qədər dəyişib, amma işlərini davam etdirə bilərlər; sən demə, Xarici İşlər Nazirliyindəki “xeyirxah”ı Kurt Simke ovaxtkı işi bağlamayıbmış, üstəlik, *“adının ətrafında qalmaqallar səngiməyən şübhəli tipi”* izləyirmiş, qovluğu başqa ad altında gizlənmiş yəhudilər haqqında hər şeyi bilmək istəyən Təbliğət Nazirliyinə göndərilib – Göbbelsin “maşını” ona lazımı dərsi verə, *“həddən artıq məhsuldar yəhudinin saxtalaşdırmalarına qarşı”* ölçü götürə bilər; təbliğət nazirisə Əsəd bəyə münasibətdə təmkinli davranıb, onun həmin ad altında gizlənən yəhudi olduğuna dair sübut tapmadıqlarını bildirib, bu da azmış kimi, kitablarını almanlar üçün məsləhət görülən əsərlər siyahısına salıb: “Stalin”, “OQPU”, “Ağ Rusiya” elə Göbbelsin istədikləri kitablardı – Əsəd bəy onlarla bir cəbhədə

bolşeviklərə qarşı mübarizə aparır; çox da “Siqima veri” adlı antisemit lüğətin ötənlik sayında Əsəd bəy – Nussimbaum (*Nussebaum, Nousimbaum*) – “*saxta tarixlər yazan dələduz*” adlandırılıb, nazirlik üçün o lüğət etibarlı mənbə sayılır.

Verner Şendel Üçüncü Reyxin Alman Yazıçıları İttifaqının və Ədəbiyyat Palatasının üzvlük biletlərini də göndərmişdi: heç bir təhlükə gözlənilmir, nəşr icazəsi var, Vyanada yaşaya-yaşaya da işlərini davam etdirə bilərlər, oxucular ondan yeni kitablar gözləyirlər.

Nə olar, hadisələrin bu cür gedişi də hələ Əsəd bəyə sərf eləyir: hər halda, Avstriyada qalmaqda ağıllı iş görüb, təhlükədən uzaqdadı, istədiyi vaxt Vyana dan çıxıb gedə bilər; daha vacibi də Erika artıq yanındadı, atası da, yəqin ki, bir yol tapıb Berlin çıxılmazlığından qurtaracaq.

“*Rusiya yolayrıcında*” kitabının əlyazmasını Artıq “*Etthöfen*” nəşriyyatıyla dil tapmış Verner Şendelə göndərəndən sonra Erikanın ağına səyahət düşdü:

“Bir ildən artıqdı evliyə, hey işləmişik, bal ayı da keçirməmişik, bəlkə, səyahətə çıxacaq?”

“Nə olar, pis fikir deyil, – əri dərhal razılaşdı. – Hara getmək istərdin?”

“Məsələn, İtaliyaya, – Erika hər şeyi əvvəlcədən düşünüb-müş, – ədəbi simaların çoxu Rapalloda dincəlik, məncə, çox maraqlı olar...”

“Gedək, – Əsəd bəy dilləndi, – həm də ləngimədən, sonra işiniz çox olacaq”.

Səyahətə avtomobillə çıxdılar. Erikayla tək olmaq, İtaliyanın gözəlliklərindən zövq almaq, Rapallonun bənzərsiz mənzərələrinə doyunca tamaşa etmək təsvirolunmaz duyğuydu, həm də bu məşhur kurort şəhərində Əsəd bəyi tanıyır, ona heyranlıqla baxırdılar; dərhal yazdıqlarından parçaları öz səsində eşitmək də istədilər, hətta, qulaq asanlar arasında Stefan Svayqı görəndə heyrətindən, az qala, dili tutuldu: canlı klassik Əsəd bəyə qulaq asır!

Erika da “*şərqli arvad*”ı olduğunu sübuta yetirdi: ərinə maraqlı göstərən qadınlara münasibəti yaxşıydı, belə məqamlardan xoşu da gəlirdi. Yerli elitar ədəbi simalardan olan, Frankfurt bankiri və Genuyadakı alman konsulunun arvadı, əlli yaşına çatsa da, tərəvətini hələ də qoruyub saxlayan Pima Andrea – Paulina Mariya Andrea “*ərəb şeyxi*”nə açıq-aşkar rəğbətini bildirib dostlaşanda qısqanıb eləmədi, üstəlik, qadını özünə yaxın saydı.

Amma bir neçə həftədən sonra Erika İsveçrəni və İspaniyanı görmək istədi...

Əsəd bəy səyahətdən zövq alırdı, amma bu zövqdə ancaq özünün duyduğu yarımçıqlıq vardı: təzədən artıq ömrünün mənasına çevrilən həyata qayıtmaq, yazmaq, təxəyyül aləmində yaşamaq üçün darıxırdı...

Axır ki, Vyanaya qayıtdılar, hər şey, əvvəlki qayğılar təzədən başladı: Abram Nussimbaum və Alisa Şulte hələ Berlin çıxılmazlığından qurtara bilməmişdilər; Verner Şendel “Rusiya yolayrıcında” kitabının mətbəə qoxusu verən nüsxələrini, “*Maye qızıl*” adlanan yeni əlyazma qovluğu göndərmişdi; lyövendallar Amerikaya getmək, daha doğrusu, köçmək barədə fikirləşirdilər.

Bu da azmış kimi, yeni mənzildə qonşuları amerikalı yazıçı ər-arvad Binks və Cey Dretlerlər idilər. Həyat tərzləri, xasiyyətləri, məşğuliyyətləri uyğun gəldiyindən az müddətdə dostlaşdılar, demək olar, bir ailəyə çevrildilər. Vaxtlarının çoxunu birgə keçirirdilər: Binks rəssam idi, tablolar çəkirdi, Cey romanı üzərində əlləşir, Əsəd bəy də otaqda var-gəl eləyə-eləyə yeni kitabını Erikaya diktə eləyirdi. Bu müddətdə yarıçılpaq olurdular, kim necə istədi, elə geyinir, yalnız işləməkdən bezib kafelərə üz tutanda əyinlərinə nəsə keçirmək fikrinə düşürdülər.

O payız Əsəd bəyin narahatlıqlarından birinə son qoyuldu: Abram Nussimbaum, nəhayət, oğluna qovuşdu. Amma frau Şulte hələ orda – Berlindəydi, atasının dediyinə görə, viza gözləyirdi, Avstriya hökuməti onun şəxsiyyətlə bağlı araşdırmalar aparırdı.

“Fikirləşirəm ki, bundan sonra bizimkilərə orda yaşamaq çətin olacaq, Leo, – Abram qayğılı halda deyirdi. – Bəlkə, elə burda da”.

“Onda Amerikaya gedərik, – oğlu yarızarafat-yarıciddi deyirdi, – fikir eləmə, dünya böyükdü”.

...Elə bircə ay sonra doğrudan da Amerikaya yola düşdü. Amma, təbii ki, atasını aparmadı, arvadı və qayınatasının ailəsilə yollandı. Ata Valter Lyövendalla münasibətləri bir qədər isinişmişdi, görünür, özlərini buna məcbur eləmək onlara çox da asan başa gəlmirdi.

“Vulkania” transatlantik paroxodunun göyärtəsinə ayaq basanda 1933-cü ilin oktyabr ayı yenicə girmişdi. Berlində baş verən hadisələrin doğurduğu həyəcənsə burda hiss olunmurdu: cürbəcür geyimli adamlar okeanın o tayına xoşbəxtlik axtarmağa gedirdilər, lyövendallar da onların arasındaydılar. Qəfildən o nagəhan şübhə beynində yenidən baş qaldırdı: birdən Erika atasının təzyiqlərinə dözməyib Amerikada qalmaq istədi? Yox, Əsəd bəy Amerikada qala bilməz, o *Avropa təfəkkürlü şərqli*, özünü Avropada daha yaxşı hiss eləyir: daha doğrusu, *avropalılar arasında şərqli, şərqilər arasında avropalı*; elə paroxoddakı çalmalı, fəsli, niqablı, əbalı, saxta xəncərli adamların arasında frakda və ağ qalstukda gəzmək tamamilə ayrı duyğudu...

Nyu-Yorkda paroxoddan enəndə gömrükçülərin suallarına həvəslə cavab verdilər: əlbəttə, Amerikada qalmaq istəyirlər, bunu Leo Əsəd bəy – Nussimbaum hər ehtimala qarşı dedi ki, sonra vəziyyət dəyişsə, əlində əsas olsun, Erika Nussimbaum-Əsəd bəy ürəkdən bu ölkədə qalmaq istəyirdi, əgər həyatında dəyişiklik olsaydı, mütləq bura üz tutacaqdı;

Valter Lyövendalsa, artıq ailəsi adından qərar vermişdi: daha Avropaya qayıtmayacaqdı.

Manhettendəki dəbdəbəli “Uoldorf-Astoriya” otelində cəmi bir neçə həftə qaldılar. Valter Lyövendal dərhal vətəndaşlığa keçmək üçün ərizə verdi, bir neçə həftə sonra da elə otelin yerləşdiyi Beşinci küçənin cənub tərəfində üçmərtəbəli mülk aldı.

Lyövendal-Nussimbaumların kübar həyatı başladı; qulluqçular, ziyafətlər, görüşlər artıq adi həyat tərzinə çevrilmişdi. Əsəd bəyin maddi sıxıntısı yox idi, qayınatasının vətəndəşliyindən əlavə bankda öz adına əlli min dolları vardı, kitablarının nəşrindən-satışından ayda azı min dollar qazanırdı, cürbəcür ölkələrdən əsərlərinin tərcüməsilə bağlı təkliflər gəlir, amerikalı nəşirlər onu ölkənin digər şəhərlərində mühazirələr oxumağa dəvət eləyirdilər. Bütün bunlar çox gözəl idi, izzəti-nəfsini oxşayırdı, amma Əsəd bəyin alışdığı, istədiyi həyat deyildi, onu karıxdırır, bezdirirdi.

Üstəlik, qəzet-jurnallar onun həyatına diqqətlə göz qoyur, müsahibələr alır, həyatının bütün gizlinlərini oxuculara çatdırmağa can atırdılar. Əsəd bəysə suallara özünəxas üslubda cavab verir, həqiqəti yox, oxuculara lazım olanı söyləyirdi. Mister Əsəd bəy Amerikada qalmaq barədə düşünürmü? Əlbəttə, düşünür, Amerika mözüzələr ölkəsidir, burda yaşamaq ondan ötrü xoşdu. Mister Əsəd bəy daha hansı kitablar üzərində işləyir? Planlar çoxdu, tezliklə oxucularını daha maraqlı əsərlərlə sevindirəcək. Mister Əsəd bəy xoşbəxtdimi? Şübhəsiz, xoşbəxtti, şöhrəti, gözəl arvadı, milyonlarla oxucusu var.

O günlərin birində livanlı yazıçı Əmin əl-Rihaniylə tanışlığı səfərinə müəyyən çalar qatdı. Əl-Rihani ona hələ iyirminci illərdə çap etdirdiyi Əbdüləziz ibn Səud, bolşevizmin süqutu haqqında kitablarını bağışladı, onu Şərq səyahətinə aparacağına söz verdi. İndiyədək Şərq Əsəd bəydən ötrü, Azərbaycandan, Türküstandan, Orta Asiyadan, İrandan və

İstanbuldan ibarət idi, ərəb dünyasını gəzmək, əlbəttə, son dərəcə faydalı olardı.

Bir müddət sonra germanofil Corc Silvestr Vireklə tanış oldu. Virek "Cyermen autluk" ("*Alman nəzər nöqtəsi*") adlı qəzet nəşr eləyirdi, uzun illər Almaniyada yaşamış Əsəd bəydən qəzet üçün məqalə yazmağı xahiş elədi, "*məşhur rus publisisti*" də yazdığı məqalədə bolşevizmi "*bəşəriyyətin düşməni*" adlandırdı, nasional-sosialistlərin "*qırmızı təhlükə*"yə ölüm hökmü çıxarmasını alqışladı. Özünün bolşeviklərdən də, nasional-sosialistlərdən də qaçmasının məsələyə dəxli yoxdu, indiki şəraitdə bu düzgün mövqeydi.

Məqalənin dərcindən sonra Virek gözlənilməz təklif irəli sürdü:

"Mister Əsəd bəy, kitab üçün daha bir maraqlı mövzu var: Kayzerin məhkəməsi. Bəlkə bu mövzu üzərində birgə çalışaq, hə?"

Əsəd bəy təəccüblə onu süzdü:

"Bilirsiniz, – Virek izahata girişdi, – nədənsə mənəi Kayzerin qeyri-qanuni nikahdan doğulmuş əmisi oğlu hesab eləyirlər. Onun haqqında mən yazsam, istənilən marağı doğurmayacaq, amma məşhur publisist Əsəd bəylə şərikli işimiz güman ki, diqqətdən kənar qalmayacaq".

"Maraqlıdı, çox maraqlıdı... – Əsəd bəy ani fikirdən sonra qərarını verdi. – Nə olar, sınaqdan keçirək".

Virek məsələnin mahiyyətini uzun-uzadı izah elədi, demək olar, hazır əlyazmanı verdi: sadəcə, "əl gəzdirmək" lazımды, vəssalam; şübhəsiz, bu xidməti müqabilində haqqını alacaq.

Qalanısa artıq peşəkarlıq məsələsiydi...

Amma artıq Amerika onu sıxırdı, Vyanaya qayıtmaq, əvvəlki ruhi vəziyyətinə dönmək istəyirdi. Çox şeyləri daha Erikayla danışa bilmir, Nyu-Yorkun kübar həyatı, Amerika ruhu yavaş-yavaş aralarına sədd çəkirdi. Ürəyini İtaliyaya, Pima Andreaya göndərdiyi məktublara töküdü: Pimanı elə ilk görüşdəcə tanımış, daha romantik, duyğulu, etibarlı olduğunu hiss eləmişdi.

Erikasa Vyanaya qayıtmağa həvəs göstərmirdi: yenə bir-birinə oxşayan günlər başlayacaqdı, “*ərəb şeyxi*” kağızların arasında qurdalana-qurdalana beyninə gələnləri diktə eləyəcək, onu yorub suyunu çıxaranacan əl çəkməyəcəkdi. Gərək ərini fikrindən daşındırmağa çalışsın.

“Bəlkə, Vyanaya qayıtmaq fikrindən daşınasan?” – Erika fürsət tapıb fikrini nəvazişlə dedi.

“Necə qayıtmaya bilərəm, – əri özündən çıxdı. – Başa düş, mənim ruhum Avropaya bağlıdı. Orda özümü daha rahat hiss eləyirəm. Üstəlik, Vyanada atam var, mənə analıq eləyən frau Şulthenin taleyindən nigaranam”.

“Onlar da Nyu-Yorka gəlsinlər,” – Erika son cəhd də elədi.

“Vyanaya qayıtmalıyıq, istədiyimiz vaxt bura gələ bilərik”, – Əsəd bəyin qərarı qətiydi.

Təbii ki, Valter Lyövendal bu gedişdən bərk narazı qaldı: bu səfeh kürəkəni Avstriyanın nasional-sosialistlərin təsirindən qıraqda qalacağına ümid bəsləyir, orda – Almaniyada nələr baş verdiyini dərk eləmir. Ondan daha səfeh olan Erika da o şübhəli tipdən, yalançı şeyxdən əl çəkmək istəmir. Yaxşı, qoy getsinlər, onsuz da qızının gec-tez ondan aralanacağına inanır...

Venesiyaya gedən paroxoda bilet aldılar, birinci dərəcəli kayutda yerlərini tutdular, az qala, gəmi limandan aralanmamış Əsəd bəy iş ovqatına girdi: Virekə verdiyi sözə əməl eləməli idi, Kayzer haqqında kitab beynində hazırıdı, Erika yazı makinasını hazırlasın.

Erika onun dediyini qəribə itaətkarlıqla yerinə yetirdi. Əsəd bəy azacıq yırğalanan kayutda var-gəl eləyə-eləyə fantaziyasını işə saldı: hərbi tribunal çoxdan ölmüş, amma indi “sağ” olan tarixi şəxsiyyətlərdən ibarətdi, zalda şahidlər əyləşiblər, müttəhim stulunda Kayzeri oturdublar, onu hərbi cinayətlərinə görə ittiham eləyirlər.

Əsəd bəy günortayacan sənədləri oxuyur, Erikanın çap elədiklərini düzəldir, nahardan sonra “diktə məşəqqəti” başlanırdı. On səhifə tamam olanda Erika keyimiş barmaqlarını ovuşdura-ovuşdura yazı makinasının arxasından durur, özünə gəlmək üçün çarpayısında xeyli uzanıb qalırdı. Axşamısa restoranda, ya göyərtədə keçirir, yalnız yatmaq vaxtı gələndə kayuta qayıdırdılar.

Elə o günlərdə Erika hiss elədi ki, Vyanaya gələndən ərilə yataqda olmaq, sevişmək ona əvvəlki zövqü vermir, elə “şeyx” də bir qədər soyuyub. Əvvəllər bunu özünün hamilə ola bilməməsilə bağlayırdı, indisə ana olmadığına sevinirdi: ərinin yazıb-pozmaq ehtirası, daim bu barədə düşünməsi, diktə eləyəndə, az qala, dünyanı unutmaması onu qorxutmağa başlamışdı. İntim anlarında belə, borcunu hissiz, həvəssiz, odsuz-alovsuz yerinə yetirirdi – bir sözlə, əvvəlki coşqun, ehtiraslı Leo yataqda yoxa çıxıb, iş prosesində peyda olmuşdu.

“*Kayzerin məhkəməsi*”ni tamamlayıb Virekə göndərüb arvadını yenə yazı makinası arxasında oturtdu: yazmaq, işləmək lazımdı. Erika onu gəzmək, dincəlmək, həyatdan zövq almaq üçün dilə tutur, bəzən mübahisələri böyüyüb qızğın atışmaya çevrilirdi, amma axırda dil tapıb işlərini davam etdirirdilər: Leo kağızların arasında eşələnir, artistsayağı diktə eləyir, Erika deyilənləri makinada yazır, üstəlik, redaktəsinə də yardım göstərirdi.

Son əlyazmanı Verner Şendelə göndərəndən sonra ondan yenə xəbərdarlıq məktubu almışdı: Əsəd bəy ağlagəlməz sürətlə işləyir, kitablar arasında, ən azı, bir il fasilə vermək lazımdı ki, şübhə doğurmasınlar; Şendel həm də onun üçün *Ənvər Paşa, Uorren Hardinq və Böyük Pyotr haqqında* kitabların əlyazmalarını hazırlamışdı, fürsət düşən kimi göndərəcəkdə.

Əsəd bəyisə artıq dayandırmaq mümkün deyildi. Nə olar, Şendel üçün fasilə verər, amma budur, çamadanında iki əlyazma var: “*Sevgi və neft*”, “*Manuela*”. “Sevgi və neft” novellasının qəhrəmanlarından biri Parisə mühacirət eləmiş iş ada-

mı Petros Petrosyan neft satışından öz xeyrini götürən iş adamıydı. Əsəd bəy novellada Avropada “Cənab beş faiz” ləqəbilə tanınmış erməni milyonçu Qalust Gülbəngyanın prototipini yaratmışdı, gələcəkdə onun haqqında da kitab yazmaq fikrindəydi. Həmin novellalara əl gəzdirib, məsələn, Polşada çap etdirmək olar, Vyanada üzə çıxsa, nəşirləri narazı qalarlar.

Dərhal Lodzın “Respublika” nəşriyyatına məktub yazdı, bu yaxınlarda əsər üçün müraciət eləmişdilər, əlyazmaları göndərüb tərcümə və çapıyla bağlı razılaşdı. Yalnız orda işlərin sürətlə getdiyinə əmin olandan sonra bir qədər sakitləşə bildi...

Həmin vaxtlarda Erikanın dostları arasında Rene Fülöp-Miller peyda olmuşdu. Rene Macarıstan ərazisindəki Karansebeşdə doğulmuşdu, qırx yaşlarında, yaraşlıq, məşhur yazıçı, sənət tarixçisiydi, hətta, Əsəd bəyin rəqibi sayılırdı, Şərq, daha doğrusu, Rusiya tarixi üzrə mütəxəssis idi, kitabları çap olunmuşdu; “*Rasputin: müqəddəs şeytan*”, “*Bolşevizmin zəkası və siması*”, “*Lenin və Qandi*” əsərlərini Əsəd bəy oxumuşdu, rus teatrı, rus gizli polisi, Lev Tolstoy, Yelizaveta Narışkina-Kurakina barədə kitabları olduğunu bilirdi; oxuduqlarını bəyənsə də, fikrincə, o kitablarda vacib saydığı şeylər – macərə, avantüra, sehr, yəni oxucunu cəlb eləyən gözəl yalanlar yox idi. Sözarası dediyinə görə, indi XIII Lui və liderlər, xəyalpərəstlər, kütlələr barədə nəsə yazırdı.

Əslində, onları hər ikisinin Amerikadakı nəşiri, “Vikinq” nəşriyyatının baş redaktoru Ben Hübş Vyanaya gələndə tanış eləmişdi, sonra Binks və Cey də tanışlığa qoşuldular, ardınca Rene opera müğənnisi olan arvadı Heddini sıralarına qoşdu. Hübş gedəndən sonra tez-tez görüşürdülər, amma Amerikadan qayıdandan bəri Rene çox vaxt tək, həm də Erika işləməyən saatlarda gəlirdi, Əsəd bəyin başı sənədləri oxu-

mağa, redaktəyə qarışanda onlar qonaq otağında, ya da eyvanda qəhvə, yaxud viski içib, siqaret çəkə-çəkə söhbət eləyirdilər. Beynindən keçirirdi ki, *səfeh kişi qadını tərbiyə eləməyə çalışar, ağıllı kişisə onu öyrətməyə can atar, yalnız müdrik kişi mümkün olmayan bir işə – onu olduğu kimi sevməyə cəhd göstərər*, ona görə də onların münasibətinə mane olmurdu.

Əsəd bəy 1934-cü ilin son ayında Verner Şendeldən II Nikolay və Leninlə bağlı qovluqlar aldı: Şendel yazırdı ki, müqavilə üzrə kitablardan çatacaq qonorar hesabına köçürülür, hələ Göbbelsin nazirliyi tərəfdən təhlükə gözlənmir, nəşirlər son rus çarı və Lenin haqqında oxucuların diqqətini çəkəcək kitablar istəyirlər, amma çox tələsməsin, kifayət qədər vaxtı var; Keppenhauerdən rus çarı haqqında kitab üçün yüksək qonorar almaq tələbini yerinə yetirəcək, xanım Əsəd bəyin rəfiqəsilə bağlı kiçik xahişinə əməl eləyəcək...

Erikasa yenə Nyu-Yorka getmək fikrinə düşmüşdü, ərinin bütün söylərinə baxmayaraq, fikirindən dönmədi: ailəsi üçün darıxıb, bir neçə ay onların yanında dincəlsələr, pis olmaz – axı qayıdanda belə razılaşıblar. İsrarlar dözülməz həddə çatanda Əsəd bəy axır ki, razılıq verdi: nə olar, gedərlər, amma əvvəla, rus çarı haqqında əlyazmanı mümkün qədər tez hazırlayıb Berlinə göndərmək lazımdı, Hollenin nəşriyyatı gözləyir, ikincisi, çox orda uzun müddət qalmaqcaqlar, Nyu-Yorkda özünü narahat hiss eləyir, Virekdən başqa ürək qızdırdığı bir kəs yoxdu.

Erika görünür, səfər xətrinə razılaşdı, hətta qonşularla ünsiyyəti bir qədər azaltdı, Rene də çox az-az görünməyə başladı. Demək olar, ay yarımından sonra əlyazma hazır idi, Nyu-Yorka bilet də sifariş olunmuşdu. Əsəd bəy "*II Nikolay: Sonuncu çarın yüksəlişi və süqutu*" adlandırdığı əlyazmanı nəşirinə göndərib çamadanını yığışdırdı...

Yenə Berlindən Venesiyaya qatarla, Venesiyadan Nyu-Yorka transatlantik paroxodun birinci dərəcəli kayutunda getdilər. Yenə Erika ərinin yazacağı kitablardan danışanda

coşqun, yataqda yorğun halının şahidi oldu. Əsəd bəy indi də Lenin barədə danışırdı: gələcək personajı barədə əlyazmanı, sənədləri, qəzet-jurnal kəsiklərini oxuyur, qeydlər aparır, işarələyir, çox bəyəndiyi məqamlar olanda özünü saxlaya bilmirdi:

“Bir buna bax, Eri...”

Erikanın ona qulaq asmağa hövsələsi çatmırdı, xəz yarım-paltosuna bürünüb göyərtəyə çıxır, yuxusu gələnə qədər vaxtını keçirməyə çalışırdı. Gözəl şəhərdə, kübar rayonda, imperator sarayı, müqəddəs Stefan kilsəsi və Opera teatrının yanındakı dəbdəbəli mənzillərdə yaşayırlar, pul sarıdan çətinlikləri yoxdu, amma daha münasibətlərində əvvəl duyduqları vəcd, coşqunluq, ehtiras, sevgi yoxdu; aradan cəmi üç il keçib, Erikanın fəth elədiyi “şahzadə” artıq adiləşib, əvvəlki cazibəsini və sehrini itirib, üstəlik, çox dəyişib, öz hisslərilə bacara bilmir.

Nyu-York Əsəd bəydən ötrü darıxdırıcı, Erikadan ötrü əyləncəliydi. Naşirilə görüşdü, Virekə baş çəkdi, qəzet-jurnallara müsahibə verdi. Berlinin “Holle” nəşriyyatında rus çarı haqqında nəşr olunmuş kitabının sorağı artıq okeanın bu tayına gəlib çatmışdı. “Nyu-York Tayms”ın müxbirinə kitab barədə danışdı, o da yazdı: *“İkinci Nikolayın bioqrafi redaksiyamızda oldu: Əsəd bəyin fikrinə, çarı heç kəs başa düşmürdü”*.

Vəssalam, bununla da Amerikadan doydun.

Təəccübünə rəğmən Erikanı Vyanaya tez qayıtmaq üçün dilə tutmalı olmadı, arvadı elə ilk cəhdəcə razılaşdı.

“Əlbəttə, qayıdaq, bizi Vyanada vacib işlər gözləyir”.

Lyövendalların onları mehribancasına yola salmasından da təəccübləndi, amma ağına başqa bir şey gəlmədi: görünür, Erika münasibətlərindəki bəzi mətləbləri dərk eləyib, ərinin istəklərinin əleyhinə getməməyi qərara alıb!

Vyanaya yazın ən gözəl vaxtında çatacaqlar...

Bəlkə, yayı Yunanıstana, ya da Norveçə getsinlər?..

Nə olar, bunu vaxtı çatanda götür-qoy eləyərlər...

Hələ ki, qarşıda uzun dəniz səfəri durur...

XXVIII FƏSİL

OTUZ YEDDİNCİ İLİN ASTANASINDA

Yusif Vəzir

Bakı, Temir xan-Şura, İrəvan, Qusar, Bakı

Fevral 1935-ci-dekabr 1936-cı illər

O ilin qışı nəşə ağır keçirdi. Havaların soyuqluğundan artıq öz qəlbinin sıxıntısından əzab çəkirdi...

Düzdü, Aşqabaddan, bacılarından xəbər tutur, dost-tanışla görüşür, yazı-pozusuyla məşğul olurdu, amma o sıxıntı çəkilib getmirdi ki, getmirdi...

Yazıçılar İttifaqı rəhbərliyinin, daha doğrusu, Məmməd-kazım Ələkbərlinin təklifilə "Ədəbiyyat qəzetəsi" nə məsləhətçi keçmişdi. Yeniyetmələrin, yenicə yazmağa başlayanların yazılarını oxuyur, rəy yazır, səhvlərini düzəldir, yol göstərir, qəzetə xülasələr hazırlayırdı. Arada Füzulinin o vaxtdək çap olunmamış əsərindən, Qətran Təbrizinin taleyindən, Xətəinin nəfəslərindən, Çexovun dilindən, Qoqolun "Ölü canlar"ından, xalq ədəbiyyatı nümunələrindən... yazırdı...

Fevral ayında Yazıçılar İttifaqının birinci plenumu çağırıldı, tənqidin vəziyyəti haqqında məsələ müzakirə olundu,

yeni idarə heyəti seçildi, tənqid bürosu, ədəbiyyat fondu bürosu yaradıldı. Yusif Vəzir də artıq ədəbiyyat fondu bürosunun üzvü idi.

Kiyevdəki tələbəlik illərindən bəhs eləyən, adını əvvəlvə *“Tələbələr”*, sonra *“Studentlər”* qoyduğu *“Günah”* romanını bir daha təzədən işlədi, sözarası deyilən *“iradları”* nəzərə alıb, əsərdə *“inqilabı artırıb”* çapa verdi. Elə o vaxt da romanın davamını yazırdı, *“1917-ci ildə”* adlanan hissə çarın yıxılmasından sonrakı dövrün inqilabi hadisələrini əhatə eləyəcəkdi. *“Bir cavanın dəftəri”* nisə gündəlikləri əsasında yazmışdı, məktəbli Muradın 1905-ci il yay tətili günlərini dövrün tarixi hadisələri fonunda əks etdirirdi.

“Ali Sovetlərə seçkilərə əsər həsr eləmişən? – Abdulla Şaiq yenə bığaltı gülümsəy-gülümsəyə soruşurdu. – Artıq ədiblərimiz bu yönümdə ciddi çalışırlar”.

“Hələ vaxt var, – onu başa düşüb mənalı-mənalı deyirdi, – gərək mən də bir şey fikirləşim”.

Fikirləşirdi. Vaxtilə, hələ Kiyevdə olanda Vətəninin tarixini əks edirən beş roman yazmaq arzusundaydı: lap qədim dövrlər barədə *“Qızlar bulağı”*ni yazdı; sonrakı Qacar dövründə Şuşada baş verənlər olacaqdı; üçüncüsü inqilabi çaxnaşmalardan bəhs eləyəcəkdi; ötən illər ərzində planının dördüncü və beşinci bəndləri dəyişmiş, indi üzə çıxara bilmədiyi əsərlər yaranmışdı. Son vaxtlar fikri-zikri o mövzulardan birinin – Ağ Məhəmməd Şah Qacar Azərbaycana hücum eləyən vaxt Şuşada baş verən hadisələrlə məşğul idi; onda Molla Pənah Vaqif öldürülmüşdü, Qacar qətlə yetirilmişdi. O dövr məmləkət tarixinin ən faciəli dövrlərindən biri idi. İndisə ondan Azərbaycan əməkçilərinin rəşadətli əməyindən bəhs eləyən əsərlər istəyirlər...

O günlərin birində Lermontov küçəsinin tinində Səməd Vurğunla rastlaşdılar. Cavan şair gözlərindən gülə-gülə yaxınlaşdı, hörmətlə görüşdü, sonra bir qədər çəkinə-çəkinə dilləndi:

“Mirzə, Molla Pənah Vaqif haqqında mənzum dram yazmaq fikrim var, mövzuyla, dövrlə bağlı əlimə keçəni oxumuşam, amma hiss eləyirəm ki, məsləhətə ehtiyacım var. Mümkünsə, aradabir gəlim, mənə bu barədə məsləhət verin”.

Əvvəlcə çaşdı, cavan şairin onu “Mirzə” adlandırması qəribə göründü, üstəlik, cavan şairin də Vaqif haqqında əsər yazmaq niyyətindən çaşdı: Allahın ağlagəlməz təsadüfünə bax! Sonra artıq həmin mövzuda roman başladığını demək istəmədi: cavan səhv başa düşər, özü yazdığına görə ondan nəsə gizlətdiyini fikirləşər; hər kəsin öz duyumu, öz dəstixətti, öz görümünü var, kim necə bacaracaqsın, elə də yazacaq.

“Çox sevindim, maraqlı dövr, gözəl mövzudu, – dedi. – Qapımız həmişə üzünə açıqdı, nə vaxt istəsən, gələ bilərsən, mən də bildiklərimi əsirgəməyərəm”.

“Çox sağ olun, Mirzə, – Səməd razılıqla gülümsədi, – sizin qədər mütaliə eləməmişik, məşallah, xeyli dil də bilirsiniz, həm də Şuşada, yəqin, çox şey eşitmisiniz”.

“Gələrsən, danışarıq, – ərlə cavan şairin qoluna girdi, – yaxın qonşuyuq, bir stəkan çayımızı da içərsən”.

“Gələrəm, – Səməd razılıqla onun əlini sıxdı. – Allah sizə ömür versin”.

Bu cavan şairdən xoşu gəlirdi: istedadı Allah vergisiydi, üstəlik, digərləri kimi özünü oda-közə vurub “*yenilikçi proletar şairləri*” kimi yazmağa çalışmırdı, dili sadə və aydın idi.

...O Novruz bayramını rahat keçirdilər, səməni göyərdildi, şamlar yandırıldı, qadınlar köməkləşib şirniyyat bişirdilər, evlərə pay getdi, uşaqlar, cavanlar, qız-gəlinlər qulaq falına çıxdılar, bayram sevinci çəkilib gedəndən sonra yayı harda dincələcəkləri barədə fikirlər ortaya çıxdı.

“Uşaqlar Qusarı çox bəyənilər”, – Bilqeyis xanımın istəyi aydın oldu.

“Şaiq Əfəndi Temir Xan-Şuranı məsləhət görür, – Yusif Vəzir də öz fikrini söylədi. – Bəlkə, uşaqlardan soruşaq?”

“Əlbəttə, – Bilqeyis xanım, onun sözünü zarafata saldı, –

soruşsan, mənim tərəfimdə olacaqlar, keçən yay Qusarda olublar axı”.

“Şaiq Əfəndinin ailəsilə dincəlmək yaxşı olardı, – Yusif Vəzir məsləhət gördü, – sən bir Şahzadə xanımla danış”.

Qadınlar danışdılar, razılaşdılar, qərarlarını da verdilər: Temir Xan-Şuraya gedəcəklər: dəniz də yaxın imiş, həm də uşaqları dənizə aparırlar.

O yay doğrudan da gözəl keçdi: Abdulla Şaiqin şirin söhbətləri, Şahzadə xanımın mehribanlığı, təbiətin gözəlliyi günlərinə mənə qatırdı. Abdulla Şaiq uşaqlara nağil danışır, şeirlərini oxuyurdu. Yusif Vəzir arabir kitab fəliylə məşğul olurdu: əlinin altındakı kitabı bəxtəbəxt açır, oxuduğu cümləni, ya da beyti, əlbəttə ki, nikbin mənalarla yozub uşaqları sevindirirdi. Gün əyləndə dəniz kənarında gəzə-gəzə olub-keçənlərdən söhbətləşmək, yazacaqlarını götür-qoy eləmək xoşlarına gəlirdi.

Payız gəldi, institutdakı işindən imtina eləməli oldu: Yazıcılar İttifaqı ona “Azərnəşr”də tərcüməçi-redaktorluq təklif eləmişdi, o da razılaşmışdı: qəzetdəki və nəşriyyatdakı işlərindən aldığı maaş müəllimlikdən qazandığından az olsa da, yazı-pozuya vaxtı daha çox qalırdı, maddi itkisini qonorrarla aradan qaldırmağa imkanı vardı.

Elə o vaxt da yeni yaradıcılıq planları ortaya düşdü: yeni romanları üzərində düşünür, məxəzləri araşdırır, hekayələr qələmə alırdı; nəşriyyatlardan tərcümə sifarişləri gəlirdi; qürbətdəki mühacirlərin həyatından “Həzrət-Şəhriyar” adlı satirik komediya bitirib teatra vermək istəyirdi. Arada əməkçi qadınların müşavirəsinə, rəssamlarla görüşə dəvət olunur, zavod-fabriklərə gedirdi. Amma ağılna yuxarının tələb elədiyi mövzular gəlmirdi. Ətrafındakı qələm yoldaşlarının çoxusa yeni həyatdan, əmək qəhrəmanlığından, zərbəçilərdən yazırdılar, sabah ondan da haqq-hesab istəyəcəkdilər.

Məmmədkazım Ələkbərli Yusif Vəzirə hörmətlə yanaşdı, hətta “Studentlər”in yeni nəşrinin redaktorluğunu da ona tapşırmışdılar. Amma vəzifə adamıydı, onu sədr seçmişdilər ki, kimin nə və necə yazdığına nəzarət eləyən aparatı yönləndirsin. Görüşəndə ilk sualı da bu olurdu:

“Nə yazırsınız, Yusif Əfəndi?”

Hər dəfə qeyri-müəyyən cavabla canını qurtarırdı, amma son görüşlərində sual bir qədər ciddi səslənmişdi: hamı yeni həyatı vəsf eləyir, sizsə hərəkətə gəlmirsiniz!

Əlbəttə, bunu gözləyirdi, ona görə də öz-özlüyündə plan tutmuşdu: Tərtər Su Elektrik Stansiyasının əməkçiləri haqqında roman, pambıqçılar barədə pyes yazmaq istəyir, amma bundan ötrü gərək Tərtərə və kolxozlara gedə, hər şeyi öz yerində görə. Bütün bunlar da Məmmədkazım Ələkbərini sevindirmişdi:

“Çox gözəl, bu arzunuzu nəzərə alırıq. Bilirsiniz ki, qarşıda bizi böyük hadisələr gözləyir. İndisə hazırlaşın, Yerevana gedəcəksiniz, nümayəndə heyətinə sizi də daxil eləmişik”.

“Özgə kimlər gedir? – Bu xəbər onu həyəcanlandırmışdı, axır ki, rəsmi tədbirlərdə yada düşməyə başlayırdı. – Qatarla gedirik, yoxsa maşınla?”

“Məmməd Səid Ordubadi, Mikayıl Müşfiq, Mehdi Hüseyin, Sabit Rəhman... – sədr dilləndi. – Sizə iki maşın ayrılıb. Hazırlıqlı olun, azı yarım ay orda qalacaqsınız”.

Şübhəsiz, yaxşı təsadüfdü: həm rəsmi dairələrdə xatırladığını bürüzə verirdi (*zarafat deyildi, belə şeyləri lap yuxarıda razılaşdırırdılar, respublikanın birinci adamı Mir Cəfər Bağırovun xeyir-duası da olurdu*), həm də yeni yerlər görəcək, yeni adamlarla tanış olacaqdı.

Hazırlaşdı, uşaqları arvadına bərk-bərk tapşırıb yola düşdü. Məmməd Səidlə eyni maşındaydılar, arxadakı maşında cavanlar – Müşfiq, Mehdi və Sabit oturmuşdular – hər dəstənin öz söhbəti vardı. Məmməd Səid otuz il əvvəlki hadisələri xatırlayır, Yusif Vəzir də elə o vaxtlar Şuşada baş

verənləri nağil eləyirdi, amma fikirlər xalqların yox, o düşmənçilik toxumunu səpənlərin günahkar olduğu üzərində birləşirdi.

O səfərdə gözlənilməz hadisə də baş verdi: cavanların məşını Gümrü yolunda irəli keçmiş, sürücü döngədə ehtiyatsızlıq eləyib yüngül qəza törətmişdi. Mikayıl Müşfiqin ayağı əzilmiş, Mehdi Hüseynin sifəti yaralanmışdı, Sabit Rəhmansa salamat qurtarmışdı. Onları xəstəxanaya çatdırdılar, hər şey sarıqla, xəcalət hissilə, zarafatyana sözlərlə ötüb keçdi. Bununla belə, sanki, bu qəza xəbərdarlıqmuş: o bayram təntənələri də, rayonlara səfərləri də, oxucularla görüşləri də qəlbindəki anlaşılmaz sıxıntıyı aradan qaldıra bilmədi.

Səfərdən qayıdıandan sonra yarımçıq yazılarının üstünə qayıtdı, amma işləməyin get-gedə nə qədər çətin olduğunu hiss eləyirdi: cəmi iyirmi dörd kvadratmetrlik dar mənzil, üç uşaq, küçənin səs-küyü, yay günlərinin bürküsü amanını kəsirdi. Qış aylarında uşaqlar nisbətən tez yatırdılar, küçədən əl-ayaq tez çəkilirdi, gecədən xeyli keçəndək işləmək mümkün idi, amma havalar istiləşəndə vəziyyət dözülməz olurdu. Məcbur qalıb arvadına üz tuturdu ki, uşaqları bir neçə saatlığa anangilə apar, bəlkə, işləyə bilim. O bir neçə saatsa heç cür bəs eləməzdi – yazmaq istədikləri çox, şəraitə yox idi. Qarşıdan da inqilabın iyirminci ildönümü bayramı gəlirdi, təbii ki, ondan ildönümə həsr olunmuş əsər gözləyirdilər. İttifaqın rəhbərliyinə ərizə yazmışdı ki, həmin əsərləri yazmaq üçün rayonlara getməyə şərait yaratsınlar, bəyənilib qərar çıxarılmışdı, amma hələ də nəticəsi görünmürdü.

İttifaqın sədrinə bir ərizə də yazdı: *“Yaşadığım mənzil mənim üçün qətiyyənlə yaramır. Sahəsi iyirmi kvadrat metr olan mənzildə beş adam yaşayır, birinci mərtəbədir, küçənin gurultusu işimə tamamilə mane olur. İndiyə kimi mənzil çətinliyini sabaha qədər işləməklə həll edirəm. İndisə bu mümkün deyil, ürəyim və gözlərim ağrıyır”*.

Məmmədkazım Ələkbərli Yusif Vəzirə yaxşı münasibətini bir daha göstərdi, ərizəsini müzakirəyə çıxardı, ona Xaqani

küçəsində incəsənət işçiləri üçün tikilməkdə olan binada üçotaqlı mənzil ayrılması barədə qərar qəbul olundu.

Bundan böyük sevinci təsəvvür eləməirdi: uzaqbaşı il yarım-iki ildən sonra bu çətinliyinə son qoyulacaq, ayrıca iş otağı olacaq, nəhayət, əlli yaşında rahat işləməyə şərait yaranacaqdı.

Az sonra da Məmməd Kazım Ələkbərini təzədən açılmış Dövlət Darülfünuna rektor göndərdilər, yerinə Seyfulla Şamilovu seçdilər. Sefullayla elə bir münasibəti yox idi, üstəlik, onun ifrat partiyalılığından və ideoloji göstərişləri yerinə yetirmək üçün göstərdiyi hədsiz canfəşanlıqdan xoşlanmırdı...

Qarşıdan 1936-cı il gəlir, ölkədə böyük ictimai-siyasi hadisələr baş verəcək, yuxardakılar yazıçılardan Şura hakimiyyətinin nailiyyətlərinə dair əsərlər gözləyirlər. Yusif Vəzirin üzvü olduğu ədəbiyyat bürosusa hələ onun rayonlara göndərilməsi barədə müraciətini nəzərə almaq fikrində deyil.

O *"Telli"* komediyasını qələmə alır, güzəran dərdindən vaxtının çoxunu da tərcümələrə sərf eləyir. Tolstoyun *"Dirilmə"*, Qoqolun *"Köhnə dünyanın mülkədarları"*, *"Ölü canlar"*, Saltıkov-Şedrinin *"Ötkəm müdir nağılı"*, Balzakın *"Şaqren dərisi"* əsərlərini istəklə, böyük zövq ala-ala çevirir. Nəşriyyatın sifarişilə arada Serafimoviçin, Neverovun, Lavrenyevin, Pavlenkonun kitablarını da çevirməli olur.

Amma Turgenevin *"Xam torpaq"* romanının tərcüməsilə bağlı məsələ ondan ötrü sirr olaraq qaldı. Romanın tərcüməsini Yazıçılar İttifaqının plenumu təklif eləmiş, *"Azərnəşr"*in direktoru Əhməd Triniç də Yusif Vəzirlə müqavilə bağlamışdı. Öz yazı-pozusundan oğurladığı vaxtın hesabına – yeddi aya romanın tərcüməsini bitirib nəşriyyata təhvil vermiş, kitabın redaktoru Hacıbaba Nəzərli təyin olunmuşdu. Belə görünürdü ki, hər şey qaydasındadı, kitab nəşr olunacaq, tərcüməçi də qonorarını alacaq.

“Xam torpağ”ın nəşr planından çıxarıldığını öyrənəndəsə təəccübləndi: bəs səbəbi nədi? Əhməd Triniç qərribə səbəb söylədi:

“Belə... Ümumiyyətlə, roman yoldaş Axundovun xoşuna gəlmir”.

Əlbəttə, Yusif Vəzir buna inanmadı: plenumun qərarıyla tərçüməsi təklif olunan əsəri yoldaş Axundovun bəyən-məməsi ağlabatan görünür, deməli, zəhməthaqqı da verməyəcəklər.

“Axı müqavilə bağlamışıq, yeddi ay zəhmət çəkmişəm, zəhməthaqqı almalyam”.

“Göstəriş belədi, – Triniç narahat halda dilləndi, – heç nə eləyə bilmərəm”.

“Bəs, heç olmasa, əlyazmamı geri götürə bilərəm?” – Yusif Vəzir köksünü ötürüb dilləndi.

“Nəzərli yoldaşa müraciət eləyin”, – həmsöhbəti qısa cavab verdi.

Hacıbaba Nəzərlisə qovluğuşu tapmadı ki, tapmadı, elə bil, yağlı əppək olub göyə çəkilməşdi. Son sözü də bu oldu:

“Axtarıb taparam, mütləq taparam!”

Amma Yusif Vəzir artıq buna inanmırdı, qayıdanda ürəyində dözülməz ağırlıq duyub bir neçə dəfə ayaq saxlamalı oldu.

Bu bir neçə il əvvəl olmuşdu. Onda Əhməd Triniçin 1918-ci ildə Nuru Paşanın yavəri, Qubada erməni quldurlarını əsir alan adam kimi şübhə altında olduğunu, işini yoxlamaq üçün komissiya yaradıldığını bilmirdi. Az sonra o Mir Cəfər Bağirovun köməyilə həbsdən qurtuldu, amma “Azərnəşr”dən çıxarılıb Dövlət Dram Teatrına direktor göndərildi.

O vaxtdan xeyli keçmişdi. İndisə başqa zəmanəydi, seyrək də olsa, “təmizləmə” başlamışdı. Deyəsən, nə vaxtdan bəri duyduğuşu sıxıntının səbəbi yavaş-yavaş bəlli olurdu...

İlin başlanğıcından “*Həyatımın iyirmi ili*” adlandırdığı xatirələrini yazmağa başlamışdı. Az yaşamamışdı, gələcək illəri yazını tamamlayacaqdı, nələrisə yada salmağa, müəyyən bir

mərhələyə yekun vurmağa haqqı vardı. Bəlkə bu addımı atmağa içində artıb-böyüyən səksəkə təkan vermişdi.

Fevralın axırlarında "Kommunist" qəzetində "gənc tənqidçi" Hidayət Əfəndiyevin məqaləsini oxuyanda artıq nəhəng bir mexanizmin işə düşdüyünü hiss elədi: partiya orqanında bu cür ittihamvari yazıların çap olunması təhlükəli şeydi. "Gənc tənqidçi"yə görə Yusif Vəzir "Qızlar bulağı" romanında "özünü yenidən qurmayıb", "öz tarixi materialı əsasında dövrümüzün mənasını əks etdirməyib", "başqa yazıçılarımıza nisbətən Çəmənəmnlidə yenidənqurma prosesi çox ağır və çətin gedir", "o öz bədii bacarığını şura materialı üzərinə tətbiq etməyə meyil göstərmir"; "Çəmənəmnlili osmançılıq təsirini öz dilindən hələ bugüncədək təmizləyə bilməyib, bəlkə əksinə, onun son əsərlərində və xüsusilə "Studentlər" də bu zərərli təsir müəllif tərəfindən yerində canlandırılır", "Çəmənəmnlili əsl yenidənqurma yollarına çıxmağa tələsməlidir, bunun üçün ona bütün imkanlar yaradılıb..." Üstəlik, o əsərlərində şəhvəti təbliğ eləyir: "Heç bir bədii gözəlliyə və funksiyaya malik olmayan və şəhvət oyadan çirkin momentlərə biz, məsələn, nasirimiz Yusif Vəzirin əsərlərində də təsadüf edirik. Yusif Vəzirin "Qızlar bulağı" əsərində belə bir yer var: "Onun vücutunu yetişmiş dişlərə məxsus rayihə sardı"; yaxud "Ninni soyunub gəncin yatağına girdi, gənc Ninninin bütün gözəlliklərinə malik oldu". "Yusif Vəzirin bu əsəri ("Studentlər") özünün çılpaq, şəhvət oyadan erotik təsvirlərlə oxucuların zövqünü və əxlaqını pozmağa doğru çevrilmişdir".

Ağır ittihamlardı, o ittihamların hər birinə tutarlı cavab verə bilər, amma qarşıdurmanın böyüyəcəyindən, digər "gənc tənqidçilər" in fürsət tapacaqlarından ehtiyatlanır. Bəs necə yəni hər cür şərait yaradılıb? Mənzil şəraiti məlumdu, hələ həll olunmayıb, əməkçilərlə tanış olmaq üçün rayona göndərilməsinə xahiş eləyib, yenə cavab yoxdu. Belə şəraitdə necə yenidənqurulsun?

"Gənc tənqidçi"ni uzaqdan-uzağa tanıyırdı, əslən Şamaxıdan idi, şair Ağca Əli Nəsehin oğluydu, bundan əvvəl Baş

Mətbuat İdarəsində siyasi redaktor işləmişdi, indi Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda müəllimlik eləyir, fəallıq göstərir, Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul olunmağa çalışırdı. Bundan ötrü, əlbəttə, *“prinsipial və marksist”* olduğunu sübuta yetirməliydi, elə yetirirdi də...

Cəmi bir ay sonra, martın iyirmi dördündə *“Pravda”* qəzetində çap olunmuş *“Formalizm və naturalizm əleyhinə”* məqaləsini müzakirə etmək üçün Yazıçılar İttifaqının üçgünlük müşavirəsi çağırıldı. Şübhəsiz, müşavirədə çıxış etmək, ünvanına söylənən tənqidlərə cavab vermək lazım gələcəkdi.

Qəlbini çulğamış səksəkə hissindən bir qədər də dadını itirmiş Novruz bayramından sonra xəstələnib yatağa düşdü. Müşavirənin ilk iki günündə iştirak eləyə bilməsə də, çıxışlarla tanış oldu: hədəfdə əsasən dörd nəfər vardı: Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Mikayıl Rəfil, Mikayıl Müşfiq. Müzakirələrdə Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Məmməd Rəhim, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi, Mir Cəlal geniş məruzələrlə çıxış etmişdilər.

Yenə ən çox tənqid olunanlardan idi, yenə *“Studentlər”* və *“Qızlar bulağı”* romanları haqqında eyni fikirləri söyləmişdilər.

Səməd Vurğun Hüseyn Cavid, Mikayıl Rəfilini hədəf almışdısa, Mehdi Hüseynin əsas hədəfi əsasən Yusif Vəzir idi: *“Onun son əsərləri, xüsusilə də “Qızlar bulağı” və “Studentlər” romanı şura ədəbiyyatının fikri yüksəlişini ifadə etməyir. Bütün səmimiyyəti və qətiyyətilə göstərməliyik ki, Yusif Vəzir, inqilabın ən qəti momentlərindən birini – 1917-ci ili, yəni bizim ədəbiyyatımızda ən aktual dövrlərdən birini götürməsinə baxmayaraq, yenə də yeni sənət cəbhəsinə, sosialist realizmi cəbhəsinə keçməyib”*.

İstedadına hörmət duyduğu Mehdi Hüseynlə İrəvan səfərində çox söhbət etmişdi, onda o bu qənaətlərinin birini də dilinə gətirməmişdi, əksinə, xeyli təriflər söyləmişdi. Gö-

rünür, artıq öz canından qorxur, bu ifşa yarışında iştirak eləməsə, adının “qara siyahı”ya düşəcəyindən çəkinirdi.

Təkcə “cığırdaşlar”ı Seyid Hüseyn və Tağı Şahbazi mükün qədər neytral mövqedəydilər, vicdanlarının əleyhinə getməməyə çalışırdılar...

Müşavirənin son günü getdi, söz alıb tənqidlərə münasibətini bildirdi:

““Qızlar bulağı” əsərimi iki ildə o tərəf-bu tərəfə çəkirlər, bir konkret şey göstərməyiblər, dedi, “Qızlar bulağı on beş illik tarixi tədqiqatın nəticəsidir, Əli Nazimin dediyi kimi, burada tarix baş-ayaq qoyulmayıb. Əsərin birinci variantını 1911-ci ildə yazmışam, lakin o variantla indiki “Qızlar bulağı”nın arasında çox fərq var. Yeni alim Hidayət deyir, guya mənim dilimdə osmançılıq var, bunu qəti surətdə rədd eləyirəm, mən heç bir zaman osmançılıq təsirinə düşməmişəm. Gecələr yata bilmirəm ki, mənim nöqsanım hardadı axı. Belə olmaz, bu gün Şura ədəbiyyatında yaxşı əsər görsəniz, bunu hər gün döydüyünüz Yüsf Vəzir verəcək”.

Gurultulu alqışlar oldu, deyəsən, bununla da təhlükə bir qədər sovuşdu...

Müzakirədəki çıxışların mətni “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə çap olunanda tükələri biz-biz oldu: görünür, deyilənlər təkcə quru ittihamlarla nəticələnməyəcəkdi, ağızlardan qan qoxusu gəlirdi.

Bir neçə həftə sonra da elə həmin “Kommunist” qəzetində “cığırdaş”ı Seyid Hüseyn Hidayət Əfəndiyevin cavabını verdi: “Əgər “Qızlar bulağı” qiymətli əsərdisə, – o yazırdı, – tarixi roman olmaması onun üçün nöqsan deyil. Bilirsiniz ki, ədəbiyyatımızda roman yenidir. Odur ki, forma cəhətdən romanlarımızı tənqid etmək doğru deyil”.

Bunları oxuyanda qəlbə ustadı saydığı yazıçıya minnətdarlıq hissilə doldu.

Bu rahatlıqsa cəmi bir neçə gün çəkdi: aprelin on doqquzunda Əhməd Triniçin həbs olunduğu barədə xəbər çıxdı.

Abdulla Şaiq deyirdi, bədbəxti “Türkiyəyə casusluqda” ittiham eləyiblər, əslində, alban türkü olan Triniç o vaxt Qubada baş verənlərin güdazına gedib, Levon Mirzəyan çoxdan onu gözaltılayıbmiş, üç il əvvəl yaradılmış komissiya bu məsələni araşdırırmış, “troyka” üzvlərinin ikisi erməni, biri yəhudiymiş.

İndi, yəqin, o bədbəxti tanıyanları bir-bir çağırıb danışdıracaqlar: Əhməd Rəcəb Triniçi nə vaxtdan, necə tanıyırsan, onunla hansı əlaqələrin olub; “xalq düşməni”nin əməllərindən xəbərin varmı? “Xam torpaq” kitabı məsələsini mümkün qədər unutmağa çalışırdı, çağırırsalar da, belə dar vaxtında həmin hadisəni xatırlamazdı.

Şükür, ötüb-keçdi, hələ çağırmadılar. Bir təhlükə də sovuşdu...

Bilqeyis xanım soruşub, içinə yetməsə də onun keçirdiyi iztirabları sövq-təbiilə duyurdu. Buna görə istirahət eləməkdən çox, bir müddət Bakı mühitindən aralamaq üçün tez-tez Qusardan söhbət açırdı. İyunun əvvəllərindəsə söhbəti özü saldı:

“Bu gün Ağalarla Ələkbəri gördüm, Qusarda dincəlməyi təklif elədim, canla-başla razı oldular. Bir neçə günə yığışmaq lazım olacaq”.

Bibisi oğlu Ağalar Əliverdibəyovu uşaqlıqdan tanıyırdı, gözəl səsi vardı, bir vaxtlar atası Mir Babadan muğamat dərsi almış, realnı məktəbi bitirəndən sonra Peterburqda İmperator Texnologiya İnstitutunda oxumuşdu, sonralar dəmir yolunda mühəndis də olmuş, inşaat texnikumunda rəsmxətdən, musiqi məktəbində muğamatdan dərslər demişdi; bir qədər uzaq qohumu Ələkbər Əliyevsə Cümhuriyyət tələbələrindən idi, Almaniya Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirmişdi, elə öz sahəsi üzrə də muzey direktoru idi. Söhbətləri yaxşı tuturdu, görüşəndə Ağalarla Şuşadan, Ələkbərlə Almaniya ilə söhbət salırdılar.

Yenə Qusara xəbər göndərdi ki, Balabəy evi başqasına verməsin: ev də, ev sahibi də ürəyinə yatmışdı, o yurdda özlərini rahat hiss eləyirdilər.

Yenə həyətdəki cövüz ağacının altında yemək və çay süfrələri düzəldilirdi: hər gün bazara gedib təzə meyvə, ağartı, göy-göyerti, qovun-qarpız alır, çay-çörəkdən sonra nərd atır, söhbətləşir, axşamüstü gəzməyə çıxırdılar.

Yenə tez-tez Qusarçay körpüsünü keçib təpəliyə qalxır, Qarabulaq meşəsinə gedirdilər; Ağaların gözəl səsi, Ələkbərin ləzzətli kababı, Yusif Vəzirin şirin söhbətləri, qadınların öz aləmlərinə qapılmaları, uşaqların səs-küylü oyunları, giləmeyvə axtarışları günlərin mənasına çevrilirdi. O günlərin ədəbiyyat qədər uzanmasını uşaqlar qədər istəyirdi, on ildən bəri ilk dəfəydi ki, Bakıya can atmırdı.

Amma hər şey arxada qaldı, avqustun ortalarında yığışib Bakıya qayıtdılar. Hələ günləri təhlükədən soraq vermirdi. Saat dördə işdən qayıdıb yuyunur, paltarını dəyişir, əvvəlcə divana uzanıb qəzetləri gözdən keçirir, sonra uşaqlarla məşğul olur, axşam yeməyindən sonra yazı masasının arxasında otururdu. Aradabir də Səməd Vurğun gəlir, Şuşa, Molla Pənah, Qacar bərədə suallar verirdi. Gedəndə həyət qarısında ayaq saxlayıb papiros sümürə-sümürə xeyli ədəbi aləmdən söhbət eləyirdilər.

Qusardan qayıdıandan az sonra, sentyabrın 12-sində "Kommunist" qəzetində Şəmsəddin Abbasovun "*Yazıcıların sıralarını saflaşdıralım*" adlı qorxunc məqaləsi çap olundu. Yazıda "pantürkist", "müsavatçı", "kontrevolyusion", "qrupbaz" qələm sahiblərinin ifşasını sürətləndirmək vacib məsələ kimi qarşıya qoyulurdu. Üçcə gün sonrasa Yazıcılar İttifaqının iclası keçirildi, Lavrenti Beriyanın "*Sosializm düşmənlərinin külünü göyə sovurmalı*" məqaləsi müzakirəyə çıxarıldı.

Bu dəfə başlıca zərbə Hənəfi Zeynallıya və Əli Nazimə yönəlmişdi. Məmmədkazım Ələkbərli, Seyfulla Şamilov, Ruhulla Axundov, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun çıxış elədilər. Bununla da hər ikisinin kitabı bağlandı.

“Başlandı, – İclasdan çıxıb evə sarı yönələndə Abdulla Şaiq qüssəylə köksünü ötürdü. – Yəqin, o bədbəxtləri həbs eləyəcəklər”.

Yusif Vəzirin içinə dolan səksəkə get-gedə qatlaşırdı...

Nurməmməd daha gəlib-getmirdi, görünür, vacib işləri vardı. Buna çox sevinirdi, çünki “Azərfilmdən” “Çapayev” filminin ssenarisini tərcümə eləmək üçün sifariş almışdı. Məsələnin maddi tərəfi bir yana, mənəvi tərəfi izzəti-nəfsini oxşayırdı: dilimizdə səsləndiriləcək ilk filmin, həm də dünyaya səs salmış bir ekran əsərinin tərcüməsini Yusif Vəzirə etibar eləmişdilər!

Çox işləyirdi, az yatırdı, tərcüməni vaxtında çatdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Tez-tez dərstdən sonra yolunu kinostudiyadan salır, dublyajın rejissorlarıyla görüşür, müəyyən məqamları dəqiqləşdirirdi.

Elə o vaxtlarda da həmin “Kommunist” qəzetində Yusif Vəzir haqqında tərif dolu məqalə çap olundu: *“Nəsrimiz yüksək keyfiyyət yollarında”* məqaləsinin müəllifisə elə həmin Hidayət Əfəndiyev idi. İndi onun fikrincə, Yusif Vəzir *“bacarıqlı yazıçı”* idi, *“tarixi roman janrına girişməsi”* müsbət hadisə olmuşdu, *“Qızlar bulağı”* və *“Studentlər”* romanının ikinci hissəsi *“tarixi janr yolunda atılmış müvəffəqiyyətli addımlardan biri”* idi, həmin əsərlərin *“canlı tarixi materialı üzərində oxucu keçmişini dərk edir, hal-hazırın və gələcəyin mahiyyətini düşünməyə başlayırdı”*.

Bu nəydi? Hidayət Əfəndiyevin vicdanı oyanmışdı, yoxsa Yusif Vəzir ətrafında yeni fikir mübadiləsinə cəhd idi? Bəlkə, Seyid Hüseynin iradlarından sonra “gənc tənqidçi” öz mövqeyini dəyişmişdi?

Hər halda, bu artıq baş verənlər qədər qorxunc deyildi. Nəhəng ölkədə sosializmin tam və qəti qələbəsi elan olundandan sonra nəzərdə tutulan əsas təmizləmə prosesi başlamışdı. İki il əvvəl yaradılmış SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının nəzdindəki Xüsusi Müşavirə geniş fəaliyyətə hazır idi. Niko-

lay Yejovun 00447 nömrəli əmri Mircəfər Bağirova çatdırılmış, həmin əmrdə repressiya olunacaq müsavətçi, menşevik və "hümmət"çilərin sayı dəqiq göstərilmiş, siyasi fəaliyyətlə məşğul olan dövlət xadimlərinin keçmişinin araşdırılması tələb edilmiş, xüsusi üçlüklər – "troyka"lar yaradılmışdı. Prosesə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Azərbaycanadakı nümayəndələri və respublika Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rəhbərlik eləyirdi. Heç "respublikanın birinci şəxsi" belə baş verənlərə təsir göstərmək iqtidarında deyildi.

Artıq Əhməd Triniç saxta ittihamlara dözməyib, kimsəni satmağı özünə rəva görməyib həbsxanada intihar eləmişdi...

Dekabrın əvvəllərində yaxşı tanıdığı, böyük hörmət bəslədiyi, tərçümələrini bəyəndiyi Mədinə xanım Qiyasbəyli, ayın ortalarında Ruhulla Axundovu həbs eləmişdilər. Elə o günlərdə Əli Nazim, Soltan Məcid Qənizadə və Əliheydər Qarayev də eyni aqibəti yaşamışdılar...

Yazıçılar İttifaqının rəhbəri, hamının "Seyfi" çağırdığı Seyfulla Şamilovdan ifşa prosesini sürətləndirməyi tələb eləyirdilər...

Dekabrın on beşində, Yusif Vəzir, nəhayət, "*İki od arasında*" adlandırdığı romanını yazmağa başladı. Düzdü, əsər Azərbaycan əməkçilərinin bugününü əks etdirmirdi, amma məmləkət tarixinin çox maraqlı dövründən bəhs eləyirdi, inanırdı ki, oxucuları romanı bəyənəcəklər. Elə bil, vaxtının çatmayacağından qorxur, əsəri həbs olunanacan bitirməyə can atırdı...

Qarşıdansa 1937-ci il gəlirdi...

XIX FƏSİL

ATILMIŞ VƏ UNUDULMUŞ ƏSƏD BƏY

Məhəmməd Əsəd bəy
Vyana, Rapallo, Florensia, Vyana
May 1935-ci-dekabr 1936-cu illər

Nəhayət, Amerika səyahəti başa çatdı...

Artıq əvvəlki iş rejiminə qayıtmaq olar...

Hələ planında oxucularına çatdırılacaq mövzular var...

Adamlar əvvəlcə incidiklərinə, sonra sükutu pozmaq istəmədiklərinə, hər şey yaddan çıxandan sonra da artıq, sadəcə, bir-birini başa düşdükləri dili unutduqlarına görə susurlar.

Daha arvadının işləməyə həvəsi yoxdu, boyun qaçırmaq üçün cürbəcür bəhanələr tapır, bütün günü susur, hətta, hara getdiyini demədən evdən çıxır, bəzən gecədən xeyli keçmiş qayıdır. Abram Nussimbaum və frau Şultesə Leonun əsəbi, coşqun, narahat ovqatından əndişə duyurlar: çox işləyir, bəlkə bir müddət yazı-pozuya ara versin, müalicəyə getsin, canının qayğısına qalsın.

Amma yox, "II Nikolay: Bənövşəyi dustaq" böyük səs-küyə səbəb olacaq; "Lenin" də o cür uğur qazanmalıdı: Leo Rza Şah,

Atatürk, İbn Səud, Ənvər Paşa, Böyük Pyotr, Uorren Hardinq... haqqında yazmaq istəyir.

O günlərin birində Berlindən, Üçüncü Reyxin Yazıçılar İttifaqından məktub aldı: Leo Əsəd bəy Nussimbaum ittifaqın üzvlüyündən çıxarılıb, daha kitabları reyxin ərazisində çap oluna bilməz!

Zərbə amansız idi. Doğrudanmı hər şey bitdi? Həm də otuz yaşı tamam olmamış, beləcə, bircə zərbəylə...

Amma yox, o yüzlərlə məqalə, onlarla kitab müəllifi olan yazıçı-publisistdi, artıq dünyanın, az qala, yarısında tanınır, kitablarını çap etdirməyə yer tapar...

Pima Andreaya məktub yazdı ki, ona əsərlərini çap etdirmək üçün nəşriyyat tapmaqda kömək eləsin. Az sonra sədaqətli dostu Milandakı "Trevers" nəşr evinin "Lenin"-i tərçümə və çap eləməyə hazır olduğu barədə xəbər göndərdi. Rza şah haqqında əlyazması hələ onların planına daxil deyildi...

Erika bütün bunlarla o qədər də maraqlanmırdı, ərinə dəyən zərbəni çox sakit qarşıladı, hətta Leoya elə gəldi ki, sevindi: yəqin, bundan sonra yazmağa, heç olmasa, bir müddət ara verəcək; Erika onun katibəsi yox, arvadı – axır ki, bunu da başa düşər!

Əsəd bəysə sakitləşmək bilmirdi, Verner Şendelə məktub yazır, Berlindəki dostları ilə əlaqə saxlamağa çalışırdı, fikrincə, bu vəziyyətdən bir çıxış yolu olmalıydı.

O günlərin birində Erikanın bütün günü evə gəlmədiyini yalnız axşam yatağa girəndə bildi: başqa vaxt olsaydı, yəqin, Binks və Coydan xəbər tutardı, amma indi buna həvəs göstərmədi. Səhərsə arvadının bəzi əşyalarını yerində görməyib cəld paltar dolabını açdı, ildırım vurmuş kimi quruyub qaldı: Erika getmişdi!

Ola bilməz! Leo Erikanı sevir, uşaqları olmasa belə, ondan ayrılmaq fikrinə düşməyib, bəlkə, öz yazı-pozusuyla ona bir qədər əziyyət verib, ruhi vəziyyətilə onu qorxudub, amma

bütün bunlar ötüb-keçəri şeylərdi, Leo makinaçı-katibə dəvət eləyər, Erikadansa çəkə bilməz. Amma bir həqiqəti dərk eləmirdi: *başqa adamlar olmadan keçinməyin mümkünliyünü güman eləyənlər bərk yanılırlar; başqalarının onsuz keçinə bilməyəcəklərini güman eləyənlərsə daha artıq yanılırlar...*

Qəfildən yadına Rene Fülep-Miller düşdü: şübhəsiz, Erika onun yanında! Deməli, bu vaxtacan aralarında nəşə varmış, Rene evlərinə ona görə Heddisiz gəlirmiş, Leo redaktə işlərilə məşğul olanda qonaq otağında, ya da eyvanda təkçə qəhvə, yaxud viski içmir, həm də sevgilə məşğul olurlarmış.

Frau Şultenin narahatlığının səbəbini indi dərk elədi. Dayə dəfələrlə ona demişdi:

“Bilirsənmi, Leo, sən işləyəndə arvadının onunla bu qədər vaxt keçirməsi mənim heç xoşuma gəlmir”.

“Narahatlığa əsas yoxdu, heç nə olmaz, – onda arxayınca-sına dillənmişdi. – O evlidi, həm də qoca kişidi”.

Bu xəbərdarlığı atasından da almış, təxminən eyni cavabı vermişdi. Onda Erikanın xəyanət eləyəcəyini ağına da gətirməmişdi. İndisə dərhal tanışlarının köməyi ilə Renenin evini axtarıb tapdı: hə, düşündüyü kimidi, Rene də yoxa çıxıb, Heddi də onun Erikayla qaçdığına inanır, çünki aralarında nəşə baş verdiyini çoxdan duyubmuş.

Əsəd bəy özünün səfeh vəziyyətə düşdüyünü hiss eləyir, o vaxt atasının elədiyi xəbərdarlığı beynində dolandırır. Əlbəttə, Erikanı öz həmfikri, katibəsi, redaktoru saymaqda səhvə yol verdi, o sadəcə, qadını kimi qalmalıydı, çünki bütün bunlarla məşhur bir yazıçıya ərə getmək üçün məşğul olurdu, məqsədinə çatandan sonra katibəlik də, ədəbi iş də ondan ötrü artıq yükə çevrilmişdi. Leo bunu vaxtında niyə dərk eləmədi?

Sevdiyin adama görə qürurunu itirmək, qürurun üzündən sevdiyin kəsi itirməkdən yaxşıdı. Əsəd bəy də özünü saxlaya bilmədi, bir neçə konsulluğa getdi, Amerika konsulluğunda artıq gec olduğunu, Erikanın Nyu-Yorka yola düşdüyünü

öyrənəndə qəzəbini cilovlaya bilmədi, bildirdi ki, hakimiyyət orqanlarına xəbər versinlər, Erika Lyövendal Amerikada cinayət törətməyi planlaşdırır. Əlbəttə, okeanın o tayında inanmayacaqlar, bununla belə, xəyanətkar arvadının da başı ağrıyacaq, hüquqi problemlərlə üzləşəcək...

Abram Nussimbaum məsələdən xəbər tutanda istehzayla gülümsünüb başını buladı:

“Yazıq Leo, mənim kimi arvad sarıdan onun da bəxti gətirmədi, – hələ də baş verəndən özünə gəlməmiş frau Şulteyə dedi, – frau Şulte, indi onun bizim köməyimizə daha çox ehtiyacı var”.

“Əlbəttə, əlbəttə, – frau Şulte neyləyəcəyini bilməsə də, əl-ayağa düşdü. – Mən Leonu tək qoymaram”.

Əsəd bəysə aldığı zərbədən hələ özünə gəlməmişdi, otağından çıxmır, hey ora-bura vurnuxur, ya da uzanıb gözlərini tavana zilləyib fikirləşirdi. “Ən dəhşətli duyğu bilirsən nədi? – öz-özünə deyirdi. – *Sevdiyini ona demək üçün dünyada hər şeydən keçməyə hazırsan, amma dərk eləyirsən ki, daha bunu eləyə bilməyəcəksən, çünki... o artıq sənsiz də xoşbəxtdi...*”

Sonra evdən çıxıb harasa gedirdi. Getdiyi yersə, şəhərin ədəbi aləminin yığışdığı “Herenhof” kafesiydi. Berlindəki “Melomania”-nı xatırladığına görə, buranı çox sevirdi: həmin tüstülü, səs-küylü, yarıqaranlıq mühit, söhbətləşən, mübahisə eləyən, söyüşən tiplər, qəzet-jurnallardakı şəkillərindən tanınan məşhur adamlar... Burada vaxtın necə keçdiyini hiss eləmədi: masanın haqqını ödəyib axşama qədər otura bilərdi...

Erikadan məktub alandan sonra elə bu cür də elədi. Dünənə qədər arvadı olan qadın yazmışdı ki, onun katibəsi olmaqdan təngə gəlib, Reneni sevir, evlənəcəklər, buna görə də boşanma məsələsini həll eləmək lazımdı; bir də yazmışdı ki, indi Avropada səyahət eləyirlər, tezliklə Amerikaya

gedəcəklər, boşanma məsələsilə vəkili doktor Eduard Firşauer məşğul olacaq. Əlbəttə, Leoya hər şeyə görə təşəkkür eləyir və uğur arzulayır.

Deməli, *qadın xəyanəti adlanan şey yoxmuş, baş verənlər ya kişinin ona barmaqarası münasibətinə görə intiqam, ya da yeni sevgiymiş*; deməli, hər şey bitdi, ən azı, həyatının Erikayla bağlı mərhələsi sona çatdı. Şübhəsiz, *gərək həyatında olan-qalan şeyləri bircə adamla bağlamayasan, çünki onu itirəndə hər şeyi itirərsən*. Vyanada qalmaqda səhv elədi: İsveçrəyə, lap elə İtaliyaya gedə bilərdi, bu lənətə gəlmiş Reneylə də rastlaşmazdılar.

Boşanma məsələsilə vəkili doktor Ernest Konstantin Vederrer məşğul olar, indiki vəziyyətində Erikayla üz-üzə gəlmək istəmir.

Əsəd bəy o gündən “Herenhof” kafesinə “köçdü”. Hər səhər küncdəki masasının arxasında yerini tutur, müştərilər yavaş-yavaş yığışanacan xırdaca hərflərlə beynindəkiləri yazırdı: bu bəzən növbəti kitabından səhifələr, epizodlar, bəzən Parisin bir mühacir jurnalı üçün irihəcmli məqalə, bəzən də bulvar qəzetləri üçün kiçik qeydlər olurdu. Rene Fülöp-Millerin, Ervin Eqon Kişin, Əmin əl-Rihaninin kitablarını vərəqləyir, bəyəndiyi parçaları köçürürdü ki, lazım gələndə istifadə eləsin. Günortadan sonra kafe qaynar qazana dönürdü: Frans Verfeli də, Maks Brodu da, Berlindən tanıdığı Eqon Ervin Kişi də burda görmüşdü.

Günlərin birindəsə Valter Merinq gəlib çıxdı:

“Leo, – görüşəndən sonra dedi, – başına gələnləri eşitdim, çox təəssüflənirəm. Amma inanıram ki, ruhdan düşməyəcəksən, mənim vəziyyətim heç də səninkindən yaxşı deyil”.

“Mən də sənə başına gələnləri eşitdim. Kitablarını Reyxstaqın qarşısındakı tonqalda yandırırıblar. Bəlkə, elə buna görə tarixdə qalacaqsan”, – özünü saxlaya bilməyib sözünü zara-fatla bitirdi.

“Bəlkə də, – Merinqin qaşqabağı açılmadı. – Amma indi məni başqa şey narahat eləyir. Nasional-sosialistlər təkcə Almaniyada hökmranlıq eləməklə kifayətlənməyəcəklər. Hələ ki, Parisə getmək istəyirəm, sonrasına taledən asılıdır”.

“Valter, – Leo onun əlindən yapışdı, – indiyə qədər əldə elədiklərimdə sənə nə qədər payının olduğunu demək artıqdı. Sənə borcumu ödəyə bilmərəm. Əgər maddi, ya mənəvi çətinliyə düşsən, həmişə yanındayam. – Sonra masanın üstündəki iri zərfi götürüb içindən kitab çıxardı. – İkinci Nikolay haqqında kitabımın fransız dilində nəşridi. Bunu sənə bağışlayıram, Valter, hər halda, xatirədi”.

Qələmi götürdü, kitabın forzasında xırda hərflərlə alman və ivrit dillərində yazdı: *“Qovulmuş, hamının unudduğu, hamının xəyanət elədiyi, aqlını itirən Əsəd bəydən bədbəxt həmtalesinə”*.

Merinq kitabı aldı, avtoqrafı oxudu, köksünü ötürüb kədərlə gülümsədi:

“Bir də görüşüb-görüşməyəcəyimizi bilmirəm, Leo, amma çalışıb sağ qalmaq lazımdı. Yaşamaq gözəldi!” – Sonra kitabı götürdü, Leonun əlini bərk-bərk sıxdı, içkidən bir qədər dəyişmiş addımlarla kafedən çıxdı...

...Erikadan aldığı zərbənin təsiri bir qədər azalanda nəşr işlərini yoluna qoymaq üçün cəhdlərə başladı. Baş verəndən mütəəssir olmuş Cey Dretler Londondakı nəşirinə məktub yazıb Əsəd bəyin kitablarının ingilis dilinə tərcüməsi və nəşriylə bağlı təklifini çatdırdı. Özü Verner Şendelə məktub göndərüb Praqada görüş təyin elədi, amma ordan demək olar, əliboş döndü: Verner yalnız indiyə qədər gördükləri işi yekunlaşdırma bilərdi, əlindən başqa bir şey gəlmirdi. Belə məlum olurdu ki, kitablarının çapı üçün Vyanada çıxış yolu axtarmalıdı.

Bu ovqatla qəzetçi-romançı Jö Ledererə rast gəlməyi də tələyin işiydi, yoxsa sarsılmış əsəbləri, yəqin ki, tab gətirməyəcəkdə. Jö onun başına gələnəri yazılanlardan, söyləmənlərdən öyrənmişdi, ona görə də Əsəd bəyə artıq-əskik

suallar vermədi, əksinə, ağrılarını ovutmaq üçün əsl comərdlik nümunəsi göstərdi, sevgisini əsirgəmədi. *“Əsəd bəy çox qərribə, qeyri-adi adam idi, – Jö sonralar yazacaqdı, – hamı kimi deyildi. Onu anlamaq və içini görmək çətin idi...”*

Elə o günlərdə də “Herrenhof” kafesində Herta Pauliyə rast gəldi. Herta, onu uzaqdan-uzağa tanıyırmış, özü yaxınlaşdı, tanış oldu, həyatının tarixçəsini danışdı: aktrisa, Maks Reynhardtla Berlində işləyib, nasional-sosialistlər hakimiyyətə gələndən sonra Vyanaya qayıdıb; həm də yazıçıdı, kitab yazır; üstəlik, ədəbi agent kimi çalışır, kitabların satışıyla məşğul olur, Üçüncü Reyxin qadağan elədiyi yəhudi yazıçıların əsərlərini çap eləmək üçün “Avstriya yazışması” adlı kooperativ nəşriyyat qurub, əgər Əsəd bəy arzu eləsə, kooperativin üzvü ola bilər.

Əlbəttə, niyə olmasın ki?!. Şübhəsiz, Herta artıq bulvar qəzetlərində yazılanlardan Əsəd bəyin başına gələnləri bilir.

“Əsəd bəy, sizinlə tanışlığa can atmağımın daha bir səbəbi də var: Alfred Nobel barədə kitab yazmağa hazırlayıram, onun Bakı həyatıyla, həm də Bakı neftilə bağlı sizin məsləhətlərinizə ehtiyacım var”.

“Bakı... – Əsəd bəyin baxışlarında xatirə dumanı peyda oldu. – Alfred Nobel atamın dostuydu, sıx əlaqələri vardı. Bu barədə sizə danışaram”.

Hertanın kifayət qədər yaraşılıq qadın olduğunu Əsəd bəy indi sezdi. Həmin gündən onunla ünsiyyəti Erikadan sonra dözülməz boşluq yaranmış həyatına müəyyən məna gətirirdi. Herta gündüzlər kooperativlə bağlı işlərlə məşğul olur, axşamlar “Herrenhof” kafesində Əsəd bəyin masası arxasında yerini tutur, onun Qafqaz həyatı, Bakı nefti, gənc Stalinin macərələri, atasıyla ağlagəlməz səyahətləri barədə danışdıqlarına sonsuz maraqla qulaq asırdı. *“Əsəd bəyin danışdığı hekayələr, – sonralar yazacaqdı, – çox vaxt nağıl kimi səslənirdi və onun qələmə aldıkları kimi uydurma idilər”.*

Amma bütün bunlar – yazı prosesi də, Hertanın ünsiyyəti də, “Herenhof” kafesinin qaynar, səs-küylü mühitdə günlərinin ancaq yarısını doldururdu. Leo evə qayıdanda Erikanın yoxluğunu əzabla duyur, ümitsizlikdən ağılı itirmək dərəcəsinə çatırdı: deməli, *həyat heç nəyi havayı vermirmiş, taleyin bəxş elədiyi hər şeyin gözəgörünməz dəyəri varmış*: Erika onu, “*mənim ərəb şeyxim*” adlandırdığı, məftun olduğunu gizlətmədiyi, “*Madam Əsəd bəy*” adlanmaqdan zövq aldığı cavab, yaraşlıq, məşhur ərini atıb özündən xeyli yaşlı bir dələduzla qaçdı! Leo buna layiq idi? Getdiyi yerlərdə Erikanın da gənc, gözəl, yaraşlıq qadınlar Əsəd bəyin birçə işarəsilə yanına düşüb dünyanın o başına getməyə hazırdılar. Biri elə Pima Andrea... Ondan ötrü həyatını qurban verməyə hazırdı, indi, yaqın, qəzetlərin sayəsində Əsəd bəyin başına gələnlərdən xəbər tutub...

Qəzəb tutmaları bəzən çılğınlıqla əvəz olunurdu. Leo göz yaşları içində otağında vurnuxur, əlinə keçəni sındırıb-dağıtmaq istəyir, az qala, qışqırırdı: “*Bu dünyada iki nəfər kor var: biri sənən – sənə nə qədər ehtiyacım olduğunu görmürsən; biri də mənəm – səndən başqasını görmürəm!*” Abram Nussimbaum belə vaxtlarda oğluna yaxın düşməyə ürək eləmir, əlacsız görkəmlə frau Şultenin üzünə baxırdı. Qoca dayə də yanaqlarını göz yaşından islanmış halda Leonu qucaqlayır, təskinlik verir, otuz yaşlı kişi uşaq sayaq hıçqırır, sakitləşənəcən başını sinəsindən ayırmırdı. Bu cür əsəb sarsıntılarının tez-tez baş verməsi dayəni qorxudur, onu həkimə müraciət etmək, sanatoriyaya getmək üçün dilə tuturdu.

Müvazinətini az-çox saxlamağa doktor Volfhanq fon Vayzla tanışlığı da müəyyən təsir göstərdi. Doktor fon Vayz da Şərq vurgunuydu, Əsəd bəy kimi özünü Şərq məsələləri üzrə ekspert sayırdı; iyirminci illərin əvvəllərində Yaxın Şərqə gedib ərəblərdə sionizmə rəğbət oyatmağa çalışmış, hətta, Qahirədə Almaniya səfirliyinin köməyilə yarıialman-yarıərəb

dillərində qəzetdə nəşr eləmiş, amma iflasa uğrayıb geri qayıtmalı olmuşdu; ərəb dilini az-çox bilirdi, Yaxın Şərqlə və İslam tarixindən yetərincə məlumatı vardı; o da Əsəd bəy tək Şərqlə geyimlərini xoşlayır, şərqli görkəmində gəzməkdən zövq alırdı. Doktor fon Vayzl Qahirədən qayıdıandan sonra ərəb-yəhudi münasibətlərinin gələcəyi barədə bədbin fikirdəydi, ifrat sionist Vladimir Jabotinskiylə dostluq eləyir, Fələstində İsrail dövlətinin yaranmasına var gücylə kömək eləyirdi.

Doktor fon Vayzl Əsəd bəyin kitablarını oxumuşdu, onları bəyəndirdi, hətta, o kitabların yəhudi hərəkətinə töhfəsini də yüksək qiymətləndirirdi. Elə ilk görüşlərindəcə köməyini əsirgəmədi, Rza şah haqqında kitabının əlyazmasını dostu Rolf Passerə verib nəşrini yoluna qoydu, bir neçə gündən sonra təklif elədi: İslam dünyasının tarixi, intibahı və süqutu barədə şərikli kitab yazsalar, necə olar? O lazımı materialları verəcək, Əsəd bəysə peşəkar qələmilə əl gəzdirəcək.

“Belə bir kitaba ehtiyac var, – doktor fon Vayzl nəzərlərini ona dikdi. – Bu mövzu Rolf Passeri də maraqlandırır”.

Bu Əsəd bəy üçün göydəndüşmə fürsət idi: heç olmasa, bir müddət başı qarışar, Erikayla bağlı ağrılarını unutturur, öz planlarına gələn iləcən təxirə salar.

Elə səhəri gün də işə başladılar. Daha doğrusu, doktor fon Vayzl Qahirədən bəri yığıb qaydaya saldığı qəzet-jurnal kəsiklərini, əlyazmalarını, kitablardan çıxarışları, ərəbcədən tərcümələri, bir neçə kitabı gətirdi, uzun-uzadı gələcək kitabın quruluşu barədə danışdılar, növbəti gün Əsəd bəy artıq iş başındaydı.

İş doğrudan da maraqlıydı, İslam tarixini öz görünüşüylə kağıza köçürmək Əsəd bəyin xoşuna gəlirdi: xəyalında uzaq Ərəbistan səhrası, ərəb qəbilələri, karvan yolları, bütəxanalar canlanırdı, sonra ticarətlə məşğul olan Muhəmməd ibn Abdullaha ilahi vəhy gəlir, hamını təkəllahlığa çağırırdı, onun çətinliklə qəbul etdirdiyi din yayılıb Əndəlüsdən Hindistana-

can, az qala, dünyanın yarısını tutur, xilafət illərində intibah dövrünü yaşayır, sonra süquta doğru üz qoyurdu.

Artıq Abramla frau Şulte, Binkslə Cey, hətta Herta belə, Əsəd bəyin xəyalında canlanan islam ələminin yaratdığı arakəsmədən o tayda qalmışdılar. Vaxtaşırı ona baş çəkən doktor fon Vayzl işin sürətlə getməsindən razıydı, Rolf Passersə səbirsizliklə əlyazmanı gözləyirdi.

İlin axırında qovluğu doktor fon Vayzla verdi. Kitabın adını da dəqiqləşdirdilər: *“Allahü-Əkbər: Əbdülhəmiddən ibn Səuda qədər İslam dünyasının yüksəlişi və süqutu”* olacaqdı. İşin bundan sonrası doktorun öhdəsinə düşürdü; Əsəd bəyin vaxtı yox idi – Pima Andreadan məktub almışdı.

Sədaqətli dostu Əsəd bəyin vəziyyətilə maraqlanandan sonra şirnikdirici ideya irəli sürürdü: bəlkə, Benito Mussolini-nin bioqrafiyasını qələmə almaq barədə fikirləşsin? Çox ehtimal ki, Düçə məşhur müəllifin təklifinə biganə qalmaz, üstəlik, Əsəd bəy o kitabı yazmaqla nasional-sosialistlərin bəraətini qazanar, Göbbels, hətta, furer özü belə, bu cür faktı nəzərə almaya bilməzlər.

Təklif Əsəd bəyi vəcdə gətirdi: Benito Amalkare Andrea Mussolini! Düçə! Nasizmin atası! Furerin müəllim hesab elədiyi şəxs! İlyarım əvvəl Venesiyada Hitlerlə görüşündən sonra necə deyib? *“Bu Hitler qarayaxa adamdı, qəddar və azğındı, Atillanı xatırlamağa məcbur eləyir...”* O görüşdən cəmi on gün sonra burada, Vyanada nasistlər dövlət çevrilişinə cəhd göstərüb, kansler Engelhardt Delfusu öldürəndən sonra araları soyuyub, nordizmdən, germanizmdən, antisemitizmdən uzaqlaşub, hətta yəhudilərə rəğbət göstərməyə başlayıb, nasizmlə kommunizm arasında orta yol axtarır. Leo Konstantinopoldan gələndə Romada gördüklərini də xatırlayırdı: bütün bunlar Düçenin möhtəşəm bioqrafiyasını yazmaq üçün əsas verir!

İşə başlamaq üçün Düçenin xeyir-duasını almaq lazımdı. Bundan ötrüsə Pima Mussoliniyə yaxın adamları tanıyır, on-

lar kömək əli uzadar, bəlkə də Düçeylə şəxsi görüşünü təşkil eləyərlər.

Milad bayramından dərhal sonra yola çıxdı. Pima Andrea onu qarşıladı, qəlbi sınıq dostuna qayğısını əsirgəmədi, sonra "Sansoni" nəşriyyatının başçısı Covanni Centileylə tanış elədi. Düçenin partiyasında Ali Şuranın üzvü olan Centile, şübhəsiz, Şərq və Qafqaz haqqında kitabların müəllifini, Lenin, Stalin, II Nikolayın bioqrafını tanıyırdı, Düçenin belə bir müəllifin müraciətinə xeyir-dua verəcəyinə şübhəsi yox idi. Amma bundan ötrü vaxt lazımdı, Düçə indi mühüm işlərlə məşğuldu.

Pima Andreayla keçirdiyi xoş günlərlə yanaşı, bu səfərindən əliboş da dönmədi: "Sansoni" nəşriyyatı müsyö Əsəd bəyin əsərlərini həmişə çap eləməyə, üstəlik, müqavilə imzalamağa hazırıdı; Əsəd bəyin yaxın planındasa bolşevizmin sonu, İran şahı Rza Pəhləvi haqqında kitablar var, sadəcə, həyatındakı uğursuzluqları unudub işləməliidi.

İtaliyadan qayıdandan sonra dərhal işə başladı. Yenə "Herrenhof" kafesinin tüstülü, səş-küylü, qaynar günləri bir-birinin ardınca ötüb keçir, aradabir doktor fon Veyzllə görüşür, başlarına yığışanlara Şərq macəralarını danışır, həmsöhbətlərini heyrtləndirməkdən zövq alırdı, hərdənbir də Herta Pauli gəlir, qadın mehrini unutmasına imkan vermirdi.

Amma elə qadınlar var ki, onları itirəndən sonra əsl xoşbəxtliyi qaytarmaq olmur. Görünür, Erika həmin qadınlardan imiş...

Vəkili Ernst Konstantin Vedererdən xahiş eləmişdi ki, boşanma prosesini bir qədər uzatsın. Ümidvardı ki, Erika bir müddət sonra peşman olacaq, bəlkə də hər şeyi təzədən başlamaq üçün dil tökəcək. Onda Erikanı bağışlayıb-bağışlamayacağını bilmirdi, amma qəlbinin dərinliklərində razılığa oxşar nəşə vardı.

Bununla belə, Erika peşman olana oxşamırdı, üstəlik, təkidlə boşanmaq istəyirdi. "Şübhəsiz, bunun səbəbkarı ata

Lyövendəldi, o puldan, qazancdan başqa bir şey bilməyən qoca dəlləldi, – Əsəd bəy yenə “Harrenhof” kafesindən qayıdandan sonra otağında dəlisayaq vurnuxa-vurnuxa qışqırırdı. – O elə əvvəldən bizim evlənməyimizə razı deyildi, Erikanı məndən ayırmaq üçün bütün yollara əl atdı, detektiv belə tutdu ki, məni izləsin! Amerikaya da qəsdən köçdü, qızının oranı bəyənəcəyini, mənimsə bəyənəcəyimi bilirdi! Şübhəsiz, Reneylə qaçmasına da o xeyir-dua verib! Bu boşanma təkidi də onun əməlidir! Qoca dəllal!”

O günlərdə naşir Peter Talla görüşüb “*Ölən Şərq*” adlı kitab yazmaq üçün razılıq əldə eləmişdi. İstanbuldan yola düşəndə qəlbinə çulğayan duyğuları qələmə almaq, içindəki Şərqə rekvizem yazmaq istəyirdi. Peter Tal onu tanıyırdı, ədəbi aləmdəki şöhrətinə, iş üsuluna bələd idi, şübhəsiz, belə bir müəlliflə əməkdaşlıq eləmək faydalı olardı. Bununla belə, ona ehtiyatla yanaşırdı, müqavilələri necə ustalıqla saxtalaşdırdığı, eyni kitabı ayrı-ayrı nəşriyyatlara başqa-başqa adlar altında satdığı barədə ağlagəlməz şeylər danışmışdılar. Əsəd bəyin gələcək kitabdan səhifə kimi təqdim elədiyi yazını oxudu, sonra zərərətə soruşdu:

“Bunu daha kimə verib əvəzində avans almısınız?”

Əsəd bəy təəccüblənmədi: şübhəsiz, peşəkar naşirdi, həm də səfeh deyil, amma bu kitabı doğrudan da yazmaq istəyirdi.

“İndi avans almaq iddiasında deyiləm, – arxayın təbəssümlə dilləndi, – bunu əlyazmanı təhvil verib müqavilə bağlayanda aydınlaşdırarıq...”

“Nə olar, – naşir də ciddiləşdi, – ümidvaram ki, yaxın aylarda yenidən görüşəcəyik...”

“Mən də ümidvaram”, – Əsəd bəy onun əlini sıxdı.

...Söz vermişdi, amma daha işləmək iqtidarında deyildi, masa arxasında oturmağa mənəvi təqəti qalmamışdı. Hələ nə vaxtdan bəri beynində dolaşan xatirələrini də yazmaq istəyirdi.

“Bilirsinizmi, frau Şulte, – dayəsinə deyirdi, – mən xatirələrimi qələmə almaq istəyirəm. Bunu əvvəllər eləməmişəm.

Gündəliyin bütün hissələri beynimdə tamamlanıb. Onları ancaq qələmə almaq qalıb, mənə bunu eləyə bilmirəm...”

Yenə əlacsızlıq içində frau Şultenin üzünə baxır, qoca dayəsi göz yaşları içində Leoya təskinlik verməli, Leonun qəzəb tutması ötüb-keçənəcən qoca dayə doyunca ağlayıb-kiriməli olur, Leo hıçqıra-hıçqıra bu cür yaşamaqdan yorulduğunu deyir, həyatla vidalaşacağını dilinə gətirirdi...

Onun ruhi vəziyyətinin get-gedə təhlükəli şəkil aldığını görən Abram gizlicə oğlunun dostlarıyla görüşüb Leonu müalicəyə getmək üçün dilə tutmalarını xahiş elədi. Axır ki, Leo təkidlər qarşısında təslim oldu: yaxşı, gedər, amma gərək əvvəlcə əlindəki işi qurtarsın, Rolf Passerə söz verib, həm də ona elə yer lazımdı ki, yazmağa imkan olsun, yoxsa bağı çatlayar.

Getdiyi sanatoriyadasa iki ay güclə duruş gətirə bildi. Əvvəl hər şey yaxşı gedirdi, sakitlik, psixoterapiya müalicəsi öz təsirini göstərməyə başlamışdı, amma ikinci ayın sonunda ruhi təqətinin tükəndiyini hiss elədi: vaxt ötüb-keçir, işləri istədiyi kimi getmir; həm də əvvəllər ildə üç-dörd kitab tamamlayan Əsəd bəy bu il bir kitabı güc-bələyla başa vurub; Erikanın siması da onu kabus kimi izləyir, yuxularında belə yaxasından əl çəkmir.

Hər şeyi yarıda atıb camadanı yığışdırdı, həbsxanadan qayıdan adam kimi Vyanaya döndü. Amma Lev Nussimbaum əsəb və can həkimlərilə danışmışdı, həftədə bir neçə dəfə gəlib oğlunu müayinə eləyir, iynə vurur, dərman içirdirdilər. Yenə həyatı əvvəlki narahət, əsəbi axarıyla keçirdi...

...O ilin yayında bir də İtaliyaya gedib Pima Andreayla görüşdü, Covanni Centileyə baş çəkdi, amma hələ Mussoliniyə təmas məsələsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilmədiyini öyrənib məyus oldu. Əsəd bəyin müraciəti Düşenin katibliyinə çatdırılıb, münasib vaxtda şəxsən özünə məruzə ediləcək, ümidvardılar ki, məsələ müsbət həll olunacaq. Vəssalam.

Əsəd bəy belə ləngliyə alışmayıb, amma başqa çarə yoxdu, səbir eləmək lazımdı. Pima isə lap möcüzədi. Leo həyatında

frau Şultedən başqa kimsədən bu qədər sevgi, şəfqət görməyib, hətta, doğma anası belə, ona bu qayğını daddırma-yıb...

Vyanaya ikili hisslərlə qayıtsa da, hələ hər şeyin beləcə ötüb-keçəcəyinə inanmırdı. Qoy Erika inad göstərməyə davam eləsin, öz Renesilə Amerikada mənasız həyat keçirsin, Əsəd bəy taleyin bu zərbəsinə tab gətirəcək, yeni-yeni kitablar yazacaq. O yazacaqlarını axtarmır, tale həmin mövzuları heç gözlənilmədən qarşısına çıxarır.

Payızda *“Rza Şah: Kapitan, imperator, islahatçı”* kitabının əlyazmasını Rolf Passerə göndərdi. Əlbəttə, kitabda özünü fars kimi qələmə verməsi, fars dilinə vaqif olduğunu iddia eləməsi oxucunun diqqətini çəkəcək, yenə tələsik qələmə alındığını, ciddi tarixi əsər, etibarlı mənbə olmadığını yazacaqlar, amma bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdu, başlıcası budur ki, Əsəd bəyin hələ də yazıb-yaratdığını sübut eləyəcək. İl yarım ərzində çəkdiyi mənəvi əzabları ovutmaq üçün özünə rəhmi gəlmədən işləyir – sadəcə, başqa yolu yoxdu.

...Dekabrın ilk günlərinin birində gözlənilmədən köhnə dostu Ömər-Rolf fon Ehrenfels peyda oldu. Qəfildən *“Herenhof”* kafesinə girib onun qarşısında dayandı, Əsəd bəyi əməlli-başlı heyrətləndirdi. Berlində *“Şərq birliyi”* cəmiyyətindəki görüşlərindən bəri xeyli dəyişmişdi, amma Leo dostunu dərhal tanıdı, hərərlə qucaqlaşdılar.

“Sən də Berlindən qaçdın? – Əsəd bəy maraqla onu süzdü, – nə vaxtdı sorağını eşitmədiyimə görə çox narahat idim”.

“Gördüyün kimi, sağ-salamatam, – fon Ehrenfels gülümsədi, – başqa şeylər barədəsə sonra danışarıq. Gələn kimi səni axtardım, İtaliyada idin. Başına gələnlərə görə çox təəssüflənirəm”.

“Həyatdı, hər şey olur, amma yaşamaq lazımdı”, – Əsəd bəy özünü də təəccübləndirən təmkinlə dilləndi.

“Elədi, – fon Ehrenfels susub başını tərپətdi, – yaşamaq lazımdı”.

Susdular. Bayırda qışın ilk qarı başlamışdı...

XXX FƏSİL

ON İKİ İL ƏVVƏLİN SƏKSƏKƏSİ

Yusif Vəzir

Bakı, yanvar-iyun 1937-ci il

Artıq "cin şüşədən çıxmışdı"...

Son vaxtlar get-gedə artan səksəkəsinə daha bir xof – işsiz qalmaq xofu da qarışmış, "Ədəbiyyat qəzetəsi"ndəki nəsr üzrə məsləhətçi işiylə qəfildən vidalaşmalı olmuşdu. Redaktorun dediyinə görə, səbəb ştatın ixtisara düşməsiydi...

"Azərnəşr" kitablarını plana salmırdı: ötən il "Cənnətin qəbzi" hekayələr məcmuəsini buraxmış, bundan sonrasa direktor İsmayıl Katibin ona qarşı ehtiyatlı davrandığını hiss eləmişdi. Məcbur qalıb yenə Ruhulla Axundova üz tutmuşdu ki, akademiya sistemində bir işlə təmin olunmasına kömək eləsin, amma ondan cavab ala bilməmişdi.

Elə həmin vaxtlarda universitetə işlər müdiri axtardıqlarını eşidib ora üz tutmuşdu. Rektor Balabəy Həsənbəyov onu hörmətlə qarşılamaş, işlərlə tanış olmağı tapşırmışdı. Sevincək beş gün gedib-gəlmiş, özünü hazır hiss eləyəndən sonra işə başlamağa rüsxət istəmiş, amma bu dəfə professor Həsənbəyovun sifətində başqa ifadə görmüşdü:

“Bilirsiniz, mən sizin xətrinizi çox istəyirəm, amma... Yazıçılar İttifaqındakı yoldaşlar dedilər ki, sizin ancaq yazıçılıqla məşğul olmağınız məsləhətdi...”

Daha çək-çevir eləmədi, onsuz da dəqiq cavab ala bilməyəcəkdi, həm də daşın hardan atıldığını yaxşı bilirdi.

“Nolar, – dedi, – yoldaşlar elə deyiblərsə, mənim nə sözüm ola bilər?!” – Bu sözləri deyəndə dodaqlarında acı təbəssüm vardı.

Evdə dərdini təkcə Bilqeyis xanım bilirdi, bir də Abdulla Şaiqə demişdi.

“Gül kimi peşən var, – Abdulla Şaiq gözləmədiyi, amma ağıllı məsləhət vermişdi. – Get Vəkillər Kollegiyasına ərizə ver, bir az da bu mühiddən aralı olarsan”.

“Azərnəşr”dəki vəzifəsi kiçik, maaşı az olduğundan bu məsləhət ağına dərhal batdı: onsuz da gün ərzində kifayət qədər vaxtı qalır, İsmayıl Katib də etiraz eləməz, aralarında xətir-hörmət var, bilir ki, aldığı maaşla beş baş külfəti saxlamaq olmaz.

Elə səhəri gün gedib Vəkillər Kollegiyasına ərizə verdi, sınaq müddəti alıb işə başladı. Əlbəttə, Kiyev İmperator Universitetində öyrəndiyi, amma iyirmi il aralı düşdüyü işə alışmaq asan deyildi, çox çətinlik çəkirdi. Təbiətə müəllim və yazı-pozu adamıydı, digər mühiddə özünü naqolay hiss eləyirdi.

Bu da cəmi üç ay çəkdi; təəssüfləndilər, üzrxahlıq elədilər: kollegiya onun vəkil kimi işləməsinə razılıq verməyib. Səbəbsə yoxdu, sadəcə, mümkün deyil, vəssalam. Səbəbin öz keçmişi olduğunu yaxşı bilirdi – adamlar öz canlarından qorxurdular. Bununla belə, Yusif Vəzirin işə götürülməmələri o binəvaları xilas eləyə bilməyəcəkdi.

Tərcümə imkanından başqa bütün ümid qapıları bağlandı...

“Çapayev” filminin Azərbaycan dilində səsləndirilməsinə hazırlıq davam eləyirdi. Təbii ki, bu əlamətdar işdə hər şey

“respublikanın birinci şəxsi”nin nəzarətindəydi. Filmin dia-
loqlarını tərcümə eləməsi bu bəlkə də ümitsizlik içində Alla-
hın açdığı bəxt qapısı idi, özünü nikbin göstərməyə çalışırdı:

“Bilirsən, – Bilqeyis xanıma deyirdi, – dünyada məşhur
olan filmin mətnini tərcümə eləmək üçün mənə etimad
göstəriblər! Hər şey yaxşı olacaq!”

“Allah ağzından eşitsin”, – Arvadı narahatlığını bildir-
məməyə çalışırdı.

“Dunya çətinliyimizi bilməsin, Bulqu, – aradabir onun ya-
dına salırdı, – ürəyinə başqa şey gələr”.

O yeni il günlərini bir qədər əhvalı durulmuş halda
keçirdilər. Hər gün Yusif Vəzirin arxasınca kinostudiyadan
maşın gəlir, gecədən xeyli keçmiş qaytarıb evə gətirirdi. Ki-
nostudiyanın səsyazma otağında rejissor Şüa Şeyxovla
tərcümə elədiyi mətni bir də oxuyur, məsləhətləşirdilər, son-
ra iş başlanırdı: Hökumə Qurbanova, Mustafa Mərdanov,
Məcid Şamxalov, Abbas Mirzə Şərifzadə, Fateh Fətullayev,
Şüa Şeyxov, Hacımməmməd Qafqazlı, Rza Əfqanlı, Əli Qurba-
nov... mikrofonun arxasına keçirdilər, mətn oxunur, düzəlişlər
edilir, bir də yazılırdı.

Hərdən səsyazma otağının qapısı qəfildən açılır, hamı do-
nub qalır, içəridəki ölü sükutu tənha addım səsinin vahiməsi
pozurdu. Bu, yəqin, bir neçə saniyə çəkirdi, amma həmin
saniyələr o qədər ağır keçirdi ki, gərginlikdən, az qala, qulaq-
larının pərdəsi partlayacaqdı. Sonra içəri yoldaş Mir Cəfər
Bağirov girir, eynəyinin arxasından nəzərlərini rejissorlara
Konstantinova və Şeyxova dikib soruşurdu:

“İşlər necə gedir?”

Adətən Şeyxov cavab verirdi:

“Yaxşı gedir, yoldaş Bağirov, sizin etimadınızı doğrultmaq
üçün var-qüvvəmizlə çalışırıq”.

“Çox gözəl... – Bağirov hamını bir-bir soyuq nəzərlərilə
deşə-deşə süzürdü. – Sizdən yüksək səviyyəli sənət əsəri
gözləyirik”.

Həmin məqamda Yusif Vəzirə elə gəlirdi, Bağırov nəzərlərini onun üzərində daha çox saxlayır, haqqında nəsə fikirləşir, bəlkə də planlaşdırır.

Bağırov başının dəstəsilə çıxıb gedəndən xeyli sonra özlərinə gəlir, qısa müddət ərzində keçirdikləri vahimə hissi-ni bəlli eləməməyə çalışa-çalışa, bir-birinin üzünə baxmadan təzədən işə başlayırdılar.

Hər dəfə gələndə uşaqları yatmış, Bilqeyis xanımı oyaq, çay-çörəyini hazır görürdü. Əlini nəvazişlə arvadının saçlarına çəkib yorğun-yorğun gülümsünürdü.

“Mənə görə sən də yuxusuz qalırsan, Bulqu, günahımdan keç. Qonorarımı alanda xəcalətindən çıxaram”.

Arada vaxt tapıb Vaqif dövrü haqqında romanını tamam-lamağa çalışırdı. Üstəlik, kinostudiyadakı işindən ilhama gəlib ssenari də yazmağa başlamışdı, “Altunsaç” ssenari-sindəki əhvalatlar çoxdan beynində gəzdirdiyi süjet əsasında qurulmuşdu.

Filmdə işini bitirdi, qalanı ancaq texniki məsələlər idi, onun iştirakı tələb olunmurdu. Direktor Merkel söz vermişdi ki, səsləndirmə başa çatan kimi qonorarını ödəyəcək. Sıxıntı-larını aydın hiss etdiyi vaxtda bu işdən alacağı yeganə ümid yeri-yidi...

Yanvarın iyirmi səkkizində Yazıçılar İttifaqının iclasına ça-ğırılanda nə vaxtdan bəri duyduğu səksəkə böyüyüb dözü-lməz olmuşdu. İclasa gedəndə Abdulla Şaiq küçənin gurul-tusu içində səsini qısıb gözlənilməz xəbər verdi:

“Axşam Hənəfi Zeynallını həbs eləyiblər...”

Elə bil, dizlərinə zərbə endirdilər, ayaq saxlayıb onun gözlərinin içinə baxdı: dostunun baxışlarında ağrı, kədər, təəssüf, əlacsızlıq vardı. Hənəfinin tutulmasının səbəbini so-ruşmağa ehtiyac yoxdu, Axundov, Triniç necə, o da elə – “trotskiçi”, “kontrevolyusion”, “ziyankar”, “casus” və sair və ilaxır.

Hənəfiyə yazığı gəldi, aralarındakı münasibətin bura dəxli yox idi: sadəcə, canına cəfa basıb qulluq göstərdiyi sistem ona rəhm eləməmişdi. Həm də səksəkəsi bir qədər də artdı: görəsən, o bədbəxt sıxışdırılsa, canının qorxusundan başqalarının adını çəkərmə?

“Təmkinli ol, – Abdulla Şaiq onun halını gözlərindən oxumuşdu. – Ağzından bir söz çıxmağına bənddilər”.

Abdulla Şaiq haqlıymış, bunu bir qədər sonra iclasda da gördü. Səməd Vurğunun onsuz da qaraşın olan sifəti bir az da boğulmuşdu, irəli yeriyib hörmətlə görüşdü, amma halından bəlliydi ki, qəlbində tufanlar, şimşəklər oynayır.

“İrəli” getməyə, vəzifələr almağa həris cavanlar xitabət kürsüsünü axıracan əvvəl vermədilər, *“antisovet”, “trotskiçi”, “ziyankar”, “diversant”, “casus”* yazıçıları tezliklə tapıb ifşa olunmasını, *“gənc yazıçıları sovet hökumətindən iyrəndirməyə çalışan Ruhulla Axundovun ciddi cəzalandırılmasını”* tələb elədilər. İclasın qərarında da elə beləcə yazıldı: *“Biz yazıçılar gələcək əsərlərimizdə sinfi düşmənin bu həyasız metodlarını bədii obrazlarla ifşa edərək, onun bütün qalıqlarını ifşa etməyə çalışacağıq”*.

“Sinfi düşmənlərin bütün qalıqlarını... – iclasdan qayıdanda Abdulla Şaiq başını bulayıb dilləndi. – Daha qohum-qonşu da gedib-gəlmir ki, birdən sinfi düşmənlər hesab olunurlar. Ağır zaman gəldi, çox ağır...”

“Adamdan keçmişinə görə haqq-hesab istəmək nə dərəcədə doğrudu, Şaiq Əfəndi? – Yusif Vəzir kitab pasajının yanından ötəndə deyirdi. – Keçmiş yaşanıb, bitib, çəkilən mənəvi əzablar hər şeyin əvəzini verib axı”.

“Can qorxusu pis şeydi”, – Abdulla Şaiq fikirli-fikirli dillənib köksünü ötürdü.

Elə o can qorxusu da bir neçə gün sonra özünü onun taleyində bir daha göstərdi. “Azərənşr”in direktoru İsmayıl Katib Yusif Vəziri kabinetinə çağırıb yer göstərdi, bir qədər ordan-burdan danışandan sonra dərdini dedi:

“Yoldaş Yusif Vəzir, belə məsləhət oldu ki, siz daha bu idarədə işləməyəsiz...”

“Necə?! – Oturduğu stuldan azca dikəlib təəccüb və çaşqınlıqla ona baxdı. – Axı mən ailə sahibiyəm, üç uşağım var, işləməliyəm...”

“Başa düşürəm, – direktor nəzərlərini qaçırıb masasının üstündəki kağızlara dikdi, – ancaq belə məsləhətədi, heç bir kömək eləyə bilmərəm”.

Kabinetə sükut çökdü, o sükut hətta gicgahındakı damarların necə döyündüyünü də eşitdi.

“Neynək, belə məsləhətədisə, gedərəm”, – ağır-ağır qalxıb qapıya doğru yönəldi...

...Evdə Bilqeyis xanım bu gəlişinin tamam başqa cür olduğunu dərhal hiss eləyib narahatlıqla üzünə baxdı.

“Uşaqların xəbəri olmasın, Bulqu, – portfelini masanın üstünə qoyub stula çökdü. – Məni bu işdən də çıxardılar”.

Bilqeyis xanımın rəngi qaçdı, özünü itirdiyindən üz bəüz stulda oturub bir müddət susdu, sonra iztirablı təbəssümlə gülümsədi:

“Neynək, ürəyini sıxma, dur, paltonu soyun, Allah kərimdi, bir qapı açılar”.

“Hələ ki, açıq qapılar bir-bir örtülür, – qalxıb paltosunu soyuna-soyuna dilləndi. – Çox pis zəmanə gəldi...”

İndi işə getməyəcəyini, işsizlikdən yaranan sıxıntılarını uşaqlara necə başa salsın? İşdən çıxarıldığını eşidən qonum-qonşu onlardan uzaq dolanmağa başlayacaq, evlərindən ayaq kəsiləcək, qəzet-jurnallar yazılarına, nəşriyyatlar kitablarına yaxın durmayacaqlar. Hər şey bununla bitsə, dərd yaradı, “gənc tənqidçilər”, “xalq düşmənləri”ni ifşa etmək üçün fürsət gözləyənlər qələmlərini çəkib meydana atılacaqlar.

Hara getsin, iş üçün kimə üz tutsun? Qəzənfər Musabəyov Moskvadaydı, yəqin, Ruhulla Axundovdan, Sultanməcid Əfəndiyevdən, Həmid Sultanovdan, Əliheydər Qarayevdən, Həbib Cəbiyevdən... ibarət siyahıda onun da adı vardı, son vaxtlar səs-səmiri çıxmırdı; Üzeyir bəyin yanına getmək istəmirdi, onsuz da o Ceyhun bəyə görə daim təhlükə altında

yaşayırdı, üstəlik, öz dərdini də onun çiyinə qoya bilməzdi; Abdulla Şaiqin gözlərindəki ələcsizlik ürəyini göynədirdi, ona söz deyə ehtiyac yox idi, imkanı olsaydı, söszüz-sovsuz nəşə eləyərdi; Məmməd Səid ayıq adam idi, daha küçənin o biri tərəfilə gedirdi, görünür, qarşılaşmaq ondan ötrü də çətin idi; Səməd Vurğun rastlaşanda günahkar-günahkar gülümşəyir, elə bil, demək istəyirdi: “Bağışlayın, Yusif Əfəndi, Yazıçılar İttifaqının katibi olsam da, əlimdən bir şey gəlmir”; papirosunu sümürməsindən də məlum olurdu ki, baş verənlərə görə mənəvi əzab çəkir.

Nə vaxtdı, Aslandan da, Mustafadan da xəbəri yox idi. Aslan professorluğacan yüksəlsə də, keçmişini, əsil-nəcabətini heç vaxt yaddan çıxarmazlar, yəqin, vəziyyəti o qədər yaxşı deyil; Mustafa da hüquq professoru olmuşdu, kitablar yazmışdı, amma o da keçmişinin, əsil-nəcabətinin girovuna çevrilmişdi; yalnız qayınanası, baldızları, qayını gəlib-gedirdilər, onların da hər gəlişlərindən sonra ovqatlarındakı ağırlıq gözgörəti hiss olunurdu.

“Bulqu, – həтта, bir dəfə ehtiyatla arvadına dedi, – başqa cür başa düşmə, gəlib-getmələrinin onlara ziyanı dəyər, bəlkə...”

“Niyə, – Bilqeyis xanım sözünü kəsmişdi, – xalq düşməni deyilsən ki... Adam işə də girər, işdən də çıxar, burda nə var axı?”

Onda susdu, amma bilirdi ki, arvadı belə şeyləri nəzərə almamış olmaz, yəqin, təhlükə hələ gözlədiyi qədər ciddi deyil...

Bunu bir neçə həftə sonra da hiss elədi. Martin əvvəllərində Orxanla hardansa gəlirdi. Kitab pasajının yanından keçəndə cavan yazıçı Sabit Rəhmanla rastlaşdılar. Sabit Rəhman onu görə kimi, üstünə gəlib hərarətlə görüşdü:

“Mənim üçün çox xoşdu, nə vaxtdı fikirləşirdim ki, rastlaşsınız, sizə yeni kitabımı verim”.

“Çap olunmağından xəbərim var, – nəzakətlə dilləndi. – Xeyirli olsun”.

“Bir dəqiqə vaxtınızı alacağam, – Sabit Rəhman cəld dükanına girib çox keçmədən əlində *“Gənclik hekayələri”* kitabıyla qayıtdı, tələsə-tələsə kitabın titulu və rəqinə avtoqraf yazıb ona uzatdı. – Buyurun, şagirddən müəllimə kiçik bir ərməğandı”.

“Sağ ol, zəhmət çəkdin, – kitabı aldı. – Vaxt tapıb mütləq oxuyaram”.

Kitabdakı *“Böyük yazıçıya kiçik yazıçıdan hədiyyə. 05.03.37”* avtoqrafını oxuyub bir qədər toxtadı; hər halda, qələmdaşları arasında onu qiymətləndirənlər, hörmət bəsləyənlər var...

Günlər ağır, üstəlik, ağırlı keçirdi. Lap uşaqlıq çağlarından sevdiyi Novruz bayramının da dadı-tamı qalmamışdı, amma uşaqların ovqatını korlamamaq üçün özündə sevinməyə güc tapdı. Bayram ərəfəsinə Yazıçılar İttifaqının plenumu təyin olunmuşdu, nələrsə baş verəcəyini dəqiq bilməsə də, mütləq tənqidlərə tuş gələcəyini hiss eləyirdi. Zənni bu dəfə tamam doğru çıxmışdı.

“Xalq düşmənlərini ifşa” kampaniyası qarşısıalınmaz prosesə çevrilmişdi, bütün təşkilatlar bu çağırışa *“öz töhfələrini”* verməliydilər. Yazıçılar İttifaqı üçüncü plenumunu çağırmışdı, bu dəfə Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq *“məşhər ayağına”* çəkilməliydilər.

İttifaqın sədri Seyfulla Şamilov *“hücum”* siqnalını verdi, *“Kommunist”* qəzetinin 12 mart tarixli nömrəsində *“Ədəbiyyatda bolşevizm ideyalılığı uğrunda”* adlı məqalə çap etdirdi, qeyd elədi ki, *“Musaxanlı pantürkist ideolojisini daha konkret bir surətdə ifşa etmək üçün Əhməd Cavad, Yusif Vəzir və Sanılı kimi yazıçıların haqqında bir sıra yeni və ciddi məqalələr yazmalı idi... Yusif Vəzir sovet ədəbiyyatının ona vermiş olduğu imkanları doğrultmaq üçün bugünkü həyatımızdan və yaxud köhnə mənhus müsavət quruluşunu ifşa edəcək əsərlər yazmaq əvəzinə keçmiş qədim tarixi dövrlərə əl atır və öz mövzusunu oralardan seçir. O, “Qızlar bulağı” və “İki od arasında” kimi bugündən çox-çox*

uzaq əsərlər yazmışdır. Halbuki, Yusif Vəzir öz iştirak etdiyi Müsavat hökumətinin avantürasını, şovinizmini və xalqı soymasını "Qızlar bulağı"ndan daha asan yaza bilərdi. Bəs nə üçün yazmayıb? Görünür ki, yazmaq istəməyir. Nə üçün o Müsavat hökumətinin Azərbaycan xalqını çapıb-talamasını göstərməyir? Sovet yazıçısı adını daşıyan bir şəxs üçün ölkəmizdəki parlaq qalibiyətlərməraqsız qala bilərmisi?"

Elə plenumdakı məruzəsində də Böyükağa Talıblını, Əli Nazimi, Tağı Şahbazını, Əli Razini, Əli Nəzmini, Əhməd Cavadı, Əlibəy Hüseynzadəni, Almas İldırımını, Adil Nəcdəti, Hüseyn Cavidi, Hacıkərim Sanılı, Mikayıl Müşfiqi tənqid atəşinə tutdu, sonra sözü Yusif Vəzirin üzərinə gətirdi:

"Yusif Vəzirin "Studentlər" əsəri qətiyyənlən tənqid olunmuş, halbuki tənqid edilməlidir. Çünki bu əsərdə hər cür kontrrevolyusion fikirlər mənfi tip ağzından biabırcasına təşviq olunur. Belə bir əsəri sovet nəşriyyatı necə buraxmışdır? Yusif Vəzirin özü, onun keçmiş tənqid tələb edir. O bizim quruluşumuzda olan tematikanı çətin alır. O bu günün əsərini hələ yarada bilməmiş... Qızlar bulağı" bu günün əsəridirmi? Əlbəttə, yox... Odur ki, tənqidçi yoldaşlar Yusif Vəzirin yaradıcılığına nəzər salmalıdır".

Sədrdən işə alan *"gənc və fəal yazıçılar"* dərhal hücumla keçdilər. Çıxışlardan belə görünürdü ki, onlar *"Azərbaycan həyatıyla daha az maraqlanan, Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çəkməyən"* yazıçılardı, *"səhvlərini"* başa düşmərlər, *"yenidənqurulmayla"* məşğul olurlar".

Təşkilata təzəcə üzvlənmiş cavanlardan biri üzünü ona tutub böyük ruh yüksəkliylə danışdı: *"Yusif Vəzir haqqında danışarkən mən istəyirəm, həmişə onun əlində dəstəvuz olan "Studentlər" romanından deyim. O, sovet quruluşuna aid heç bir əsər yazmamışdır desək, haqqımız vardır. Sovet quruluşuna aid onun yazdığı yalnız bir hekayədir. Nəhayət, orada komsomol qızı... bıçaqla öldürür. Mən təcrübəli yazıçı kimi bir şey demək istəyirəm.*

Sən Müsavat partiyası övladlarından necə yazırsan? İyirmi beşinci ildə böyük məqalə yazıbsan. O müsavata şapalaq vurmaqdır, fəqət, bu şapalaq vurmaqla iş bitmir, onun rişəsini çıxarmalısınız. Onlardan yazmaq lazımdır, bunu səndən və Əhməd Cavaddan tələb edirik...”

Vəziyyətdən çıxmaq üçün söz aldı, iradlara cavab verməyə özünə bəraət qazandırmağa çalışdı, dedi, o deyilən *“Son səhifə”* hekayəsindəndi, komsomolçu qız Marqaritanı bıçaqla öldürməzlər, əksinə, o əyyaş əri Xəlili bıçaqla qorxudub evdən qovur.

“İndi bu gün Oktyabr İnqilabının iyirmi illiyinə aid iki əsər hazırlayıram, – dedi, – Birisi Vaqif dövrünə dair on dörd peçat listlik romandı. İkincisi, Mingəçevir nəslə barədə ən aktual məsələdi. Zənn edirəm ki, aktual sahədə nə qədər əsər yazsam, hamısı yaxşı olacaq”.

“Amma ortada əsər yoxdu”, – *“Gənc tənqidçilər”* dən biri istehzayla yerindən söz atdı.

Əlbəttə, yoxdu, bundan ötrü Mingəçevirə getməli, əməkçilərlə görüşməli, bu məqsədlə Yazıçılar İttifaqının sədrinə ərizə yazıb, xahişinəsə hələ cavab verilməyib; Tərtər və pambıq mövzusunda yazmaq istədikləri də buna görə baş tutmayıb. Ancaq bütün bunları demədi, bilirdi ki, bu dəlil-subutları eşidən olmayacaq.

Plenumun ikinci günü Mikayıl Müşfiq *“səhvlərini etiraf eləyib”*, *“özünü yenidən quracağına”* söz verib *“Duyğu yarpaqları”* şerini oxuyanda kövrəldi: ifşa düşkünləri təkcə *“cığırdaşlar”*a yox, heç bu cür cavan şairə də rəhm eləmək fikrində deyillər. Çətin olacaq, çox çətin olacaq!

Son günün axşamı plenum iştirakçılarıyla son günün axşamı filarmoniyaya, Xan Şuşinskinin konsertinə gedəndə qəlbindəki ağırlığın bir qədər azaldığını hiss elədi: bu dəfə də ötüşdü, *“tənqid”*lə qurtardılar, sonrasını Allah bilir. Bir azdan Xanın ecazkar səsi onu götürüb Şuşaya aparmışdı, uşaqlıq illərinin keçdiyi yerləri qarış-qarış gəzdirir, dağları, meşələri,

bulaqları, cığırını dolaşdırırdı. Abdulla Şaiqlə filarmoniyadan çıxıb üzüyuxarı qalxanda yadına düşdü ki, duyğulardan yarsarmış gözləri hələ də nəmndi.

...Ehtiyacsı artıq qapını kəsdirmişdi, arvad-uşağının üzünə baxmağa belə xəcələt çəkirdi. Bilqeyis xanım hər şeyi dərk eləyir, dözürdü, bəs bir-birindən kiçik olan üç balasına “yoxluğu” necə başa salsın? Kitablarından başqa qiymətli nəyi vardı ki, satıb uşaqlarına çörək alsın? Tolstoyun külliyyatını satdırdı, “Molla Nəsrəddin”in cildlənmiş illiklərini satdırdı, bununla nə vaxtacan tab gətirəcək? Adamların bir-birinə rast gəlmək üçün yollarını dəyişdikləri bir vaxtda kimin üstünə gedəcək?

“Gənc tənqidçi” Hidayət Əfəndiyev, görünür, baş verənlərdən “lazımı nəticə” çıxarmışdı. Plenumdan cəmi üç həftə sonra “Kommunist” qəzetində “Ədəbiyyatda kontrrevolyusion sarsaqqlama əleyhinə” adlı məqalə çap etdirib bir vaxt tərifiədiyi “Studentlər” romanını topa tutdu:

“Studentlər” əsəri hər cəhətdən müəllifin kontrrevolyusion cəfəngiyatına müvafiq qurulmuşdur... Bu əsər Yusif Vəzirin öz yaradıcılığında hələ də bu günə qədər kontrrevolyusion-müsavat ideyalarına nə dərəcədə sadıq qaldığını aydın göstərir. Bu əsərin redaktorluğunu edən M.K.Ələkbərlinin belə kontrrevolyusion və antisovet kitabın kütlə arasında heç bir dəyişiklik etmədən buraxması təəcüblüdür. Redaktor buna cavab verməlidir”.

Amma cəmi üç həftə sonra Hidayət Əfəndiyevin özü cavab verməli oldu. Qəzet “İkiüzlü tənqidçi” sərlövhəli redaksiya məqaləsi verib “revolyusion sayıqlığı” artırmış, onu “ifşə” eləmişdi. Zərbəsə ikibaşlıydı, “gənc tənqidçi”ni də, onun hədəfini də təhlükə altında qoyurdu, ittihamların nəylə nəticələnəcəyini hələ heç biri bilmirdi.

Əlbəttə, romanını nəşriyyata verməkdən söhbət belə gedə bilməzdi: “Kontrrevolyusion-müsavatçı” müəllifin yazdığı, “Azərbaycan əməkçisinin obrazını yaratmayan” əsəri kim çapa qəbul eləyər axı?

Qürbətdəki tələbə və yazıçı yoldaşlarına kələk gələn fırladaqçı bakılı mühacir haqqında *“Həzrəti-Şəhriyar”*, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini əks etdirən *“Telli”* komediyalarına teatrlar yaxın durmadılar: pis deyil, amma bu əsərlərdə *“xalq düşmənlərinin ifşası”* yoxdu...

“Altunsaç” kinossenarisi *“Azərilm”* də oxunub bəyənilmiş, göstərilən iradlar aradan qaldırılmışdı. Müəlliflə müqavilə bağlanmasıza Yazıçılar İttifaqının iclasından sonraya təsadüf elədiyindən kinostudiyanın direktoru Merkel daş atıb başını tutdu: *“Studentlər”* romanınız tənqid olunub, mən sizinlə müqavilə bağlaya bilmərəm...

“Çapayev” filmi kinoteatrlarda göstərilirdi, qəzetlərdə təriflənirdi, hətta filmin rejissorları Vasilyev qardaşları ona gözəl tərcümə üçün təşəkkür eləmişdilər. Bununla belə, həmin Merkel halal qonorarını cürbəcür bəhanələrlə vermək istəmirdi...

Onda hələ bilmirdi ki, aprelin 4-dəki istintaqda Ruhulla Axundov *“respublikada və Azərbaycan SSR EA-da əksinqilabi burjua-millətçi təşkilatın rəhbəri olduğunu, təşkilata Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Yusif Vəzirov, Seyid Hüseyn, Üzeyir Hacıbəyov, Hacıkərim Sanılı, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Əmin Abid, Münzib, Sultan Məcid, Vəlixanov, Aşurbəyov, Qəzənfər Musabəyov və başqalarını cəlb elədiyini”* artıq *“boynuna alıb”*.

Aprelin son günü Opera və Balet Teatrında Üzeyir bəyin *“Koroğlu”* operasının təntənəli premyerası oldu. Deyilənə görə, operanı Mircəfər Bağırovun tövsiyəsilə yazmışdı ki, sovet quruluşunun tərəfdarı olduğunu əsaslandırсын. Premyeraya dəvət olunmamışdı, olunsa belə, getmək iqtidarında deyildi. Amma tamaşa haqqında verilişə radioda qulaq asdı. Sənəsi qürurdan qabardı: bir vaxtlar Şuşada tay-tuşu olan oğlan indi zirvələr fəth eləyirdi.

Zülfüqar bəyin də vəziyyəti yəqin ki, ondan fərqli deyildi. Abdulla Şaiqin librettosu əsasında *“Nüşabə”* operası üzərində

işləyirdi, Şaiq Əfəndinin dediyinə görə, o da çətin günlər yaşayırdı...

Daha gedəsi yeri yox idi, qapılar bir-bir bağlanırdı...

Mayın iyirmisində Mir Cəfər Bağırova məktub yazdı. Məktub uzun oldu, ömrünün əlli yaradıcılığının otuz ili ərzində yaşadığı ən vacib məqamları, səfirliyindən tutmuş mühacirliyinə, Vətənə qayıtmağına qədər hər şeyi təsvir elədi, Dneprostroya və Tərtərə getmək üçün şərait yaradıldığını, İttifaqa buraxılan pulun bölüşdürülməsinə onun yaddan çıxarıldığını, ssenarisinin qəbul olunmadığını qələmə aldı; yazdı ki, *“əmin olun, tələssizliyimə Kərəm-lələ kimi yanırım, yazıq körpələrim də mənimlə bərabər yanurlar. Bunların günahı nədir bilmirəm; yazdı ki, yoldaş Mir Cəfər, lütfən, bir hakim sifətilə məni mühakimə eləyin, günahım varsa, cəza verin, bilim ki, bu artıq son cəzadır; yazdı ki, mən maddi kömək istəmirəm, ancaq hər bir yazıçıya verilən şərait və imkan arzusundayam”*.

Məktubu poçtla yola salıb ümidlə gözlədi, amma heç cavab-çatmadığı barədə də cavab almadı...

Bu tərəfdən də mayın axırlarında “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə Sabir Rəhmanın *“Sıralarımızı dərinədən yoxlamalıyıq”* adlı yazısı çıxdı. İki ay əvvəl kitabını sevincək *“böyük yazıçı”*ya təqdim eləyən *“kiçik yazıçı”* bu dəfə sosialist inqilabının XX illiyinə həsr edilmiş nəşrdəki işini, aldığı qonorarı əlində dəstəvuz eləyib baltanı lap kökündən vurmuşdu:

“Məgər bu antologiyada faşist ideyaları daşıyan “Studentlər” kitabının avtoru Yusif Vəzirə nəhaq yerdən ayda altı yüz manat məvacib təyin etmək, bu antologiyanın tərkibində xalq düşməni Mədinə xanım Qiyasbəylilərlə əlaqələr saxlamaq ideoloji cəhətdən bəzi düşmən elementlərə satılmaq deyildir? ...Bu təşkilatda məfkurəcə pozulmuş, orijinallığını itirmiş, bədii yaradıcılığı solğunlaşmış şəxslər üzv olmamalıdırlar. Salman Mümtaz, Soltan Məcid Qənizadə, Hacı Kərim Sanlı, Atababa Musaxanlı, Yusif

Vəzir kimilərinin tezliklə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı sıralarından xaric edilməsini qəti və inadlı surətdə tələb edirik”.

Yazını qəzətdə oxuyandan sonra Sabit Rəhmanın kitabını rəfdən götürdü, yazdığı avtoqrafı bir də oxudu, örtüb yerinə qoydu. Zəmanə onların, onlar da zəmanə adamlarıydılar. Yusif Vəzir sə zəmanə adamı olmadı, ola bilmədi. Bir həqiqət var axı: *insan iyirmi yaşlarında təbiətin verdiyi simayla yaşayır, otuz yaşlarında simasını özü qazanır, əlli yaşlarında layiq olduğu siması formalaşır, ona görə də bu yaşında dəyişə bilmədi...*

...İyunun üçündə Dövlət Opera və Balet Teatrında AK(b) P-nin XIII qurultayı açıldı. Yusif Vəzir həyəcədən rəngi qaçmış halda radionun qarşısında əyləşib “respublika rəhbəri”nin çıxışına qulaq asırdı. Mir Cəfər Bağirovun səsi ölü sükutu çökmüş salonda mis kimi cingildəyir, az qala, damarları partlayacaq beynində əks-səda verirdi:

“Bir görün Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi: hazırda işlə edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nəzmi, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Triniç və başqa əclaflar!”

Hökm verildi! Düzdü, adı çəkilməmişdi, amma “başqa əclaflar”ın arasında olduğunu gün kimi bilirdi.

Ürəyi sancdı, gözləri qaraldı. Yaxşı ki, Bilqeyis xanım və uşaqlar evdə yox idilər, işləməyinə şərait yaratmaq üçün qayınanasıgilə getmişdilər. Açıq pəncərədən bürkülü küçənin səs-küyünü belə eşitmirdi.

Amma yox, ya ötürmüşdü, ya da ürəyi tutanda eşitməmişdi. “Respublikanın sahibi” onu unutmayıbmış. Səhəri gün qəzətdə Bağirovun nitqini bir də oxuyanda Ruhulla Axundov, Əli Kərimov, Əhməd Triniç, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əli Nazim, Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Hacıkərim Sanılı, Hüseyn Cavidlə yanaşı öz adını da oxudu:

“Yazıçılar İttifaqının bu gün belə sıralarını Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir, Sanılı, Hüseyn Cavid və başqaları kimi qəddar burjua millətçilərindən təmizlənmədiyi faktdır”.

“*Qəddar burjuva millətçisi...*” Başını bulayıb kədərlə köksünü ötürdü. Həmin “*qəddar burjuva millətçisi*” indi balalarına çorək pulu qazanmaq üçün qara fəhlə işləməyə hazır idi.

İyunun səkkizində Yazıçılar İttifaqı Ağahüseyn Rəsulzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Məmmədkazım Ələkbərli, Hacıbaba Nəzərli, Səməd Vurğun, Mir Cəlal Paşayev, Hidayət Əfəndiyev və M.Kamskidən ibarət İdarə Heyətinin iclası çağırıldı. İclasda “*Kommunist*” qəzetində çap olunan “*Averbaxçılığın kökünü kəsməli*” məqalə haqqında danışan Səməd Vurğun deyilənlərlə tamamilə razı olduğunu bildirdi, sonra İdarə Heyətindən tədbir görməyi tələb elədi. Axırda belə qərara gəldilər ki, məsələ İttifaqın üzv və namizədlərinin ümumi iclasında müzakirə olunsun.

Axşam baldızı Aftab xəbər gətirdi ki, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiqi ayın dördü gecəsi gəlib evlərindən aparıblar, öldüləri-qaldıları bilinmir. Bu sarsıdıcı xəbərlə də yaxınlaşan fəlakətin nəfəsini canında duydu: görünür, heç bir qurtuluş yolu yoxdu. Rejim *bağırına basdığı hər bir varlığı azıqlamaq, ya da boğmaq* ixtiyarına malik idi.

Mir Cəfər Hüseyn Cavidə mükafat vermişdi, onun ailəsinin hökumət binasından çıxarılmasına mane olmuşdu, indi həbsinin qarşısını ala bilməyibsə, deməli, mütləq ixtiyar onun əlində deyil. Əhməd Cavadın “*Susmaram*” şərinədən xəbəri vardı. Son görüşlərində demişdi, bir müəllim yoldaşına əzbərlədiyib, sonra kağızı cırıb. Ancaq şeirlə necə “*xalq düşməni*” olmaq mümkündür – bunu dərk eləyə bilmirdi...

Elə həmin gecə Moskvaya, Stalinə məktub yazdı. Ümid vardı ki, “*böyük rəhbər*” adlı-sanlı yazıçının taleyilə maraqlanacaq, tədbir görülməsi barədə göstəriş verəcək. Yenə həyatının əsas məqamlarını təsvir elədi, “*Studentlər*”də “*müəyyən səhvlərə yol verildiyini*” boynuna aldı: “*Beş ay əvvəl mənə dövlət nəşriyyatından işdən çıxarıblar, indi işsizəm və işə düzələ bilmirəm. Mən başı ağarmış yazıçı balalarımın keçmişimə görə əzab çəkdiyini görəndə ümidimi hər şeydən üzürəm. Sizdən xa-*

hiş edirəm, məni təqib və fitnələrdən qoruyasınız. Mən əzablardan yorulmuşam, Bakıda işə düzəlməyimə bütün ümidimi itirib Qazaxıstana köçmək, orda həyatımın qalan hissəsini sakit yaşayıb ailəmə həsr etmək qərarına gəlmişəm. Mən Sizə namuslu yazıçı sözüylə bildirmək istəyirəm, mühacirətdən Azərbaycana qayıtdığım on bir il ərzində qanun daxilində hərəkət etmişəm, eləcə də həyatımın sonunadək belə qalacağam”.

Səhəri gün, iyunun doqquzunda Dünyanın alıb gətirdiyi qəzeti ürəyi və əlləri-əmə-əmə oxudu. “Ədəbiyyat qəzetəsi”, az qala, bütün nömrəsinin onlara həsr eləmişdi. “Zirvələr fəth eləmək” istəyən cavanlar yıxılanları insafsızcasına döyməklə özlərinə gün-güzəran qazanmağa çalışırdılar.

“İttifaqımıza, şəxsiyyəti və yaradıcılığı etibarilə sovet platformasında durmayan Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, H.K.Sanlı, Musaxanlı, Seyid Hüseyn, Yusif Vəzir kimi millətçi, müsavətçi yazıçılar, yaradıcılıq işilə heç bir əlaqəsi olmayan tacir Səlmən Mümtazi, başqa sahələrdə öz mövqelərini itirən B.A.Talıblı və Tağı Şahbazi kimi xalq düşmənləri, Mikayıl Müşfiq kimi proletariata və sosializm quruluşuna sadıq olmayan, hələ də öz qəlbində millətçilik fikirlərini daşıyıb, bizi aldatmaq istəyən əclaflar qəbul edilib”.

“Əclaflar millətçi fikirlərindən al çəkməyiblər” rubrikası altında *“Sonadək işə etməli”* adlı bu məqaləni Abdulla Faruk yazmışdı. O göyçaylı oğlanı tanıyırdı, “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə birgə işləmişdilər, amma hələ sanballı əsərini oxumamışdı.

“Xalq düşmənləri – trotskist, müsavətçi, millətçi ünsürlər: R. Axundov, Mikayıl Hüseynov, Əhməd Triniç, Əli Kərimov, Əli Nazim, B.A.Talıblı, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində uzun müddət kontrrevolyusion və ziyançılıqla məşğul olmuşlar... İttifaq rəhbərliyi, çox zaman Yusif Vəzir, Seyid Hüseyn, Qantamir, Müşfiqin kontrrevolyusion yazılarına başını qarışdıraraq, bir çox yazıçıların əhəmiyyətli yazıları baxılmamış və çap edilməmiş qalmışdır”.

Bunları Ağahüseyn Rəsulzadə yazmışdı. Ağahüseyni Şuşadan tanıyırdı, özünə bir köynək yaxın bilirdi, amma görünür, o da “yaşamaq” istəyirdi, yoxsa belə vaxtında, yerli olma-

ları bir yana, özünə böyük, müəllim saydığı adama zərbə endirməzdi.

Rəsul Rzanın yazdığı məqalə *“Düşmənlərə qarşı amansız olalım”* adlanırdı:

“Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Talıblı, Musaxanlı, Sanılı, Yusif Vəzir və bir sıra bunlar kibi hər zaman saxta deklorasiyalarla ortaya çıxıb, əsl həqiqətdə isə bir düşmən kibi ədəbiyyatımızda ziyançılıq aparan ünsürlərin ədəbi təşkilatımıza soxula bilmələri Yazıçılar İttifaqı rəhbərliyi və onun işinə məsul olan partiyalı, komsomolçu və partiyasız yoldaşların əbləhlik xəstəliyi olan qayğısızlığa tutulduqlarından irəli gəlmirmi?”

O ucaboy, alagöz göyçaylı oğlanı da tanıyırdı, şeirlərini oxumuşdu, istedadlı, ümidverən şair hesab eləyirdi, rastlaşanda hörmətlə salam verirdi. Bəs bunları yazmağa onu nə vadar eləmişdi – bunu başa düşmürdü.

«...Yazıçılar İttifaqına hal-hazırda şübhəli olan Müsavat partiyasının sabiq üzvləri (Çəmənzəminli, Seyid Hüseyn), ikiüzlü trotskist millətçi xalq düşmənləri (Tağı Şahbazi, Talıblı, Əli Nazim), qolçomaq şair və münəqqidləri (Sanılı, Musaxanlı), əxlaqsızlar, piyaniskalar (Əli Nəzmi, Əli Razi), köhnə kitab dəllalları (Səlmən Mümtəz), «mötəbər əfəndilər» (H.Cavid kimi) ümumiyyətlə, xalq düşmənləri qəbul edilmişlər...»

Bu sətirlərin altındasa Osman Sarıvəllini imzası vardı. Onu da tanıyırdı, şeirlərindəki təbiiliyi dəfələrlə öz-özlüyündə Molla Pənah Vaqifin nəfəsilə müqayisə eləmişdi...

“Ə.Cavad, Yusif Vəzir, Musaxanlı, Sanılı, Simurq və başqaları cərgələrımızdə özlərinə yurd salaraq öz qara keçmişlərindən əl çəkməmişlər və ədəbiyyatımıza az ziyan verməmişlər.Talıblı, Əli Nazim, Hüseyn Cavid, Müşfiq kibi alçaqlar öz kontrrevolüsyon fikirlərini ədəbiyyat sahəsində də aparmışlar”.

Səməd Vurğunun belə sözlərə imza atmasına inana bilmirdi. Amma, görünür, adamları qınamaq olmazdı, xof onu dərk elədiyindən də vahiməliydi.

Bu tərəfdən də *“Gənc işçi”* qəzetində Rıqlın soyadlı müəllifin *“Düşmənlərin hiylələri”* məqaləsi çap olunmuşdu. *“Şa-*

milovun redaktorluğu ilə çıxan azərbaycanca "Ədəbiyyat qəzetəsi"nin son nömrələrinin birində, – Rıqlın yazırdı, – çap edilən məqalədə Yusif Vəzirin kontrrevolyusion "Studentlər" kitabı bir "əhəmiyyətli ədəbiyyat əsəri" kimi qeyd edilmişdir".

Ürəyi yenə sancdı: bütün bunları oxumaq məşəqqət idi. İndi kimə deyəydi ki, *günün adamı olmağa çalışma, həqiqətin adamı olmağa çalış, çünki gün dəyişir, amma həqiqət dəyişmir...*

...Hökm verildi, məsələyə Moskvada qarışdı, beşcə gün sonra "Pravda" iri bir məqalə çap elədi: "*Düşmənin hiylələri*". Düşmən Ruhulla Axundov idi, o "*bütün rəhbərlik elədiyi idarələri öz adamlarıyla, gizli və açıq düşmənlərlə*" zibilləşmişdi; "*gizli və açıq düşmənlər*" də Mir Cəfərin sadaladığı və "*başqa aclafılar*"ın siyahısında olanlar idilər.

Əlbəttə, bu səviyyədə verilən hökmdən sonra Yazıçılar İttifaqı hərəkətə gəlməyə bilməzdi. "Ədəbiyyat qəzetəsi"nin növbəti sayındasa Səməd Vurğunun Hüseyn Cavidə ünvanladığı şeir çap olundu. Onu şeir adlandırmağa xəcalət çəkdi. Hətta, redaksiyadakılar belə, biədəb ifadələr işlətdiyinə görə, bir misranı çıxarıb yerinə nöqtələr düzmüşdülər. Fikirləşdi ki, *can hövlü pis şeydi, insanın ədalət hissini də, mərhəmət duyğusunu da korşaldır...*

Səhəri gün Yusif Vəziri Yazıçılar İttifaqının üçgünlük iclasına çağırdılar. Xəstəliyini bəhanə gətirib iştirak eləməmək barədə düşündü, amma bunun daha kəskin ittihamlara rəvac verəcəyini beynindən keçirib getdi.

İttifaqın belə qızgın iclasını və plenumunu xatırlamırdı. Sədr Seyfulla Şamilovun "*Tarixi beş il*" adlanan çıxışı Bağirovun qurultaydakı nitqinin müddəaları üzərində qurulmuşdu. Eyni adamlara Yusif Vəzir də daxil olmaqla "*mürtəcə yazıçılar*" yarlığı yapışdırıldı.

İdarə Heyətinin 8 iyun 1937-ci il tarixli 9 sayılı protokolundan çıxarılmış qərar təsdiqləndi:

“Öz kontrrevolyusion əsərləri və hərəkətləri ilə Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqını zibillədiklərinə və bu günə kimi heç bir sovet tematikasında əsər yazmadıqlarına, Sovet Yazıçılar İttifaqının nizamnaməsinə riayət etmədiklərinə və beləliklə, sovet yazıçısı kimi ən yüksək bir adı daşımağa layiq olmadıqlarına görə Hüseyn Cavid, Hacı Kərim Sanılı, A.Musaxanlı, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, S.M.Qənizadə, Qantəmir və s. Sovet Yazıçıları İttifaqı sıralarından xaric etməli, bunların yaradıcılığında kontrrevolyusion mahiyyəti həm ümumi iclasda, həm də mətbuatda ifşa etməli”.

Hüseyn Cavid, Hacıkərim Sanılı və Mikayıl Müşfiq, Yusif Vəzir, Atababa Musaxanlı, Salman Mümtaz, Qurban Musayev, Seyid Hüseyn, Qantəmir, Zinnət Zakirov və Sultanməcid Qənizadənin İttifaqda qalması dözülməz hesab olundu, üzvlükdən çıxarıldılar.

“Xeyrixah” Hidayət Əfəndiyev də unudulmadı, *“ikiüzlülük elədiyinə”, “ailəçilik yeritdiyinə”, “gənc kadrlara qaba rəftar göstərdiyinə görə”* tənqid seksiyasının sədrliyindən azad olundu.

Seyfulla Şamilov və Səməd Vurğun da cəzadan yaxa qurtara bilmədilər, *“onlara tapşırılan vəzifələri aparmağı bacara bilmədiklərindən”* kürsülərilə vidalaşmalı oldular. Yeni yeddi nəfərlik idarə heyəti seçildi, sədrlik Əli Məmmədova, katiblikə Ağahüseyn Rəsulzadəyə tapşırıldı.

Qərarın oxunuşu başa çatdı kimi salonda səs ucaldı:

“Sən bu ölkəni sevmirsən!”

Dönüb bu sözləri deyən hündürboy, qaraşın oğlana baxdı:

“Niyə axı? Mən öz ölkəmi sevirəm!” – Bunu deyəndə səsinin titrədiyini hiss elədi.

“Səvsəydin, gedib fransızca öyrənməzdin! – Oğlanın səsi daha ötkəm çıxdı. - Ver dınışqanı, ver!”

Acı təbəssümlə üzvlük vəsiqəsini çıxarıb rəyasət heyətinin əyləşdiyi masanın üstünə qoydu, ağır addımlarla iclas salo-
nundan çıxdı.

Bayırda bürküydü. Nəfəsinin daraldığını hiss eləyib köynəyinin üst düyməsini açdı, qalstukunu boşaldıb hara gedəcəyini bilmədən küçə boyu addımladı.

Üç aydan sonra özünün əlli yaşı, yaradıcılığının otuz ili tamam olacaqdı. Ötən il bu vaxt yubileyinin necə keçiriləcəyi barədə fikirləşirdi, indisə işsizdi, kitabları, pyesləri, ssenariləri nəşriyyatlara, teatrlara, kinostudiyaya yaxın buraxılmır, İttifaqdan çıxarılıb, ev növbəsindən çıxarılıb, “mürtəcə”, “kontrrevolyusion-müsavətçi”, “əclaf” yarlıqlarına layiq görülüb, respublika və ölkə rəhbərlərinə göndərdiyi məktublara hələ də cavab yoxdu; şübhəsiz, bütün bunlar da həbslə nəticələnəcək.

Ürəyi bir də sancdığından ayaq saxladı. Bu vaxt qoluna əl toxunduğunu hiss eləyib çevrildi. Abdulla Şaiq idi, məhzun-məhzun üzünə baxırdı.

Fikirləşdi ki, *elə dostlar var, onlara yemək kimi hər gün ehtiyacın olur; elə dostlar var, belələrinə dərman kimi özünü pis hiss eləyəndə ehtiyac duyursan; elə dostlar da var, xəstəlik kimi özləri səni tapırlar; elələri də var, hava kimidilər, gözə görünməzlər, amma həmişə sənin yanında dırlar*. Şaiq Əfəndi axıncı dostlardan idi.

“Gedək bizə, – Abdulla Şaiq qolunu buraxmadan dilləndi. – Şahzadə xanımın çayını içərik, aqlımız bir az başımıza gələr”.

“Mən “mürtəcəyəm”, “qəddar burjua millətçisi”yəm, “kontrrevolyusion-müsavətçi”yəm”, “əclaf”am, Şaiq Əfəndi! – Səsi qəzəbdən və ağrıdan titrəyirdi. – Bunu balalarım necə başa salım?!”

“Gəl, gün doğmamış nələr doğular, – Abdulla Şaiq ürək-dirək verməyə çalışdı. – Yəqin, məsələni araşdırarlar, günahsız olduğun üzə çıxar, səbir elə...”

Yox, daha səbirdən keçmişdi. Dözümünün haracan çatacağı barədə fikirləşirdi. On iki il əvvəl Parisdə qəlbinə gizlicə soxulmuş səksəkə artıq özünü bütün çılpalıqlığıyla bürüzə vermişdi...

Həmin axşam “*İki od arasında*” romanını bitirib son nöqtəni qoydu. Fikrincə, pis alınmamışdı. Nə vaxtdan bəri tutqun olan siması açılmışdı.

“Axır ki, bitirdim, Bulqu, – əlyazmasını yığdığı qovluğu göstərdi. – Başım bir iş gəlsə, bu qovluqdan muğayət olar-

san. İtirdiklərimi daha geri qaytara bilmərəm, heç olmasa, bu qalsın”.

“Bədbin danışma, – Bilqeyis xanım da əhvalı durulmuş halda gülümsədi, – İnşallah, indiyəcən bir şey olmadısa, bundan sonra da olmaz. Bu çətinlikdən də birtəhər çıxarıq, təkisiən sağ-salamat yanımızda ol”.

Masanın üstündən Lev Tolstoyun cildini götürüb bəxtəbəxt açdı, ilk gözüne sataşan cümləni oxuyub örtüdü, kitabı yerinə qoyub köksünü ötürdü, iztirab dolu səslə dilləndi:

“Deyəsən, ayrılacağıq, Bulqu, buna hazır ol...”

Bilqeyis xanımın rəngi ağardı, gözləri doldu, bununla belə, özünü ələ ala bildi.

“Ürəyimizi üzmə, – dedi, – hələ ki, Allaha şükür, salamatlıqdı”.

Axır ki, doğulub-böyüdüyü, itkilərilə ürəyinin yarasına çevrilən Şuşaya borcunu vermişdi...

Əsərin çapı haqqındasa indi fikirləşmək istəmərdi, yəqin, onun da zamanı gələcəkdi...

XXXI FƏSİL

“XANIM QURBAN SƏİD”

Muhamməd Əsəd bəy

Vyana, yanvar-dekabr 1937-ci il

Allah indiyədək ona qarşı mərhəmətli olmuşdu, artıq bir neçə dəfə çətin vaxtlarında xilaskar mələklərini göndərmişdi...

Anasının intiharından sonra frau Şulteni yollamışdı, indi qazandıqlarında o şəfqətli və sədaqətli qadının payı az deyildi; Berlindəki ümitsiz vaxtlarında frau Köpkeni göndərmişdi, çıxılmazlıqdan qurtulmaqda onun köməyi əsas rol oynamışdı; Valter Merinqi rastına çıxarmışdı, o olmasaydı, “*Şərq məsələləri üzrə ekspert*” kimi məşhurlaşmazdı; Məhəmməd Əsədi – Leopold Veysi rast gətirmişdi, onsuz “*böyük məqsədlər*”in nə olduğunu dərk eləməzdi; Erika Lyövendalla rastlaşdırmışdı, o olmadan kitablarını bu qədər sürətlə yaza bilməzdi; Verner Şendeli qarşısına çıxarmışdı – yazıçı Leo Əsəd bəy kimi ona çox şeylər borcluymuşdu...

İndi də Elfrida fon Ehrenfels fon Bodmershofla tapışdırmışdı, bu da Allahın daha bir lütfüydü. Daha doğrusu, köhnə dostu Ömər-Rolf fon Ehrenfelslə Elfrida fon Bodmershofun

evləndiklərindən yenicə xəbər tutmuş, xanım fon Ehrenfeldən də maraqlı, cəlbədicə təklif almışdı...

Macarıstan kralı və Avstriya imperatoru Kayzer I Frans İosif tərəfindən titula layiq görülmüş Ehrenfeldlər və Bodmershoflar əcdadlarından miras qalan qonşu qəsrlərdə yaşamış, günlərini həm də Hasbeburqların gözəl şəhərlərindən olan Praqada keçirmişdilər. Rolf və İmma Ehrenfeldlər Elfrida və Villi Bodmershoflarla ayrılmaz dost idilər, hətta, onları *"dördlər dəstəsi"* də adlandırırdılar. Uşaqlıq və gənclikləri bir yerdə keçdi. Bunun da nəticəsi İmma və Villinin evlənmələri oldu.

Elfrida dəstədəkilərin hamısından böyük idi, təhsil almaq üçün Amerikanı seçdi, Kaliforniyanın Stenford universitetində iqtisadiyyatı öyrəndi, arxeologiyayla maraqlandı, hətta yazıçılıq eləməyə cəhd göstərdi.

Ondan yeddi yaş kiçik olan Rolf fon Ehrenfelds həddibülüğa çatan kimi orduya getdi, Şərq cəbhəsində ağır yaralanıb geri döndü. Amma özüylə cəbhədən daha bir xəstəlik – *"Şərq xəstəliyi"* də gətirmişdi, Şərqlə, xüsusilə türklərlə bağlı nə vardısı, onu bərk maraqlandırır. Bu sevginin nəticəsi də İslam dinini qəbul eləməsi olmuş, üstəlik, on il əvvəl Vyana-da *"Şərq birliyi"* yaratmışdı.

Rolfun atası Kristian fon Ehrenfelds psixologiya professoru idi, Praqa universitetində dərs deyirdi, Ziqmund Freydlə yaxın münasibətləri vardı, onunla müntəzəm yazışır, irqlərin biologiyasıyla maraqlanırdı. Professor fon Ehrenfeldsin tələbələri arasında Frans Kafka da olmuş, gündəliklərində müəllimi barədə xoş sözlər yazmışdı, xüsusilə, insanın qanında, azı, bir damcı yəhudi qanı olmasının üstünlüyü barədə fikri çox xoşuna gəlmişdi. Anası Emma fon Ehrenfeldsə Rolfla İmmanın *"Şərq xəstəliyi"*nə tutulmasından narahat idi, *"Prager Tagblatt"* qəzetində Herman Hesseyə açıq məktub yazıb ondan bu məsələdə məsləhət də istəmişdi.

Berlinə Əsəd bəyə rast gələndə Ömər-Rolfun keçdiyi həyat yolunun qısa tarixçəsi bundan ibarət idi. Sonra

evlənmişdi, amma ailə həyatı uğursuzluğa düçar olmuş, Vyana qayıdandan sonra Elfridayla təzadən yaxınlaşmış... və birgə yaşamaq qərarına gəlmişdilər – beləliklə, *“dördlər dəstəsi”* yenidən bərpa olunmuşdu. Bununla belə, tale yenə üzünə gülmürdü, hələ atalıq sevincini yaşaya bilməmişdi.

Görüşdüklərinin səhəri gün Ömər-Rolf qonağını arvadı Elfridayla tanış eləyəndə Leo-Əsəd bəyin canındakı ümitsizlik duyğusu yox olmamışdı: daha Verner Şendellə bütün işgüzar münasibətləri kəsilmişdi, Centile Covannidən hələ səs-soraq yox idi, Hilda Pauli ancaq vasitəçilik eləyə bilirdi, digər işlərisə indiyədək yoluna düşməmişdi, Rolf Passerin imkanları o qədər də geniş deyildi, satış şəbəkəsi zəif olduğundan qələmhəqqi ödəməkdə çətinlik çəkirdi.

İndi budur, Elfrida ilk görüşdəcə Əsəd bəyin vəziyyətilə maraqlanır, kitablarını oxuduğunu, canlı, maraqlı, cəlbədicə hesab elədiyini deyir, ağına gələn ideyanı həyata keçirmək bərədə fikirləşir: cəmi üç həftə bundan əvvəl “E.P.Tal və Verlaq” nəşriyyatının sahibi onu yanına dəvət eləmişdi, köhnə tanışlar idilər, Elvida Ernstin arvadı Lüsini gəncliyindən, o hələ Traub soyadı daşdığı vaxtlardan tanıyırdı; hətta Ömər-Rolfla boş vaxtlarında Otmar Steynmetz imzasıyla vyanalı xristianla hindi müsəlmanın sevgisindən bəhs eləyən *“Xoşbəxtlik axtaran müharibə uşağı”* adlı roman yazıb Lüsü vasitəsilə Piterə vermişdilər, amma o, əlyazmanı oxuyub bəyənməmiş, Elfridanı dəvət eləyib işlərinin yaxşı getmədiyindən, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün çalışdığından, buna görə də bütün yollara əl atdığından danışmışdı: Üçüncü Reyx kitab bazarını təcrid eləyəndən sonra işlər lap pisləşib: bir vaxtlar Stefan Svayqı, Herman Hesseni, Aqata Kristini, Somerset Moemi, Uolt Uitmeni, Torlton Uaylder, Henrix Heyneni... nəşr eləyən Ernst Piter Tal indi böhrandan çıxmaq üçün hər cür imkanı sınaqdan keçirir; bax, elə indicə arxivindən iri bir qovluq tapıb, müəllifinin kim olduğunu xatırlamır, bəlkə frau Elvida vaxt tapıb oxusun, əgər dəyərlidisə,

nəşri barədə fikirləşsin; əlbəttə, frau Elfridanın zövqünə inanır, həm də yəqin Lüsünün xətrinə bu işi boynuna götürər.

Boynuna götürmüşdü, çoxdan görmədiyi Lüsiyə salam göndərüb o qovluqla evə qayıtmışdı. Bununla belə, həmin günlərdə başı öz şərikli romanını çap etdirməyə yer tapmaq qayğısına bərk qarışdığından qovluğun bağını da açmağa macal tapmamışdı. Axır ki, "Praeger Tagblatt" qəzetilə dil tapandan sonra qovluğu xatırlamışdı. Amma görüşlərindən heç iki həftə keçməmişdi ki, gözlənilməz xəbərdən sarsıldı: noyabrın son günü Ernst Piter Tal qəfil ürəktutmadan elə kabinetindəcə keçinmişdi.

Yasa getdi, Lüsiyə başsağlığı verdi, amma qovluq barədə söz salmadı: bir qədər utanırdı ki, Ernstin xahişinə vaxtında əməl eləməyib, həm də qovluqda nə olduğunu o vaxta qədər bilmirdi. Qovluğu da Talın dəfnindən qayıdandan sonra açdı. İçində iki dəst əlyazma vardı. Birincinin üstündə səliqəli xətlə "Qurban Səid. Əli və Nino", digərinin üstündəsə "Qurban Səid. Qızılbuyunuzlu qız" yazılmışdı. Müəllifin adını heç eşitməmişdi, beynindən keçirdi ki, yəqin, türk olar, türk olmasa da, hər halda, şərqlidi, bu barədə Rolfdan soruşar. Ancaq Rolfa Qurban Səid ad-soyadı tanış deyildi, roman-filan onu heç maraqlandırmırdı, Elfrida da qovluğu bağlayıb bir tərəfə qoymuşdu.

...Əlbəttə, bütün bunları Əsəd bəyə danışmadı. Bəlkə heç qovluq da yadına düşməyəcəkdi, Ömər-Polf Ernst arada Piter Talın qəfil vəfatından söz salanda xatırladı.

"Bilirsiniz, Əsəd bəy, – dedi, – bu da Allahın xoş təsadüfüdür, – məndə sizin üçün qovluq var, istərdim ki, oxuyub fikrinizi söyləyəsiniz, üzə çıxarmağa dəyər, ya yox?"

"Hər halda, yəqin, mənim maraqlarıma dairəmə daxildi, frau Elfrida", – Leo ümidlə onun üzünə baxdı.

"Şübhəsiz, – ev sahibəsi qovluqdakı əlyazma dəstlərindən birini götürüb ona verdi. – Şərq mövzusunda, üstəlik, əgər Rolf düz məlumat veribsə, bildiyimə görə, hadisələr sizin do-

ğulduğunuz yerlə, Bakıyla bağlıdı. Elə bilirəm ki, diqqətinizi çəkəcək”.

Leo əlyazmanın ilk vərəqini oxuyub qaşlarını dartdı: Bakı bir yana, burda söhbət iyirmi il əvvəl onun yaşadığı məhəllədən, oxuduğu məktəbdən, gəzdiyi küçələrdən gedirdi. Həyəcanlandı, səbrini basa bilməyib kağızları dəstələdi:

“Onda mən bunu götürə bilərəmmi? Elə sabah axşama fikrimi sizə bildirərəm”.

“Əlbəttə, əlbəttə, götürün, sonra ətraflı danışarıq, – Elfrida bir qədər etinasızlıqla dilləndi. – Xoşunuza gəlsə, çox sevinərəm”.

“Belə ha, Leo, – Rolf salonun o başında nəyləsə məşğul idi, söhbəti yarı-yarımçıq eşitsə də atmacasından qalmadı, – Elfridayla dərhal dil tapmağınıza sevindim”.

Əsəd bəy atmacaya cavab vermədi, indi yeganə arzusu evə tez çatmaq, qapını bağlayıb divana uzanmaq, əlyazmanı tez oxumaq idi. Azı, on ildi, yazırdı, amma heç vaxt belə həyəcanlanmamışdı; düzdü, ilk yazılarını qələmə alanda, “Şərqdə neft və qan” əlyazması üzərində işləyəndə də həyəcan duymuşdu; bir də Stalindən yazında əndişə içindəydi, bu da Kobaya heyranlıq qarışıq nifrət duymasından irəli gəlirdi, bununla belə, həmin duyğu bu qədər bütöv və amansız, oxuduğu ilk cümlə bu cür təsirli deyildi, nəfəsini kəsmirdi...

Atasının və frau Şultenin narahat şəfqətli baxışları altında kabinetinə çəkildi, paltosunu soyunmağa güclə səbri çatdı, elə o cür də özünü divana atdı. Səhifələri oxuyur, vəcddənmi, aldığı təəssüratın böyüklüyündənmi, neylədiyini bilmədiyindənmi, vərəqləri döşəməyə atırdı. Oxuduğu romanda bütün mənzərəsi, ab-havası, heyrətamiz dərəcədə tanış adamlarıyla Bakı vardı, müsəlman zadəganı Əli xan Şirvanşir və gürcü gözəli Nino Kipiani vardı, onları saf, romantik, faciəvi sevgisi vardı. Leo istər-istəməz hadisələrin bir

personajına çevrilmişdi, tanış küçələrdən keçir, tanış adamlarla görüşür, uşaqlıq və yeniyetməlik yaddaşında qalanları xəyalında bir də canlandırırdı.

Əlyazmanın son səhifələrində keçirdiyi həyəcədən taqətsizləşib yuxuya getdiyini də hiss eləmədi.

Səhəri gün yuxudan həmişəkindən xeyli gec, günorta yaxın ayıldı, fikri dağınıq halda, frau Şultenin yemək və paltar barədə dediklərinə qulaq asmadan evdən çıxdı. Yalnız "Herenhof" kafesindəki bədənnüma güzgünün qarşısından keçəndə sezdi ki, görkəmi heç xoşagələndeyil, paltarına əzik-üzükdü.

"Bütün bunlar artıq yazılıb, həm də yaxşı yazılıb, peşəkar romançının qələmindən çıxıb, – Leo Əsəd bəy kafenin pəncərəsindən qarlı küçəyə baxa-baxa fikirləşirdi. – Amma kimin yazdığını Elfridadan soruşmaq, şübhəsiz, səfehlik olar. O məndən yeddi ildə on altı kitabı necə yazdığımı soruşmadı. Yəqin, əlyazma üzərində işləməyimi umur. Əlbəttə, şərtləri məqbul olmasa belə, bundan boyun qaçırmaq səfehlikdi. Məsələnin maddi tərəfi bir yana, indiki vəziyyətimdə müvazinətimi saxlamağa kömək eləyər. Şübhəsiz, təxəllüsün (*ya da adın*) qalması məsləhətdi, heç kəs Elfridanın belə roman yazmağına inanmaz. Əsərin nəşrini qət eləyibsə, deməli, sonralar müəlliflik probleminin yaranmayacağına möhkəm əmindir. "*Şərq məsələləri üzrə ekspert*", bu qədər kitabın müəllifi kimi Əsəd bəyin imzası altında nəşr edilməsi məntiqli olardı, hər halda, iki novellası üzə çıxıb, amma Elfrida şəksiz bununla razılaşmaz...

Elə həmin axşam roman haqqında heyranlığını, amma bir qədər əl gəzdirməyə ehtiyacı olduğunu, oxucuların diqqətini qeyd-şərtsiz çəkəcəyini birməfəsə söyləyib frau Elfridanın qərarını gözləyirdi.

"Lüsi Tal ərinin işlərini davam etdirmək fikrindədi. – Elfrida adəti üzrə sirli təbəssümlə, üstəlik, özünə əminliklə, hətta, bir qədər etinasızlıqla danışdı. – Onunla bağlı məsələləri

mən yoluna qoyacağam, sizin zəhmətiniz də artıqlamasıyla ödəniləcək. Əminəm ki, səriştəli işiniz sayəsində ortaya gözəl bir əsər çıxacaq”.

Belə... Deməli, frau Elfrida əlyazmanın başqa adla da olsa, özünə məxsusluğunu iddia eləyir, onu da, sadəcə, redaktor sayır. Nə olar, indiki halda Əsəd bəyin razılaşımaqdan başqa əlacı yoxdu, düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün boyun qaçır-mamalıdı, bəxtinə düşəndən heç imtina da eləyə bilməz.

“Elə bilirəm ki, bir neçə aya əlyazmanı nəşrə hazır vəziyyətə çatdıraram”, – Əsəd bəy dilləndi, həmin anda hiss elədi ki, nəşə çox vacib bir şeyi qarşısındakı qadına güzəştə getdi...

Onda Lüsi Talın Erikayla tanış olduğunu, nə vaxtsa arvadı-nın sirlərini onunla bölüşdüyünü bilmirdi. “O (Erika) mənə dedi ki, – Lüsi sonralar xatırlayacaqdı, – Əsəd bəylə axırıncı gö-rüşü əsl filmi xatırladılmış... Əsəd bəy son dəfə Erikayla sağollaş-maq üçün onunla təkbətək görüşmək istədiyini söyləyib. O razılaşıb. Görüşə Əsəd bəy qoca atası və revolüerilə gəlir. Əsəd bəy Erikanı ona on min dollar və daha artıq məbləğdə pul verməsi üçün şantaj eləyib. Erikanın atası çox varlıydı, pulu ondan almalydı. Amma Erika verdiyi sözə əməl eləməmişdi...”

...Elfridanın verdiyi əlyazmayla “Ölən Şərq” də öldü: daha o kitabı qələmə ala bilməzdi, əlində duyğu və düşüncələrinin fəvqündə olan bir əsər vardı.

Stalin haqqında yazanda kitabı kimin nəşr eləyəcəyi, nə qədər zəhməthaqqı alacağı barədə fikirləşməmişdi, onda onu intiqam almaqdan başqa heç nə narahat eləmirdi; indi ikinci dəfəydi ki, bu haqda düşünmürdü, oxuduğu romanın qəhrə-manları yaxasından əl çəkmir, təkmilləşməyi, bütövləşməyi, oxucuya doğru yola çıxmağı tələb eləyirdilər; Leo Əsəd bəy də əsərdəki hadisələrə, obrazlara, xarakterlərə öz duyğularını, görüb-əşidib-bildiklərini artırmaq üçün alışıb-yanırdı.

Aradabir də Herta Pauliylə görüşür, onunla ünsiyyətdən bir az da olsa, təskinlik tapırdı. Herta artıq Nobel mükafatı laureatı Berta fon Sutner haqqında “Qəlbin fəryadı: Berta fon

Sutner” adlı kitab üzərində işləyirdi, Əsəd bəyin qəlbinin fəryadını ovutmaq üçün də əlindən gələnlər hər şeyi eləməyə hazır idi.

1937-ci ili beləcə qarşıladı...

Yenə səhərlər “Herenhof” kafesindəki masası arxasında yerini tutur, günortaya – kafe yavaş-yavaş dolana, tüstü, səs-küy hər tərəfi bürüyənəcən işləyirdi; sonra dostlar-tanışlar yığışır, hər günkü söhbətlərə başlayırdılar, Əsəd bəy o tüstü və səs-küy içində fikri romandakı hadisələrin, obrazların yanında qala-qala darıxır, axşamlar üzgün halda evə qayıdır, Erikanın yoxluğundan ağrı duya-duya yuxuya getməyə çalışırdı.

Əli dinc durmadı, araya bir qədər siyasi məqamlar əlavə elədi, Qriqol Robakidzenin “İlan dərisi” romanında oxuduqlarından, “Şərqdə neft və qan” kitabında qələmə aldığı Dağıstan və İranla bağlı epizodlardan, “Qafqazın on iki sirri” kitabındakı etnoqrafik qeydlərdən saldı, üstəlik, Qədir gecəsilə bağlı parçanı cüzi dəyişikliklə əlyazmaya əlavə elədi, qərribə adət-ənənələr, Şərqi qaniçənliyi, Qərbə nifrət, xristianlara qarşı qəddarlıq, türklərin səhra adamı olduqları, Qarabağın erməni mühitilə əlaqədar düşüncələrini artırdı – əminiydi ki, bütün bunlar Avropa oxucusu üçün maraqlı olacaq.

Hərdənbir fon Ehrenfelslərə baş çəkir, çox şeylərdən danışırdılar. Elfrida əlyazma üzərindəki işlə yenə həmin sirli, bir qədər etinasız təbəssümüylə maraqlanırdı: artıq Lüsü Talla danışıb, o əlyazma üzərində məşhur Əsəd bəyin işlədiyindən məmnun olub, hər şey hazır olan kimi, müqavilə bağlayacaqlar. Əlbəttə, Lüsünün Əsəd bəyə bel bağlamadığını, onu adi “*şərqli fırılacaqçı*” saydığını demədi: ona nəticə lazım idi. Həm də sadə həqiqəti dərk eləyirdi – *istək vardsa, imkan tapılacaqdı, iş gedirdisə, nəticə ortaya çıxacaqdı...*

Görünür, Ömər-Polf ilk ədəbi uğursuzluqdan sonra arvadının bu işinə bir qədər inamsızlıqla, hətta, əyləncəylə yanaşırdı; ya söhbətlərinə qarışmır, ya da qısa atmacalarla kifayətlənirdi:

“Baronessa Səid, lütfən deyərsinizmi, bizə qəhvə gətirsinlər? Elə bilirəm ki, sizin bu müştərək yaradıcılığınızı lazımcına qeyd eləmək lazımdı...”

Amma o bir həqiqəti nəzərə almırdı: *qadınlar iki halda hər şeyə qadirdilər: birincisi, nəyinsə uğrunda mübarizə aparanda, ikincisi, artıq itirməli bir şey qalmayanda...*

Mübaligəsiz, Leo Əsəd bəyi o qışdan “Əli və Nino” çıxardı, dayaqları sarsılmış həyatına müvazinət gətirdi, Erikadan sonra boşalmış ömrünü mənalandırdı, uşaqlığı və yeniyetməliylə bağlı xatirələrini silkələyib oyatdı. Ondan ötrü gördüyü iş elə-belə iş deyildi, ömrünün o dövrünə verdiyi borcu ydu. Qurban Səidin kim olduğu barədə də ciddi-cəhdlə baş sındırmamışdı; bu illər ərzində əlyazmasının taleylə maraqlanmamışdısa, deməli, başında qəza vardı, ya da bəlkə, heç həyatda deyildi.

Yazın ortalarında işini bitirib baronessa Elfrida fon Ehrenfels fon Bodmershofa verdi.

“Belə bir kitab mənim də planımda var, – dedi, – adını da müəyyənləşdirmişəm: *“Sevgidən bixəbər kişi”*. Həyatımı qələmə almaq istəyirəm, həm də özümə rəhmim gəlmədən...”

“Çox gözəl fikirdi, – Elfrida məmnun halda dilləndi. – Elə indidən mətbuata xəbər ötürmək olar ki, Əsəd bəy yeni əsər üzərində işləyir, qoy kitab nəşr olunana qədər oxucular xəbər tutsunlar”.

“Olar”, – Leo-Əsəd bəy razılışdı.

Bu fikir ağına qəfildən gəlsə də, həmin məqamda o kitabı doğrudan da yazmaq istədi. Amma öz duyğularını qələmə almaq iqtidarında deyildi, görünür, Erikanı unudanacan belə də olacaqdı. Başını qatmaq, bu barədə düşünməmək xətrinə Rolf Passerin *“al gəzdirmək üçün”* verdiyi qovluğu açdı: Ənn-Mari Selinkonun *“Mən bir çirkin qız idim”* romanının əlyazmasıydı. Nə olar, oxuyub ora-burasını düzəldər, nəşirə söz verib...

Aprelin iyirmisində Lüsü Tal Elfridayla müqavilə bağladı. Əlbəttə, əlyazmanın Lüsünün təklif elədiyi digər adını – “*Ölən Şərq*”i də müqaviləyə salmışdılar, görünür, Lüsü atasından nəsə eşitmişdi, həmin ad altında eyni kitabdan söhbət getdiyini güman eləyibmiş. Əlbəttə, bu Əsəd bəyin xoşuna gəlmədi, amma kitabın çap olunacağından məmnun idi...

O günlərdə Ehrenfelslərin evində kiçik ziyafət düzəltmişdilər, Ömər-Rolfun ad günüydü. Leo Əsəd bəy dostuna çox bəyəndiyi “*İslam Şərqi*” kitabını aparmışdı. Aftoqraf da yazmışdı: “*Din qardaşıma salam. Azərbaycanlı Əsəd bəy. Vyanaya. Ad günü münasibətilə. 28 aprel 1937-ci il*”. Düzdü, ərəb hücrətiylə Azərbaycan türkcəsində yazdığı sözlərdə bir neçə xəta buraxmışdı, amma bu oğünkü ovqatını korlamaq iqtidarında deyildi. Həm də belə şeylərə fikir verməyə halı yox idi: artıq Erikayla bağlı üzüntüləri təzədən başlamışdı.

Əslində, yaddaşını narahat eləyənlər üç nəfər idi: Adolf Hitler, Benito Mussolini və Erika Lyövöndal...

Hadisələrin gedişindən belə görünürdü ki, fərinin əli gətez Vyanaya çatacaq, burda da yəhudilərin məşəqqətli günləri başlayacaq. Buna görə Mussoliniyə sığınmağı yeganə çıxış yolu sayırdı, onun rəsmi bioqrafı olmaq iddiasından hələ də əl çəkməmişdi. Covanni Centile bundan ötrü var-qüvvəsilə çalışırdı, amma hələ Düçenin kabinetindən səs çıxmırdı.

İyunda təzədən İtaliyaya yollandı, Pima Andreyayla görüşdü, Covanni Centilenin nəşriyyatına yollandı, Düçeyə vizit vərəqinin çatdırılmasını xahiş elədi: “*İtaliya hökumətinin başçısı Əlahəzrət Benito Mussoliniyə ən dərin hörmətlə, Əsəd bəy*” yazdığı bir parça kağızın hər şeyi dəyişəcəyinə inanırdı. Amma görünür, yanılmışdı.

Əsəd bəy Düçenin katibliyinə vizit kartını iyulun üçündə təqdim eləmişdi. Bir gün əvvəlsə elə həmin katibliyə onun haqqında ətraflı məktub çatmışdı. Müəllif bu yaxınlarda “*Flattelli Trevers*” nəşriyyatında tanış olduğu bir dostundan nəzərdə tutulan layihə barədə eşidib aşağıdakıları çatdırmağı

özünə borc bilmədi: *“Düçeyə mütləq məlum olmalıdı ki, özünün Azərbaycan mənşəli, guya atasının müsəlman, anasının isə rus nihilisti olduğuna hamını inandırmağa çalışan bu cənab, əslində, Lev Nussimbaumdan başqa bir kəs deyil, atasının adısa Abramdı”*.

Əsəd bəyin taleyilə oynayan bu adam kim ola bilərdi? Bütün imkanlardan istifadə eləyib boşanmağa çalışan Erika Lyövendalmı? Erikanın Əsəd bəyə elə başdan nifrət bəsləyən, arxasınca detektiv salan atası Valter Lyövendalmı? *“Düçenin şəxsi bioqrafı”* olmaq şərəfini ona vermək istəməyən rəqiblərindən birimi?

Hər halda, zərbə vaxtında, həm də amansızcasına endirilmişdi, bundan sonra Əsəd bəyin müsbət nəticəyə ümid bəsləməsinə əsas yox idi. Amma bundan hələ xəbəri yox idi, Covanni Centilenin vədləri, Pima Andreanın nikbinliyi nəyəsə ümid bəsləməyə imkan verirdi...

Erikasa inadından əl çəkmirdi, qəzet-jurnallara müsahibələr verir, Leo Əsəd bəylə həyatından maraqlı, əcaib, qəribə şeylər danışır, boşanmaqda israr eləyirdi. Bütün bunların lənətə gəlmiş pulgir atasının əməli olduğuna inanırdı, yoxsa Erika Leonun onu necə sevdiyini bilir, öz istəyilə belə şeylərə əl atmaz.

Lyövendallar Rene Fülen-Millerlə birgə Kaliforniyaya köçüblər, Valter Lyövendal Hollivud layihələrinə pul qoymağa başlayıb, Rene artıq məşhur Klark Qeybl üçün ssenarı yazmağa macal tapıb, Erika dəbdəbə içində gözqamaşdırıcı həyat sürür, daha *“ərəb şeyxi”*nə, *“məşhur yazıçı”*ya ehtiyacı yoxdu! Görün vaxtilə yatağına girmək üçün hər şeyə hazır olan adam barədə qəzet-jurnallara nələr deyir! Guya, Əsəd bəy lüt-üryan halda onun yataq otağına soxulub, qapını bağlayıb, qışqırır ki, səni burdan sağ buraxmayacağam! Guya, tanış olanda ona deyibmiş ki, adlı-sanlı ərəb nəslindəndi, yalnız toydan sonra bilib ki, Lev Nussimbaumdan başqa bir kəs deyil!

Əlbəttə, Amerika qəzetlərinin bu ucuz sensasiyalarına fikir verməyə dəyməzdi, amma Erikanın cürbəcür fotolarını ve-

rirlər, onu şairə kimi təqdim eləyirlər: sən demə, bu şairə xanım ərinin evə bir neçə arvad da gətirməsinə normal yanaşmış, amma ona cürbəcür dəhşətlərlə dolu olan hekayələrini danışanda tab gətirməyib, Amerikaya qaçıb, dərhal da boşanmaq üçün ərizə verib; sən demə, çoxlu inqilablardan, əksinqilablardan, başına gələn cürbəcür təhlükələrdən qurtarmış bu “fəsli müsəlman” qadınlara, sevgi məsələlərinə münasibətdə ağlagəlməz, orijinal ideyalar tərəfdarıymış.

Erika artıq cazibədar, qarasaçlı, mehriban çex şairəsidi, atasının var-dövləti saya gəlmir; Əsəd bəysə yaraşığı, bir qədər sirli, qəddar rus monarxlarının birinin bioqrafı olan vyanalı ədəbiyyatçıdı! Erikanın boşanma prosesinə başladığı ərisə həm rusdu, həm də Əsəd bəy adlı müsəlmandı! Hətta, əri hərəmxana saxlamaq istəsəydi belə, Erika buna etiraz eləməz, romantik münasibətlərinə son qoyulmazmış, amma cürbəcür səfehləmələrindən vəcdə gəlib vurulandan sonra onu tanıyıb pərişan olubmuş!

Fransanın, Avstriyanın bulvar qəzetləri də boş durmurlar, hey Əsəd bəylə Erikanın boşanma məsələsindən yazırlar, elə bil, başqa mövzuları yoxdu. Guya Vyanada yaşayan Əsəd bəy daim şikayətlənirmiş ki, arvadını məşhur yazıçı Rene Fülöp-Miller aparıb. Erika deyib ki, daim ərinin ipə-sapa yatmayan qəzəb tutmalarından qorunmalı olubmuş, üstəlik, Əsəd bəy insana verilən ən dəhşətli işgəncələri təsvir eləməkdən zövq alırmış; guya qəzəbi tutanda əri revolverə əl atırmış, silahı əlindən almaqsa, çox çətin məsələymiş, həm də buna cəhd göstərəndə həyatı üçün ciddi təhlükə yaranırmış! Üstəlik, onun adını da ələ salmışdı: bəs, “bəy” irsən keçən çindi, Əsəd bəy belə bir ada iddia eləyə bilməz. O, sadəcə, Lev Nussimbaum kimi anadan olub, anası da qırmızı inqilab zamanı intihar eləyib!

Düzdü, vəkili Ernst Konstantin Vederer bu iddiaların cavabını verib, müdafiə elədiyi şəxsədə dəlilik əlamətlərinin olmadığını söyləyib: evlənənə qədər Erika Əsəd bəyin katibə-

makinacısı olub, evlənəndən sonra da bir müddət bu vəzifəni yerinə yetirib, yazıçı da terror və işgəncəylə bağlı əsərini diktə eləyəndə hissə qapılıb həmin səhnələri canlandırırmuş, vəssalam!

Avqustda Erika Los-Anceles Ali Məhkəməsinə Nussimbaum-Əsəd bəy soyadından imtina eləyib, Lyövəndal soyadını qaytarmaq xahişilə müraciət eləmişdi. Belə görünürdü ki, Reneylə evlənmək fikri qətidi.

...Əsəbləri tab gətirmədi, oktyabr ayında Amerikaya getməyi qət elədi: Erikadan canını qurtarmasaydı, bütün həyatını zəhərə döndərəcəkdə. Əlbəttə, səfəri mənəvi sarsıntılarla, "Sevgidən bixəbər kişi" ni yazmaq cəhdilə müşayiət olunurdu. Artıq qəzetlər xəbər veriblər ki, kitab çap olunur, hətta Ənn-Mari Selinkonun "Mən çirkin qız idim" romanının sonunda anons da çap olunmuşdu: əsərdə güclü, fərdi şəxsiyyətə malik olan gənc şərqli özünün elmə və avropalı qadına həsr elədiyi həyatını qələmə alıb, üstün cəhətisə Şərqə və Qərbə özünəməxsus yanaşmadı. Amma müəllif hələ özünü ələ ala, hardan başlayıb, harda qurtaracağını müyyənləşdirməyib. Görünür, bunun səbəbi Erikanın yanında olmamasıdır. Nolar, bu kitabı yazmaqla Erikadan, ümumiyyətlə, bütün qadınlardan intiqamını alacaq.

Yolüstü İtaliyada bir qədər ləngiməli oldu: Jö Lederer nə vaxt idi ki, Marina di Massa kurort şəhərciyində məskən salmışdı, məktub yazıb yanına çağırırdı. İndi bu fürsətdən istifadə eləmək heç də pis olmazdı. Fikrincə, *adamlar çox müxtəlifdilər; bəziləri sükutumuzu, bəziləri sözüümüzü, bəzilər isə yalnız onların həyatında olmağımızı qiymətləndirirlər*. Jö də Əsəd bəyi bioqrafiyasının bir faktı kimi qəbul eləyirdi. Toskana payızının gözəlliyi, Jönün dəniz kənarındakı Qasa Savinadakı rahat evi, artıq izah-filan tələb eləməyən təbii münasibətləri onun ruhi müvazinətini xeyli düzəltdi. Genuyadan Nyu-Yorka yola çıxan gəmiyə minəndə Jönü unuda bilməyəcəyini fikirləşirdi, deməli, Erikadan intiqamının bir qismini almış, onu unutmğa başlamışdı.

Gəmidə də fikirləşdiyi kitabdan nəşə yazı bilmədi. Günlərini nə vaxtsa yadına düşən qızılla bağlı qeydlərini oxuyub, düzəldib, nizama salmaqla, Ənn-Marinin "*Sabah hər şey daha yaxşı olacaq*" adlı növbəti əlyazmasına "*əl gəzdirmək*"lə keçirdi...

Erika məhkəməyə gəlmədi, onun əvəzində vəkili və ata anasıyla üzləşməli oldu. Bundan qəzəblənib keçmiş arvadının məsuliyyətə cəlb olunması üçün məhkəməyə müraciət eləsə də, məntiqi Erikaya yaxın düşməsinə imkan vermədi: ağlına başına toplansın, bununla vəziyyətini daha da pisləşdirər. Hətta, çətinliklə də olsa, mətbuatın diqqətindən yayına bildi.

Nəhayət, hər şey bitdi, onu Erikayla bağlayan son bağ da qopdu. Amma *birgə ömür yaşamış, ortağ xatirələri olan adamlar necə bir-birinə yad ola bilərlər axı* – hələ bunu dərk eləyə bilmirdi.

Corc Silvestr Vireklə də münasibətlərində çat yarandı: Virek onun həmmüəllifliyə iddiasını qəbul eləmədi; Əsəd bəy uzaqbaşı verdiyi materialları nizama salıb əl gəzdirmişdi, kitabdakı şərhlər və istinadlar özünəməxsus idi; redaktorunun çəkdiyi zəhmətin haqqını vermiş, üstəlik, təşəkkür yazmışdı; Əsəd bəysə bunun əksini düşünür.

Dil tapa bilmədilər, elə bu ovqatla da ayrıldılar.

Deabrın ortalarında Vyanaya qayıdanda yolüstü Parisdə dayandı. "Allahü-Əkbər" in fransız nəşri çapdan çıxmışdı. Düzdü, bu dəfə kitabın müəllifi yalnız Əsəd bəy idi, titullarında "*Məşhur Avstriya şərqşünası, dostum professor Volfqanq fon Vayzla əməkdaşlığımıza görə dərin minnətdarlığımı bildirirəm*" yazılmışdı. Səbəbini də nəşir çox anlaşıqlı sözlərlə ifadə eləmişdi: oxucu yalnız Əsəd bəyin imzasına maraq göstərir.

Vyanaya pis əhval-ruhiyyəylə qayıtdı. Çəkdiyi mənəvi üzüntülərdən yorulur, hər şeydən təcrid olunmaq istəyirdi. Bəzən günlərlə evdən çıxmır, divanda uzanıb yaddaşını vərəqləyir, ya da narahat halda otaqda var-gəl eləyirdi. "Herrenhof" kafesindəki səs-küydən bezəndə şəhərin küçələrində heydən düşənəcən gəzirdi...

...Baronessa fon Bodmershof hələ mətbəə qoxusu verən, açıq-mavi cildinə *"Qurban Said"*, *"Əli və Nino"* yazılmış kitabı ona göstərəndə Əsəd bəy bərk həyəcanlandı: bu kitab ondan ötrü çox doğmaydı, əli və nəfəsi dəydiyindən, ruhu və yaddaşı qarışdığından daha da doğma olmuşdu. Bir anlığa kövrəldi, səbəbini də bilmədən doluxsundu:

"Bir nəfəsə oxunur, – Ömər-Rolf fon Ehrenfels bir qədər çaşqın görünürdü. – Düzü, Elfridanın belə bir şey yazacağı heç ağılıma gəlməzdi. Sənin də məharətli əl izlərin dərhal özünü göstərir".

"Ümidvaram ki, tezliklə daha bir müştərək işimiz olacaq", – Elfrida məmnunluqla gülümsəyə-gülümsəyə Leo Əsəd bəyə baxırdı.

"Yoxsa başqa əlyazma da var?" – Leo Əsəd bəy nəzərlərini maraqla və həyəcanla onun üzünə dikdi.

"Əlbəttə, var, – baronessa dolabdan çıxardığı qovluğu ona uzatdı, – *"Qızılbuynuzlu qız..."*

"Qızılbuynuz? – Leo Əsəd bəyin gözləri böyüdü. – Konstantinopola gələndə ilk gördüyüm yer Qızılbuynuz olub, ora Xalic də deyirlər. Tamaşasından doymurdum. Beş il əvvəl gedəndə də Qızılbuynuz mənzərələrindən doymadım. Bənzərsiz yerlərdi".

"Həyatdan yapışmaq üçün bu da bir fürsətdi, Leo, – Evə qayıdanda beynindən keçirirdi, – Amerikaya gedə bilməzsən, Erikanın cismən yaxınlığı axırına çıxar; İtaliyada yaşamaq üçün Düçedən zəmanət almalısən; Avstriyada yaşamaq zamanın da daralıb, Führer addım-addım Vyana yaxınlaşır. Bu gen dünyada özünə rahat bir yer tapa bilmədin, Leo. Bəlkə, adi adam olsaydın, tapardın. Amma bu ad-sanla, bu şöhrətlə sənə çətin olacaq, hara getsən, göz qabağında olacaqsan. Bundan sonra səni nələr gözləyir?"

Hələ bilmirdi ki, artıq Mussolinin bioqrafı olmağa ümid eləməyə dəyməz: Romada onu ətraflı öyrənmək qərarına

gəlmiş, bundan ötrü Vyanada agent tutmuşdular: həmin agent hər addımı barədə məlumat toplayırdı. *“Zati-aliləri, – agent məlumatlarının birində yazırdı, – xəbər verməyi özümə borc bilirəm ki, Lev Nussimbaum təxəllüslü Əsəd bəyin əsərləri Almaniyada qadağan olunub. Buna görə də o əsərlərini yeni ad altında ölkəyə gətirməyə çalışıb. Amma bu fırıldaqının üstü açılıb, Əsəd bəy məqsədinə çatmayıb...”*

1937-ci ilin qışı başlayırdı...

Leo Əsəd bəyə elə gəlirdi ki, Vyananın bu qışı digər qışlara oxşamayacaq...

Elə bil, soyuq qarlı qış havasından dönüşü olmayan ayrılıq qoxusu duyurdu...

XXXII FƏSİL

QORXUNC AYLAR

Yusif Vəzir

Bakı, Aşqabad, Almatı, Moskva, Orconikidze

İyul 1937-ci-dekabr 1938-ci illər

Hökm verilmişdi, daha fəlakətin qarşısını alacaq qüvvə yox idi...

Hamının içində həbs kabusu dolaşırdı, axşamlar səksəkəylə düşür, gecələr səksəkəylə keçir, səhərlər səksəkəylə açılırdı. Qapılar tez bağlanır, işıqlar tez söndürülür, mənzillərdə ölüm sükutu hökm sürürdü...

Yazıcılar İttifaqının o məşum iclasının keçirildiyi günlərdə – iyunun ortalarında Ömər Faiq Nemanzadənin həbs olunması barədə xəbərlər dolaşdı: məhsəti türküdü, deməli, Türkiyənin casusudu; iyulun əvvəllərində Əhməd Cavadı apardılar: burjua millətçisidi, antisovet ünsürüdü, türk casusudu; iyulun on birində Tağlı Şahbazi həbs olundu: xalq düşmənididi, mürtəce yazıcıdı, ziyankardı; iyulun on dördündə Əmin Abidi həbsə saldılar: İstanbulda təhsil alıb kontrrevolyusion-trotskiçidi, türk casusudu; iyulun on beşində Seyid

Hüseyn həbs edildi: müsavat başçısı Məmməd Əmin Rəsulzadənin bacanağıdı, müsavat tör-töküntüsüdü, gizli təşkilatın üzvüdü; iyulun iyirmi beşində Qəzənfər Musabəyovu Moskvadakı evində həbs eləyib Tiflisə gətirdilər: yenə eyni ittihamlar; Avqustun iyirmi yeddisində Əmin Abidin qardaşı Əliabbas Müznibi həbsə saldılar, yenə eyni ittihamlar!

Elə o vaxtlar şuşalı Haşım bəyin oğlu, keçmiş firqə yoldaşı, Milli Hökumət vaxtı dövlət müfəttişi işləmiş, axır vaxtlar vəkilliklə başını dolandıran Nəriman bəy Nərimanbəylinin həbs olunduğunu eşitdi...

Sonralar məlum olacaqdı ki, avqustun 5-də SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Yejov, Mikoyan və Stalininin imzasıyla fəhlə-kəndli hökuməti yaradılmasına mane ola biləcək ziyalılardan bir sinif kimi məhvi haqqında 00447 sayılı qərar qəbul eləyibmiş. Qərara görə, ziyalılardan radikalları güllələncək, digərləri sürgün olunacaq, bu proses də iki il ərzində başa çatacaqmış.

Hələ ki, səksəkə və fəlakət dolu günlər bir-birini əvəz eləyirdi...

Yayın bürkülü havasına qarışmış səksəkə Yusif Vəziri üçün yeyib-dağıdırdı. Öz canından qorxmurdu, əlli il yaşamışdı, ağrı-acılar görmüşdü, tək canına qalsaydı, bu qədər iztirab çəkməzdi. Amma başına bir iş gəlsə, Bilqeyis xanımın halı necə olacaqdı, bir-birindən körpə olan üç balasını necə böyüdəcəkdə? Özü heç, onların günahı nəydi, niyə əzab çəkməliyidilər?

Bu azmış kimi, bina tikilib hazır olduğu ərəfədə neçə ildən bəri gözlədiyi üçotaqlı mənzildən əlini çəkməli oldu: Yazıçılar İttifaqının İdarə Heyəti onun adını siyahıdan çıxarıb mənzili "*mübariz proletar yazıçılar*"dan kiməsə vermişdi. Bu daha bir amansız, məhvedici zərbəydi...

Qohumların, qonum-qonşunun ayağının evdən kəsildiyi, vaxtda yalnız arvadının doğmalarının, bir-iki sədaqətli dostunun, bir də etibarlı Dunyanın ailədən üz çevirməmələri, az da

olsa, qəlbinə təpər verirdi. Qayınanası Kiçikxanım, baldızları Aftab, Nəcibə, qayını Fərhad da onları tək qoymur, bu ağır vaxtlarda olan-qalanlarını yarı bölürdülər..

Bir neçə dəfə Abdulla Şaiq Şahzadə xanımınla birgə baş çəkmişdi, hələ adı *"tənqid"*lərdə o qədər hallanmasa da qələm dostunun da səksəkə içində olduğunu duyub daha da sarsılmışdı. Baş verənlərdən danışmamışdılar ki, daşın-divarın da qulağı vardı, bir-birinin mənalı baxışlarından hər şeyi sözsüz-sovsuz oxumuşdular. Dostunu yola salanda, az qala, pıçıltıyla soruşmuşdu:

"Şaiq Əfəndi, hər ehtimala qarşı "xalq düşmənləri" nə şeir yazmısanmı?"

"Yazmışam", – Abdulla Şaiq bığaltı gülümsünüb oxumuşdu: *"Dayan, dayan, cahil memar, bina, otaq əyridir, / Çünki o əl, o göz, qulaq, o baş, ayaq əyridir..."*

"Yox, yox, bunu üzə çıxarma", – Yusif Vəzir narahat olmuşdu, – başına iş açarsan".

Qonaqları gedəndə arvadı Şahzadə xanımın gətirdiyi paydan danışmış, özüsə masa örtüyünün altına qoyulmuş pulu səhəri gün təsadüfən sezib xəcalət çəkmişdi...

Bir dəfə də qəfildən Səməd Vurğun gəlib çıxdı: rəngi boğulmuşdu, üzünə baxa bilmir, papirosunu sümürə-sümürə nəzərlərini döşəmədən qaldırmırdı. Adi gün-güzəran, yazıpozu barədə söhbətləri də sıxıntılı keçdi. Ev sahibi onun Hüseyin Cavidə yazdığı şeirdən söz salmamağa çalışırdı, qonağı da bunu başa düşür, "Vaqif" dramından danışır, məsləhətlərinə görə minnətdarlıq eləyirdi. Vəziyyətin naqolaylığını hiss eləyib elə pərişan halda da çıxıb getdi...

Güzəran sıxıntılı Yusif Vəziri hər yola əl atmağa məcbur eləyirdi. Axır vaxtlar ədəbiyyat həvəskarlarına evdə dərs deməyə başlamışdı. Bilqeyis xanımın xalası oğlu Şamil Qurbanov, onun dostu Asəf Ağayev, daha bir neçə nəfər idilər, həftədə iki dəfə gəlir, saat yarım-iki saat ərzində yazmaq qabiliyyətlərini sınaqdan keçirirdilər. Asəf Opera və Balet Te-

atrı orkestrinin solistiydi, yazmağa həvəsi vardı, Yusif Vəzir onunla razılaşmışdı ki, Asəfin imzasıyla kiçik hekayələr yazsın, oğlan da o hekayələri öz adıyla qəzet-jurnallarda çap etdirdi. Asəf vəziyyəti başa düşüb razılaşmışdı, aldığı qələmhaqqının xeyli hissəsini müəlliminə verirdi. Bundan ağlagəlməz xəcalət çəkirdi, amma ehtiyacın boz sifəti qarşısında başqa yolu yox idi...

Çap olunub-olunmayacağını bilməsə də, yazı-pozusundan qalmırdı, Gete, Hoffmann, Flober, Stendal, Taqor, dö-la-Martiner, Adam Oleari, Azərbaycan tarixi, "Azərbaycan" sözü-nün mənası, çadra... haqqında düşüncələrini qələmə alırdı...

Dunya çoxlarından etibarlı çıxmışdı. Güzəranlarını yola verməkdə çətinlik çəkdiyə bir vaxtda qulluqçu saxlaya bilməyəcəklərini birtəhər başa salsalar da, qadın mehr saldığı ailədən getmək fikrində deyildi.

"Zəhməthaqqı istəmir, – Bilqeyis xanım ərinə deyirdi, – yalvarır ki, məni ailədən ayırmayın. Əlbəttə, belə getməz, bir qapı açılar, onda xəcalətdən çıxarıq".

Qapısa açılmaq bilmirdi: "Ellər atası"na göndərdiyi məktuba cavab gəlmirdi...

"Bilirsən, Bulqu, – bir axşam uşaqlar yatandan sonra arvadına üz tutdu. – Ağlıma bir fikir gəlib. Moskvadan bir səs çıxmadı. İstəyirəm, sizi Fərhadgilə aparıb özüm Aşqabada gedəm. Hər halda, orda bir iş taparam, həm də burdan uzaq olaram. Baş verənləri özün görürsən, günlərin birində əlləri mənə də çatacaq".

"Nolar, onsuz da Fərhad bunu necə aydı deyir, – Bilqeyis xanım etiraz eləmədi, – lazım gəlsə, biz də gedərik, tək bu cür qorxu içində yaşamaqdan uzaq olaq".

"Onda hazırlaşın, mən sabah bilet tədarükündə olaram".

"Yox, sən çıxma, Aftabı göndərəm, alar. Səni bilet alan görsələr, ora-bura çatdırarlar".

Dinmədi, arvadı haqlıydı. Həqiqətsə ağır daş kimi qəlbinin başına çökdü.

Ailəsini Qubaya – on iki nömrəli meyvəçilik sovxozunda bölmə müdiri işləyən qaynu Fərhadın yanına aparıb yerləşdirəndən sonra bir qədər rahatlandı. Amma Aşqabada çatanacan içindəki səksəkə səngimədi.

Bacıları Bakıda baş verənləri ucundan-qulağından eşitmişdilər, onu sağ-salamat görəndə sevinclərindən ağladılar, Aşqabada köçmək fikrinəsə, az qaldılar qol götürüb oyansınlar.

“Yaxşı fikirdi, – Zibaxanım deyirdi, – bir-birimizə həyan olarıq. Təki bu qaramat günlər çəkilib getsin”.

Səhəri gün Türkmənistan Xalq Maarif Komissarlığına getdi, məktəblərin birində rus dili və ədəbiyyatından dərs demək üçün ərizə verdi. Ərizənin cavabını bir neçə gün sonraya saxladılar: gərək baxılsın, müzakirə olunsun. O bir neçə günün ümidi qəlbinə bir qədər toxtatdı; müəllimə ehtiyac çox idi, yəqin, imtina eləməyəcəklər.

Amma imtina elədilər, səbəb də yetərincə dumanlı oldu:

“Bilirsiniz, əlbəttə, bizə savadlı müəllimlər lazımdı, – kadr-lar idarəsində nəzakətlə dedilər, – ancaq indi vəziyyət elədi ki, adamlara ehtiyatla yanaşmalıyıq...”

“Şübhəsiz, “Pravda” qəzetini bunlar da oxuyurlar, baş verənlərdən xəbərdardılar, – amansız istidən, az qala, beyni buxarlana-buxarlana düşünürdü. – Bəs hara üz tutum, dərdimi kimə deyim? Yaxşı, məni Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən çıxarıblar, işləmək haqqım ki, əlimdən alınmayıb...”

Zibaxanım bu xəbərdən bərk tutulmuşdu. Yeganə qardaşına kömək eləyə bilmədiyindən əzab çəkə-çəkə soruşdu:

“Neynəyəcəksən indi?”

“Almatıya da getmək fikrindəyəm, – Yusif Vəzir bacısına ürək-dirək verməyə çalışdı, – yəqin, orda bir iş tapılar”.

Elə həmin axşamın təsadüfə üzündən səfərini bir neçə gün təxirə salmalı oldu: Aşqabad Azərbaycan Türk Dram Teatrı-

nın müdiri Əkbər Babayev gəldiyini eşidib hörmətli yazıçıyla görüşmək fikrinə düşmüşdü. Gəldi, görüşdülər, söhbət əsnasında da gözlənilməz təklif elədi: teatrda bir pyesi tamaşa-ya qoymaq istəyirlər, nə vaxtdı səriştəli tərcüməçi axtarırlar, bəlkə, Yusif Vəzir bu işi boynuna götürsün; təbii ki, zəhməthaqqı ödənəcək.

Bu vəziyyətində təklif göydəndüşməydi, düşünüb-daşınmadan razılaşdı. Cəmi bir həftədən sonra pyesin tərcüməsini bitirib teatra təhvil vermişdi, zəhməthaqqını alıb, bacısıgillə vidalaşib Almatıya gedirdi.

Amma Almatıda da ümidi boşa çıxdı: ona Qazaxıstan Xalq Maarif Komissarlığında da təxminən eyni cavabı verdilər; səriştəli kadrlara, əlbəttə, ehtiyac var, ancaq... Ona bircə neçə illərdi görmədiyi bacısı Əzətin ailəsilə görüşmək qaldı.

...Avqustun axırlarıydı. Xaçmaz stansiyasında qatardan düşəndə qəlbində daş kimi ağır ümitsizlik, əlində uşaqlarına aldığı bir neçə sovqat vardı, səfərinin nəticəsini gözü yolda olanlara necə danışacağı barədə düşünürdü.

Vəziyyətinisə izahsız da başa düşdülər...

...Bir neçə gündən sonrasa artıq Bakıdaydılar, dərslər başlayırdı. Orxan birinci sinfə getməyə hazırlaşdı. Bu günü çox həyəcanla gözləmişdi, amma indi ürəkdolusu sevinə bilmirdi: qoymadılar, imkan vermədilər, onu balalarının yanında xəcalətli elədilər.

Səhər Orxan məktəbə, Fikrətsə bağçaya yollanırdı. Elə həmin vaxtda Dünya gəlir, bazar və ev işlərilə məşğul olurdu. Otağından yalnız ehtiyac ucbatından çıxır, yeməyini də elə ordakı kiçik yazı masasının üstündə yeyirdi.

Hər xata-balasız düşün axşama, hər sağ-salamat açdıqları sabaha şükür oxuyurdular...

Gözlədikləri nicat qarışsa açılmaq bilmirdi...

...Əlabbas Müznibin həbs olunduğunu eşitdikləri gün yenə Bilqeyis xanımla məsləhətləşdi:

“Bulqu, deyəsən, bu məsələlər ara verməyəcək. Qərara gəldim ki, Moskvaya gedim, Stalinə yazdığım məktubun cavabını almağa çalışım, yoxsa gecələrin birində bizim də qarımızı döyəcəklər”.

“Nə deyirəm, məsləhətdisə, get, – Bilqeyis xanım səsinə bir az ümid çaları qatmağa çalışdı. – Yəqin, bir cavab alarsan”.

“Yol xərci düzəltmək üçün neyləyəcəyimi bilmirəm, ağız açmağa elə bir adam da yoxdu”.

“Allah kərimdi, bir şey fikirləşərik, – arvadı gülümsədi. – Yatmağa çalış, yuxusuzluqdan üzülərsən”.

Səhəri gün nahardan sonra Dunya otağına girib əlindəki pulu ona uzatdı:

“Xozyain, bu pulu götürün, üç yüz manatdı, sizin verdiyinizdən yığmışam. Moskvada lazım olar”.

Görünür, Bilqeyis xanım evdən nəsə satmaq barədə Dunyayla məsləhətləşib məsələni açmış, o da ev sahibəsinə bildirmədən olub-qalanını gətirmişdi.

“Sağ ol, Dunya, – qəhər boğazını tutdu, – inşallah, bu yaxşılığını unutmaram”.

“Dəyməz, xozyain, – Dunya gülümsədi. – İnanıram ki, hər şey yaxşı olacaq”.

...Evdə tapşırırdı: Moskvaya getdiyini kimsə bilməsin, uşaqlardan soruşanda da deməsinlər. Bileti Aftaba aldırıldılar. Evdən çıxanda da çalışdı ki, tanış-bilişdən kimsəylə rastlaşmasın. Vağzalda qatara minənəcən gözdən uzaq yerdə dolaşdı, kupesinə girəndən sonra zərurət yaranmadıqca bayıra çıxmamağa çalışdı. Bəxtindən yol yoldaşları yazı-pozudan uzaq adamlar idilər, özünü rayon müəllimi kimi tanıdıb, iki sutka yarımı birtəhər yola verdi.

On bir il əvvəl bu şəhərə – Moskvaya sonsuz ümidlərlə gəlib Bakıya yola düşmüşdü. Bakı bir müddət onu yoxlayıb öyrənmiş, sonrasa yavaş-yavaş qanına yerikləməyə, ögey övlada çevirməyə başlamışdı. İndi Moskvadan mədəd ummağa gəlmişdi, bilirdi ki, Kremldən istədiyi kağızı almasa, fəlakətdən yaxa qurtara bilməyəcək.

Kiçik bacısı Əzətin oğlu Moskva Yüngül Sənaye İnstitutunda oxuyurdu. Əziyyət də olsa, onu bir müddət yerindən yurdundan eləyəcəkdi. Əkbər dayısını qarşıladı, kirayədə qaldığı birotəqlı mənzilə aparıb yerləşdirdi, özüsə elə həmin axşam yataqxanadakı yoldaşlarına pənah apardı.

Elə səhəri gün Mərkəzi Komitənin işlər idarəsinə gedib *“böyük rəhbər Stalin yoldaş”*ın adına göndərdiyi məktubun tələyini soruşdu. Baxdılar, cavab verməyi vəd elədilər, bununla da məsələ, elə bil, çıxılmazı düşdü. Az qala, günəşırı, həftədə iki dəfə gedir, ümidlə gözləyir, eyni cavabı alandan sonra kor-peşman geri qayıdırdı.

Bacısı oğlunu narahat eləməyi bir yana, pulu da sürətlə tükənirdi. Qayıdanbaş bilet almaq üçün lazımı məbləği ayırıb qoymuşdu, qalan pulsa birtəhər yeməyinə, papirosuna, gündə bir qəzet almağa bəs eləyirdi. Yağışlı havada ətrafda gəzişməkdən başqa bir gəzintini özünə rəva görə bilmirdi. İstirahət günləri Əkbər gəlir, tələbə büdcəsindən artırıdğı pulla zəruri şeylər alır, söhbətləşib gedirdi.

O intizarlı məqamda narahatlığını yatırtmaq, vaxtını yola vermək üçün bir neçə məqalə yazıb Əkbərə verdi ki, qəzetlərdə çap elətsin, bəlkə, az-çox qonorarı oldu. Amma redaksiyalarda işləyənlər oğlanı tanımadıqlarından məqalələri götürmürdülər, öz imzasıyla da təqdim eləyə bilməzdi, dərhal yaxasını ələ verə bilərdi.

Dördüncü həftə hər hansı cavab almaqdan ümidini üzüb Bakıya qayıtmağı qət elədi: inqilabın iyirminci ildönümü bayramı yaxınlaşırdı, yəqin, həmin günlərdə Azərbaycandan Moskvaya çoxlu nümayəndələr gələcəkdi, təsadüfən kiminləsə rastlaşa bilərdi.

Bilet almağa gedəndə bəxtini Şimali Qafqazda sınamaq qərarına gəldi: Bakıya yaxın idi, təbiəti də könlünə yatırdı, bəlkə, Allah üzünə baxdı, işə düzəldi, sonra ailəsini gətirmək çətin olmaz. Qatardan Orconikidze də düşdü. Münasib mehmanxanada otaq alıb idarələri dolaşmağa başladı; xalq maari-fi idarəsində Aşqabadda və Almaatıda aldığı cavablara oxşar sözlər eşitdi; incəsənət işləri idarəsində ixtisası uyğun hesab olunmadı, dəmir yoluna ixtisaslı fəhlələr lazımdı, bunu da bacarmazdı.

Olan-qalan ümidləri də yağışlı-küləkli oktyabr günlərində xəzan yarpaqları kimi sovrulub getdi. Qatara minəndə yalnız yatmaq, çəkdiyi əzabları, az da olsa, unutmmaq istəyirdi. Bir də arzulayırdı ki, təsadüf üzündən kimsə rast gəlməsin.

Xoşbəxtlikdən Bakıya gecə çatdı. Nimdaş şlyapasını alnına endirib plaşının boyunluğunu qaldırdı, adamların üzünə baxmamağa çalışsa-çalışsa evə doğru addımladı. Tez-tez gözünə Leninin, Stalinin, Bağirovun kəlamları yazılmış plakatlar, şüarlar dəyirdi – şəhər inqilab bayramını qarşılamağa hazırlaşırıdı. Amma, elə bil, şəhərin gecəsinə gözəgörünməz kabus sinmişdi, qəfildən çıxıb yaxasından yapışacaq, naməlum səmtə doğru sürüyəcəkdi.

Tanış küçəyə, tanış binaya ürəyi döyünə-döyünə yaxınlaşdı, içəridən işıq gəlməsə də, qapını tıqqıldadan kimi arvadının səsinə eşitdi:

“Yusif, sənsən?”

“Mənəm, Bulqu, aç!” – Həyəcandan nəfəsi tutula-tutula dilləndi.

Mətbəx masasının üstündə işığı azaldılmış çıraq vardı. Bilqeyis xanım kiminsə dabanbasmaraq içəri girəcəyindən qorxan kimi, cəld qapını bağlayıb cəftəni çəkdi.

“Gözümüzün kökü saraldı. Çox şükür ki, sağ-salamatsan”, – ərinin plaşını, şlyapasını alıb asılıqana keçirdi.

“Uşaqlar necədilər?” – Yusif Vəzir, az qala, pıçılıyla soruşdu.

“Sağ-salamatdılar, – Bilqeyis xanım da səsini qısa-qısa cavab verdi. – Otur, bu dəqiqə çay-çörək gətirərəm”.

Onsuz da gəlişindən hər şeyi anlamışdı, dərhal soruşub dərdini tərpətmək istəmirdi. Əri yuyunub paltarını dəyişənəcən süfrəni hazırladı.

“Olmadı, Bulqu, – Yusif Vəzir əlini çörəyə uzatmağa utanırdı, – heç bir cavab ala bilmədim. İş də axtardım, tapılmadı, elə bil, hər yerə göstəriş veriblər ki, bu adamı yaxın buraxmayın”.

“Ürəyinə salma, – arvadı təskinlik vermək istədi, amma özünü saxlaya bilməyib köksünü ötürdü. – Nə günahın var axı?! Yəqin, məsələni ayırd eləyib bir əncam çəkərlər”.

“Tutulanların da çoxunun günahı yoxdu, – lap astadan dilləndi, – görünür, bu xəmir çox su aparacaq...”

Susdular. Aradabir hardasa maşın səsi gəlir, get-gedə uzaqlaşır gecənin qaranlığında əriyirdi...

Hardansa yaddaşında qalmışdı: *üç şeyi – gülüşünüzün arxasında gizlənmiş kədəri, qəzəbinizin arxasında gizlənmiş sevgini, bir də sükutunuzun səbəbini dərk eləyən adamlara inanmaq lazımdı.*

İndi taleyin bəxşişi olan bu qadından başqa dayağı yox idi...

Qərara gəldilər ki, heç kəs, hətta, ən yaxın qonşular belə onun qayıtdığını bilməyəcək, uşaqlar da atalarının evdə olduğunu kimsəyə deməyəcəklər.

Bilqeyis xanım əlaltından qayınanasına, bacılarına, qardaşlarına, dayısına xəbər göndərmişdi ki, gəlib məsləhət versinlər, yol göstərsinlər, bundan sonra necə yaşayacaqlarını götür-qoy eləsinlər. Nəbi ağa, Fərhad və Vəlibəy də məsələni qəti qoydular: Yusif Vəzirin evdə olduğundan bu üç kişi, dörd qadın, üç uşaqdan başqa kimsənin xəbəri olmayacaq, Bilqeyis uşaqları daim nəzarətdə saxlayacaq ki, ağızlarından söz çıxarmasınlar; Dünya da bir müddət gəlib-getməsin, dilini də ağzında möhkəm saxlasın; Yusif Vəzirsə vəziyyətlə razılışır

müəyyən müddətə evdən çıxmasın, kitab oxusun, yazı-pozusuyla məşğul olsun, naqolay vəziyyət yarananda yataq otağındakı qapısı güzgülü divar şkafinda gizlənsin.

“Yəqin, bu olub-keçənlər illərlə davam eləməz, bir vaxt hər şey öz yerini alacaq, – Nəbi ağa məşvərətə yekun vurdu. – Biz də hərdən gəlib-gedər, səni darıxmağa qoymarıq”.

“Yaman günün ömrü az olar, – Fərhad da ürək-dirək verdi, – bayramdan sonra, yəqin, bu tuthatut yatışar”.

...Amma baş verənlər bunun əksini göstərirdi. Bəd xəbərlər bir-bir payız küləylə pəncərədən içəri dolurdu. Yəjovun tapşırığıyla Bakıya SSRİ Daxili İşlər Komissarlığından respublika rəhbərliyinin əks-inqilabla mübarizəsinin zəif təşkilini, Mir Cəfər Bağirovun əksinqilabçıları himayə elədiyini üzə çıxarmaq üçün böyük komissiya gəlmişdi. Nəticədə xalq daxili işlər komissarı Yuvelian Sumbatov-Topuridze vəzifəsindən kənarlaşdırılıb yerinə Stepan Yemelyanov təyin olunmuş, bundan sonra proses sürətlənmişdi...

Elə o vaxtlar Fariz və Qalib Vəkilovlar həbs edildilər; Qalib hərbcı olduğundan dərhal güllələndi, Farizin “istintaqı”sa davam eləyirdi; sentyabrın 28-də Mədinə xanım Qiyasbəyli haqqında ölüm hökmü çıxarıldı, elə həmin gecə də yerinə yetirildi; oktyabrın səkkizində Kiçikxanımın qonşusu Salman Mümtaz evindən aparıldı; oktyabrın onunda Ömər Faiq Nemanzadənin güllələnməsi barədə xəbər yayıldı; oktyabrın on birində Balabəy Həsənbəyov, on ikisində Əhməd Cavad haqqında çıxarılan ölüm hökmü yerinə yetirildi; deyilənlərə görə, oktyabrın on üçündə Bəkir Çobanzadə və Hənəfi Zeynalının haqqında çıxarılan ölüm hökmünə əməl olunmuşdu; həmin gün də iradəsi sındırılan, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı və Bəkir Çobanzadə əleyhinə ifadə alıb, müdafiə, ittihamçı və şahid olmadan 10 il iş kəsmişdilər; elə o günlərdə qardaşı Əliabbas Müznibin əleyhinə ifadə verməyə məcbur edilən Əmin Abid qətlə yetirildi; eyni vaxtda da Sultan Məcid Qənizadənin həyatına son qoyuldu...

Danışdırlar, Qəzənfər Musabəyova o qədər işgəncə veribləmiş ki, hər dəfə qapı döyüləndə binəva qaçıb çarpayının altına girir, qorxusundan tir-tir əsirmiş. Yejovun adamları Xalq Komissarları Sovetinin sədri Hüseyn Rəhmanova belə rəhm eləməmişdilər. Deyilənə görə, Mir Cəfər Bağırov onun həbsinə mane olmaq istəyibmiş, istintaq qrupu Moskvaya şikayət eləyib, nəticədə “respublikanın ağası”nın siyasi keçmişini araşdırmaq, özünü həbsə almaq fikirləri də varmış, hətta, on gün ev dustaqlığında da qalıbmış, güman ki, bu təhlükə köhnə dostu Beriyanın köməyilə sovuşub...

Kiyevdən tanıdığı, bu quruluşa xidmət eləyən, sanballı vəzifələr tutan adamlar – Mustafa Quliyev, Ağahüseyn Kazımov, Abbas Sultanov, Möhsün İsrafilbəyov, Bahadur Vəlibəyov, Firuz Ordubadski... “qurbanlar” siyahsındaydılar...

Üzeyir bəy “Koroğlu”ylamı, “Arşın mal alan”lamı, axır ki, təhlükədən qurtardı; deyirdilər, siyahıda onun da adı varmış, “Ellər atası” nə vaxsa Tiflisdə operettaya baxdığını xatırlayıb, bəstəkarla maraqlanıb, nəticədə “qurban”ı “SSRİ xalq artisti” olub, Lenin ordeni alıb, üstəlik, ona qəttəzə “M-1” maşını veriblər. Zülfüqar bəysə həmişə öz həyatını yaşamışdı, güman ki, bu çalxantılar ona toxunmayacaqdı....

Bir də köhnə dostu Hüseyn Mirzəcamalov hələ universitetdə dərs deyirdi, yəqin, səksəkə içindəydi, bu fəlakətin nə vaxtsa onun da başının üstünü kəsdirəcəyini düşünürdü...

Hərdən baş çəkən, olub-keçənləri ehtiyatla çatdıran, ailəsinin güzəranını yoluna qoyan qayınanasının, Nəbi ağanın, Fərhadın, Vəlibəyin, Aftabın, Nəcibənin eşidib-bildiklərindən xəbər tutduqca iyirmi dörd kvadratmetrlik mənzil ondan ötrü ölüm kamerasına çevrilir, çəkdiyi mənəvi işgəncənin şiddətindən bağırmaq istəyirdi. Cahangir Qayıbovun Tiflisdə doğrandığını da Nəbi ağa xəbər vermişdi; dediyinə görə, yazığın heç nəşi də ələ gəlməyib.

Bir qədər yazıb-pozmaq, mütalibə eləmək köməyinə çatırdı, amma o cür ruhi vəziyyətdə yazdıqlarının axırını bir tərəfə çıxara bilmir, ya cırır, ya da divar sobasına atırdı...

Noyabrın iyirmi biri gecəsi Mustafa Vəkilovun evində ax-tarış aparmış, özünü də həbsə almışdılar. Üstəlik, bibisi Badisəba xanım əri Firudin bəy Köçərlinin min bir əziyyətlə topladığı folklor materiallarını Mustafaya etibar eləmişdi, on-ları da yığışdırıb aparmışdılar. Neft İnstitutunun direktor müavini, bir neçə müəllimi də həbs olunmuşdu. Bütün bunla-rı Bilqeyis xanıma danışan Aslanın rəngi qaçmışdı, elə bil, bəlanın ona da yaxın olduğunu hiss eləyirdi.

Elə o xəbəri alan axşam da İstanbuldan, Parisdən gətirdiyi məktubları, açıqcaları, fotoları, kitabları, əlyazmaları bir-bir sobaya atmağa başladı. O cansız kağız parçalarının hər birilə bağlı acılı-şirinli xatirələri vardı...

Bu tələbə vaxtı Kiyevdə çəkdirdiyi şəkillər. Burma bıığı var, birində təkdi, digərində dostlarının əhatəsindədi; üçüncü-sündə şərqli geyimindədi, tamaşada oynayırdı, o günlərdən xatirədi. Bunlar yəqin, qorxulu olmaz...

Bu Bilqeyis xanımla, yazı masasının arxasında, qohumla-rıyla birgə, qulluqçu da arxada dayanıb... Güman ki, bir məna verməzlər...

Bu səfir olan vaxt iş otağında çəkdirdiyi şəkli. Təhlükəliidi...

Bu Ceyhun bəylə Lüksemburq bağındakı şəkli. Saxlamaq olmaz....

Bu Hans Günterlə Klişidəki şəkli. Qorxuludu.

Bu İstanbulda gəzəri fotoqrafa çəkdirdiyi şəkil. Nə qara, gur saçı qalıb, nə eşmə bıığı. Açıq rəngli, nimdaş, amma səliqəli kostyum geyinib, sağ əli şalvarının cibindədi, sol əlinin barmaqları arasında siqaret tüstülənir. Harda çəkildiyi bilinmir, saxlamaq olar...

Bu Konstantiniyyədə və Parisdə nəşr olunan kitabları...

Bu romanlarının əlyazmaları – Allah bilir, alman dilinə tərcüməsi indi hardadı...

Gözlərində iki damla yaş vardı. Bilqeyis xanım rəngi ağarmış halda durub sobada yanan kağızlara baxırdı.

“Bir vaxt gələcək, bunların qiyməti olmayacaq, Bulqu, – dönüb arvadının üzünə baxdı, – amma indi yandırmağa məcburam. – Bu vaxt Orxanın yanında dayandığını sezib üzünü ona tutdu. – Sən dərslərlə məşğul ol, oğlum. Əminəm ki, siz böyüyəndə belə şeylər olmayacaq”.

...Aradabir ruhi müvazinət tapdığı, sevindiği anlar da olurdu. Bilqeyis xanım Abdulla Şaiqlə küçədə rastlaşdığını, dostunun onu, uşaqları soruşduğunu deyirdi, Yusif Vəzirin sifəti dərhal işıqlanırdı:

“Şaiq Əfəndi etibarlı insandı, Bulqu, – deyirdi, – mənə elə gəlir, evdə olduğumu da bilir, camaatı şübhəyə salmamaq üçün gəlmir”.

Doğrudan da, arabir axşamlar Şahzadə xanım Kamalla gəlir, yenə əlinə keçəndən gətirirdi. Yusif Vəzir yataq otağında qadınların, uşaqların söhbətini eşidə-eşidə dinməzcə oturur, özünü bir vaxt asudə günlərin qayıdacağına inandırmağa çalışırdı...

Qəfəsinə – yataq otağına çəkilməyə məcbur olduğu məqamlarda müsahibi Dostoyevskinin, Zolyanın, Russonun, Dümanın, Floberin, Tınyanovun, Tarlenin, Dikkensin, Meterlinqin, Molyerin, Sinkler Luisin əsərləri olurdu. Plexanovun “Marksizmin əsas məsələləri”, Stalinin “Leninizm məsələləri” kitablarını da oxumağa çalışırdı ki, bəlkə, müəyyən məqamda lazım oldu, “*yenidənqurulduğunu*” sübut eləmək məcburiyyətində qaldı. Mütaliə elədiyi müəlliflərin acı taleyi, son aqibəti haqqında qeydlər də aparırdı: “1. *Anaqrean (qreq) V m. qalmış. – bir yerdən o biri yerə qaçır; ...3. Bayron (1788-1824) – 36 yaş – Vətəninə tərək etmək məcb.; ...5. Blasqo Lbanyes (1867-1928) – Vətəninə tərək edib; 6. Vaqif – öldürüldü; 7. Nəsimi – dərisi çıxarıldı; ...18. Dante – sürgün, geri gəlsə, yandırılınsın (1265-1321). Uzun müddət ehtiyac içində ölkələri dolaşdı; ...20. Dostoyevski – ölümə məhkum, sürgün...”.*

O günlərdə Miri də tez-tez yadına düşürdü. Hərdən gözləri yol çəkir sifəti kölgələnir:

“Miri sağ olsaydı, qoymazdı ki, çətinlik çəkək”, – deyirdi.

Noyabr günlərinin birində Aftabın gətirdiyi “Kommunist” qəzetində Məmməd Rahimin “Xalq düşməninə” şerini oxuyub iztirablı təbəssümlə başını buladı, qəzeti büküb sobanın odluğuna atdı:

“Yəqin, bu cür şeri mənim haqqımda da yazan tapılacaq”.

“Sən, elə bil, özünü indidən həbs olunmağa hazırlayıbsan, – Bilqeyis xanım məzəmmətlə dilləndi. – Allaha şükür, hələ dəyib-dolaşan yoxdu, toxtaq ol”.

“Bu qeyri-müəyyənlik məni üzür, – Yusif Vəzir papiros yandırır yarıçıq nəfəslə qarşısında dayandı. – Bu cür halı bir dəfə də o vaxt, aprelin iyirmi səkkizindən sonra keçirmişdim. Düz səkkiz ay bu cür sıxıntı içində olmuşdum”.

“Bu dəfə də ötər, – Bilqeyis xanım gülümsədi. – Halətin uşaqlara da keçər, onların yanında olub-keçənləri unutmamağa çalış...”

XXXIII FƏSİL

TALEDƏN QAÇMAQ CƏHDİ

Muhamməd Əsəd bəy

Vyana, Lokarno, Florensia, Roma

Yanvar-iyun 1938-ci il

Bəzən Erikanı unutmaz istəyir, onsuz da o itkini geri qaytara bilməyəcəyini dərk eləyirdi, üstəlik, hələ də sevdiyi qadın öz ısrarını ortaya qoymaqla unudulmasına imkan vermirdi.

Bəzən də qəzet-jurnallar boşanma qalmaqalıyla onun Mussolininin bioqrafı olmaq istəyini birləşdirib eyni xəbərdə oxuculara çatdırırdılar. Noyabrın əvvəllərində fransız qəzetlərindən biri hətta bu xəbərləri başlığa çıxarmışdı: *“Avstriyada kübar qalmaqalı: Vyana cəmiyyəti bütövlükdə Mussolininin bioqrafının iştirak elədiyi sensasiyalı məhkəmə prosesini gərginliklə izləyir”*.

“Mussolininin bioqrafı!” Hələ ortada Leo Əsəd bəyin dostlarının verdiyi vəddən başqa bir şey yox idi, amma qəzetlər artıq onu *“Mussolininin bioqrafı”* elan eləmişdilər!

Leo Əsəd bəyin *“vyanalı xeyrixahı”*nın Düçenin katibliyinə göndərdiyi məktubdan da xəbəri yox idi, o kitabının artıq

bağlandığını bilmirdi. Bilmirdi ki, o xeyirxahı təkcə *“azərbaycanlı maskası altında gizlənən yəhudi”*ni ifşa eləməklə kifayətlənməyib, ona qarşı daha böyük ittihamlar irəli sürüb: *“Şərqli Lev”*, əslində, nəhəng yəhudi sui-qəsdinin yalnız kiçik bir hissəsidir, həmin sui-qədsə islam aləmi üçün, Qərb sivilizasiyası üçün, tərəqqi üçün, bütün Avropa üçün təhlükə törədir, məqsədləri dünyanın başını qatmaq, diqqəti həmtayfalarının Fələstində dövlət qurmaq səylərindən yayındırmaqdı...

“Vyanalı xeyirxah” bütün bunları hardan bilirdi? Leopold Veysin – Məhəmməd Əsədin fəaliyyətindən xəbərdar idimi? Doktor Veysmanın tapşırdığı missiyanın şayiə olub-olmadığını necə dəqiqləşdirmişdi?

Leo Əsəd bəy artıq kitabları haqqında söylənən-yazılan rəylərə o qədər də maraq göstərmir, *“Qızılbuyuzlu qız”* romanının əlyazması üzərində əvvəlki kimi həvəslə işləmirdi. Bunun da bir neçə səbəbi vardı.

Əvvəla, Londonun Hatçinson nəşriyyatına məktub göndərərək Qalust Gülbəngyan haqqında kitab yazmaq arzusunu bildirmişdi. Amma Gülbəngyanı *“təhlükəli şəxs”* sayıb arzusunun gerçəkləşməyə imkan verməmişdilər. Fikrincə, bu ağır zərbəydi, əgər baş tutsaydı, *“Cənab beş faiz”* onun haqqını səxavətlə ödəyərdi...

İkincisi, gec-tez Vyana dan çıxıb getməli olacağını duyur, sığınmaq istədiyi ölkədənsə heç cür cavab ala bilmirdi...

Üçüncüsü, dostu Ömər-Rolfla Elfrida arasındakı münasibətlərin o qədər də səmimi olmadığını hiss eləmişdi. Milad günlərindən birində Lixtenau qəsrinə gedəndə ər-arvadı gərgin susqunluq içində gördü. Deyəsən, atışib ara vermiş, hələ tamam sakitləşməmişdilər. O axşam söhbətləri də baş tutmadı, Əsəd bəy Lixtenaudan anlaşılmaz narahatlıq içində qayıtdı.

Məsələ bir neçə gün sonra Ömər-Rolfla *“Herenhof”* kafesində görüş vaxtı aydın oldu: dostu Elfridanın ölçüsüz-

biçisiz, tör-töküntülü, mənasız həyat keçirməsindən bezib, arvadının nəylə məşğul olduğu aydın deyil:

“İqtisadçıdımı? Yox! Yazıçıdımı? Yox! Mən o romanları Elfridanın yazdığına şübhə eləyirəm, Azərbaycan haqqında biliyi olmayan, orda yaşamayan adam bu cür əsər yaza bilməz! Eləcə də İstanbulda yaşamamış adam “Qızılbuynuzlu qız”ı yaza bilərmə? İndi də Platon nəzəriyyəsilə maraqlanır, adamların talelərini riyazi hesablamalarla müəyyən eləməyə çalışır! – Ömər Rolf qəzəbini cilovlaya bilmirdi. – Bu cür yaşamaqdan bezdim!”

“Bəs neyləmək fikrindəsən?” – Leo Əsəd bəy onun dediklərindən çox təsirlənmişdi, vəziyyətin bu qədər ciddi olduğunu heç təsəvvürünə gətirməzdi.

“Fürerin nəfəsi artıq bu ölkənin üzərində duyulur, Leo, – Ömər-Rolf kədərlə köksünü ötürdü. – Vyanadan mümkün qədər tez çıxmaq lazımdı, sonra gec olacaq. Elfridasa məni heç cür başa düşmək istəmir”.

“Yaxşı, hara getmək fikrindəsən?” – Əsəd bəy daha bir dostunu itirəcəyindən kədərlənə-kədərlənə soruşdu.

“Avropadan mümkün qədər uzaqlara, Hindistana. Ordakı məbədləri tədqiq eləyəcəyəm. Mədrəs universitetilə əlaqə yaratmışam, dərs demək təklifi də var. Sən də gedək mənimlə, kitablarını orda da yaza bilərsən. Elfridanısa razı sala bilmirəm”.

Təklif cəlbediciydi, Muhəmməd Əsədin axırıncı məktubunu Heydərabaddan almışdı, “İslam mədəniyyəti” jurnalı buraxırdı, gedib onunla işləmək olardı. Amma Leo Əsəd bəy bu addımı ata bilməzdi: qoca atası, dayəsi, Düçədən xeyirdua almaq ümidi, nəşriyyatlarla bağladığı müqavilələr vardı.

“Təəssüf ki, yeganə gedə biləcəyim yer İtaliyadı, – kədərlə köksünü ötürdü. – Hələ buna çox böyük ümidim var”.

“Onda vidalaşacaq, əziz dost, – Ömər-Rolf, deyəsən, artıq hər şeyi ölçüb-biçmiş, qəti qərara gəlmişdi. – Mən burdan gedəcəyəm. Oturub Füreerin gəlişini gözləyə bilmərəm”.

...Ömər-Rolf fon Ehrenfels dediyini elədi. Milad bayramından az sonra Lixtenauya gələn Leo Əsəd bəy baronessanı atılmış, ruhdan düşmüş, elə bil, qısa müddət ərzində bir ömür yaşamış vəziyyətdə tapdı.

“O getdi, Leo, – Elfrida kədərlə uzun müştüyə keçirilmiş papirosundan dərin qullab alıb tüstünü pəncərənin açıq nəfəsliliyinə doğru buraxdı. – Hindistana yola düşməyə hazırlaşır. Mən tamam tək qaldım”.

“Bilirəm, – Leo Əsəd bəy təskinlik vermək üçün onun əlindən tutdu, – amma tamam tək deyilsiniz, mən yanınızdayam”.

“Siz də gedəcəksiniz, – Baronessa kədərlə gülümsədi, – sizin də öz yolunuz var...”

Ömər-Rolf, deyəsən, haqlıydı, Elfridanın nizamsız həyatına alışmaq çətin idi: qəsrdə səliqəsizlik, pərakəndəlik, baxımsızlıq hökm sürürdü.

“Ümidvaram ki, gedənəcn romanın əlyazmasını mənə verəcəksiniz, – Baronessa üstü dağınıq halda cürbəcür kağızlarla dolu olan masanın yanına qayıtdı. – Son vaxtlar Lüsünün işi o qədər də yaxşı getmir, ona görə də Herta Pauliyə tapşırıdım ki, mənə nəşriyyat tapsın. O da “Sinnen-ferlaq” nəşr evilə danışıb. Yəqin, əlyazmanı fevrala qədər təhvil verərik. Zəhmət haqqınız da, şübhəsiz, hesabınıza köçürüləcək”.

“Əlbəttə, əlbəttə,” – Leo Əsəd bəy Vyanadakı vaxtının daraldığını bir daha açıq-aşkar hiss eləyib narahat oldu...

Xəbər yayılmışdı ki, ingilislər Fürerin könlünü almaq üçün Avstriyanı ona güzəştə getməyə razılıq veriblər. Bundan sonra “Herenhof” kafesindəki dost-taşıları bir-bir yoxa çıxmağa başlamışdılar.

Deyilənə görə, Herta Pauli kooperativ nəşriyyatını bağlayıb Fransaya viza ala bilmişdi, yəqin, indi Parisdəydi; belə çıxırdı ki, artıq Valter Mering də özünü Parisə çatdırmağı ba-

carib; Vyanada olsaydı, mütləq “Herenhofa” baş çəkərdi; bir tanışdan xəbər tutdu ki, Ömər-Rolf fon Ehrenfels qəzetlərdə nasistlərin əleyhinə məqalələr çap etdirdiyinə görə adının “ölüm siyahısı”na salındığı barədə Maks Brodun vaxtında xəbərdarlığıyla Vyanaadan çıxıb; bu həqiqət idisə, indi, yəqin, Hindistana üz tutmuşdu; Rolf Passer nəşr evini öz köməkçisi Tereza Kirşner Myöqleyə verib, əvvəlcə Praqaya, sonrasa Londona getmişdi, ordan da güman ki, Parisə yollanacaqdı – Paris artıq Avropa yəhudilərinin mərkəzinə çevrilməyə başlayırdı; professor Volfhanq fon Vayzl vaxtında aradan çıxıb Fələstinə yollanmışdı...

Dairə get-gedə daralırdı...

Leo Əsəd bəy Covanni Centileyə təcili məktub yazdı, yalvardı ki, Mussolininin bioqrafiyasını yazmağa başlaması, material toplamaq məqsədilə İtaliyaya gəlməsi üçün viza almağa kömək eləsin. Centiledənsə səs-soraq çıxmırdı. Bu məsələnin artıq əleyhinə həll olunduğundan Əsəd bəyin xəbəri yox idi...

Şərtləşdikləri kimi, əlyazmanı elə o cür ruhi sarsıntılar içində tamamlayıb baronessaya verdi. Düzdü, əsərə xeyli əl gəzdirmişdi, Avstriya, Amerika, Şərqlə bağlı səhifələr artırmışdı, xüsusilə, xəlifə Müaviyənin arvadının dilindən *“Vətən üçün darıxmışam, heç bir şah səltənəti məndən ötrü onun yerini verməz”* sözlərini oxuyanda, qəhrəmanların Nyu-York küçələrində nə vaxsa Bakıda eşitdiyini *“Aman-aman, oyl Qaşı kaman, oyl”* mahnısını oxuduqlarını təsvir eləyəndə çox təsirlənmişdi: görünür, bunları yazan qürbət ağırları çəkibmiş...

Əlyazmanı verdi, sözüünə əməl elədi, daha kitabın taleyi, *“Əli və Nino”* romanının çex və polyak dillərində də çapa hazırlanması barədə Elfridanın dedikləri onu maraqlandırmırdı, indi yeganə arzusu bu Vyana çıxılmazlığından qurtulmaq idi...

Qəzetlər yazırdılar ki, fevralın on ikisində kansler Kurt fon Şuşniqi Füreerin Berhteshadendəki qərargahına çağırılıb ultimatum veriblər: ya deyilənlərə əməl elə, ya da səkkizinci

ordumuz dərhal hücumu başlayacaq. O da məcbur qalıb yerli nasional-sosialistlərin başçısı Artur Zeyss-İnkvartı daxili işlər naziri və gizli polisin rəhbəri təyin eləyib, nasional-sosialistlər üçün yeni siyasi əfv imzalayıb, Avstriya nasional-sosialist partiyasının Vətənpərvərlər İttifaqına daxil olmasına razılıq verib.

Martin doqquzunda fon Şuşniq dörd gün sonra Avstriyanın taleyi barədə referendum təyin eləyəndə vəziyyət dözülməz həddə çatdı. Danışdırlar ki, Führer artıq səkkizinci ordunun hücumu hazır olması barədə əmr verib, elə səhəri gün German Görinq vasitəsilə Zeyss-İnkvarta daha bir ultimatum göndərib ki, kansler aqlını başına yığsın.

Sonrakı gün axşamüstü dükandan qayıdan frau Şulte kanslerin istefaya getdiyi, hakimiyyəti daxili işlər nazirinə verdiyi, orduya müqavimət göstərmədən geri çəkilmək barədə əmr göndərdiyi barədə xəbər gətirəndə Leo artıq bütün bunları bilirdi, Abram Nussimbaum radiodan eşidib danışmışdı. Düzdü, prezident Miklas Zeyss-İnkvarta yeni hökumət qurmağa tapşırmaqdan boyun qaçırmışdı, amma gecə təslim olmuş, Führerin əmri, German Görinqin göstərişilə yeni hökumət adından alman qoşunu ölkəyə dəvət olunmuşdu, səhərsə artıq Henrix Himmler, Valter Şellenberq və Rudolf Gess Vyanadaydılar, fon Şuşniqin həbs olunduğu Mortsinplasda yerləşmişdilər, Ernst Kaltenbrünnə təhlükəsizlik naziri təyin olunmuşdu.

O biri günün axşamı Führer ordusunun baş qərargah rəisi Vilhelm Keytelin müşayiətilə gəlib çıxmışdı. Səhəri gün radioyla Avstriyanın Almaniyayla birləşdirilməsi barədə qanun elan olundu, sonrakı günsə Führer Hofburq sarayı qarşısındakı Heldenplas meydanına toplaşan tərəfdarlarına təntənəylə deyirdi:

“Alman xalqı qarşısında elan eləyə bilərəm ki, həyatımın ən böyük missiyasını yerinə yetirdim!”

Artıq gestaponun xəfiyyələri “yəhudi və kommunist ovu”na çıxmışdılar, “anşlüs”ün – birləşmənin əleyhinə olanlarla yanaşı, onları da üzə çıxarmağa çalışırdılar.

Kitablarının nəşr olunduğu ölkəyə viza ala bilməməyi Leo Əsəd bəyi, az qala, dəli eləyirdi. Lap bu yaxınlara qədər İtaliyaya rahatca gedib-gəlirdi. Görünür, Pima Andrea da məsələni çözə bilmir, ya da məktubları ona çatmır.

“Herenhof” kafesi, demək olar, boşalmış əvvəlki cazibəsini itirmişdi. Seyrək gələnlərin sifətində də qorxu, narahatlıq, çaşqınlıq sezilirdi.

Ələ keçsəydi, Nansen pasportu çətin ki, Leo Əsəd bəyi xilas eləyəydi. Daha Fürer üçün Millətlər Liqasının elə bir dəyəri qalmamışdı ki, bu cür sənədlərə inansın. Anşlüs günü dözə bilmədi, atasına evdən çıxmamağı bərk-bərk tapşırırdı, frau Şultedən sayıq olmağı xahiş eləyib Lixtenau qəsrinə getdi.

Küçələrdə qələbəlik idi. Anşlüs tərəfdarları, yerli nasional-sosialistlər qələbələrini bayram eləyirdilər. Leo-Əsəd bəy onların görkəmindəki təcavüzkarlığı görüb paltosuna daha da bərk-bərk büründü, xəfiyyələrdən yayınmağa çalışa-çalışa Lixtenauya doğru uzanan yola çıxdı.

Qəsrin də, baronessa Elfridanın görkəmi də kədərliydi, yaxşı heç nə vəd eləməirdi. Qırx üç yaşını təzəcə ötmüş Elfrida, elə bil, qısa müddət ərzində qocalmışdı, səliqəsiz geyimi, narahat ovqatı bu duyğunu daha da qatılaşıdırırdı.

“Hamı qaçır, Leo, – o fikri dağınıq halda masanın üstündəki kağızlara baxa-baxa dilləndi. – Sizin hələ burda olmağınıza təəccüblənirəm. Lüsi Tal Parisdən, “Metro-Qoldvin Mayer” kinoşirkətinin Avropa təmsilçisindən şifrəli teleqram alıb, nə yollasa viza qoparmağa nail olub, özünü qatara güclə çatdırıb, nəşriyyatı da doktor Alfred İbaxa tapşırıb. Yoxsa gestapoların caynağına keçəcəkmis. Bütün sənədləri də vəkili Luiyə veribmiş, o bədbəxt də ələ keçib, güllələnib, sənədlərsə yandırılıb. Mən əlyazmanı çap etdirmək üçün Herta Pauliylə

müqavilə bağladım, o da “Zinnen-Verlaq” nəşriyyatıyla razılığa gəlib, gəlirin on faizini, hər min nüsxədən üç nüsxə, hər sonrakı kitabdan da ilk gəliri alacaq. Bundan sonra nə olacağına bilmirəm.

“İtaliyadan ümid elədiyim vizanı ala bilmədim, – Leo-Əsəd bəy paltosunu soyunmadan masanın böyründəki kresloya çökdü. – Mən də bundan sonra neyləyəcəyimi bilmirəm. Siz nə qərara gəldiniz?”

“Hələ ki, qəti bir fikrim yoxdu, – baronessa vüqarla başını dik tutub dilləndi. – Ari irqə mənsubam, baronessayam, hər halda, əminəm ki, bunu nəzərə alacaqlar. Əgər Vyanada qalasanız, mənim yanımda yaşaya bilərsiniz, sizi himayə eləməyə gücüm çatar”.

Bu son çıxış yoluydu, Vyanadan gedə bilməsə, baronessanın himayəsinə sığına bilərdi. Amma açıq-aşkar yəhudi olan qoca Abram Nussimbaumu necə xilas eləyəcəkdi?

“Minnətdaram, – Leo-Əsəd bəy şlyapasını əlində fırladadı, fırlada bir anlığa susdu, – İtaliyaya getməyə cəhd göstərəcəyəm. Əgər çətinliyə düşsəm, sizin köməyinizə bel bağlaya bilərəm”.

“Müqavilələrinizlə bağlı narahatlığınız olmasın, ünvanınızı xəbər verərsiniz, zəhmət haqqınızı göndərəm”.

“Sizə inanıram, – Əsəd bəy kreslodan dikəldi. – Ümidvaram ki, naşirlərlə münasibətləri yoluna qoyacaq, məni də unutmayacaqsınız. Amma bundan sonra görüşüb-görüşməyəcəyimizi bilmirəm. Gəlin vidalaşaq”.

Vidalaşdılar. Qəsrdən çıxanda özünü də bir qədər yüngüllük duydu: bəlkə də hələ hər şey itirilməyib...

Bir neçə gün evdən çıxmadı. Daha “Herenhof” kafesinə getmək mənasız, üstəlik, təhlükəliydi: gestapoçular artıq tut-hatuta başlamışdılar. Belə vaxtda atasıyla baronessaya sığınmaq riskli olardı; özünün “Əsəd bəy” adı vardı, bəlkə də

birtəhər müdafiə oluna bilərdi, amma atasını da aparıb baronessanı çətin vəziyyətdə qoya bilməzdi, onsuz getməksə, iyrənc hərəkət olardı.

Artıq qapılarına dirənmiş gestapoçulardan canlarını qurtarmaq istəyən yəhudilər pəncərələrdən atılıb həyatlarına qəsd eləyirdilər; ələ keçənlərisə, dəmir barmaqıqlı maşınlarla doldurub xüsusi gettolara aparırdılar.

Leo-Əsəd bəy qəfəsə salınmış pələng kimi otağında çırpır, çıxış yolu axtarırdı, atasını və dayəsini özüylə götürsəydi, şübhəsiz, tez ələ keçərdi; tək-cə atasını aparsaydı, yenə eyni aqibətlə üzləşərdi; bu şəhərdən tək-tək çıxmaq daha məqbul variant idi: Leo mümkün yollarla İtaliyaya çatar, sonra əlaqələrini işə salıb qocalar üçün viza ala bilərdi. Başqa çıxış yolu görünmürdü.

Üstəlik, son vaxtlar sol ayağında kəskin ağrılar başlamışdı. Bunu əsəb gərginliyindən yaranan sinir xəstəliyinə yozurdu. Lap belə olmasa da, həkimə getmək, yaxud həkim çağırmaq artıq təhlükəliydi, kim bilir, üz tutduğu adam hansı yuvanın quşu çıxacaqdı. Tezliklə Vyana cəhənnəmindən qurtulmaq lazım idi.

Qərarını qocalara söylədi: Abram Nussimbaum qətiyyənlə evdən bayıra çıxmıyacaq, frau Şulte onu etibarlı surətdə gizləyəcəkdi, Leo İtaliyaya çatıb viza məsələsini həll eləyəcəncən özlərini qoruyacaqdılar; Leo frau Şultenin adına sənədlər göndərəcək, rahatca İtaliyaya yola düşəcəkdilər.

Özüylə bir neçə kitab, əlyazmalarını, şəkillərini, qeyd dəftərlərini, bir də “şərqli paltar”ı götürdü – hər halda, dar məqamda lazım ola bilərdi. Üzünü tər-təmiz qırxmış, yeni dəbli kostyum geyinmiş, başına almanların sevdiyi fetr şlyapa qoymuşdu...

Hər ehtimala qarşı vağzala frau Şulteylə getdi, onun alman pasportu vardı, xəfiyyətlər rast gəlsə, birtəhər əllərindən qurtara bilərdilər. Bileti də frau Şulte aldı, onu ikinci dərəcəli vaqona mindirib qatar tər-pənənə qədər yanından aralanmadı.

Qatar İsveçrə sərhədinə doğru gedirdi. Leo Əsəd bəy bundan sonra başına nə gələcəyini bilmirdi: hər halda, İsveçrə neytral ölkədi, Nansen pasportuna etinasız yanaşmazlar, ondan sonra İtaliya keçmək barədə fikirləşər. Tez yatmaq bütün olub-keçənləri unutmaq, İtaliyaya mümkün qədər tez keçmək lazımdı. Amma artıq əsəblərinin tab gətirmədiyini hiss eləyirdi. Son on beş ildə yaşadıkları, deyəsən, izsiz ötüşməmişdi...

...Feldkirkdə qatardan düşdü, sərhəddə də elə bir çək-çevir yaşamadı. Bir neçə saatdan sonra artıq Lokarnoya gedən qatara əyləşmişdi...

Görünür, əsəb sarsıntısından sonra sevinc duymaq asan deyildi, sifətində dəyişikliklər baş verirdi, Lokarnoya yaxınlaşanda bələdçi narahatlığını bildirdi:

“Cənab, deyəsən, əhvalınız yaxşı deyil, həkimə ehtiyacınız varmı?”

“Həkim? Hə, həkim? – Leo Əsəd bəy qəfildən bağırdı. – Cəhənnəm ol həkiminlə! Mən xoşbəxtəm, görmürsən, xoşbəxtəm!”

Bələdçi diksindi, qorxudan gözləri böyüdü, kupedəki digər sənişinsə çaşqın halda ona baxıb dillənmədi.

“Belə ha, – Leo qəhqəhə çəkdi, – bir bunun cənab deməyinə bax!”

Amma Lokarnoda qatar dayanan kimi, kupeyə iki ağxalətli kişinin girdiyini görüb çaşdı, dinməzcə onların yanına düşdü. Görünür, bələdçi vaxtında tədbir görməyi özünə borc saymışdı.

Barmaqlıqlı maşın onu mənzilə çatdıranacan hara getdiklərini soruşmadı, elə bil, bunun ondan ötrü istisi-soyuğu yox idi. Yalnız qapıdan içəri girəndə dedilər ki, deyəsən, əsəbləri pozulub, yerli hakimiyyətin göstərişilə müalicə olunacaq; əlbəttə, Əsəd bəyin adını eşidiblər, kitab yazdığını bilirlər; Əsəd bəyin bir arzusu varmı?

Qəfildən özünü elə tənha hiss elədi ki, ağrıdan bağırmaq istədi. Bu halında onu frau Şultenin şəfqətindən başqa heç nə xilas eləyə bilməzdi: artıq hər şey, hətta, Erika, Elfrida, Pima belə uzaq ilğımdan başqa bir şey deyildilər.

“Vyanaya, frau Alisa Şulteyə teleqram göndərin, – Leo ünvanı söylədi, – yazın ki, ona ehtiyacım var”.

“Göndərərik, narahat olmayın, – həkim onu arxayın elədi, – sizin əsəbləriniz qaydasında deyil, bir müddət müalicə olunmalısınız”.

...Bir-birinə oxşayan neçə gün keçdi? Üç, dörd, beş? Bəlkə də az, ya da çox. Daha ondan ötrü günlərin zaman ölçüsü yox idi, elə bil, boşluğa düşmüşdü...

Vəfalı dayə qəfildən xilaskar mələk kimi göydən enib qanadlarını onun üzərinə gərđi. Frau Şulte Leonu belə görəndə ağladı, amma tez də göz yaşlarını gizlədib özünə toxtaqlıq verdi:

“Mən yanında yam, Leo, hər şey yaxşı olacaq, oğlum”.

“Oğlum!” Leo az qaldı hönkürsün, ancaq hissələrin bolluğundan yalnız köksünü ötürə bildi.

“Bəs atam? Onun halı necə olacaq?” – Leonun gözlərində yaş gilələndi.

“Allahın pənahındadı, oğlum, – frau Şulte əlacsız görkəmlə dilləndi, – qismətimizdə nə varsa, o olacaq”.

“Müsəlmanlar deyirlər, alın yazısından qaçmaq olmaz, – Leo kədərlə gülümsədi, sonra ağrıdan üz-gözünü bürüzdürdü. – Ayağımda ağrı var”.

“Həkimə deyərəm, baxar”, – frau Şulte cəld əl-ayağa düşdü.

Həkim ayağına baxdı, narahatlığına rəğmənlə onda Reyno xəstəliyinin əlamətləri tapmadığını dedi, ağrıkəsici iynə vurdu. Amma həmin gecə də ağrı təzədən başladı, dayə yenə həkim çağırmaq məcburiyyətində qaldı.

Bir dəfə də əsəb tutması ağır oldu. Leo yatağından qalxıb intihar eləmək üçün iti bir şey axtardığı vaxt qoca dayə özünü yetirdi. Sonra həkim gəlib yenə sakitləşdirici iynə vurdu.

...Müalicəsi, bir qədər də dincəlib özünə gəlməsi iki aydan yaxın çəkdi. Frau Şulte yaxınlıqda mənzil kirayələmişdi, bütün gününü onun yanında keçirir, ancaq axşamlar yatmağa gedirdi.

İki dəfə də Abram Nussimbaumdan Peter Şulte adı altında məktub almışdılar. Çox güman, bunu ona tədbirli dayə başa salmışdı ki, şübhə doğurmasın. Abram üstüörtülü Vyanada vəziyyətin daha da pisləşdiyini, frau Şultenin tapdığı qulluqçu qadının hər gün qorxulu xəbərlər gətirdiyini yazırdı. *“Ancaq məndən ötrü yeganə oğlumun səhhətindən qiymətli heç nə yoxdu, – sonra əlavə eləyirdi, – ona görə də nə qədər məsləhətdirsə, xəstənin yanında o qədər qala bilərsiniz”*.

Yayın əvvəllərində Leo özünü bir qədər yaxşı hiss eləyib inadla İtaliyaya getmək planını həyata keçirməyə girişdi. Şübhəsiz, bu planda frau Şulte yox idi, onu arxayın eləyib Vyanaya yola salmaq istəyirdi, amma analığı gözlədiyindən də inadkar çıxdı: belə vəziyyətdə Leonu qətiyyətlə tək buraxa bilməz!

Bu vaxt İtaliyada nələr baş verdiyindənə xəbəri yox idi; artıq Düçenin istəyinə görə bütün italyanlar *“nordik irqə mənsub saf arilər”*, yəhudilərsə *“təhlükəli məxluqlar”* hesab olunurdular; yəhudilər və qatı faşistlər daha rəsmi vəzifələrdə çalışa bilməzdilər; hətta, yəhudilərin adlarını telefon kitabçalarına yazmaq belə qadağan edilmişdi; kitabları yasaq olunmuş müəlliflərin siyahısı məktəblərə, kitab dükanlarına, polis məntəqələrinə paylanmışdı. Həmin siyahıda Leo Əsəd bəyin adı da vardı!

Belə bir vaxtda Leo Əsəd bəy sərhədi keçmək üçün bütün məharətini işə salmışdı. Frau Şultenin Almaniya pasportu vardı, onunla bağlı heç bir problem olmadı, Leonusa sorğusula tutdular:

“Sinyor Əsəd bəy yəhudidimi?”

“Əlbəttə, yox, amerikalıyam, xalama qonaq gəlmişəm, İtaliyanı gəzib görmək arzusundayam”.

“Amerikalı? – Gömrük məmuru şübhəylə onu süzdü. – Bunu sübut eləyən bir sənədiniz varmı?”

“Sənəd? – Leo ümitsizlik içində əlini cibinə atdı. – İndi sizə sənəd göstərərəm”.

Möcüzəydi! Amerikaya gedəndə aldığı gəmi biletini və müddəti keçmiş vizanı indiyəcən niyə saxlamışdı? Bəlkə Erikanın qoxusunu hərdənbir həmin bir parça kağızdan almaq istəmişdi? Hər halda, o kağız parçası indiki məqamda əl atdığı saman çöpünə oxşayırdı.

“Bu da sübut”, – Leo-Əsəd bəy kağızları məmura uzatdı.

Görünür, ingilis dilini bilməyən məmur kağızları o üzbəüz çevirdi, bir qədər tərəddüd elədi, axır ki, qərara gəldi:

“Hə, onda artıq İtaliyadasınız, sinyor Əsəd bəy...”

Artıq İtaliyadadı! Leo qulaqlarına inanmaq istəmirdi. Deməli, qurtuluş o qədər də uzaq deyil! İndi qarşısında iki yol vardı: ya Rapalloya gedib şəfqətli Pima Andreaya sığınmalı, ya da Romaya yollanıb Düçenin bioqrafiyası və kitablarının nəşr ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməliydi.

İndiki şəraitdə Pimanın həyatını təhlükə altında qoya bilməzdi, yəqin ki, bundan sonra hər addımı xəfiyələrin nəzarəti altında olacaqdı, – “*amerikalı*”nın bu ölkədə sərbəst gəzib-dolaşmasına göz yuma bilməzlər. Jö Lederer artıq Toskanada deyildi, ona görə də ora getməyə dəyməzdi. Florensiyaya gedib Covanni Centileylə görüşmək, taleyinə aydınlıq gətirmək daha məntiqli olardı.

“Sensoni” nəşriyyatında Leo Əsəd bəyi daha amansız zərbə gözləyirdi: düzdü, “*Qırmızı ədalət: Sovet İttifaqında siyasi proses*” kitabı çap olunub, amma yeni irq qanununa görə, Leo-Əsəd bəy yəhudidi, daha onun kitablarını nəşr eləmək olmaz, ona görə də bağlanmış müqavilələr ləğv edilib, şübhəsiz ki, Düçenin bioqrafiyasını yazmaq fikrindən də əl çəkməli idi.

“Baş nazirin katibliyinə Vyanadan məktub göndərüb azərbaycanlı adı altında gizlənən yəhudi Leo Nussimbaum

olduğunuzu xəbər veriblər, – Centile indiyəcən onunla ün-siyyət saxladığına təəssüflənən adam kimi danışırdı. – Adınız qadağan olunan müəlliflərin siyahısındadı...”

“Mən Muhəmməd Əsəd bəyəm, – Leo etiraz elədi, – bu qədər kitablarım çap olunub”.

“Xəliq Mədəniyyəti Nazirliyinə müraciət eləyin, – Centile məsləhət gördü. – Orda adınızı siyahıdan çıxarıb rəsmi icazə versələr, müqavilələri bərpa eləmək olar”.

Belə... Hər şey aydın oldu...

...Florensiyada ayağındakı ağırlar artdı. Artıq tez-tez frau Şultenin, ya da kübar görünmək üçün qoluna keçirdiyi əl ağacının köməyindən istifadə eləməli olurdu. Dayəsi dilə tutub həkimə apardı, amma onu müayinə eləyən ahıl doktor da xəstəliyini dəqiq müəyyənləşdirə bilmədi, elə müalicə yazmaqla kifayətləndi. O axıradək çarpışmaq qərarına gəldi: sakitcə məhv olmaqdan, döyüşə-döyüşə ölmək daha yaxşıdı.

Gizli polisin xəfiyyələri “amerikalı səyyah”ı gözdən qaçırmırdı. Lev Nussimbaumun Romaya gedib çıxması da onların nəzarəti altındaydı, indi əlaqədar adamlar onun mənşəyini dəqiqləşdirmək üzərində baş sındırırdılar: ad-soyadına görə, əlbəttə, yəhudidi, amma bunlara əsasən qəti qərara gəlmək olmaz, daha sanballı dəlil-sübut lazımdı.

Xəliq Mədəniyyəti Nazirliyində “Amerika vətəndaşı” Leo Əsəd bəyi qəbul elədilər, dinlədilər, sənədlərinə baxdılar, bununla belə, Leo Əsəd bəy məmurlardan qəti cavab ala bilmədi: indiki vəziyyətdə qərar qəbul eləyə bilməzlər, gərək məlumat toplusınlar, Berlin və Vyanadakı həmkarlarından rəy alsınlar, sonra Əsəd bəyin adını siyahıdan çıxarsınlar.

Nazirliyin qəbul otağında bəstəboy, dolubədənli, qarabıqlı cavan bir kişi gülümsəyə-gülümsəyə əlini uzatdı.

“Əhməd Cəmil... Mən sizin kitablarınızı oxumuşam. Özünü burda rast gələcəyimə inanmazdım”.

“Muhəmməd Əsəd bəy”, – Leo təəccüblə onu süzüb əlini sıxdı.

Həyat tərzləri, xarakterləri oxşar olan adamlar bir-birlərilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkmirlər. Ümitsizlik məqamlarında belə ünsiyyət həm də qaçılmaz olur. Az sonra onillərin dostları kimi şirin söhbətə girişmişdilər, bir-biri barədə məsləhət bildikləri məlumatlardan xəbərdar idilər. Muhəmməd Əsəd bəy Şərq məsələləri üzrə ekspertdi, filan kitabların müəllifidi, bir müddət İtaliyada yaşamaq fikrinə düşüb; Əhməd Cəmil Tripolida anadan olub, ərəb hüquqlarının müdafiəçisidi, Qahirədən vacib görüşlərdən qayıdır, bir müddət İtaliyada dincəlmək istəyir. Demədiklərisə, onları narahat eləmirdi, tezliklə aşkara çıxsa belə, ünsiyyətlərinə o qədər də təsir göstərməyəcəkdi – özlərinə rəva gördüklərini başqalarına bağıqlamağı da bacarırlar.

Əslində, Vakko Bella Tripolidə doğulmuş italyan idi, gəncliyində İtaliya ordusunun ehtiyat zabiti olmuşdu, sonra Əhməd Cəmil ibn Yusif Məzhər adı altında, guya islam dinini qəbul eləyib, Cəmil Vakka Mazzara kimi tanınmış, ərəblərin hüquqlarının müdafiəçisinə çevrilmiş, Qahirədə məskən salmış, bir çox dələduzluqlarda iştirak eləmiş, narkotik ticarətinə qoşulmuş, faşizm təbliğatı aparmış, partladıcı maddələr əldə eləyib satmışdı. Cəmi bir neçə ay əvvəl – fevralda Misir polisi əməllərinə görə bu təhlükəli şəxsi ölkədən çıxarmalı olmuşdu. Əhməd Cəmil yol uzunluğunu əlaqələrini qura-qura Romaya gəlib çatmışdı.

İndi Əsəd bəyə müalicə üçün Pozitanoya getməyi məsləhət görür. Əhməd Cəmilin Pozitanoda dostları çoxdu: orda yığılmış mühacirlər arasında müştəriləri də var, tezliklə ona baş çəkər, dostlarıyla tanış eləyər. Pozitano Salerno yaxınlığında Amalfitano sahilində şahanə dəniz mənzərəsi olan kurort şəhəridi, mütləq Əsəd bəyin xoşuna gələcək.

Niyə də yox?!. Onsuz da ona Pozitanonu məsləhət görmüşdülər. Leo-Əsəd bəy çək-çevir eləmədən razılaşdı, yalnız Salernoda yazı makinası, radioqəbuledici almalı, bir müddət işləməlidir, beynində yazmaq istədiyi bir əsər var, onu kağıza köçürənə qədər dinclik tapmayacaq.

Amma yeni dostu Əsəd bəy barədə gəzən şayiələrdən narahat idi, ölkədə yəhudilərə münasibətdən xəbərdar olduğundan onu ayıq salmağı da unutmadı: sinyor Əsəd bəyin mənşəyi, soy-kökü şübhə doğurmamalıdı, düşdüyü yerlərdə müsəlman kimi qeydə alınsa, daha təhlükəsiz olar; məsələn, atası xan nəslindən olan İbrahim Arslan oğludu; lazım gəlsə, Əhməd Cəmil qohumluqlarını sübut eləyən “*faktlar*” da üzə çıxarar...

Qıçının ağrısı yenə dözülməz olmuşdu. Əhməd Cəmilin apardığı tanış həkim də uzun-uzadı müayinədən sonra eyni qənaətə gəldi:

“Əsəb sisteminizin pozulmasından ola bilər. Mən dəniz sahilində bir müddət dincəlməyi məsləhət görürəm. Məsələn, Pozitanoya getsəniz, faydalı olar”.

Centile də, Əhməd Cəmil də Pozitanonu məsləhət görmüşdülər, deməli, qismətində o şəhər varmış.

Əhməd Cəmillə uzun illərin dostları kimi ayrıldılar, əmin idilər ki, tezliklə Pozitanoda görüşəcəklər...

İyulun əvvəlləriydi, Leo Əsəd bəy o nəticəsiz görüşdən qayıdanda qəfildən izləndiyini duydu. Otelə dönən küçənin tinində elektrik dirəyinə söykənib “*qəzet oxuyan*” kişi gözaltı onu süzdü, cəld qəzeti qatlayıb plaşının cibinə soxdu, təxminən on addım geridə, guya, küçə reklamlarına bax-baxa arxasınca gəlməyə başladı. Leo həyəcanını boğub geri boylanmadan otelə girdi, cəld otağına qalxdı, tənəgfəs halda pəncərəyə cumub pərdənin arasından aşağı boylandı – həmin tip aşağıdaydı, yenə qəzet “*oxuyurdu*”. Leonun şübhəsi qalmadı: onu izləyirlər, burdan mümkün qədər tez getmək lazımdı, yoxsa həbsdən qurtula bilməyəcək.

“Nə olub, oğlum?” – Frau Şulte onun həyəcandan rəngi qaçmış üzünə baxdı.

“Yığışib hazır durun, gedəcəyik”, – Leo, az qala, pıçılıyla danışdı.

Həmin tip qaranlıq düşənəcən otelin qarşısında gəzindi. Aradabir pərdəni azca aralayıb ona göz qoyan Leo zənnini bir

də yoxlamaq istədi, işığı söndürüb qaranlıqdan aydın görünən meydançaya baxdı. Xəfiyyə, görünür, onun yatdığı-nı güman elədi, dincəlmək fikrinə düşüb küçə aşağı getdi.

Cəmi on dəqiqədən sonra Leo Əsəd bəy oteldə haqq-hesab kəsib frau Şulteylə tamam əks tərəfə üz tutdu. Tində taksi saxladıb dəmiryol vağzalına sürməyi tapşırırdı...

Təxminən iki saatdan sonra Reco di Kalabriaya gedən qatarda oturmuşdular. Salernoya tez çatmaq, Pozitanoda rahatlanmaq istəyirdi...

XXXIV FƏSİL

QÜRBƏT AĞRILARI

Yusif Vəzir

Bakı, İsmayılı, Urgənc, Nalçık, Urgənc

Yanvar 1939-cu-yanvar 1940-cı il

Hərdən Yusif Vəzirə elə gəlirdi ki, “*yuxarıdakılar*”ın yadından çıxıb, ya da günahsızlığına əmin olub adını qara siyahıdan siliblər, amma sövqi-təbiilə təhlükənin hələ də hardasa yaxında olduğunu duyurdu.

Hələ Tağı Şahbazinin yanvarın ikisində güllələndiyini, Mikayıl Müşfiqin yanvarın səkkizində güllələnməyə məhkum edildiyini, fevralın səkkizində Qəzənfər Musabəyov haqqında çıxarılan ölüm hökmünün yerinə yetirildiyini, aprelin iyirmi birində Ruhulla Axundovun güllələndiyini, Ağahüseyn Rəsulzadənin həbs olunmasını, bəlkə də artıq güllələnməsini bilmirdi...

Hələ qurğuşun kimi ağır günlər, həftələr, aylar bir-birinin ardınca ötür, “Azərbaycan zəhmətkeşlərinin istək və arzuları” ilə rus qrafikalı əlifbaya keçmək üçün hazırlıq gedir, müzakirələr keçirilir, sıxıntılı günlər bir-birini əvəz eləyirdi;

sevinci öləzimiş yeni il bayramından sonra daha bir solğun Novruz bayramı keçirmiş, qohum-qardaşın gətirdiyi bayram sovqatıyla uşaqları yola vermişdilər, bir də Şahzadə xanım bayram payı gətirmişdi...

Başını qatmaq üçün Orxanın tapşırıqlarını yoxlayır, vurma cədvəli, əcnəbi dövlətlərin paytaxtları barədə sual-cavab aparırdı. Arabir Fransa xatirələrindən məhəbbətlə danışır, Parisi təsvir eləyir, uşaqlar ən böyük adamın kim olduğunu soruşanda vurğunu olduğu Şekspirin adını deyirdi.

Yusif Vəziri ən çox ağırdan uşaqlarının məktəbdə çəkdiqləri sıxıntıydı. Təkcə böyükələr yox, Allahın o günahsız bəndələri də daim qorxu içindəydilər. O illərdə məktəblilərin *"ideya tərbiyəsi"* nə də xüsusi fikir verirdilər. Şagird dəftərinin üz qabığına şəkilləri çap olunmuş marşallar Blyüxer, Yeqorov, Tuxaçevski *"xalq düşməni"* çıxandan sonra bu nəzarət daha da güclənmişdi. Dərsin ortasında siniflərin qapısı açılır, iki-üç nəfər ciddi geyimli adam içəri girib *"üzlük cırma əməliyyatı"* həyara keçirirdilər. Sonra, ümumiyyətlə, rus şair-yazıçılarının şəkilləri olan bütün üz qabıqlarını da cırmaq əmri verildir: deməzsənmi, şagirdlər o şəkillərə kölgəli xətlər çəkməklə əksinqilabi mənalara daşıyan fikirlər ifadə eləyirlər! İldə bir neçə dəfə də şagirdlərin valideynləri barədə məlumat blankları doldurulurdu. Orxanın müəlliməsi Rəna İbrahimova, guya *"unudub"* onun adını siyahıya yazmırdı ki, ilanın yadına daş salmasın.

Axır vaxtlar qəzetləri oxumaqdan, radioya qulaq asmaqdan da soyumuşdu. Hər dəfə oxuyub-dinləyəndən sonra içinin kəşif havası bir az da qatılaşırdı, vəziyyət ona daha da çıxılmaz görünürdü.

Uşaqların yay tətili başlayanda Fərhadla Aftab İsmayılı-dan xəbər göndərdilər ki, yığışib gəlsinlər, yayı burda qalsınlar. Fərhad Mican kəndindəki kolxozda baş aqronom, Aftabsa ambulatoriyada həkim işləyirdi, babat şəraitləri vardı. Bunu eşidəndə ürəyi atdandı; səkkiz aylıq *"zindan həyatı"*ndan

sonra sərbəst gəzib-dolaşmaq necə gözəl olardı! Deməli, hələ qismətində qurtuluş varmı!

Bəxtindən qatar gecə yola düşürdü, biletləri qayınanası gedib almışdı, evdən elə çıxmalıydı ki, kimsənin gözüne görünməsin. Həmişə şıq, səliqəli geyinməyi xoşlasa da, bu dəfə Bilqeyis xanımın sözünə baxdı; gecə gəldi geyindi, başına da onun hardansa tapdığı köhnə kepkanı keçirdi. Gecə faytona minəndən sonra bir qədər ürəyi yerinə gəldi: deməli, hələ azad idi, istədiyi yerə gedə bilirdi.

Fərhad maşınını Göyçaya göndərəcəkdə. Ucarda qatardan düşüb avtobusla Göyçaya getdilər. Maşın gecikdiyinə görə gözləmək məcburiyyətində qaldılar, amma bunun təhlükəli olduğunu da hiss eləyirdi, kimsə təsadüfən rast gələr, başına iş açə bilərdi.

Elə qorxduğu kimi də oldu. Dayanacaqda ona diqqətlə baxan cavan oğlanın diqqətindən yayınmaq üçün kepkasını nə qədər gözünün üstünə bassa da, xeyri olmadı: oğlan onu tanımışdı. Amma xoşbəxtlikdən bu xata da ötüşdü: oğlan keçmiş tələbəsiymiş, yaxın qəsəbədə yaşayırmış. Hər şeyin yaxşı qurtardığına əmin olub rahatlınsa da, təhlükə duyğusu onu tərk eləməirdi...

...Yalnız Micanda ürəkdolusu nəfəs ala bildi: bu asudəlik, gözəl təbiət, rahatlıq qəlbinə bir qədər təpər gətirdi. Əgər həbs qorxusu olmasaydı, lap elə kənd məktəbində dərs deməyə, ömrü boyu burda yaşamağa hazır idi. Bakıdasə "cığırdaş"lar - yarınmağı bacarmayan qələmdaşları bir-bir həbs olunur, gedər-gəlməzə göndərilirdilər, deməli, təhlükə hələ sovuşmamışdı...

İşsiz çox darıxırdı. Başını qatmaq üçün səhər tezdən qalxıb samovar qaynadır, çay-çörəkdən sonra ağacların dibini boşaldır, suvarır, budayır, hasara əl gəzdirir, axşamüstü uşaqları başına yığıb kəndin qırağına moruq yığmağa aparırdı. Dincələndə də onlara Şanapipiyin, İsaq-Musaq quşunun əfsanəsini danışdı.

“Şanapipik qədimlərdə gözəl-göyçək bir gəlinmiş, – deyirdi, – bir gün çayda çimib başını daradığı vaxt qayınatası böyürdən çıxır, qız utanıb neyləyəcəyini bilmir, üzünü göyə tutub deyir: “Ay Allah, məni quş elə...” Allah da gəlinin səsinə eşidib onu quşa döndərir. İndi o gəlin başında darağı olan quşdu, dünyada eləcə yaşayır...”

Hər şey qorxu adlı ilğimin o üzündə qalmışdı, bir daha o taya adlamaq barədə fikirləşmirdi. İttiham eləyənləri də, susanları da, vicdanı olanların bir vaxt bütün bunlara görə əzab çəkəcəklərini də başa düşürdü. Amma onda itkiləri qaytarmaq mümkün olmayacaqdı...

...Günlərin birində baldızı Aftab sevin-sevinə gəlib “Komunist” qəzetindəki elanı göstərdi: Özbəkistanın Urgənc şəhərində yeni yaradılmış Xarəzm Vilayət Pedaqoji İnstitutunda müəllim yerlərini tutmaq üçün müsabiqə elan olunmuşdu.

“Bəlkə, gedəsən, – Aftab ümidlə dilləndi. – Əzətgil də Daşkənddədilər. İmkan olsa, biz də gələrik, daha qorxu içində yaşamaqdan bezdik”.

“Görək bacın nə deyir”, – Yusif Vəzir həyəcanını boğub sınaıyıcı nəzərlərlə arvadını süzdü.

“Nə deyəcəm, təki başın salamat olsun, balalarına çörəkpulu qazanasan. Yerini rahatlayandan sonra biz də gələrik, Aftab düz deyir”.

Qayınanası, qayını da razıydılar: “Təki burdan uzaq ol, gözə görünmə”. O da hər ehtimala qarşı portfelinə saxladığı sənədlərin üzünü rayonda çıxartdırıb sifarişli məktubla institutun ünvanına göndərdi...

Bundan sonra da intizarlı günlər başladı: əgər burda baş verənlərdən xəbər tutsalar, ya da haqqında məlumat almaq üçün respublikanın təhlükəsizlik orqanlarına müraciət eləsələr, onda... Bəlkə, Kiyev İmperator Universitetinin diplomu yaramadı, ya da hüquqşünas ixtisasının uyğun gəlmədiyini bəhanə gətirdilər...

Urgəncdənsə gözlənilməz cavab aldı: Yusif Vəzirov müsabiqədən keçib, dərslər demək üçün instituta dəvət olunur! Hələ bu xoşbəxtliyin həqiqi olub-olmadığına inana bilmirdi. Deməli, Urgəncə gedəcək, rahatca işləyəcək, balalarının ruzisini qazanacaq!

Vidalaşanda uşaqlar ağlaşdılar, illah da Orxanı heç cür sakitləşdirmək olmurdu: qızdırmaya yoluxmuşdu, inad göstərilib kinə həbi içmədiyindən vəziyyəti bir qədər təhlükəli idi. Amma ona görə ləngimək olmazdı, yəqin, anası, dayısı, nənəsi bir əncam çəkərdilər, onun bu gedişi təkcə özünün yox, ailənin, həm də bütün qohum-qardaşın təhlükəsizliyi üçün vacibdi...

...Yola gecə çıxıb evə səhər tezdən çatdı, gün ərzində bayıra çıxmayıb yola hazırlaşdı, axşam da vağzala qaranlıq düşəndə yollanıb qatar tərpnənə qədər içindəki səksəkədən qurtula bilmədi.

Doğurdanmı, xilas olmuşdu? Doğurdanmı, hər şey arxada qalmışdı? Hər halda, hələ tale ona qarşı mərhəmətliydi, "cığırdaşları"nın başına gələnlərdən xilas eləmişdi...

...Urgəncdə, Xarəzm Vilayət Pedaqoji İnstitutunda Yusif Vəziri hörmətlə qarşıladılar, rus və xarici dillər kafedrasına baş müəllim, üstəlik, institut kitabxanasının müdiri təyin elədilər, yataqxanada otaq verdilər. Hələ ki, hər şey gözlədiyindən də yaxşı gedirdi.

Dərhal qayınanasığilin ünvanına məktub yazıb olub-keçənləri xəbər verdi, uşaqların, xüsusilə, xəstə qoyub gəldiyi Orxanın vəziyyəti barədə ətraflı yazmalarını xahiş elədi. Məktubum altına "Əli" imzası qoydu: hələ hər şeyin ötüb-keçdiyinə o qədər də əmin deyildi.

Dərslər başlandı, günlər bir-birini əvəz elədi, qəlbindəki səksəkə bir qədər səngidi...

Sentyabrın axırlarında evdən məktub aldı. İsmayılıdan Bakıya yola düşəndə Orxanın halı pisləşibmiş; məcbur qalıb

bir gecə Şamaxıda, hərbi komissar olan qohumları Nüsrət Hacıyevin evində qalıblar; səhəri gün günortaüstü Bakıya çatacanda uşaq yatağa düşübmüş, tir-tir titrədirmiş, xəstəlik binəvanı sir-sifətdən çıxarıbmış; axır ki, qayınanasının türkəçarasından, həkimin dərmanlarından sonra sağalıb, artıq məktəbə gedir; hamı sağ-salamatdı, salam-duaları var, nigaran qalmasın.

Ürəyi bir qədər yerinə gəldi. Taleyi onu Bilqeyis xanıma rast gətirməklə böyük mərhəmət göstərmişdi: neçə illərdi şikayətlənmədən, umu-küsü eləmədən qohum-əqrəbasıyla birgə əziyyətini çəkir, üstəlik, ürək-dirək də verir. Arvadına, onun doğmalarına yaşatdığı çətinliklərə görə xəcalət çəkirdi, amma bu özünün seçimi deyildi, tale işiydi.

İnstitutda ən yaxın dostu özbək ədəbiyyatı müəllimi, “Əyyami” təxəllüslü Yunus Yusupov idi. O Azərbaycan ədəbiyyatının vurğunuydu, klassik şairlərin yaradıcılığını gözəl bilirdi, onunla söhbətləri uzun, mənalı olurdu. Üstəlik, birgə yaradıcılığa başlamışdılar: Əyyami Xivədə baş vermiş inqilabi hadisələrdən danışmış, Yusif Vəzirsə kinossenari yazmışdı. “Həqiqətin təntənəsi” adlandırdıqları ssenarini Xarəzm Vilayət Partiya Komitəsinə təqdim eləyib hərəyə beş yüz manat mükafat da almışdılar. Artıq ssenarinin istehsalata buraxılması barədə qərar da qəbul olunmuşdu.

Hələ ki, nəhayət, uzun mənəvi iztirablardan sonra tapdığı rahatlığa xələl gətirəcək bir şey yox idi...

Bakıdan üç məktub alırdı: birini Bilqeyis xanım özünün və beş yaşlı Taisin adından yazırdı; ikincisini Fikrət göndərir, hətta şeir yazmaq qabiliyyətini də sınaqdan keçirirdi; üçüncünüsə, artıq bir qədər təmkinli olan Orxan yollayırdı. O məktubları oxuyub cavab yazmaq bütün sevgisini, həstərini, nigaranlığını kağıza tökmək həyatına xüsusi məna qatır, hələ hisslərini şeirə çevirməyə də təkan verirdi:

*“...Biri Orxan kimi nazlı, həvəsli, / Biri Fikrət kimi ilham nəfəsli.
/ Biri Tais qızım məlakə səslə, / Biri gözəl Bulqu həsrətli, dərdli, /*

Saymayınız atanız Urgancdadır, / "Özüm hər yerdəyəm, könlüm sizdədir".

Məktublarını, pul baratını, bağlamalarını Buynaxsk küçəsi, 14 ünvanına – qayınanası Kiçikxanımın adına göndərirdi. Bunu yola düşəndə Fərhad məsləhət görmüşdü, zənnində də yanılmamışdı: qonum-qonşu Yusif Vəzirin ortalıqda görünmədiyini, bununla belə, ailənin vəziyyətinin bir qədər yaxşılaşdığını diqqətdən yayındırmamışdı. Üçüncü mərtəbədə yaşayan, işi-gücü bəlli olmayan Okoyev tez-tez uşaqları yanlayıb dilə tuturdu:

"Mən atanızın dostuyam, ona məktub yazmaq istəyirəm, ünvanını mənə verin".

Uşaqlarsa Bilqeyis xanımın əzbərlətdiyi cavabı verirdilər:
"Atamız Moskvadadı, ünvanını bilmirik".

...Sonra deyəcəkdilər ki, gərək o yay Bakıya gəlməyəydi...

Bunu demək asandı, amma ailəsindən, az qala, aylarla uzaq düşmüş atanı necə qınayasan? Üstəlik, aradan keçən müddətdə çox sular axmış, Yejov özü vəzifədən götürülmüş, həbs olunub güllələnmiş, tuthatut bir qədər səngimmiş, ədəbi aləmdə tanındıqlarından bir çoxu *"ifşa olunmuşdu"*: artıq Seyfulla Şamilov, Məmmədkazım Ələkbərli, Böyükəğa Talıblı da həbs edilmişdilər; bu vaxta qədər onun arxasınca gəlməmişdilsə, deməli, təhlükə ötüb-keçmişdi.

Hər halda, gəldi, ailəsinə, doğmalarına qovuşmaq xoşbəxtliyini yaşadı, hətta sadə geyimli naməlum adamların tez-tez binanın küçə qapısı ağzındakı daş oturacaqlarda əyləşib papiros çəkə-çəkə ordan-burdan söhbət elədiklərinə də fikir vermədi.

...Könlünə ailəliklə Nalçikdə istirahət eləmək düşmüşdü. O gələndə Abdulla Şaiqin ailəsi şəhərdə deyildi, ona görə də yenə Ağalar Əliverdibəyova üz tutdu. O da dərhal razılaşdı, bir neçə gündən sonra yığışib yola düşdülər.

Nə vaxtdı ki, belə arxayınlıq, könül rahatlığı hiss eləməmişdi. Bilqeyis xanımın üz-gözündə sevinc işığı vardı, uşaqlar xoşbəxtlikdən özlərinə yer tapa bilmirdilər. O məqamda hər şey, hər şey gözəl idi.

Proxladnaya stansiyasında düşüb Nalçikə elektrik qatarıyla getdilər. Mənzilbaşına çatandasa ailələrini vağzalda qoyub ev axtarmağa yollandılar. Yusif Vəzirin ailəsi şəhərdə, Ağalının ailəsinə şəhərə lap yaxın olan Həsəniyyə kəndində yerləşdi. Havanın saflığı, bazarın bolluğu, asudə günlər nə vaxtdan bəri tutulmuş üzlərini güldürürdü.

Yenə erkəndən oyanır, Orxanla bazara gedir, səhər yeməyindən sonra uşaqları parka gəzməyə aparırdı. Buranın ab-havası, təbiəti daim ona Şuşanı andırır, duyğularını ehtizaza gətirirdi.

Bir gün həyətdə oturanda qonşunun evindən uçan səs ürəyini göynətdi: Zülfü Adıgözəlov *"Apardı sellər Saranı"* oxuyurdu. Xanəndənin səsindəki yangı onu götürüb uşaqlıq çağının qaldığı yerlərə apardı, dağları, daşları, çayları, düzləri, dərələri, meşələri, bulaqları gəzdirdi. Gözlərinin çeşməsinə saxlaya bilmədi. Heç Orxanın bir neçə addım o tərəfdə dayanıb təəccüblə ona baxdığını da sezmədi.

Hər şey uzaqlarda, çox-çox uzaqlarda qalmışdı. Allah bilir, bir də Şuşanı görəcəkdimi...

Aradabir də Ağalargilə gedir, ya da onlar şəhərə gəlirdilər. Belə vaxtlarda Şuşanı xatırlayır, xəbərləri bölüşürdülər: Kərim bəy Mehmandarovun övladlarının heç birinə rəhm eləməyiblər, Ədil bəyi müsəvatçı adıyla, Rəşid bəyi o vaxt zabit olduğuna, Məhbubənin əri Şamil Mahmudbəyovu mənşəyinə görə güllələyiblər; üçoğlanlı Əli bəy və Mirzəli bəy Behbudbəyovları əvvəl sürgünə göndərüb, sonra nələrini varsa, əllərindən alıb özlərinə qətlə yetiriblər; toxuculuq sahəsində məsul vəzifələrdə işləmiş Teymur bəy Aslanovu əksinqilabçı təşkilat rəhbəri kimi həbsxanaya salıblar; faytonçu Nadiri də tutublar, adını "xalq düşməni" qoyublar, amma

Xalq Cümhuriyyəti qurulanda könüllü milli orduya yazılıb ermənilərə qarşı döyüşdüyünə görə qaralayıblarmış (*Şuşadan ilk dəfə Nadirin yüz otuz puta qədər yük götürən dördqatlı və dördtəkərli "Molokan" faytonuyla çıxdığı günü unutmamışdı*); bütün ömrünü bolşeviklərin ideologiyasına həsr eləyən müəllim, jurnalist, tərcüməçi Həsən İmanovu həbs eləyiblər; vaxtilə bütün Şuşanın tanıdığı dərzi, sonra məhkəmə üzvü olan Adı-şirin Fətəliyevi keçmişdə Müsavatın üzvü olduğuna, vilayətdəki *"xalq düşmənlərini gizlətdiyinə"* görə gedərgəlməzə göndəriblər; Seyid Mirfəttahın oğlu Seyid Cəfər Ağamirovu *"Türkiyədən göndərilən bir çox vacib sənədləri, göstərişləri, təlimatları gizli surətdə Şuşaya gətirib yaymaqda"* günahlandırılıblar; canını yeni quruluşun yolunda fəda eləyən, bir vaxtlar xalq daxili işlər komissarının müavini olmuş İslam Hacıyev *"burjua milli təşkilatının üzvü"* çıxıb; Qarabağın məşhur qoçularından olan, Milli Hökumət dövründə general-qubernator Xosrov bəy Sultanovun köməyilə silahlı dəstə yaradıb ermənilərə qarşı döyüşən, yeni hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən Cəbiş bəy Sədrəddinovu aradan götürüblər; Tərtər üsyanının başçılarından biri olan Rəşid ağa Cavanşiri güllələyiblər; Milli Hökumət vaxtı Xankəndindəki alayı himayə eləyən Məşədi Baba Quliyevi *"kolxoz quruluşunu dağıtmağa cəhd"* ittihamıyla ələ keçiriblər; Şamxal bəy Vəzirov kimi bir ziyalıya rəhm eləməyiblər...

Qurbanların sayı-hesabı yoxdu...

...Kəndin kənarından keçən çay tez-tez yağan yağışlardan daşdığına görə, heç at arabasıyla da keçmək olmurdu. Belə günlərdə Yusif Vəzir şəhər parkında tanış olduğu yerli ziyalılarla şirin söhbətlərə girişirdi.

Bir gün söhbətdən qayıdıandan sonra üzünü Bilqeyis xanına tutdu:

"Bulqu, mənə Nalçikdə qalib institutda dərslər deməyi təklif eləyirlər. Həm Bakıya yaxındı, həm də havası, təbiəti gözəldi. Sən nə deyirsən?"

Bilqeyis xanım tərəddüdlə onu süzüb dilləndi:

“Nə bilim, ay Yusif, qadan alim sənin, deyəcəyəm ki, Nalçıkədə qal, Allah eləməmiş, bir şey olsa, deyəcəksən, səninlə məsləhətləşdim, belə oldu. Ona görə də sənə nə məsləhət verəcəyimi heç özüm də bilmirəm”.

Yusif Vəzir bir qədər fikrə getdi, sonra başını tərpedib razılaşdı:

“Düzdü, Nalçıkədə məni institutda işləməyə dəvət eləyirlər, ancaq Urgəncdən çıxanda müqavilə bağlayıb, söz vermişəm ki, istirahətdən sonra mütləq yenə qayıdacağam”.

Bununla da o söhbət bitdi...

O gözəl günlər, elə bil, yuxuydu, tez ötüb-keçdi...

İyulun axırında Bakıya qayıtdılar. Üç gündən sonra da artıq qatar onu Urgəncə aparırdı...

...Hələ bəxtin nəzəri üstündəydi: institutun qabaqcıl müəllimlərindən idi, rus, ukrayna, türk, fransız, alman dillərini bildiyini nəzərə alıb rus və xarici dillər kafedrasının müdiri təyin eləmişdilər, xətrini çox istəyirdilər. O da bütün bilik və bacarığını işə sərf eləməyə çalışırdı.

İstirahət günlərini mənalı keçirməyə çalışırdı. Müəllim yoldaşlarıyla yığışıb ya Xivəyə gəzməyə gedir, ya da birinin evində yığışıb söhbətləşirdilər. Belə söhbətlərdə çalışırdı ki, siyasi mövzularda söz deməsin, yaxud “*siyasi səhvlər*” buraxmasın. Amma bir dəfə hissə qapılıb sayıqlığı əldən verdi və... ağlagəlməz ittihamlarla üzləşdi.

Xarkovdan gəlmiş Çerveşkov riyaziyyat müəllimi, həm də yerli komitənin sədriydi. Vaxtilə Ukraynada oxuyub-yaşadığına görə ona yaxınlıq duyurdu. Deyəsən, elə bu duyğu da Yusif Vəziri, az qala, bıçağın ağzına verəcəkdi.

Sentyabr günlərinin birində Çerveşkovun evindəki yığıncaqda söhbət Yusif Vəzirin Fransadakı həyatından düşdü. O da Fransadan danışıqdan sonra Parisi təriflədi:

“Paris dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biridi. Dünyanın heç yerində onun tayı-bərabəri yoxdu”.

“Bizimsə Maksim Qorki, Vladimir Mayakovski, Mixail Şoloxov kimi nəhəng yazıçılarımız var”, – rus dili müəllimi Voronov etirazını bildirdi.

“Onları, məsələn, Vilyam Şekspirlə müqayisə etmək olmaz, – Yusif Vəzir fikrini bildirdi, – Şekspir onlardan çox üstündü”.

Bir neçə gündən sonra Voronov Yusif Vəzirin bu “*səhvini*” pedaqoji şuraya çıxardı:

“Yusif Vəzirov yoldaş çox da yaxşı müəllim deyil, onun dərs dediyi uşaqlardan heç biri rus dilində savadlı yaza bilmir”.

Yusif Vəzir daşın hardan atıldığını hiss eləmişdi, odur ki, təmkinini pozmadan söz alıb üzünü Voronova tutdu.

“Yoldaş Voronov, məncə, yerli tələbələrə rus dilində savadlı yazmaqdan çox bu dildə yaxşı danışmağı öyrətmək lazımdı”.

Köməyinə ədəbiyyat fakültəsinin dekanı Qarayev çatdı:

“Məncə, yoldaş Voronov hissə qapılır, – dedi, – mən dəfələrlə Yusif Vəzirov yoldaşın dərslərində iştirak eləmişəm onun tədris metodundan razıyam”.

Məsələ bununla da bitdi...

Amma ona elə gəlirdi. Hələ Ruhulla Axundovun, Hənəfi Zeynallının, Bəkir Çobanzadənin, Hacıbaba Nəzərlinin, Nurməmməd Şahsuvarovun istintaq vaxtı verdikləri ifadələrdən xəbəri yox idi, respublika Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsində ona cinayət işi açıldığını bilmirdi...

Bununla belə, bir qədər ehtiyatlı olmuşdu. Daha müəllimlərin yığıncaqlarına getmir, gedəndə də “*təhlükəli mövzular*”da söhbətlər eləməməyə çalışırdı. Dərstdən sonrakı vaxtlarını yazı-pozuyla, mütaliəylə keçirməyi daha xatasız sayır, gələcək yazıları üçün qeydlər aparır, yaddaşında qalan

folklor materiallarını kağıza köçürürdü. Orxana və Fikrətə isti paltó, ayaqqabı, Taisə kukla almışdı, fürsət düşən kimi, qayınanasının ünvanına göndərəcəkdí..

1940-cı ilin yeni ilini müəllim yoldaşlarının məclisində keçirsə də, narahat idi, hər an özünənəzarəti saxlamaq barədə düşünürdü. Sonra imtahan sessiyası başladı, qayğıları artdı, günlərin necə gəlib-keçdiyindən xəbər tutmadı...

Onda artıq yanvarın iyirmi beşində Ruhulla Axundov və Böyükəğa Talıblının verdiyi ifadələr əsasında Azərbaycan SSR Daxili İşlər Komissarlığında həbsə alınması barədə mayor Markaryanın imzaladığı, dövlət təhlükəsizlik idarəsinin II şöbəsinin rəisi Qriqoryan, şöbənin II bölməsi rəisinin müavini Quliyevlə razılaşdırdığı 355 sayılı sanksiya olduğunu, qərara əsasən elə həmin gün respublika prokurorunun müavini Silvestrovun onun həbsinə dair sanksiya verdiyini, sanksiyanı elə həmin gün daxili işlər komissarının müavini mayor Markaryanın təsdiq elədiyini, qərarın o gün də Özbəkistan SSR Daxili İşlər Komissarlığına, ordansa həbsi barədə 40 sayılı sanksiyayla Xarəzm Vilayət Daxili İşlər İdarəsinə çatdırıldığını hardan biləydi?..

...Həmin axşam dərstdən qayıdıb dincələndə qarı döyüldü, institutun direktor müavini Komçarov, ümumi yataqxananın komendantı Maşbekov iki nəfərin müşayiətilə içəri girdilər. O iki nəfərin biri rus, digəri özbək idi. Komçarovun rəngi ağarmışdı, gözlərində qorxu vardı.

Həmin anda hər şeyi anladı. Dərhal da hissləri tutqunlaşdı, beyni dumlandı, bütün əzaları sustaldı.

“Vilayət Daxili İşlər İdarəsinin nümayəndələri Gerasimenko və Ruzmetov, – rus görkəmli əməkdaş dilləndi. – Əmrə əsasən bu yoldaşların iştirakıyla otağınızda axtarış aparmalıyıq”.

“Əgər ehtiyac varsa, buyurun”, – sorğu-sualın yersiz olduğunu hiss eləyib otağa işarə elədi.

Bir neçə dəqiqədən sonra masasının üstü, kitab rəfi, yorğan-döşəyin arası, çamadanının içi, paltarlarının cibi axta-

rılmış, “*şübhəli əşyalar*” bir tərəfə yığılmışdı. O əşyaların arasında pasportu, hərbi bileti, pulu, əmanət kitabçası, elmi işçilərin üzvlük biletləri, əmrlər, qəbzələr, arayışlar, aktlar, kinossenarilər, qeyd dəftərçələri, folklor materialları, fotoşəkillər, etüdlər, iş planları, konspektlər, raportlar, protokollar, məktublar, özbək dilində “Dörd dərviş” nağıl kitabı, Muğuminin külliyyatı, rus dili dərslikləri və... sapı sümükdən düzəldilmiş üzqırخان ülgüc də vardı. Üzqırخان ülgücün nəyə görə şübhəli olduğunu anlaya bilməsə də dillənmədi...

“*Şübhəli əşyalar*”ı siyahıya alıb sahibinə və şahidlərə imzalatdılar. Sonra “*şübhə doğurmayan əşyalar*”ı paltosundan tutmuş diş fırçasına qədər siyahıya salıb yenə hər üçünə qol çəkirdilər.

“Bu əşyalarınız sizinlə birgə həbs düşərgəsinə göndəriləcək, – Gerasimenko dilləndi. – İndisə paltonuzu geyinin, bizimlə gedəcəksiniz. Siz həbs olunursunuz!”

Səbəbini soruşmadı, onsuz da aydın idi. Paltosunu geyindi, papağını başına qoyub çıxanda dönüb Komçarovun üzünə baxdı:

“Mənim heç bir günahım yoxdu, – dedi, – buna əmin ola bilərsiniz”.

“Danışığı kəs! – Gerasimenko acıqlandı. – Hər şey orda aydın olar!”

Amma hər şey “orda” aydın olmayacaqdı, əksinə, hər şey məhz “orda” dolaşacaqdı...

Özünü aldatmağa çalışsa da, artıq, az qala, üç il idi ki, bu məqamı gözləyirdi...

XXXV FƏSİL

“MÜSƏLMAN”IN ÖLÜMÜ

Muhamməd Əsəd bəy
Roma, Salerno, Pozitano
İyun 1938-ci-iyun 1942-ci illər

Səhəri gün Salernoda qatardan düşüb, restoranda nahar eləyib, Əsəd bəyə yazı makinası, radioqəbuledici alıb cəmi yeddi kilometr uzaqda yerləşən Pozitanoya yollandılar.

Pozitano Əsəd bəyi valeh elədi; dəniz sahilindən üzüyuxarı səpələnmiş evlər, pansionlar, dükanlar, restoranlar, kafelər, əyləncə yerləri gözəl mənzərə yaradırdı. Bir-birindən başlayan, harda qurtarması bəlli olmayan pilləkənlər, dolama küçələr, bir-birinin damında yerləşmiş kimi görünən evlər ona bir qədər Tiflisin və Bakının dağüstü məhəllələrini xatırlatdı.

Əvvəlcə polis idarəsinə gedib qeydiyyatdan keçdi ki, sonra başağrısı olmasın: Əsəd bəy İbrahim oğludu, müsəlmandı, qafqazlı kübar ailədən, kitablar müəllifidi, Pozitanoda bir müddət yaşamağa, müalicə olunmağa gəlib.

Düşükləri ev XVII əsrdə tikilmiş, açıq-sarı rəngli fasadı, dəniz səmtə baxan xiyabanı olan binaydı. Ev sahibləri qraf və

qrafiniya Pattisonlar Neapolda gəmiqayırma sahəsində işləməyə gəlmiş ingilislərin nəslindən idilər. Hər halda, özlərini qonaqlara belə təqdim elədilər.

Leo-Əsəd bəy havanın saflığından ləzzət ala-ala xeyli terrasda gəzişdi – hələ bütün əzablarının bir daha arxada qaldığına inanmırdı. Sonra duruş gətirə bilmədi, bir az gəzmək, heç olmasa, kilsəni görmək istədi. Cəmi yarım saat sonra keşiş don Servilyo Cinkvayla tanış olmuşdu. Məşhur Əsəd bəylə ünsiyyətinə sevinən don Servilyo almanca əməlli-başlı danışdı:

“Bilirsiniz, sinyor, deyilənə görə, dəniz allahı Poseydon Pazitez adlı bir su pərisinə vurulub, onun adından da bu şəhər yaranıb. Homerin təsvir elədiyi dəniz pəriləri bax o Li Qalli adalarında yaşayırlarmış”.

Leo yaxınlığında dayandıqları Santa-Mariya Assunta kilsəsinin bər-bəzəkli damına, sərasın quldurlarından qorunmaq üçün tikilən gözətçi qüllələrinə baxıb köksünü ötürdü: ona bu yerdə rahat yaşamaq qismət olacaqmı, görəsən?

“Burda balet festivalı keçirilib, sinyor, – don Servilya həmsöhbət tapdığından sevinə-sevinə danışdı, – Leonid Myasin Li Qalli adalarını alandan sonra o festivalı keçirdi, qalib bilirsiniz kim oldu? Əlbəttə, Rudolf Nuriyev. O “Qallo Lunqo” villasını da Myasin tikdirib. Ötən il Lö Karbüzye həmin villanı yenidən qurdu. Bura kimlər gəlmir, sinyor, – Sergey Dyagilev, Pablo Pikasso, İqor Stravinski, Jan Kokto, Franko Zeffirelli... Mişa Semyonov, “Don Covanni” – İvan Zaqoruyko burda yaşayırlar. Mən onları sizinlə tanış eləyəərəm, don Əsəd bəy...”

Keşiş ona xoş təsir bağışladı, savadlıdı, həm də alman dilini yaxşı bilir; amma indi Leo Əsəd bəy getməli idi, sol ayağının ağrıları yenə başlayıb, yeriməyə çətinlik çəkir...

Əhməd Cəmil doğrudan da bir neçə gündən sonra Romadan gəlib çıxdı, dostunun vəziyyətilə maraqlandı. Xiyabanda gəzişə-gəzişə, ya da dəniz mənzərəli eyvanda konyak içə-içə söhbətləşdilər, Əhməd Cəmil Əlcəzair və Misirdə başına

gələnlərdən, Əsəd bəy Qafqazdakı və Avropadakı sərgüzəşt-
lərindən danışdı. Leopold Veysdən, Valter Merinqdən sonra
Leonun, yanında özünü belə rahat hiss elədiyi həmsöhbəti
olmamışdı. Elə o gün də Əhməd Cəmil gələcəyini vəd eləyib
yoxa çıxdı.

Əsəd bəy yeni dostunun yoxluğunu dərhal hiss elədi;
xüsusilə də payızın sıxıntılı günləri özünü bildirəndə, olan-
qalan pulu tükənəndə ona bərk ehtiyac duydu. Nəşriyyatlarla
müqavilə bağlaya, çap olunan kitablarının pulunu ala, *“Roma
üzərinə yürüş”* kitabını yazmaq üçün Mətbuat və Təbliğat
Nazirliyindən ümid bəslədiyi icazəni ala bilmir. Güman ki,
xanım Qurban Səid – baronessa Elfrida fon Bodmershof artıq
Afinada, Ömər-Rolf fon Ehrenfels Hindistandaydı. Əvvəlcə
Vyanadakı yaxın tanışlarından birinə təcili məktub göndərüb
Ömər-Rolfun yeni ünvanını dəqiqləşdirdi, sonra ona yazıb
xahiş elədi ki, Elfridanın izini tapıb Avropanın nəşriyyat-
larından qonorarını alıb göndərmək vədini ona xatırlatsın;
yazdı ki, axırıncı dəfə miss Qurban Səidin adından *“Ameri-
ken Ekspress”*in Afina bürosu vasitəsilə iki yüz dollar alıb;
yazdı ki, gəl gör nə qədər tənha, necə kimsəsizəm, bunu bü-
tün dünyaya car çək.

İntizarlı günlər bitib-tükənmək bilmir, get-gedə vəziyyəti
daha da dözülməz olurdu. Frau Şulte olan-qalanını satıb üst-
üstə yığılan borcları ödəyirdi. Düzdü, Pattisonlar hörmətli
Əsəd bəyi kirayə haqqına görə sıxma-boğmaya salmırdılar,
bilirdilər ki, düşdüyü çətinlikdən çıxan kimi borclarını qayta-
racaq. Kirayənişininsə artıq ən zəruri ehtiyatlarını ödəməyə
imkanı yox idi. Şübhəsiz, Düçenin qanunları əsasında ari irqə
mənsubluğunu isbat eləsəydi, o bağlı qapıların hamısı açıla-
caqdı.

Oktyabrda *“Roma üzərinə yürüş”* kitabı üçün icazə, axır
ki, gəlib çıxdı. Ancaq artıq fikirlərini cəmləşdirmək, ağına
gələn mövzu üzərində işləmək iqtidarında deyildi, ağrılar
işləməyinə imkan vermirdi.

Dekabrın son günlərində Corc Silvestr Virekə məktub yazdı, dostunun Kayzer haqqında kitabına “*əl gəzdirdiyinə*” görə ona borcu qalmadığını, amma müalicə olunmaq üçün yüz dollar borc istədiyini yazdı. Virek, yəqin, bu məqamda yardım əlini uzatmaqdan imtina eləməzdi.

Bir məktub da Herhardt Hauptmana yazdı: Nobel mükafatı laureatı, güman ki, onu tanıyır, kitablarından xəbəri var, köməyini əsirgəməz; üstəlik, Virekin Hauptmanla münasibətləri çox yaxındı, ola bilməz ki, dostunun vəziyyəti haqqında ona məlumat verməsin.

Yenə Covanni Centileyə üz tutdu, yazdı ki, sənədləri bolşeviklərin əlində qaldığından ailəsinin üç nəsil arı irqə mənsub olduğunu sübut eləmək üçün ona səriştəli antropoloq tapsın; yazdı ki, həmin adam tamamilə rəsmi dairələrin etibar elədiyi adam olmalı, beləliklə, bu məsələni yoluna qoymalı, nəhayət, hamı rahat nəfəs almalıdı; yazdı ki, ondan müəyyən məbləğdə pul alan kimi, dərhal Florensiyaya yollanacaq, həmin vaxta qədər artıq elmi metodlardan istifadə eləyib onun hansı irqə mənsub olduğumu sübuta yetirməyə hazır olan belə bir antropoloq tapa bilər.

Covanni Centilesə Əsəd bəyin məktubuna ümitsiz, bir qədər də etinasız cavab verdi: rəsmi dairələr bu yolla irq müəyyənləşdirməyin nəticələrini qəbul eləməzlər, harda görünüb ki, sənədsiz-filansız adamın hansı irqə mənsub olduğu barədə hökm versinlər; Əsəd bəyin xəstəliyini müalicə etdirmək üçünsə bacardığını əsirgəməz. Salerno xəstəxanasındakı cərrah dostu Vito Fiorentinaya zəng vurub Pozitanoda Əsəd bəyə baş çəkməyi, vəziyyəti barədə məlumat verməyi xahiş eləyib.

Vito Fiorentino onun tapşırığını yerinə yetirdi, nəticə gözləniləndən də kədərli oldu. “*Əsəd bəy ciddi xəstədi, – cərrah Centileyə yazdı, – o tibb elminin hələ müalicəsində aciz olduğu Reyno xəstəliyindən əziyyət çəkir*”.

Amma doktor Fiorentino bir qədər səhv eləmişdi: Leonun xəstəliyi Avropa yəhudilərinə – Aşkenazi soyuna mənsub,

iyirmi-qırx yaşlı kişilər arasında tez-tez rast gəlinən, “*Burger xəstəliyi*” adlandırılan ağırlı, nadir qan xəstəliyiydi, bir sözlə, taleyi məlum idi...

Artıq Əsəd bəyin dərdi, az qala, şəhər camaatının dərdinə çevrilmişdi, “*Müsəlman*”a – gəldiyi gündən onu belə çağırırdılar – kömək eləmək üçün hər şeyə əl atırdılar: don Servilyo tez-tez ona baş çəkir, ağırlarını unutması üçün dua eləyir, gəzməyə çıxarırdı; “*Pansione San-Mateo*” pansionunun sahibəsi Doroteya Flatov – Doco ona bir qab makaron aparırdı ki, acından ölməsin; şəhərin meri və polis şerifi aradabir baş çəkib məşhur qonağın vəziyyətilə maraqlanırdılar.

Əlbəttə, mühacirlər arasında həm onun tanıdığıarı, həm də onu tanıyanlar vardı, yardım əllərini əsirgəməzdilər, amma Əsəd bəy kimsəyə ağız açmaq istəmirdi, məşhur yazıçıya qayğı göstərməyi mənəvi borc sayanlar özləri müraciətsiz-filansız gəlirdilər...

Bir gün təxminən yaşadı və “həmyerliləri” olan cavan ər-arvad qapısını döyüb tanış oldular: Stefan Paul Anders, Trittenhaymda doğulub, ilahiyyatı öyrənib, məktəbdə latın dilini və ilahiyyatı tədris eləyib, katolik jurnalının redaktoru olub, sonra Köln və Yena universitetlərində tarixi, ədəbiyyatı öyrənib; arvadı Doroteyayla da elə Yenada tanış olub, evlə-niblər; nasional-sosialistlər hakimiyyəti ələ keçirəndə Doroteyanın taleyindən narahat olduqlarına görə – yəhudiymiş – Pozitanoya gəlib burda yaşamağı qərara alıblar; Düzdü, Stefan arada qayıdıb, iki il Berlin radiosunda işləyib, amma sərbəst yaradıcılıqla məşğul olmağa üstünlük verib; hekayələr yazır, roman üzərində çalışır, portretlər, peyzajlar çəkməyi sevir; Əsəd bəyin kitablarını oxuyublar, ona böyük rəğbətləri var; Stefan şəhərin məşhur qonağının portretini çəkməyi arzulayır...

“İltifatınıza görə, sağ olun, – Əsəd bəy, nəhayət, başını qatmağa, əzablarını yüngülləşdirməyə bir vasitə tapıldığına sevinirdi. – Sizi maraqlandırdığıma görə məmnunam...”

Razılaşdılar ki, Stefan (*şübhəsiz, arvadıyla birgə*) gələcək, Əsəd bəyin portreti üçün müşahidələr aparacaq, eskizlər çəkəcək.

O gündən həftədə bir, ya iki dəfə gəlir, bir kənarda sakitcə əyləşib yazmağına, gəzişməyinə, fikirləşməyinə baxır, nəyisə öz aralarında astadan müzakirə eləyirdilər. Hətta, dostlaşmışdılar, yaradıcılıqdan danışırdı, Stefanın gətirdiyi konyakdan içirdilər. Nyu-Yorklu jurnalistlərdən biri onu nə vaxtsa *“səccadə gəzdirməyə, dua eləyəndə Məkkənin səmtini müəyyən edə bilməyə, donuz əti yeyən və şərab içən adam”* kimi təsvir eləmişdi. Bütün bunları gözlərilə görə Doroteya çox-çox sonralar yazacaqdı: *“Əsəd bəy həmişə müsəlman olduğunu xüsusi qeyd eləyirdi, amma bir dəfə də olsun, onun dua elədiyini, ya da namaz qıldığını görmədim”*.

Milad bayramı ərəfəsində portret hazır oldu. Əsəd bəy Stefanın işindən razı qaldı: gözəldi, daxili aləmini sifətində əks etdirməyi bacarıb:

“Amma sənə zəhməthaqqı verə bilməyəcəyəm, dostum, – dodaqlarında əzab dolu təbəssüm peyda oldu, – indi özümün köməyə ehtiyacım var”.

“Narahat olmayın, – Stefan dilləndi, – onsuz da zəhməthaqqı almaq fikrim yox idi. Sadəcə, Əsəd bəyə layiq nəşə eləmək istədim...”

Milad bayramından sonra Əsəd bəyin vəziyyəti lap pisləşdi, ağrılar o qədər dözülməz olurdu ki, yaralı qurd kimi ulayırdı; ayaq barmağındakı qaraltı get-gedə böyüyür, yavaş-yavaş qıçına yayılırdı. Bir daha Covanni Centileyə üz tutmalı oldu. Centilenin xahişilə xəstəyə baş çəkməyə gələn doktor Fiorentino onu Salerno xəstəxanasına aparmaqdan başqa bir çıxış yolu tapmadı.

Salerno xəstəxanasındakı müalicə də yaxşı nəticə vermədi: dava-dərman qanqrenanın qarşısını ala bilmir, üstəlik,

xəstənin əzablarını azaltmaq üçün tez-tez morfi vurmali olurdular. Sol ayağının iki barmağının kəsilməsi belə, Əsəd bəyi sürətlə yaxınlaşan ölümdən qurtara bilmədi: çəkdiyi işgəncələrdən, az qala, günbəgün əriyir, qocalırdı.

İnsana nə vaxtsa sevdiyi, sonralarsa xəyanət eləmiş kəs qədər yad adam ola bilməz. Əsəd bəy də artıq Erikaya nifrət eləyirdi. Erika onun Pozitanoda yaşadığından xəbər tutub yerli polis idarəsinə göndərdiyi məktubunda yazmışdı ki, keçmiş əri Lev Nussimbaum özünü azərbaycanlı kimi qələmə verir, halbuki yəhudidi. Polis idarəsindən araşdırmaq üçün gəldilər, xoşbəxtlikdən bu vaxt Əhməd Cəmil dostunun yanında idi. Xəstənin vəziyyətinin ağırlığını əsas gətirib suallara o cavab verdi, polisləri *“təkbizolunmaz dəlil-sübutlarla”* inandırdı ki, Əsəd bəy azərbaycanlıdı, *“iki kitabının Azərbaycan dilində orijinalları var”*.

Hamının təəccübünə rəğmən, polis onu həbs eləmədi, hələ bu da azmış kimi, əlindən gələn köməyi göstərməyə çalışdı. Şəhərin fondundakı yardım vəsaiti tükənəndən sonra Salernoya üz tutdular; ordan Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət elədilər; Daxili İşlər Nazirliyi sənədləri Xarici İşlər Nazirliyinə yolladı; Xarici İşlər Nazirliyi ABŞ səfirliyinə məktub göndərdi; ABŞ səfirliyi araşdırma aparıb Neapoldakı konsulluğu vasitəsilə cavab verdi: *Əsəd bəy Amerika vətəndaşı deyil, heç vaxt da olmayıb, ona görə də həmin şəxsə görə məsuliyyət daşımurlar...*

Bu bəyanat hər şeyi dəyişdirdi: yerli polislərin, az qala, diplomatik pasport saydıqları, Amerikaya gedəndə Almaniyadakı “Lloyd” firmasından aldığı gəmi bileti bundan sonra lazımsız kağız parçasından başqa bir şey deyildi. Əsəd bəy bəyanatdan qəzəblənib *“Amerika vətəndaşlığı”*ndan imtina elədiyini, İtaliya vətəndaşlığına keçmək istədiyini bildirdi.

Amma bu sözləri hakimiyyət dairələrində elə bir təəssürat oyatmadı. Üstəlik, günlərin birində polislər yazı makinasını və padiosunu götürüb apardılar: bir halda ki, sinyor Əsəd bəyin ari irqə mənsubiyyəti yoxdu, həm də Amerika vətəndaşı

deyil, deməli, bura gəlməkdə, yazıb-dinləməkdə başqa məqsədi ola, yəni hansı ölkəyəsə məlumat ötürə bilər; xəstə yazmaq istəyirsə, qoy əllə yazsın.

Əsəd bəysə yazırdı. “Rəşer” nəşriyyatıyla bağladığı müqaviləyə görə yazdığı “Qızıl” əsərini yarımçıq qoyub “Sevgidən bixəbər kişi”ni – avtobioqrafiyasını qələmə alırdı. Bu yazının janrı-filanı yox idi: ağrılarını unutmaq, yaxınlaşan ölüm xofundan qaçmaq məqsədilə artıq ayağı kimi xəstə olan şüurunun diktə elədiklərini kağıza köçürürdü. Yazdıqları qırıq-qırıq xatirələrdən, yaşadığı ömrə hər hansı düzən-məna vermək cəhdindən ibarətiydi. Göy mürəkkəblə lap xırda hərflərlə qeyd dəftərçələrinə köçürdükləri lap bitib-tükənməyən ölümqabağı vəsiyyəətə oxşayırdı...

Ağrılar aman verəndə kiçik xiyabanda oturub şəhərin və dənizin mənzərəsinə baxırdı. Bütün gördüklərində Bakını qərribə tərzdə xatırladan nəsə vardı: La Qalli adası, Narginə oxşayır, üzüaşağı dənizə enən küçələr, yastıdam evlər Çəmbərəkənd, Dağlı məhəllələri səmtini andırırdı. Bütün bunları duyanda kövrəlir, ömrün keçib-gətdiyindən əzab çəkirdi...

Hərdən bəxti gətirən vaxtlar da olurdu...

Arabir Stefanla Doroteya gəlir, siyasi və ədəbi aləmdəki yeniliklərdən danışıq, konyakla bir neçə saatlığa əzablarını yüngülləşdirir, az da olsa, pul verirdilər...

Bir dəfə də Almaniyada olanda tanıdığı Armin Veqner gəlmişdi. Qatı ermənipərəst, “Daşnaksütyun”un gizli və etibarlı silahı olan Armin Teofil Veqner vaxtilə Məsoptamiyada, general fon der Holtsun ordusunun sanitari hissəsində qulluq eləmiş, sonra hərbi müxbir kimi Anadoluya getmiş, aclıqdan və xəstəlikdən tələf olan ermənilərin şəkillərini çəkib “soyqırım qurbanları” adıyla dünyaya yaymışdı; hətta Amerika prezidenti Vudro Vilsona açıq məktub yazmış, Almaniyada

təbliğatla məşğul olmuş, Tələt Paşanın qətli üzrə məhkəmənin stenoqramına ön söz yazıb çap etdirmişdi. Sonralar ermənilər barədə məqalələr, oçerklər, hekayələr qələmə alıb *“humanist yazıçı”* kimi tanınmışdı. Nasional-sosialistlər hakimiyyətə gələndən sonra da Fürerə açıq məktubla müraciət eləyib yəhudilərin müdafiəsinə qalxandan sonra təqiblərdən yaxasını qurtarıb Londonda məskən salmışdı. *“Yəhudi Vyana jurnalı, – bir vaxtlar Armin onun haqqında yazmışdı, – xarakterik tipli ədəbi kələkbaz, istedadlı, lakin məsuliyyətsizdi, çünki həmişə bir kitabdan dörd-beş kitab dezəldib, onlara müxtəlif adlar verib təkrar-təkrar satışa çıxarır”*.

İndi Əsəd bəy bunu qonağına xatırlatmadı: ya unutmuşdu, ya da bir neçə saatlığa da olsa, əzablarını yüngülləşdirən adamın xətrinə dəymək istəmədi. Bir neçə qədər fransız konyakı içib Almaniyadakı vəziyyətdən danışmış, ötən günləri yada salıb xeyli qüssələnmişlər. Veqner bundan sonra tez-tez baş çəkəcəyini deyib, yardımını masanın üstünə qoyub getdi...

Günlərin birində köhnə tanış Corc Silvestr Virek gəldi, onu belə görüb çox məyus oldu, amma əlindən bir qədər pul verməkdən, Amerikaya qayıdandan sonra yenə kömək göndərəcəyini vəd eləməkdən başqa bir şey gəlmədi. Dediynə görə, Valter Merinqlə Nyu-yorkda rastlaşmışdı: Valter Vyanada həbs olunubmuş, necə olubsa, qaça bilib, Fransaya, ordan Martinikiyə, nəhayət, Amerikaya gedib çıxıb, hələ ki, onun himayəsində yaşayır...

Sonra Herhardt Hauptman baş çəkdi: Əsəd bəy həyəcanından, az qala, ağılnı itirmişdi: Nobel mükafatı laureatı, məşhur şair-dramaturq onu yada salıb! Virek ona məktub yazıb dostuna qayğı göstərməyi xahiş eləyibmiş. Hauptman da yardımını əsirgəmədi, üstəlik, Rapalloya, Pima Andreaya teleqram vurdu ki, dostu ağır vəziyyətdədi...

Ardınca daha bir Nobel mükafatçısı, Batler Yeyts təşrif buyurdu: əlbəttə, Əsəd bəyin kitablarından bir neçəsini oxuyub,

onun xəstəlməsinə təəssüflənir, amma bir qədər maddi yardımdan başqa nəşə eləmək iqtidarında deyil...

Bu şəhərcikdə məskən salmış alman kübarlarından Elizabet Kastonye də Əsəd bəyi yoluxdu: Vyanaya qayıdır, bəlkə Əsəd bəyin bir istəyi var? Əlbəttə, istəyi var: ona Vyanadan frak, şalvar, ağ köynək, kəpənək qalstuk göndərsin, buna görə minnətdar olar. Xanım Kastonye ölüm ayağında olan xəstənin arzusuna heyvətlənsə də, mərhəmətlə gülümsəməkdən başqa bir əlac görmədi.

Sədaqətli dostu Ömər-Polf Ehrenfels ünvanını hardansa tapıb məktub yazmışdı: çətinliklə də olsa, Macarıstandan, Yuqoslaviyadan keçib Misirə yollanmış, ordansa gedib Kəraçiyə çıxmış, Muhəmməd Əsədlə görüşmüşdü; indi Heydərabaddaydı, universitetdə dərş deyirdi. Ömər-Rolf Heydərabadı elə müfəssəl təsvir eləmişdi ki, Əsəd bəy özünü, az qala, orda hesab eləyib təəssüfləndi: nahaq dostunun sözüünə baxmadı, bəlkə də qurtuluşunu Şərqdə axtarsaydı, daha məntiqli olardı...

Bir müddət sonra sədaqətli Pima Andreadan pul və məktub aldı: dostu onun xəstəliyinə təəssüflənir, vaxt tapan kimi - lap yaxın müddətdə Pozitanoya gələcəyini vəd eləyirdi...

Xeyrixahlarının verdikləri məbləğ bir neçə ay ərzində xərclənib qurtardı; ev kirayəsi, az qala, hər gün yerli əcaçıdan aldırıldığı morfinin pulu, qulluqçunun haqqı, gündəlik yeməyi... olan-qalanını silib-süpürüb apardı, təzədən borclar üst-üstə qalanmağa başladı. Kapitan Pattisonun qulluqçusu, həm də ona xidmət eləyən Fioravante Rispolini tez-tez dilə tutmalı olurdu:

“Covanni, bəlkə əcaçının yanına qaçasan? – Ağrıları başlayanda Əsəd bəy mülayim səslə dillənirdi. – Bax gör, ola bilir, bir az morfi verdi. İncimirsən ki?”

Oğlan əcaçıdan alacağı cavabı əvvəlcədən bilirdi:

“Qoy gəbərsin! Ona dərman verməkdən bezdim, pulunu da ödəyə bilmir!”

Amma gedirdi, eyni sözləri eşidib əczaçını insafa gətirməyə çalışır, bəzən istəyinə çatıb savaba batırdı...

Alisa Şulte artıq sevimli Leosunu, demək olar, tanımırdı: qarşısında arıqlamış, sümükləri çıxmış, saçı tökülmiş, gözləri çuxura düşmüş, sol ayağı dizəcən qaralmış qoca kişi vardı. Cəmi bir il ərzində insanın bu qədər dəyişə biləcəyi dayənin beyninə heç cür yerləşmirdi. Leonun qıçındakı ağrıların bu fəlakətlə nəticələnəcəyi ağına gəlməzdi.

Əsəd bəy o günlərdə Vyanadan göndərilmiş, üzərində məscid silueti olan "Qızılbuynuzlu qız" romanını laqeyd halda vərəqləyib bir tərəfə qoydu. Daha belə şeylərlə maraqlanmağa taqəti yox idi, son gücüylə xatirələrini birtəhər tamamlamaq istəyirdi.

Əzablı günlərin nə qədər davam eləyəcəyini hələ kimsə bilmirdi. Xəstənin ağrıları başlayıb qurd kimi ulayanda dayə onun başını sinəsinə sıxır, əlacsızlıqdan göz yaşı axıdırdı. Leo yalnız mofi vurulandan sonra sakitləşir, bir qədər huşa gedir, bir müddət dünyanı olduğu kimi qavraya bilirdi.

Axır ki, Əhməd Cəmil Məzhər də peyda oldu. Bu dəfə tez yoxa çıxmadı, hətta kömək əlini də uzatdı: dostunun verdiyi həşiş Əsəd bəyi bir neçə saatlığa da olsa, əzablardan xilas eləyirdi.

"Cəmil yanımnda qaldı, – Əsəd bəy xırda xətlə gündəliyində yazırdı. – Xiyabanın kölgəsində oturmuşam. Mehi hiss eləyir, alimi ona doğru uzadıb deyirəm: "Cəmil, mənə həşiş ver..." Dostu imtina eləyəndə, əlbəttə, onu hədələyir. "Cəmilsə dərhal ciblərini axtarmağa başlayır, gülümsəyə-gülümsəyə deyir: "Bir özünüzdən soruşun, cənab! Bizi döyməyə hazır olan adam hələ də xəstə hesab oluna bilərmə? Buyurun, bu da həşiş. İstəyirsinizsə götürün..." O, köksünü ötürüb bükülünü mənə uzadır..."

Arxası üstə xiyabanda uzanmışam. Qıçımdakı ağrı get-gedə sakitləşir. Ağrının ulduzların arasıyla necə hərəkət elədiyinə göz qo-ya-qoya nəzərlərimi küt halda səməyə dikmişəm. O qadının əynində məxmər kitel, əlində düz qılınc var. Qadın boyca hüdüdüdü, başında enli kənarlı, lələkli şlyapa var. Onu yalnız mən görürəm, mən hiss

eləyirəm. Həşişin xırdaca dənələri güclü təsir göstərir. Onlar həmin qırmızı kitelli cırtıdanı qovurlar. Xiyaban boşdu. Hardasa arxa tərəfdə Cəmilin mənə nəşə pıçıldadığını eşidirəm, amma onu başa düşmək iqtidarında deyiləm”.

Şübhəsiz, dumanlanmış şüurunun gözləri qarşısında canlandırdığı qadın Erika Lyövendaldı. “Vyanalı xeyirxah” da odu, Düçenin adına məktub yazıb onun azərbaycanlı Muhəmməd Əsəd bəy yox, yəhudi Lev Nussimbaum olduğunu xəbər verən, hətta, arxasınca detektiv salıb izlətdirən də odu. Həmin detektivin adını da bilir – Perendi. Şübhəsiz, o Əsəd bəyə xətər toxundura bilər, amma yəhudi olduğunu sübut eləməsi ağılaşmazdı, Əsəd bəy əksini daha asanlıqla sübuta yetirər!

Bununla belə, o vaxt Erikanın təkidilə Amerikada niyə qalmadığını indi də dərk eləyə bilmir. Qalsaydı, indi bu cür mənəvi əzablara düşər olmazdı, çox rahat yaşayıb işləyər, üstəlik, Erikanın Reneylə yaxınlaşmasına ehtiyac yaranmazdı. Onun imtiyazlarından Rene ağılla yararlandı, kinossenariləri bir yana, bu yaxınlarda “Ağrı üzərində zəfər” adlı kitab da nəşr etdirib. Qalsaydı, bəlkə də indi ABŞ vətəndaşıydı, hər cür irqi təqiblərdən uzaq ömür sürürdü. Amma bacarmadı, özünü zorlaya bilmədi. O ölkədə yaşamaqdan niyə qorxduğunu ində də bilmir.

Artıq dünyanın qapıları da üzünə bağlanırdı: Furer Polşaya hücum eləmiş, İkinci Dünya savaşı başlamışdı. Verner Şendelin başına nə gəldiyini bilmirdi, Hitlerlə, Freydlə, Eynşteynlə yaxşı münasibətlər saxlayan, eyni zamanda həm antisemit, həm də filosemit olmağa çalışan Corc Silvestr Virekin alman casusu kimi həbs olunduğundan xəbəri yox idi; Erikanın maliyyə problemləri üzündən Reneylə çəkişdiyini, ərinin dostunu məhkəməyə verib iki yüz min dollar tələb elədiyini eşitməmişdi...

1940-cı ilin yanvarında vəziyyəti daha da pisləşdi, bu dəfə onu Salernoya yox, Neapoldakı “İnternasionale” xəstəxa-

nasına apardılar. Amma yenə də həkimlərin rəyi əvvəlkilərdən fərqlənmədi: bu xəstəliyi müalicə etmək üçün əllərində heç bir imkan yoxdu, ancaq ağrıkəsici iynələr vurmaqla kömək eləyə bilirlər.

Bu tərəfdən də Romadan təlimat gəlmişdi ki, Əsəd bəy İbrahim daha Pozitanoda qala bilməz, polis onun təliyyə edilməsi üçün tədbirlər görməli idi. Amma Pozitano polisinin şefi Luici Erkolino ürəyiyumşaq adam idi, əlacsız və imkansız xəstəni şəhərdən çıxarmağı özünə rəva görmürdü. Romaya yazdı ki, sinyor Əsəd bəy İbrahimi polis idarəsinə dəvət elədik, amma xəstə olduğuna görə gələ bilmədi, ona görə də onu nəzarətdə saxlamaqdan başqa çıxış yolu yoxdu. Axır ki, sentyabrda ölkənin Daxili İşlər Nazirliyi vəziyyətinin ciddiliyini nəzərə alıb şəhərdə nəzarət altında qalmasına icazə verdi, amma Erkolino hər gün Əsəd bəyə baş çəkib onun evdə olduğunu təsdiq eləməliydi, bütün məktubları və teleqramları da yoxlanacaq, kənar şəxslərlə görüşünə icazə verilməyəcəkdi.

Xarici aləmlə əlaqəsi yalnız Pima Andreaya, Ömər-Rolf fon Ehrenfelsə və baronessa Elfrida fon Bodmershofa yazdığı məktublar idi. Məktublar ciddi senzuradan keçirildiyindən fikirlərini şifrələyirdi, çox vaxt da o şifrələr dolaşmaq, anlaşılmaz olurdu. Pimaya dərdlərini, ağrılarını, talesizliyini yazır, Ömər-Rolfdan kömək diləyir, ona baş çəkməsini xahiş eləyir, London və Paris vasitəsilə Afinaya getmiş Elfridadansa Avropa nəşriyyatlarında çıxan kitablarının qonorarını alıb göndərməsini istəyirdi. Amma birinci artıq qocalmışdı, öz qayğıları vardı, ikinci çox uzaqlardaydı, üçüncü get-gedə onun tələblərindən bezməyə başlamışdı.

“Mən iki il sərxoş olmuşam, – Pima Andeaya etiraf eləyirdi. – Həddimi çox aşdım, hətta Amerika ölçülərini də keçdim...”

“Belqradada, Geza Kon nəşriyyatında, – Ömər-Rolfdan xahiş eləyirdi, – Qurban Səid üçün əlavə 150 dollar saxlanıb. Qurban Səid həmin pulu yolüstü götürə bilərmə? Onunla kimsə, hansı

yollasa əlaqə saxlaya bilərmə? Mənə mümkün qədər tez məktub yaz, Qurban Səidin nəşriyyatla əlaqə saxlayıb-saxlamadığını xəbər ver...”

“Əziz baronessa, – çarpayıda yarızanmış vəziyyətdə Elfrida yazırdı, – artıq ikinci ildi ki, burda tamamilə tənha vəziyyətdə, ümitsizlik və qorxu içindəyəm. Mənim heç nəyim qalmayıb, hətta, ad-sanımı da itirmişəm, arvadım məni tərək elədi – onu darıxdırdım. Almaniya və Avstriya da olmağım məndən ötrü təhlükəlidir. Daha kitablarımı çap eləmirlər. Qıçım elə ağrıyır, elə bil, məşəllə yandırır-lar, tamamilə qaralıb. Yerli camaat belə hesab eləyir ki, intihara cəhd göstərib xəncəri qıçıma sancmışam. Lap səfəhlikdi! Mənim varım-yoxum sizsiniz, Elfrida. Siz mənə son fürsəti verdiniz, amma qorxuram ki, bu fürsətdən istifadə eləyə bilməyəm ...”

Son fürsətsə “Sevgidən bixəbər kişi” ydi. Ağrılar aman verəndə yazır, kağızı tükənəndə beynindəkiləri əlinə keçən kitabların boş səhifələrinə, səhifələrin kənarlarına, papiros kağızlarına köçürür, yazdıqları da çox vaxt rəbətəsiz, dumanlı düşüncələrdən ibarət olurdu. Bunu yazmaq xətrinə yazırdı, artıq yazmamaq ondan ötrü ölümə oxşar bir şey idi...

“Qaçılmaz ölümü gözləyə-gözləyə, – ilk dəftərində yazmışdı, – bircə arzum var – keçmiş həyatım barədə yazmaq. Taleyimin bəxş elədiyi qərribə həyatımı mümkün qədər həqiqətəuyğun təsvir eləmək istəyirəm. Mümkün qədər həqiqətəuyğun! Ona görə ki, mütləq həqiqət dərkəilməz, mənim xüsusi vəziyyətimdə arzuolunmazdı”.

Bu üstüörtülü etirafda nələr gizləndiyini özündən başqa bir kəs bilmirdi...

Fikirləşirdi ki, insanın yıxıldığı uçurum nə qədər dərinisə, uçmaq imkanı o qədər çoxdu. Onu atıb gedən, başqasına dəyişən Erikadan təxəyyül gücülə intiqam almaq ona zövq verirdi: qayınanasını, boşanmaq fikrinə düşməzdən əvvəl səkkiz ay ərzində dostuyla gizlicə eşqbazlıq eləyən keçmiş arvadını fahişə adlandırır, diplomat-konsul olan qayınatasına beqemot dərisindən düzəldilmiş qırmancla əzab verirdi; guya, xəbər tuturdu ki, hamısı avtomobil qəzasına düşüblər, Rene

həlak olub, Erika sağ qalıb, qayınatasıyla qayınanasısa xəstə-xanaya düşüblər, sabiq diplomatın hər iki qıçı sınıb; sonra da nə vaxtsa sevdiyi xəyanətkar qadın Nyu-York küçələrində fahişəlik eləyir; xatırlayırdı ki, onun xəstəliyinə tutulmuş adamların yüzdə onu salamat qalır; *“Neyləmək olar, – yazırdı, – mən on birinci adam olacağam... Ağlagəlməz, fövqəlhəsani səylərlə ölümün pəncəsindən xilas ola bildim...”*

Erikanın simasında bütün qadınlardan qisasını almaq ehtirası onu tərək eləmir.

“Qadın insanın həyatında hansı rolu oynayır, Cəmil?” – Duyduğu ləzzətdən kefi kökəlib soruşurdu.

“Qadın insanın həyatında heç bir rol oynamır, – Cəmil də ona umduğu cavabı verirdi, – uşaq doğur və qolbağı kimi qızıl əşyalar alır, vəssalam!”

Əlbəttə, xəyanətkar qadınları cəzalandırmaqda müasir Avropaya istinad eləmək olmaz; belə qadın kisəyə salınmalı, oynanışı kisəni çiyinə götürməli, qaça-qaça dövrə vurmalı, ətraflarındakı əsgərlərsə dəyənəklə onu kisədə döyməlidirlər; əvvəllər ər-arvad sədaqətsizliyi törədən qadını vəhşi pişiklə birgə kisəyə salıb Bosfora atır, ya da yalnız başı çöldə qalmaq-la səhrada basdırırdılar ki, gecə vaxtı vəhşi itlər yesinlər.

Təxəyyülü bəzən xəstəliyinin üstünə qayıdır, yaxın ölümün nəfəsini duyurdu; guya Liviyadan yenicə qayıdıb, mehmanxana otağındadı, elə bu vaxt da sol ayağının baş barmağı altında, demək olar, güclə gözə dəyən qara ləkə görünür, o ləkənin on milyon adam arasında yayılmış xəstəlik – taleyin ölüm hökmü olduğunu başa düşür, bilir ki, ona heç kim bir həkim kömək eləmək iqtidarında deyil; sonrakı gün tabut tapmaq üçün səyahətlər bürosuna gedir, orda dəniz sahilindəki sakit guşəylə, yəni Pozitanoyla rastlaşır.

“Mən indi Məkkədəki yeni milli muzeydə işləyirəm, – bəzən təxəyyülü onu lap uzaqlara aparır, ömür hekayəti uzandıqca uzanan ağlagəlməz nağıla oxşayırdı, – bu məktubun üstündə də Səudiyyə krallığının gerbi var... Mən yeni nəslə əcdadlarının həyatıyla tanış eləmək istəyirəm... Öz həyatımı yeni xalqın həyatına

uyğunlaşdırıram, o xalq Vətəninə, mənsub olduğu millətə qayıdır. Mən öz xalqımın arasına qayıdıram..."

Düzdü, onun İslamı qəbul eləməkdə başqa məqsədləri olduğunu deyib, hətta yazıblar, Hilal Münşi də, "Əfqanıstan uğrunda alman cəmiyyəti" də vaxtilə bu barədə haray-həşir salıblar; düzdü, dua eləməyib, namaz qılmayıb, oruc tutmayıb, qurban kəsməyib, müqəddəs yerlərə ziyarətə getməyib; düzdü, yazılarında Allahı xatırlamayıb, Ona şükürlər oxumayıb, amma özünü taleyin seçdiyi fəvqəlinsan sayır, *"böyük və əbədi cəmiyyətə qayıdır"*.

...Onda baronessanın tədbirli davrandığını, Lüsi Taldan miras qalan nəşriyyatın yeni sahibi Tereza Myöqleyle dil tapıb *"Əli və Nino"*, *"Qızılbuynuzlu qız"* romanlarını öz adına reyestrə saldırdığını, artıq onun fəryadını eşitmək istəmədiyini hələ bilmirdi...

Onda ingilislərin Muhəmməd Əsədi də, Ömər-Rolf fon Ehrenfelsi də həbs eləyib sürgünə göndərdiklərindən də xəbəri yox idi...

1941-ci ilin fevralında başının üstünü daha bir təhlükə kəsdirdi: sinyor Əsəd bəy İbrahim əcnəbi, həm də mənşəyi naməlum olduğuna görə, Salerno polisi onu Romadakı Viterbo düşərgəsinə, ya da Perucaya göndərməli idi. Yenə polis idarəsi Romaya xəstənin vəziyyətilə bağlı məktublar ünvanladı, məsələn may ayında onun yanına kimsənin buraxılmaması barədə qərarla yekunlaşdı.

Amma elə həmin vaxt Vyanadan gələn frau Tereza Kirşner-Myöqle hansı yollasa Əsəd bəylə görüşməyə icazə almışdı. Onun gətirdiyi xəbər kədərliydi: martın beşində Abram Nussimbaumu artıq aparmışdılar, bəlkə də indi gettoların birində həyatla vidalaşmışdı – qoca və xəstə adam əzablara çox tab gətirməzdi.

"Qoca aparılacağını hiss eləmişdi, – frau Myöqle xəstə eşitməsin deyər, səsini qısıb dəyərə danışırdı, – hətta, məni də

faşist saymışdı, ona kömək eləmək üçün gəldiyimə inanmırdı. Sonra Stalinlə münasibətlərindən, ona pul verdiyindən danışdı, mənə yalvardı ki, gedib oğluyla görüşüm. Bir də baş çəkəndə artıq onu tapmadıq, deyilənə görə, Medlibojisaya, Treblinka düşərgəsinə aparıblar.

Frau Myöqle xəstənin ulartılarından dəhşət hissi keçirə-keçirə iki həftə qaldı, gedəndəsə onun dəftərçələrini də özüylə apardı, dediyinə görə, Əsəd bəyin yeni kitabını tezliklə çap eləyəcəkdi.

Leo-Əsəd bəy əlyazmada yazmışdı: *“Bu kitabın müəllifi ölüb. O Cənubi Avropanı Asiyadan ayıran uçurumun üzərindən keçmək istəyəndə təyyarə qəzasına uğrayıb”*.

Əlbəttə, bu rəmzi mənə daşıyırdı: Leo Əsəd bəy bəlkə də artıq Şərqə qayıda bilməyəcəyini dərk eləyir, bədəninin get-gedə çürüdüyünü, ölümün daha da yaxın olduğunu duyduya dünyadan intiqamını, elə bil, özündən sonra dolaşıq, açılmaz sirr qoyub getməklə almaq istəyirdi: baronessa özündən sonra bu dünyada “Qurban Səid” imzası qoyub gedəcək, halbuki o kitablarda Əsəd bəyin zəhməti az olmayıb!

İyulun iyirmi yeddisində amansız ağırlardan sonra özünə gələndən sonra Elfrida Myöqlenin iştirakı və şahidliyi ilə vəsiyyətnamə yazdı:

“Pozitano, 27.VII.1941

Mən, bu sənədi imzalayan şəxs, bütün daşınan və daşınmayan əmlakımı, bu əmlakın harda olmasından asılı olmayaraq, xüsusən də Bakı neft yataqlarındaki payımı, hazırda İtaliyanın Pozitano (Salerno) şəhərində olan xanım Alisa Şulteyə (doğum soyadı xanım Dette) vəsiyyəət edirəm. Bununla yerdə qalan bütün başqa vəərəsələr varislikdən istisna və məhrum edilirlər. Xanım Alisa Şulte (doğum soyadı xanım Dette) mənim vəfatımdan sonra yaranan maliyyə xərclərini öz məsləhətinə və məqsədinə müvafiq həll etmək iqtidarındadır.

*Əsəd bəy (Leo Nussimbaum adlanan)
(Lev Nussenbaum adlanan)”*

“Bunu saxlayın, frau Şulte, – kağızı frau Şulteyə uzatdı, – bağışlayın, gücüm ancaq bir parça kağıza çatdı”.

“Bu nədi, oğlum?” – Dayə kağızı açmadan soruşdu.

“Vəsiyyətnamədi, – Leo kədərlə gülümsündü, – hər şeyimi sizə vəsiyyətlə elədim”.

“Hələ bunun haqqında düşünmək vaxtı deyil, Leo”, – frau Şulte ağlamsındı.

“Şərqdə deyirlər, vəsiyyətlə yüngüllükdü...” – Leo üzünü pəncərəyə çevirib nəzərlərini mavi səmaya dikdi...

Hə, ömür bitir. Ondan yüzdən artıq məqalə, cürbəcür dil-lərdə çap olunmuş on altı kitab, Nyu-York haqqında sənədli-bədii esse, faşist senzurasından keçməyən “Roma üzərinə yü-rüş” əsəri, “Qafqaz tarixi” tədqiqatı, Şərq nağılları üslubunda yaz-dığı yazılar, Bakıda və Berlində qələmə aldığı şeirlər, bir də nə vaxt-dan bəri apardığı avtobioqrafik qeydlər qalır...

Bütün bunları on beş il ərzində yaradıb...

Ömür bir neçə il də möhlət versəydi...

...Əhməd Cəmil Məzhər-Vakka Mazzara dostunun bu ad-dımından çox narazı qalmışdı, ona elə gəlirdi ki, indiki vəziyyətdə Əsəd bəyin varisi ancaq özü ola bilər. Amma eybi yoxdu, bu gonbul, kütbeyin qarısı onun caynağından qurtara bilməz, dostu öləndən sonra hər şeyi əlində saxlayacaq. Bu narahatlıqla da artıq əvvəlki kimi tez-tez yoxa çıxmırdı, bəzən hərbi, bəzən mülki geyimdə gəlib ətrafdakıları heyratə salır, dostunun əzablarını yüngülləşdirmək qayğısına qalır, özünü artıq qoca dayədən başqa kimsəsi olmayan məşhur yazıçının hamısı hesab eləyirdi. Onun sayəsində Əsəd bəyin otağında beyin dumanlandıran hava vardı. Xəstə onu görəndə dünyadan qopmuş təbəssümlə gülümsünür, kabus kimi danışdı.

“Gəldinmi, Cəmil! Mənə həşiş ver. Sən daha mənə sədaqətli olan ən yaxın dostumsan. Öləndə mənə üzün qıbləyə doğru dəfn eləyərsən, neçə illərdi müsəlman adı daşıyıram, heç ol-masa, öləndən sonrasa o adın haqqını verim”.

Onun gözləri parıldayır, dərin çuxurunda od kimi atəş sa-cırdı: cəmi bir neçə il əvvəl şöhrəti dünyanı başına götürmüş

Muhamməd Əsəd bəy indi tamam unudulmuşdu, hətta nəşr olunmuş kitablarının qonorarını belə ala bilmirdi.

“Qurban Səid mənəm! – o Əhməd Cəmilə deyirdi, – Baronesa indi mənim məktublarıma cavab vermir, Afinada öz Platonuyla məşğuldu. Barı, sən məni atma, Cəmil!”

Əhməd Cəmil onu sakitləşdirməyə çalışırdı: əlbəttə, atmayacaq, kitablarının nəşrilə məşğul olacaq, haqqını qaytarmağa çalışacaq, bundan arxayın ola bilər.

Pima Andrea dostunu yoluxmağa gələ bilməsə də, İtaliya radiosunda işləyən dostu Ezra Paunddan Əsəd bəyin taleyilə maraqlanmağı xahiş eləmişdi: bəlkə, ondan ötrü, məsələn, fars dilində veriliş açmaq olar, Əsəd bəy Şərq məsələləri üzrə ekspert kimi iştirak eləyib qonorar ala bilər. Ezra Paund söz vermişdi, amma hələ işlər istədiyi kimi getmirdi.

Almaniyanın Sovet İttifaqına hücum eləməsi Əsəd bəyi, az qala, vəcdə gətirmişdi: bu, şübhəsiz, son illərin ən vacib xəbəridi! Fühürer bolşevizmin və kommunistlərin kökünü kəsəcək, Lev Nussimbaum Bakıdakı mülklərini geri alacaq! Mütləq belə olacaq!

Bundan bir neçə həftə sonra Daxili İşlər Nazirliyinə və Hərbi Nazirliyə məktub yazıb bolşeviklərlə qarşı mübarizə aparmasına icazə vermələrini xahiş elədi: Stalin onun evini, əmlakını əlindən alıb, o Afrikaya, Asiyaya, Amerikaya səyahət eləyib, kitablar yazıb, qəlbi mübarizə əzmi ilə döyünür.

Amma o ilin payızı Əsəd bəydən ötrü ağlasığmaz işgəncələrlə doluydu: qanqrena artıq sağ qıçına da keçmişdi, ağrıların şiddətindən şüurunu da, aqlını da itirir, çox vaxt ətrafında baş verən hadisələri qavramırdı. Çəlimsiz bədəninə gündə otuza qədər ağrıkəsiçi iynə vuyurdular, çətinliklə tapılan morfi ağrılardan az da olsa, nəfəs dərməyə kömək eləyirdi. Görənlər onu hərəkət eləyən kabusa oxşadırdılar.

O günlərin birində Armin Veqner Vətənə qayıtmaq ərəfəsində onunla vidalaşmağa gəlmişdi. Çox oturmadı, halından xəbər tutub, beş-on kəlmə danışdı, bir qədər maddi yar-

dım eləyib getdi. Sonralar gündəliyində təəssüratını belə təsvir eləyəcəkdi: *“Asiyalı sifəti, nazik, uzun barmaqlar... xəstə insan alləri, donbalmış gözlər, arxaya getdikcə siçan dişlərinə oxşayan sarı dişlər. Onun yatağı siqaret kötöklərinin açdığı deşiklərlə doluydu., lakin son ana qədər ağıllı yumor qabiliyyətinə və iti siyasi görüşlərə malik idi. O çalimsiz ruh kimi otaqda çətinliklə var-gəl eləyirdi. Əvvəllər yataqda olanda gördüyümdən daha pis vəziyyətdəydi”.*

Arabir doktor Fiorentino gəlir, xəstənin əhvalını öyrənir, yaralarını sarıyır, artıq sonu yaxınlaşdığını duyur, əməliyyatdan başqa çıxış yolu görmürdü. Amma Əsəd Bəy qəti etiraz elədi: əməliyyata tab gətirməz; həm də özünü qıcsız təsəvvür eləmək onu dəhşətə salırdı. Doktor Fiorentino yaralarını sarıyanda yaxın evlərdəki uşaqlar qarı-pəncərədən boylanır, *Müsəlmanı* görməyə çalışır, ağrı başlayıb ulartı səsi gələndəsə küçəylə qaça-qaça qışqırırdılar:

“Deyəsən, Müsəlmanın nəyinisə kəsirlər! Deyəsən, Müsəlmanın nəyinisə kəsirlər!”

Ömrünün son qışında gəmi üç sədaqətli adamın – şəfqətli dayəsi frau Şulterin, etibarlı dostu Əhməd Cəmilin, bir də mərhəmətli hamisi Pima Andreanın ümidinə qalmışdı...

Virekə məktub yazdı, amma ondan səs çıxmadı, bunu da qəzəb tutmaları vaxtı *“Kayzerin məhkəməsi”* kitabının müəllifliyiylə bağlı söylədiyi iddiaların Corcun qulağına çatmasına yozdu...

Pima Andrea, hətta, Düçeyə məktub yazıb müəyyən imtiyazlara nail olmuşdu: Əsəd bəyin yazı makinasını və radioqəbuledicisini geri qaytarmışdılar, artıq faşistyönlü qəzetlərdə məqalələrini çap etdirməsinə də icazə verilmişdi. Ondən ötrüsə nə barədə yazmağın, harda çap olunmağın daha elə bir əhəmiyyəti yox idi, tək yazsın, təzədən əvvəlki şöhrətinə qovuşsun.

1942-ci il yanvarın axırlarında son imkandan istifadə eləyib Düçeyə məktub yazdı: *“Təcrid olunmuş vəziyyətdə Pozitanoda yaşayıram. Ağır xəstəyəm, məvacibim olmadığına görə acından ölürəm. İtaatla Sizdən İstkambi Vincerədə olan pulu mənə göndərməyinizi xahiş eləyirəm. Zəfər bizindir”*.

Bəxti bu dəfə gətirdi. Heç bir ay keçmədi ki, kitablarının qonorarını aldı. Bu vəsaitlə bir müddət keçinə bilərdi.

Artıq Pima Andrea, Ezra Paund və Əhməd Cəmilin sayəsində Romada ona qarşı münasibət bir qədər isinmişdi. Hətta radionun xarici verilişlər şöbəsi Şərq redaksiyasının rəhbəri doktor Mario İncidiyə göstəriş verilmişdi ki, Əsəd bəylə əməkdaşlıq məsələlərini həll eləsin. O da Əsəd bəyə məktub yazıb şərtləri göndərmişdi: adı anonim qalacaq, ayda üç yüz lir maaş alacaq, fars dilində İran və Əfqanıstan üçün nəzərdə tutulmuş verilişlər hazırlayacaq; əgər Əsəd bəyin Romaya gəlmək imkanı yoxdusa, səsini Neapoldakı studiyada da yazmaq olar.

Avqustun iyirmi dördündə məsələ rəsmən həll olunmuş, sənədlər hazırlanmış, Romaya getməsi üçün beş yüz lir ayrılmışdı. Əhməd Cəmil Pozitanoya gəlib dostunu paytaxta qədər müşayiət eləyəcəkdi.

Amma artıq gec idi: xəstəlik öz işini görmüş, *Müsalmanın* ömür möhlətini tükətmışdi. Əsəd bəyin qıçları kömür kimi qaralmışdı, elə bil, ocağın üstünə tutub yandırmışdılar. Bircə iri gözlərindəki çılgın parıltı qalmışdı, deyəsən, hələ taleyə təslim olmaq istəmirdi.

Avqustun son həftəsində heç ürək parçalayan ulartısı da eşidilmirdi: sadəcə, daha duyduğu işgəncələrə reaksiya vermək qabiliyyətini itirmişdi...

Axır iki günü ancaq stulda otura bilirdi, yataqda uzananda ağrıları daha amansız olurdu. Avqustun iyirmi yeddisində axşam frau Şulte ağrıkəsiçi iynəni vurandan sonra yatmaq istədi. Qəribəydi ki, günorta saat üçəcən rahat yatdı. Bir qədər dincəlmək üçün uzanan frau Şulte yuxudan oyanıb onun can-

sız bədənini görəndə sanki rahatlandı: sevimli Leosunun son arzusu həyata keçmiş, əzabkeş cismi əzablardan qurtulmuş, dünyayla ağrısız-acısız vidalaşmışdı...

Frau Şulte adamlar gəlib çıxana qədər yatağın yanından tərpənmədi...

Əhməd Cəmil xəbəri yolda eşitmişdi, onun son nəfəsinə yetişmədiyinə görə çox təəssüfləndi. Sonra mərhumun başı üstündə dua oxudu, Muhəmməd Əsəd bəyin müsəlman kimi dəfn olunmaq arzusunu bildirib cəld hazırlığa başladı: yay idi, meyi çox saxlamaq olmazdı. Cəsədi yuyub-kəfənləmək üçün yaxınlıqdakı evdə xidmətçi olan ərəb mühaciri çağırırdı.

Sonra don Servilyonun, Stefan və Doroteya Anderslərin, şəhər merinin, polis şerifinin, mühacirlərin, qonşuların qoşulduğu matəm dəstəsi dik pilləkənlərlə təpənin üstündəki qəbiristanlığa qalxdı.

Yasa gələnlər mərhumun Quran oxuya-oxuya bu dünyayla vidalaşdığından danışirdılar. Görünür, şayiəni Əhməd Cəmil qəsdən yaymışdı, belə məsləhət idi...

Qəbiristanlıqdan Tirren dənizinə şahənə mənzərə açılırdı...

Qəbrini, Əhməd Cəmilin tapşırığıyla üzü Kəbəyə doğru qazmışdılar, amma qəbir yeri qəbiristanlığın hasarından kənar daydı, çünki müsəlmanlığı qəbul elədiyinə, həm də özünü amerikalı kimi təqdim eləyən yəhudi olduğuna görə "ari ölülər"dən sayılmırdı...

Əhməd Cəmil dua oxudu, onun işarəsilə tabutu qəbrə endirdilər, başının altına Quran qoyub, üstünü torpaqladılar, baş tərəfinə üstündə "Muhəmməd Əsəd bəy, 1905-1942" yazılmış taxta lövhə basdırdılar...

Bununla da çalxantılı ömür yaşamış, məşəqqət, şöhrət, xəyanət görmüş Lev Nussimbaum-Muhəmməd Əsəd bəy heçliyə qovuşdu...

Əhməd Cəmil ona yas məclisi qurdu, dostunun xatirəsini əbədiləşdirəcəyinə söz verdi...

Bir həftə sonra gizli polisın iki avtomobili polis şerifi Erkolonun qapısında dayandı. Gələnlər “Müsəlman”ı soruşdular, onun vəfat elədiyini eşidəndəsə pərişan oldular: Romadan əmr alıblarmış, müstəmləkələr üçün radioda fars dilində təbliğat aparmaq məqsədilə sinyor Muhəmməd Əsəd bəyi aparmalıydılar.

Az sonra Əhməd Cəmil faşistlərin “Oriente moderno” (“Yeni Şərq”) jurnalında Əsəd bəy haqqında uzun nekroloq yazıb öz əfsanəsini yaratmağa başladı: Əsəd bəy yəhudi deyilmiş, bolşeviklər hakimiyyətə gələncən Qafqazda yəhudilərin neftlə bağlı əmlak sahibi olmalarına, ümumiyyətlə, icazə yoxmuş; Qafqazda və Belorusiyada zadəganlar arasında yəhudilər mövcud deyilmiş; Bakıda İmperator gimnaziyasına yəhudi uşaqların oxumasına icazə verilmirmiş, üstəlik, yəhudilərin şəhərdə yaşaması qadağanmış; Nyu-York Antropoloji institutu müəyyənləşdiribmiş ki, Leo Muhəmməd Əsəd bəy İbrahim Arslan oğlunun övladıdır, müsəlmandır, damarında əlli faiz rus iyirmi dörd faiz türk, iyirmi dörd faiz iranlı qanı var; əlbəttə, Əhməd Cəmil Məzhərin Əsəd bəylə dörd nəsil əvvəl gedib çıxan qohumluğu mövcuddu, bu səbəbdən Əsəd Bəyin “sağ qalmış yeganə yaxını” kimi onun mənəvi mirasına sahiblik eləməyə haqqı çatır.

Vakka Bella nekroloqda da, az sonra kitaba yazdığı ön sözdə də öz versiyasını inkişaf etdirməyə çalışacaq, hətta 1936-cı ildə birgə İstanbula getdiklərini, romanın ilkin planının məhz orda tutulduğunu, Qurban Səid imzasının da təsadüf üzündən orda yarandığını (*guya, Qurban bayramı olduğundan bir əcnəbi Əsəd bəyi salamlayıb “Qurban Səid”, yəni “bayramınız mübarək” deyib, dostu da bunu ad kimi qəbul eləyib, sonra da xoşu gəldiyindən təxəllüs götürüb*) iddia eləyəcəkdi. Sentyabrın axırlarında Alisa Şulteni Romaya aparıb notariusda öz imzasını vəsiyyətnaməyə əlavə etdirəcək, üstəlik, onun adından Əsəd bəyin işlərini “*dr. Cəmil bəy Vakka Mazzara*”nın idarə

eləməsi barədə vəkalətnamə alacaqdı. Daha sonra Alisa Şul-
tenin imzasıyla “Raşer” nəşriyyatına məktub göndərib “Qızıl
haqqında kitab”ı nəşrə hazırlamaqla bağlı məsələləri yoluna
qoymağa çalışacaqdı. Ardınca Roma Şərq İnstitutuna yol ta-
pıb “*Şərq hekayələri silsiləsinin direktoru Ə.Cəmil V.M.*” kimi
1943-cü ildə “Qızılbuynuzlu qız” romanını *Qurban Səid* imza-
sı və “*Asiadeh*” adıyla üzə çıxaracaqdı; sonra xeyli dəyişikliklər
edilmiş, təhkiyəsi dəyişdirilmiş, hətta Nino obrazı Erikaya
çevrilmiş “Əli və Nino” romanınisa 1944-cü ildə “*M.Əsəd
bəy*” imzası və “*Əli xan*” adıyla nəşr etdirəcəkdi ki, baronessa
Elfrida Ehrenfels fon Bodmershof o kitaba iddia eləməsin...

“Hatçinson” nəşriyyatına necə yaxınlaşacağı barədə Ömər-
Rolf fon Ehrenfeldən məsləhət almaq məqsədilə ona məktub
yazacaq, pul tələbilə iddia irəli sürəcək, Əsəd Bəylə qohum-
luq əlaqələrini sübuta yetirmək üçün əlində bütün sənədlərin
olduğunu deyəcəkdi. Günlərin birində də artıq Hindistandan
qayıdıb Mireyl Abeyllə evləmiş, Lili adlı qız atası olan Ömər-
Rolf fon Ehrenfeldin qarşısında peyda olacaq, onu əməlli-başlı
təəccübləndirəcəkdi:

““Kurban Said C'est moi!^{1*}”

Hətta Britaniya naşiri Hatçinsona məktub yazıb iddia
eləyəcəkdi ki, *Qurban Səid* kimi Əsəd Bəylə bir sıra kitabların
yazılmasının iştirakçısı olub, *Qurban Səid* və Əsəd Bəy adı
altında “*Cihad*” və “*Kəloğlan: Səmərqənddən Tanjerə kimi*” adlı
əsərlər yazmaq planları vardı. Sonrasa Londona gedib Rza
Şah haqqında kitabın nəşrinə görə “Hatçinson” nəşriyyatından
qohumu Əsəd bəyin qonorarını da tələb eləyəcəkdi...

Amma vədini yerinə yetirib qəbrinin üstündə yuxarısı çal-
ma formalı, üzərinə “*Allah sənə qəni-qəni rəhmət eləsin*” və
“*Muhamməd Əsəd bəy, 1905-1942*” yazılmış başdaşı qoydura-
caq, hətta, onunla bağlı “*Xatirələr. Muhamməd Əsəd bəy: Qafqaz
Azərbaycanının müsləman yazıçısı (1905-1942)*” adlı xatirələrini
də özü bildiyi kimi qələmə alacaqdı...

¹ *Qurban Səid mənəm!*

Armin Veqner mərhumun başının altına Quran qoyulması, üzü Kəbəyə doğru dəfn edilməsi, başdaşının forması haqqında danışılardan xəbər tutanda gündəliyində yazacaqdı: *“Deməli, Əsəd bəy bu komediyanı axıracan davam etdirdi”*.

Müharibə qurtarandan sonra Almaniyaya döndən, amma yenidən İtaliyaya qayıdıb Merano şəhərində məskən salan frau Alisa Şulte də “Raşer” nəşriyyatının təklifilə uzun illər yanında olduğu, əslində, analıq elədiyi, amma yetərinə tanıya bilmədiyi Leo-Əsəd bəy barədə xatirələrini qələmə yazacaq, ondan on iki il sonra dünyadan köçəcəkdiki...

Verner Şendel müharibədən sonra Alman Yazıçılar Fondunun icraçı sədri olacaq, bir müddət sonra maliyyə fırıldaqlarına görə vəzifəsindən kənarlaşdırılıb həbs olunacaqdiki...

Tereza Myöqlə Əsəd bəyin özünü *“Məkkəli doktor X.”*, *“İllər keçəndən sonra izi-tozu qalmaqacaq gənc prof. X.”* adlandırdığı *“Sevgidən bixəbər kişi”* adlı qeydlərini oxuya bilmədiyindən çap eləməyəcəkdiki...

Ölümündən dörd il sonra hər şeylə maraqlanan yerlilərdənmi, yoxsa qonaqlardanmi biri dəfn vaxtı kompas, ya da xəritə olmadığından qəbrin Kəbə səmtindən iyirmi səkkiz dərəcə sapdığını sübut eləyəcək, şəhərin yerli orqanları öz xərcləri hesabına bu səhvi aradan qaldıracaqdılar...

1953-cü ildə Pozitanoya gələn Con Steynbek onun adını çəkmədən *“Müsləman”* kimi xatırlayacaqdı: *“... Təxminən on il əvvəl şəhərə bir müsləman gəlir. Şəhər xoşuna gəldiyində orda məskən salır. Əvvəlcə vəsəiti varmış, sonra vəsəiti tükənir, amma o şəhərdə qalır. Şəhər camaaati ona kömək eləyirmiş... Çünki o yeganə müsləman olduğu kimi, şəhər meri də yeganə kommunist imiş... Öləndə vəsiyyət eləyibmiş ki, onu üzü qibləyə dəfn eləsinlər...”*

İllər keçəndən sonra Vətəninə qayıdan Ömər-Rolf fon Ehrenfels sədaqətini bir daha göstərüb Muhəmməd Əsəd bəyin qəbrini ziyarət eləməyə gələcəkdi...

Bütün bunlar bəlkə də illər keçəndən sonra unudulub gedəcəkdiki...

Amma Rusiyada doğulmuş, Londonda yaşayan rəqqasə Ceniya Qraman 1967-ci ildə "Əli və Nino" romanıyla təsadüfən qarşılaşacaq, oxuyub heyran olacaq, Lüsi Taldan tərcüməsinə, həm də nəşrinə icazə alacaqdı...

Ovaxtdan "Əli və Nino"yla yanaşı *Qurban Səid əfsanəsi* başlayacaqdı...

XXXVI FƏSİL

MÜƏLLİFİN ÖLÜMÜ

Yusif Vəzir

**Urgənc, Bakı, (Qorki) Nijniy Novqorod, Suxobezvodnaya
Yanvar 1940-cı – yanvar 1943-cü illər**

Hər şey bitdimi?

Bəlkə, yox! Araşdırmalardan, sorğu-suallardan sonra günahsız olduğunu görüb azad eləyəcəklər?

Hələ ki, təəssüfləndiyi üç şey vardı: Bilqeyis xanım üçün gözaltı elədiyi boynu xəzli paltonu ala bilmədi; Orxan və Fikrətin paltolarını, ayaqqabılarını, qızının kuklasını göndərməyə macal tapmadı, uşaqlar üşüyəcəklər, Taisin gözü yolda qalacaq; ailəsini Şuşaya aparacağını vəd eləmişdi, vədini yerinə yetirməyə qoymadılar...

Semyon Pankratovun qurduğu, Mir Cəfər Bağirovun təkmilləşdirdiyi, Yuvelian Sumbatov-Topuridze və Mixail Rayev-Kaminskinin var gücüylə iş saldığı, Stepan Yemelyanovun davam etdirdiyi sistem dəqiq işləyirdi. Elə həmin axşam onu Bakıya yola düşən qatara mindirdilər. Urgəncdən dəmiryol vağzalına "*çernaya vorona*" adlandırılan pəncərələri

barmaqılıqlı maşında apardılar, daim susan bir zabit və iki əsgərə təhvil verdilər, iki gün ərzində də qısa əmrlərdən başqa bir şey söz eşitmədi.

Bakını da “çernaya vorona”nın pəncərəsinin barmaqılığı arasından gördü: boz-bulanıq havaydı, göydən, elə bil, qurğuşun asılmışdı. Yoxsa ona elə gəlirdi? Ürəyindəki ağırlığın get-gedə artdığını hiss eləyir, tutqunlaşırdı.

Onu Xalq Daxili İşlər Komissarlığının dəniz kənarındadakı beşmərtəbəli binasına gətirdilər. Bütöv məhəlləni tutan geniş həyətdə daha bir beşmərtəbəli bina olduğundan indi xəbər tutdu. Bura komissarlığın daxili istintaq təcridxanasıydı, haqqında çıx eşitmişdi, tanıdığı adamların çoxu o binanın divarları arasında sındırılmışdı. Binanın ikinci mərtəbəsində qadınlar, qalan mərtəbəsindəsə kişilər saxlanırdı. Birinci mərtəbədəki iki-dörd nəhərlik kameralarda “*istintaqı*” bitəndən sonra haqqında çıxarılacaq hökmü gözləyənləri saxlayırdılar, qalan mərtəbələrdəki kameralarsa birnəfərlik idi, “*istintaqı*”nı gözləyən, “*istintaqı*” gedənlər saxlanırdı. Zirzəmidə divarları səs keçirməyən xüsusi işgəncə kameraları vardı ki, bunu da yalnız ora düşənlər bilirdilər.

Gətirən adamlar onu komendantın otağına apardılar, nəzarətçilərə təhvil verib getdilər. Nəzarətçilər də xüsusi otaqda, soyunmağı əmr elədilər, paltarının bütün düymələrini kəsib siyirməyə atdılar, elə alt paltarının üstündəncə qara pencəyini geyinməsinə icazə verdilər, sonra qonşu otaqda saçını qırıxdılar, digər otaqdasa yaxasına 621 rəqəmi yazılmış lövhə bərkidib bir neçə yandan şəklini çəkдилər, barmaqlarını mürəkkəbə batırıb kağıza basmağı əmr elədilər, axırda hardansa gəlmiş üç nəzarətçiyə təhvil verib kağıza imza atdırdılar. Nəzarətçilər onu dar dəhlizlərdən keçirib üçüncü mərtəbənin üzbəüz kameralarından birinə – 112-ci kameraya saldılar. Baş açmadığı ağır materialdan hazırlanıb üzünə dəmir təbəqə çəkilmiş qapı şaqqılıyla örtülüb, üç yerindən bağlandı: qıfılın biri adəti yerindəydi, ikisisə üzərindəki çalın-çarpaz dəmir millərə vurulmuşdu.

Nəzarətçilərin dəhlizlə uzaqlaşan vahiməli ayaq səslərini dinləyə-dinləyə kameranı nəzərdən keçirdi: uzununu üç, eni iki addım olardı, hər tərəh betondan idi, yalnız dəmir çarpayı, dolabça, əlüzyuyan, qapının arxasında ehtiyac yeri – “*paraşa*” vardı. Bir də nəfəslikdəki dəmir barmaqlığın doğradığı bomboz səma parçası görünürdü.

Mədəsi sancdı: yadına düşdü ki, səhər qatarda bir tikə qara çörək yeyib, bir parç da ılıq çay içib. İndi daha çox papiros çəkmək istəyirdi, illərdən bəri öyrəşdiyi tənbəki zəhəri sinirlərini, heç olmasa, bir qədər sakitləşdirərdi.

Görəsən, ailəsinə xəbər verdilərmidi? Düzdü, Bilqeyis ağlayacaq, amma dəyanətlidi, sınımayacaq, uşaqları da sınımaya qoymayacaq, qohumlarının köməyilə güzəranını yola verəcək, bununla belə, ərinin günahkar olduğuna heç vaxt inanmayacaq, Bağırova, Kalininə, Stalinə yazıb onun günahsız olduğunu sübuta yetirəcək...

Daha gecəylə gündüzü ancaq pəncərənin ağarıb-qaralmasından bilir. Kamera soyuqdu, bütün günü yataqda adyala bürünüb uzanmaq olmur, bir-birinə qaynaq edilmiş yoğun dəmirlərdən düzəldilmiş çarpayı da ancaq əziyyət çəkməyə yarayır: döşək adlanan mitil, az qala, millərin arasından düşəcək, adyal da o qədər köhnə, həm də nazikdi ki, heç canını qızdırmır, üçcə addım yerdə var-gəl eləməkdə də mümkün deyil. Dolabçanın nəyə yaradığını bilmir, içi taxtabitiylə dolu olduğuna görə heç əlini də vurmur. “*Paraşa*” adlanan, qapının arxasına qoyulan vedrənin ağzı bir parça fanerlə örtülüb, nəfəslik bağlı olduğundan üfunət iyi açıq-aşkar hiss olunur.

Bircə hər şey tez başlayıb-qurtarardı, tez aydınlaşırdı, amma hələ sorğu-suala çağırırlar. Gündə üç dəfə yemək verirlər, bir tikə çörəyi, bir qab şorbanı, bir parç suyu qapıda-kı deşikdən uzadıb gedirlər.

Hələ kimlərin ifadələrinə görə tutulduğunu bilmir. Bilsə belə, kimsəni qınamaq fikrində deyil: bura qorxunc yerdə, insansa ətdən-sümükdəndi, işgəncə qorxusundan istəmədiyi

şeyləri eləyə bilər. Bəs o? Boynuna qoymağa çalışsalar, kimisə satarmı? Yox, bundan ölüm yaxşıdı...

Günlər həddən artıq sıxıntılı, boz, yeknəsəq keçir, qısa, etinasız və hökmü ifadələrdən başqa heç nə eşitmirdi: səhər saat altıda kameranın qapısı şaqqıltıyla açılır, nəzarətçi "pod-yom" (*qalx*) qışqıranda qalxıb adyalı mitilin üzərinə çəkir, sonra "v ubornuyu" əmrilə vedrəni götürüb ayaqyoluna gedir; qayıdanda "saxar" (*qənd*), "çay", "xleb" (*çörək*) sözlərilə səhər yeməyini verirlər; "selyodka" (*balıq*), "xleb" sözlərilə səhər yeməyini verirlər; "proqulka" (*gəzinti*) kəlməsini eşidəndə nəzarətçinin müşayiətilə həyəətə gəzintiyə çıxır; axşam yeməyini alanda "sup", "xleb", "çay" ifadələrini eşidir; "nomer" (*nömrə*) əmrilə nömrəsini deyir; bir də gecə "otboy" (*yat*) hökmü səslənir. Səhər iki selyodka başı, yüz əlli qram qara çörək, bir parç isti su, bir çay qaşığı şəkər tozu, günorta içində bir-iki çürük kartof, ya da çuğundur parçası üzən sup, yüz qram çörək, axşamsa arpa, vələmir, yaxud qarğıdalı unundan bir qab sıyıq, əlli qram çörək verirlər.

İlk istintaqa fevralın on üçündə apardılar...

Nəzarətçi səhər yeməyindən bir qədər sonra gəldi, kameranın qapısını açıb çıxmağı, əlləri arxada saxlamağı əmr elədi, dar dəhlizlərlə, dolama yollarla uzun-uzadı apardılar, tast gələn qarovul dəstəsindən bir nəfər dustağın nömrəsini soruşdu, müsbət cavabdan sonra dövrəyə alıb komissarlığın binasında bir neçə mərtəbə qaldırıb-endirdilər, nəhayət, müstəntiq Yeqor Zavyalovun otağına saldılar, küncdəki stulda oturdub xəbərdarlıq elədilər: *ətrafa baxmaq, qurcalanmaq, əl-ayağını tərpətmək, icazəsiz sual vermək, müstəntiqin gözlərinin içinə dik baxmaq olmaz.*

Müstəntiq Zavyalovun daş kimi donuq, ifadəsiz gözlərinə baxanda içi ürپəşdi: bu cür adama həqiqət yox, nəticə lazımdı, nəticəsə mümkün qədər çoxlu "*xalq düşməni*" aşkara çıxarıb güllə qabağına, sürgünə göndərməkdi...

Müstəntiq 169 nömrəli *istintaq işi* materiallarından ibarət qovluğa açdı, bir kağız götürüb müttəhimin bioqrafiyasını oxudu, millətçi-filan qruplara “qoşulduğu” tarixləri göstərdi.

“Mən heç bir qrupun üzvü olmamışam”, – özünü saxlaya bilmədi.

“Bunu sübut eləyirik, – Müstəntiq qapıda dayanmış silahlı əsgərə əmr elədi. – Bugünlük qurtardıq, apar!”

Əlbəttə, bilirlər ki, heç bir qrupun-filanın üzvü olmayıb, amma nəyisə sübut etməyə çalışmalıdırlar axı!

Səhəri gün müstəntiq yavaş-yavaş mətləb üstünə gəlməyə başladı:

“Kiyevdə oxuyanda Müsavat Partiyasının üzvü olmusunuzmu?”

“Bəli, Kiyevdə oxuyanda Müsavat Partiyasının üzvü, partiyanın Kiyev təşkilatının sədri olmuşam”.

“Özbəkistanda kimlərlə əlaqədə olmusunuz, onların siyasi məsləkləri barədə nə deyə bilərsiniz?”

“Urgənc şəhərindəki Pedaqoji İnstitutunda işlədiyim yarı il ərzində direktor müaviniylə, dekanla, kafedra müdirlərlə müəllimlərlə, beş mühasiblə qarşılıqlı işgüzar münasibətlərdə işləmişik. Amma onların keçmişləri, siyasi məsələləri mənə məlum deyil. Mən orda işlədiyim ilyarım ərzində özümü yaxşı müəllim kimi tanıtdırmışam. Urgəncin ağır şəraitinə, dəmir yolundan uzaq olmasına baxmayaraq, işimdən razıydım. Çünki nəhayət, ailəm üçün çörək pulu qazanırdım”.

Növbəti gün müstəntiq İstanbula kimin təklifinə getdiyilə maraqlandı.

“Məni İstanbulda səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsinə min doqquz yüz on doqquzuncu ildə hökumət başçısı Usubbəyov təklif elədi”.

...Həmin gün sorğu-sual ediləndə artıq evində axtarış aparıldığını bilmirdi. Xalq Daxili İşlər Komissarlığından Qnezdov və Sultanov gəlib şahidlərin iştirakıyla tapdıqlarını siyahıya almışdılar. Tapılanlarsa köhnə vəsiqələrdən, fotosəkil-

lərdən, arayışlardan, yazışmalardan, kitabçalardan, köhnə kağız pullardan, Vəli Xulufunun bir neçə kitabından ibarətiydi. Amma gələnlər mənzilin sadəliyindən əməlli-başlı heyrətlənmişdilər, görünür, məşhur yazıçının bu cür sıxıntı içində yaşadığına inanmırdılar.

İki-üç gündən bir aparıldığı istintaqda müstəntiq hər şey soruşurdu. Hansı əsərlərin müəllifi olduğu barədə sual verəndə yandırdıqlarını demədi, Zavyalov da qurdalamadı, görünür, Vyanada qoyduğu əlyazmalardan xəbər tutmamışdılar; bir də *“İki od arasında”* romanının adını çəkmədi, hələ nəşr olunmayıb, oxuyacaqlar, çək-çevir eləyəcəklər, uzun başağrısı olacaq. *“Bolşevik təhlükəsi”* və *“Studentlər”* əsərlərisə, əlbəttə, millətçi, daha doğrusu, mütərəddid əsərlərdi.

Fevralın iyirmi altısında müttəhim ittihamı ona uzatdı.

“Tanış olun, sonra imzalayın”.

Oxudu; deməli, 1919-cu ildə hökumətin konsulu vəziyyətində işləyəndə ingilis-fransız və Türkiyə kəşfiyyat təşkilatlarıyla əlaqədə olub, fəal, peşəkar müsavətçi kimi qeyri-leqal Müsavat təşkilatının rəhbər özəyinin üzvü seçilib, 1927-ci ildə müsavətlərlə milli təmayülçüləri yaratdıqları antisovet blokuna keçib; üstəlik, öz həmfikiriləri arasında müntəzəm olaraq əksinqilabi görüşləri təbliğ eləyib, 1931-ci ildə Azərbaycan əksinqilabi-millətçi təşkilatının tərkibinə daxil olub, yəni Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 72-73-cü maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlər üzrə ittiham olunur.

Dodaqlarında acı təbəssüm peyda oldu: Vətəninə ayaq basan gündən namusla yaşamağa, vicdanla işləməyə çalışıb, yazı-pozusundan, ailəsindən başqa fikri-zikri olmayıb, amma onu əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırırırlar. Yəqin, bunları kimlərinsə dilindən qoparıblar.

Qələmi götürüb qərarın altında yazdı: *“Mənə verilən üç maddədən ibarət ittihamlar ağ yalandır. Mən özümü günahkar hesab etmirəm”.* Sonra imzasını qoydu.

Müstəntiq kağızı götürdü, dərkənarı oxudu, soyuq-soyuq gülümsündü:

“Nə olar, biz günahlarınızı sübut eləyərik”.

...Kamera soyuqdu, taxtabitilər də bir yandan aman vermir, qaşınmaqdan canı yara olub. Yəqin, evdə soyuq olmaz, Bulqu, çox güman, divar sobasını yandırır, uşaqların üşüməsinə imkan verməz. Görəsən, güzəranları necədi? Gərək tələb eləyə ki, əmanət kitabçasını ailəsinə versinlər, orda alın tərilə qazandığı dörd min manat pulu var, bir müddət xərclik eləyərlər, ona qədər də hər şey aydınlaşar.

Amma yox, istintaqın əsas hissəsi bundan sonra başlayır, müstəntiq “*əksinqilabi-millətçi fəaliyyəti*”ni sübut eləməyə çalışır, üstəlik, əleyhinə ifadə verənlər də məlum olur: Ruhulla Axundov, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Hacibaba Nəzərli, Nurməmməd Şahsuvarov. Dördü artıq bu dünyada yoxdu, haqsızlığa qurban gedib; əgər ifadə veribsə, deməli, Nurməmməd də həbs olunub.

“Nurməmməd Şahsuvarov ifadəsində göstərir ki, Çəmən-zəminli əksinqilabçı-millətçi təşkilatın (*partiyalar blokunun*) rəhbər heyətində təmsil olunub. O eyni zamanda, həmin heyətə daxil olan daha on ziyalının da adını çəkib. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?”

“Bu ağ yalandı. Mən heç bir bloka qoşulmamışam, heç bir rəhbər heyətdə də olmamışam”, – məhbus təmkinlə dillənir.

“Hacıbaba Nəzərli ifadəsində göstərir ki, Həbib Cəbiyev, Ruhulla Axundov və Əliheydər Qarayev burjua-millətçi Əhməd Cavadın, Hüseyn Cavidin və Yusif Vəzirovun güclü təsiri altında idilər”, – müstəntiq onsuz da cavabını bildiyi sualı verir.

“Bizim həmin şəxslərə heç bir təsirimiz olmayıb”, – Yusif Vəzir ittihamı qətiyyətlə rədd eləyir.

Müstəntiq Bəkir Çobanzadə, Əhməd Pepinov, Şamo Naxçıvanski, Əliğa Şıxlinski, Cavad Axundov, Atababa Musaxanlı, Hüseyn Cavid, Ağa Axundov, Abdulla Şaiq, Cabbar Məmmədzadə, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Məmməd Arif, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Zəki Pepinov və Hüseyn Rəhmanov barədə soruşur:

“Bu şəxslərin düşmənçilik fəaliyyəti barədə nə deyə bilərsiniz?”

Tanıdıqları barədə fikri qətidi: Abdulla Şaiq? Neft institutunda birgə işləyiblər. Pedaqoji işinə çox bağlı idi. Onun xalq düşməni olduğuna inanmır. Səməd Vurğun? Onunla ədəbiyyat haqqında söhbətləri alınmırdı, siyasi fikirləri haqqındasa nəsə deməyə çətinlik çəkir. Məmməd Arif? Arif ən gözəl tərcüməçilərdən biridi. O nəinki bilikli, həm də vıdanlı adamdı. Salman Mümtaz? Salman Mümtaz böyüklərin yanında bal, kiçiklərin yanında istiot idi. Əbülhəsən? Əbülhəsən istedadlı yazıçıdı.

...İstintaq martın on doqquzunda başa çatdı...

Sabah Növrüz bayramıdı. Bakıda, evinə yaxın olsa da, bayramı ailəsilə birgə keçirə bilməyəcək...

Bilqeyis xanımın kədərli görkəmi, uşaqlarının məhzun sifəti gözlərinin qarşısından getmir. Onların nə günahı var axı?

...Bir neçə gün sonra Yusif Vəziri “çernaya vorona”yla Keşlədəki həbs düşərgəsinə apardılar. Maşının barmaqıqlı pəncərəsindən yazın şəhərə necə gəldiyini hiss eləmək istədi. Amma dumanlanmış nəzərləri yalnız binaların tutqun siluətlərinə ilişdi.

Həbs düşərgəsinin adi rahatlığı olmayan dar kamerasında qəlbinə toxtaqlıq gətirən yeganə bir şey vardı: kimsəni satmadı, hətta, evinə gəlib-gedən Nurməmməd Şahsuvarovun barəsində belə nahaq söz demədi. Bundan sonrası taleyin işidi, olacağa çarə yoxdu.

Düşərgədə Zavyalovun adına ərizə yazdı: “*Xahiş edirəm, mənim əmanət kitabçamı həyat yoldaşıma verəsiniz. Çünki ailəm iki aydan çoxdur ki, kənardan heç bir maddi kömək almır*”. Hələ ittihamnamə tərtib olunmayıb, təsdiq edilməyib, bəlkə yuxarılarda haqqı-nahaqdan ayırmağa çalışacaqlar, günahsız olduğu aşkara çıxacaq.

Amma aprelin on altısında Yusif Mir Baba oğlu Vəzirov barəsində 169 sayılı cinayət işi üzrə ittiham qərarı çıxarıldı: peşəkar

müsavatçı kimi 1927-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksinqilabi millətçi-müsavatçı təşkilatına daxil olub; ətrafındakı adamlar arasında pantürkist, millətçi-trotskiçi Müsavat təbliğatı aparıb ona görə də Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 72 və 73-cü maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlər üzrə günahlandırılır.

Üç gün sonra ittihamnaməni Xüsusi Müşavirədə baxılmaq üçün SSRI Xalq Daxili İşlər Komissarlığına baxılmaq üçün göndərdilər.

İntizar dolu, üzücü günlər başladı.

Bəlkə, hələ hər şey bitməyib? Bəlkə, Xüsusi müşavirə ittihamnaməni qəbul eləməyəcək?

Amma təxminən iki aydan sonra respublika Xalq Daxili İşlər Komissarlığından göndərilən qərarı oxudular: *Xüsusi müşavirənin on bir iyun qərarına əsasən Yusif Mirbaba oğlu Vəzirov antosovet fəaliyyətinə görə səkkiz il müddətinə islah-əmək düşərgəsində həbs cəzasına məhkum olunur.*

Səkkiz il! Səkkiz il ailəsinə həsrət qalacaq! Amma güllələnməkdən qurtardı, gərək buna da sevinisin. Düzdü, sonra bu ləkəylə yaşamağa çalışacaq! Əgər sağ qalsa, onda mənəvi əzablardan, nisgildən, həsrətdən üzülmüş altmış bir yaşında qoca olacaq! Heç olmasa, cəza yerinə göndərilməzdən əvvəl ailəsi, doğmalarıyla görüşməyə icazə verəydilər, son dəfə Bilqeyisdən verdiyi əzablara görə üzr istəyəydi, Orxanını, Fikrətini, Taisini son dəfə bağrına basaydı!

İyulun üçündə Yusif Vəziri bir dəstə adamla Keşlə ötürücü həbsxanasından çıxarıb güclü nəzarət altında vağzala apardılar, “Pulman” tipli vaqonlardan ibarət qatarın yanındakı əllərində uzun syahılar olan zabitlərə təhvil verdilər, zabitlər də adbaad çağırıb, mindirdilər. Dörd günlük yolu yüzdən artıq adamın yerləşdirildiyi ümumi vaqonda, ağlagəlməz əzab-əziyyət içində keçirib mənzilə çatdıqlarını öyrənəndə hələ hara gəldiyini bilmirdi. Çatdıqları yerin adını dustaqlar ba-

raklarda yerləşdiriləndə öyrəndi: *Qorki (Nijniy Novqorod) vilayəti, Semyonov rayonu, Suxobezvodnaya stansiyası, 62\1 saylı, islah-əmək düşərgəsi.*

Qorki şəhərinin Kazana tərəf yüz qırx kilometrliyindəki stansiyada ağac emalıyla məşğul olan əmək-islah düşərgəsi yerləşdi. Sağ tərəfdə Putıqa, onun qolu Unja və Moşna çayları axır, Maksimixa, Krutes, Berezovaya dərələri uzanıb gedirdi. Hər tərəf quru, susuz çöllər idi, yalnız uzaqlarda qalın meşələr gözə dəyirdi. Dustaqlar da elə həmin meşədə işləyirdilər.

Xalq Daxili İşlər Komissarlığı mühafizə taborunun zabiti baş leytenant Zaxar İlyuşin Qafqazdan yenidən gətirilmiş dustaqları təhvil alıb sıraya düzdü. Uzun yoldan, aclıqdan, taqətsizlikdən üzülmuş adamlar həmin məqamda yalnız bir qədər yatıb düncəlməyi arzulayırdılar. Amma əmək-islah düşərgəsinin rəisi gələnlərə partiyanın və böyük Stalinin humanist siyasətindən danışdı, sonra nizam-intizam məsələlərinə keçdi, axırda da nitqini hökmlə bitirib sakitləşdi.

Yusif Vəzirin savadını, dil bilməyini nəzərə alıb onu ağacəmənlər briqadasına başçı təyin elədilər. Səhər saat dördə "qalx" əmrilə yerlərindən sıçrayır, cəld növbətçinin "suşilka"dan (*paltar qurudulan yer*) gətirdiyi nəm və kif iyi verən paltar geyinir, tələsik yuyunur, sıraya düzülüb yeməxanaya (*beş yüz nəfərlik yeməxanada həm də rəhbərlik yığıncaqlar keçirirdi*) gedir, böyük, soyuq zalda yağsız, bulanlıq, dadsız balıq supunu bir tikə qara çörəklə yeyirdilər. Sonra darvazanın yanında onlar sayıb iş yerinə aparacaq nəzarətçilərə təhvil verirdilər. Dustaqlar ələ-ələ tutub cüt-cüt yeriyirdilər, hər briqadanı silahlı-itli səkkiz nəzarətçi (*ikisi arxada, ikisi irəlində, ikisi sağda, ikisi solda*) aparırdı. Arxada və irəlindəki nəzarətçilərin tutduqları nazik ipə itlərin zənciri bənd edilirdi ki, kənara qaçan olmasın.

Meşəyə qədər məsafə təxminən on kilometrəcən olduğundan yolun yarısında "perekur" (*fasilə*) verilirdi, bu vaxt ya

çömbəlmək, ya da uzanmaq lazım gəlirdi, ayaq üstə dayanmaq olmazdı. "Perekur" da ancaq bir papiros çəkməyə bəs eləyirdi. Təxminən iki saatdan sonra iş yerinə çatır, burda onları sayıb nəzarətçilərə təhvil verirdilər, sonra zəng çalınır, iş başlanırdı. Bütün günü silahlı nəzarətçilərin müşayiətilə iri, yüzillik ağacları mişarla kəsir, baltayla budaqlarını doğrayır, tirləri üst-üstə yığır, at arabalarına yükləyir, "lesobirja" (*ağac anbarı*) adlanan yerə daşıyırdılar. Günorta yeməyini də elə ordaca yeyir, qaş qaralanda yorğunluqdan üzülmüş halda gəldikləri kimi düşərgəyə qayıdırdılar.

Hələ hava xoş keçirdi, dustaq paltarında keçinə bilirdi. Urgəncdə siyahıya aldıqları pal-paltarındansa xəbər-ətər yox idi...

Hava soyuyanda vəziyyət daha da çətinləşdi. İş vaxtı dayanıb nəfəs dərmək mümkün deyildi, qırx dərəcəyə çatan şaxtada bir neçə dəqiqəliyə hərəkətsiz dayananda donmaq təhlükəsi yaranırdı. Üstəlik, briqada planı doldura bilməyəndə dustaqları müxtəlif cəzalar gözləyirdi: çörək normasını azaldır, birinci-ikinci yeməklərini vermir, hamam vaxtlarını gecikdirir, evlərinə məktub yazmaqdan məhrum eləyirdilər. İki ayda bir dəfə ailələrinə məktub yazmaq icazəsi olan dustaq üçün sonuncu cəza daha qorxuluydu, ona görə də var güclərilə işləyirdilər.

Günorta saat birdə çalınan nahar zəngilə tələm-tələsik quru ağaclardan iki tonqal qalayır, arasında otururdular ki, kürəkləri də də, buza dönmüş canları da isinsin, çörəklərini qızdırsınlar. Hisli vedrələrə qar doldurub əridir, suyunu qaynadıb parçsız, qəndsiz-filansız elə vedrədəncə çay əvəzinə içirdilər. Axşam qayıdanda şaxta sifətlərini yandırır, ağız-burunlarından çıxan hava bıç-saqqallarında donub sırsıraya çevrilirdi. Düşərgəyə çatandan, təhvil-təslim başa çatandan sonra cəld baraklara doluşur, iş paltarlarını soyunub növbətçi məhbusa verir, tələsik "ev" paltarını geyinib yeməxanaya qaçır, verilən supu, ya da sıyığı əl boyda qara çörəklə yeyib özlərini "nar"a (*taxt*) çatdırır, yatağa ölü kimi düşürdülər.

Dustaqları hamama ayda iki dəfə aparırdılar, alt paltarları çirkli, həm də yamaqlı olurdu. İki-üç nəfərin istifadə elədiyi əl-üz dəsmalları bəzən o qədər kirlənirdi ki, rəngini ayırd eləmək çətinləşirdi. Yataqları içərisinə küləş doldurulmuş, uzun illər istifadə olunduğundan daş kimi bərkimiş döşəkdən, balışdan, köhnə, yırtıq adyallardan ibarət idi. Barakda daim peç yanmasaydı, ümumiyyətlə, yaşamaq olmazdı.

Şaxta qırx dərəcədən yuxarı olanda dustaqlar sevinirdilər: qaydaya görə belə vaxtlarda işləmək qadağan idi. Səhər və günorta yeməyindən sonra rəhbərliyin yığıncağı, ya da *“tərbiyəvi tədbir”*i olmayanda Yusif Vəzir döşəyinin altında gizlətdiyi dəftəri çıxarır, yatağında üzüstə uzanıb beynindəkiləri karandaşla kağıza köçürürdü. Özünə həmsöhbətlər də tapmışdı, voloqdalı ədəbiyyat müəllimi Yakov Perepelkin və qazanlı tarixçi İlyas Muhəmmədşinlə danışmağa mövzu tapırdılar. Vətənidən eyni qatarda gələnlər başqa baraklarda olduqlarından heç birini görə bilmirdi.

Ağır iş, soyuq hava, pis yemək, nazik geyinmək qısa müddətdə dustaqların səhhətini pozur, onları sürətlə qocaldırdı. Almacıq sümükləri çıxmış, gözləri çuxura düşmüş, üzlərini tük basmış, zəifləmiş adamların görkəmi ürək ağrıdırdı, az qala, gündə kiminsə ölməsi adi hala çevrilmişdi. *“Sançast”* adlanan ikiotaqlı tibb məntəqəsinin ancaq adı vardı, heç bir dərəcə əlac eləmək iqtidarında deyildi.

O qış Yusif Vəzir isti paltarının olmamasından, bir də papiros çatışmazlığından əziyyət çəkməyə başladı. Düşərgə rəisinə müraciət eləyib ailəsinə məktub yazmaq məcburiyyətində qaldı. *“Mənə səkkiz il iş veriblər, bizi meşədə işlədirlər, özüm də briqadirəm; yazdı ki, sağ-salamatam, amma papirossuzluqdan, bir də qış paltarımın olmamasından əziyyət çəkirəm. Məni satanlar 1937-ci ildə professor Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynalli, Hacibaba Nəzərli, 1938-ci ildə Azərbaycan Neft İnstitutunun dosenti, evimizə daim gəlib-gedən Nurməmməd Şahsuvarov olublar, onlar məni ləkələyib göstəriblər ki, Yusif Vəzir əksinqilabın millətçi*

təşkilata məxsus idi. Uşaqları öp, onları sıxıntı çəkməyə qoyma, səbirli ol, haqq yerini tapar”.

Onda artıq Nurməmməd Şahsuvarovun özünün də həbs olunub Krasnodara sürgün edildiyini bilmirdi; heç onun qardaşı Mürsəl bəyə də rəhm eləməmişdilər, o da almanlara cəsusluqda ittiham olunub gedər-gəlməzə göndərilmişdi...

Yəqin, xəbər tutsaydı, Mustafa Vəkilovun taleyi onu daha çox ağrıdardı: XDİK yanında Xüsusi Müşavirədə Azərbaycan SSR Konstitusiyası türk mətninin redaktoru olan ilk hüquq professoru 1941-ci ilin yanvarında *“antisovet-millətçi təşkilatda iştirakına görə”* cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə beş il müddətinə azadlıqdan məhrum olmuşdu.

Ay yarım sonra ailəsindən məktubla yanaşı tütün, papiros, qış paltarı, qulaqlı papaq, qatıq şüşələrinə doldurulmuş ərinmiş yağ, bir neçə qutu şirniyyat aldı. Bütün bunların hansı çətinliklər bahasına başa gəldiyini dərk eləyirdi, bilirdi ki, qardaşları olmasa, Bilqeyis çox əziyyət çəkər.

Arvadı yazırdı ki, SSRİ Ali Sovet Rəyasət Heyətinin sədri Mixail Kalininə ərizə göndərüb, haqq-ədalət naminə kömək göstərilməsini, işə təzədən baxılmasını xahiş eləyib. Öz arvadını həbs düşərgəsindən qurtara bilməyən *“Ümumittifaq ağsaqqalı”* ona necə kömək eləyə bilərdi? Yəqin, bunu Bilqeyis xanım bilmirdi.

Düşərgədə dustaqlar Yusif Vəzirə hörmətlə yanaşırdılar, hətta nəzarətçilər belə, digər məhbuslara göstərdikləri təhqiramiz münasibəti ona rəva görmür, onu *“çuçmək”, “yoldaşı”, “salyonuy”, “faşist”* adlandırmırdılar. Düşərgə rəisi ailəsilə görüşə icazə vermək barədə xahişini də rədd eləmişdi. Sevinə-sevinə arvadına yazmışdı ki, indiyə qədər məndə bir nöqsan tapmayıblar, inşallah, bu yaxın günlərdə görüşməliyik. Bunun necə çətin olacağını bilirdi. Bilqeyis xanımın üç uşaqla bu uzaq yerə gəlməsinin əzab-əziyyətdən başqa maddi tərəfi də vardı. Amma onları çox görmək istəyirdi, artıq iki ilə yaxın idi ki, üzlərinə həsrət qalmışdı.

Müharibə araya qəfil düşdü. Artıq görüşdən söhbət gedə bilməzdi...

Bu sarsıntıya ürəyi tab gətirmədi, xəstələndi, bir müddət ağır fiziki işlə məşğul ola bilmədi...

Zaxar İlyuşinin arvadı, məktublar şöbəsində işləyən Lyubov lap ilk vaxtlardan ziyalı görkəmli, savadlı, rus dilində gözəl danışan dustağa rəğbət duymuşdu. Fərsət düşəndə gün-güzərandan, cəbhədəki vəziyyətdən söhbət eləyirdilər. Onun altı dil, üstəlik, ərinin həvəs göstərdiyi fransız dilini bildiyindən xəbər tutanda ağına bir fikir gəlirdi: Zaxar elə hey fransız dilini öyrənməyi arzulayır, bəlkə, Vəzirovu fiziki işdən azad etdirlərsinlər, həm onu xilas eləyərlər, həm də əri arzusuna çatar.

Təklifini əri də bəyəndi. Lyubov İlyuşina köməkçi tələbilə rəisin yanına gedib *"dustaq Vəzirov"* un onun sərəncamına verilməsini xahiş elədi. Rəis məsələni bir qədər uzatsa da, onun istəyini yerinə yetirdi.

Bu Yusif Vəzirdən ötrü göydəndüşmə idi, işi az olurdu, səhər tezdən peçi qalayır, otaqları silib-süpürür, boş vaxtlarında çətinliklə tapdığı kağızlara beynini qurcalayan şeyləri yazır, fərsət tapanda Lyubaya oxuyurdu. Baş leytenant Zaxar İlyuşin də xidməti işlərindən vaxt tapan kimi məktublar şöbəsinə gəlir, dərs başlayırdı. Belə şəraitdə də olsa, biliyini kiməsə verməkdən xoşu gəlirdi. Həftədə bir neçə dəfə keçdiyi dərs, zabitin hörmətkar davranışı, qadının mərhəməti ona az-çox təpər verirdi.

Həyat bəzən adamları ona görə ayırır ki, bir-birindən ötrü nə qədər aziz olduqlarını dərk eləsinlər. Xatirələrlə üzbəüz qalanda Bakını, ailəsini fikirləşir, onların gün-güzəranınının qayğısını çəkirdi. Alman qoşunları Moskvaya doğru irəliləyirdilər, ölkə kartoçka sisteminə keçmişdi, adambaşına gündə dörd yüz qram qara çörək verilirdi, deməli, balaları qarındolusu yeməyə həsrət idilər. Bunları düşünəndə ürəyinin ağrısı dözülməz olurdu.

...Onda bilmirdi ki, noyabrın ortalarında evlər idarəsinin müdiri, bir də sahə müvəkkili qapısını döyüb yuxarıdan gələn tapşırığı çatdırıblar:

“Sizə üç gün vaxt veririk, hazırlaşın noyabrın on yeddisində qarıya maşın gələcək, sürgün olunacaqsınız”.

Bilqeyis xanım üç uşaqla hara gedəcəyini bilmədən əli qoynunda qalmışdı, əlacsızlıq içində olan-qalanlarını yığışdırıb qohumlarının evinə göndərmiş, deyilən vaxt pal-paltar bağlamalarını yığışdırıb “*polutorka*” maşınının kuzovuna minmiş, onları ötürməyə gələn qohumların, qonum-qonşunun göz yaşlarının müşayiətilə yola düşmüş, Keşlədəki “*tərəvəz anbar*”ında sığınacaq tapmışdılar; bazaya çatan kimi, Bilqeyis xanımın pasportuna “*müvəqqəti sürgün*” möhürü vurulmuş, qərar çıxana qədər də elə anbarın soyuq kameralarında yaşamağa məcbur edilmişdilər; o vaxtkı Mardakertə, Şaumyankəndə, Dəstəfura göndəriləcəklərini gözləyə-gözləyə iki həftə məşəqqət içində qalandan sonra Bilqeyis xanımın qardaşları və dayısı böyük zəhmət hesabına onları Bakının tərəkələməyə şərt ilə ümumi sürgündən xilas eləmiş, axır ki, evlərində bir gün qalandan sonra Qubaya getmək qərarına gəlmişdilər.

Bilqeyis xanımın qohumları evi boşaltmışdılar, qayınanası Kiçikxanım kürəkəninin arxivini evinə aparıb, sandığına yığıb, açarını da kimsəyə vermir, heç bir günahı olmayan “*büllür kimi saf və xeyirxah*” Yusif Vəzirin nə vaxtsa qayıdıb gələcəyinə ümidini itirmirdi...

1942-ci ilin qışı Yusif Vəzirdən ötrü ağır keçdi. Baş leytenant Zaxair İlyuşini cəbhəyə göndərmişdilər, buna görə də onsuz da çətin olan həyatında daha bir boşluq yaranmışdı. O biri tərəfdən də ərzaq, geyim, xüsusilə də papiros qıtlığı son dərəcə dözülməz olmuşdu. İki il ərzində xeyli qocalmış, çəkdiyi iztirabların izləri üz-gözünə çökmüşdü. Bəzən

ürəyinin ağrısı elə dözülməz olurdu ki, ölümün nəfəsini lap yaxından hiss eləyirdi.

O qış günlərinin birində kəskin ürəktutmadan sonra özünə gələndə Lyubov İlyuşinanı yanında gördü:

“Vəzirov, indi necəsiniz? – Qadın şəfqətlə soruşdu. – Mən rəhbərliyə xəbər vermişəm, müalicənizlə maraqlanacaqlar”.

Gözlərinin qabağını örtən duman yavaş-yavaş seyrəldi, dərindən köksünü ötürüb, az qala, pıçılıyla dilləndi:

“Deyəsən, bu dəfə də ötüşdü. – Sonra yalvarış dolu nəzərlərini onun gözlərinin içinə zillədi. – Olar, sizdən bir xahiş eləyəm?”

“Olar, – Lyuba xahişin qeyri-adi olacağını duyub ona tərəf əyildi. – Nə xahişin var?”

“Döşəyimin altında kağızlar var, – Yusif Vəzir səsini daha da qısdı, – siyasi bir şey yoxdu, hekayələr, bir də başqa yazılardı. O kağızları götürüb etibarlı yerdə gizlədin, başıma bir iş gəlsə, itib-batmasın”.

“Vəzirov, siz ki, bunun məsuliyyətini bilirsiniz”, – İlyuşina tərəddüdlə dillənib ətrafa boylandı.

“Bilirəm, ancaq başqa əlacım yoxdu”, – Yusif Vəzir yalvarıcı nəzərlərini onun üzünə dikdi.

“Yaxşı ki, bir şey fikirləşərəm, – Qadın ehtiyatla əlini döşəyin altına salıb kağız dəstəsini çıxardı, cəld sırtqlısının altında gizlətdi, sonra səsini qaldırdı. – Vəzirov, özünü də fikir verin, rəhbərlik sizin səhhətinizlə maraqlanacaq”.

Lyuba barakın qapısından çıxandan sonra rahat nəfəs aldı, heç olmasa, yazı-pozusu sarıdan bir qədər arxayınlaşmışdı.

...Onda ailəsinin Qubadan Dərbəndə köçdüyünü, qayını Fərhadın qayınanası ilə sığındıqlarını bilmirdi; Mina xanımın əri Musa Hüseyinov da üç il əvvəl təxminən eyni cür ittihamlara gedər-gəlməz göndərilmişdi; üstəlik, Bilqeyis xanımın qohumu Yusif Qaraxanov Dərbənd dəmir yolunda işləyirdi, şəhər sovetinin sədrilə yaxşı münasibəti vardı, az sonra onlara ayrıca otaq verilməsinə, adlarının ev dəftərinə yazılmasına, ərzaq payı almalarına nail olmuşdu.

Əgər bunları bilsəydi, şübhəsiz, daha da rahat olardı...

Artıq "cəzası"nın iki ilini çəkmişdi, ömür möhlət versə, altı ilini də yola verərdi. Amma elə vaxt idi ki, kimsə sabah nə baş verəcəyini bilmirdi: cəbhədə ölüm-dirim döyüşləri gedirdi, böyük bir ölkənin, az qala, bütün Avropa hissəsi almanlar tərəfindən işğal olunmuşdu...

O qışı, demək olar, xəstə keçirdi. Hava bir qədər mülayim olduğu günlərdə barakın ətrafında gəzinir, İlyuşinaya eşidib-bildiyi əhvalatları danışdı. Bir dəfə nəzarətçi özünü saxlaya bilməyib doluxsunmuşdu:

"Sizin kimi adamı necə həbsdə saxlamaq olar, Vəzirov?"

Belə məqamlarda kimsəni qınamırdı:

"Həyat amansız sınaqlarla doludu, Lyuba, o sınaqlardan heç də hamı şərəflə çıxıbilmir".

Çətin vaxtda kimsənin adına ləkə vurmadığından qürur duyurdu, buna da haqqı vardı...

Düşərgənin "sançast"ında müalicə bir fayda vermədi. İş qabiliyyətini itirdiyindən onu qəsəbənin kənarındakı əlillər evinə köçürdülər.

Daha ömür möhlətinin tükəndiyini duyur, amma yaşamaq, balalarını, ondan ötrü ağlagəlməz əzablara dözən Bilqeyisi görmək istəyirdi. Lyubov İlyuşina vaxt tapan kimi baş çəkir, bir tikə çörək, ya dərman gətirir, ürək-dirək verir, cəbhədəki vəziyyətdən, ərinin məktublarından danışdı...

İlin son günlərində ürəyinin ağrısı daha da artdı...

Dekabrın otuzunda Bilqeyis xanıma məktub yazdı, amma o məktubda ağrıların bürüzə vermədi:

"Əziz Bilqeyis.

Mən sağ və salamatom. Yeganə xiffətim sənə və uşaqların xiffətidir. Səbrim tükənib, tale bizi nə vaxt qovuşduracaq. Əgər imkan varsa, yazın, çalışın ki, bağlama göndərməyə icazə versinlər.

Əgər icazə versələr, bu mənə çox kömək olar, ələxüsus papiros barədə... Sizin hələ yayda yazdığımız məktubu indi almışam. Çox şad oldum ki, uşaqlar sağ-salamatdırlar, yaxşı oxuyurlar. Səhhətinizi qoruyun. Qohumlara və tanışlara salam deyin. Bərk-bərk öpürəm sizi.

Bütünlükdə sənin Yusufin".

Məktubu yaza-yaza düşünürdü ki, ailəsi bu il qışı onsuz qarşılacaq, bəlkə, altı qış da beləcə ötüb-keçəcək...

Altı qış!

Son günlərin ağrılarından sonra buna heç ümidi yox idi...

Yanvarın dördünə keçən gecə də ağrı qəfil gəldi, qəddarcasına sinəsini kəsib-doğradı, heç səsini çıxarmağa da imkan vermədi...

Son eşitdiyi bayırda çovğunun vıyılması, yan çarpayıda kiminsə sayıqlaması, hardan gəldiyini ayırd eləməyə macal tapmadığı "Getmə!" fəryadı oldu; son gördüyüsə, iç dünyasından ağlagəlməz sürətlə keçən ömür məqamları, bir də Bilqeyis xanımın və uşaqlarının sifətləriydi.

Səhər yanaşı çarpayıda yatan, bu yaxınlarda gətirilmiş dustaq onun hərəkətsiz üzünü görüb hər şeyi başa düşdü, dərhal nəzarətçini çağırmaq üçün qaçdı.

Lyubov İlyuşina işə yenicə gəlmişdi, ovqatı təlxi idi, dustağın xəbərindən sonrasa, az qala, yıxılacaqdı. Divara söykənib papiros yandırdı, astadan pıçıldadı:

"Heyif səndən, Vəzirov! Çox heyif!"

...Cənazəni günortadan sonra götürdülər, maşının kuzovuna qoyub bir neçə dustaq, dörd əsgərlə Betlyuqanın qolu Unca çayı qırağındakı qəbiristanlığa apardılar. Lyubov İlyuşina kabinədə oturmuşdu, qarlı yola baxa-baxa susurdu.

Dustaqlardan biri – tatar İlyas Muhəmmədşin dua oxudu, tabutu qəbrə endirib üstünü torpaqladılar. Lyubov İlyuşina üstünə 5332 yazılmış taxta lövhəciyi qəbrin baş tərəfinə sancdı...

Beləcə, Yusif Vəzirin ağrılardan, acılı-şirinli günlərdən, şöhrət və uğursuzluqlardan, haqq-nahaqdan keçmiş ömrü qürbətdə başa çatdı...

...Ailəsi, doğmalarına onun ölümündən çox-çox sonralar xəbər tutacaqdılar...

Günlərin birində mərhəmətli Lyubov İlyuşina dustaq Vəzirovun tövlədə gizlətdiyi əlyazmalarını xatırlayıb çıxarmaq istəyəndə kağızların çürüyüb yararsız hala düşdüyünü görəcək, təəssüf dolu göz yaşı axıdacaq, sonralar dustaq Yusif Vəzirov barədə xatirələrini kövrələ-kövrələ onun məhbus həmyerlisi Kərbəlayı Əhməd Cəfərzadəyə danışacaqdı...

Qəbiristanlığı su basdığından Kərbəlayı Əhməd həmtalesinin qəbrini ziyarət eləyə bilməyəcəkdi...

Ölümündən on üç il sonra – 1956-cı il fevralın 28-də Yusif Vəzirin işi üzrə hökm *“ittiham sübuta yetirilmədiyi üçün”* ləğv ediləcək, ona bəraət veriləcəkdi...

Bir il sonra Ceyhun bəy Hacıbəyli Yusif Vəzir Çəmənzəminli haqqında kədər dolu yazı çap etdirəcəkdi...

O vaxtlar artıq iki yox, üç iddiaçısı olan əsl Qurban Səidin Yusif Vəzir olduğunu kimsə bilməyəcəkdi...

Neçə illər keçəndən sonra Ceniya Qraman *“Əli və Nino”* nun nəşrlərindən birini tapacaq, oxuyub heyran olacaq, çevirib nəşr etdirəcəkdi...

Həmin vaxt Amerikada yaşayan Mustafa Türkcüqul və Yusif Qəhrəman romanı oxuyub vaxtilə Ceyhun bəy Hacıbəylinin Yusif Vəzir Çəmənzəminlidən belə bir əsəri olduğu barədə dediklərini xatırlayacaq, Lüsi Tala məktub yazıb bunu təsdiqləyən cavab alacaqdılar: həqiqətən iyirminci illərin ortalarında Qafqaz görkəmli bir şəxs atasının yanına gəlib, təkbətək söhbətdən sonra ona qalın qovluq verib getmişdi...

Sonra həmin Lüsi Tal da dediklərini sirlə şəkildə inkar eləyəcəkdi...

Yetmişinci illərin əvvəllərində "Azadlıq radiosu"nda çalışan Məcid Musazadə romanı Azərbaycan türkcəsinə çevirəcək, nəhayət, belə bir əsərin varlığından xəbər tutacaqdıq...

Amma romanın müəllifliyi ətrafında fikir toqquşmaları bitib-tükənmək bilməyəcəkdi...

Beləcə, yüzilin elə o roman qədər gözəl əfsanəsi yaranacaqdı...

XXXVII FƏSİL

MISSIONERİN ÖLÜMÜ

Muhamməd Əsəd

Kəraçi, Nyu-York, Tanjer, Lissabon, Qranada

Aprel 1933-cü-fevral 1992-ci il

...Qoca bu şəhəri sevirdi...

Az qala, min üç yüz il əvvəl mavrların ələ keçirib İlbira adlandırdıqları, təxminən əlli il sonra bir qədər aralıda İlbira Mədinəti yarandığına görə köhnə məskənin Kalat Qranata adlandırıldığı şəhərin – Qranadanın vurğunuydu...

Az qala, doqquz yüz əvvəl Kordova əmirliyinin süqutundan sonra ziridlərin əlinə keçib paytaxta çevrilən, Əndəlüsün ən gözəl şəhərlərindən biri kimi şöhrət tapmış, yüz illərlə əl-Moravilər və Nəsrilər sülalələrinin iqamətgahı olmuş, ispan torpağında İslamın son dayağı kimi xristianlara qarşı müqavimət göstərmiş, ispanların əlinə keçəndən sonra yəhudilərə də, müsəlmanlara da divan tutulduğu, Qurani-Kərimin nüsxələrinin, ilahiyyətə dair kitabların, digər əsərlərin (*on minə yaxın kitab, nadir manuskript, xəttatlıq sənətinin inciləri*), yandırıldığı bu şəhəri sevirdi. Əl-Hamranın möhtəşəm mən-

zərəsini, xəlifələrin yay iqamətgahı olmuş Hənəralifin xarabalıqlarını, Nazare sarayını, mavrlardan yadigar qalmış Əlbaysın məhəlləsinin yastı damlı evlərini, İzabella və Ferdinandin uyuduqları kral kapellasını, katolik kafedral kilsəsini, Müqəddəs Anna kisəsini, Müqəddəs Salvador kilsəsini, San-Jenorime monastırını, Qarsia Lorkanın muzeyini və adını daşıyan parkı... yaddaşına köçürə-köçürə dəfələrlə gəzmişdi.

Qoca Qranada yaxınlığında yaşamaqdan, ömrünü burda başa vurmaqdan məmnun idi. Neçə illər əvvəl gördüyü yuxu çin çıxmışdı, ya o yuxunu görəndən sonra bu qərara gəlmişdi, hər nəydisə, Həzrəti Muhəmmədin onu dəvəsinin tərkinə alıb məhz bu şəhərə gətirdiyinə, *"Bura Günbatanın ən axırıncı şəhəridi"* deyəndə məhz Qranadanı nəzərdə tutduğuna şübhə eləməirdi.

Artıq ömrünün doxsan ikinci ilinə qədəm qoymuşdu, bu kifayət qədər uzun ömründə dünyanı ölkə-ölkə, bölgə-bölgə dolaşmış, dörd qitəni gəzmiş, həyatın qasırğalarından keçmiş, ağı, hər cür vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq bacarığı, insanların qəlbinə yol tapmaq, onları inandırmaq qabiliyyəti sayəsində təhlükələrdən salamat qurtula bilmişdi.

Az qala, altmış il əvvəl on beş yaşlı arvadı Münirəylə körpə oğlu Talalı götürüb Mədinə sarayından qaçanda, əlbəttə, böyük risk elədiyini başa düşürdü. Amma getməyə bilməzdi, doktor Veysman məktubunda yeni hədəflər göstərmişdi: Britaniya Hindistanı parçalamaq ərəfəsindəydi, şimal əyalətləri ayrılıb müstəqil dövlət qurmaq yolunda hərəkətə başlamışdılar, o hərəkətin içində olmaq, o dövlətin qurucularıyla yaxınlaşmaq, nüfuz qazanmaq, mühüm vəzifələr tutmaq ümumi işə faydalı olardı.

Bu da Muhəmməd Əsəddən ötrü şirnikləşdirici, maraqlı, həm də şərəfli işiydi: islam dininə xidmət elədiyini o dövlətin qurulmasında iştirakı sayəsində bir daha sübut eləyə bilərdi; üstəlik, artıq Səudiyyə dövləti yaranmışdı, hədəfləri aydın idi, İbn-Səudun yanındakı missiyası da başa çatmışdı.

Qoca o çətin, təhlükəli, yorucu səfərin təfərrüatlarını hələ də xatırlayırdı. Ərəb torpaqlarından çıxandan sonra bədəvi görkəmini dəyişməli, iranlıya çevrilməli oldu. İrənin sərhədini ilahiyatçı kimi keçdi, maşınla, qatarla, arabayla, piyada gəlib Kəraçiyə çatmağı aylar çəkdi.

Düzdü, mühitə alışanacan, özünü tanıdanacan bir müddət içinə çəkilib gözləməli oldu: artıq uzaq Almaniyada nasional-sosialistlər hakimiyyətə gəlmişdilər, dünya nəfəsini udub Fütürerin bundan sonra hansı addımlar atacağını gözləyirdi. Şübhəsiz, tarixin dönüş məqamlarından biri idi, Muhəmməd Əsəd belə bir vaxtda Kəraçidə olmasından incik deyildi. Düzdü, ölkənin əsl sahibləri olan ingilislərlə çətin dil tapdı: hey məqsədi, məramıyla maraqlanırdılar; üç il əvvəl şair, ilahiyatçı, filosof Muhəmməd İqbal Müsəlman Liqası qurmuşdu, Liqanın üzvləri əvvəlcə Hindistan daxilində federasiya istəyirdilər, sonra Pəncab, Sind, Bəlucistan və quzey-günbatan əyalətlərindən ibarət müstəqil dövlət tələb eləməyə başladılar. Hələ Kembric universitetinin tələbəsi Çaudhuri Rəhmət Əlinin ölkənin adıyla bağlı təklifi də qəbul olunmuşdu: PAKİSTAN, yəni P – Pəncab, A – əfqanlar, puştunlar, K – Kəşmir, S – Sind, TAN – Bəlucistan.

Kəraçinin bazara və məscidə yaxın hissəsində, ikimərtəbəli evin üst qatında üçotaqlı mənzil kirayələdi. Kral İbni Səudun səxavətindən hələ bir neçə il qayğı çəkmədən yaşamağa imkanı vardı, bu müddətdə də yəqin, doktor Veysman onu diqqətdən kənarda qoymayacaqdı.

Elə ilk günlərdən urdu dilini öyrənməyə səy göstərdi...

Muhəmməd İqballa Kəraçiyə gələndən bir il sonra rastlaşdı, ona urdu dilində çıxardığı qəzeti redaktə eləməkdə yardım göstərdi, üstəlik, dostunun xahişilə Heydərabada gedib iki il ərzində "İslam mədəniyyəti" jurnalının redaktoru da oldu. O vaxtdan da adı Pakistan qurucularının sırasında çəkilməyə başladı...

1938-ci il Muamməd Əsədin yaddaşında bir neçə mühüm hadisəylə qalmışdı...

Əvvəla, martın ortalarında Fűrerin istəyilə Avstriyanın Almaniyaya birləşdirilməsindən xəbər tutdu. Bu ondan ötrü əsl sarsıntıydı: Vyanada atası, bacısı vardı, yəqin, kommunistlərə və yəhudilərə divan tutmağa hazırlaşan nasistlər onlara rəhm eləməyəcəkdilər. Müsəlman olmuş Leodan üz döndərsələr də, onların taleyi həmişə qəlbini göynədirdi: Leopold Veysin Muamməd Əsədə çevrilməsinin əsl səbəbini bir daha onlara başa sala bilməyəcəkdə. İkincisi, o il aprelin iyirmi birində Muamməd İqbal Haqqın rəhmətinə qovuşdu, arzuladığı müstəqil Pakistanı görmədən bu dünyayla vidalaşdı. Üçüncüsü, elə o günlərdə Muamməd Əli Cinnəylə tanış oldu. İqbalın ölümündən sonra Cinnə Müsəlman Liqasının rəhbərinə çevrilmişdi, belə bir nüfuzlu adamın yanında olmağa dəyərdi.

Həmin ilin yayında da tale onu Ömər-Rolf fon Ehrenfelslə görüşdü. Ömər-Rolf Leopold Veysi – Muamməd Əsədi hələ “Frankfurter Allgemeine Zeitung” qəzetindəki yazılarından tanıyırdı, “*Qeyri-romantik Şərq*” kitabını da oxumuşdu, Yaxın Şərqdə qələmə aldıklarından da xəbəri vardı, Kərəçidə olduğundan təsadüfən öyrənib burda ləngimək, onu axtarıb tapmaq qərarına gəlmişdi, Güney Hindistana yollanmazdan əvvəl ondan bəzi məsləhətlər almaq ümidindəydi. Ömər-Rolf Əsəd bəy barədə eşitdiklərini də sözarası çatdırdı: eşitdiyinə görə, Vyanaadan çıxmağa bacarıb, indi hardasa İsveçrədə, ya İtaliyadadı.

“Ümüdvaram ki, sağ-salamatdı, – Muamməd Əsəd eşitdiklərindən kədərlənsə də, ümidlə dilləndi. – Onun kitablarının bir çoxunu oxudum, öz vəzifəsini çox gözəl yerinə yetirir”.

“Qeyri-adi ağıl sahibidi, – Ömər-Rolf “*vəzifə*” sözünü “*peşəkarlıq*” kimi başa düşüb razılaşdı, – amma son vaxtlar ruhi vəziyyəti məndə narahatlıq doğururdu”.

“Hər şey Allahın hökmündədi”, – Muhəmməd Əsəd çox mənalı tərzdə dilləndi.

O Ömər-Rolf məsləhətlər də verdi: güney əyalətlər daha təhlükəsizdi, bu bölgədə ciddi siyasi dəyişikliklər gözlənilir, ehtiyac olsa, onun köməyinə bel bağlaya bilər.

Elə o vaxt da başına gözləmədiyi fəlakət gəldi: Almaniya vətəndaşlığından imtina eləyib Avstriya vətəndaşlığına qəbul olunmaq üçün ərizə yazmışdı. Anşlüsdən sonra ingilislər bunu *“düşmənin cəbhəsinə keçmək cəhdi”* kimi qiymətləndirdilər, Muhəmməd Əsəd ailəsilə Hindistanın ucqar əyalətlərindən birində sürgün həyatı yaşamağa başladı...

Sonra Avropanı müharibə kabusu bürüdü, o kabus Uzaq Şərqlə də sıçradı, narahat, səksəkəli günlər başladı. Yeddi il tab gətirməyə, özünü də, Münirəni də, Talalı da qorumağa dəyanəti çatdığına görə təleyindən razıydı...

Ömər-Rolf fon Ehrenfelslə müntəzəm məktublaşırdılar. Ondan xahiş eləmişdi ki, Vyanadakı dostları vasitəsilə atası, qardaşı, bacısı və analığının təleyinə aydınlıq gətirməyə çalışsın. Ömər-Rolf bu xahişə yalnız iki il sonra əməl eləyə bildi. Nəticə çox kədərliydi: bir vaxt ailəsi olmuş adamlar həbs düşərgəsində ölmüşdülər.

Bu sarsıntıdan uzun müddət özünə gələ bilmədi: qırx iki illik ömründə atasına xeyir verməmiş, övlad kimi borcundan çıxmamışdı, həyatının yarısından çoxunu özünə borc saydığı bir duyğunun arxasınca düşüb gedirdi, bundan sonra təleyin ona harda *“dur”* deyəcəyini bilmirdi.

O ilin payız günlərinin birində Ömər-Rolf fon Ehrenfeldən gələn məktub daha bir bəd xəbər gətirdi: Muhəmməd Əsəd bəy İtaliyanın Pozitano adlı kurort şəhərində vəfat eləyib; bunu jurnalların hansındasa nekroloq oxuyan Avropadakı dostları xəbər veriblər; ömrünün axır illərində anlaşılmaz xəstəliyə düşər olub, hər iki qıçı çürüyübmüş, ürəyi də buna tab gətirməyib.

Bu daha kədərli xəbər idi, az qala, iyirmi ildən bəri tanıdığı, on beş ildi görüşmədiyi, amma fəaliyyətini uzaqdan-uzaq

ğa izləyib təqdir elədiyi əqidə dostunun həyatdan belə tez getməsi ondan ötrü sarsıdıcı zərbəydi. Daha bir Əsəd bəyin yetişməsi müşkül məsələdi, həm də yaxın müddətdə bunun baş verəcəyinə inanmır...

Sonrakı dörd ili durğun intizarla keçirdi...

Müharibə sonsuz fəlakətlər gətirib, dağıntılar törədib, talelər şikəst eləyib başa çatdı, dünya Xirosima və Naqasakiyə atılan atom bombalarıyla bir daha sarsılıb sükuta qərq oldu...

Müharibə başa çatandan az sonra onları sürgündən buraxdılar, Muhəmməd Əsəd Kəraçiyə qayıtdı...

Həmin günlərdə o Muhəmməd Əli Cinnənin yanında, onun etibar elədiyi, məsləhətləşdiyi, fikirlərini bölüşdüüyü azsaylı adamlar arasındaydı...

1947-ci il qızğın hadisələr ili oldu...

Hindistan Milli Konqressi axır ki, Müsəlman Liqasının təzyiqlərinə davam gətirə bilməyib ölkənin bölünməsinə razılıq verdi. Hələ ki, yeni dövləti – Pakistanı Britaniyanın nəzarəti altında general-qubernator idarə eləyəcəkdi.

Cinnə onda Bombeydəydi, təcili evini satdı, bacısı və yaxın adamlarıyla vitse-kralın təyyarəsində Kəraçiyə uçdu. Həmin vaxt Muhəmməd Əsəd Cinnəni qarşılayanlar arasındaydı, axıracan da onun yanında oldu.

Bir neçə gündən sonra yeni konstitusiya assambleyasında Məhəmməd Əli Cinnə ölkənin müstəqilliyini elan elədi...

Avqustun on yeddisində sərhəd xətti dəqiqləşəndə böyük köç başlandı: milyonlarla hindi Güneyə, müsəlmansa quzeyə üz tutdu...

O günlərin birində artıq baş nazir təyin olunmuş Ləyaqət Əli xan Muhəmməd Əsədi iqamətgahına çağırıdı: Xarici İşlər Nazirliyinin Orta Şərq şöbəsi ona həvalə olunurdu, bunu general-qubernator məsləhət görmüşdü...

Sonralar öyrəndi ki, Cinnə onu nazir görmək istəsə də, kabinetdəki bəzi adamları bu seçimin düzgünlüyünə inandı-

ra bilməyib. Amma bu da taleyin bəxşişiydi, elə bil, ürəyindən keçəni oxumuşdular. Üstəlik, İslamı Yeniləşmə Qurumunun üzvü seçildi, ölkənin dini cəhətdən yenidənqurulmasında söz sahiblərindən biri oldu...

On üç il əvvəl müəyyənləşdirilmiş hədəflər artıq fəth olunmuşdu, bir müddət rahat yaşayıb-ışlayə bilərdi...

Orta Şərqlə əlaqələr necə qurulacaqdı, orda dövlət qurmaq istəyən sionistlərə münasibət necə olacaqdı? Yeni dövlətin dini həyatında hansı yeniləşmələr aparılmalıdı? İndi onun beynini məşğul eləyən bunlar idi. Əlbəttə, sionizmə qarşı çıxmaq lazımdı – Pakistan müsəlman ölkəsidir, Fələstini ayağa verməz. Yeniləşmənisə çox ehtiyatla aparmaq lazımdı – fanatiklər istənilən qədərdir, onları qıcıqlandırmaq olmaz...

...Elə o ildən Fələstin ətrafında baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Belə görünürdü ki, iyirmi beş il əvvəl doktor Veysmanın dediklərinin gerçəkləşməsinə az qalıb...

Əvvəlcə Britaniya Fələstinə dair mandatından imtina elədi. Noyabrın 29-da BMT Baş Assambleyası Fələstinin bölünməsi, yəhudi və ərəb dövlətlərinin yaranması barədə qətnamə qəbul elədi. Qətnaməyə görə Qüds və Vifilem şəhərləri beynəlxalq nəzarətdə olan ərazi kimi saxlandı ki, münaqişə obyektı olmasın. Yəhudi hökuməti vəzifəsini yerinə yetirən "İşuva" agentliyi təklifi dərhal qəbul elədi, Ərəb Dövlətləri Liqası və Ali Ərəb Şurasısa bu bölgüyə qəti etirazını bildirdi.

1948-ci il mayın 14-də David Ben-Qurion İsrail dövlətinin müstəqilliyi barədə bəyannamə elan elədi. Bir gün sonra da Suriya, Misir, Livan, İraq və Transiordaniya İsrailə müharibəyə girdiklərini bildirdilər. Ərəb ölkələrini çaxnaşma bürüdü, yəhudilərin evlərinə basqınlar oldu, nəticədə yüz minlərlə yəhudi İsrailə, yüz minlərlə ərəbsə Fələstinə ayrılmış ərazilərə köçmək məcburiyyətində qaldı.

Mayın on altısında İsrail Müvəqqəti Dövlər Şurası yaradıldı, Haim Veysman Şuranın sədri, David Ben-Qurion ilk baş

nazir seçildilər. Həmin günlərdə Haim Veysman qürurla demişdi:

“Biz yəhudilər iyirminci yüzildə Orta Şərqdə yıxılmaz adlanan dövləti (*Osmanlı imperatorluğunu*) yıxıb iki dövlət (*İsrail və Türkiyə*) qurduq. Onlara (*Türkiyəyə*) elə gözəl sistem inşa elədik ki, türklər Fələstini bizə verməyən Əbdülhəmidə ən azı iki yüz il də söyəcəklər”.

Muhamməd Əsədsə həmin məqamda Pakistanın mövqeyindən sionizmi pisləyir, ərəblərə ədalət tələb eləyirdi, amma qəlbində ağlagəlməz sevinc vardı: uğrunda savaşıqları, qurbanlar verdikləri ideya artıq həqiqətə çevrilmişdi...

Yəqin, doktor Veysman bir vaxtlar ona inanıb bu yola çıxan, iyirmi beş il ərzində səbirlə, inadla, bacarıqla öz missiyasını yerinə yetirən Muhəmməd Əsədi –Leopold Veysi də unutmayacaqdı...

Üç il sonra Muhəmməd Əli Cinnə vərəmdən öləndə həyatında nəyinsə dəyişəcəyini duymuşdu. Onu əvəz eləyən Ləyaqət Əli xan Muhəmməd Əsədi xarici işlər naziri təyin eləmək fikrindəydi, amma macal tapmadı, az sonra öldürüldü. Yeni general-qubernator Xoca Nazimuddinsə Muhəmməd Əsədin ölkədə qalmasını istəmirdi...

1952-ci ilin əvvəllərində Pakistanın BMT yanındakı nümayəndəsi təyin olunduğu barədə qərarı eşidəndə taleyin bir daha ona qarşı mərhəmətli olduğuna inandı. Belə hesab eləyirdi ki, buna haqqı var, geridə qoyduğu illərin zəngin təcrübəsi, qazandığı etibar, çatdığı nüfuz bu mühüm vəzifəyə layiq olduğuna sübutdu.

Yenə çıxışlarında, müsahibələrində sionizmə qarşı çıxırdı, bununla belə, onun sionistlərlə gizli münasibətlərdə olduğu barədə də şayiələr dolaşırdı. O şayiələrin həqiqətəuyğun olub-olmadığına kimsə dəqiq bilmirdi...

Nyu-York başqa dünyaydı, burda özünü ali ierarxiyanın üzvü kimi hesab eləyirdi. Bu ierarxiyada layiq olduğu yeri

tutmaqdasə ona... Münirə mane olurdu. Arvadı başqa dünyanın adamıydı, sivil aləmdə özünü naqolay hiss eləyirdi.

Həç il yarım keçmədi ki, hər şey təzədən dəyişdi...

Muhəmməd Əsəd bostonlu Polaya rast gəldi, tutduğu vəzifə də, Şeyx qızı Münirə də, oğlu Talal da yadından çıxdı. Pola Polşa yəhudisiydi, ağılı, təravəti, cəsəratilə onu başdan çıxarmışdı. Muhəmməd Əsəd iyirmi beş yaşlı Pola Həmidə üçün hər şeyi gözünün altına aldı...

Tezliklə əlaqələri faş oldu. Evləndilər, Pola islam dinini qəbul eləyib Həmidə adını götürdü, amma dünyəvi həyat tərzindən əl çəkmədi. Məsələdən Pakistan hökuməti də xəbər tutdu, bu qalmaqlal Banqladeşin ölkədən ayrılmaq cəhdi, BMT-də Pakistanın mövqeyini müdafiə eləyə bilmədiyinə görə yaranan narazılıqla eyni vaxta düşdü. Muhəmməd Əsəd kreslosu ilə vidalaşmaq məcburiyyətində qaldı...

Münirə də taleylə barışdı, oğlunu götürüb iyirmi ildən bəri çıxdığı Vətəninə qayıtdı...

Muhəmməd Əsəd Pola Həmidəylə xoşbəxtiydi, Elza və Münirəylə yaşadığı illərdə rastlaşmadığı rahatlığı onda tapmışdı. Az sonra Nyu-Yorkdan Mərakeşə köçdülər, Tanjerdə, dəniz kənarındakı villada on iki il yaşadılar. Sonra neçə illər Lissabonda ömür sürdülər...

Axırda son mənzili kimi Qranadanı, dağlar qoynundakı Macis şəhəri yaxınlığındakı Marbella şəhərciyini seçdilər. Dər-əl-Əndəlüs küçəsindəki ağ sütunlu, dəmir barmaqlıqlı hasara alınmış birmərtəbəli malikanədə sürdüyü rahat həyat hər ikisinin xoşuna gəlirdi. Həm də bura izaholunmaz tərzdə Səudiyyə Ərəbistanını xatırladırdı, xeyli müsəlman yaşayırdı, hətta məscidi də Səudiyyə məscidlərinə oxşayırdı...

Uşaqları olmadı, bunun günahını nə arvadında, nə özündə axtardı, qəbul elədi ki, bu da taleyin məsləhətdi...

Hərdən Elzanın yadigarını Haynrixin yadına salırdı, fikirləşirdi ki, yəqin, indi onu büsbütün unudub. Oğlu Talalın Amerikada oxuduğunu, antropologiyanı öyrəndiyini, orda

da yaşadığını, elmi uğurlar qazandığını bilir, hərdən onu çox görmək istəyirdi...

Qonaqları da olurdu: dostu və hamisi, Səudiyyə Ərəbistanının sabiq neft sənayesi naziri Şeyx Yamani tez-tez təşrif buyururdu, Ər-Riyad qubernatoru Salman müntəzəm məktub yazıb onu ölkəyə çağırırdı. Amma getmək fikrində deyildi, həyatı missiyasını tamamlamaq istəyirdi...

Boş oturmadı, dostlarının təkidilə *“Məkkəyə gedən yol”* kitabını yazdı, islama necə tapındığını təsvir elədi. Sonra *“Yollar ayrıcında İslam”* kitabını qələmə aldı, İslam haqqında düşüncələrini ortaya qoydu. Ardınca *“İslam da idarəetmə forması”* kitabını araya-ərsəyə gətirdi, illər boyu araşdırdıqlarını oxucuya çatdırdı...

Bu kitabların sayəsində də Qahirə universitetinin profesoru seçildi...

...Bütün bunlar həyatının başlıca missiyasına hazırlıq idi: Muhəmməd Əsəd Qurani-Kərimin təfsirinə girişmək istəyirdi; Müqəddəs Kitabdakı yəhudilərlə bağlı ayələri təzədən şərh eləmək fikrindəydi. Sanballı *“Quranın ismarışı”* tədqiqatı onun bu aləmə son sözü olacaqdı...

“Quran bütün yaşlardan olan adamlar üçün yaradıldığına görə hər yaşda olanlar üçün ona yeni münasibət zərurəti doğurur. Bilik və dünyagörüşümüzü artırmaq üçün Quranda yeni mənalara axtarmaq bizim vəzifəmizdi. Quran da aqlın həmişə fəal və Allahın ismarışına münasibətlə fəaliyyət göstərməsini tələb eləyir. Allah bu kitabı özünü düşünən insanlar üçün göndərib”, – təfsirin yazılmasının məqsədini belə izah elədi...

Təfsirin sifarişçisini də tapdı: Məkkədəki *“Rabitatül-Aləmil-İslam”* mərkəzi əsərin yazılmasına və nəşrinə pul ayırırdı, kitab yüz min nüsxəylə nəşr edilib Avropadakı müsəlmanlara paylanacaqdı. Amma ilk cildi Cenevrədə çap olunandan sonra Mərkəz səkkiz nəfərdən ibarət səriştəli komissiya yaratdı ki, əsərə rəy versin.

Heyətin qərarısa gözlənilməz oldu: kitabı yaymaq olmaz, zərərli idi, nəşr olunmuş yüz min nüsxə məhv edilməli, Muhəmməd Əsəd aldığı məbləği geri qaytarmalıdı.

Bu da azmış kimi, elə həmin günlərdə təfsirin bir vaxtlar tabeliyində çalışdığı şəxsin – Pakistanın sabiq xarici işlər naziri Zərifulla Xanın araşdırmalarına həddən artıq çox bənzədiyi, Muhəmməd Əsədin Həzrəti Peyğəmbərin ilahi mözcüzələrinə şəkk gətirdiyi, bir çox ayələri şərhində “Tövrat”a istinad elədiyi, qəsdən xristianlar və yəhudilərlə bağlı ayələrin mənasını dəyişdirdiyi, mələklərlə cinləri eyniləşdirdiyi barədə şayiələr dolaşmağa başladı...

Amma Muhəmməd Əsəd komissiya üzvlərini eşitməkdən, şayiələri diqqətə almaqdan boyun qaçırdı, üstəlik, kitabı Dar-ül-Əndəlüsdə çap etdirib yaydı. Sonra onun kitabı möminlərin və ilahiyyatçıların daimi mübahisə hədəfinə çevrildi. Muhəmməd Əsədsə uzaq İspaniyada könül rahatlığı içində öz həyatını yaşayırdı...

...Bütün bunlar çox-çox əvvəllər olmuşdu, amma hələ də qocanın yadındaydı...

...Boz pencək, tünd rəngli şalvar, qəhvəyi köynək geyib qara qalstuk bağlamış, qara çərçivəli eynək taxmış, arxaya daradığı, irəlindən seyrəlmiş saçı, çənəsində qısa tükklü saqqalı olan qocanı tez-tez şəhərciyin küçələrində görmək olardı. Gündə bir neçə saat işləyəndən sonra gəzintiyə çıxıb ötən günlərini xatırlamağı xoşlayırdı...

Axır vaxtlar xatirələrinin davamını yazırdı. “*Qəlbin qayıtməsi*” adlandırdığı kitabında indiyəcən gizli saxladığı çox şeyləri qələmə alacaqdı...

İki sirrini – İslamı qəbul eləməsinin, bir də İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasının əsl səbəbini indiyəcən arvadlarına belə deməmişdi. Haim Veysman çoxdan vəfat elədiyindən birinci sirr yalnız özünə məxsus idi.

İkinci sirrisə dayısı Dorian elə həmin doktor Veysmandan öyrənib kimsəyə açmamaq şərtilə ona söyləmişdi. Sadələvh adamlar belə güman eləyirdilər ki, Hitlerin hakimiyyətə gəlməsi yəhudilər üçün fəlakətdi. Amma onu bu addımı atmağa yəhudi masonların vadar elədiklərini bilənlər olduqca az idi. İsrail dövləti qurmaq naminə Fələstin torpaqları tədricən satın alınmışdı, say çoxluğunu təmin eləmək üçünsə başqa yerlərdəki, xüsusilə də Avropadakı yəhudilər həmin torpaqlara köçmək istəmirdilər. Buna görə də Avropada müharibə başlatmaq, qəzəbi əsasən yəhudilərə yönəltmək, onları köçməyə məcbur eləmək zərurəti yaranmışdı. Beləcə, müharibənin nəticələrindən asılı olmayaraq, məqsədlərinə çatacaqdılar.

Masonların bu planı Fransa və Amerikanı da təmin eləyirdi. Fransa farmasonları artıq ölkənin siyasətini müəyyənləşdirir, *“Böyük İsrail layihəsi”*ni həyata keçirmək üçün əllərindən gələni eləyirdilər. Namizədləri də vardı: ana tərəfdən yəhudi olan Adolf Hitler və səkkiz nəfər ehtiyat şəxs, sayılərə görə, Adolfun Birinci Dünya müharibəsi illərində tanış olduğu fransız qız Şarlotta Lobjoydan Jan-Mari adlı oğlu vardı, Führer daim onlardan xəbər tutur, müntəzəm pul göndərirdi. Sionistlərlə əlbir olan farmazonlar da bunu bilir, onunla təmasa keçmək üçün fürsət axtarırdılar.

Belə bir fürsət də yarandı: 1936-cı ildə Fransaya gələn Adolf diş ağrısı üzündən klinikaya getməli oldu və... *“Ayaqqabı”* adlandırılan əməliyyata məruz qaldı. Ali dərəcəli mason olan məşhur cərrah dişini müalicə eləmək bəhanəsilə onun beyninə yüksək dərəcəli radiasiya yeritdi. Nəticədə Führer klinikadan çıxanda tamam başqa adama çevrildi, yarıdəli oldu, yaddaşı zəiflədi, daimi ağrılardan əziyyət çəkməyə başladı. Ağrıların dərmanı da sionistlərin əlindəydi, ondan iradələrini qəbul etdirmək üçün istifadə eləyirdilər...

Sonra Almaniya və Avropadan qaçan yəhudilər ağla gəlməz mütəşəkkilliklə satın alınmış torpaqlarda yerləşdirildilər...

...Uzandıği çarpayının üzbəüz tərəfindəki pəncərədən dağların şahanə mənzərəsi görünürdü.

Arvadı kreslodə yarızanıb mürgüləyirdi, bütün gecəni ərinin yatağı yanında keçirdiyindən yuxusuzluq ona güc gəlmişdi...

Qoca altmış beş il əvvəl Müqəddəs torpaqda beləcə oturub Elzanın həyatdan necə ayrıldığına baxmışdı...

Münirə, yəqin, qocalıb, hərdən yaddaşında onun görkəmini tapıb çıxarmağa çalışır – aradan, az qala, qırx il ötüb...

Sonra yuxu əhvalatını xatırladı: *“Günbatanın ən axırıncı şəhəri...”*

“Hər halda, yaxşı əfsanədi. Əfsanələr elə bu cür yaranırmış”, – qoca beynindən keçirdi.

Qəfildən aləm qaranlığa büründü, qışqırmaq istədi, amma səsi çıxmadı...

Arvadısa hələ yatırdı...

Bir neçə gündən sonra onu kiçik Marbella qəbiristanlığında dəfn elədilər. Başdaşında da öz arzusuyla Qurani-Kərimin *“Fəcr”* surəsinin son ayəsini yazıldı: *“Cənnətinə qayıt”...*

**Avqust-dekabr
2013-cü il**

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ YERİNƏ. QƏFİL RAHATLIQ	
I FƏSİL. ÇÜMHURİYYƏT ELÇİSİ.....	
II FƏSİL. AH, BASYA, BASYA	
III FƏSİL. CÜMHURİYYƏTİN XİDMƏTİNDƏ	
IV FƏSİL. RUHUNA HOPAN ŞƏHƏR.....	
V FƏSİL. ŞİMALDAN GƏLƏN TƏHLÜKƏ.....	
VI FƏSİL. ÜFÜQDƏN O YANDAKI DÜNYA.....	
VII FƏSİL. CÜMHURİYYƏTLƏ VİDALAŞMA	
VIII FƏSİL. QIZILBUYNUZDA İKİ QƏRİB.....	
IX FƏSİL. TALEYİN ÜMİDİNƏ	
X FƏSİL. AVROPADA... ADA	
XI FƏSİL. AH, BU AYRILIQLAR	
XII FƏSİL. ADADAN QƏLƏBƏLİYƏ.....	
XIII FƏSİL. QƏFİL MISSİYA	
XIV FƏSİL. PARİS KƏDƏRİ.....	
XV FƏSİL. ŞAHZADƏ VƏ XƏLİFƏ ƏSƏD BƏY	
XVI FƏSİL. BİTİB-TÜKƏNMƏYƏN ÇIXILMAZLIQ.....	
XVII FƏSİL. DOQQUZ YAŞIN YUXUSU.....	

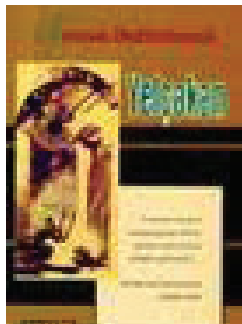
XVIII FƏSİL. “ŞƏRQ MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİS”	
XIX FƏSİL. ACI İTKİ VƏ UZAQ, SƏKSƏKƏLİ ÜMİD	
XX FƏSİL. NEFT VƏ QAN QOXUSU.....	
XXI FƏSİL. ŞEYX QIZI MÜNİRƏ	
XXII FƏSİL. “NİCAT SAHİLİ”NƏ DOĞRU	
XXIII FƏSİL. TALEYİN QƏFİL TÖHFƏSİ.....	
XXIV FƏSİL. KRAL SARAYINDAN QAÇIŞ	
XXV FƏSİL. ERİKA VƏ BERLİNDƏN QAÇIŞ	
XXVI FƏSİL. TUFANQABAĞI SAKİTLİK	
XXVII FƏSİL. VYANA VƏ NYU-YORK ARASINDA.....	
XXVIII FƏSİL. OTUZ YEDDİNCİ İLİN ASTANASINDA.....	
XXIX FƏSİL. ATILMIŞ VƏ UNUDULMUŞ ƏSƏD BƏY.....	
XXX FƏSİL. ON İKİ İL ƏVVƏLİN SƏKSƏKƏSİ.....	
XXXI FƏSİL. “XANIM QURBAN SƏİD”	
XXXII FƏSİL. QORXUNC AYLAR	
XXXIII FƏSİL. TALEDƏN QAÇMAQ CƏHDİ.....	
XXXIV FƏSİL. QÜRBƏT AĞRILARI	
XXXV FƏSİL. “MÜSƏLMAN”IN ÖLÜMÜ.....	
XXXVI FƏSİL. MÜƏLLİFİN ÖLÜMÜ	
XXXVII FƏSİL. MISSIONERİN ÖLÜMÜ.....	

MÜƏLLİFİN DİGƏR KİTABLARI

“YELÇƏKƏN”.

Povestlər və hekayələr. 2004

Kitabda yazıçının hekayələri, “Göy adamı” və “Dönəlgə” povestləri toplanıb. Povest və hekayələrdə müəllifin insan qəlbinin dərinliklərinə üz tutmaq, qəhrəmanlarının yaşantılarını səmimiyyətlə təsvir etmək xüsusiyyəti aydın nəzərə çarpır.

“Yelçəkən” N.Əbdülrəhmanlının oxucularla ilk sanballı görüşüdür.

KÖNÜL ELÇİSİ, YAXUD DON XUAN DE PERSİA – ORUC BƏY BAYATIN HEKAYƏTİ.

Roman. 2005.

Dünya-yaşam deyilən şey CİRR
İÇİNDƏ SİRRDİ...

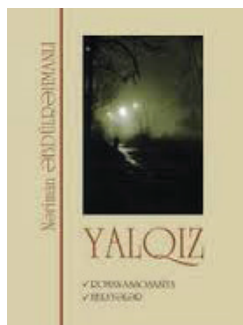
Yoxsa mövcudluğun mənası olmazdı...

Müəllifin bu tarixi bestselleri Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın 1599-1601-ci illərdə Moskov çarlığına və Avropa ölkələrinə göndərdiyi səfərət barədə, səfərin birinci katibi, zəmanəsinin gözəl təhsil görmüş adamlarından olan döyüşçü, şair, rəssam, Qərbdə Don

xuan de Persia adıyla tanınan Oruc bəy Bayatın ömür hekayəti haqqındadır,

Bir nəfəsə oxunan romanında siyasi qasıdurmalar, xəyanətlər, qətlər, fırladaqlar, əzablarla yanaşı gözəl eşq macəraları da var.

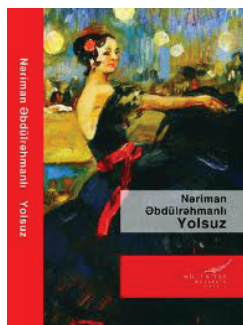
“YALQIZ”.
Roman. 2006.

80-ci illər ədəbi nəslinə elegiya olan «Yalqız» roman-assosiasiyasında obrazların adı yoxdur. Roman bütün insanlardan uzaq qaçan, öz aləmi, dünyası olan yaradıcı insanın üçgünlük yaşantılarından ibarətdir. Gen dünyada tək-tənha olan həmin insanın, əslində, ətrafdakı insanlardan cidd-cəhdlə gizlətdiyi, qoruduğu, kimsəni kəndərindən içəri buraxmadığı şəxsi həyatı var imiş. Bu həyatda ancaq öz qanunları ilə yaşayarmış.

Roman 2010-cu il Milli Kitab Mükafatının onluğuna düşüb.

«YOLSUZ”.
Roman. 2011

“Yolsuz” özünəməxsus psixoloji araşdırma dır. Müəllif bu romanında da son illərdə qələmə aldığı hekayələrində olduğu kimi qəhrəmanlarının mürəkkəb mənəvi yaşantılarını təsvir edib.

Mənəvi özünəqəsdən cismani özünəqəsdə aparən yol hansı mərhələlərdən keçir? İnsan ömür əldə etdiyi yolun hara apardığını bilir-mi? Əsərin qəhrəmanı psixoloq-yazıçı

bu suallara cavab axtara-axtara... roman yazır. O, əslində “mənəvi qətl”i araşdıran detektivdir.

“Yolsuz” romanı psixoloji situasiyaların gərginliyi və təfərrüatın dolğunluğu ilə diqqət çəkir.

Roman 2011-ci ildə Milli Kitab Mükafatını qazanıb.

“YOLÇU”.

Roman. 2013.

O yeddi yaşınacan çarvadar Nüsrəddinin oğlu Yusif, on dörd yaşınacan özündən ixtiyarsız İosif Eliqulaşvili, otuz yaşınacan Jozef Qrenyö, qırx doqquz yaşınacan Cozef Tiflisi, ondan bəri Mirzə Yusif Tiflisi olan Allahın həqir bəndəsi, Dar-üs-sürurlu, yəni Tiflis-ül-əsl kimsədir...

O Güney Batı məmləkətlərindən, Firəngistandan, Venesiyadan, İstanbuldan, Anadolu çöllərindən, Konyadan, Bağdad-dan, Ərzurumdan, Qarsdan, Nəqşivandan, Rəvandan, Ərdəbildən, Təbrizdən, Qəzvindən, İsfahandan, Muğandan... keçən yolçudur...

“Yolçu” romanı oxucunu tariximizin fırtınalı bir dövrünə – XVIII yüzilin birinci yarısına aparır, onu sevgi, nifrət, xoşbəxtlik, fəlakət, işıq, zülmət qarşıdurmasının dolanbaclarına salır.

